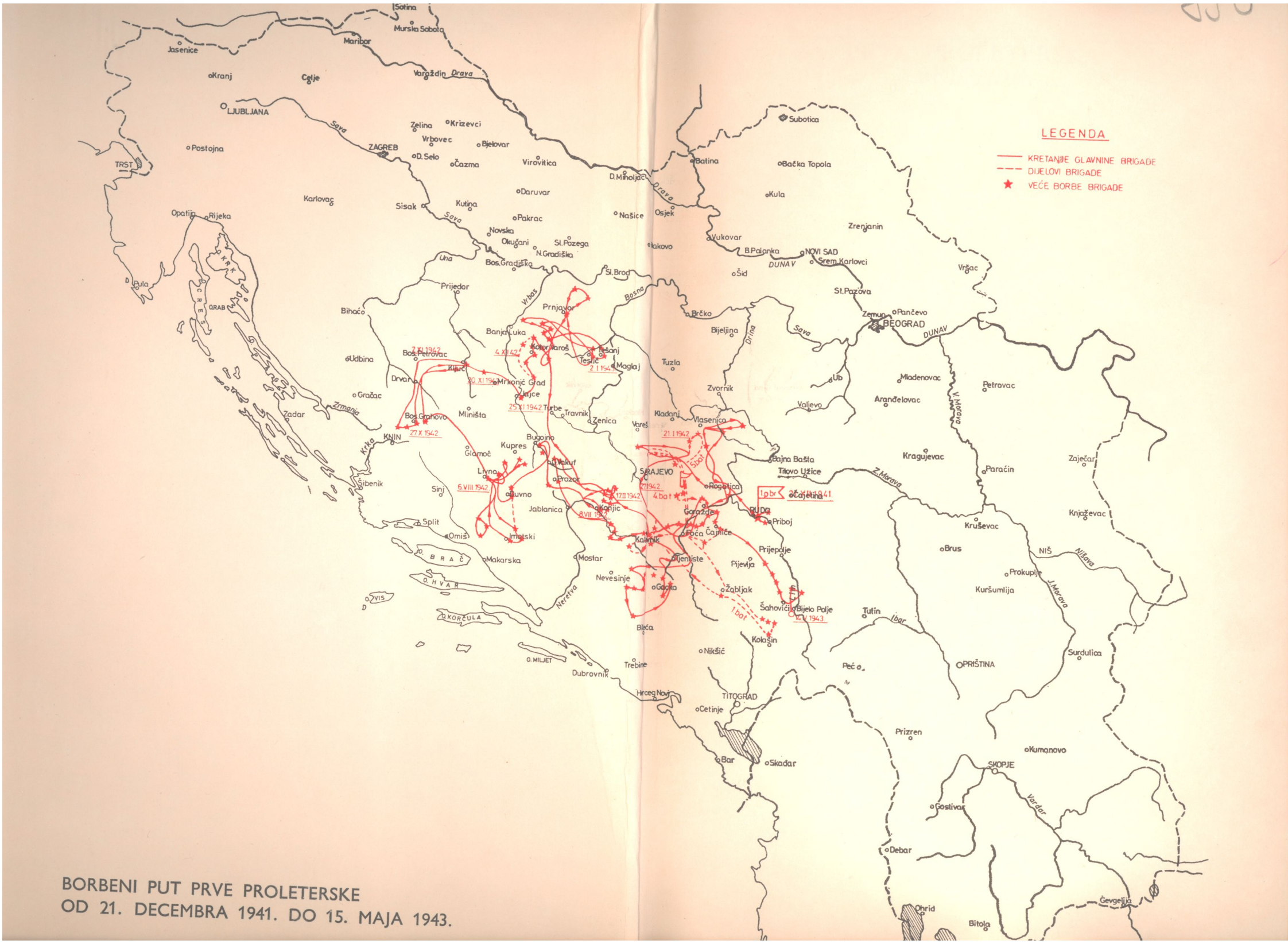
Miloš Vuksanović

PRVA PROLETERSKA BRIGADA

LEGENDA
KRETANJE GLAVNINE BRIGADE
DIJELOVI BRIGADE
VEĆE BORBE BRIGADE
Sotina
Murska Sobota
Maribor
Jesenice
Kranj
Celje
Varaždin
Drava
LJUBLJANA
Sava
Zelina
Krizevci
Vrbovec
Bjelovar
ZAGREB
Postojna
D.Selo
Čazma
Virovitica
D.Miholjac
Drava
TRST
Karlovac
Daruvar
Sisak
Kutina
Pakrac
Našice
Osijek
Opatija
Rijeka
Sava
Novska
Okučani
Nova Gradiška
Slavonski Brod
Una
Bos.Gradiška
Prijedor
Vrbas
Bosna
Bihać
Prnjavor
Banja Luka
Brčko
Bijeljina
Drina
Sava
Udbina
Bos.Petrovac
Kljuć
Mrkonjić Grad
Jajce
Tešanj
Maglaj
Tuzla
Zvornik
Drvar
Gračac
Zadar
Zrmanja
Mliništa
Bos.Grahovo
Travnik
Zenica
Vareš
Kladanj
Vlasenica
Krka
KNIN
Šibenik
Glamoč
Kupres
Bugojno
Livno
Vakuf
Prozor
SARAJEVO
Rogatica
Višegrad
Sinj
Split
Omiš
Imotski
Duvno
Jablanica
Konjic
Foča
Čajniče
Goražde
Priboj
Višegrad
Mostar
Makarska
Neretva
Nevesinje
Gacko
Kalinovik
Prijepolje
Pljevlja
Žabljak
Šahovići
Bijelo Polje
Tutin
Ibar
Kolašin
Biograd
Trebinje
Dubrovnik
Hrceg Novi
TITOGRAD
Cetinje
Nikšić
Peć
PRIŠTINA
Prizren
Bar
Skadar
SKOPJE
Kumanovo
Gostivar
Vardar
Debar
Ohrid
Bitola
Gevgelija
Subotica
Bačka Topola
Batina
Kula
Vukovar
Šid
Zrenjanin
B.Palanka
NOVI SAD
Srem.Karlovci
DUNAV
Vršac
St.Pazova
Zemun
Pančevo
BEOGRAD
Mladenovac
Aranđelovac
Petrovac
Valjevo
Ub
Kragujevac
Paraćin
Zaječar
Trstenik
Užice
Bajna Bašta
Z.Morava
Kruševac
Knjaževac
Brus
NIŠ
Nišava
Prokuplje
J.Morava
Kuršumlija
Surdulica
Ibar
Kosovska Mitrovica
Kosovo Polje
Lipljan
Uroševac
Kosovska Kamenica
Gnjilane
Vranje
Preševo
Titova Mitrovica
Titov Vrh
Titova Užice
Cajetina
1.pbr
Sinjajevina
Durmitor
Tara
Lim
Ibar
Ljubovija
Loznica
Šabac
Valjevo
Mladenovac
Petrovac
Aranđelovac
Kragujevac
Paraćin
Zaječar
Trstenik
Kruševac
Knjaževac
Brus
NIŠ
Prokuplje
Kuršumlija
Surdulica
Vranje
Preševo
Kosovska Mitrovica
Kosovo Polje
Lipljan
Uroševac
Kosovska Kamenica
Gnjilane

PRVA PROLETERSKA
BRIGADA

NARODNA KNJIGA—ISI —POBJEDA
Beograd — Titograd

Urednici
dr Pero Damjanović
Vidak Perić

Recenzent
dr Pero Damjanović

Redaktor

Slobodan Brajović

Omot
Zoran Vuksanović

Preporuku za objavljivanje ove knjige dao je i Odbor sekcije boraca Prve proleterske NOU brigade

Miloš Vuksanović

PRVA PROLETERSKA BRIGADA

BEOGRAD

Palim drugovima borcima
Prve proleterske
narodnooslobodilačke
udarne brigade

PREDGOVOR

0 Prvoj proleterskoj brigadi pisane su knjige i članci, ali ne toliko koliko je ona zaslužila svojim doprinosom NOB-u 1 revoluciji. Prošle su gotovo četiri decenije od osnivanja Prve proleterske brigade, a istorio grafija nam nije dala ni nešto približno, a kamoli monografiju o prvoj regularnoj jedinici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Ovom knjigom nastojao sam da kažem dio nerečenog o brigadi, da doprinesem kompleksnijem sagledavanju njenog dugog ratnog puta, njenog iskustva, života, učenja, rada, međusobnih odnosa u njoj, aio tome kako ju je narod sa ljubavlju srijetao i ispraćao. Zbog toga i moja metodologija nije uobičajena, nije onakva kakvom se služe pisci monografija ratnih jedinica. Trudio sam se da tekst bude zasnovan na dokumentima i da, u isti mah, brigada bude predstavljena sa svim njenim osobenostima po kojima je prepoznatljiva i kada joj se ne pomene ime.

Ipak, i pored sveg truda, znam da je ostalo dosta nedovoljno osvijetljenih dijelova u ovoj biografskoj gradi brigade. Sigurno da nema brigade sa tako bogatim i intenzivnim partijskim radom, a da je o tome sačuvano nevjerovatno malo dokumenata. Stoga u ovoj knjizi o tom radu, koji je bio pokretačka snaga življenja i uspjeha u brigadi, nema dovoljno dokumentarnih ilustracija. Takode je, iz istih razloga, slabije obrađen i rad SKOJ-a i kultumo-prosvetni rad.

U analizi o kadrovima obuhvatio sam uglavnom borce iz prvog sastava — iz stroja u Rudom, a kroz brigadu je prošlo više nego deset puta toliko. Oni su sa uspjehom nastavili djelo prvog sastava, razvijali ga i usavršavali. 0 njima gotovo da nema dokumenata i neophodna su posebna istraživanja.

Pišući knjigu koristio sam se arhivom Vojnoistorijskog instituta, Arhivom CK SKJ, Istorijskim arhivom Beograda 1 obimnom bibliografskom građom. Iz obilja tog materijala nastojao sam da podaci sami kazuju o brigadi, da zaključci proizilaze iz prikaza događaja, da ih čitaoci sami otkrivaju.

Smatrao bih uspjehom ako knjiga bude izazov da se o Prvoj brigadi napisu nove studije, da o njoj pišu stratezi, istoričari, književnici, sociolozi, i drugi. Ukoliko se i to napiše siguran sam da ni tada neće moći biti sve rečeno o ulozi koju je Prva proleterska imala u našoj revoluciji.

Prvu verziju rukopisa završio sam prije tri godine. Nju su čitali Koča Popović, Danilo Lekić, Božo Božović, Vuksan Ljumović, Batrić Jovaović, Blagoje Bogavac, Gajo Vojvodić, Ljubivoje Pajović, Jovan Pejković, Radonja Vešović, Dušan Karić, Drago Matković, Mikan Milićević, Radomir Ljaka Vujošević, Slobodan Brajović i još oko 20 drugova iz Prve proleterske. Svi su primjedbama i dopunama pomogli da rukopis bude sadržajniji i kvalitetniji, na čemu sam im veoma zahvalan.

Recenzentu, dr Peri Damjanoviću, direktoru Instituta za savremenu istoriju, posebno sam zahvalan na korisnim sugestijama i znatnom doprinosu za izdavanje ovog djela.

Miloš Vuksanović

OSNIVANJE BRIGADE

Vojnopolitička situacija krajem 1941. godine

Krajem 1941. godine gotovo čitav svijet — 96 posto njegovog stanovništva i teritorije — bio je na neki način obuhvaćen drugim svjetskim ratom započetim u septembru 1939. godine. Vodile su se teške bitke u Evropi, na Dalekom istoku i u sjevernoj Africi; na kopnu, na moru i u vazduhu.

Nešto ranije, krajem septembra 1941. godine, stvorena je na Moskovskoj konferenciji Antifašistička koalicija Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza, kojoj su odmah pristupile mnoge zemlje i izbjegle vlade porobljenih država. Ta koalicija je predstavljala snažan činilac za dalju uspješnu borbu protiv udruženih sila Osovine — Njemačke, Italije i Japana. Jačala je i nadu porobljenog i slobodoljubivog čovječanstva da će fašističke armije sila Osovine, koje su pošle u osvajački pohod, ipak biti pobijeđene.

Sile Osovine su bile, gledano u cjelini, još uvijek u ofanzivi. Istina, na glavnom ratištu, na Istočnom frontu, Crvena armija je uspjela da zaustavi njemačke armije gotovo na čitavom frontu, da ih odbaci 200 km od Moskve i tako učini jasnim da su propale sve njemačke teorije i želje da se »munjevitim ratom« ostvari brza pobjeda nad Crvenom armijom. Ipak, njemačka armija je bila još uvijek duboko na sovjetskoj teritoriji i imala je dovoljno snaga da nastavi proljećnu ofanzivu pa je i dalje stravično prijetila Hitlerova zapovijest: »Natjerati ruske armije da izvršavaju naša naređenja.«

Na ratištima Azije i Tihog okeana Japan je imao prevlast na kopnu, moru i u vazduhu i zadavao snažne udarce armijama i flotama SAD, Kine i V. Britanije. Njemačke i italijanske armije su imale inicijativu i u sjevernoj Africi. Ozbiljno su prijetile probojem ka Bliskom istoku i osvajanjem bogatih izvora nafte, neophodne brodovima, avionima, motorizovanim i oklopnim jedinicama. Njemačke podmornice, bojni brodovi i avijacija nanosili su velike gubitke savezničkim brodovima na Atlantskom okeanu.

Narodi Jugoslavije su te 1941. godine vodili dva rata. Prvi, aprilski, izgubili su za kratko vrijeme nesposobni političari i loše vođena vojska. Vojska je kapitulirala, vlada pobjegla iz zemlje, Profašistički a i neki drugi građanski političari priklonili su se

okupatorima. I kada je okupatorima izgledalo da će raskomadanu Jugoslaviju, njene ljudske i materijalne potencijale, upregnuti u svoje ratne napore, narodi Jugoslavije su počeli svoj *drugi rat,* koji će im, pod vodstvom KPJ, ponovo donijeti novu slobodu, a i više od toga.

Taj drugi rat, započet julskim ustankom, brzo se širio, zahvatao sve veća prostranstva, i sve više ljudi, tako da je već krajem 1941. godine ustankom bilo obuhvaćeno oko 100 000 km^2 ili 40 posto teritorije bivše Jugoslavije. Ustanička vojska, organiizovana u to vrijeme u 48 velikih partizanskih odreda, 11 samostalnih bataljona i više četa i manjih samostalnih partizanskih grupa, vezivala je za sebe 17 italijanskih i 6 njemačkih divizija, dva njemačka samostalna puka i 12 pukova za osiguranje, dvije kompletne bugarske divizije i djelove dvije druge, tri bugarske granične i jednu konjičku brigadu i jedan puk za vezu, djelove tri mađarske brigade, 6 pješadijskih divizija marionetske Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i 6 njenih samostalnih žandarmerijskih pukova, odrede srpskog kvislinga Nedića, druge kvislinške snage i četnike.[1]

Ustanak se razvijao gotovo u svim krajevima Jugoslavije, a naročito u zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori u kojima su postojale i velike slobodne teritorije. U zapadnoj Srbiji borilo se tada 12 partizanskih odreda, sa oko 15 000 boraca, a u Crnoj Gori četiri jaka odreda.

Razumljivo, okupator je bio potpuno iznenađen ustankom. Nijemci su bili naročito uznemireni uspjehom ustanka u Srbiji i saznanjem da se njihove akcije pretvaraju u pravi rat koji Nijemcima ugrožava najosetljivije, administrativne centre i najbogatije rejone. Zbog toga je njemačka Vrhovna komanda naredila 16. septembra komandantu jugoistoka, feldmaršalu V. Listu, da uništi ustanički pokret na prostoru jugoistoka i da, prije svega u Srbiji, osigura komunikacije i objekte važne za njemačku ratnu privredu. U isto vrijeme načelnik Vrhovne komande feldmaršal V. Kajtel naredio je da se zavede zastrašujući teror i da se za jednog poginulog njemačkog vojnika strelja 100, a za ranjenog 50 Srba.

Za rukovođenje operacijama radi uništenja ustanika u Srbiji formirana je komanda 18. korpusa.[2] Ona je najprije procijenila da se raspoloživim snagama ne može izvršiti dobijeni zadatak, tj. ne može »očistiti« zapadnu Srbiju od partizana. Zato je njemačka Vrhovna komanda uputila u Srbiju dobro opremljenu, operativnu 113. diviziju. Ta divizija, popunjena i odmorna, bila je izuzetno pojačanje njemačkim snagama u Srbiji,

Za operacije protiv partizana u zapadnoj Srbiji Nijemci su koncetrisali vrlo jake snage: 113. i 342. operativnu diviziju, 704,

[1] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1964. — *Oslobodilački rat,* II izdanje, knj. I, str. 176.

[2] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* — Zbarnik, tom I, knj. 1, dokument br. 158, str. 427.

714. i 717, kao i djelove 718. posadne divizije i 125. pješadijski puk. Angažovali su i kvislinške snage Nedića, Ljotića i Pećanca.

Raspolažući tolikim snagama, komandant 18. korpusa odlučio je da izvede završnu operaciju osvajanja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, sa centrom u Užicu, nanoseći glavne udare 342. divizijom pravcem Valjevo—Užice, a 113. divizijom pravcem Kraljevo—Čačak—Užice, uz sadjejstvo drugih navedenih jedinic|a. Operacija je počela 25. novembra.[3]

Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) očekivao je da će neprijatelj preduzeti operacije jakim snagama protiv slobodne teritorije i ulagao je velike napore da se ona očuva i odbrani. Nastojao je da organizaciono sredi i ojača partizanske odrede u Srbiji, da se pravovremeno snabdiju municijom i opremom, podsticao rasplamsavanje ustanka u Sandžaku i nastojao da se neposredno spoje slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji sa slobodnom teritorijom u Crnoj Gori.

Vrhovni štab je još 3. oktobra tražio od Glavnog štaba za Crnu Goru da uputi nekoliko bataljona u Srbiju. Taj zahtjev je ponovio 22. oktobra, a 2. novembra je urgirao da tražene snage dođu što prije u Srbiju.[4] što pokazuje njegovu namjeru da brani slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. No snage koje su branile tu teritoriju već su bile dosta iscrpljene dvomjesečnim borbama sa okupatorom, nedićevcima i četnicima, a bile su raspoređene na mnogo pravaca — prema Kraljevu, Kragujevcu, Valjevu. Ni Crnogorski odred za operacije u Sandžaku, kako se zvanično zvao, nije bio stigao nadomak Srbije. U takvoj situaciji njemačke divizije su, podržavane artiljerijom, tenkovima i avijacijom, energično nastupale i brzo lomile otpor partizanskih odreda i već 29. novembra ušle u Užice i nastavile prodor ka jugu.

Partizanski odredi su pružali snažan otpor, ali su bili prinuđeni na odstupanje. Tada je došlo i do djelimičnog osipanja jedinica. Osipale su se, nešto pod uticajem četničke propagande i njihove krilatice »još nije vrijeme za borbu«, a nešto i zbog demoralizacije dijela ljudstva izloženog jakim udarima neprijatelja i perspektivom napuštanja svoje teritorije. Ali je njihovo jezgro, sastavljeno od komunista (članova KPJ ili SKOJ-a) i drugih odlučnih bonaca, bilo dovoljno snažno da izdrži ta teška iskušenja. Povlačeći se ka Sandžaku, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, a pod veoma nepovoljnim uslovima — stalne borbe sa neprijateljem, izdaja četnika, velika hladnoća, itd., odredi su se uspješno povukli preko Uvea u Sandžak. Jedinice su ostale kompaktne, sposobne za borbu.

[3] *Zapovijest njemačkog komandanta u Srbiji,* Arhiv Vojraoistorijskog instituta — A-VII, fond njemačke dokumentacije, film NAV-N-T 501-250/ /1218-1223.

J. Marjanovtić, *Ustanak i NOR u Srbiji,* Beograd 1963, str. 379—380.

[4] *Naređenje Vrhovnog štaba i izvještaji Glavnog štaba za Crnu Goru,* Zbornik, t. III, knj. 1, str. 69, 137, 140, 157, 163, 176 i 268.

Oslobodilački rat, knj. I, str. 135.

Njemačke divizije stale su na rijeci Uvcu, na demarkacionoj liniji sa Italijanima, smatrajući da su izvršile svoj zadatak.[5] Italijani tada nijesu imali snaga da sačekaju na Uvcu partizane, koji su odstupali iz Srbije, jer su bili angažovani u borbi za Pljevlja koju su dobili, ali su strijepili od novih napada crnogorskih i sandžačkih partizana na njihove druge garnizone u Sandžaku. Vrhovni štab je uspješno iskoristio takvu situaciju da okupi, sredi i odmori jedinice koje su se povukle iz Srbije i pripremi ih za nove borbe.

U vrijeme dok je u zapadnoj Srbiji bjesnjela borba, Crnogorski odred za operacije u Sandžaku, sastavljen od 3 690 dobrovoljaca iz svih partizanskih odreda u Crnoj Gori, nastupao je ka Pljevljima. To je u ono vrijeme, i pod onim uslovima, bila impozantna partizanska snaga. Odred je 1. decembra pokušao da uništi neprijateljski garnizon u Pljevljima, u čemu nije uspio. Uz to, imao je velike gubitke: oko 15 posto izbačenih iz stroja. Poslije bitke na Pljevljima dio odreda se zadržao u Sandžaku, gdje je nastavio da vodi borbe, a dio se vratio u Crnu Goru.

Formiranje brigade

Još na savjetovanju u Glavnom štabu NOPO Jugoslavije u Stolicama, 26. septembra 1941. godine, utvrđene su osnovne smjernice za dalje jačanje partizanskih odreda, njihovo organizovanje za krupnije poduhvate, a i njihova jedinstvena formacija. Izuzetno jaka neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije, uz upotrebu većih operativnih jedinica intenzivno podržavanih avijacijom, artiljerijom i tenkovima, kojima je relativno brzo slomljen otpor partizanskih odreda, ponovo je potvrdila da je neophodno stvaranje još organizovanijih partizanskih vojnih jedinica, sposobniijih za borbu sa neprijateljem od dotadašnjih odreda.

I postupci četnika su upozoravali da se moraju stvarati čvrste vojne jedinice. Četnici su stvarali svoju organizaciju, formirali svoje oružane snage, ali ne za borbu protiv okupatora. Oni su bili eksponenti onih snaga u zemlji i inostranstvu koje su računale da će, poslije poraza sila Osovine, ponovo uspostaviti stari buržoaski poredak, sa monarhijom na čelu. Velika Srbija trebalo je da ponovo bude nosilac i provoditelj te ideje. Zato četnici i nijesu bili za borbu protiv okupatora. Zato su pokušavali da narod odvrate od borbe.

Nasuprot tome, Komunistička partija Jugoslavije je uporno nastojala da se očuva jedinstvo naroda Jugoslavije u borbi protiv okupatora, da se rat za oslobođenje zemlje vodi na najširoj nacionalnoj osnovi, jer je to bio i najvažniji zadatak, sudbonosan za budućnost Jugoslavije. Sa tih pozicija je i nastojala da dođe do

5 *Izvještaj štaba 342. njemačke divizije,* A-VII, fond njemačke dokumentacije, film NAV-N-T-315, 213/220-26, 282-303.

razuma sa četnicima. U tom smislu je i data direktiva Pokra-^nskom komitetu za Srbiju, okružnim komitetima i komandantima nartizanskih odreda da pokušaju da se sporazumeju sa četničkim komandama o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Cak je i vrhovni komandant NOPOJ, Josip Broz Tito, dva puta o tome pregovarao sa vrhovnim komandantom četničkih jedinica Dražom Mihailovićem. Međutim, sama oslobodilačka borba, koja je podrazumijevala i borbu za drugačiji ekonomski, politički i nacionalni položaj radnih ljudi i naroda koji žive u Jugoslaviji, dovela je četnike, kao nosioce borbe za povratak stare Jugoslavije, u situaciju da svoju mržnju prema partizanima, u kojima su vidjeli glavnu prepreku za ostvarivanje takvih svojih ideja, pretvore u otvoreno neprijateljstvo prema partizanima i u saradnju sa okupatorima.

Početkom novembra 1941. četnici su napustili položaje koje su držali prema okupatorskim garnizonima, Kraljevu i drugim, i mučki napali partizanske jedinice. Došlo je do krvavih sukoba koje više niko nije mogao zaustaviti. Četnici su u okupatorima vidjeli, tražili i našli, makar i privremeno, ratnog saveznika (što je potrajalo sve vrijeme rata) protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Sa snagama koje su se povukle iz zapadne Srbije u Sandžak povukao se i Vrhovni štab. Situacija je bila puna neizvjesnosti. Redovne veze sa nacionalnim rukovodstvima ustanka u drugim krajevima zemlje, osim Crne Gore i istočne Bosne, nije bilo. Nije bilo ni potrebnih obavještenja o neprijatelju i njegovim namjerama. Ohrabrujuće je bilo to što su Kragujevački, Kraljevački, Čačanski, Sumadijski, Užički i Posavski odred, prolazeći kroz teška iskušenja, sačuvali glavninu svojih snaga. Oni su, kao i dio Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku, koji je ostao na toj teritoriji, očuvali svoju borbenu sposobnost i bili spremni da nastave borbu sa neprijateljem.

U takvoj situaciji održana je sjednica Politbiroa CK KPJ, 7. decembra 1941. godine, u Drenovi. I pored trenutno nepovoljne situacije Politbiro je optimistički ocijenio opštu situaciju. Početak zimske ofanzive Crvene armije i ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat upućivali su na takvu procjenu. Politbiro je došao do zaključka da će uskoro doći do sloma fašizma, što se vidi iz pisma upućenog Pokrajinskom komitetu Srbije, u kojem se kaže:

> »Pobedama Crvene armije na Istočnom frontu je čitavom svetu jasno da je Hitlerov vojnički i politički slom neminovan i blizak.«[6]

U tako procijenjenoj opštoj situaciji, Politbiro i Vrhovni štab su sagledali i situaciju u zemlji i perspektivu borbe. Sudbina ustanka nije bila riješena gubitkom slobodne teritorije u Srbiji. Trebalo je ustanak dalje razvijati u novim krajevima, s uvjerenošću da će se on i u Srbiji ponovo razbuktati.

Kako je bilo neophodno da se brzo odluči i o tome šta da se radi sa jakim partizanskim snagama koje su se tada nalazile u Sandžaku, Politbiro je odlučio da se od nekih partizanskih odreda iz Srbije i Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku osnuje

« *Zbornik* t. I, knj. 2, đ. 84, str. 158.

Prva proleterska udarna brigada. Tako je ostvarena ideja koja se rodila odmah poslije savjetovanja u Stolicama. To je vrhovni komandant Josip Broz Tito saopštio borcima Kraljevačkog partizanskog odreda nekoliko dana prije formiranja brigade.[7]

Centralni komitet i Vrhovni štab su odmah poslije sjednice izdali uputstva, odnosno naređenja za pripremu jedinica za taj čin. Crnogorskom odredu je naređeno da brzo oslobodi Rudo, u kojemu su bili četnici. Djelovi bataljona »18. oktobar« ušli su u Rudo 17. decembra bez borbe. Lovčenski bataljon i Komska četa stigli su 19. decembra. Kragujevačkom i 1. šumadijskom odredu naređeno je da rastjeraju četnike u okolini Pribojske Banje i da zauzmu Banju. Uslijed velikog nevremena i teškog terena odredi su zakasnili, a i dobili su obavještenje da se u Banji nalazi oko 200 Italijana pa su odustali od napada, produžili sjeverno od Priboja i pored Ušća nastavili ka varošici Rudo. U Mioču su se sreli sa djelovima crnogorskog bataljona »Bijeli Pavle«. Kraljevački odred, koji je bio u Novoj Varoši, stigao je u Rudo 19. decembra sa kolonom Vrhovnog štaba.

U Rudom je 21. decembra bio tmuran, pravi zimski dan. Varošica puna partizana različito odjevenih i naoružanih, uglavnom mladih. Svi su već znali da se formira brigada, da će postati njeni proleteri. Znali su da brigada znači nešto novo. Ali teško da je iko, osim njenog osnivača, tada mogao pretpostaviti kakvu će ulogu ona odigrati u daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe.

Borci su bili u stroju i iščekivali veliki trenutak. Onda je odjeknula odsječna komanda »Mirno«. Uslijedio je kratak raport Filipa Kljajića-Fiće, prvog političkog komesara naše Prve proleterske brigade, koja se tog trenutka rodila i ušla u istoriju. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je primio raport, a onda je Fića pročitao Naredbu o osnivanju brigade:

»Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije u sporazumu sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije rešio je da se formira 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada u borbi za oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i svih narodnih izdajica.

U sastav 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade za sada ulaze sledeće partizanske jedinice:

1) Prvi i 2. crnogorski partizanski bataljon, u čijem sastavu se nalaze sledeće partizanske jedinice: 1. i 2. cetinjska četa i Komska četa (1. bataljon); 1. piperska četa, 2. kučka četa i 3. bjelopavlička četa (2. bataljon);

2) Kragujevački bataljon u sastavu tri čete;

3) Kraljevački bataljon u sastavu četiri čete;

4) Sumadijski bataljon od dve čete u čiji sastav ulazi i 3. užička četa.

Ova brigada nosi naziv 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada. Formiranje ove brigade mora biti završeno do

[7] Broz Josip Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata,* Komunist Beograd 1978, str. 65 i 66.

22. XII 1941. godine. Komandu nad brigadom ima privremeno Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Za političkog komesara 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade imenovan je drug Fića.

Pravila za ovu brigadu izradiće se do 28. XII 1941. godine i naređuje se komandantima i komandirima ove brigade da se borci temeljito upoznaju sa vojničkim pravilima ove brigade.

Brigada dobija zastavu. Zastava je crvena i na sredini polja nalazi se petokraka zvezda sa srpom i čekićem, a na rubu, kraj koplja, izvezeni su inicijali brigade.

21. XII 1941. g.

Centralni komitet Komunističke
partije Jugoslavije
Vrhovni štab
Narodnooslobodilačkih partizanskih
odreda Jugoslavije
Tito«

Zatim je postrojenim jedinicama, od toga časa proleterskim, govorio vrhovni komandant Tito. Rekao im je da će biti potćinjeni Vrhovnom štabu i da je brigada vojska Partije, njen borbeni odred, i da zato treba da visoko nose proletersku zastavu. Boriće se širom naše zemlje, gdje god to bude trebalo; ona će nositi zastavu bratstva i jedinstva naših naroda i biće škola kadrova; svojom će

* Vrhovni komandant, Josip Broz Tito je donio 17. decembra 1947. godine Naredbu o ustanovljenju Dana Jugoslovenske armije — 22. *decembra,* kao dana kada je osnovana 1. proleterska brigada. Ta Naredba je izazvala mnogo pitanja u pogledu dana osnivano a 1. proleterske briigade, naročito kod boraca koj.i su tom činu prisustvovali i još ga imali u svježem sjećanju. Neizvjesnost je bila još veća kada je drug Tito u izvještaju na V kongresu KPJ citirao Naredbu koju je pred strojem u Rudom pročitao politički komesar 1. proleterske brigade, u kojoj stoji da je brigada osnovana 21. decembra 1941. Ta Naredba je sačuvana i nalazi se u Vojnoistorijskom institutu. Osim toga pronađeno je više dokumenata koji potvrđuju da je brigada zaiista osnovana 21. decembra. Najzad, na to pitanje je definitivno odgovorila Vojna enciklopedija u kojoti stoji da je 1. proleterska brigada osnovana 21. decembra 1941. godine.8

Od odluke CK KPJ i Vrhovnog štaba 7. decembra 1941. o osnivanju briigade, pa do njenog osnivanja, prošlo je 14 dana. Bataljoni su pristizali u Rudo počev od 17. decembra i Vrhovni komandant je mogao da ih postroji 19. ili 20. decembra, da napiše Naredbu i da im je saopšti. Realno je pretpostaviti da je osnivanje brigjade namjerno izvršeno 21. decembra, na dan rođenja J. V. Staljina. To je bilo u duhu ondašnje situacije.

8 *Naredba o osnivanju 1. proleterske narodnooslobodilačke brigade,* A-VII, kutija (k.) 1, fascikla (f.) 1, dokument (d.) 12.

Vojna enciklopedija, II izdanje, VIZ, Beograd 1971. do 1975, knj. II, str. 15 i knj. VII, str. 369.

Peti kongres, stenografske bjeleške, Beograd, 1948, str. 113.

D. Jauković, *Nekoliko podataka o osnivanju 1. proleterske brigade* — Vojnoistorijski glasnik — VIG 1957/1.

borbom onemogućiti povratak na staro, buržoasko, ugnjetavačko društvo i biće oslonac naše nove vlasti, vlasti radnika i seljaka.**

Nije Vrhovni komandant obećavtao svojim proleterima ni lak put, ni brzu pobjedu. Naprotiv, rekao im je da ih očekuje mnogo borbi i napora, ali i da ima povjerenja u njih da će sve to uspješno savladati.

Riječi Vrhovnog komandanta uzbudile su, uz svečani čin rađanja prve proleterske jedinice, borce u stroju. Izgledali su kao da se zaklinju da će biti dostojni imena proletera.

Govor Vrhovnog komandanta završio se tako što se jednostavno prelio u pjesmu. Borci Kraljevačkog odreda, tada već borci 4. bataljona 1. proleterske brigade, zapjevali su himnu svih proletera svijeta — Internaoionalu. Zapjevao je cio stroj. Bila je to poruka kakva se rijetko srijeće, poruka narodu, poruka vjernosti i odlučnosti da se u borbi istraje, poruka neprijatelju da će se borba voditi na život i smrt.

Poslije toga zaigralo je kolo.

Organizacija brigade

Ubrzo poslije formiranja brigade Vrhovni štab je zamijenio naredbu koja je pročitana pred strojem u Rudom, novom, kojom je predviđeno da u sastav brigade treba da uđu još neki bataljoni. Prema novoj naredbi u sastav brigade ušao je još i Beogradski bataljon Posavskog NOPO, kao 6. bataljon, a trebalo je i jedan bosanski bataljon, sastavljen iz nekoliko bosanskih NOPO, kao 7. bataljon. Prema toj naredbi bilo je predviđeno da se u najskorije vrijeme formira još nekoliko bataljona i uključi u brigadu.*[9]

U stroju u Rudom bilo je samo pet bataljona. Nedostajao je 6. beogradski, koji je napadao na Sjenicu 22. decembra, i Posavska četa. Posavska četa je stigla u sastav brigade 30. decembra, a bataljon 13.januara 1942. godine kod Prače.

U 1. crnogorskom bataljonu bilo je ukupno 159 boraca — 94 iz Lovćenskog i 55 iz Komskog odreda i 10 iz drugih jedinica Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku. Borci njegove 1. i 2. čete učestvovali su 13. jula u ustanku i tukli Italijane u borbama na Čevu, Virpazaru, Košćelama, Sozini i na drugim mjestima. No, najteža njihova borba bila je u Pljevljima. Lovćenski bataljon je upao u grad i zauzeo nekoliko važnih objekata u kojima se

** Govor Vrhovnog komandanta na dan osnivanja 1. proleterske brigade nije sačuvan. To je jedini takav slučaj u toku rata. Zato ga i dajem ovako na osnovu sjećanja učesnika.

* Bataljon sastavljen od boraoa bosanskih partizanskih jedinica nikada nije ušao u sastav 1. proleterske brigade. Udarni bataljoni iz istočne Bosne upotrijebljeni su, po odobrenju Vrhovnog štaba, kao jezgro za osnivanje 6. istočnobosanske brigade.

[9] *Naredba o osnivanju 1. proleterske brigade objavljena u Biltenu Vrhovnog štaba br. 12—13,* Zbornik, t. II, knj. 1, str. 113.

15.

Н А Р Е Д Б

Централни Комитет Комунистичке Партије Југославије у споразуму са Врховним Штабом народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије наређује да се формира прва Пролетерска народно-ослободилачка ударна бригада у борби за ослобођење народа Југославије од окупатора и свих народних издајица.

У састав прве Пролетерске народно-ослободилачке ударне бригаде за сада улазе следеће партизанске јединице:

1/ Први и други црногорски партизански батаљон у чијем саставу се налазе следеће партизанске јединице:а-Прва и друга Цетињска чета и Комска чета,/ I батаљон/б-Прва Пивљерска чета ,XXXXXXX II Кучка чета и III Бјелопавлићка чета. XX

2/ Крагујевачки батаљон у саставу три чете

3/ Краљевачки батаљон у саставу четири чете

4/ Шумадијски батаљон од две чете xxxxxxxxx у чији састав улази III Ужичка чета .

Ова бригада носи назив Прва Пролетерска народно-ослободилачка ударна бригада.Формирање ове бригаде мора бити завршено до 22 -XII-1941г Команду над бригадом има привремено Врховни и Штаб народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије.

За политичког комесара Прве Пролетерске народно-ослободилачке ударне бригаде именован је друг Ђиђа.

Правила за ову бригаду израдиће се до 26 -XII-1941г. а наређује се командантима и комесарима ове бригаде да се борци темељито упознају са војничким правилима ове бригаде .

Бригада добија заставу.Застава је црвена и на средини поља налази се петокрака звезда са српом и чекићем а на рубу крај xxxxx конца извезени су називи бригаде.

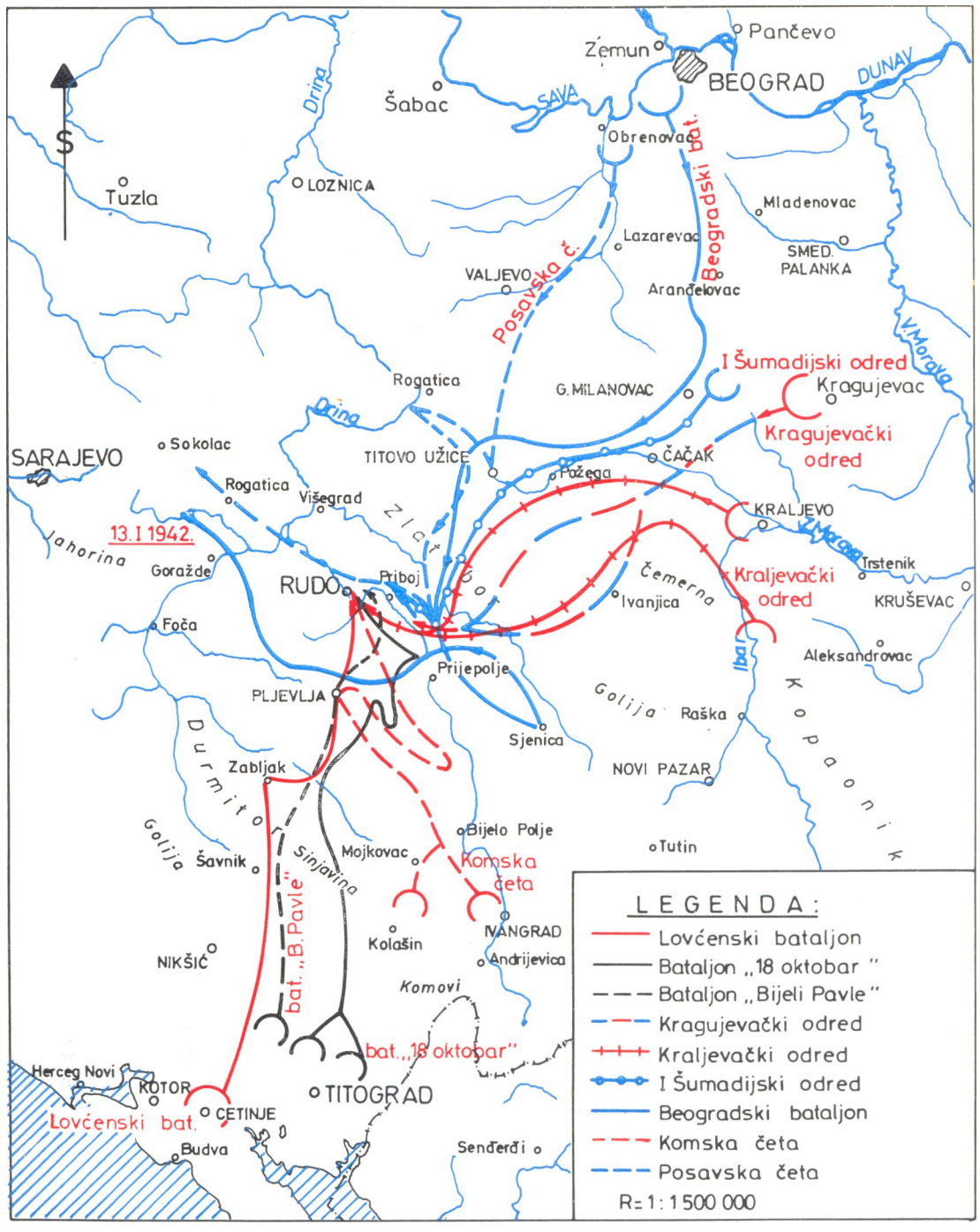
21-XII-1941г.

Централни Комитет
Комунистичке Партије Југославије

Врховни Штаб
Народно-ослободилачких
Партизанских одреда
Југославије.

Тито.

Fotokopija naredbe Vrhovnog komandanta o osnivanju 1. proleterske brigade.

Pravci dolaska partizanskih jedinica u Rudo

zadržao čitav dan. Iz grada je uspio da se pod borbom izvuče u toku noći, odbijajući mnoge neprijateljske juriše. Pri tome je imao 150 mrtvih i ranjenih boraca. Do dolaska u Rudo bataljon je vodio nekoliko borbi između Pljevalja i Rudog. Treću četu su činili 55 boraca Komskog bataljona (sa teritorije Vasojevića, Kolašina i Morače), učesnika u bici na Pljevljima. Oni su učestvovali u oslobođenju Andrijevice, Kolašina i Berana u prvim danima ustanka i tukli se sa italijanskom divizijom »Venecija«, koja je nastupala od Podgorice radi ponovnog osvajanja tog terena.[10]

U 2. crnogorskom bataljonu od 189 boraca 1. i 2. četu sačinjavali su borci bataljona »18. oktobar«, sa teritorije podgoričkog sreza, a 3. četu borci bataljona »Bijeli Pavle«, uglavnom sa teritorije sreza danilovgradskog. Borci prve dvije čete kalili su se u borbama oko Podgorice i u napadu na italijansku kolonu, 18. oktobra, na cesti Podgorica — Kolašin, kod Jelinog duba. Bataljon »18. oktobar« je u bici za Pljevlja obezbjeđivao pravac od Prijepolja i iz zasjede je potukao italijansku kolonu, 18 kamiona punih vojske, na Savinom Laktu. Poslije je vodio teške borbe sa drugom italijanskom kolonom koja je od Prijepolja takođe krenula u pomoć garnizonu u Pljevljima. Od 408 boraca tog bataljona 135 se dobrovoljno javilo u 1. proletersku. Borci 3. čete sticali su borbena iskustva u borbama oko Danilovgrada, na Veljem Brdu, oko ceste Podgorica — Nikšić i na Jelinom Dubu. Bataljon »Bijeli Pavle« je u bici na Pljevljima uspio da zauzme utvrđenje Mali Bogiševac, ali je tom prilikom izgubio blizu 100 boraca i morao se povući. Od preostalih učesnika bitke na Pljevljima 54 ih se dobrovoljno javilo za 1. proletersku brigadu.

Treći — Kragujevački bataljon sačinjavali su borci iz tri bataljona Kragujevačkog partizanskog odreda. Odred je osnovan krajem jula 1941. godine i već krajem septembra je imao oko 1 200 boraca. Popunjavali su ga radnici, učenici i studenti iz Kragujevca i seljaci iz okoline grada. Odred je stalno vodio borbe oko Kragujevca i prema Mladenovcu. Njegovi bataljoni uništili su sve instalacije na pruzi Lapovo-—Kragujevac— Kraljevo, prekinuli puteve koji vode ka Kragujevcu, uništili voz u kojem je bilo mnogo avionskih motora, srušili tunel kod Vučkovice, rastjerivali kvislinške organe vlasti, sprečavali okupatora u sakupljanju žita. U toku neprijateljske ofanzive u novembru 1941. odred se snažno suprotstavio njemačkoj operativnoj 113. diviziji na prilazima Kragujevcu. Nijemci su uspjeli da ga razbiju na djelove, ali ne i da ga unište. Bataljoni su se povlačili boreći se, uz velike gubitke i osipanja, preko Arilja i Zlatibora. Od 1 028 boraca u Sandžak je stiglo oko 490, od kojih je 240 snažnih i za borbu najspremnijih ušlo u 1. proletersku brigadu, kao njen 3. bataljon.

Četvrti — Kraljevački bataljon bio je sastavljen od 207 boraca Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda. Kraljevački odred je osnovan krajem jula, a u septembru je imao 11 četa. Njegovi borci su učestvovali u ilegalnim akcijama u Kraljevu, u borbama za oslo-

[10] *RUDO,* NIP Oslobođenje, Sarajevo, 1971. Prilozi o bataljunima 1. proleterske brigade, str. 65—101.

bođenje Ušća, Vrnjačke Banje, Mataruške Banje, u mnogim diverzantskim akcijama na cestama i železničkoj pruzi u dolini Ibra. U toj dolini je uspostavljena prva partizanska železnica, od Raške do Bogutovca. Odred je dva mjeseca držao u opsadi Kraljevo i tri puta napadao na grad. Zajedno sa dijelom Kopaoničkog odreda, koji mu je došao u pomoć, vodio je teške borbe sa lijevim krilom 113. njemačke divizije, koje je nastupalo pravcem Kraljevo — Raška. Odredi su, poslije teških borbi, gubitaka i osipanja bili odsječeni i prinuđeni na odstupanje. Oko 230 boraca Kraljevačkog odreda uspjelo je da se preko Ivanjice prebaci u Novu Varoš, gdje su stigli 9. decembra. Od njih su 144 postali borci 4. bataljona 1. proleterske brigade.

Kopaonički partizanski odred bio je sastavljen uglavnom od rudara iz rudnika u dolini Ibra, a bilo je u njemu i seljaka i izbjeglica sa Kosova. Odred je uništio rudnik Belo Brdo i izveo mnoge akcije na komunikacije u dolini Ibra, dok ona nije oslobođena. Učestvovao je u oslobođenju Raške i u borbama sa Nijemcima na Ratini i Vrbi i oko Kraljeva. Jedna njegova četa bila je u Užicu kao posadna jedinica. Ćeta se povlačila sa ostalim snagama preko Zlatibora. Od boraca te čete i dijela Kopaoničkog odreda, koji se povlačio sa Kraljevačkim odredom, osnovana je Rudarska četa 4. bataljona.

Peti — Šumadijski bataljon sačinjavali su 171 borac 1. šumadijskog odreda (sa teritorije između Kragujevca, Gornjeg Milanovca i Mladenovca i nekoliko izbjeglica iz Vojvodine) i Užička četa. Borci Sumadijskog odreda ratovali su na padinama Rudnika, oslobodili Rudnik i Gornji Milanovac i tukli nekolike kolone neprijatelja koje su u više navrata pokušavale da ovladaju planinom Rudnik. Imao je preko 1000 boraca. Naročito teške borbe odred je vodio na početku ofanzive, i to sa nedićevcima, ljotićevcima i četnicima, koji su nastupali preko Gornjeg Milanovca, i sa desnom kolonom 113. njemačke divizije. Uspio je da zaustavi nedićevce i ljotićevce, ali ga je kolona 113. divizije razbila, nanijela mu znatne gubitke i natjerala ga da se po djelovima probija prema Zlatiboru. U Sandžak je stiglo svega oko 150 njegovih boraca. Od njih 111 osnovane su 1. i 2. četa 5. bataljona. U jednom vodu 1. čete bilo je 19 Slovenaca. Treću četu sačinjavali su omladinci iz Užica. Prije povlačenja četa je učestvovala u odbrani Užica, a poslije se prebacila preko Sargana, na planinu Taru. Obezbjeđivala je Vrhovni štab u Drenovi i uspjela je da vrati jednu italijansku kolonu divizije »Pusteria« koja je iznenada izbila iz Prijepolja i ugrozila Vrhovni štab. Ćeta je, kao pratnja Vrhovnog štaba, iz Drenove stigla u Rudo 19. decembra.

Sesti — Beogradski bataljon bio je sastavljen od 207 boraca 1. i 2. (Beogradskog) bataljona Posavskog odreda. Odred je osnovan krajem jula. Vrlo brzo je rastao i u septembru su u njemu formirani bataljoni. U bataljone su dolazili najviše zemljoradnici sa teritorije beogradske Posavine i radnici i intelektualci iz Beograda. Drugi bataljon, koji se i u odredu nazivao Beogradski, dejstvovao je južno od Beograda, na teritoriji od Barajeva do Stepojevca,

U oktobru je brojio 645 boraca. Izvodio jc razne akcijc: likvidirao žandarmerijske stanice, uništavao opštinske uprave, njihove arhive, itd. Kod Ostružnice je uništio dva voza noću između 6. i 7. oktobra. Bataljon je dejstvovao u blizini Beograda i često se sukobljavao sa neprijateljem, naročito sa svojim djelovima isturenim prema gradu. U teškim borbama sa njemačkim 125. ojačanim pješadijskim pukom bataljon je bio prinuđen da napusti svoju teritoriju. Odstupio je ka Rudniku, gdje je stigao sa oko 260 boraca. Bataljon je zajedno sa Kosmajskim i Sumadijskim odredom vodio borbe oko Rudnika od 20. do 28. novembra. Zatim je odstupio sjeverno od Užica i preko Zlatibora stigao u selo Radoinu, sa 154 borca. Tu je reorganizovan i upućen prema Sjenici. Učestvovao je u napadu na Sjenicu 22. decembra, gdje su mu poginula 23 borca, a 11 ranjeno. Poslije napada na Sjenicu od preostalih boraca, ukupno 98, osnovane su 1. i 2. četa bataljona. Te čete su stigle u sastav brigade kod Prače 13. januara 1942. godine.

Treću četu ovog bataljona činio je 51 borac 1. bataljona Posavskog odreda. Ceta se odvojila od bataljona prilikom odstupanja iz Posavine. Držala je položaje prema Bajinoj Bašti i bila u Užicu. Učestvovala je u odbrani Užica, na Kadinjači. Povlačila se preko Zlatibora i stigla u brigadu 6. januara 1942. godine u Podromaniji. Do dolaska u Foču bila je u sastavu 5. bataljona.

U stroju u Rudom bilo je oko 1 000 boraca (bez 6. bataljona i djelova ostalih bataljona koji su bili na obezbjeđenju). Na dan osnivanja brigada je imala, računajući i 6. bataljon, ukupno 1 196 boraca — 1 125 muškaraca i 71 žena.

Za komandanta brigade postavljen je Koča Popović (stigao u brigadu 28. decembra), a za političkog komesara Filip Kljajić-Fića. Uz štab se nalazio brigadni sanitet, sa lekarom i 16 bolničarki i hirurška ekipa, koja je odmah upućena u Zabljak.

I u štabovima bataljona i komandama četa postojali su samo (osim nekoliko izuzetaka) komandanti i politički komesari. U četama komandir prvog voda bio je i zamjenik komandira čete. Dužnost zamjenika političkog komesara čete ustanovljena je tek u februaru 1942. godine.*

* Prvi sastav štaba brigade i štabova bataljona:

Komandant brigade Koča Popović, apsolvirao filozofiju na Sorboni, publicista, kapetan Spanske republikanske armije, član KPJ od 1938. godine. Bio komandant Posavskog partizanskog odreda.

Politički komesar brigade Filip Kljajić-Fića, obućarski radnik, profesionalni revolucionar. Hapšen je i mučen. Herojski se držao. Clan KPJ od 1936. godine. Bio član Glavnog štaba za Srbiju.

Komandant 1. bataljona Pero Cetković, aktivni kapetan bivše jugoslovenske vojske. Clan KPJ od 1941. godine. Bio komandant Lovćenskog bataljona u bici na Pljevljima.

Politički komesar Jovo Kapičić, student medicine, član KPJ od 1938. godine. Bio politički komesar Lovćenskog bataljona u bici na Pljevljima.

Komandant 2. bataljona Radovan Vukanović, apsolvent prava, član KPJ od 1926. godine. Bio zamjenik komandanta Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku.

Politički komesar Mojsije Mitro,vić, zemljoradnik, član KPJ od 1935. godine. Bio politički komesar bataljuna »18. oktobar« Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku.

U štabovima brigade i bataljona bilo je 11 intelektualaca, 3 radnika i 2 zemljoradnika. Svi su bili članovi Komunističke partije Jugoslavije, provjereni u dugogodišnjoj revolucionarnoj borbi.

Prosječna starost rukovodilaca u štabu brigade bila je 29 godina, u štabovima bataljona oko 30 godina (izuzimajući komandanta 5. bataljona, koji je imao 52 godine). Od komandanata i komesara trojica su učestvovali u španskom građanskom ratu, jedan je bio oficir bivše jugoslovenske vojske. Svi su služili tu bivšu vojsku, osim političkog komesara 1. bataljona. Svi komandanti i komesari su bili članovi KPJ, sa prosječnim partijskim stažom šest godina, izuzimajući opet komandanta 5. bataljona, koji je bio član KPJ od njenog osnivanja, tj. 21 godinu.

Komandiri i politički komesari četa su bili nešto mlađi. Komandiri su imali u prosjeku po 28, a politički komesari po 25 godina. Od 20 komandira četa samo jedan nije bio član KPJ, a politički komesari su imali prosječno trogodišnji partijski staž. Samo su dva politička komesara četa primljeni u KPJ 1941. godine.

Svi komandiri četa su služili bivšu vojsku, a od političkih komesara dvojica su, i jedna drugarica, naučili da rukuju oružjem tek u toku borbe.

Komandiri i politički komesari bavili su se ranije raznim zanimanjima. Pet komandira su bili službenici, četiri oficiri, tri podoficiri, tri studenti, tri radnici, dvojica su imali diplomu fakulteta. Osam političkih komesara su bili studenti, pet radnici, tri zemljoradnici, dva diplomirani pravnici, jedan učitelj i jedan učenik

Komandant 3. bataljona Radisav-Raja Nedeljković, student prava, član KPJ od 1937. godine. Bio komandant bataljona u Kragujevačkom partizanskom odredu.

Politički komesar Sava Radojčić-Feđa, metalski radnik, član KPJ od 1938. godine. Bio komesar bataljona u Kragujevačkom partizanskom odredu.

Komandant 4. bataljona Pavle Jakšić, profesor, član KPJ od 1941. godine. Bio komandant Kraljevačkog partizanskog odreda.

Politički komesar Miro Dragišić, metalski radnik, član KPJ od 1933. godine. Bio politički komesar Kraljevačkog partizanskog odreda.

Komandant 5. bataljona Milan Ilić-Čiča, zemljoradnik, član KPJ od njenog osnivanja. Bio komandant Prvog šumadijskog partizanskog odreda.

Politički komesar Dragoslav Pavlovič-Silja, diplomirani pravnik, član KPJ od 1936. godine, partijski funkcioner. Bio politički komesar Prvog šumadijskog partizanskog odreda.

Komandant 6. bataljona Miladin Ivanović, učitelj, član KPJ od 1936. godine. Bio komandant 2. (Beogradskog) bataljona Posavskog partizanskog odreda.

Politički komesar Cedomir Minderovič, profesor, književnik, član KPJ od 1941. godine. Bio politički komesar 1. bataljona Posavskog partizanskog odreda.

Rukovodilac brigadnog saniteta dr Borislav Božović, lekar, asistent na Medicinskom fakultetu u Beogradu, član KPJ od 1941. godine. Bio lekar u Crnogorskom odredu za operacije u Sandžaku.

Šef hirurške ekipe dr Đura Mešterovič, lekar, španski borac, član KPJ od 1938. godine. Bio lekar u Valjevskom partizanskom odredu.[11]

[11] *Prvi sastav štaba brigade i štabova bataljona,* iz knjige »Prva proleterska«, VIZ, Beograd 1963, knj. 1, str. 682—747.

Komandni kadar je bio sastavljen uglavnom od Srba i Crnogoraca. Od 28 komandanata i komandira 16 su bili Srbi, 11 Crnogorci i jedan Hrvat, a od političkih komesara — 17 Srbi, 10 Crnogorci i jedan Jevrejin.

Socijalni sastav brigade izgledao je ovako: 37,6 posto radnici, 25,5 posto seljaci, 14,5 posto učenici raznih škola, 11,4 posto službenici, 7,1 posto studenti i 3,9 posto raznih drugih zanimanja. U 1. i 2. bataljonu skoro polovinu sastava činili su seljaci, 40 poste bili su učenici i studenti, a samo oko 10 posto radnici. U bataljonima iz Srbije stanje je bilo drugačije: u 3. bataljonu 51 posto su bili radnici, 33 posto učenici i intelektualci, a samo 12 posto seljaci; u 4. bataljonu 60 posto radnici, 35 posto učenici i intelektualci i 5 posto seljaci; u 5. bataljonu 39 posto radnici, 31 posto učenici i intelektualci i 25 posto seljaci i u 6. bataljonu 53 posto radnici, 24 posto seljaci i 18 posto učenici i intelektualci.

Na dan osnivanja brigada je imala oko 450 članova KPJ, što znači da je gotovo svaki drugi borac bio član Partije. Među njima je bilo i više onih sa preko 10 godina partijskog staža. Prosječan partijski staž u 1. bataljonu, primjera radi, iznosio je oko 4 godine.

Preko 260 boraca bili su članovi SKOJ-a. Ostali vanpartijci, gotovo bez izuzetka, bili su takođe komunističkog uvjerenja. Zato je 1. proleterska i bila prava politička vojska, vojska Komunističke partije.

Posebnu karakteristiku brigadi je davala mladost boraca. Oko 100 njih nije imalo navršenih 18 godina, 200 ih je bilo između 18 i 20 godina, 450 između 20 i 25 godina, a oko 200 između 25 i 30, 170 je imalo između 30 i 40 godina, a samo 34 više od 40 godina (od kojih 9 više od 50). Smatrajući sve one borce do 25 godina omladincima onda su više od 62 posto boraca 1. proleterske bili baš to — Omladinci.

Od 71 drugarice, koliko ih je bilo u brigadi na dan osnivanja, 13 su bile članovi KPJ, a 17 članovi SKOJ-a. Pet su imale manje od 18 godina, 20 manje od 20, a 23 manje od 25 godina, odnosno 67 posto su bile omladinke.

Oko 40 posto boraca 1. proleterske nije služilo bivšu vojsku. Prvu obuku u rukovanju oružjem i znanja iz vojne vještine dobili su ili u vrijeme priprema za ustanak ili u partizanskim odredima. No, većina njih se prekalila u dotadašnjim višemjesečnim borbama sa neprijateljem, prošla kroz mnoga iskušenja, od onih koja, za mlade, donosi odvajanje od porodice i svoga kraja, do gladovanja, usiljenih marševa po nevremenu i hladnoći, lošeg smještaja i drugih. Baš zato su i bili uvjereni da nema teškoća koje ne mogu savladati, ni protivnika koji ih može pobijediti.

Sa takvim sastavom 1. proleterska brigada je počela svoj slavni put. Vrhovni štab je uskoro izradio i Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, koji je bio i prvo uputstvo za njenu organizaciju i rad.

Stanovništvo male varošice Rudo, svjedoci stvaranja prve brigade naše oslobodilačke vojske bili su iznenađeni brojem boraca, njihovim naoružanjem i njihovom mladošću. I pouzdanjem koje

je iz njih zračilo tu u neposrednoj olizini više neprijateljskih garnizona.

O osnivanju brigade CK KPJ i Vrhovni štab obavijestili su Centralne komitete KP Hrvatske i Slovenije i preko njih PK Srbije, a predstavnici Partija Crne Gore i Bosne nalazili su se u Rudom. No, vijest o formiranju brigade brzo se pronosila u sve krajeve naše zemlje, a zatim je prodrla i u svijet. Čuvši za to, srećan zbog dolaska brigade, komandant Romanijskog partizanskog odreda je izdao proglas narodu kojim ga obaviještava da je u Rogaticu stigla 1. proleterska narodnooslobodilačka brigada sastavljena od 1 200 najboljih boraca iz Srbije i Crne Gore.[12] Nekoliko dana poslije osnivanja brigade, Mjesni komitet KP za Sarajevo izdao je Proglas stanovnicima grada kojim ih obavještava da je osnovana 1. proleterska brigada. Proglas se završava parolom: »Živjela naša Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada.«" Glavni štab za Crnu Goru također je brzo obavijestio partizane i narod da je osnovana 1. proleterska brigada.[14] To je učinio i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu.[15] Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske je to učinio u Naredbi br. 4 od 13. januara 1942. godine.[16] U Sloveniji i Srbiji ta vijest je širena partijskim i vojnim kanalima.

O osnivanju 1. proleterske brigade ubrzo je doznao i neprijatelj. Stab 3. domobranskog zbora iz Sarajeva 6. januara, a Zapovjedništvo vojne krajine 12. januara, obavijestili su Ministarstvo domobranstva da su u Srednje stigli partizani iz Crne Gore.[17]

Četnici su odmah uočili kakvu opasnost za njih predstavlja 1. proleterska brigada. Četnički komandant za istočnu Bosnu, major B. Todorović odmah je izvijestio četničku Vrhovnu komandu o snažnoj jedinici koju su partizani doveli u istočnu Bosnu.[18]

Najbrže su reagovali Italijani. Cim su obaviješteni da se u Rudom prikupljaju partizanske snage odmah su uputili svoje čete iz Višegrada i Priboja da ih »rastjeraju«.

is *Saopštenje Romanijskog odreda,* Zbornik, t. IV, knj. 2, str. 225.

[13] *Proglas Mjesnog komiteta Sarajeva,* Zbornik, t. IV, knj. 2. d. 93, str. 231.

i« *Saopštenje Glavnog štaba za Crnu Goru,* Arhiv CK SKJ, br. 1942/14.

i® *Proglas PK za Bosnu i Hercegovinu,* Arhiv CK SKJ, br. 1942/20.

i« *Naredba br. 4 Glavnog štaba za Hrvatsku,* Zbornik, t. V, knj. 3, d. 14, str. 54.

i' *Izvještaj 3. domobranskog zbora,* Zbornik, t. IV, knj. 3, d. 135, str. 390.

is A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 224, f. 3, d. 24.

OD OSNIVANJA BRIGADE DO ZELENGORE

Prve borbe brigade

I na sam dan osnivanja brigada je vodila borbe sa neprijateljem. Tako je započeo njen život — borbama i marševima.

Četnici Kamenka Jeftića, koji su pobjegli iz Rudog, izvijestili su Italijane u Višegradu i Priboju o prikupljanju partizana u tom mjestu. Komande tih garnizona, dijelovi divizije »Pusteria«, odmah su uputile ka Rudom tri ojačane čete: ojačanu četu iz Višegrada, preko Paštan Brda, drugu od Belog Brda preko Stolova i treću iz Priboja, preko Ušća.

Vrhovni štab je pretpostavljao da će neprijatelj reagovati čim dobije obavještenja da se partizanske jedinice koncentrišu u Rudom. Zbog toga je naredio bataljonu »Bijeli Pavle« da ostane radi obezbjeđenja od Priboja, a odmah poslije formiranja brigade uputio njene bataljone da dočekaju italijanske kolone koje su nastupale prema Rudom.

Jedinica u Mioču, koja je već bila postala 3. četa novoformiranog 2. crnogorskog bataljona, dočekala je 22. decembra italijansku kolonu koja je nastupala od Priboja. Pod borbom je morala da odstupi prema Ustibaru, a jedan je dio ostao na desnoj obali Lima. Ceti je iz Rudog, po naređenju Vrhovnog štaba, pristigao u pomoć čitav 2. bataljon.

Prema italijanskoj koloni iz pravca Belog Brda, koja se kretala preko Oskoruše ka Laništu i Stolovima, Vrhovni štab je uputio 5. bataljon: da spriječi prodor Italijana tim pravcem i da obezbijedi lijevi bok 2. bataljonu, kako se on ne bi našao u teškoj situaciji u dolini Lima.

Do Stolova je 5. bataljon stigao oko podne. Čim je primjetio Italijane vješto i brzo je podišao njihovim položajima i u jurišu ih razbio. U međuvremenu je i 2. bataljon izvršio protivnapad i razbio Italijane u Mioču.

Obje italijanske kolone su odstupile, ostavljajući nekoliko mrtvih i ranjenih i nešto plijena.

Tako se završila prva borba 1. proleterske; borba u kojoj su se prvi put našli zajedno borci iz Srbije i Crne Gore na bojnom polju. Prvi su sa Stolova mogli da vide, i da se raduju, kako Crnogorci protivnapadom razbijaju i gone Italijane, a drugi da sa zadovoljstvom posmatraju smjelo i brzo nastupanje 5. šumadijskog

bataljona ka vrhu Stolova i njegov juriš na neprijatelja. Tako se počelo stvarati borbeno povjerenje i ratno drugarstvo, koje je bilo jedan od značajnih činilaca uspjeha 1. proleterske brigade.

Italijanska kolona iz Višegrada stigla je 21. decembra do sela Gaočića u neposrednu blizinu Rudog, gdje je bila samo manja patrola 3. bataljona. Prijetila je opasnost da napadne Vrhovni Stab u Rudom ili presiječe put brigadi ka Međeđi. Politički komesar brigade, Fića Kljajić, jedini tada prisutan član štaba brigade uputio joj je u susret 3. i 4. bataljon, da je razbiju. Bataljoni su pošli preko sela Sokolovića. Bio je pao snijeg i bataljoni su se sporo kretali.

Istureni dijelovi neprijatelja energično su napadnuti i natjerani da se brzo povuku sa položaja ka glavnini koja se nalazila u seoskoj školi. Neprijatelj je zgradu škole organizovao za odbranu. Nepošumljen prostor oko nje, duboki snijeg i debeli zidovi zgrade građene od tvrdog materijala, učinili su da se Italijani u njoj osjećaju sigurnijim. Ali kada su bataljoni počeli da stežu obruč oko škole, neprijatelj je osjetio snagu napadača i pokušao da se izvuče. Nije uspio. Borba je postajala sve oštrija, pritisak proletera sve jači. Grupa boraca 4. bataljona uspjela je da ubaci bombe u jednu prostoriju škole, a zatim da kroz prozor u nju uskoči. Borba se prenijela u samu školu. Italijani su probili pregradni zid i kroz rupu gađali napadače. Pucali su i kroz tavanicu. Borci 4. bataljona su se našli u veoma teškom položaju. U najkritičnijem trenutku pristigli su i bombaši 3. bataljona. Eksplozija bombi, rafali i poklici proletera izmiješali su se sa kricima ranjenih neprijateljskih vojnika. Italijani nijesu izdržali i predali su se. Zarobljena su 4 oficira, 4 podoficira i 116 vojnika. Zaplijenjena su dva teška i 3 laka minobacača sa 210 mina, 3 mitraljeza, 9 puškomitraljeza i veće količine municije i opreme.[1]

Pobjede u Gaočićima, kod Mioča i na Stolovima veoma su značajne za brigadu. One su došle kao melem za velike rane, naročito za 3, 4. i 5. bataljon kojima je to prva pobjeda poslije teških odbrambenih borbi pri povlačenju iz Srbije. Na djelu je pokazana snaga brigade. Ojačano je njeno naoružanje. Povećano samopouzdanje boraca. Bataljoni su ostvarili u tim borbama primjerno sadejstvo.

U borbi u Gaočićima 3. i 4. bataljon su imali velike gubitke. Poginulo je 9 boraca, 13 ranjeno. Među poginulim su otac i sin Milorad i Dragoslav Ratinac, iz 3. bataljona. Smrt oca i sina ostala je u uspomeni kao simbol zajedničke borbe za slobodu starije i mlađe generacije.

Borbe na Romaniji i razbijanje četnika

Još dok je bio u Sandžaku Vrhovni štab je morao donijeti odluku o daljim dejstvima brigade, odnosno o svom daljem kretanju sa

[1] *Izvještaj štaba 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 46.

njom. Nije dolazilo u obzir da se ostane u Sandžaku, jer je to bila relativno mala slobodna teritorija, ispresijecana komunikacijama koje je držao neprijatelj. Osim toga, Centralni komitet i Vrhovni štab trebalo je da se nalaze na teritoriji odakle će moći da rukovode borbom u svim krajevima zemlje. Pokret ka Crnoj Gori, gdje je tada bila najveća oslobođena teritorija, najmanje je to obezbjeđivao. Vrhovni štab i CK KPJ, s obzirom na to što nijesu imali radio-vezu sa glavnim štabovima, našli bi se na periferiji, udaljeni od ostalih pokrajina.[2] Ni za brigadu u Crnoj Gori nije bilo povoljnih uslova za dejstva. Neprijatelj se nalazio samo u nekoliko dobro utvrđenih gradova-garnizona, a nije dolazilo u obzir da se tek nastala brigada upotrijebi za napad na utvrđene Italijane.

Dok je boravio u Sandžaku, Vrhovni komandant se upoznao i sa dva pisma komandanta Romanijskog partizanskog odreda, upućena partizanskom odredu u Metaljci, u kojima prikazuje situaciju na teritoriji svog odreda i traži pomoć Crnogoraca.

> »Bosanski seljak — pisalo je, između ostalog, u jednom od njih — ima veliko povjerenje u Crnogorca kao borca. Kada bi uza se vidio makar i 10 Crnogoraca podigao bi mu se borbeni duh, povratilo samopouzdanje, zaustavilo bi se prilaženje četnicima i mogli bismo u Bosni spriječiti ono što se desilo u Srbiji.«[3]

Komandant Romanijskog partizanskog odreda predosjećao je teškoće koje su predstojale sa četnicima. Razdor između partizana i četnika se kao plima širio u svim krajevima zemlje gdje je bilo četnika. Istočna Bosna je prva osjetila njihovu najezdu iz Srbije. Veliki broj oficira prešao je iz Srbije u Bosnu da širi četničke ideje, organizuje vojne, četničke formacije i truje odnose sa partizanima. Previranja i kolebanja među seljačkim masama razvijala su se u njihovu korist. Akcione četničke parole o čekanju »kad za borbu dođe vrijeme«, o borbi samo protiv ustaša i Muslimana, ali i protiv »komunističke revolucije«, a naročito propaganda da će se istočna Bosna izdvojiti iz NDH i tako izbjeći ustaška klanja, bile su u tom trenutku prihvatljive za neke seljake.

Slobodna teritorija u istočnoj Bosni bila je relativno velika. Sa oslobođenim varošicama: Rogaticom, Sokolcem, Olovom, Han-Pijeskom, Vlasenicom, Srebrenicom i Bratuncem pružala je mogućnost za intenzivno političko djelovanje i bila pogodna za organizaciju i izvođenje napada na neprijatelja. Takođe su postojale velike mogućnosti za dalje razvijanje ustanka i mobilizaciju radnika iz Sarajeva i industrijsko-rudarskih basena u dolini Bosne i Spreče. Pored toga, Vrhovni štab i CK KPJ mogli su preko kartala Mjesnog komiteta KP za Sarajevo, uspostaviti i održavati redovnije veze sa odgovarajućim partijskim i vojnim rukovodstvima Hrvatske, Slovenije i Srbije.

[a] M. Leković, *Delatnost Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ u decembru 1941. godine,* Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972, str. 39—40.

* *Pisma komandanta Romanijskog NOP odreda,* Zbornik, t. IV, knj. 2, d- 87 str. 213 i 89 str. 219.

Sve te okolnosti su uticale na to da Vrhovni komandant odluči da pravac daljeg kretanja Vrhovnog štaba i 1. proleterske brigade bude — istočna Bosna.

Brigada je upućena u istočnu Bosnu. Prva etapa njenog marša, Rudo — Međeđa, duga je 33 km. U prethodnici je bio 1. bataljon. On je krčio put železničkom prugom pokrivenom snijegom, zauzeo most na Drini i obezbijedio ga od Višegrada i od Goražda sve dok je brigada prošla. U spaljenoj Međeđi nije se moglo naći pogodno mjesto za odmor. Smjestili su se u zidinama popaljenih kuća da bi se bar zaklonili od vjetra.

Marš brigade od Rudog do Međeđe železničkom prugom borci su dobro zapamtili. Jer ići prugom bilo je đavolski teško. Ići prugom znači ići neravnomjernim koracima, sa železničkog praga na prag. To nijesu uistinu ni bili koraci već skokovi, čas duži čas kraći. A skakutati pod punom ratnom opremom, odnosno napraviti blizu 40 000 skokova-koraka u toku jednog marša, više je nego iscrpljujuće. I kad su bataljoni stigli na cilj smjestili su se u džamiju, jedinu nezapaljenu građevinu, ali sa razbijenim prozorima. Borci su se u njoj jednostavno poslagali jedan pored drugoga i zaspali.

Već na prvom koraku u istočnoj Bosni proleteri su se sreli s teškim posledicama četničkih i ustaških zvjerstava. Muslimanske porodice bile su pobjegle iz popaljenih sela u pećine oko Drine. Bježali su da bi spasili goli život, a nijesu bili sigurni da su ga spasili. Živjeli su u pećinama gladni, promrzli, u stalnom strahu. Nijesu se usuđivali ni da pođu u popaljeno selo, da ugrabe bar malo kukuruza, još neobranog na njivama i snijegom pokrivenog.

Brigada je počela da pristiže u Rogaticu 24. decembra, maršujući po dubokom snijegu. U Rogatici su bile dvije komande mjesta — partizanska i četnička. Čudno je to bilo borcima iz Crne Gore, koji su dosta čuli o izdaji četnika u Srbiji, a teško razumljivo srpskim proleterima kojima je krv »uzavirala« pri sjećanju na podmukle četničke udarce, dok su partizani vodili teške borbe sa 113. i 342. njemačkom divizijom. Ali, brigada je došla da se bori pod zastavom Partije, da pomogne da se organizuju sve snage u borbu protiv okupatora, da spriječava bratoubilački rat.

Previranje u istočnoj Bosni, odnosno prelazak boraca dotadašnjih partizanskih jedinica na stranu četnika bilo je uzelo toliko maha da ga je teško bilo zaustaviti sa onda malim partijskim snagama. Tu situaciju najjasnije prikazuje pismo Vrhovnog komandanta upućeno 28. decembra delegatu Vrhovnog štaba u Bosni i Hercegovini, Svetozaru Vukmanoviću.

.... »Često se ne može poznati ko je četnik a ko partizan, ne samo zbog odela već i mentaliteta i političkog shvatanja

Prema tome bio je dvanaesti čas da smo stigli ovamo, jer će Proleterska brigada ovdje biti od ogromnog značaja ne samo u borbi protiv okupatora i ustaša već i u učvršćenju i političkom razvitku naših bosanskih partizanskih jedinica.«[4]

* *Pismo Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 2, d. 75 str. 129.

Drugi dan poslije dolaska u Rogaticu, Vrhovni štab je na sjednici 25. decembra procijenio situaciju i još jednom se uvjerio da je neophodno, s obzirom na situaciju u Bosni, da čitava 1. proleterska brigada hitno dođe na taj teren. Zato joj je i naredio da odmah obustavi dejstva oko Rudog i krene ka Rogatici. Tada je Vrhovni štab donio i odluku o zadacima i daljem kretanju brigade na području Romanije i ka Varešu.[5]

Vrhovni štab je zadržao privremeno 3, 4. i 5. bataljon u Rogatici, a 1. i 2. u Podromaniji, da očiste okolna sela od pljačkaša i raznih četničkih grupica i da uz pomoć partijskog aktiva

> »... učvrste naše pozicije u pozadini, koje su se u poslednje vreme prilično poremetile zbog pojačane propagande četničkih bandi«.[6]

Zadržavanje u Rogatici brigada je iskoristila za poboljšanje svoje organizacije. Od oruđa zaplijenjenih u Gaočićima i onih koja su imali bataljoni, krajem decembra je osnovana četa pratećih oruđa; imala je 3 teška i 2 laka minobacača i 8 mitraljeza. Zamišljeno je da pruža pomoć bataljonima kada im bude potrebna.[7] Za načelnika štaba brigade postavljen je Stanko Poljanac.

Tih dana se u Rogatici intenzivno radilo na organizacionom oblikovanju partijske i skojevske organizacije u brigadi. U svim četama osnovane su partijske ćelije kao osnovne organizacije. Izabrani su i njihovi sekretari. Svaki štab bataljona, sa dijelovima oko njega, imao je svoju ćeliju. U bataljonima su osnovani bataljonski biroi. Njih su sačinjavali sekretari četnih ćelija, štapske ćelije i politički komesar bataljona. Sekretar biroa je posebno određivan, mogao je biti i borac. Članovi partije štaba brigade, sa kuririma, sačinjavali su jednu ćeliju. Sve ostale prištapske jedinice brigade u početku su bile u jednoj partijskoj ćeliji. Cjelokupnim partijskim radom u brigadi rukovodio je partijski rukovodilac brigade, koji je u februaru 1942. godine dobio i funkciju u štabu — zamjenika političkog komesara brigade.

Početkom 1942. godine Vrhovni štab je sve više pomjerao brigadu ka Varešu. Poslije 1. bataljona, uputio je 6. januara i 3. bataljon preko Podromanije i Bijelih Voda, u Ivančiće, gdje su se oba povezali sa partizanskim odredom »Zvijezda«. Bataljoni su zatim izbili na Okruglicu i Visočicu i orijentisali se prema Varešu, dok je 2. bataljon bio u Srednjem i Čevljenovićima gdje je pored ostalih zadataka njegova 3. četa obezbjeđivala Vrhovni štab; 4. bataljon je bio u Knežinama, a 5. bataljon u Žljebovima. Šesti bataljon je dobio naređenje da ulazi u sastav brigade 4. januara, u Novoj Varoši. Tako je brigada raspoređena na širokom frontu, kao strategijska jedinica, i svaki njen bataljon je gotovo samostalno dejstvovao.[8]

5 *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 2, str. 125.
« Isto, d. 78, str. 138.
[7] P. Romac, *Borbe,* Matica srpska, Novi Sad, 1950, str. 75.
8 *Izvještaji štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 34, 35, 38 i 37.
Naređenje Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 2, d. 87, str. 169.

Vrnovni štab i CK KPJ su pokušali i u istočnoj Bosni da se sporazumiju sa četničkim vođama o zajedničkoj borbi protiv okupatora. U tome nijesu uspjeli. Četničke vođe su već nepovratno tonule u saradnju sa okupatorom. Četničke mase su se kolebale. U početku nijesu bile spremne da se bore protiv partizana. Ali su, kad je došlo do otvorenog sukoba sa partizanima, masovno napuštali položaje koje su držali prema ustaškim garnizonima, napadali muslimanska sela, ubijali i pljačkali njihovu imovinu. To je uticalo da se na savjetovanju rukovodilaca NOP-a iz istočne Bosne i Hercegovine sa CK KPJ 7. i 8. januara u Ivančićima, zauzme odlučan stav prema četnicima i donese odluka o njihovom razoružavanju.* Brigada je to odmah počela i gotovo bez otpora izvršavala taj zadatak.

Cijelo vrijeme boravka na teritoriji Romanije, skoro mjesec dana, brigada je djelovala uglavnom politički. Gotovo da nema sela u kojemu nije održana neka konferencija, predavanje ili priredba. Bataljoni i čete su organizovali grupe agitatora za rad po selima. Održavane su konferencije čak i sa četnicima, prije ili poslije njihovog razoružavanja.

Brigada je u političkom radu u istočnoj Bosni imala dosta uspjeha. Cak i njen ljuti neprijatelj, ustaše, priznavali su to. Zapovjednik Vojne krajine, na primjer, izvijestio je Ministarstvo oružanih snaga NDH:

> »Uvjerio sam se iz dobijenih podataka da su partizani ulagali svu snagu kako bi sačuvali njeno stanovništvo i njihovu imovinu. Zahvaljujući njima većina stanovništva se održala u životu.«[10] (Radi se o Rogatici).

Razvoj ustanka u istočnoj Bosni silno je uznemirio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ona praktično nije ni imala vlast u njoj. Još kada se pojavio i Nedić sa zahtjevom da se Srbiji ustupi njenih 17 srezova, vlada NDH se ozbiljno zabrinula da će ostati bez te teritorije. Ministar oružanih snaga NDH tražio je od opunomoćenog njemačkog generala u Hrvatskoj, Gleise-Horsternaua, pomoć za ugušivanje ustanka u istočnoj Bosni i njeno čišćenje od partizana. Hitler je krajem decembra naredio komandantu jugoistoka generalu V. Kancu, da uguši ustanak u istočnoj Bosni. Za taj zadatak dodijeljena mu je, pored njemačkih, ustaških i domobranskih posadnih jedinica, i 342. operativna divizija, koja je učestvovala u operacijama za ugušenje ustanka u zapadnoj Srbiji. Takođe mu je naredio da traži od Italijana da i oni učestvuju u toj operaciji.[11]

* Koliko se do sada moglo utvrditi, sastanku su prisustvovali članovi CK KPJ: J. B. Tito, E. Kardelj, A. Rankovdć, S. Zujović, S. Vukmanović, M. Pijade i još oko 35 političkih i vojnih rukovodilaca iz Bosne i Hercegovine.[9]

• A. Džonlagić i M. Lekovič, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu,* Beograd, VIZ, 1962, str. 58.

Z. Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* VIZ, Beograd, 1973, str. 502—513.

»® A-VII, fond NDH, k. 78, f. 5, d. 48.

[11] Vishaupt, viši vojni arhivski savjetnik, A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 70, f. 1, d. 18.

Italijani nijesu bili za izvođenje te operacije. Smatrali su da dubok snijeg onemogućava čišćenje pošumljenih planinskih predjela i da čitavu akciju treba odgoditi za proljeće. Osim toga, Italijani su se izgovarali i time da nemaju snaga i da bi im trebalo da ovamo prebace iz Italije diviziju »Ravena«.[12]

Komandant jugoistoka nije mogao da čeka proljeće, jer mu je 342. divizija, kao glavna snaga za izvođenje operacija stavljena na raspolaganje samo do 31. januara. Nijemci su se nadali brzom uspjehu, računajući i na povoljnu okolnost što su četnici u međuvremenu donijeli odluku da im uopšte ne pružaju otpor u predstojećoj operaciji.[13]

Nijemci su raspolagali podacima da je u istočnu Bosnu došla grupa od oko 2 500 partizana, a i kako su te i ostale ustaničke snage raspoređene. Na osnovu toga su napravili plan o uništenju partizana u istočnoj Bosni. Predvidjeli su da iznenadnim i snažnim napadima iz Sarajeva, Višegrada, Zvornika i Kladnja probiju ustaničke položaje, a zatim brzim i koncentričnim nastupanjem ka Sokolcu, Rogatici, Vlasenici i Olovu potisnu partizane na uzani prostor između Han-Pijeska i Olova i tu ih unište. Prema tom planu 697. puk 342. divizije i 3. domobranski puk, sa 4 baterije topova, nastupali su od Zvornika prema Vlasenici; 699. puk, ojačan 1. bataljonom 202. tenkovskog puka nastupao je preko Drinjače ka Vlasenici; 698. puk, ojačan bataljonom italijanske divizije »Pusteria«, nastupao je iz Višegrada ka Rogatici; 738. puk 718. njemačke divizije (bez 1. bataljona), pojačan 1. i 2. bataljonom 13. domobranskog puka i dvije domobranske baterije brdskih topova, nastupao je iz Sarajeva, kao desna kolona, pravcem Pale — Rogatica, a 2. bataljon 738. puka, ojačan 1. i 2. bataljonom 15. domobranskog puka i dvije domobranske baterije haubica, pravcem Mokro — Sokolac; 750. puk te njemačke divizije, ojačan 1. bataljonom 8. domobranskog puka i baterijom brdskih topova, nastupao je od Kladnja prema Olovu; 3. i 4. bataljon Vojne krajine, 2. bataljon 7. domobranskog puka, jedan dopunski i jedan ustaški bataljon su imali zadatak da na liniji Vijaka — Vareš — Visoko spriječe eventualni pokušaj proboja partizana preko rijeke Bosne.[14]

Početkom januara 1942. godine glavne partizanske snage u istočnoj Bosni sačinjavale su 1. proleterska brigada i Romanijski partizanski odred na položajima prema Sarajevu, Birčanski odred prema Zvorniku, i Ozrenski odred prema Varešu i dolini Bosne. Odredi su već bili počeli da se osipaju, bili su slabe manevarske sposobnosti, a i dosta slabo naoružani pa nijesu ni mogli pružiti jači otpor nadmoćnijem neprijatelju.

Vrhovni štab je početkom januara dobio nekoliko obavještenja iz Sarajeva da neprijatelj priprema ofanzivu na partizane u istočnoj

[12] A-VII, fond italijanske dokumentacije, k. 243, f. 3, d. 10.
Iz zaplijenjene arhive četničkog komandanta za istočnu Bosnu, Zbornik, t. II, knj. 3, d. 122, str. 328.
A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 222, f. 3, d. 25/4.
[14] A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 9, f. 18, d. 11.
Oslobodilački rat, knj. I, str. 179—180.

Bosni.[51] Poučen iskustvom iz neprijateljske ofanzive u Srbiji, on odmah preduzima mjere za odbranu slobodne teritorije. Jedinicama je dao uputstva da se ne upuštaju u frontalne borbe sa jakim neprijateljskim kolonama, da primjenjuju partizansku taktiku zadržavanja neprijatelja manjim snagama, dok bi mu se glavninom zadavali udari u bokove i iz pozadine, s time da se zadržavaju na svojoj teritoriji.

»Sa frontalne strane treba određivati samo rijetki zastor, koji se bori za dobitak u vremenu dok pristigne bočna ili pozadinska grupa, a zatim se i taj dio povlači u stranu, da bi i on nakon prikupljanja pojavio se iz pozadine« . .. pisao je Vrhovni komandant.[16]

Vrhovni štab je odustao od planiranih dejstava 1. proleterske prema Varešu i odlučio da i brigada učestvuje u odbrani slobodne teritorije u istočnoj Bosni. S tim ciljem glavnina brigade, 1, 2. i 3. bataljon, raspoređena je u rejonu Srednje — Nišići — Okruglica, radi dejstva na ugroženim pravcima; 4. bataljon je postavljen u centru rasporeda brigade, u Knežini, sa jednom četom prema Rogatici; 5. je bio u Zljebovima, orijentisan prema Han-Pijesku i Vlasenici, da sadejstvuje partizanskim odredima na toj teritoriji, a 6. bataljon, koji je 13. januara stigao u sastav brigade, zadržan je na položajima kod Prače.[17] Vrhovni štab je nastojao da se u borbi protiv ustaša i njemačkih jedinica angažuju i četničke jedinice, koje još nijesu bile razoružane.[18]

Neprijatelj je 14. januara počeo planirane operacije. Dobro opremljene njemačke kolone sa smučarskim jedinicama, koje su im obezbjeđivale krila, napredovale su relativno brzo, ostvarujući planirane dnevne zadatke. Partizanski odredi su pružali gotovo simboličan otpor, dok je ono malo preostalih naoružanih četničkih jedinica napuštalo položaje bez ikakvog otpora.

Na početku ofanzive 1. proleterska brigada nije iščekivala da neprijatelj ispolji svoje namjere, nego je sama prešla u ofanzivu. Stab brigade je uputio 1. bataljon da napadne posade duž pruge Breza — Vareš, a 3. bataljon prema Varešu. Noću između 16. i 17. januara 1. bataljon je napao železničku stanicu u Dabravinama i Zupču. Duboki snijeg otežavao je prilaz pruzi tako da je napad izvršen kasno u noć. Neprijatelj se uporno branio, iako je imao male snage. Železničku stanicu u Dabravinama branio je samo vod 2. čete 3. bataljona Vojne krajine.[19] Bataljon je uspio da istjera posadu iz škole, koja je služila kao kasarna. Jak otpor pru-

15 *Izvještaj Ive Lole Ribara i Edvarda Kardelja,* Zbornik, t. II, knj. 2, d. 92, str. 176 i 105, str. 217.

i« *Uputstvo Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 2, d. 101, str. 206 i t. IV, knj. 4, d. 5.

17 Izvještaj političkog komesara 1. proleterske, Zbornik, t. IV, knj. 3, d. 16, str. 53.

« Uputstvo Vrhovnog štaba, Zbornik, t. IV, knj. 3, d. 11, str. 40 i 13, str. 44.

Predlog Romanijskog odreda o rasporedu snaga 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 3, d. I4, str. 49 i t. IV, knj. 4, d. 5, str. 25.

i» *Bojna relacija 7. pješadijskog puka domobrana,* A-VII, fond NDH, k. 56, f. 4, d. 82.

žen mu je iz zgrade železničke stanice. Videći da je ne mogu zauzeti bez artiljerije, jer su rešetke onemogućavale da bombaši ubace bombe kroz prozor, Zivko Zivković, zamjenik komandira 3. čete, popeo se na njen krov i kroz dimnjak ubacio nekoliko bombi. Neprijatelj je bio ošamućen, ali mu je baš tada stigao u pomoć oklopni voz, sa vodom domobrana iz 2. bataljona 7. puka. Bataljon nije imao sredstva za borbu protiv oklopnog voza i morao se povući. Povukla se i 1. četa, koja je napadala na Zupču i tamo zapalila žandarmerijsku stanicu.[20]

Treći bataljon nije uspio da prekine prugu kod Pajtov-Hana, tako da se neprijateljev oklopni voz probio i onemogućio izvršenje zadatka 1. bataljonu.[21] Bataljoni su se vratili bez gubitaka u Okruglicu.

Neprijateljske kolone napredovale su brže nego se očekivalo. Naročito brzo je napredovao 698. puk 342. divizije iz Višegrada prema Rogatici. Svojim brzim prodorom neprijateljske kolone su zaprijetile da okruže 1. proletersku i Vrhovni štab na vrlo uzanom prostoru i u veoma nepovoljnim uslovima za odbranu — na Romaniji, pokrivenoj debelim slojem snijega.

Vrhovni štab je 15. januara dobio obavještenje da se radi o ofanzivi mnogo jačoj nego je očekivano. Naročito ga je zabrinjavala iznenadna pojava jačih neprijateljskih snaga sa sjevera, odakle nijesu očekivane. U takvoj situaciji Vrhovni štab je promijenio raniju odluku o odbrani slobodne teritorije i odlučio da sa glavninom brigade, usiljenim maršem pravcem Pusto Selo — Rakova Nega — Podromanija, pređe rijeku Praču kod Renovice i izbije preko Gornjih Bara na planinu Jahorinu, koja je bila izvan zahvata neprijateljske ofanzive. Vrhovni štab je krenuo na marš 16. januara u 21 čas, poveo sa sobom 3. četu 2. bataljona, koja ga je obezbjeđivala, naredivši da i ostale jedinice 2. bataljona krenu za njim čim se prikupe. Upućeni su kuriri da i 5. bataljonu prenesu naređenje da ide za Vrhovnim štabom.

Kolona Vrhovnog štaba je maršovala 17. januara, danju i noću, odmorila se u Podromaniji nekoliko časova, i 18. januara pred zoru produžila usiljenim maršem ka Renovici. Na maršu su joj se priključili 4. bataljon, iz Rakove Noge i Knežine, i Užička četa 5. bataljona, iz Podromanije. Kolona je prešla prugu Sarajevo— Višegrad neposredno prije nego što je južna kolona 738. njemačkog puka, koji je nastupao od Sarajeva, zatvorila obruč na njoj. Prilikom prelaska pruge kolonu Vrhovnog štaba desno je obezbjeđivao 6. bataljon, u visini sela Buđ i Podložnik, a lijevo 1. četa 4. bataljona i prateći vod Vrhovnog štaba. Ta četa 4. bataljona vodila je 19. januara teške borbe sa kolonom 698. njemačkog puka, koja je nastupala od Rogatice ka Podromaniji. Sesti bataljon je dobio zadatak da sačeka 2. i 5. bataljon i obezbijedi im prelazak pa da zatim i sam krene za kolonom Vrhovnog štaba. Kako se 2. i 5. bataljon nijesu pojavljivali, 6. bataljon je pred zoru 19.

[20] D. Vojvodić, *Prva proleterska,* knj. 1, str. 108.
[2]» *Izvještaj štaba 1. proleterske,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 37.

januara sam prešao prugu, kratko vrijeme prije nailaska neprijatelja.

Drugi bataljon je, čim je dobio usmeno naređenje za pokret, nastojao da što prije prikupi svoje dvije razbacane čete, a zatim da odmah krene za Vrhovnim štabom. Čelo njegove kolone je izbilo 19. januara oko podne u Pediše, ali je desna kolona 738. njemačkog puka već bila izbila u Podromaniju i presjekla put ka dolini Prače.

Petom bataljonu uopšte nije stiglo naređenje za pokret i on je ostao na položajima prema Vlasenici. Prvi i 3. bataljon, sa komandantom brigade, trebalo je da ostanu na teritoriji istočne Bosne i pomognu partizanskim odredima u borbi protiv neprijatelja koji je nastupao sa svih strana.[22]

Odluka Vrhovnog štaba da pređe na Jahorinu bila je veoma smjela. Trebalo je savladati oko 70 km puta, po dubokom snijegu i u vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima, računajući pri tome da taj pravac neprijatelj neće uspjeti da zatvori, odnosno ako se to i dogodi morao se borbom probijati. Najvjerovatnije je da Vrhovni komandant nije bio dobio obavještenje koje mu je Edvard Kardelj uputio iz Sarajeva, 15. januara, o tome da je iz pouzdanih izvora doznao da će njemačke jedinice nastupati samo duž komunikacija, obezbjeđujući se lijevo i desno najviše do 8 km. Kardelj piše. . .

> »... Ići će samo cestom i prugom. Misle sve svršiti za dve ili najviše tri nedelje. Imaju cilj da očiste prugu i cestu. Imaju da deluju samo 8 kilometara levo i desno od ceste. Posade Nemci neće nigde ostavljati.«[23]

Dogodilo se da se njemačke kolone, koje su nastupale od Sarajeva i Višegrada, nijesu spojile u dolini Prače prije prelaska Vrhovnog štaba. Desna kolona 738. njemačkog puka 718. divizije, ojačana artiljerijom i tenkovima, sporo je nastupala dolinom Prače i Pračanski partizanski bataljon ju je zaustavio kod Sjetline. S druge strane, kolona 698. puka 342. njemačke divizije, kad je 17. januara stigla u Rogaticu, ranije nego je bilo planirano, nije krenula u susret 738. puku ka Prači nego se odmarala i čekala da taj puk izbije prema Rogatici, kako je bilo planirano.[24] Tako se stvorila povoljna okolnost da ostane slobodan prostor na pruzi u rejonu Renovice, kojim je prošla kolona Vrhovnog štaba, sa trećinom snaga 1. proleterske brigade.

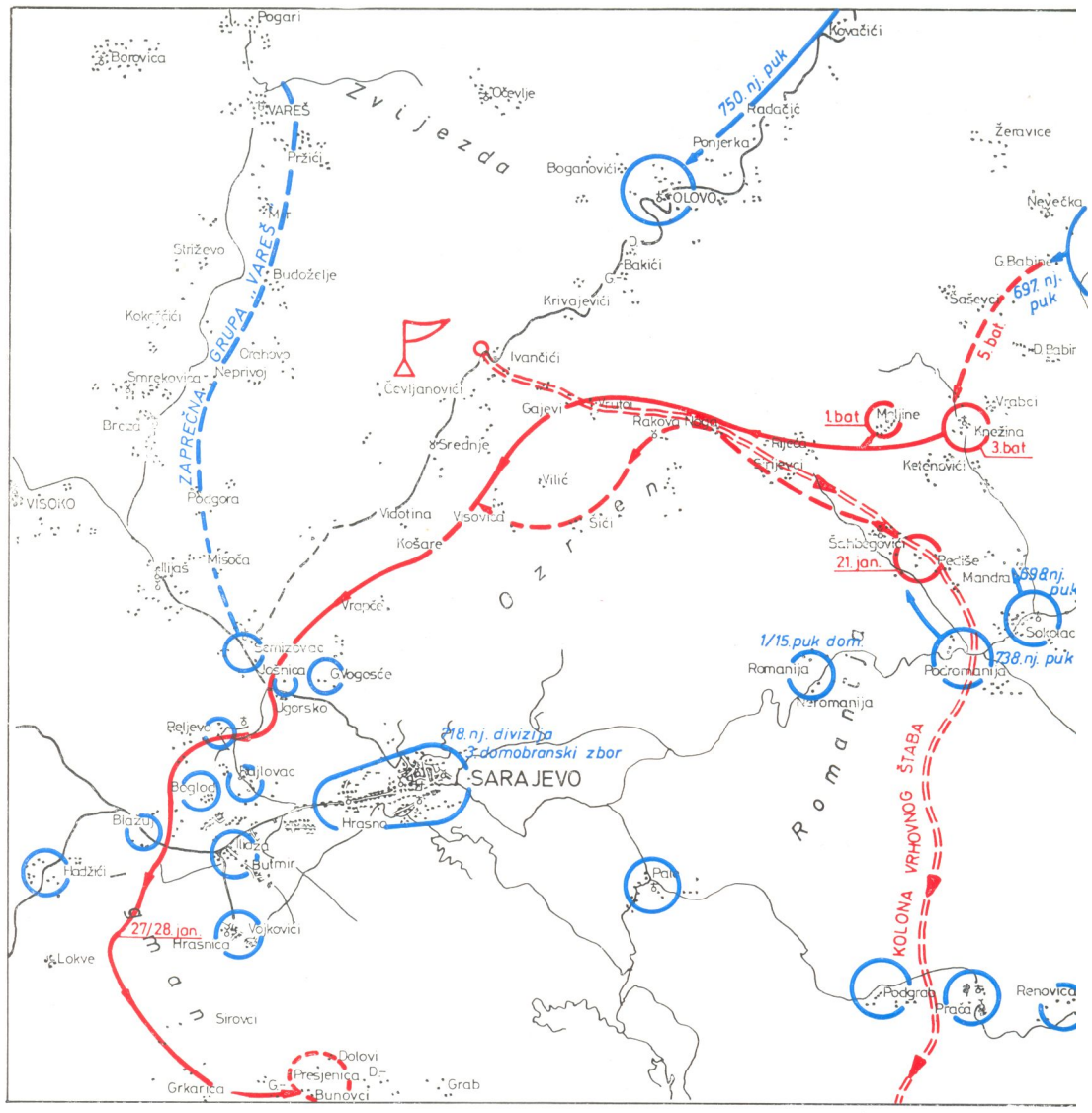
Glavnina 1. proleterske je ostala na Romaniji, u vrlo neizvjesnoj situaciji i bez veze sa Vrhovnim štabom. Stab brigade je nastojao da što više koncentriše bataljone. Prvi i 3. su došli iz rejona Okruglice u Knežinu,[25] 2. se zadržao u Dobrodolu i Bijelim Vodama, isturajući patrole prema Starom Gradu i Lučevniku, a 5. je, bez Užičke čete, sa Posavskom četom i dijelovima Birčanskog partizanskog odreda, prema ranijem naređenju Vrhovnog štaba,

22 *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 2, d. 128, str. 256.

23 *Izvještaj Edvarda Kardelja,* Arhiv CK SKJ, 1942/19.

24 A. Džonlagić i M. Leković, navedeno djelo, str. 89 i 93—95.

25 *izvještaj štaba 1. proleterske,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 38.

Igmanski marš

Dio kolone 1. proleterske na Igmanu 28. januara 1942.

Rudo danas sa spomenikom gdje je stajao stroj Prve proleterske brigade

držao položaje na Pločama, prema Vlasenici, da spriječi prodor njemačkih kolona na tom pravcu.[28]

Desna kolona glavnine 342. njemačke divizije, 697. puk nastupala je 19. januara od Vlasenice prema Han-Pijesku. Na Pločama su bile u zasjedi dvije čete 5. bataljona, Posavska četa i dijelovi Birčanskog odreda. Neprijatelj je otkrio zasjedu i uputio dio svojih snaga da je obiđu. Zasjeda je dočekala čelo neprijateljske kolone, koja je nastupala cestom, ali se, kada je primijetila da može biti opkoljena, naglo povukla prema Pjenovcu. Njemačka kolona, koja je nastupala tim pravcem, spojila se 20. januara u Sokolcu sa kolonama 342. i 718. njemačke divizije, koje su došle od Rogatice i Podromanije. Time su njemačke divizije izvršile svoj glavni zadatak. Ostalo im je još da zauzmu Olovo. Zbog toga je dio 697. puka 21. januara pošao iz Han-Pijeska, preko Pjenovca, prema Olovu.

Peti bataljon, Posavska četa i manji dijelovi Romanijskog i Birčanskog odreda zanoćili su 20. januara u Pjenovcu. Ujutro su se dugo i nepotrebno zadržali na železničkoj stanici. Grupom je komandovao komandant Romanijskog odreda Slaviša Vajner Čiča. Prije podne su naišli iz šume njemački skijaši, a duž pruge konjica, i potpuno iznenadili partizane u Pjenovcu. Opkoljeni na pruzi, u dubokoj jaruzi strmih i snijegom pokrivenih strana, partizani nijesu mogli uraditi gotovo ništa da organizuju komandovanje i odbranu. Iznenađenje i nepovoljan položaj učinili su svoje. Borci su otvarali vatru prema pravcima odakle je dopirala najjača neprijateljska vatra. Iako iznenađeni snažnim naletom neprijatelja borci su se snašli i veći broj je uspio da se probije iz okruženja. Poginuli su komandant Romanijskog odreda, Slaviša Vajner, legendarni Čiča Romanijski, komandant 5. bataljona, Milan Ilić, Čiča Šumadijski, politički komesar 5. bataljona, Dragoslav Pavlović i još 61 partizan. Na železničkoj stanici, oko pruge i u potoku, ostala su 42 poginula borca iz 5. bataljona i Posavske čete 1. proleterske brigade. Dijelove bataljona i čete koji su uspjeli da se spase, prihvatio je 3. bataljon kod Knežine.[27] To je prva i velika tragična borba brigade kakva se nikada više nije ponovila.

Pobočnica lijeve kolone 738. njemačkog puka i 1. bataljon 15. pješadijskog puka domobrana, nastupala je 20. januara kroz šumu, od Starog Grada, i u sumrak izbila u Bijele Vode. Dva voda 1. i 2. čete 2. bataljona 1. proleterske pružili su mu manji otpor na ulazu u selo i onda se povukli u Dobrodol, gdje je bila glavnina bataljona. Neprijatelj je produžio ka selu Vražići gdje se spojio sa glavninom kolone. Stab 2. bataljona je odmah vratio ona dva

2« M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* Beograd 1969, str. 112.
27 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1990, f. 2, d. 38.
Pismo Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 2, d. 153, str. 310 i 157, str. 316.
Izvještaj Birčanskog odreda, Zbornik, t. IV, knj. 3, d. 50, str. 153.
R. Oolaković, *Zapisi iz narodno oslobodilačkog rata,* Zagreb 1961, str. 21—24.
M. Bojić, navedeno djelo, str. 112—120.
A. Džonlagić i M. Leković, navedeno djelo, str. 118—130.
A-VII, fond NDH, k. 5, f. 5, d. 112 i k. 78, f. 6, d. 25.

voda u Bijele Vode. Oni su tom prilikom zarobili 14 domobrana koji su se kad je počela borba, razbježali po šumi i odvojili od glavnine.

Lijeva kolona 738. njemačkog puka, pošto se 20. januara spojila sa 697. pukom kod Sokolca, krenula je 21. januara da očisti od partizana lijevu stranu puta Podromanija — Sokolac. Jednim dijelom je nastupala ka Bijelim Vodama, a drugim prema Pedišima. Prva kolona, sa skijaškim odjeljenjima, kretala se kroz šumu i iznenadila je vodove 2. bataljona u Bijelim Vodama. Razvila se oštra borba, na bliskom odstojanju, sa njemačkim automatičarima na skijama. Komandant 2. bataljona naredio je da se postave dva mitraljeza na kosi kod Dobrodola, koji su svojom vatrom pomogli ugroženim vodovima da se izvuku niz potok. Tu je 2. bataljon izgubio 14 svojih boraca. Druga neprijateljska kolona brzo je potisnula dio 1. čete 2. bataljona iz Pediša ka Dobrodolu, gdje je zaustavljena. Pred mrak se 2. bataljon povukao prema Šahbegovićima.[28]

Veliki gubici na Pjenovcu i Bijelim Vodama i uspjeh neprijatelja koji je povratio ranije izgubljene gradove i ovladao svim komunikacijama na teritoriji istočne Bosne, doveli su glavninu 1. proleterske brigade u veoma neizvjesnu situaciju. Bila je koncentrisana na malom prostoru, na sjevernim padinama Romanije, u rejonu Pusto Selo — Gajevi — Rakova Noga, gdje nije bilo uslova za dalje zadržavanje. Trebalo je naći izlaz iz te situacije. Štab brigade nije imao nikakvih podataka o daljim namjerama neprijatelja, sa kojim je prekinut svaki borbeni kontakt poslije povlačenja sa Pjenovca i Bijelih Voda, ali je pretpostavljao da će nastaviti dejstva. Ni on sigurno nije dobio ranije navedeno obavještenje koje je uputio Edvard Kardelj, niti ma kakvu sličnu obavijest od dijela Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, koji se nalazio sa njim.

Odlazak Vrhovnog štaba povećao je odgovornost štaba brigade da sačuva svoje bataljone od udara jakih neprijateljskih jedinica, koje su energično nastupale prema planu, i vješto koristile teren, vremenske uslove, i prije svega svoje tenkove, artiljeriju, avijaciju i smučarske jedinice.

Kada su se kolone 342. i 718. njemačke divizije spojile kod Sokolca, ovladale komunikacijama i raščistile teren oko njih, komandant njemačkih snaga, opunomoćeni komandujući general u Srbiji, general Bader, smatrao je da je izvršio zadatak i naredio je da se operacija obustavi i da se jedinice povuku na svoje polazne položaje, osim 718. divizije, koja je imala zadatak da očisti od ustanika planinu Ozren. General Bader nije usvojio prijedlog komandanta 342. divizije da se operacija nastavi još šest dana, zapadno

[28] R. Vukanović, *Prva proleterska,* knj. 1, str. 67.
R. Vujošević, *Prva proleterska,* knj. 1, str. 116.
M. Nikić, *Prva proleterska,* knj. 1, str. 124.
A. Džonlagić i M. Leković, navedeno djelo, str. 19.
M. Leković, članci: »FRONT« hr. 1, 1976, »Crvena zvezda« od 30 I 1952, »Narodna armija« od 22. XII 1951.

od ceste Sokolac — Han-Pijesak, prema grupi koja je čuvala prelaze preko rijeke Bosne, odnosno preko terena na kojem se nalazila glavnina 1. proleterske brigade.[29]

Igmanski marš

Štab 1. proleterske brigade nije pretpostavljao da će neprijatelj prekinuti ofanzivu. S obzirom na to da su 2. i 5. bataljon pretrpjeli osjetne gubitke, a neprijatelj pokazao da raspolaže jakim snagama, štab nije želio da se upušta u nove borbe i povukao je jedinice dalje od neprijatelja da bi dobio prostor za manevar ukoliko on nastavi ofanzivu, a i da bi umorni bataljoni predahnuli i sredili se. Borbena aktivnost brigade svela se na pregrupisavanje i najnužnije mjere neposrednog obezbjeđenja.

Štab je procijenio da brigadi prijeti opasnost taktičkog opkoIjavanja i zbog toga je zaključio da treba napustiti tu teritoriju prije nego neprijatelj počne nova dejstva. Pri tome je morao voditi računa i kako da izvrši naređenje Vrhovnog štaba — da sa dijelom brigade pređe na Jahorinu, ali i šta da radi sa 1. i 3. bataljonom, za koje je bilo predviđeno da ostanu na teritoriji istočne Bosne. U posve izmijenjenoj situaciji, štab brigade je procijenio da bi se ta dva bataljona, ako tu ostanu, mogli naći u veoma teškom položaju, jer bi protiv sebe imali, pored njemačkih, ustaških i domobranskih, i narasle četničke jedinice. Ni dio Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, koji se kretao sa štabom brigade, nije zahtijevao da ti bataljoni ostanu u istočnoj Bosni. Ćak je taj dio Glavnog štaba odlučio da i sam ide sa brigadom.

U traženju rješenja kako da prodre sa jedinicama prema Jahorini, štabu su se nametale dvije mogućnosti: ili krenuti pravcem kojim je prošao Vrhovni štab, ili pokušati pravcem zapadno od Sarajeva. Nije dolazilo u obzir izvlačenje iz okruženja na istok ili sjever, jer je neprijatelj već pokazao da na tim pravcima ima jake snage, glavnine 342. i 718. njemačke divizije i nekoliko bataljona domobrana. Takođe je bilo rizično krenuti na zapad, prekorijeke Bosne, jer je neprijatelj tamo bio postavio grupu »Vareš«, koja je očekivala partizanske snage, ako budu odstupale tim pravcem, uzmičući pred udarima 342. i 718. njemačke divizije. Štab je, dalje, pretpostavljao da će brigada, ukoliko krene pravcem kojim je prošla kolona Vrhovnog štaba, vjerovatno naići na zasjede, a uzeo je u obzir i to da je neprijatelj raščistio puteve od snijega i osposobio ih za kretanje motorizacije od Sarajeva ka Rogatici, što bi mu, ukoliko dođe do borbe, omogućilo da brzo i lako koncentriše jake snage i manevriše njima.

U takvoj situaciji štab je razmotrio mogućnost proboja na jug, zapadno od Sarajeva, pravcem Visovica — Semizovac — Osijek — — Igman. Taj pravac je nešto duži, dva puta siječe komunikacije

2» A-VII, fond njemačke dokumentacije, film NAV-N-T-315-2130/64.

koje od Sarajeva vode ka Slavonskom Brodu i Mostaru (železničke pruge i ceste), trebalo je preći rijeku Bosnu, što je u to doba godine bilo jedino moguće preko mosta kod Semizovca ili Reljeva, put vodi preko neposredne okoline Sarajeva, pored aerodroma Rajlovac, dužinom od oko 10 km, što omogućava neprijatelju brzu intervenciju iz Sarajeva. Međutim, tim pravcem se izbija na teritoriju Kalinovičkog partizanskog odreda, u rejonu Trnova i Kalinovika odakle se može brzo uspostaviti veza sa Vrhovnim štabom. Pored toga štab je računao da neprijatelj u Sarajevu ne može imati jake snage, one su angažovane u istočnoj Bosni, a i da će postići potpuno iznenađenje. Ukoliko neprijatelj i otkrije brigadu ne može pretpostaviti da se ona kreće kružnom putanjom oko Sarajeva pa da je sačeka na kraju te putanje. Najvjerovatnije bi neprijatelj pokušao da interveniše tamo gdje se brigada već pojavila a tada bi mogao samo da je goni, pošto bi ona već prošla kroz to mjesto. Štab brigade je pretpostavljao da će lako i brzo likvidirati male posade na mostu na Bosni i u drugim mjestima na putu, o čemu je dobio podatke od Crnovrškog partizanskog bataljona. Sve te okolnosti su uticale da štab donese odluku da svoje jedinice povede iz Knežine i Imamovića na marš pravcem Pusto Selo — Visovica — — Grabljiva Njiva — Vogošća — Reljevo — Osijek — Igman, k. 932 — Brezovica — Veliko polje — Presjenica, tj. preko Sarajevskog polja, pored aerodroma u Rajlovcu, nadomak neprijateljskih kasarni u Sarajevu, i kroz mjesta u kojima su bile neprijateljske posade.

Velika opasnost prijetila je koloni: pri prolasku pored Vogošća, u vrijeme spuštanja ka Sarajevskom polju, pri prelazu preko mosta u Reljevu i preko komunikacija Sarajevo — Slavonski Brod i Sarajevo — Mostar, tj. sve dok se brigada ne dohvati planine Igman.

Odluku štaba brigade prihvatili su svi bez pogovora. Ona je, zbog svoje neobičnosti, smjelosti i pronicljivosti, izgledala lakše ostvarljiva nego što je to realno bilo. Bilo je čak i takvih optimista koji su smatrali da se u jednom dahu može iz sela Gajeva preći Sarajevsko polje i planina Igman.'[0] Ali štab brigade je drugačije cijenio. Još jednom se konsultovao sa komandantima bataljona o izvršenju marša, članovi štaba obilazili su bataljone i provjeravali da li je brigada spremna da ga izvede. Komandant brigade nije prihvatio sugestije da se marš izvede »bez prekida« već je odlučio da se brigada prikupi u rejonu Crni Vrh — Visovica — Grabljiva Njiva. Opreznost štaba pokazala se sasvim umjesna. Jer, dogodilo se da je 2. bataljon na maršu prema Visovici, preko Ozrena, uhvatila snježna mećava. Bataljon se jedva spasio. Pritekli su mu u pomoć seljaci koji su dočuli dozivanje iz planine. Štab brigade je tada odložio etapu marša preko Igmana za jedan dan, da bi se već umorne jedinice malo odmorile.

Bataljoni su se prikupili 26. januara i pripremili za najdužu etapu marša. Borci su provjerili oružje i opremu i sušili mokru

[30] R. Čolaković, navedeno djelo, str. 25—26.

odeću. Konji su rasterećeni suvišnog tovara. U pripremama za marš isticao se naročito 1. bataljon, jer je njegov komandant, Pero Cetković, bivši oficir planinskih jedinica, najbolje i znao kako se to radi. On je naredio borcima da se utopie najbolje što mogu, da obuću namažu lojem, da izvade zatvarače iz pušaka i nose ih u džepovima, da se ne bi zamrzli, i dao još mnogo korisnih savjeta.

Značajan dio priprema odnosio se na objašnjavanje borcima kakav ih zadatak čeka, koliko će napora biti potrebno da se on izvrši i kako da postupaju ako dođe do borbe.

Poslije podne 27. januara bataljoni su pristigli kod potoka u Grabljivoj Njivi i zauzeli mjesta u koloni, spremni za pokret. U prethodnici je bio 1. bataljon, za njim 2. pa 5. i sanitet, a u zaštitnici 3. bataljon. Mjesto štaba brigade nije bilo određeno. Komandant i politički komesar su se kretali prema potrebi, sa prethodnicom, zaštitnicom ili jedinicama između njih.

U 16 časova kolona je oprezno prošla prvo opasno mjesto, pored Jošanice, u neposrednoj blizini magacina koji je čuvalo nekoliko domobrana iz 3. čete Sarajevskog dopunskog bataljona, i krenula uz brdo Gradac, koje se odatle naglo uzdiže; oko 300 metara je visinska razlika od podnožja do vrha. Zatim se spustila niz gole, strme strane Perivoja, i zapadno od zaseoka Strane, bez prtine i po dubokom snijegu, sišla u Sarajevsko polje.

Noć je bila vedra, obasjana punim mjesecom. Vidjelo se kao po danu. Borci sa začelja, kada su se spuštali niz Perivoj, mogli su da vide čelo kolone kako nastupa preko Sarajevskog polja, dok su se oni, koji su već bili u polju, mnogo sigurnije osjećali kada su vidjeli kako začelje stiže i kako kolona čini cjelinu.

Most na Bosni je obezbjeđivala mještanska milicija, koja te noći, valjda zbog velike hladnoće, nije ni postavila stražu. A i inače neprijatelj na tom dijelu nije imao jače snage. U Semizovcu se nalazio vod 3. čete Sarajevskog dopunskog bataljona (23 domobrana) i 12 žandarma. Oko 80 domobrana iz te čete bili su raspoređeni duž pruge i jedan dio u Vogošću i Jošanici. Jedinice grupe »Vareš« bile su raspoređene od Podlugova prema Varešu. Zapovjednik žandarmerijske stanice u Semizovcu bio je obaviješten o pojavi veće grupe partizana i 24. januara pismeno je tražio pojačanje. Tek 3. februara mu je odgovoreno da mu se pomoć ne može uputiti.[31]

Prethodnica brigade izbila je na most oko 19 časova. Naprijed je išla desetina 1. bataljona. (Kakva je bila ta desetina može se zaključiti i po tome što su dvojica od njih proglašeni za narodne heroje Jugoslavije.) Ne naišavši na neprijatelja prethodnica je postavila obezbjeđenje prema Semizovcu i brigada je tiho, ali dosta sporo prelazila preko mosta. Jedan borac Semizovačke čete stajao je na kraju mosta i upućivao zaostale borce za kolonom.

Na maršu ka mostu pred borcima se ispriječila neočekivana prepreka — mali potok Volujica. Bio je zaleđen, ali je led popustio poslije prelaska prvih dijelova brigade, iako je temperatura bila veoma niska — minus 30 stepeni. Zbog toga što se moralo pre-

81 A-VII, fond NDH, k. 6, f. 6, d. 28.

skakati preko potoka kolona je počela da zaostaje. Potok nije bio mnogo širok, ličio je na kanalčić. Mnogi su ga borci bez zaleta preskočili, ali je bilo i onih koji su prilikom doskoka ugazili u vodu. To je za njih bilo kobno. Mokra obuća uskoro se pretvorila u ledeni oklop u kojemu su se noge smrzavale. Spotakao se u potoku i jedan konj. Jednostavno, legao je u potok. Borci su pokušali da ga izvuku, a kada u tome nijesu uspjeli skinuli su sa njega tovar. Konj je ostao da leži u potoku i borcima je poslužio za odskok pri prelasku potoka.

Komandant brigade, Koča Popović, uznemiren što kolona zaostaje baš kada treba naročito da žuri i što prije pređe most, pojavio se na prelazu kod potoka, stao na drugu obalu, objašnjavao borcima kako da preskaču, nekima i pružao ruku da bi lakše doskočili. Zatim je odredio jednog komesara čete da pomaže borcima.

Dok je kolona zastajala kod potoka dogodilo se novo iznenađenje. Zahuktali mješoviti voz, krećući se od Sarajeva ka Semizovcu, prošao je kroz kolonu 2. bataljona. Munjevito je prenijeto naređenje štaba brigade da kolona stane i stala je bez ikakvog komešanja. Voz je mogao da bude velika opasnost ako je neprijatelj obaviješten o prelasku brigade! Ali, on je išao po redu vožnje. Prošao je uznemirivši u izvjesnoj mjeri našu kolonu, vjerovatno više nego putnike u njemu. Svako iz voza je, u mjesecom obasjanoj noći, mogao vidjeti da su oko pruge vojnici, ali ako nijesu bili obaviješteni koji, mogli su jedino da pomisle da je to ustaška ili domobranska vojska, zastala dok voz prođe. Na gotovo isti način je prošao još jedan voz, samo kroz začelje kolone.

Zastoji kod potoka i pri prolasku voza usporili su kretanje kolone, ali je nijesu prekinuli. Svaki borac je izvršavao savjesno jedno od najvažnijih naređenja na maršu: da se veza ni po koju cijenu ne smije prekinuti. Ako je trebalo čelo kolone je zastajalo, a začelje trčeći sustizalo kolonu.

Brigada je nastavila da hita prema Igmanu. Mraz je stezao sve jače. Gaženje dubokog snijega, zastoji, upadanje u potok, ležanje u zasjedi onih boraca koji su kolonu obezbjeđivali prema Semizovcu i Sarajevu, učinili su da na takvom mrazu neki borci počnu promrzavati. A morali su da misle i o tome kako će sačuvati i svoje oružje. U borbama na Pjenovcu i Bijelim Vodama stečeno je gorko iskustvo da se opruga udarne igle zamrzava na velikoj hladnoći i da tada ne mogu da dejstvuju ni puške ni puškomitraljezi, ako nijesu podmazani zimskim mazivom. Partizani nijesu imali to zimsko mazivo pa su morali da se snalaze na drugi način. Borci su vadili zatvarače iz pušaka i stavljali ih u džepove ili njedra.

Put od mosta kod Reljeva do podnožja Igmana, dug oko 8 km, vodio je ravnicom pored sela Bjelugovića i Butila i kroz selo Osijek. Kolona je hitala zamrznutom prtinom. Marševska disciplina je bila dosta dobra. Samo se čula škripa smrznutog snijega pod nogama boraca i kopitama konja.

Prethodnica kolone je izbila u podnožje Igmana oko 22 časa. Bilo je potrebno još samo malo vremena da kolona zamakne u

igmanske šume i da tada prestanu sve opasnosti koje su prijetile brigadi dok je prolazila pored neprijateljskih uporišta. Cim je čelo kolone izbilo na cestu Sarajevo — Blažuj, 1. bataljon je isturio 2. četu da obezbijedi pravac od Sarajeva, a dio 3. čete prema Blažuju. Tada je 2. bataljon preuzeo ulogu prethodnice.

U podnožju Igmana brigada se rastala od svojih vodiča — boraca Semizovačke čete Crnovrškog bataljona. Stajali su pored kolone, ponosni što su uspješno proveli kolonu proletera tako opasnim putem. Brigada nije više bila u opasnosti, ali oni jesu. Morali su se vratiti istim putem, a bilo ih je malo — samo četa. Teško bi im bilo ako se sretnu sa jačim snagama neprijatelja, jer njeni borci nisu imali ni dovoljno municije. Borci brigade su im dali neko 5, neko 10 metaka, koliko je ko imao. Bio je to, u tom trenutku, najlepši poklon proletera svojim drugovima. Tim hrabrim vodičima brigade, dobrim poznavaocima terena, pripada velika zasluga za uspjeh Igmanskog marša.

Brigada je krenula uz Igman. Na domaku potpunog uspjeha naišla je na novu prepreku. Put uz Igman najprije vodi koso uz jednu stranu, a zatim, na oko 300 m od ceste, naglo skreće, gotovo vertikalno uz brdo. Na toj strmini put je bio zaleđen, a led pokriven tankim slojem novog snijega. Mnogi su se na njemu okliznuli, padali i ponovo, krajnjim naporom, često puzeći, savlađivali tu prokletu poledicu. Najteže je bilo proći sa natovarenim konjima. Njihove male, bosanske potkovice, sa ekserima ravne glave, ili stari potkovi, više su »pomagale« konjima da se kližu nego da pređu preko leda. Kolona je na tom mjestu zastajala, gomilala se, a ono se nije moglo obići. Opasnost je rasla. Cijela kolona se, zbijena na malom prostoru, našla na dijelu puta uz Igman i na cesti Sarajevo — Blažuj. Sa ceste je bio očišćen snijeg i njome se mogla pojaviti neprijateljeva motorizacija.

Komandant brigade je došao da vidi zašto je kolona zastala. Videći razlog, naredio je da se sjekirama razbije led a da se konji rastovare. Borci su prihvatili mitraljeze, minobacače i drugu opremu, nosili je na ramenima i izvlačili konje uz tu stravičnu strminu. Ljudi su na njoj bili izdržljiviji od konja! Komandant se zatim vratio na začelje kolone, na onu pročišćenu cestu, da bi se tamo našao ako dođe do borbe, a i da požuri začelje.

Samo ratnici znaju šta znači to kada se komandant nalazi sa njima na najopasnijem mjestu.

Najzad, poslije dugog iščekivanja, kolona se odlijepila od Sarajevskog polja i izišla iz zone najveće opasnosti. Tada se već moglo reći da su savladane i predviđene i nepredviđene prepreke i da je brigada prešla užasno težak put, praktično nadmašila je i samu sebe.

Zastoj u podnožju Igmana, na rijetko viđenoj hladnoći, najveći je uzročnik promrzavanja velikog broja boraca. Borcima je bivalo sve hladnije. Uzalud su se sve više utezali, cupkali u mjestu. Nije više ni to pomagalo. Neki borei sa začelja kolone, koje je još bilo u selu, nijesu mogli podnijeti sve jaču hladnoću i ušli su u kuće, da se ogriju. To ih je skupo koštalo. Otopio se snijeg sa

njihove obuće, koja se okovala ledom čira su izišli iz kuća. A onim borcima koji su na uzbrdici padali kao i onima koji su sa konja uzimali i nosili oružje promrzli su prsti na rukama.

Marš uz Igman bio je težak. I sve teži što se dalje odmicalo. Nanosi snijega bili su veći, a prtina dublja. Ako neki borac nije dobro ugazio u prtinu posrtao je i padao u duboki snijeg. Odozgo, sa Igmana, borci su gledali svijetla u Ilidži, Rajlovcu i Sarajevu. Znali su da je tamo toplo, da je tamo neprijatelj. Ali im je bilo drago saznanje da je taj neprijatelj nadmudren i da će se, kad svane, uskomešati i po prtinama cijeniti koliko je bila jaka kolona partizana koja je prošla ispred njegovog nosa.

Sto se kolona više pela uz planinu i hladnoća je postajala oštrija. Pred zoru je stezalo najžešće. A kolona proletera je marševala već 10 časova bez odmora, umorna od prethodnih dana, a i gladna. Snage u borcima bilo je sve manje, a planina sve surovija i hladnija. Slabije odjeveni borci jače su osjećali strašnu zimu, iako su se kretali. Hrabrila ih je nada da će i to savladati, isto kao što su izbjegli neprijatelja na tom teškom maršu.

Kolona 1. proleterske otegla se uz Igman, ali se nije prekidala, iako bi po koji borac za trenutak zastao da bi bolje »vidio« kuću na kojoj se puši dimnjak i »razgoreo« žar u peći, ili »rekao« šta bi najviše volio da pojede. Bile su to halucinacije koje prethode bijeloj smrti — smrzavanju.

Ujutro oko osam časova kolona je izbila blizu Velikog polja. Na njegovom vrhu je bila koliba za smještaj alata. Neki borci nijesu mogli više izdržati i ušli su u tu kolibu. Naišao je komandant brigade i naredio: — Pokret! Kolona je krenula dalje.

Celo kolone je stiglo oko 8 časova na Veliko polje. Tu je bila poveća, lijepa planinska kuća na sprat. U njoj su bili četnici čitava četa, koji su još sarađivali sa partizanima. Veoma su predusretljivo dočekali brigadu, borcima dali da pojedu ono što su imali i pomagali promrzlima da skinu obuću. Borcima koji su ugazili u potok i onima koji su svraćali u kuće u podnožju Igmana bilo je teško skinuti zamrzlu obuću. Bolničarke, nepromrzli borci i zatečeni četnici, svi bez razlike užurbano su masirali promrzle. Politički komesar brigade, Fića Kljajić, brinuo se, najviše što je mogao, da se svakom borcu pomogne.

Glavnina brigadne kolone nastavila je marš i oko 11 časova stigla u Presjenicu. Tu je završena poslednja etapa Igmanskog marša, poslije 19 časova neprekidnog hoda.[32]

Neprijatelj je zaista bio potpuno iznenađen i reagovao je tek ujutro 28. januara. Posada iz Semizovca je izvijestila da je prošla kolona od oko 400 partizana.[33] Oko podne neprijatelj je, vjerovatno pretpostavljajući da je kolona stigla u Presjenicu, ispalio nekoliko granata sa položaja u Volujici. Granate su padale daleko od brigade.

32 K. Popović, *Dnevnik,* A-VII, k. 1215, f. 1, d. 1.
R. Čolaković, navedeno djelo, str. 28—35.
M. Bojić, navedeno djelo, str. 120.
M. Leković, *Igmanski marš,* Narodna armija, 30. X 1964.
« A-VII, fond NDH, k. 6, f. 6, d. 29.

~~255/32-II-1942~~.

9.

2613

СК КРЈ АВНОЈ

Архив Народноослободилачког рата

Бр. Рег. 6/1 ... 7/1

К 6/II

Болница пролет-бригаде
„Чапаев" (б. сев. Мор)
Фоча, 15-II-1942.

Извештај

о стању промрзлих, као и о осакаћењу које ће вероватно услетити и трајању боловања.

Примљено је овде = 150 промрзлих другова

Од тога је било:

1.) тешких случајева 41. У тешке случајеве спадају промрзли, који ће изгубити најмање 1 читав прст

На ногама:

6 другова изгубиће свих 10 прстију (од тога 3 другарице)
1 друг " – 9 "
1 " " 7 "
3 друга " 6 "
1 друг " 5 "
1 " " 4 "

Свега 103 прст.

На десној нози:

9 другова изгубиће по 5 прстију
2 друга изгубиће 1 прст.

Свега 47 п.

На левој нози:

13 другова изгубиће по 5 прстију
1 друг " 4 прста
1 " " 3 "
2 " " по 1 "

Свега 74 п.

Укупно ће изгубити другови на ногама 224 прста.

Осим тога другови ће изгубити 32 прста до 1/2.

Izveštaj dr Dejana Popovića.

Četvrti bataljon prima zastavu 1. maja u Ustikolini

Vrhovni komandant Josip Broz Tito predaje zastavu 1. i 5. bataljonu u Foči 15. aprila 1942.

Grupa boraca Omladinske čete 3. bataljona sa komandirom Jonanom Pejkovićem (1) i političkim komesarom Dimitrijem Jankovićem (2) — Cici.

Vrha
se ona nije
naredio.
uhvati vezu !
titi. Stab 4.
štab da se
štab je ta
Hercegovine
Brigada
dolazeći pri
denim mari

šila sja,
jatelj
Igmanski
gade, zbog i
a najviše
boraca 1. prok
boraca pri)
legenda o

Aktivne boravka

Neposredn
novičkog
je bio u
tizanski
su ušli
povezan
i Crnoj
da ruko
naše zemlje
voljačkih,
Intend
Statut pro!
bolnica u 1
intenzivan p
proleterske
bude

Vrhovni komandant Tito bio je veoma zabrinut za brigadu kada se ona nije pojavila na Jahorini u predviđeno vrijeme. Odmah je naredio Pračanskom partizanskom bataljonu da po svaku cijenu uhvati vezu sa brigadom.[34] Međutim, bataljon je nije mogao uhvatiti. Stab 4. bataljona 1. proleterske brigade izvijestio je Vrhovni štab da se kuriri nijesu mogli probiti prema Romaniji.[35] Vrhovni štab je tada dao zadatak i komandantu Glavnog štaba Bosne i Hercegovine da uhvati vezu sa brigadom.[36]

Brigada se uskoro pojavila sama, iz neočekivanog pravca, dolazeći preko Igmana. Vrhovni komandant je bio oduševljen izvedenim maršem i pohvalio je brigadu:

». . . koja je za vreme nemačko-ustaške ofanzive u Bosni izvršila sjajne pokrete po najvećoj studeni i time pokvarila neprijateljske planove opkoljavanja.«[37]

Igmanski marš je, zbog zamisli, inicijative i odlučnosti štaba brigade, zbog njegove procjene neprijatelja i postignutog iznenađenja, a najviše zbog nadčovječanskih napora, izdržljivosti i discipline boraca 1. proleterske brigade i čudesnog junaštva njenih promrzlih boraca prilikom teških operacija u fočanskoj bolnici, postao istinita legenda o 1. proleterskoj brigadi i njenoj nepobjedivosti.

Aktivnost brigade u vrijeme boravka u Foči i Goraždu

Neposredno poslije prelaska preko Igmana brigada se preko Kalinovičkog partizanskog odreda povezala sa Vrhovnim štabom, koji je bio u Foči. Dolinu Drine očistili su od četnika crnogorski partizanski bataljoni »Vojvoda Momčilo« i »Bajo Pivljanin«. U Foču su ušli 20. a u Goražde 23. januara.[38] Na toj slobodnoj teritoriji, povezanoj sa slobodnom teritorijom u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, stvoreni su uslovi da CK KPJ i Vrhovni štab mogu da rukovode narodnooslobodilačkim pokretom u svim krajevima naše zemlje, da utiču na organizovani razvoj partizanskih i dobrovoljačkih jedinica.

Intenzivno se radilo na razvoju narodne vlasti, donesen je Statut proleterskih narodnooslobodilačkih brigada, osnovana je bolnica u Foči, ustanovljene su oznake za starješine, a razvijan je intenzivan politički i kulturni rad. U Statutu je precizirano da su proleterske brigade vojska Partije, koja će ratovati tamo gdje bude trebalo, da ih popunjavaju samo dobrovoljci, odani ideji

sa Naređenje Vrhovnog štaba, Zbornik, t. IV, knj. 3, d. 24, str. 70 i d. 27, str. 83.

w Izvještaj 4. bataljona, A-VII, k. 701, f. 11/1, d. 22.

»« Obavještenje Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 2, d. 128, str. 256.

Naredba Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 1, str. 145.

»8 *Izvještaj štaba Kalinovičkog odreda,* Zbornik, t. IV, knj. 4, d. 6, str. 27.

revolucije. U Statutu su regulisani način organizacije, komandovanje, odnosi između boraca i rukovodilaca, a naglašeno je da je »disciplina u brigadama gvozdena«, ali da se zasniva na svijesti boraca. Predviđeno je da starješine nose oznake na rukavima bluze, da svi proleteri nose na kapama petokraku zvijezdu sa srpom i čekićem, kao i da svaka brigada i svaki bataljon ima svoju ratnu zastavu.'[8]

Cim je uspostavio vezu sa Vrhovnim štabom štab 1. brigade organizovao je prenos premrzlih boraca u bolnicu u Foči i uputio 2. bataljon u Goražde, a 5. u Foču da se odmore i srede poslije pretrpljenih gubitaka; a 1. i 3. bataljon su upućeni da pomognu Kalinovičkom odredu u blokadi Kalinovika i spriječe eventualni pokušaj neprijatelja da prodre prema Foči.

Dijelovi brigade (4. bataljon i 3. četa 2. bataljona) koji su se sa Romanije prebacili sa Vrhovnim štabom na područje Jahorine, držali su položaje u rejonu sela Orahovice i Butkovića i obezbjeđivali slobodnu teritoriju od Prače prema Foči i Goraždu. Te jedinice su razvile intenzivan politički rad na području Jahorine. Svakodnevno su održavale sastanke i priredbe po selima. Politički rukovodioci su se nalazili na terenu koliko i u svojim jedinicama, ako ne i više. Najviše su pomagali Jahorinskom odredu, koji je narastao na preko 900 boraca. Iz bataljona i čete odabrano je 12 boraca i privremeno upućeno u odred na dužnosti političkih komesara četa i bataljona. Sem toga, iz svake čete Jahorinskog odreda upućena su po tri odabrana borca u čete 4. bataljona i 3. četu 2. bataljona da bi se kroz praktičan rad, živjeći i boreći se sa proleterima, što prije osposobili za rad u svojim jedinicama.[40]

Neprijatelj iz Prače, Podgraba i Sjetline — dijelovi 1. bataljona 15. puka domobrana i ustaše, bio je aktivan i često je pravio ispade ka slobodnoj teritoriji i neprekidno je uznemiravao jedinice i okolno stanovništvo artiljerijskom vatrom. Četvrti bataljon i 3. četa stalno su morali biti oprezni i držati snijegom pokrivene položaje. Komandant 4. bataljona, kao komandant sektora odlučio je da napadne i uništi neprijatelja u Sjetlini, Prači i Podgrabu. Prema njegovoj zapovijesti od 14. februara 1942. godine ta mjesta su napadale sedam četa Jahorinskog odreda, dvije čete 4. bataljona i 3. četa 2. bataljona.[41] Međutim, sadejstvo tih jedinica nije bile dobro organizovano, a nije prekinuta ni železnička pruga kod Sjetline, pa je neprijatelju stigao u pomoć oklopni voz te napad nije uspio. Četvrti bataljon i 3. četa imali su 9 poginulih i 4 ranjena borca.[42]

Još dva puta su 4. bataljon i 3. četa i dijelovi Jahorinskog odreda napadali na Podgrab i Praču, ali bez uspjeha. Međutim, uspjeli su da spriječe neprijatelja da pustoši okolna sela.

»[9] *Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada,* Zbornik, t. II, knj. 1, str. 134.

4o *Izvještaj štaba 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 11/1, d. 54.

«i *Zapovijest komandanta 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 11/1, d. 2 i 3.

« *Izvještaj štaba 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 11/1, d. 27.

Šesti bataljon se samo kratko vrijeme zadržao prema Prači. Bataljon je bio malobrojan, imao je svega 98 boraca, bez Posavske čete, a i nije se još bio oporavio od velikih gubitaka na Sjenici. Komandant bataljona, nezadovoljan stanjem u bataljonu, molio je Vrhovni štab da povuče bataljon sa tog siromašnog terena u rejon gdje bi se borci mogli bolje odmoriti i nahraniti. Bataljon je odmah povučen u Foču, gdje je od 26. januara bio posadna jedinica.

Prvi i 3. bataljon odmarali su se dva dana u Presjenici, a onda ih je štab brigade uputio: 1. bataljon u Vlaholje, a 3. u Ježiće i Mosoriće, da pomognu Kalinovičkom odredu u opsadi Kalinovika, u kojemu je bila četa 3. bataljona 55. puka italijanske divizije »Marke«, sa artiljerijom i nešto domobrana. Garnizon je bio jako utvrđen a Italijani su se, kao i uvijek, dobro branili iz bunkera. Ipak, gotovo svakodnevno, partizanski bataljoni su vršili po neki prepad na njih.

Vrhovni štab je naredio 1. bataljonu da uništi neprijatelja u Ulogu, jednu četu italijanske divizije »Marke« i time odsiječe Kalinovik od Nevesinja. Ulog je na lijevoj obali Neretve, a bataljon je bio u selu Obalj, na njenoj desnoj obali. Neretva je bila nabujala i teško ju je bilo pregaziti. Postojala je samo žičara, zapravo zategnuta žica, sa korpom u kojoj se mogao prebacivati samo po jedan čovjek. Upornost je krunisana uspjehom. U korpi, jedan po jedan, prebacila se većina bataljona i u noći 25. februara napala Ulog. Sa desne obale dejstvovali su dio bataljona, koji nije prešao rijeku i minobacač, kao i neki dijelovi Durmitorskog partizanskog odreda. Italijani su se dobro branili, dočekali juriš bataljona i odbili ga jakom vatrom. Bataljon se zadržao na polaznim položajima, u neposrednoj blizini Uloga, i čitav dan vodio borbu ne bi li stvorio uslove da ga slijedeće noći napadne. No ni drugi napad nije uspio. Bataljon se morao povući, izgubivši 5 boraca, među kojima i političkog komesara 2. čete, Jovana Popovića.[43]

Poslije neuspjelog napada bataljon se morao što prije prebaciti preko Neretve, jer ga je ustaška milicija, ohrabrena njegovim neuspjehom u napadu na Ulog, stalno uznemiravala, a prijetila je i opasnost da Italijani iz Uloga krenu u napad. Stab bataljona je zato odlučio da se pređe Neretva na gazu blizu Uloga, koji su Italijani mogli da kontrolišu vatrom. Bataljon je uspješno pregazio Neretvu i niko se nije utopio. Zatim je bataljon dobio zadatak da očisti Kalinovičku župu od ustaške milicije. Milicija je rastjerana i njihova sela su popaljena. Time su stvoreni uslovi da hercegovački partizani likvidiraju opasno ustaško uporište Borač.[44]

Vrhovni štab je naredio 1. i 3. bataljonu da se prebace u Foču; 3. bataljon je stigao u Foču krajem februara, a 1. bataljon 6. marta, gdje se zadržao 10 dana, i onda je prebačen u Goražde. Tako je gotovo cijela brigada dovedena u dolinu Drine, da se odmori, vojnički i politički usavršava i politički radi na terenu.

Za bataljone u Foči i Goraždu čitav februar je prošao uglavnom u odmoru, sređivanju, vojničkom usavršavanju i političkom

[43] R. Vešović, *Kolona i vidici,* Beograd, 1971, str. 83—89.
[44] Milonja Stijović, neobjavljeni dnevnik.

radu. Jedino su se nekoliko dana angažovali 2, 5. i 6. bataljon oko čišćenja rejona Čelebića od četnika. Područje Foče i Goražda relativno je bogato, naročito u voću, što je omogućavalo dosta dobru ishranu. Nije bilo dovoljno hleba, ali su se intendanti dosjetili da miješaju mljevene suve kruške sa pomalo brašna i od toga se dobijao dosta ukusan hieb.

Boravak u Foči i Goraždu je iskorišten za analizu proteklih akcija. Proleteri su bili veoma oštri u iznošenju uočenih slabosti. U 1. bataljonu je kritikovan postupak bataljona pri napadu na Dabravine. Konstatovano je da se nije dovoljno energično napadalo i da nije bilo dobro organizovano sadejstvo između četa. Napad na Ulog takođe je kritikovan, prvenstveno zato što je neprijatelj bio potcijenjen. Na bataljonskoj konferenciji u 2. bataljonu oštro su kritikovani štab bataljona i komande četa zato što su dozvolili da budu iznenađeni u borbi na Bijelim Vodama. Treći bataljon je ozbiljno kritikovan što nije izvršio zadatak na Pajtovom-Hanu, a oštro su kritikovani štab bataljona i komande četa zbog slabe pripreme boraca za Igmanski marš. Borci 5. bataljona su tugovali za izgubljenim drugovima na Pjenovcu, tim više što su bili ubijeđeni da do tih žrtava ne bi došlo da se bataljon nije nepotrebno dugo zadržao na železničkoj stanici. Sesti bataljon je izgubio veliki broj boraca u borbi na Sjenici zbog slabe procjene snaga i mogućnosti neprijatelja i slabo organizovanog napada. Bataljon se poslije te borbe sam probijao za brigadom, što je dovelo do mnogih unutrašnjih problema. Četvrti bataljon se ponosio sjajno izvedenom akcijom na Gaočićima, ali je pokazao mnogo nedostataka u napadima na Praču i Podgrab. U tom bataljonu su se pojavili i nedrugarski odnosi, naročito nekih boraca prema štabu bataljona.

Sve te probleme trebalo je rešavati. Dobro je bilo što se počelo tako beskompromisno, oštro i bez izuzetaka bilo o kome da se radilo ili o kakvim pitanjima i problemima. Brigada je od osnivanja počela da djeluje kao jedinstvena vojnopolitička organizacija, u kojoj svaki pojedinac pred kolektivom polaže računa j svom radu pa je tako i nastavila.

Bataljoni u Foči i Goraždu su cijelo vrijeme koristili za vojni, politički, partijski i kulturni rad. Prije podne vrijeme je bilo namijenjeno vojničkom usavršavanju, a poslije podne, često do duboko u noć, održavani su razni sastanci, predavanja i priredbe. Na časovima vojničke obuke najviše pažnje je poklanjano upoznavanju boraca sa oružjem i njegovoj upotrebi u borbi, raznim borbenim radnjama. Svaki borac je učio da rukuje puškomitraljezom ili se usavršavao, učili su kako i kada se upotrebljavaju ručne bombe, postupke pri jurišu, način zauzimanja utvrđenih uporišta, zatim korišćenje zaklona, nišanjenje, itd.

Politički rad na terenu je bio neophodan. Prije oslobođenja Foče i Goražda četnici su tamo napravili pravi pokolj muslimanskog stanovništva. Drina je nosila na stotine leševa, bez glava. Most na Drini je bio krvav, jer su na njemu zaklane mnoge nevine žrtve. Muslimanska sela su bila opljačkana, domovi razoreni. Tako su radili ustaše sa srpskim življem za vrijeme svoje vlada-

vine. Brigada je uspjela da zavede red, da spriječi bratoubilačku borbu, da vrati mnoge porodice u svoje domove, da im se vrati opljačkana imovina i da se Srbi i Muslimani nađu zajedno u organima narodne vlasti.[45]

Ekipe političkih radnika svakodnevno su išle u sela. To je bio mukotrpan posao, jer su zlodjela ustaša i četnika bila pregolema. Bilo je mnogo poteškoća da se okupe seljaci da međusobno razgovaraju. Teškoće su bile i u tome što muslimanske žene nijesu izlazile iz kuća. Komandant 6. bataljona, Miladin Ivanović, to je lijepo objasnio kada je napisao Vrhovnom štabu, da bi se:

».. . ovde mogle održati priredbe, ako bi u svakoj kući dali priredbu za njih dvoje ili troje.«[46]

Pa ipak se uspijevalo. Tih dana je 5. bataljon javljao da je:

». .. Raspoloženje celog sela da se izmešaju pravoslavni i muslimani u narodnooslobodilačkom odboru i narodnoj straži.«[47]

Cijela brigada je bila angažovana na osnivanju i učvršćenju organa narodne vlasti.

Jedan od najvidnijih rezultata političkog rada na terenu jeste dolazak velikog broja mladih ljudi u partizane. Od tih omladmaca osnovane su omladinske čete pri 3. i 5. bataljonu i jedna samostalna četa. Prema uputstvima Vrhovnog štaba sa omladincima se intenzivno radilo, vojnički i politički, prema pripremljenim programima. Vrhovni štab je zabranio da se omladinci uvode u borbu prije nego se za to potpuno osposobe. Te čete su u početku mnogo obećavale, ali su se kao cjeline održale samo omladinske čete 3. i 5. bataljona. Treći bataljon je uključio svoju omladinsku četu od 53 borca-omladinca kao 4. četu, a 5. bataljon kao 3. četu. Omladinci iz samostalne čete su se u najvećem broju vratili svojim kućama, ostali su uključeni u čete 2. bataljona. U 1. bataljon, koji u tom periodu nije imao omladinsku četu, došlo je 18 omladinaca iz Sarajeva. Svi su bili članovi SKOJ-a. Iz grada su izišli preko ilegalnih veza. Raspoređeni su u sve čete bataljona.

Dobro su radile i partijska i skojevska organizacija. Održani su brojni sastanci ćelija i bataljonske partijske konferencije na kojima su, u duhu Uputstva CK KPJ o radu partijskih organizacija u bataljonu, razrađeni i konkretizovani osnovni zadaci. Velika pažnja je posvećena i teorijskom radu; na posebnim sastancima su prorađivana pitanja iz teorije marksizma. Ti sastanci su bili, u stvari, škola marksizma. U tom periodu izvršene su i neke organizacione izmjene: prema odluci CK KPJ sekretari četnih ćelija postali su zamjenici političkih komesara, a sekretari bataljonskih biroa zamjenici političkih komesara bataljona. U brigadi je postavljen zamjenik političkog komesara brigade, čiji je osnovni zadatak bio da rukovodi partijskom organizacijom.[48]

« *Izvještaj štaba 5. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 12, d. 4.
izvještaj štaba 6. bataljona, A-VII, k. 701, f. 12, d. 4.
« *Izvještaj štaba 5. bataljona,* naveden pod 45.
<8 *Direktiva CK KPJ,* Zbornik, t. IX, knj. 1, d. 29, str. 95.
M. Stanišić, *KPJ u izgradnji oružanih snaga,* VIZ, Beograd 1973, str. 255—258.

Liječenje promrzlih Igmanaca

U Igmanskom maršu izbačeno je iz stroja 1. proleterske brigadt 158 boraca — 41 teško, 109 lakše promrzlih i 8 slučajeva sa promrzlim rukama, ali bez gubitaka prstiju.[49]

Gotovo svi promrzli bili su nepokretni. Na nogama su se pojavili plikovi kao od opekotina. Stab brigade i brigadni sanitet brzo su organizovali prihvatanje i liječenje promrzlih. U Presjenici su mobilisali ljude, konje i saonice za njihovo prebacivanje. Iz kuće na Velikom Polju do Presjenice promrzli su prebačeni istog ili sledećeg dana, na malim saonicama koje su vukli ljudi, i na konjima, a zatim dalje, na saonicama, kolima i konjima, preko Trnova i Dobrog Polja, do Miljevine. Iz Miljevine do Foče prebačeni su šumskom železnicom. U Foči je Vrhovni štab organizovao bolnicu u bivšoj Duvanskoj stanici. U velikim sobama bilo je prostrto tri reda slame, prekrivene ćebadima. Ubrzo su pronađeni i kreveti. Stanovništvo Foče je mnogo pomoglo da se bolnica dobro opremi. Neko je dao ćebe, neko jorgan, jastuk i slično. Mlade Fočanke su se istakle kao požrtvovane bolničarke. Igmanci, kako su nazvani promrzli borci, bili su okruženi pažnjom svojih drugova proletera, Vrhovnog štaba, građana i naroda iz Foče i njene okoline.

Lekari su imali dosta posla. Makazama su skidali kožu sa plikova da se rane bolje i brže suše. Bilo je mnogo boraca kojima je zderana koža sa nogu do koljena. Igmanci su dostojanstveno podnosili teške rane. Pjesma se orila iz njihovih soba, kao da se radi o momcima koji su došli na veselje, a ne o nepokretnim bolesnicima od kojih mnogi neće više nikada normalno hodati.

A onda se, kada je sve poteklo kako se očekivalo, situacija iznenada pogoršala. Umrlo je šest Igmanaca od tetanusa! Lekari su pretpostavljali da su se klice tetanusa našle u slami. Nabavljeno je iz Sarajeva nešto antitetanusnih injekcija, ali ih nije bilo ni za svakog petog promrzlog. Tada je riješeno da se injekcije daju samo onima za koje lekari kažu da su najteži slučajevi, najviše promrzli. Ekipa lekara, predvođena doktorom Borom Božovićem, išla je od jednog do drugog Igmanca, pregledala rane i na licu mjesta riješavala kome treba dati injekciju. Iako su svi Igmanci bili ugroženi i smrt prijetila i onima sa manjim kao i onima sa većim ranama, nijedan nije tražio injekciju za sebe, niti se čuo ijedan glas protesta protiv odluka lekara, iako se znalo da se više injekcija ne može dobiti. Neko vrijeme je vladala izvjesna potištenost, a onda se opet zaorila pjesma.

Tek što je epidemija tetanusa suzbijena nastale su nove teškoće. Rane su borcima sporo zarastale, mnogima su se i zagnojile. Oko 60 ih je dobilo temperaturu. Bila je na pomolu nova opasnost za živote Igmanaca. Sastali su se lekari, razmišljali, razgovarali, prisjećali se gdje su i šta naučili o liječenju promrzlih. Poznata iskustva su ih upućivala na čekanje da odumrli dijelovi sami otpadnu. Ali to je veoma dug proces. Dr Duro Mešterović, hirurg,

[49] *Izvještaj dr Dejana Popovića,* A-VII, k. 6/II, f. 4/1, d. 6.

koji je operisao mnoge ranjenike Španske republikanske armije, kod Madrida i na drugim bojištima, predložio je da se hirurški odstrane promrzli dijelovi, smatrajući da će rane tada brže zaliječiti i da je manja opasnost od infekcija. Nije imao podršku svojih kolega, jer je za hirurške zahvate potrebna narkoza. Ali je dr Mešterović bio uporan. Znao je da čovjek jake volje može da izdrži i najteže bolove. I prihvatio se posla. Najprije je objasnio Igmancima da se radi o vrlo teškim bolovima, ali da ih je moguće izdržati, i da će poslije operacije brže ozdraviti. Tada se javio samo jedan dobrovoljac. Previjao se od bolova, kriknuo je pokoji put, ali je izdržao. U toku noći spala mu je temperatura. I spavao je. Led je probijen. Igmanci su redom nošeni u sobu za operacije. Dr Mešterović je makazama sjekao živo meso i kliještima kidao kosti. Otkinuo je 236 prsta. Deset boraca je ostalo bez svih prsti, 23 bez svih prstiju na jednoj nozi, a ostali bez po nekoliko njih.

Igmanci su izdržali bez krika i jauka. Neki su čak i pjevali dok im je dr Mešterović kidao prste. Na kraju operacije Igmanci su najčešće pitali: »Doktore, da li ću moći ići u brigadu.«

Smrzotine teško zarastaju, a Igmancima je bilo teško što su morali dugo da leže u bolnici. Ipak, duh 1. proleterske se osjećao kao i u samoj brigadi. Organizovan je kulturni i politički rad. Svakodnevno su održavana predavanja, vođene diskusije, čitane vijesti i slušani izvještaji o brigadi. Najzanimljiviji su bili razgovori sa drugovima koji su iz jedinica dolazili da posjete svoje Igmance.

Bolnica je pretvorena u školu u kojoj je nastava tekla do kasno u noć. I taj rad je pomagao da se bolovi i patnje lakše savladaju.

Oko 120 Igmanaca su prezdravili i vratili su se u svoje čete i bataljone. Oni koji su ostali bez prstiju teško su hodali ali su se i dalje kretali sa brigadom obavljajući lakše poslove.

*

• *

Period boravka u okolini Foče ostao je u sjećanju boraca 1. proleterske brigade i po tome što su tada bataljoni dobili svoje ratne zastave. U Foči su zastave primili: 3. bataljon 5. marta; 6. bataljon 6. marta; 1. i 5. bataljon 15. aprila; 2. bataljon je primio zastavu 9. marta u Pešurićima kod Rogatice, a 4. bataljon 1. maja u Ustikolini.

Prilikom predaje zastave 3. bataljonu Vrhovni komandant je, pored ostalog, rekao:

> »Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili pariški komunari. Neka ona donese slobodu porobljenim selima prema kojima idete.«[50]

Bili su to veličanstveni trenuci, ispunjeni ponosom i radošću. Crvena zastava proletera — simbol borbe i nepobjedivosti, nadahnjivala je na nova pregnuća. Ostvarila se velika želja proletera iz pjesme: »Pod stegom crvenim svi ćemo u boj.«

so Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* Beograd, 1951, str. 79.

Ofanziva na četnike u istočnoj Bosni

Poslije završetka neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni, januara 1942, četnici su se brzo snašli i organizovali svoju vlast na teritoriji koju nijesu kontrolisale policija i vojska NDH, u Vlasenici, Milićima, Drinjači, Srebrenici, Bratuncu, Borikama i na jugu do Ustiprače. Vrhovna četnička komanda je poslala nekoliko svojih jedinica i oficira iz Srbije (Cersku četu u Vlasenicu i grupu u Borike) kao pomoć četnicima u istočnoj Bosni. Jedinice NDH su bile: u Prači bataljon domobrana Vojne krajine i ustaška milicija; u Rogatici 2. bataljon 13. puka domobrana i 3. bataljon domobrana Vojne krajine; u Sokolcu 13. puk domobrana (bez 2. bataljona), sa tri baterije; i u Han-Pijesku tri bataljona crne legije.[51]

Od partizanskih jedinica na toj teritoriji nalazile su se relativno slabe snage odreda »Zvijezda«, na Ozrenu, Romanijski odred oko ceste Sokolac — Han-Pijesak i Birčanski odred u Sekovićima. Odredi su bili u teškoj situaciji, jer su četnici sa manjih akcija prelazili i na direktne napade na njihove jedinice, sigurni da će ih u tome Nijemci i ustaše pomagati, uveliko zainteresovani za njihovo neprijateljstvo prema partizanima.

Krajem februara i početkom marta 1942. godine Vrhovni štab je očekivao pozitivan razvoj događaja na velikim frontovima drugog svjetskog rata u korist Antihitlerovske koalicije. Zimska ofanziva Crvene armije na Istočnom frontu, naročito pod Moskvom, pothranjivala je takva očekivanja. Vrhovni štab se nadao da će, možda, već krajem marta ili početkom aprila sazrijeti situacija za prodor partizana u Srbiju.[52]

Imajući u vidu takvu procjenu situacije i molbu Glavnog štaba Bosne i Hercegovine da proleterska brigada ponovo dođe u istočnu Bosnu, Vrhovni štab je početkom marta tamo poslao novoosnovanu 2. proletersku brigadu* i 2. bataljon 1. brigade, a 6. marta i 3. i 6. bataljon, sa zadatkom da razbiju četnike u istočnoj Bosni, pomognu partizanskim odredima u osnivanju dobrovoljačkih odreda i da u rejonu Glasinca obezbijede slobodnu teritoriju, koja bi poslužila kao baza za prodor u Srbiju. Vrhovni štab je pisao:

> »... Za nas je Glasinac od velike važnosti. Tu treba da stvorimo čvrstu bazu, sa koje bi se prebacili krajem marta ili početkom aprila ka sjeveru i u Srbiju.«[54]

Druga proleterska brigada, sa 2. bataljonom 1. proleterske, brzo je razbila četnike u Borikama, zarobila ih oko 50, i to onih koji su došli iz Srbije, i izbila na Drinu kod Starog Broda.

si *Izvještaj štaba 3. domobranskog korpusa,* A-VII, fond NDH, k. 57, f. 3, d. 7.

[52] *Naređenje načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 8, etr. 20.

* Vrhovni štab je osnovao 2. proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu 1. marta 1942. godine u Cajniču.[53]

»3 *Naređenja Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 2, d. 185, str. 378, 190, str. 389 i 202, str. 436, i knj. 3, d. 7, str. 18.

[54] *Naređenje Vrhovnog štaba 2. proleterskoj brigadi,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 8, str. 20 i 15, str. 38.

Direktiva Vrhovnog komandanta 1. proleterskoj, isto, d. 21, str. 62.

Glavnina 1. brigade krenula je iz Foče i preko Ustiprače stigla 9. marta u rejon Gluvišta i Pešurića. Tu joj se priključio i 2. bataljon. Brigada se tada rokirala na zapad, u rejon Babića Kula — Zakomo — Berkovina, gdje je uspostavila vezu sa mještanskim partizanskim jedinicama. Drugi bataljon je pomogao Kopitskoj četi da odbaci jednu četu domobrana koja je nastupala od Sokolca prema Sokolovićima.[55] Istočno od 1. brigade bili su bataljoni 2. proleterske. Zajedno su sačinjavali Proletersku udarnu grupu.*

Proleterska udarna grupa je po naređenju Vrhovnog štaba posjela položaje u rejonu Glasinca. Grupa je bila u mogućnosti da ugrožava ustaše i domobrane u Rogatici, Sokolcu i Han-Pijesku, kao i na komunikacijama između tih gradova; bila je u rejonu pogodnom za manevar i na sjever i na zapad. Bataljoni su se tu u isto vrijeme mogli dobro odmoriti i nahraniti. Brigade su politički radile na terenu, pomagale partizanskim odredima u osnivanju dobrovoljačkih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora.[57]

Situacija u istočnoj Bosni brzo se mijenjala i postala je veoma složena. Komandant Glavnog štaba Bosne i Hercegovine Svetozar Vukmanović Tempo, stigao je 13. marta sa jednim udarnim bataljonom kod Proleterske udarne grupe i predložio da grupa izvrši prodor na sjever, prema Milićima i Vlasenici, razbije četnike i poveže se sa Birčanskim partizanskim odredom. Štab grupe je usvojio taj predlog, računajući da će, poslije razbijanja četnika, imati slobodnu pozadinu pri napadu na ustaše. Tri bataljona 1. brigade, uz pomoć Birčanskog i Majevičkog partizanskog odreda i udarnog bataljona, razbili su četnike i oslobodili Miliće, Vlasenicu, Drinjaču, Srebrenicu i Bratunac. Četnici su na vrijeme osjetili opasnost i odstupili su, tako da je brigada došla samo do manjeg plijena. Četnici iz Srbije su prebjegli preko Drine, skelom kod Bjelovca.[58]

Vrhovni komandant Tito je bio nezadovoljan tom inicijativom štaba 1. proleterske brigade, koja je razbijala četnike u trenutku kada je ustaška crna legija ugrožavala područje Glasinca i naredio joj je da se odmah vrati:

»... Mi vam naređujemo da smesta obustavite vaš dalji pokret prema Vlasenici i da se vratite na prostoriju gdje ste bili.«[59]

Brigada se vratila preko Vlasenice i orijentisala se prema Han-Pijesku i Sokolcu. Vrhovni štab je naredio Proleterskoj udarnoj grupi da postavlja zasjede na cesti Han-Pijesak — Sokolac. Grupa je, uz pomoć Romanijskog odreda, postavila dvije zasjede: kod Mačkovca i na Debeloj međi. Ali nijedna nije uspjela. Staviše,

* Početkom marta Vrhovni štab je formirao Proletersku udarnu grupu od 2. proleterske brigade i tri bataljona 1. proleterske (2, 3. i 6. bataljon). Grupom je komandovao Koča Popović, komandant 1. proleterske.[56]

55 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 40.
5« *Zbornik,* t. II, knj. 3, d. 41, str. 119—122.
57 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 39.
58 *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 44.
5« *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 51, str. 142.

ustaška crna legija iz Han-Pijeska iznenada je napala 2. bataljon u selu Kusače i natjerala ga da se povlači kroz šumu. Tada je pristigao 3. bataljon u selo Džimrije i pomogao 2. bataljonu.

Vrhovni štab je ukorio 1. brigadu zbog neuspjeha u postavljanju zasjeda. Stab brigade je objasnio da nije bilo moguće postaviti zasjede, jer se cestom nije kretala obična komora nego »presjelice«, komore koje su pratile jake borbene jedinice ojačane čak i artiljerijom, i sa pobočnicama da bi onemogućile iznenađenja.®[0]

Početkom aprila Vrhovni štab je naredio da snage Proleterske udarne grupe i partizanskih i dobrovoljačkih bataljona oslobode Rogaticu i dođu do većeg plijena, naročito municije. On je pretpostavljao da će se garnizon u Rogatici brzo predati, jer je dugo vremena bio odsječen, a municiju i namirnice doturali su mu avioni.[01] Na Rogaticu su direktno napadali 2. proleterska brigada i Rogatički i Drinski dobrovoljački bataljoni; 1. proleterska je obezbjeđivala taj napad od Sokolca. Njen 1. bataljon je bio u rezervi, a njegovi manji dijelovi su učestvovali u napadu. Napad nije uspio. Domobrani su se uporno branili.

Sredinom aprila Proleterska udarna grupa se povukla, i po naređenju Vrhovnog štaba prebacila se na desnu obalu Prače. Na maršu od Pešurića, preko Hadrovića ka Ustiprači, kod sela Duba, došlo je 12. aprila do jačeg sukoba 2. bataljona sa četnicima. To je ujedno bila prva borba sa četnicima u istočnoj Bosni u kojoj su oni pružili jači otpor. Četnici su bili posjeli dominantne položaje, ispriječili se na put 1. proleterskoj i vjerovatno očekivali veliki uspjeh. Prinudili su na odstupanje 2. bataljon, a tada mu je pristigao u pomoć 3. bataljon, pa su zajedničkim jurišem razbili četnike. U toj borbi istakla se Omladinska četa 3. bataljona. U svom prvom jurišu razbila je četnike. Stab 3. bataljona bio je ponosan zbog takvog držanja i uspjeha omladinaca, iako je imao na umu naređenje Vrhovnog štaba da se omladinske čete ne upotrebljavaju za teške zadatke, dok ne steknu više iskustva.[62]

Time se završio i drugi dolazak 1. proleterske brigade u istočnu Bosnu. U tom periodu ona je zadala nekoliko udara ustašama, protjerala četničke jedinice i oficire koji su u istočnu Bosnu došli iz Srbije. Razoružala je mještanske četničke jedinice, spriječavano je međusobno klanje Srba i Muslimana, pomagala je u osnivanju narodnooslobodilačkih odbora i osnivanju sedam dobrovoljačkih odreda, ali nije postigla nijedan pravi veći vojnički uspjeh niti nanijela neprijatelju jači udarac.

Citavo vrijeme brigada je bila u pokretu, gonila četnike ili ustaše tako da je za mjesec dana prešla više od 500 km u vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima, po dubokom snijegu preko planina i praćena čestim jakim kišama u prvim proljetnim danima.

so *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 45.
ei *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. IV, knj. 4, d. 39, str. 114.
«2 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1990, f. 2, d. 38.
L. Božović, članak, *»Kragujevački bataljon«,* Svetlost, Kragujevac, 1974, knj. 1, str. 164.

Stalni pokreti onemogućavali su i intenzivniji politički rad u jedinicama, a i na terenu. Ni sam štab brigade nije bio zadovoljan ukupnim rezultatima koje je brigada postigla na tom terenu.[63]

Pokušaj neprijatelja da uništi partizane u istočnoj Bosni

Komandant njemačkih snaga za jugoistok, general V. Kance, bio je veoma nezadovoljan rezultatima januarske ofanzive protiv ustaničkih snaga u istočnoj Bosni i u izvještaju svojoj Vrhovnoj., komandi napisao i ovo:

»... Ustanici su se vešto, sa malim iznimcima, izvukli. Mora, se računati sa njihovim postojanjem . . . pošto nije postignuto nikakvo uništenje već samo prolazno rasterivanje. .. Nema nade da s proleća neće otpočeti ustanci većeg razmera.«[64]

Već u februaru načelnik njemačke Vrhovne komande obratio se italijanskom Generalštabu radi dogovora o zajedničkoj akciji za uništenje partizanskih snaga u Bosni, jer su one toliko ojačale da je došla u pitanje i vlast NDH u tim krajevima. Poslije više pregovora održan je sastanak 2. i 3. marta u Sušaku, u sjedištu komande italijanske Druge armije. Sastanku su prisustvovali komandant njemačkih snaga za jugoistok, načelnik italijanskog Generalštaba i načelnik Generalštaba NDH. Na sastanku je dogovoreno da se udruženim snagama okruže i unište partizanske snage u istočnoj Bosni i da se potom dejstva prenesu na Kozaru. Za te operacije predviđene su snage: 718. njemačka divizija iz Sarajeva i Kladnja, dio 714. njemačke divizije (koja se nalazila u Srbiji) iz Zvornika; italijanske divizije »Pusteria« iz Pljevalja, »Taurinenze« i »Cacciatori delle Alpi« iz Nevesinja; tri ustaška bataljona *iz.* Han-Pijeska i Sokolca; 13. puk domobrana iz Sokolca i Rogatice, tri bataljona Vojne krajine i bataljon 8. puka domobrana iz Kladnja. Komandant jugoistoka je predložio da njemačke i italijanske jedinice mogu u toku operacije prelaziti demarkacionu liniju. Operacija je dobila simboličan naziv »TRIO« (učešće tri saveznika) i trebalo je da počne 15. aprila.[65]

Vrhovni štab je blagovremeno procijenio namjere neprijatelja i odlučio da povuče Proletersku udarnu grupu, ne upuštajući se u jače borbe. Sa Proleterskom grupom su se povlačili Romanijski, Drinski, Jahorinski i dio Kalinovičkog odreda, dok su dva udarna bataljona, Birčanski bataljon, dijelovi odreda »Zvijezda« i Romanijskog partizanskog odreda ostali u istočnoj Bosni.

Neprijateljska ofanziva nije počela kako je planom bilo predviđeno. Ustaški bataljoni su krenuli u napad 31. marta iz Han-

[63] *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 5.
[64] Vishaupt, A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 70, f. 1, d. 18, str. 118. prevoda.
65 *Oslobodilački rat,* II izd. knj. 1, str. 206—208.
Vishaupt, kao pcd 64, str. 140—153. prevoda.

-Pijeska prema Vlasenici, Nijemci su čekali dogovoreno vrijeme, a Italijanima se nije mnogo žurilo. Načelnik Generalštaba NDH bio je nezadovoljan prijedlogom Nijemaca da Italijani mogu preći demarkacionu liniju i žalio se lično Hitleru. Žalba je usvojena i izvršene su promjene u izvođenju operacije »TRIO«. Za operacije u istočnoj Bosni formirana je operativna grupa »Bader«, koja je obuhvatila samo njemačke i ustaško-domobranske snage. Ta grupa je odmah izvršila napad, ali je udarila u prazno, jer se glavnina partizanskih snaga izvukla na vrijeme na jug, preko Prače, prema Goraždu.

Nezadovoljni postignutim rezultatima izvedenih operacija, njemački, ustaški i domobranski komandanti održali su 19. i 20. aprila savjetovanje u štabu grupe »Bader«, u Sarajevu. Zaključili su da se operacija završi poslije raščišćavanja situacije oko Rogatice i da se predloži Italijanima da oni očiste od partizana teritoriju južno od demarkacione linije, tj. u svojoj okupacionoj zoni. Tako se definitivno odustalo od zajedničkog izvršenja plana »TRIO«, Nijemci i Italijani su izvodili operacije u svojim okupacionim zonama.[60]

Italijanima je odgovarao taj zaključak jer su i ranije bili za odlaganje operacije do proljeća, a smatrali su da imaju dovoljno snaga za čišćenje svoje okupacione teritorije u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Oni su za operaciju »TRIO« bili angažovali manje dijelove divizije »Pusteria«, koji su nastupali iz Pljevalja i 24. aprila zauzeli Cajniče, a 25. izbili na Drinu kod Goražda. Ta divizija je samo jednim bataljonom iz Višegrada sadejstvovala sa grupom »Bader«. Divizija »Taurinenze« je vrlo sporo napredovala iz Sarajevskog polja, preko Trnova i Dobrog Polja, kao da nije ni vodila računa o sadejstvu sa grupom »Bader«. Divizija »Cacciatori delle Alpi« nije ni mogla brzo da nastupa, jer je stalno vodila borbe sa sjevernohercegovačkim odredima od Nevesinja ka Gacku i Kalinoviku, u koji su njeni prvi dijelovi ušli tek 12. maja, što je bilo isuviše kasno za saradnju sa grupom »Bader«.

U to vrijeme u Hercegovini su se nalazile još tri italijanske divizije: »Murge«, »Marche« i »Messina«, a u Crnoj Gori još pet: »Venezia«, »Pulia«, »Ferara«, »Alpa graje« i »Taro«.

U Mostaru je bila 6. domobranska divizija, čiji su dijelovi bili uglavnom u garnizonima na teritoriji Hercegovine.[67]

Prema prvobitnom planu komandanta 1. italijanske armije, pored navedenih divizija obuhvaćenih planom »TRIO«, trebalo je još da nastupaju i divizija »Ferara«, od Nikšića, preko Golije i Vojnika, divizija »Alpa graje« ka Durmitoru, a dijelovi 383. puka od Kolašina preko Sinjajevine, i da svi zajedno potisnu partizanske odrede preko Pive i Tare ka demarkacionoj liniji, gdje je trebalo da ih dočekaju snage grupe »Bader« i unište. Italijani su mnogo računali na pomoć četnika iz Crne Gore i Hercegovine, koje su dobro naoružali i opremili. Smatrali su ih svojim pomoćnim

66 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 209.

67 M. Stepančić, *III neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni i Crnoj Gori gledano kroz neprijateljeva dokumenta,* VIG, 3/51.

jedinicama." Četnici su nastupali od Kamene Gore prema Tari, od Kolašina i Mojkovca preko Sinjajevine, od Gornje Morače prema Durmitoru, od Nikšića prema Pivi i Grahovu. U Hercegovini su četnici usmjerili svoja dejstva ka sjevernom dijelu radi spajanja, u rejonu Golije, sa crnogorskim četnicima. Italijani su istuiali ispred sebe četnike podržavajući ih artiljerijom, minobacačima i avionima i nastupali za njima, da bi sami nastavili ofanzivu, ukoliko četnici budu zaustavljeni.

Vrhovni štab je na vrijeme povukao glavne snage iz istočne Bosne, ali nije imao razrađen plan njihove dalje upotrebe, pa je plan budućih borbi razvijao prema situaciji.[68] Poslije povlačenja iz istočne Bosne 2. proletersku je prebacio na desnu obalu Drine, da zajedno sa sandžačkim partizanima zaustavi nastupanje divizije »Pusteria«, a 2. i 6. bataljon 1. proleterske brigade, Romanijski udarni bataljon, Rogatički, Goraždanski i Pračanski bataljon dobrovoljačke vojske posjeli su lijevu obalu Drine, da zaustave prodor grupe »Bader« od Rogatice preko Mesića i od Ustiprače prema Goraždu. Treći bataljon 1. brigade doveden je u Foču, a 4. i 5. bataljon su privremeno stavljeni pod komandu 2. proleterske brigade. Crnogorski partizanski odredi vodili su teške borbe sa četnicima koji su nastupali od Nikšića i Kolašina, a hercegovački u sjevernoj Hercegovini.

Grupa »Bader« je oprezno nastupala. Deblokirala je Rogaticu 27. aprila i poslije nekoliko dana odmora nastavila ka Goraždu. Bataljoni 1. brigade i dobrovoljačke vojske uspjeli su da i dalje usporavaju njeno nastupanje tako da je tek 4. maja stigla u Goražde, gdje se spojila sa dijelovima italijanske divizije »Pusteria«.

Drugi i 6. bataljon 1. proleterske povlačili su se od Goražda lijevom obalom Drine, ne dozvoljavajući dijelovima grupe »Bader« da brzo napreduju ka Foči. Sa tim bataljonima našlo se početkom maja u rejonu Miljevine oko 2 000 naoružanih boraca dobrovoljačke vojske. Štab 1. brigade je ocijenio da su te jedinice nedovoljno osposobljene za teške borbe i da više liče na zbjegove koji su se povukli na slobodnu teritoriju dok ne prođe ofanziva.[69] Zbog toga je odlučio da u brigadi ostanu oni borci koji se dobrovoljno jave, a ostali da se okolnim putevima i kroz šumu vrate na svoju teritoriju i tamo nastave borbu. Istovremeno je povukao i svoje kadrove iz tih jedinica, koji su tamo bili poslani kao politički komesari ili komandiri, da im pomognu u organizaciji, borbi i radu.

Vrhovni štab se nije složio sa tom odlukom štaba 1. brigade. Smatrao je da će najveći dio boraca tih jedinica biti žrtve ustaša ili četnika, i da će im poslužiti za propagandu protiv narodnooslobodilačke borbe. Zato je pokušao da izmijeni odluku štaba 1. brigade, ali je bilo kasno, jer su sve te jedinice već bile otišle.[70]

* Italijani su četnike nazivali — Milizia volontaria anticomunista — dobrovoljačka protivkomunistička milioija.

«8 *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, k. 4, d. 33, str. 76 *Oslobodilački rat,* knj. 1, 3tr. 212.

69 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 48.

[70] *Direktiva Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 40, str. 94-

U brigadi je ostalo 60 boraca iz Romanijskog i 36 iz Goraždanskog bataljona.

Četvrti bataljon u sastavu 2. proleterske brigade[71] napadao je Italijane na putu Cajniče — Goražde, kod sela Bezujna, ali, pošto nije postigao iznenađenje, morao se povući. Bataljon je poslije toga dobio zadatak da usporava nastupanje Italijana uz desnu obalu Drine ka Foči. Zatim se prebacio preko Drine, u rejonu sela Trbušća, i sadejstvovao 3. bataljonu koji je ostao na desnoj obali.

Peti bataljon, takođe u sastavu 2. proleterske, noću između 30. aprila i 1. maja, napadao je na Cajniče. To mu je bila prva borba poslije Pjenovca. Tada je, sa Omladinskom četom, imao 204 borca.[72] Zatim je učestvovao u napadu na Italijane u selu Kozara, na putu Cajniče — Goražde. Italijanska posada je razbijena. Poslije toga bataljon je maršovao preko Nedajna, Pišća i Krstača i stigao kod Vrhovnog štaba u Plužinama.

Treći bataljon je 10. maja 1942. poslednji napustio Foču koja je punih 100 dana bila centar značajnih zbivanja u razvoju narodnooslobodilačkog rata. Iz Foče su CK KPJ i Vrhovni štab održavali vezu sa svim dijelovima zemlje i rukovodili narodnooslobodilačkom borbom u njima. U Foči je okrijepljena i popunjena 1. proleterska brigada i iz nje dejstvovala u dolini Drine, u Sandžaku, Crnoj Gori i istočnoj Bosni. U Foči su donijeti prvi propisi o razvoju i radu organa naše vlasti — Fočanski propisi. U njoj je početkom aprila održano savjetovanje CK KPJ, jedno od najznačajnijih u toku rata, na kojem je ukazano na neke do tada počinjene greške, naročito u vezi »lijevog skretanja«. Foča je postala i kultura[1] centar čitave oslobođene teritorije. Tu je na djelu pokazano kako se može spriječiti bratoubilački rat. U Foči su liječeni Igmanci, što za 1. proletersku ima poseban značaj. S druge strane, bogata dolina Drine pomogla je partizanima da lakše prebrode jednu izuzetno tešku zimu kakva je bila ona 1941/42. godine.

Treći bataljon je napuštao Foču sa najviše sjete. Borci njegove Omladinske čete, pretežno iz Foče, odvajali su se od roditelja, od rodnog mjesta, od škole ili radionice, od svoga djetinjstva. Trebalo je imati mnogo volje i svijesti pa da se to sve stavi u drugi plan. Ti mladi ljudi, a djeca po uzrastu, učinili su to dostojanstveno. U 1. proleterskoj našli su svoj novi, dragi dom, a kragujevački radnici postali su im najmiliji drugovi. Od šezdesetak omladinaca samo su se trojica vratili kućama. Ostali su pošli stopama proletera. Takvo držanje fočanskih omladinaca nagovijestilo je sjajan borbeni put njihove čete.

Italijani su nekoliko puta pokušavali da prodru uz Drinu ka Šćepan-Polju, ali ih je 3. bataljon uz sadejstvo 4. bataljona sa lijeve obale, svaki put onemogućio. Krajem maja 3. bataljon je prebačen preko Drine, u Zakmur, gdje je rastjerao četnike. Taj oslobođeni teren izvanredno je poslužio kasnije za koncentraciju partizanskih jedinica na Zelengori.

'i *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 2, str. 9.
72 *Izvještaj štaba 5. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 3 i k. 701, f. 14, d. 10.

Sredinom aprila Glavni štab Crne Gore tražio je od Vrhovnog štaba da mu pošalje u pomoć nekoliko bataljona 1. proleterske brigade. Vrhovni štab je 15. aprila uputio samo 1. bataljon. Bio je upućen i 5. bataljon, ali je prije prelaza Tare vraćen prema Cajniču u pomoć 2. proleterskoj brigadi i Sandžačkom partizanskom odredu.[73]

Prvi bataljon najprije je bio u rezervi Glavnog štaba Crne Gore, obezbjeđivao pravac od Pljevlja i obučavao Durmitorski omladinski bataljon, a onda je upotrijebljen kao glavna snaga za razbijanje četnika na Skari, Sancu i Večernicu, kod Mojkovca, i kasnije na Markovom brdu, kod Kolašina. Bataljon je u svim tim borbama razbio četnike, ali se, zbog opšte situacije na tom frontu, morao povući preko Sinjajevine u Zabljak.[74]

Bataljon je zatim dobio zadatak da spriječi brzo nadiranje četnika prema Pivi. Snažnim protivnapadom u noći 2. juna, na katun Dobri do, zajedno sa 3. bataljonom 2. brigade, iznenadio je oko 600 četnika, razbio ih i nanio im velike gubitke, čime je na najbolji način izvršio osnovni zadatak da uspori njihovo nastupanje prema Pivi. Poslije toga Vrhovni štab je odredio štab 1. bataljona za Operativni štab Durmitorske udarne grupe, koju su, pored bataljona, sačinjavali još 3. bataljon 2. proleterske i Durmitorski i Komski partizanski odred. Zadatak mu je bio da organizuje odbranu cijelog sektora.[75]

Poslednje borbe u Crnoj Gori 1. bataljon je vodio 14. juna, kada je uspio da zaustavi četnički prodor ka Sutjesci, a zatim se povukao preko Vučeva i Tjentišta na Zelengoru, gdje je 17. juna došao u sastav brigade.[70] U borbama u Crnoj Gori bataljon je imao preko 25 boraca izbačenih iz stroja.

Sa 1. bataljonom od njegovog dolaska u Crnu Goru, stalno je bio Durmitorski omladinski bataljon. Najprije je intenzivno obučavan po utvrđenom programu, a zatim je bio veoma aktivan u borbama, naročito na Večerinovcu. Iz tog bataljona i iz Crnogorskog omladinskog bataljona, u 1. bataljon je stupilo 60 omladinaca. Takođe je u bataljon tada došlo još oko 20 boraca iz drugih crnogorskih jedinica.

Borbe u Hercegovini

Poslije gubitka slobodne teritorije u dolini Drine, Vrhovni štab je smatrao da su položaji na Pivi i u masivu Durmitora neosvojivi, a obračun sa četnicima u Crnoj Gori relativno lak. Cijeneći tako

[73] *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 148, str. 388 i 162, str. 423.

[74] 2. Zivković, članak VIG 3/1956. i članak »Prua *proleterska«,* knj. 1, str. 309.

B. Jovanovič, članak »*Prva proleterska«,* knj. 1, str. 313.

[75] *Naređenje načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 94, str. 211.

situaciju Vrhovni štab je 6. maja 1942. godine objavio Dnevnu zapovijest o opštoj ofanzivi partizanskih odreda. U njoj, pored ostalog, piše:

»... Naprijed, drugovi, u sveopštu ofanzivu protiv mrskih okupatora i njihovih slugu ... Naprijed u borbu, zajednički rame uz rame sa herojskom Crvenom armijom, da u toku ove godine protjeramo okupatore iz naše zemlje ...«"

Međutim, jake italijanske i četničke snage u Crnoj Gori i Hercegovini bile su u ofanzivi i nijesu dozvolile partizanskim jedinicama da pređu u protivofanzivu. Slobodna teritorija se brzo smanjivala.

Situacija se pogoršavala i postala veoma teška. Vrhovni štab je tada razmatrao gdje da upotrijebi 1. proletersku brigadu i da sa njom što bitnije utiče na promjenu negativnog toka događaja. Najprije je odlučio da je uputi u Crnu Goru, da bi pomogla crnogorskim jedinicama u razbijanju četnika, pa je glavnina brigade, pripremajući se za taj zadatak, 17. maja stigla u Mratinje. Međutim, u međuvremenu se situacija naglo pogoršala u Hercegovini. Zato je Vrhovni štab odlučio da tri bataljona 1. brigade, koji su bili stigli u Mratinje, (2, 4. i 6. bataljon) uputi u sjevernu Hercegovinu.[78]

Stab brigade je odmah preduzeo mjere za izvršenje tog novcg zadatka. U Mratinju je održan zbor bataljona. Politički komesar brigade, Fića Kljajić, objasnio je borcima političku situaciju i naročito je naglasio da brigadu čekaju dugi marševi i teške borbe. Pozvao je sve borce, koji se osjećaju zamorenim, ili iz ma kojih drugih razloga pretpostavljaju da ne mogu izdržati predstojeće napore, da se slobodno izdvoje, biće raspoređeni u druge jedinice. Još komesar nije bio završio tu poslednju rečenicu, a stroj svih bataljona je zapjevao:

Suzama se boj ne bije,
no se vrela krvca lije!

Nijedan borac nije istupio iz stroja.

Izrečene prilično oštre kritike štabu 1. brigade, zbog nepoželjne inicijative u istočnoj Bosni, kao i nezadovoljstvo zbog vraćanja bataljona dobrovoljačke vojske iz Miljevine navele su Vrhovnog komandanta da negativno ocijeni rad štaba 1. brigade. On je u Direktivi članovima Vrhovnog štaba (Arsi i Crnom) napisao:

»... Moje mišljenje jeste, pošto se to već nekoliko puta pokazalo tačno, da je štab 1. brigade nesposoban za agresivno dejstvo protiv neprijatelja. Prema tome, biće potrebno da se pozovu Koča i Fića u ovaj štab da već konačno rasčistimo tu stvar.«[78]

Uzimajući u obzir takvu ocjenu Vrhovni štab je uputio sa brigadom svoja dva člana, Ivu Lolu Ribara i Sretena Žujovića Crnog, da

" *Dnevna zapovijest Vrhovnog komandanta za 6. maj,* Zbornik, t. III, knj. 3, d. 62, str. 152.

pomognu brigadi, odnosno njenom štabu u vojnom, političkom i drugom radu u Hercegovini.[80]

Hercegovinu je u to vrijeme već bio snažno zahvatio četnički pokret, čemu je mnogo pomogla ofanziva jakih italijanskih snaga. Italijanska divizija »Cacciatori delle Alpi« prodirala je od Nevesinja prema Kalinoviku, spojila se sa snagama koje su nastupale od Sarajeva, a zatim osposobila za saobraćaj komunikacije prema Foči.

Partizanske snage u Hercegovini, koje su ranije bile postigle znatne vojničke i političke uspjehe, počele su tada da se osipaju, i to dosta brzo. Čak je bilo manjih jedinica koje su kompletne prelazile četnicima. Osjeka ustanka došla je kao posledica teške iscrpljenosti naroda i boraca od dugog ratovanja, ugroženosti od gladi koja je nemilosrdno kucala na inače siromašna seljačka domaćinstva, a i zbog krupnih političkih grešaka političkog i vojnog rukovodstva i snažne neprijateljske ofanzive praćene dobro smišljenom političkom propagandom. Okupator je imao jake snage i nemilosrdno se obračunavao sa pobunjenim narodom. Ubijao je ljude, druge zatvarao i tjerao ih u logore, pljačkao imovinu, palio kuće. Četnici su se, kao svaka pridvorica, trudili da što revnosnije izvršavaju zadatke koje su im odredili njihovi gospodari. Oni su vješto iskorišćavali i sve teškoće, a naročito propuste rukovodstva KPJ u Hercegovini u »lijevom skretanju«.

Bataljoni 1. proleterske brigade krenuli su 18. maja iz Mratinja i preko Stabne i Izgora izbili na Čemerno. U dogovoru sa štabom sjevernohercegovačkih odreda najprije je trebalo razbiti četnike, onemogućiti im da organizuju vlast. Trebalo se pojaviti u što više sela, da bi se narod uvjerio u postojanje jakih partizanskih jedinica.

Dolazak proletera u Hercegovinu veoma je obradovao već jako oslabljene udarne čete i bataljone. U trenutku kada su očekivali najgore izgledalo je da se sve preokrenulo. Pojavila se nova snaga, jaki proleterski bataljoni, dobro naoružani i sa visokim borbenim moralom. Seljaci, simpatizeri NOB-a, radovali su se tome; izgledalo im je — »kao da su se nebesa otvorila i iz njih izišla tolika sila«. Dočekali su bataljone 1. proleterske brigade kao svoje najmilije, kao da je došla sloboda. Narodni odbornici, predstavnici partizanske vlasti, razleteli su se da organizuju doček proletera, da im obezbijede što bolju hranu i smještaj.

Drugi i 6. bataljon su, gotovo neprekidno maršujući od Mratinja, izbili u Koleško, grupu sela koja su već izrastala u četnički centar. Iako su bataljoni brzo nastupali, nije došlo do prave borbe, jer su četnici još brže odstupali. Zbog toga što su se četnici borili zajedno sa okupatorom, donijeta je odluka da se zapale kuće četničkih vođa. To su jedinice 1. proleterske učinile teška srca. Nije to bio način njihove borbe. Ali, eto, trenutak ponekad zahtijeva i najdrastičnije mjere prema izdajnicima, makar kako one izgledale tuđe duhu i vaspitanju proletera.

Još dok je glavnina 1. proleterske bila na maršu prema Gacku njeni istureni dijelovi su opazili italijansku kolonu koja se kretala od Gacka ka Nevesinju. Brigada je odmah požurila da je sustigne, ali je sustigla samo njenu zaštitnicu u visini Fojnice. Došlo je do kraće borbe. Stab brigade je pokušao da sa 6. bataljonom pretekne tu italijansku kolonu upućujući ga da što prije izbije u Dubljeviće. Međutim, komandant italijanske kolone dobro je procijenio da bi se u tjesnacu kod Dubljevića mogli pojaviti partizani pa nije nastavio pokret cestom ka Nevesinju, skrenuo je na jug, ka Leskovom Dubu i tako izbjegao zasjedu. Četvrti bataljon je gonio tu italijansku kolonu duž ceste i uz put očistio od četnika sela Podgrađe, Grabovo i Drežanj, kroz koja je neprijateljska kolona već prošla, i razbio organe njihove vlasti, što je ohrabrujuće djelovalo na ostatke partizanskih jedinica.

Italijanskoj koloni su od Gacka pošle u susret tri kolone iz Nevesinja, ojačane artiljerijom. Sastale su se kod sela Zovi Do i činile grupu od oko 4000 Italijana divizije »Cacciatori delle Alpi«. Njima se pridružilo još oko 800 četnika. Italijani su produžili prema Stolcu i lako odbili pokušaje mještanskih partizana da ih zaustave.

Ohrabreni prisustvom jakih italijanskih snaga, četnici su se poradovali da će lako povratiti sela iz kojih su istjerani. Najprije je oko 500 četnika izvršio napad od sela Zovi Do ka Slatu. Sesti bataljon je odbio dva njihova napada. U međuvremenu mu je pristigao u pomoć 4. bataljon. Poslije duže borbe oni su uspjeli da odbace četnike sa padina planine Gloga preko ceste Nevesinje — — Stolac. Slijedećeg dana četnici su napadali ponovo. Njihovoj grupi koja je nastupala od Zovi Dola sadejstvovala je grupa od oko 200 četnika i nastupala preko Odžaka. Četvrti i 6. bataljon su dočekali obje grupe i u snažnom naletu razbili ih, ubili veći broj, a ostale natjerali da bježe ka Italijanima.[81]

Poslije te akcije bataljona 1. proleterske brigade izgledalo je kao da se stanje u cijeloj sjevernoj Hercegovini znatno popravilo i da četnici neće uspjeti ponovo da uspostave svoju vlast.

Brigada je uspješno izvršila zadatak na tom terenu. Stab brigade je onda, sa 4. i 6. bataljonom, krenuo na jugozapad. Drugi bataljon je ranije ostavljen na području Čemerna i Bodežišta, da obezbjeđuje pravac od Gacka, i da bude veza između dijelova brigade koji su otišli na jug i 3. bataljona na Tjentištu, kao i sa Vrhovnim štabom.

Četvrti i 6. bataljon sa štabom brigade napredovali su veoma brzo. Prokrstarili su taj dio Hercegovine, nailazeći na grupe četnika, koje su se, u pravom smislu, gerilski borile, tako da ih brigada nije mogla sustići, a niti pronaći u hercegovačkim kamenjarima i šumarcima.

Još dok je brigada nastupala ka jugozapadu dobila je obavještenje da su četnici zarobili partizansku bolnicu u selu Zvijerine i zaplijenili partizanske magacine. Bataljoni su najvećom brzinom stigli u Zvijerine, spasili ranjene i bolesne drugove i povratili

plijen. Četnici su pobjegli, čim su čuli da pristižu bataljoni 1. brigade.[82]

Vrhovni komandant je naredio 6. juna da se bataljoni 1. proleterske vrate iz srednje Hercegovine i čim su to učinili uputio ih je ka Goliji, prema granici Crne Gore, gdje su se prikupljali crnogorski četnici. A o dejstvima 1. proleterske brigade u Hercegovini, članovi Vrhovnog štaba Sreten Zujović i Ivo Lola Ribar, koji su pratili rad štaba brigade i akcije njenih bataljona u izvještaju Vrhovnom štabu su napisali:

»... Naši proleteri su i ovom prilikom pokazali čuda od izdržljivosti i požrtvovanja u višednevnim neprekidnim marševima i borbama. To je zaista divna vojska na koju možemo biti ponosni.«[83]

Tom izvještaju nije potreban komentar. Dovoljni su i samo goli podaci. Bataljoni 1. brigade krenuli su iz Mratinja 18. maja. Za 15 dana prešli su više od 350 km izrazito planinskim, kamenitim i besputnim terenom. Bili su neprekidno u akciji; u borbi ih na političkom radu. Brigada se kretala bezvodnim predjelom. Pržilo je junsko sunce po hercegovačkom kamenu i bila je nesnosna vrućina. Vode gotovo i nije bilo. Tek tu, u Hercegovini, borci su se uvjerili kako je teško trpjeti žeđ, a poslije povratka toliko su bili iscrpljeni da je komandant brigade molio Vrhovni štab da im se da bar dan odmora pred nove borbe.[84]

Napad na Gat

Uspjeh brigade u Hercegovini bio je vrijedan, ali ne i pravovremen. Bilo je već kasno da se tadašnja teška situacija hitnije preokrene nabolje. Seljaci su bili u neizvjesnosti. U partizanskim udarnim bataljonima, koji su ranije vodili uspješne borbe, čak i veće, ostalo je malo boraca. Jedan udarni bataljon je, na primjer, spao na samo 30 boraca. A i one čete i bataljoni koji su se održali, bili su bez municije, što je, uz glad koja se već uveliko osjećal3, bio jedan od glavnih uzroka njihove umanjene borbenosti.[85]

Četnici su u to vrijeme dobro kopirali partizansku taktiku. Uklanjali su se poslije nekoliko ispaljenih metaka, i ponovo se vraćali u sela kroz koja je brigada prošla.[86] Takvu taktiku su primjenjivali i zbog toga što su očekivali da Italijani osposobe komunikacije i dovedu jače snage, koje bi im bile oslonac u borbi protiv partizana. Njima je bila nezamenljiva italijanska podrška jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Četnici u Herce-

82 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 5, d. 59, str. 168.

sa *Izvještaj Sretena Zujovića i Ive Lole Ribara,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 155, str. 316—319.

84 *izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 18.

85 Isto

govini su budno pratili razvoj ofanzive četnika i Italijana u Crnoj Gori i nastojali da prema njoj prilagode i svoju aktivnost.

Početkom juna sjevernohercegovački četnici su prešli u ofanzivu. Jedna kolona, jačine između 400 i 500 četnika, krenula je 5. juna preko planine Javor ka selu Jugovići. Njima se najprije suprotstavila jedna mjesna partizanska četa, koju su oni brzo i lako razbili, a zatim jedna četa 2. bataljona. Ni ona ih nije mogla zaustaviti pa je stupio u borbu i cio 2. bataljon. Uz mnogo napora bataljon je samo uspio da uspori nastupanje četnika.

Vrhovni komandant je brzo procijenio kakva opasnost prijeti od te kolone pa je 6. juna uputio 5. bataljon 1. proleterske u pomoć 2. bataljonu, a slijedećeg dana i cijelu 2. proletersku brigadu, koja je u Plužinama dobila zadatak da do kraja 8. juna izbije u Čemerno i, u sadejstvu sa 2. i 5. bataljonom 1. brigade, razbije četnike i obezbijedi tu teritoriju kao oslonac za dalje prodiranje proleterskih jedinica u Hercegovinu. Vrhovni štab je očekivao siguran uspjeh te grupe pa je, čak, planirao i da se obavi žetva kroz mjesec dana.[87]

Drugi i 5. bataljon 1. proleterske nijesu uspjeli da zadrže četnike, koje je snažno podržavala italijanska artiljerija i avijacija. Poslije teških borbi četnici su izbili 8. juna u Zanjevice i ozbiljno zaprijetili prodorom u pravcu Stabna — Goransko.[88]

Štab 1. brigade sa 6. bataljonom, izbio je 8. juna ujutro u selo Mramor, i to u vrijeme kada je oko 600 četnika ulazilo u Zanjevice. Bataljon se odmah razvio za borbu, jer se nije smjelo dozvoliti neprijatelju da prodre ka Stabnoj. Borba je počela oko 12 časova i trajala je do noći. Sesti bataljon je, i bez pomoći 4. bataljona, koji se takođe vraćao iz Hercegovine ali nije stigao da mu pomogne, uspio da četnicima nanese velike gubitke i primorao ih da skrenu na jug, prema Lipiku.[89]

Stab 1. proleterske brigade je procijenio da će četnici nastaviti ka selu Dulići, gdje su ih mogle podržavati dvije jake italijanske kolone, koje su pošle iz Bileće i Gackog i sastale se u selu Stepenu. Takođe je pretpostavljao da će hercegovački četnici nastojati da se kod Krstača spoje sa crnogorskim četnicima. Stab je i želio da tako postupe jer bi se tada pružila prilika brigadi da ih odsječe od Gata, od italijanskih kolona na cesti i uništi. Utoliko je to više želio što dotadašnja jurenja za četnicima nijesu donosila bolje rezultate.[90]

Vrhovni komandant se složio sa procjenom štaba 1. proleterske brigade o vjerovatnom nastupanju četnika pravcem Dulići — Vlatkovići — Krstac i odmah formirao Operativnu grupu (1. i 2. proleterska brigada i sjevernohercegovački bataljoni) kojoj je naredio

»? *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 157, str. 323 i 158, str. 324.

[88] R. Vukanović, članak *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 286.

8« *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 18.

da se pripremi za napad na Gat. Za komandanta grupe je određen komandant 1. brigade, Koča Popović.[91]

U napadu na Gat trebalo je da učestvuju pet bataljona 1. brigade, četiri bataljona 2. brigade, dva crnogorska i četiri sjevernohercegovačka udarna bataljona. Prema broju jedinica trebalo je da to bude velika snaga. Međutim, četiri hercegovačka udarna bataljona su imali svega oko 250 boraca (4. bataljon samo 30), a crnogorski bataljoni su bili veoma iscrpljeni.[92]

Na Gat je trebalo da napadaju neposredno bataljoni 2. brigade i 3. i 5. bataljon 1. brigade, dok su 4. i 6. bataljon imali zadatak da odsjeku — spriječe povratak na Gat onim četnicima koji su pošli prema granici sa Crnom Gorom. Drugi bataljon je bio u rezervi.

Četnici su bili posjeli položaje u staroj tvrđavi na Gatu. Računali su i na podršku italijanske artiljerije sa položaja duž ceste Avtovac — Stepen. Komandant 1. brigade tačno je procijenio namjere četnika, da će krenuti ka Crnoj Gori. Krenuli i jesu, ali su se čim je pao mrak, vjerovatno procijenivši da su se suviše odvojili od baze, vratili na Gat. Tako su se na Gatu koncentrisale veoma jake četničke snage.

Napad partizanskih bataljona na Gat počeo je 12. juna, sa zakašnjenjem od dva sata koliko su neke jedinice izgubile u vremenu savlađujući veoma težak teren. Zato je napad počeo pred zoru, što je neprijatelju davalo veliku prednost, jer su proleterski bataljoni nastupali preko potpuno otvorenog terena. A četnici su imali municije u izobilju. Zbog svega toga malo je bilo izgleda da će napad uspjeti.

Bataljoni 1. proleterske su uspjeli da očiste od četnika teren između Dulića i Kazanaca. No to je bilo suviše kasno. Četnici su se već bili vratili na Gat, Italijani su ih podržavali snažnom artiljerijskom vatrom, a oko 10 časova uputili su im kamionima iz Gackog nove grupe četnika.

Oko 11 časova počelo je povlačenje bataljona 1. i 2. brigade, uprkos velike vjerovatnoće da će gubici biti veliki, jer je neprijatelj bio u mogućnosti da dugo prati vatrom bataljone u povlačenju po otkrivenom terenu. Bataljoni su zaista imali velike gubitke. Samo 4. bataljon 2. brigade je imao 58 izbačenih iz stroja, a 5. bataljon 1. brigade 18, od kojih pet iz Omladinske čete. I drugi bataljoni su imali znatne gubitke.

Napad na Gat nije uspio jer nije dobro organizovan, a i neprijatelj je bio mnogo jači nego se očekivalo. Neki su bataljoni mnogo zakasnili, 3. bataljon nije ni stigao, a sadejstvo jedinica koje su napadale nije bilo na visini. Crnogorski i hercegovački bataljoni nijesu ni učestvovali u napadu, što je olakšalo četnicima da se neprimijećeno i na vrijeme vrate i koncentrišu u Gatu.[03]

oi *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 161, str. 332.

»2 *Izvještaj komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru,* Zbornik, t. III, knj. 3, d. 188, str. 414.

Neuspjeh partizana u napadu na Gat predstavlja najveći uspjeh četnika i Italijana u ovoj neprijateljskoj ofanzivi. Vrhovni štab je tada bio prinuđen da preduzme mjere za očuvanje žive sile partizanskih jedinica. Crnogorske partizanske jedinice su imale samo još toliko snage da se povuku ispred neprijatelja prema rejonu Izgori — Zakmur. Proleterske brigade su obezbjeđivale njihovo povlačenje.

Prva proleterska je posjela položaje kod sela Ravno, da bi spriječila prodor četnika prema Goranskom, gdje se još nalazila partizanska bolnica, a 2. proleterska je obezbjeđivala pravac Gacko — Vrba — Čemerno. Četnici su uporno pokušavali da prodru tim pravcem. Druga proleterska je odbila njihov prvi, snažni juriš na obroncima Živnja. Italijanska artiljerija je poslije toga dugo tukla položaje brigade. Kada su četnici smatrali da ni žive duše nije ostalo na tim položajima, ponovo su krenuli na juriš. Dočekali su ih hrabri puškomitraljesci 2. brigade i ponovo vratili na polazne položaje.

Videći da ka Sutjesci ne mogu prodrijeti preko položaja 2. brigade, četnici su pokušali da to učine desno od puta Vrba — Čemerno, padinama planine Lebršnika. Vjerovatno su procjenjivali da partizani ne mogu i na tom pravcu imati tako jake snage. Međutim, te položaje je najprije posjeo 2. bataljon, a zatim i 6. bataljon 1. brigade. Borci su bili upoznati da iza njihovih položaja prolaze kolone jedinica koje se povlače iz Crne Gore, bolnica, zbjegovi i ostali. A i da položaje moraju održati čitav dugi junski dan, do noći.

Italijani su jakom artiljerijskom vatrom zasipali položaje 2. i 6. bataljona. Kada je ta vatra prestala četnici su krenuli na juriš. Proleteri nijesu imali dosta municije pa su nastojali da im svaki metak bude pogodak. Puštali su četnike na blisko odstojanje i onda ih preciznom vatrom primoravali na odstupanje. Položaji 2. i 6. bataljona bili su na golim kosama Lebršnika tako da su ih italijanski artiljerci mogli dobro osmotriti. Ali je i teren kojim su jurišali četnici isto tako bio otkriven pa su proleteri mogli da prate svaki njihov pokret od trenutka kad krenu u napad.

Juriši četnika, uz podršku italijanske artiljerije, ponavljali su se čitavog dugog junskog dana. Najžešće su navaljivali na desno krilo 2. bataljona, na brdašce Pleće, iznad sela Vrbe, koje je branila desetina Milije Rašovića,* iz 2. čete 2. bataljona. Desetina je izdržala pokazujući čudo od junaštva. Održala se sve do noći, kada joj je stiglo naređenje za povlačenje.

Drugi i 6. bataljon izvršili su zadatak. Poslije pada mraka najprije se povukao 6. bataljon, a zatim Drugi, prvo na Kuk a onda, preko Izgora i Jabuke, na Zelengoru.

Brigada se okupila na Vitim barama i tu ostala nekoliko dana.

Na Zelengori

Po naređenju Vrhovnog štaba 1. brigada se povukla iz Hercegovine u rejon Jabuka — Vite bare, da iz njega obezbjeđuje jedinice na Zelengori sa juga i od Uloga. Tu je trebalo i da se odmore njeni umorni borci poslije velikih napora i borbi u Hercegovini. Ali taj položaj je bio veoma nepodesan za odmor, i za obezbjeđenje, jer Vite bare su u rupi, u gustoj šumi, pa je samo za neposredno obezbjeđenje trebalo angažovati mnogo boraca. Zbog toga je štab 1. brigade smatrao da se treba pomjeriti u Gornje Bare, koje su na površi i pogodne kao odbrambeni položaj. Uskoro se i pokazalo da su Vite bare zaista nepodesne za obezbjeđenje. Kroz šumu je 18. juna naišla manja grupa četnika, koja je išla iz Hercegovine svojim kućama u Zagorje.[94] Kiša i magla su joj pomogle da iznenadi i pokrene cijelu brigade iz Vitih bara. Po strahovitom nevremenu 2. bataljon je istrčao na brdo Bregoč, nadmorske visine 1916 m, i posjeo položaje za odbranu, iako se grupa četnika brzo izgubila u nepoznatom pravcu. Od vjetra i kiše, praćenih. gradom, promrzli su do kosti slabo odjeveni, omršaveli, umorni i gladni borci. Ali su ipak brzo izvršili zadatak.[05]

Vrhovni štab je kritikovao štab 1. brigade zato što je dozvolio da mu jedinice budu iznenađene. Istovremeno je naredio da se brigada preko Gornjih Bara i Hrčavke prebaci na Lučke kolibe, gdje su se koncentrisale i ostale partizanske snage.

Sa Gornjih Bara brigada je obilaznim putem stigla na Lučke kolibe, gdje je opet, kao i ranije, obezbjeđivala tu teritoriju sa juga. Taj marš je, iako neometan od neprijatelja bio jedan od najtežih marševa 1. proleterske brigade. Iznureni borci su se, u toku marša noću, kroz šumu, po blatnjavom putu, često klizali i padali; prilikom odmora u dolini Hrčavi, gdje ih je ogrijalo sunce — svi su zaspali! Štab brigade je pokazao puno razumijevanje za umorne borce i pustio ih da se odmore više nego je bilo predviđeno.

Komandant 1. proleterske brigade oštro je protestvovao protiv naređenja načelnika Vrhovnog štaba, kojim je brigadu uputio zaobilaznim i teškim putem, preko Hrčavke, a ne preko Kapičina dola, pravcem koji je znatno pogodniji za marš i više nego upola kraći, mada za to nije bilo nikakvog razloga. Pored toga što je taj marš stvarno bio nepotreban, na oštrinu reagovanja vjerovatno je uticala i ranije pomenuta kritika zbog iznenađenja u Vitim barama. Komandant brigade napisao je lično Vrhovnom komandantu:

> »... Usiljeni marš po veoma teškom terenu, prema V. Košuti shvatio sam skoro kao kaznu, koju, ako smo je mi (misli na štab brigade — M. V.) i zaslužili, nismo je zaslužili takvu (fizičku), pogotovo ne naše ljudstvo ... Mi radimo ne štedeći

»« *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 28.
»5 *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 21, d. 51. *Usmena izjava komandanta 2. bataljona Radovana Vukanovića.*

svoje snage, i grešimo nesumnjivo — ali umesto pomoći koja nam je potrebna isuviše se često iskaljuje na nama Arsina* nervoza.«[96]

Brigada se odmarala u Lučkim i Zamršten kolibama i obezbjeđivala ostale jedinice sa pravca od Vitih bara, Kapičina dola, Tisova brda i Katuništa. Borci su spavali u kolibama, kojih je bilo mnogo, a danju su se sklanjali u šumu da ih ne bi primijetila neprijateljeva avijacija.[97]

Ubrzo je počelo gladovanje. U početku je bilo nešto malo mesa, a onda je i njega nestalo. Politički komesar brigade, Fića Kljajić pisao je 18. juna Vrhovnom štabu:

». . . Danas smo dobili 110 ovaca, a to je oko 1000 kg mesa na oko 800 ljudi. Hrana je pitanje daljeg održanja ljudstva.«[98]

U nenaseljenoj planini nije se moglo naći ništa za jelo, osim onog što je mogla da ponudi divlja priroda. A »jelovnik« koji je ona mogla da ponudi izgledao je ovako: neki su Ijuštili koru sa bukava i strugali mezgru; neki su jeli mlado bukovo lišće; veliki broj boraca je kopao iz zemlje razno krtolasto korijenje; jela se i trava srijemuš, zatim ljutica, kisjelica i druge. Mogi su brali i kuvali koprive, ali ni nje nije bilo za sve. Sve je to bljutavo bez soli. A onda su najprije u 2. bataljonu zaklali konja. Slijedeći njegov primjer to su uradili i drugi. Konjsko meso je kiselasto i neki su ga vrlo teško jeli. Ipak, od te gladi bilo je još teže nešto drugo — ona uporna, nametljiva, nezajažljiva misao o hrani, psihološka glad.

Proleteri su i to savladali — proleterski.

Predah je došao u poslednji čas. Trebalo ga je iskoristiti. U brigadi se radilo od jutra do noći; neprekidno, ali po planu: vojna i politička nastava i kulturni rad. Kao u učionicama. Diskusije su često nastavljane i noću, ponekad su bile i malo žustrije. U tome glad nije mnogo smetala. Brigada je na okupu, što se prvi put dogodilo, a to je stvorilo uslove da se rasčiste mnogi problemi, da se efikasnije otklanjaju nedostaci. A sve to radi toga da se jedinice pripreme za ono što ih očekuje — za nove marševe i borbe, za nove političke pobjede.

Na vojničkim časovima ponovo su analizirane sve poslednje borbe. Bilo je mnogo pitanja — zašto? Zašto su snage razdvajane? Zašto su čete i bataljoni postupno uvođeni u borbu? Zašto je došlo do onakve pogibije na Gatu? Zašto su se tamo slabo borile crnogorske i hercegovačke jedinice itd. Iskazivana je velika vojnička zrelost. Raspravljalo se i o taktičkim i o operativnim zada-

* Arso Jovanović, kapetan bivše jugoslovenske vojske, pristupio je NOP-u u ustanku u Crnoj Gori. Krajem 1941. godine postavljen je za načelnika Vrhovnog štaba. Prihvatio je Rezoluciju Informbiroa. Postao neprijatelj SFRJ. Poginuo pri pokušaju begstva iz zemlje, avgusta 1948.

[86] *Pismo komandanta 1. proleterske brigade Vrhovnom komandantu,* A-VII, k. 701, f. 21, d. 51.

»? Izveštaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 3, f. 2, d. 20.

»8 *Izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 6, d. 23.

cima, a ne samo o radu četa, vodova i desetina. Kritikovani su štabovi svih bataljona. A kada su oni došli na dnevni red nije teško pretpostaviti da nijedno važno pitanje nije ostalo bez komentara, nijedna diskusija bez zaključka i pouke.

O oružju se mnogo brinulo. Nastavljena je obuka u rukovanju puškomitraljezima. Nije bilo nijednog borca koji nije bio u stanju da se takmiči u rukovanju, rasklapanju i sklapanju ma kojeg automatskog oružja. Oružje je inače bilo besprekorno čisto.

Za političke komesare, u neku ruku, došlo je pravo vrijeme da pokažu šta se i u takvoj situaciji može uraditi. Najprije su se morali boriti da borce ne savlada psihološka glad. Objašnjavali su kako je došlo do situacije u kojoj su se našle naše snage, i da se mora istrajati, jer najgore je predati se i razmišljati samo o hrani. Proleteri su i inače poznati po spremnosti na samoodricanje, do krajnjih granica. I uspjeli su. Borci su bili aktivni na časovima, sastancima i svakom drugom radu. Političko-partijski rad i žive, zanimljive diskusije doprinosili su rešavanju raznih problema, učenjem se zasićivala glad za saznanjima, koja je kod proletera uvijek bila velika.

Politički komesari su napravili plan političkog rada, vrijeme predavanja i diskusija. Mitra Mitrović, član novoosnovanog politodjela brigade, prisustvovala je mnogim sastancima i diskusijama. Poslije rata, na osnovu svojih bjeležaka, napisala je da je bila oduševljena učešćem boraca u diskusijama o najrazličitijim temama:

»... To nisu bili časovi za borce, to je bila škola za oficire ... Sve do jednoga to su naši budući oficiri.«[99]

Svakako, najživlje su bile diskusije na četnim konferencijama. U poslednja dva mjeseca bilo je mnogo borbi i akcija, dugih marševa i raznih poteškoća i, naravno, propusta, a do tada nije bilo prilika da se o svemu tome čuje riječ svih pojedinaca i kolektiva. Niko nije bio pošteđen kritike, ali isto tako niko nije bio izostavljen a da ne bude istaknut kao pozitivan primjer, ako je to zavrijedio. Najoštrije je kritikovan nepravilan odnos prema narodu i njegovoj imovini. Nekoliko slučajeva uzimanja hrane bez dozvole, samovoljno, kritikovani su veoma oštro.

Partijske organizacije i organizacije SKOJ-a u četama i bataljonima održale su po nekoliko sastanaka. Bataljonski biroi su se iskazali kao prava partijska rukovodstva u bataljonima. O svakom važnom pitanju je diskutovano. Na dnevnom redu se našlo: rukovođenje, komandovanje, politički rad, međusobni odnosi u štabovima, odnos viših prema nižim komandama, i drugo. Partijska organizacija je uticala da se u štabovima radi dogovorno i odgovorno, da ojača odgovornost svih rukovodilaca pred Partijom. Ozbiljno su kritikovani neki rukovodioci u 3, 4. i 6. bataljonu; u 2. bataljonu je već bio smijenjen politički komesar. Oštro je kritikovan i partijski rukovodilac brigade, što ne pruža dovoljno pomoći relativno mladoj partijskoj organizaciji u brigadi.

Intenzivno se radilo i na teorijskom uzdizanju. Na Zelengori, gladni i stalno u nekom iščekivanju, partijci 1. proleterske, u neko-

liko ćelija prorađivali su čak i 4. glavu »Istorije SKP(b)«, o istorijskom i dijalektičkom materijalizmu.[100] Takvu volju i energiju, u situaciji u kakvoj su bili, mogli su pokazati samo borci beskonačno odani ideji za koju se bore.

I kulturno-prosvjetni rad je također bio intenzivan. U svim četama i bataljonima osnovani su, ili popunjeni, raniji kulturno-prosvjetni odbori, koji su brinuli o tom radu. Izašlo je nekoliko četnih novina. Horovi su uvježbavali pjesme. Pjesma, uvijek pjesma, taj nerazdvojni pratilac proletera na maršu, na odmoru, na zajedničkim veseljima i sa narodom, orila se i ovdje na Zelengori; borbena, revolucionarna, i nostalgična zavičajna, i vragolasta mladalačka ... Najčešće u predvečerje, ili u povečerje oko vatre. I pjesmom su proleteri prkosili gladi i drugim nedaćama.

Kulturno-prosvjetni odbori su se starali i o tome da se »nešto drugo radi« kada se ne radi prema planu nastave, da bi borci svakog časa bili nečim zauzeti »da im misli ne lutaju« oko hrane ili drugih »mirnodopskih pogodnosti«.

Na Zelengori je brigada svela račune svoje šestomjesečne aktivnosti. U tom periodu su njene jedinice vodile 72 manje ili veće borbe; brigada je premaršovala oko 3 000 km, prokrstarila istočnu Bosnu, sjevernu Hercegovinu i dio Crne Gore, put svoj objeležila Igmanskim maršem, po kiši, snijegu i nevremenu gazila planinama Romanijom, Javorom, Jahorinom, Devetakom, Sinjajevinom, Durmitorom, Volujkom i Maglićem, neljubaznim, a često i surovim planinama u vrijeme zime.

Za šest mjeseci brigada je djelovala i kao politička vojska, razvijala ustanak svuda gdje je prošla, širila ideje bratstva, sprečavala ustaška i četnička klanja, spriječila osipanje partizanskih jedinica u istočnoj Bosni, znatno doprinijela osnivanju dobrovoljačkih jedinica, pružila pomoć partizanskim snagama u Crnoj Gori i Hercegovini i, u najkritičnijem trenutku za njih, štitila ih pri povlačenju ka Zelengori.

Brigada je u tom periodu imala 149 poginulih i umrlih, oko 80 ranjenih, 158 promrzlih, 20 prekomandovanih u druge partizanske jedinice, jer nijesu mogli izdržati napore ili su bili slabije boi'benosti; 9 boraca je strijeljano zbog počinjenih djela nespojivih sa likom borca Prve proleterske.

Sedamnaestog juna 1942. godine kompletan 5. bataljon je prekomandovan u 2. proletersku brigadu.[101] Od tada mjesto 5. bataljona biće upražnjeno u brigadi sve do Beograda, do novembra 1944. godine. Ostala je za njim praznina, nešto kao rana koja nikako nije mogla da bude zaliječena. A i borcima 5. bataljona teško je pao rastanak sa Prvom proleterskom.

U tih prvih šest mjeseci života brigade u nju je stupilo oko 40 omladinaca iz Sarajeva i njegove okoline, oko 120 iz Foče i Goražda, oko 100 iz Romanijskog odreda i sa Jahorine i oko 80 iz

100 Isto

Crne Gore. Ukupno, 19. juna brigada je imala 1105 boraca, oko 70 više nego na dan osnivanja, ne računajući 5. bataljon.[102]

I naoružanje brigade je povećano iz plijena u Gaočićima, Bratuncu i Dobrom dolu. Brigada je imala oko 890 pušaka, 46 puškomitraljeza, 14 mitraljeza, 3 teška i jedan laki minobacač, sa 50 mina, jedan top 65 mm, sa 20 granata, top »pito«, sa 47 granata, i 406 bombi. Municije je bilo malo: u prosjeku 24 metka na pušku, oko 250 metaka na puškomitraljez i nešto preko 600 na mitraljez. Štab brigade je tražio od drugih brigada pomoć u minama za bacače, ali ni one ih nijesu imale. Tako je, gledano prema naoružanju i količini municije, udarna moć brigade neznatno porasla. Ali, kad se uzme u obzir da su svi njeni borci ovladali do majstorstva oružjem, da su, najčešće, pucali u neprijatelja samo sa malih odstojanja, da je usavršena vještina ratovanja, poboljšana organizacija jedinica uz pokazanu masovnu hrabrost boraca, ta njena ubojitost je narasla daleko više.

Za šest mjeseci borbe štabovi i komande su stekli veliko iskustvo, partijske organizacije su postale snaga koja je uspješno cementirala moralno-političku zbijenost brigade, a SKOJ je blagotvorno razvijao omladinsko pregalaštvo i hrabrost.

Iako su bataljoni brigade često bili udaljeni jedan od drugoga, stalno su bili informisani jedni o drugima. Među njima se razvijala ona ljubav i ono ratničko povjerenje koje će 1. proletersku brigadu učiniti tako jedinstvenom da će to ostati poznato kao — duh Prve proleterske, koji će se i dalje razvijati i prenositi na sve njene nove popune, u ratu, a i kasnije.

Usavršavanje organizacije i komandovanje brigadom

Organizacija brigade je u početku bila dosta jednostavna.

Najprije su štab brigade sačinjavali samo komandant i politički komesar. Ubrzo se pokazalo da tako mali štab ne može uspješno komandovati i rukovoditi jedinicama, pa je postepeno povećavan. Prvo je dobio načelnika štaba, a zatim zamjenika političkog komesara, Mijalka Todorovića Plavog i početkom aprila zamjenika komandanta brigade, Danila Lekića-Spanca. Na dan osnivanja brigade u bataljonima su postavljeni komandanti i politički komesari a u nekim bataljonima i zamjenici komandanata bataljona. Zamjenici političkih komesara bataljona ustanovljeni su u februaru 1942. godine. Sa komandama četa bilo je isto kao i sa štabovima bataljona. Takva organizacija ostala je sve do reorganizacije provedene marta 1945. godine, tj. neposredno prije završetka rata.

[102] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 31. *Izvještaj zamjenika političkog komesara 1. bataljona,* Zbornik, t. IX knj- 1, d. 94, str. 341.

TJ takvoj organizaciji komandi i štabova bilo je objedinjeno rukovođenje vojnim i političkim poslovima, što je obezbjeđivalo jedinstvo vojnih i političkih ciljeva borbe. Svaki rukovodilac je imao svoj sektor rada, ali se nastojalo da štabovi i komande, kolektivno donose odluke.

Rad komandi četa, štabova bataljona i štaba brigade stalno je usavršavan. Stab brigade je, imajući u vidu značaj dobrog rada štabova za uspješno rukovođenje jedinicama, veoma studiozno proučavao probleme i analizirao iskustva *iz* te oblasti. Komandant brigade u jednom izvještaju, na primjer, o tom pitanju piše:

»... Osnovni nedostatak je u tome što štab još ne funkcioniše kao organizovano, jedinstveno telo, još nema zajedničkog, planskog izučavanja situacije i donošenja zajedničke odluke. Svi su se slagali sa donijetim odlukama, ali nisu učestvovali u donošenju odluka.«[103]

Stab brigade se i kasnije neprekidno brinuo da unaprijedi kolektivno donošenje odluka, odnosno da se usavršava komandovanje.*

Uz štab brigade od prištapskih jedinica bio je jedino organizovan sanitet, kao najneophodniji. Imao je dosta posla već drugog dana poslije osnivanja brigade. Sanitet je imao jaku hiruršku ekipu i manju ambulantu, za lakše ranjenike i bolesnike. U bataljonima su bili referenti saniteta, sa nekoliko bolničarki, a i čete su imale bolničarke.

Osnivanje jedinica rodova i službi išlo je dosta sporo. U Rogatici je krajem decembra osnovana četa pratećih oruđa. Ubrzo se pokazalo da je necjelishodno njeno postojanje, s obzirom da brigada nijednom nije dejstvovala kao cjelina. Bataljoni su dejstvovali samostalno i morali su biti bolje opremljeni. Zato je četa rasformirana, u Foči, a u bataljonima su osnovani prateći vodovi, koji su imali minobacače i mitraljeze.

U maju 1942. godine osnovan je topovski vod od dvadesetak boraca. Imao je jedan brdski top 65 mm sa 20 granata. Takođe u maju osnovan je i pionirski vod, koji je imao 13 boraca, uglavnom rudara iz 4. bataljona. Vod je bio vrlo slabo opremljen.

Organizacija veze, odnosno održavanje veza između štabova i jedinica i između jedinica stalno je bio težak problem za brigadu, gotovo uvijek u pokretu i sa razdvojenim jedinicama. Sve veze su održavane kuririma, konjanicima ili pješacima, kako sa Vrhovnim štabom, tako sa bataljonima i sa susjednim jedinicama. Nijesu one bile ni efikasne ni brze, ali drugih nije bilo. Te veze su često bile i nesigurne, jer su kuriri bili izloženi velikim opasnostima, naročito kada su morali prolaziti teritorijom koju je kontrolisao neprijatelj. Grupa kurira pri štabu brigade bila je i prva jedinica veze.

I za način snabdjevanja brigade trebalo je naći odgovarajuća rešenja. Jasno je bilo da postoje samo dva izvora snabdijevanja —- narod i neprijatelj. Narod je davao što je imao ali je bilo veoma

* Vidi uputstva štaba brigade na strani 70, 83, 197, 208 i 222.

Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade, A-VII, k. 701, f. 2, d. 51.

važno to najcjelishodnije upotrijebiti. Prvih dana postojanja brigade borci su, radi ishrane, raspoređivani po kućama. Od domaćina se tražilo da nahrani borce koji su smješteni kod njega. Takav način ishrane imao je mnogo nedostataka. Nije uvijek bilo sigurno ni da će svi borci biti nahranjeni, a da se i ne govori o tome koliko je hrana mogla biti neujednačena. Neki bi borci dobili dobru hranu, neki slabiju ili vrlo slabu, što bi zavisilo od mogućnosti, a i od raspoloženja domaćina. Najzad takav način ishrane nije obezbjeđivao jednovremeni, brzi pokret, što je umanjivalo borbenu gotovost brigade. Sve je to upućivalo na neophodnost osnivanja službe za snabdijevanje, intendantske službe.

Prvi intendanti su počeli da rade krajem januara 1942. godine, a već u maju bila je razvijena intendantska služba i u brigadi i u bataljonima. U četama su postavljeni ekonomi. Prvi intendant brigade bio je Mihailo Mika Đorđević, advokatski pripravnik, borac 3. bataljona.

Snabdijevanje ostalim potrebama, odjećom i obućom prvenstveno, bilo je više nego oskudno i neredovno. Narod je mogao dati nešto čarapa, koji šal ili vuneni džemper i po koje opanke. Brigada u tom periodu nije nijednom došla do većeg plijena, pa su odjeća i obuća bili dotrajali, a i municije je bilo sve manje.

Komandovanje brigadom u tom periodu pokazalo se kao jedan od najsloženijih problema. Vrhovni štab, zadovoljan osnivanjem brigade, želio je da sa njom mnogo učini i razmišljao je kako da je najbolje i najcjelishodnije upotrijebi. Poslije dolaska na Romaniju neke njene bataljone stavio je pod komandu partizanskih odreda; 3. bataljon je, na primjer, bio pridodat partizanskom odredu »Zvijezda«, a 5. bataljon Romanijskom odredu. To je skupo koštalo brigadu: 5. bataljon je teško stradao na Pjenovcu, izvršavajući naređenja komandanta Romanijskog odreda. Fića, politički komesar brigade, teško pogođen tim gubicima, govorio je, pred borcima, da nam se to više ne smije dogoditi.[104] Iz tih razloga, vjerovatno poučen Pjenovcem, štab brigade i nije postupio prema naređenju Vrhovnog štaba da ostavi dva bataljona na Romaniji, nego ih je poveo na marš preko Igmana. Ni Vrhovni štab nije nikada više pridavao bataljone 1. proleterske brigade partizanskim odredima.

Vrhovni štab je u prvom periodu brigadi direktno izdavao naređenja. Brigada je faktički bila pod njegovom neposrednom komandom. To je bilo moguće kada je bila uz Vrhovni štab, na Romaniji i, dijelom, u Foči. Ali čim se brigada odvojila i udaljila od Vrhovnog štaba morao se promijeniti i način komandovanja. Umjesto svakodnevnog davanja konkretnih zadataka brigadi, Vrhovni štab joj je davao opštija uputstva, već prema tome o kakvom se zadatku radilo, ostavljajući njenom štabu da na osnovu praćenja situacije i konkretnih okolnosti sam donosi pojedine odluke. U uputstvu štabu proleterske operativne grupe, Vrhovni komandant je napisao: »... Još jednom vam napominjemo da vam ostav-

ljamo potpunu slobodu rada na naznačenoj prostoriji.«[105] Time je Vrhovni komandant dozvolio štabu brigade punu inicijativu, što je odgovaralo ondašnjoj situaciji. Međutim, čim je štab brigade prekoračio dato ovlašćenje i odveo brigadu sa određenog prostora, iako je to učinio u saglasnosti i na traženje Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, Vrhovni štab je upozorio štab brigade da se tako ne može koristiti data inicijativa.[106]

Zanimljivo je vidjeti kako je štab brigade, osjećajući odgovornost za preduzete akcije u tom konkretnom slučaju obrazložio Vrhovnom štabu zašto je prekoračio dobijena ovlašćenja:

».. . Vaša pisma od 13. i 15. ovog meseca primili smo tek 18. o.m. kada smo se već nalazili u Vlasenici. .. Vaša naređenja da ne krenemo u pravcu prvobitno određenom, no sačekati do daljeg pismenog naređenja, nismo stoga mogli izvršiti... Veza sa vama je veoma spora, vaše direktive, a naročito vaša izričita naređenja stižu dockan, kad se situacija možda već promenila... Mi sada idemo na prostoriju koju ste nam odredili, tamo ćemo rešavati konkretne zadatke, ali nam nedostaje orijentacija, perspektiva za dalji rad«.[107]

Štab brigade se uvjerio prilikom izvršenja zadataka da se nešto mora mijenjati u načinu komandovanja i rukovođenja. Zbog toga komandant brigade ponovo piše 6. aprila 1942. Vrhovnom štabu:

»... Moram da vam otvoreno kažem svoje mišljenje, jer se radi o krupnim, neobično važnim pitanjima: o načinu i uslovima vašeg opštenja sa nama. Veza između vas i nas je veoma spora, pošto je spora vi ne možete na vreme da nam dostavite svoje direktive, pošto je spora vi ne možete da budete obavešteni o promenama na ovako udaljenom sektoru; pošto je tako, vaše direktive treba da budu što šire i što obrazloženje, da bismo se mogli udubiti u njihovu potku i mogli samostalno da delujemo, jer na toj udaljenosti, bez samoinicijative nema stvarne i stvarajuće delatnosti... Zaključak, neophodne su nam stalne vojno-političke, široke i obrazložene direktive. Radi se: a) o mogućnosti našeg rada kao odgovornih rukovodilaca, o jedino mogućim uslovima za naše uspešno delovanje; b) o tome kamo treba da krenemo po likvidaciji Rogatice.«[108]

Štab 1. brigade se još jednom osvrnuo na tu potrebu za širim direktivama. Poslije razbijanja prvih četničkih grupa u Hercegovini on je pisao Vrhovnom štabu, da se postavlja pitanje naših daljih zadataka ako ne uspijemo da stignemo četnike.[104]

105 *Uputstvo Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 42, str. 119—121, i 47, str. 131.

io» *Uputstvo Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 104, str. 288—293.

107 *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 44. i 45.

los Pismo komandanta 1. proleterske brigade Vrhovnom komandantu, A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 51.

Vrhovni štab je u principu usvojio navedene stavove štaba 1. brigade, dozvoljavao joj veliku inicijativu, ali je i insistirao na doslednom izvršavanju cjeline postavljenih zadataka.

Od svoga osnivanja brigada nijednom nije za pola godine dejstvovala kao cjelina, pa nije ni mogla ispoljiti svoju stvarnu udarnu moć. Prvi i 4. bataljon dejstvovali su samostalno gotovo cijelo vrijeme. Vrhovni štab je uviđao loše posledice razdvajanja jedinica pa je nekoliko puta i ukazivao brigadama, što se odnosilo i na bataljone, da čvrsto drže svoje jedinice i da ih ne razdvajaju na manje dijelove. Sredinom juna 1942. godine u pismu štabu 2. proleterske brigade taj stav da se ne razdvajaju jedinice, Vrhovni štab je ovako formulisao: »Nastojaćemo da više ne izdvajamo bataljone iz sastava brigade. I pored naše volje, to su diktovale borbene prilike.«[110]

Iznijeta prepiska između Vrhovnog štaba i štaba 1. proleterske brigade ukazuje kako se štab brigade aktivno i odgovorno odnosio prema svakom zadatku, koliko je brigadu koštalo to što je bila prva, koliko je morala vlastitom praksom provjeravati mnoge stavove, političke i vojne, pa i način komandovanja u uslovima kada su nedostajala i najosnovnija tehnička sredstva veze. Kroz takvu razmijenu mišljenja dolazilo se do jedinstvenih stavova koji su bili od bitnog značaja za dalji razvoj komandovanja u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, obim i sadržaj rada štabova, inicijativu i odnose u vojsci koja se tek stvarala i razvijala. Neki od tih stavova o radu štabova i inicijativi bili su cijelo vrijeme NOB-a bitno utkani, kao osnovni elementi, u razvoj naše vojne misli.

Partijski i politički rad u brigadi

Brigada je morala neprekidno da usavršava svoje najubojitije oružje — političku svijest svojih boraca. Osnovni zadatak je bio da svi borci postanu politički agitatori, svjesni i sposobni da ideje i saznanja o ratu, revoluciji i stvaranju novog društva prenesu na druge, rade na njihovom širenju.

Partijska organizacija je počela da radi odmah poslije osnivanja brigade. Poslije pola godine borbe samo su 50 posto boraca bili članovi Partije. Ostali, iako su dobrovoljno stupili u brigadu, a i prije toga učestvovali u mnogim teškim borbama, izdržali neviđene napore, svakodnevno zalagali život za pobjedu revolucije, bili hrabri, disciplinovani i odlučni, pa ipak nijesu bili članovi Partije. Teško je naći uzrok takvom stanju. Ne može se to nazvati sektaštvom. Vjerovatno je uzrok u tome što je u brigadi bio veliki broj starih, dobrih komunista, koji su odskakali od ostalih pa su ta upoređenja negativno uticala na stvaranje objektivnih kriterijuma o tome ko može biti član Partije.

Partijska organizacija je neprekidno usavršavala svoj metod rada. Smetalo je to što su bataljoni bili odvojeni jedan od drugoga te nijesu mogli brzo ujednačavati iskustva, što je jedan od razloga da je rad partijskih organizacija u bataljonima bio neujednačen. Partijski rukovodilac u brigadi tada još nije mogao stizati da obiđe sve bataljone i da iskustva jednih prenosi na druge.

Partijske ćelije* su redovno održavale praktične i teorijske sastanke. Prema uputstvima CK KPJ svake sedmice održavan je jedan praktični i dva teorijska sastanka.[111]

Na praktičnim sastancima raspravljana su razna pitanja, rešavani razni problemi. Osnovno je bilo da se ćelije ne bave sitničarenjem, raspravljaju zađevice i ogovaranja i da ne »rešavaju probleme na parče«. Ćelije su nastojale da im dnevni red sastanaka bude rezultat analize potreba, borbe za usavršavanje jedinica, za puniji život u četi i bataljonu i za vaspitanje svakog borca.

Svaki član Partije je imao neko zaduženje i za njega je odgovarao u ćeliji. Postojala su četiri sektora za rad i zaduženja — politički, vojni, kulturno-zabavni i rad sa omladinom. Kako se broj članova stalno povećavao nije bilo lako svakog zadužiti za neki zadatak a da se zaduženja ne dupliraju. Ćelije su brinule da pojedini članovi Partije ne ostanu pasivni i da mlađi ne ostanu u sjenci starijih i iskusnijih.

Najsadržajnije su ćelije radile kada se raspravljalo o izvođenju akcija. Ustaljena je bila praksa da se komunisti prije borbe upoznaju sa zadacima i međusobno ih podijele, i pripreme se da utiču i na druge da to isto urade. Članovi Partije su i polazili od toga da je najbolji način za postizanje odgovornosti za izvršenje zadatka da se borci najprije dobro upoznaju sa onim šta treba da urade.

Poslije svake borbe ili marša, ili neke druge akcije izvršena je analiza, neka vrsta ocjene držanja komunista u njima. Najčešće je to bio pravi »školski čas«, praktična obuka o tome kako treba ratovati i kako komunisti moraju da se drže u borbi.

Kritika i samokritika imale su izrazito vaspitnu ulogu. Bilo je potrebno da one budu na takvom nivou da znače analizu slabosti, da pomažu otkrivanje uzroka, sagledavanje posledica. I to je moralo da bude nešto drugarsko, prožeto ljudskom toplinom i dobronamjernošću tako da vaspitava ljude, da im pomogne u oslobađanju od loših navika, da spira sve što ne valja, tako da se kritikovani i poslije toga osjeća ponosan što je savladao, ili pokazao da će to učiniti, neku svoju slabost.

Poznavanje teorije najvećeg broja članova Partije najčešće nije bilo u skladu sa njihovom odanošću Partiji i zadacima koji su im postavljani. Zato je i održavano toliko teorijskih partijskih sastanaka, kako bi komunisti što više naučili i ovladali bar minimumom teorije marksizma. Za taj rad su korišćeni svi raspoloživi materijali, najviše razni proglasi, članci iz »Proletera« i drugi,

* Naziv »ćelija« za partijsku organizaciju u četi zadržan je iz vremena Ilegalnog rada Partije.

koji su iz Foče dostavljani jedinicama. Zatim »Istorija SKP(b)« i »Osnovi lenjinizma«.

U proučavanju materijala primjenjivani su razni metodi. Negdje se zajednički čitao materijal, negdje zadužen referent da ga prouči i pripremi uvodno izlaganje za diskusiju, negdje je zaduživano više koreferenata — diskutanata itd. Pa ipak je sve to išlo dosta sporo i relativno teško, nekad zbog neujednačenog nivoa članstva, nešto zbog uslova u kojima se to radilo (zima, pokreti, borbe) i nedovoljnog kontinuiteta, zbog promjena sastava, itd. Diskusije su zato ponavljane ili obnavljane, pojedinci su bili zaduženi da pomognu onima kojima je učenje slabije polazilo za rukom, itd. Ipak, uprkos svim teškoćama ćelije su uporno radile na teorijskom i vaspitnom uzdizanju svojih članova. U proučavanju »Istorije SKP(b)« sve ćelije su došle do 4. glave, do onog poglavlja o istorijskom i dijalektičkom materijalizmu, koji je uglavnom ostajao nesavladan i na čiji su se račun proleteri mnogo puta našalili: »Teže ga savladati nego najtvrđi bunker.« Jedino su ćelije u 1. i 2. bataljonu ozbiljnije pokušale da savladaju i tu glavu.

Jedan od problema u partijskom radu je bio i taj kako postići da bataljonski biroi ne budu samo »skup« sekretara ćelija, nego da dejstvuju kao jedinstveno tijelo, da rukovode cjelokupnim partijskim radom u bataljonu, da podjela na sektore rada ne bude samo formalnost, da se ne gube u rešavanju sitnih pitanja, itd. Bataljonski biroi su imali značajnu ulogu u izgrađivanju odnosa u štabovima bataljona. Trebalo je uložiti dosta truda da se uskladi rad komandanata i komesara, nađe pravi sadržaj rada i izvrši podjela posla, uspostave dobri, skladni odnosi pri rukovođenju jedinicama, pogotovo što se najveći broj tih ljudi prvi put sreo u štabu.

U vojnostručnom osposobljavanju vidno se napredovalo. Štabovi i komande su znalački vodili jedinice u borbama. Možda je ponekad, naročito u početku, nedostajalo više inicijative u odlučujućim trenucima, ali se i to popravljalo. Mitraljesci i puškomitraljesci postali su ponos brigade. Sa lakoćom i virtuoznošću su dejstvovali. Nije daleko od istine ako se kaže da je malo njihovih rafala otišlo u prazno. Borci su brzo postajali majstori u rukovanju oružjem. A ostalo se, svi elementi borbe, savlađivalo kroz praksu, ali najsporije ono što je bilo vezano za posebna utvrđenja.

Vojnostručna obuka je održavana kad god je za to bilo iole mogućnosti. Za vrijeme boravka u Foči, Goraždu i Orahovici izvođena je prema utvrđenom programu, planski, svakodnevno i intenzivno. Partijske organizacije su redovno pratile i taj rad koji je doprinosio povećavanju ubojne moći brigade.

Politički rad je bio jedna od osnovnih djelatnosti partijske organizacije u brigadi. Politički komesar, delegat Partije u jedinici, radio je prema instrukciji o radu političkih komesara[112] i u svom radu se oslanjao na partijsku organizaciju jedinice. U praksi

tu instrukciju nije bilo lako sprovesti. Vremena i literature je uvijek bilo malo, zatvorene prostorije bile su, po pravilu, male, suviše skučene da bi se ljudstvo u njima moglo okupiti, pokreta je bilo mnogo, a uz to i jedinice često razdvojene. Moralo se uložiti mnogo napora da se, uprkos svim tim teškoćama, politički rad učini sadržajnijim i raznovrsnijim.

Najznačajnija forma političkog rada bile su četne konferencije. Naravno, bataljon je bilo dosta teško okupiti, a brigadu u cjelini i nemoguće. Četne konferencije su održavane kad god se za to pružila prilika. Na tim konferencijama razmatrana je aktivnost čete u cjelini, analizirane su akcije, ocjenjivano je držanje pojedinaca, desetina i vodova, održavana su predavanja sa diskusijom, raspravljano o svakom nastalom problemu počev od ishrane, podjele plijena i sledovanja do međusobnih odnosa, dogovaralo se o uklanjanju nezdravih pojava, donošene su kolektivne odluke, itd. Svaka četna konferencija je bila ozbiljan političko-pedagoški čas, mjesto gdje je svaki borac mogao da doprinese poboljšanju rada čete i gdje se osjećao odgovornim da to i čini. Snaga kolektiva, poznato je, ima izvanrednu moć, snaga proleterskih četnih kolektiva — izuzetnu! Ako je neko nečim bio nezadovoljan znao je — to će se raspraviti na četnoj konferenciji. Borci su bili ubijeđeni u objektivnost kolektiva, imali su povjerenja u njega.

Lik borca 1. proleterske brigade vajao se ne samo u borbi, nego i u svemu drugom. Iako su u brigadu došli izabrani, pokazalo se da neki od njih nijesu bili dorasli. Prema uputstvima političkog komesara brigade takvi borci su prekomandovani u druge jedinice ili na lakše zadatke. Prvi bataljon je predložio da se četiri borca vrate na teren, na manje važne zadatke;[113] 2. bataljon je vratio dva borca čak u partizanske odrede u Crnu Goru; 3. bataljon je predložio Vrhovnom štabu da se 9 boraca prekomanduje u druge jedinice;[114] 4. bataljon je još na Romaniji strijeljao jednog borca, koji se neljudski ponio prema ranjenom drugu (skinuo sa njega šinjel misleći da je poginuo).[115] Iz tog bataljona strijeljano je još 6 boraca, zbog krađe novca i nezdravih odnosa. U 5. bataljonu se uporno radilo na očuvanju borbenog morala, da bi se što prije zaboravio Pjenovac. I 6. bataljon je procijenio da neki borci žele da se vrate u Srbiju i da takvi nijesu za 1. proletersku.[116] U brigadi su ostali samo oni koji su bili spremni za izvršavanje svih naređenja, u ma kom kraju zemlje, ali i na način koji je bio dostojan imena borca 1. proleterske brigade. Od prvog dana, a tako je ostalo i do kraja rata, jedan od osnovnih zadataka brigade bio je da njeguje čistotu lika borca 1. proleterske brigade, drugarske međuljudske odnose, komunistički odnos prema narodu i njegovoj imovini, drugarstvo prema drugim jedinicama, određenu skromnost, koja se očitovala i u tome da se nikad ne

i« *Izvještaj štaba 1. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 9, d. 35.
i" *Izvještaj štaba 3. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 11, d. 25.
us *izvještaj štaba 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 6, d. 30.

ističe: »Mi smo 1. proleterska«, u smislu nekog prvenstva ili nedovoljnog poštovanja drugih borbenih jedinica.

Na četnim konferencijama redovno je razmatrana i, kako se to tada zvalo — politička situacija. Borci su upoznavani sa događajima u svijetu, u našoj zemlji i na teritoriji na kojoj se brigada naiazila. Osnovni materijal za takvo praćenje političke situacije bile su *vijesti,* u početku izdavane u Vrhovnom štabu, jer je jedino on imao radio-aparat. Umnožavane su na šapirografu. Te obične radio-vijesti imale su u to vrijeme neobično snažno dejstvo. Borci snabdjeveni njima bili su još uspješniji agitatori. Znali su ono što stanovništvo nije, pogotovo seljaci, a interesovalo ih je. Pa i za borce su one bile veoma važne. Preko njih su saznavali da nijesu sami, bila im je to veza sa ostalim saborcima na ostalim frontovima, što je pojačavalo njihovu ubijeđenost u neminovnost pobjede. Vijesti su se po svom značaju uvrstile u red onih neophodnosti kakve su hrana ili municija. Brigada i bataljoni su znali da od Vrhovnog štaba ne mogu dobiti municije ili hrane, ali su zato redovno tražili — vijesti. Ćak i članovi Vrhovnog štaba, kada bi otišli u jedinice, u izvještajima su obavezno podsjećali: »Pošaljite nam vijesti.«[117]

Za kulturno-zabavni rad uslovi su bili više nego teški. Sa ono malo materijala kojim se raspolagalo, moglo se samo uz mnogo duha i veliku upornost učiniti da ne bude suviše siromašan. Izdavane su četne, džepne novine, a bataljonske je tada imao samo 6. bataljon. Peti bataljon, koji se najduže zadržao u Foči, redovno je izdavao četne novine. U njima je sarađivalo 75 posto boraca.

U prvom sastavu brigade nije bilo nepismenih, ali se kasnije, dolaskom novih boraca i taj problem pojavio i morali su ga savlađivati.

Jedan od najčešćih i najzanimljivijih oblika kulturnog rada bilo je održavanje priredbi. Svaki bataljon, pa i neke čete, davali su priredbe za stanovništvo i za borce. Bataljoni su davali priredbe i u Rogatici, Foči, Goraždu. Na programu su najčešće bili — neki skeč, recitacije, pjesme i, skoro obavezno, popularni »Vrabac«. Priredbe su obično počinjale referatom o političkoj situaciji. Iako program na tim priredbama nije bio mnogo raznovrstan, često se i ponavljao, ipak je unosio raspoloženje i radost među borce i stanovništvo. Mladost boraca i njihovo opšte raspoloženje tražili su i zabavu, veselje, igru. Pjesma je uvijek bila prisutna, na maršu i na odmoru. Cale je odigrana i fudbalska utakmica, 18. aprila 1942. godine, između 2. i 6. bataljona. Bio je to doživljaj koji je ostao u sjećanju svih, pravi drugarski susret, ali uz strasno navijanje za »boje« svog bataljona. U Foči je 3. bataljon, zajedno sa omladinom grada, organizovao takmičenje u nekoliko sportskih disciplina, neku vrstu male olimpijade. To je prvo sportsko takmičenje takve vrste u našem narodnooslobodilačkom ratu.

Kada se brigada okupila stvoreni su i bolji uslovi za veću aktivnost u svemu. Politički komesar brigade i partijski rukovodilac

mogli su da pruže više pomoći bataljonima, da prate njihov rad, prenose iskustva. Osnivanje politodjela brigade mnogo je koristilo partijskim organizacijama. Politodjeli su, kao organi CK KPJ, uvijek bili na izvorištu direktiva i stavova, u stalnom kontaktu sa CK KPJ. Članovi politodjela, sve iskusni članovi Partije, nijesu bili angažovani drugim poslovima i mogli su intenzivno da prate rad partijskih organizacija, da sa većom širinom i dubinom analiziraju probleme, da pomažu u otklanjanju nedostataka, da uopštavaju i prenose iskustva i da utiču na veću aktivnost štapskih ćelija. Prvi politodjel brigade sačinjavali su: Mitra Mitrović, Srba Josipović, Milosav Milosavljević i Mile Radosavljević.

III
OD ZELENGORE DO OSNIVANJA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Odluka Vrhovnog komandanta 0 maršu brigada u zapadnu Bosnu

Sredina 1942. godine bila je vrlo kritična za Antihitlerovsku koaliciju. Njemačke armije sa armijama Rumunije, Mađarske i Italije, jednom divizijom iz Spanije, a sa njima je bio i jedan ojačani puk Nezavisne Države Hrvatske, počele su dugo pripremanu i bučno reklamiranu proljećnu ofanzivu. Hitale su ka Staljingradu i Kavkazu i žestoko nastojale da se probiju u Moskvu i Lenjingrad. Isto tako, njemačka armija je potiskivala 8. britansku armiju u sjevernoj Africi. Prijetila je velika opasnost da se njemačke trupe, probijajući se preko Kavkaza i Sueca, spoje na Bliskom istoku, ovladaju njegovim bogatim naftonosnim područjem i nastave ka Indiji, u susret japanskim trupama, koje su takođe uspješno nadirale ka Indokini. Sve je zavisilo od toga da li će Crvena armija uspjeti da zadrži zahuktalu njemačku mašinu i sprječiti ostvarenje tog paklenog plana. Neki ugledni saveznički državnici i vojni komandanti, među njima i predsjednik britanske vlade Vinston Čerčil 1 američki general Dvajt Ajzenhauer smatrali su da ona ne može izdržati ni do kraja jula, a da bi se, kada bi to mogla ostvariti do septembra, stvorili uslovi da se onemogući ostvarenje Hitlerovog plana. Čerčil je čak odletio u Moskvu da ispita da li bi Staljin pristao, ako njemačke armije izbiju na Kavkaz, da Crvena armija obrazuje, zajedno sa engleskim trupama, jedinstveni južni front na Kavkazu.[1]

I u našoj zemlji je situacija bila teška. Neprijatelj je u prolećnoj ofanzivi zadao ozbiljne udarce snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Praktično, partzanske snage su potisnute iz istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, ali su sačuvali živu silu. Ofanziva je prošla i kroz Sloveniju, Hrvatsku i Slavoniju, a bila je u toku i na Kozari. Ipak je u zapadnim dijelovima Bosne i u Hrvatskoj sačuvana nešto veća slobodna teritorija.

Vrhovni štab je uspio, uz aktivno učešće 1. i 2. proleterske brigade, a od početka juna i 3. sandžačke, da izvuče dio snaga

[1] Vinston Cerčil, *Drugi svetski rat,* prevod, Presveta, Beograd, 1974, str. 444—460.

iz Crne Gore i Hercegovine[2] i od njih formira 4. i 5. crnogorsku brigadu i Hercegovački odred i da sve snage koncentriše na uskom prostoru na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i Bosne, na lijevoj obali Sutjeske.

Neočekivano se ta grupacija sa Vrhovnim štabom NOPO i DVJ našla na toj teritoriji u povoljnom položaju. Koncentracijska prostorija se nalazila na demarkacionoj liniji između Njemačke i Italije.[5'] Nijemci su uspjeli da istisnu glavne partizanske jedinice iz istočne Bosne na jug i očekivali razvoj događaja u italijanskoj okupacionoj zoni radi eventualne intervencije. Između Italije i NDH vođeni su pregovori da Italijani napuste III i II okupacionu zonu." Italijanska komanda za Sloveniju i Dalmaciju, još dok su trajali pregovori, počela je da povlači dio svojih snaga iz tih zona pa su snage NDH bile preokupirane brigom kako da posjednu garnizone koje su napuštali Italijani. Četnici iz Crne Gore i Hercegovine uspjeli su da, uz pomoć Italijana, nanesu znatne gubitke partizanskim jedinicama, da izazovu rasulo u nekim partizanskim odredima i da preostale partizanske snage, sa obje proleterske brigade, natjeraju na povlačenje sa te teritorije, nabacujući ih na planinske masive Maglića, Volujka i Lebršnika. Pošto su se Italijani zabavili svojim poslovima oko povlačenja iz III i II okupacione zone, a nijesu bili voljni da podržavaju četnike u akcijama izvan svoje I okupacione zone, četnička ofanziva je naglo splasnula. Crnogorski četnici su jednostavno stali na rijeci Pivi, a hercegovački na Čemernu.

* Demarkaciona linija između njemačke i italijanske okupacione zone u NDH protezala se grebenom planine Plješevice — Kravarske gorice — s. Pokupsko — s. Trepće — s. Cemernioa — s. V. Vranovina — s. Bosanska Bojna — Ljubina — s. Miška Glava — Strnova — Razbojnik (k. 1590) — s. Kozica — s. Stručići — Radaljica (k. 1080) — s. Gustovana — s. Trnovo (k. 1502) — s. Ljuša — s. Kopčići — Suhe Jele — Vukovići — pl. Bjelašnica — pl. Jahorina — Goražde — Rudo.

Italijanska okupaciona teritorija u NDH podijeljena je u 3 zone:

1 zona, ili anektirana zona, obuhvatala je dio Gorskog Kotara, sva jadranska ostrva, osim Paga, Brača i Hvara, veliki dio Hrvatskog primorja, Dalmaciju i Boku Kotorsku;

II zona, ili demdlitarizovana zona protezala se između I zone i linije: Zdihovo — Hum (k. 863) — Plitvički Leskovac — pl. Plješevica — Jadovnik — Šator — Cincar — Malovan — Ljubuša — Prenj — Lisac — Bjelašnica — Troglav.

III zona je obuhvatala tenitoriju između demilitarizavane zone i demarkacàone linije.

* Zagrebački sporazum sklopljen je između vlade NDH i italijanske Više komande oružanih snaga Slovenija — Dalmacija, 19. juna 1942. godine. Na osnovu toga sporazuma Italijani su bili obavezni da povuku svoje trupe iz II i dijela II okupacione zone, odnosno da se do 1. jula povuku iz Jastrebarskog, Bihaća, Glamoča, Bugojna, Prozora i Konjica, a do 10. jula iz Drvara, Bosanskog Grahova, Livna, Duvna i Gacka, a kasnije eventualno i iz Imotskog, Stolca, Nevesinja i Bileće.[4]

2 *Izvještaji komandanta Glavnog štaba za Crnu Goru,* Zbornik, t. III, knj. 3, d. 186, str. 408. i 188, str. 414.

[3] M. Leković, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965, str. 10, fusnota.

[4] *Sporazum vlade NDH i italijanske Više komande oružanih snaga Slo-*

Vrhovnom štabu nijesu mogle biti poznate te okolnosti. On je bio prijatno iznenađen obrtom situacije, kako i ne bi kada je očekivao da će neprijateljska ofanziva dostići kulminaciju i da će biti još dosta teških iskušenja, umjesto toga — ona je prestala. Vrhovni štab maksimalno je iskoristio neočekivanu priliku da sredi, organizuje i odmori jedinice. Njemu je bilo jasno da se na toj teritoriji ne može ostati, jer nije bilo hrane, niti se mogla nabaviti u bližoj okolini. Taj kraj je bio naseljen proustaški raspoloženim življem, koji su partizani rastjerali prilikom uništavanja ustaškog uporišta u Borču. Sa te teritorije nije imao ni uslove za rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u drugim krajevima zemlje.

Vrhovni štab je poslije napuštanja Foče i boravka na Zabljaku tražio mogućnost za predah i izlaz iz neprekidnih borbi na više pravaca. No sada je došlo vrijeme da se mora donijeti dalekosežnija odluka. U toj teškoj situaciji bila je povoljna okolnost što je na Zelengori imao uz sebe pet brigada i Hercegovački odred, koji su predstavljali snažnu vojničku grupaciju. Vrhovni komandant je pisao tih dana:

»... Uvjeren sam da kada mi krenemo sa jedno 4 do 5 proleterskih brigada u jednom pravcu, neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti oslobođene teritorije.«[5]

Pitanje je bilo: kuda krenuti sa tolikim prikupljenim snagama? Realno je ocijenjeno da se one mogu probiti bilo u kom pravcu. Isto tako nije bilo teško izabrati pravac kojim je to najlakše učiniti. Međutim, trebalo je odgovoriti na nešto daleko važnije, objektivno procijeniti koji pravac vodi na teritoriju sa koje se, poslije prodora, može najviše doprinijeti daljem razvoju oružane borbe i bržem porastu Narodnooslobodilačke vojske, odnosno koja je to teritorija u trenutnoj vojnoj, političkoj i opštoj situaciji na jugoslovenskom ratištu koja odgovara tim uslovima.

Postojale su mogućnosti proboja raznim pravcima: u istočnu Bosnu, ka Srbiji, u Crnu Goru, u južnu Hercegovinu. No nijedan od tih prodora nije davao izglede na velike i trajnije uspjehe. Svuda su tamo koncentrisane jake neprijateljske jedinice, koje su bile u zamahu uspješne borbe protiv partizanskih snaga. Osim toga, u njima je kriza ustanka bila uzela široke razmjere, četnici su znatno ojačali i uspostavili svoju vlast. Sela su bila ekonomski iscrpljena, a stanovništvo zaplašeno četničkim i okupatorskim terorom, a i trenutnom vojnom snagom koju su iskazivali. Ni politički četnici nijesu bili razbijeni, jer su nastupali sa parolama o »spašavanju naroda« od komunističkih avanturista, koji izazivaju okupatora i nanose narodu nepotrebne žrtve. Zbog toga je bila velika vjerovatnoća da bi se relativno jaka, ali ne i dovoljno jaka, grupa proleterskih brigada, sa 4000 do 5000 boraca, tamo ponovo našla na udaru jačih neprijateljskih snaga, što bi je, uz uzdržanost naroda, ugrozilo da bude čak i razbijena. To se nije smjelo dogo-

diti, jer bi se teški gubici tih jedinica, sastavljenih od prekaljenih boraca, spremnih da nastave revolucionarnu borbu u svim krajevima zemlje, kasnije vrlo teško moglo nadoknaditi.

Jedini pravac koji je obećavao uspjeh, vodio je na zapad. Na njemu je neprijatelj ispoljavao najslabija dejstva, planinsko zemljište je pružalo mogućnosti bezbjednijeg kretanja i boljeg manevrisanja, krajevi kroz koje je vodio nijesu stradali u dotadašnjim borbama, pa su, iako siromašni, obećavali bolju ishranu izgladnelom ljudstvu i, što je bilo najvažnije, poslije uspješnog prodora grupa proleterskih brigada bi se našla na domaku partizanskih snaga i slobodne teritorije u zapadnoj Bosni. Svakako i taj pravac je imao svoje »naličje«, koje je nosilo neke neizvjesnosti. Najprije, siječe dvije komunikacije (Foča — Kalinovik — Nevesinje i Sarajevo— Mostar), što neprijatelju pruža mogućnosti brze koncentracije snaga. A zatim relativno je uzak te bi se, ukoliko bi došlo do jačih borbi, proleterske brigade mogle lakše naći u okruženju. Pošto Vrhovnom štabu nijesu bila poznata njemačko-italijanska dogovaranja oko demarkacione linije ni Zagrebački sporazum, razumljivo je da je na tom pravcu očekivao pojavu Nijemaca, Italijana i ustaško-domobranskih snaga.

Na sjednici CK KPJ, održanoj 19. juna,[6] svestrano je razmatran nastali položaj Vrhovnog štaba i pet proleterskih brigada, sa oko 600 ranjenih i bolesnih i dosta velikim zbjegom. Na njoj je i odlučeno da se izvrši pohod na zapad, prema Bosanskoj krajini. Vrhovni komandant, Josip Broz Tito, djelimično je saopštio odluku o daljem pravcu kretanja u govoru koji je toga dana održao novoformiranoj 4. crnogorskoj brigadi.[7] Vrhovni štab je odlučio da na marš krene sa četiri brigade, lako naoružane, vrlo pokretne, a da 5. crnogorska brigada i Hercegovački odred privremeno ostanu sa teškim ranjenicima i zbjegom na Zelengori, s tim da dalje postupaju prema razvoju događaja. Očigledno je Vrhovni štab smatrao da na izabranom pravcu prodora može lakše manevrisati, uništiti manja neprijateljska uporišta, izbjeći neželjene sudare sa jačim snagama, što bi, uz smjelo i energično prodiranje bilo dovoljno za uspjeh.

Pripreme jedinica za veliki marš bile su temeljite. Vrhovni štab je naredio da se ljudstvo pripremi za dugi marš, da se i jedinice i pojedinci rasterete svih suvišnih stvari, da se komore smanje i da brigade prihvate iz bolnice svoje lakše ranjenike. Provedene su i druge obimne vojne i političke pripreme jedinica, uključujući i više konsultacija u Vrhovnom štabu sa komandantima brigada.

Vrhovni komandant je 22. juna, na dan godišnjice napada Njemačke na Sovjetski Savez, izdao zapovijest za marš.

[6] M. Leković, navedeno djelo, str. 23.

Josip Broz Tito, *Sjećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije,* Komunist, 6. IV 1961.

ZAPOVEST*

Sekcija Gacko, Sarajevo, Konjic I : 100.000.
Pokret naših snaga otpočeće 24. juna 1942. godine.
U tom cilju

NAREĐUJEM

1) I brigada prikupiće se pred mrak 23. tekućeg meseca oko kote 1227 i jugoistočno od ove kote. Obezbeđujuće delove isturiti na Veliki Rat, kao i na Kaćuni Sumi oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačeni prostor potrebno je ranije uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede izbijanje i razmeštaj glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izviđati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do, selo Jelašca. Blagovremeno putovođu pronaći.

2) III brigada prikupiće se pozadi, južno od I brigade na prostoriji oko kote 1151.

5) I i II brigada uspostaviće patrolnu vezu preko kote 1090.

Veza sa štabom kod kote 1137, gde da nam sve brigade upute kurire pošto oni budu upoznati s mestima štabova brigada.

6) Na mestima prenoćišta odnosno predaništa, mogu se ložiti vatre samo za kuvanje jela, birajući zaklonjena mesta.

Svaki pokret vojnika ka obližnjim selima — zabranjuje se.

7) Dobavku hrane iz zagorskih sela regulisaće drug Čiča Janko (Moša Pijade — M. V.). Bez njegovog znanja ne sme se od hrane ništa dobavljati.

Štabovi brigada postaraće se da dobiju nešto srebrnog i zlatnog novca za kupovinu hrane.

8) Pre polaska na marš nastojati da se obezbijedi hrana, bar u mesu, za dva dana.

9) Stanovnicima zagorske opštine uputiti 22. tekućeg meseca priloženi letak.

10) Sa navedene prostorije pokreti će otpočeti u 20 časova 24. tekućeg meseca i to:

Desna kolona: II brigada, štab, IV brigada, pravcem Đurovo Brdo, Vihovac, kota 1124, Mosorovići, Vlaholje (kota 1086) Premilovo Brdo, Đevojačko vrelo, Vrhovina, Gođenovići, u čijoj će blizini biti predanak ...

Leva kolona: I i III brigada, pravcem kota 1120, Podkraj, kota 1001, Mjehovina, Božanovići, Premilovo Brdo, a odavde pravcem koji je naznačen za desnu kolonu.

Starešinskom kadru saopštavati samo jednodnevne marševe.

11) Kod dnevnih pokreta paziti na osmatranje iz vazduha, pa se kretati po manjim grupama (bataljoni). Jedinice treba da se kamufliraju, a zatim i sklanjaju na pojavu aviona.

12) Pri prolasku pored Kalinovika zadržati potpunu tajnost. Neprijateljski osmatrači sa automatskim oružjem verovatno se nalaze na koti 1187, 1138, kao i na Vranjoj Glavi. Kalinovičku posadu sačinjavaju oko 300 ustaških i hrvatskih (misli se na domobrane — M. V.) vojnika.

15) Pri prelasku puta kod Kalinovika obezbediti se manjim bočnim zasedama udaljenim od mesta do 500 metara. Po prelazu kolona odeljenje će se sviti na začelje. .. .[8]

Pokret sa Zelengore

Pripreme za pokret uspješno su obavljene. Predah i odmor na Zelengori dobro su došli za sređivanje jedinica. Pokret se očekivao sa velikim interesovanjem i nestrpljenjem. Kada se doznalo za pravac, borci su razumjeli da nema ništa od njihove velike želje da se ide ka Srbiji. Bilo im je jasno da je tako nešto odloženo za duže vrijeme, jer se išlo u sasvim suprotnom pravcu. Sada su i Crnogorci, kao i njihovi drugovi iz Srbije prije pola godine, odlazili dalje od svog rodnog kraja. Tako im je i to postalo zajedničko.

I poslednji dan na Zelengori iskorišćen je za pripreme za marš. Štabovi i komande su proučavali zadatke[9] i sa njima upoznavali borce, u mjeri u kojoj je to bilo određeno. A to je bilo djelimično, zbog konspiracije. Partijska organizacija i politički komesari neumorno su objašnjavali kako se treba odnositi prema narodu u krajevima kroz koje će se prolaziti, i uopšte o radu i držanju proletera. Naglašavano je ono vječito, da se borci moraju pravilno odnositi prema imovini seljaka, od njegove kuće pa do usjeva. Vrhovni štab je naredio da sve što je borcima potrebno, od naroda mogu nabaviti samo za to određeni ljudi, i to jedino kupovinom.[10]

Brigade su, kad je došlo vrijeme požurile ka koncentracijskoj prostoriji. Klecala su koljena izgladnjelih boraca, žuljali su im ramena puškomitraljezi i torbe sa municijom. Ali se i pjesma čula. Jedino su se nosioci puškomitraljeza češće mijenjali nego što je bilo uobičajeno. A nosili su ih i komandiri i komesari, jer tada je to bilo đavolski teško. Jači su priskakali u pomoć fizički sla-

8 *Zapovijest Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 189, str. 395—399.

• *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 52.

bijima i smjenjivali ih poslije kratkog vremena. Ta mala pomoć bila je neobično velika, i ostala duboko u sjećanju boraca, jer tada je bilo teže nositi puškomitraljez pola sata nego u drugoj; prilici i čitav dan.

Vrhovni štab je uradio sve što se moglo uraditi da kolone bezbjedno pređu preko prve komunikacije. Poslata su pisma četnicima u kojima im je rečeno da ne napadaju partizanske kolone. Zauzvrat, neće ni one njih. Ipak četnici ne bi bili ono što jesu kada bi pristali na neki razuman sporazum. Kod sela Jelašca dočekali su iz zasjede kolonu 1. proleterske brigade. Zasjeda je bila loše postavljena, otvorila je vatru sa velike daljine. Brigada nije imala gubitaka. Vrhovni komandant je tada naredio da se četnici razjure i, naravno, kazne.

Komandant 1. proleterske brigade povjerio je taj zadatak 1, 3. i 6. bataljonu. Borci su se već bili zaželjeli borbe, a i to je bila prva prilika poslije Gata da četnici ponovo počnu da plaćaju za svoje zločine. Na znak za napad, nešto poslije ponoći, 25. juna, bataljoni su krenuli na Jelašac sa svih strana. Četnici su panično, bez borbe, pobjegli ka Kalinoviku ili se posakrivali po šumama.

Plijen u oružju i drugom bio je neznatan. Ali naređenje da se kazne četničke starješine oduzimanjem hrane i stoke, omogućilo je da se borci nahrane, prvi put poslije više od mjesec dana marševa, borbi i gladi. Sve ono što je ostalo kao rezerva upućeno je u Vrbnicu bolnici i 5. brigadi.

Brigade su 25/26. juna prešle cestu Ulog—Kalinovik—Trnovo. Južna kolna, 1. i 3. brigada, prešla je cestu bez sukoba sa neprijateljem. Međutim, kolona je bila duga i marš je trajao 10 časova. Stab brigade zato je sugerirao Vrhovnom štabu da:

> »ovoliki marševi sa ovolikom kolonom izgledaju veoma neekonomični i da bi trebalo ili skratiti etape, ili smanjiti kolonu ili odrediti njenim delovima razne puteve«.[11]

Svakako, to je bilo dobro zapažanje i korisno iskustvo, ali na planinskom zemljištu, još preko teritorije koju kontroliše neprijatelj, bilo je teško birati puteve i pravce kretanja.

Prije prelaska ceste 1. proleterska brigada je ostavila 6. bataljon u Ošljem dolu, da prihvati 2. bataljon 4. brigade, koji je potjerao oko 3 000 grla stoke i nešto namirnica za bolnicu i 5. brigadu, a poslije prelaska ceste 2. bataljon je postavljen južno od Kalinovika, da obezbijedi vezu i prelazak 6. bataljonu. Neprijatelj je cio dan 26. juna uznemiravao 2. bataljon na Premilovom brdu$_f$ ispadima četnika i artiljerijskom vatrom.[12]

Neprijatelj je bio iznenađen pojavom tako jakih partizanskih snaga, pravcem njihovog kretanja, brzinom i energičnošću dejstva. Komandant 3. domobranskog zbora u Sarajevu predlagao je komandantu 718. njemačke divizije da pokrenu svoje jedinice prema Kalinoviku; komandant 6. italijanskog korpusa iz Mostara je

obavijestio svoju pretpostavljenu Komandu za Sloveniju i Dalmaciju o pojavi jakih partizanskih grupa kod Kalinovika i, pošto su Italijani bili napustili tu zonu, nudi pomoć domobranima u bombarderskoj avijaciji; ustaše i žandarmerija u Foči, oko 300 vojnika, alarmirani su tek kad je kolona prošla; četnici nijesu imali snaga da napadnu partizane. U Kalinoviku je bilo samo oko 120 domobrana iz 7. čete 7. puka, sa 26 žandarma i 10 Italijana, nešto dobježalih četnika, sa jednim brdskim topom. Oni su strahovali, očekujući napad na Kalinovik, i stalno tražili pomoć. Tako je praktično izostalo reagovanje neprijatelja na pojavu kolona proleterskih brigada. Jedino su italijanski avioni neprekidno izviđali i bombardovali, najjače Gvozno polje. Djelovi 3. domobranskog zbora iz Sarajeva i oko 180 četnika iz Uloga stigli su u Kalinovik tek kada su sve kolone već bile prešle cestu.[13]

Čarka sa četnicima kod Jelašca povećala je neizvjesnost u daljem kretanju kolona. Realno je bilo pretpostaviti da do sličnih sukoba može doći i u drugim selima, kroz koja kolone treba da prođu, s obzirom na to da je u njima bilo četnika ili muslimanske milicije. Zbog toga Vrhovni štab već poslije prvog dana marša preispituje svoju odluku o maršruti i dosledan svom stavu da se na maršu izbjegavaju čarke, da se jedinice nigdje duže ne zadržavaju i da se što manje zamaraju, mijenja marš-rutu. Umjesto predviđenim pravcem između planina Visočice i Treskavice on upućuje sve jedinice jednom stazom preko Treskavice.[14]

Kolona se kretala dosta sporo, ali je zato bila bezbjednija. Iz rejona Trnova neprijatelj je mogao da je osmatra kako prolazi, ali malim snagama, koje je tamo imao, nije mogao ništa drugo da preduzme sem da poveća opreznost i da razmišlja o tome kako da se spasava ako bude napadnut.

Brigada je izbila 27. i 28. juna na vrhove Treskavice. Tu ju je zahvatilo veliko nevrijeme. Kiša nošena vjetrom stalno je zasipala borce, a uz to gusta magla i noć onemogućavale su pokret. To je povećavalo opasnost da manje grupe četnika ili ustaške milicije, koji su dobro poznavali teren, uznemiravaju kolonu brigada i prepadima joj nanose gubitke. Zbog svega toga moralo se zanoćiti, na nadmorskoj visini od oko 2 000 m, na gotovo golom terenu, samo djelimično pokrivenom zakržljalom smrekom. Vjetar je duvao velikom brzinom, a kiša bila ledena. Zasipala je nezaš-

!» M. Leković, navedeno djelo, str. 48—51.

B. Janković, *Četvrta proleterska brigada,* VIZ, Beograd 1975, str. 78.

Dnevni izvještaj komandanta 3. domobranskog zbora, A-VII, fond NDH, k. 71, f. 2, d. 14.

Izvještaj žandarmerijske stanice — Jeleč, A-VII, fond NDH, k. 155, f. 5, d. 11.

Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Kalinoviku, A-VII, fond NDH, k. 146, f. 6, d. 16.

A-VII fond italijanske dokumentacije k. 421, f. 3, d. 10. i 19.

[14] *Izvještaj načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 195, str. 407.

tićene borce sa svih strana. Bilo je ljeto i prije toga je brigada bila skoro čitav mjesec dana na toplom hercegovačkom kamenjaru, pa su borci bili pobacali šinjele. Hladnoća je probijala do kosti. Ipak su uspjeli da nalože vatre i da ih slabačke održavaju. Zbijali su se jedan uz drugoga pa se zajedno ogrtali onim što su imali; jednim šatorskim krilom i po nekoliko boraca. Neki su pokušavali da se zaštite, bar od vjetra, grančicama smreke. U 3. bataljonu grupa boraca je iskoristila kožu zaklanog vola da se ogrnu. Ta noć je ostala u sjećanju proletera kao jedna od najtežih ratnih noći. Nevrijeme je možda izgledalo i strašnije nego što je bilo jer je »udarilo« na borce omršavjele uslijed dugog gladovanja. Ipak niko nije stradao, ali je ostalo: »Smrzosmo se usred leta, na Vidovdan.«[15]

Kolona proleterskih brigada oprezno se spuštala niz strme strane Treskavice. Znalo se da u selima između Treskavice i Bjelašnice ima žandarma i muslimanske milicije, ali i da ne predstavljaju neku snagu. Ne želeći nepotrebne čarke Vrhovni štab je naredio komandantima brigada da upute zahtjev miliciji da pusti partizane da mirno prođu. Štab 1. brigade je uputio takvu poruku po čobanima, ali predstavnici seoske vlasti nijesu došli na pregovore.*

Zandarmi i milicija malo su pripucali i onda se raspršili. Iz sela su pobjegli čak i žene i djeca. Tek kada su se uvjerili da im partizani ne čine nikakve neprilike, iz šume se vratilo najprije nekoliko staraca, a zatim žene i djeca.

Brigade su se zadržale u selima između Treskavice i Bjelašnice kratko vrijeme kako je i bilo predviđeno. Jedinice su dobro nahranjene, jer su ta sela bila bogatija nego se pretpostavljalo. Naročito je bilo u izobilju mlečnih proizvoda. Bilo je seljaka koji

* Pismo štaba 1. proleterske brigade.

Braćo Muslimani i Srbi!

Silom prilika prolazi kroz ovaj vaš kraj jedan partizanski odred. Mi nemamo nikakvih neprijateljskih namera prema vašem stanovništvu a isto tako ne mislimo da diramo u vaša sela, već da prođemo mirno bez svakog sukoba sa vama. Od vas tražimo da se prema našim partizanskim vojnim jedinicama odnosite prijateljski i bratski, jer vam je sigurno poznato da partizani nisu nikada nikome nažao učinili ko nije otvoreno istupao protiv njih.

Da bi se ovde izbegao svaki nesporazum i prolevanje bratske krvi pozivamo vas da još u toku ove noći pošaljete vašu delegaciju na Trokulsko Vrelo kod vaših katuna gde ćemo se o svemu bratski sporazumeti. U isto vreme saopštirte vašim seljacima i porodicama da se ne trebaju ničega bojali, da će u nama naći svoje prijatelje koji neće nikoga dirati i uznemiravati.

Sa bratskim pozdravom

za štab partizanskog odreda —
komandant
Koča Popović[1]«

[15] *Dnevnik Koče Popovića,* kao pod br. 12.

Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 9, d. 1.

Anegdote, »Prva proleterska«, knj. 1, str. 370.

Paško Romac, *Borbe,* str. 165.

[18] Pismo štaba 1. proleterske brigade A-VII, fond NDH, k. 146,

su imali nekoliko stotina ovaca. Hrana je prikupljana organizovano. Ništa nije oduzeto seljacima bez pristanka i bez nadoknade. Bili su iznenađeni takvim postupkom, ali su i dalje ostali nepovjerljivi.

Pojava partizanskih snaga između Treskavice, Igmana i Bjelašnice prilično je uznemirila neprijateljski garnizon u Sarajevu. Tada je on sigurno znao da se radi o 3—4 brigade, dobro naoružane. Doznao je i da se one neće duže zadržavati na tom terenu, ali ga je zabrinjavalo to što nije mogao procijeniti njihove namjere. Uz to, neprijatelja je zabrinula i činjenica da se jaka grupa partizana pojavila baš na teritoriji koju su Italijani napustili na osnovu Zagrebačkog sporazuma i koja još nije bila »organizovana« za odbranu. Sve je to toliko zbunilo neprijatelja tako da nije preduzimao ni ono što je mogao sa snagama sa kojima je raspolagao. Ono malo snaga što je prikupio uputio je da brane Trnovo, što takođe govori o njegovoj potpunoj zbunjenosti.[17]

Napad na prugu Sarajevo — Konjic

U selu Presjenici Vrhovni štab je razmotrio 30. juna situaciju i odlučio da sa brigadama pređe komunikacije (cestu i prugu) Sarajevo— Konjic i izbije na planinu Bitovnju. Planirao je da se pruga pređe na širokom frontu, sa brigadama podijeljenim u dvije kolone. Sjeverna kolona, 2. i 4. brigada, nastupala je preko planine Igmana, a južna kolona, sastavljena od 1. i 3. brigade, preko jugozapadnih padina planine Bjelašnice. Vrhovni štab je tada prešao u sastav južne kolone. S obzirom na to da je put južne kolone bio duži i vodio kroz sela puna muslimanske milicije, ona je krenula dan ranije da bi u određeno vrijeme izbila u određene rejone, kako bi obje kolone u isto vrijeme izvršile predviđene zadatke.[18]

Najviše partijsko i vojno rukovodstvo, CK KPJ i Vrhovni štab, na ovom maršu su direktno brinuli da se borci i jedinice ponašaju besprekorno, da se svi pravilno odnose prema narodu i da se i na druge načine intenzivno agitaciono i politički radi na terenu kojim se prolazi. Vrhovni štab je izdao naredbu o osnivanju vojnog suda sa čime su upoznate sve jedinice.

> ».. .koji će na licu mesta suditi svima onima koji učine takva, za našu vojsku nedostojna dela, a kazne će se primenjivati prema težini prekršaja bilo isključivanjem iz naše Narodnooslobodilačke vojske ili streljanjem.«[19]

Ta naredba, pored ranije preduzetih mjera u tom pogledu, ostavila je snažan utisak na borce. I sam Vrhovni komandant je jednom intervenisao da se ona dosledno sprovodi i izgrdio je konjovoce koji su u selu Lukavcu pustili konje da pasu pšenicu.

[17] M. Leković, navedeno djelo, str. 59—61.
A-VII, fond NDH, k. 71, f. 2, d. 20, i k. 65, f. 1, d. 18.
i» *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 4, d. 198, str. 411.

Južna kolona lako je razgonila seosku miliciju i izbila blizu pruge Sarajevo — Konjic. Vrhovni komandant joj je 2. jula izdao zapovijest za napad i prelaz pruge.[20] Osnovna ideja Vrhovnog komandanta bila je da dva bataljona 1. proleterske brigade napadnu prugu kod Raštelice, a tri bataljona na Brđane, likvidiraju neprijateljske posade, poruše prugu, unište instalacije i objekte na njoj, zgrade, magacine i druge, obezbjeđujući u isto vrijeme kolonu Vrhovnog štaba, sa 3. brigadom, koja je nastupala grebenom Ivan-sedla prema Bitovnji.

Vrhovni komandant je naredio da se taj zadatak izvrši brzo i da se u toku noći, a najdalje do 3 časa ujutro, jedinice obavezno prebace ka Bitovnji. Ne znajući da u žandarmerijskoj stanici na Ivan-sedlu ima samo 8 šandarma, naredio je 3. brigadi da kasarnu blokira i obezbijedi prolaz kolone.

Vrhovni štab je čitav ovaj marš vodio oprezno, brižno ispitujući teren i stanje kod neprijatelja radi iznalaženja najpovoljnijih mogućnosti da kolone prođu sa što manje dodira sa neprijateljem ili čak bez borbe. I ovdje je dosledno ostvarivao jedno od osnovnih pravila partizanskog načina ratovanja: da prihvati borbu samo onda kad njemu odgovara. Pošto je vješto i spretno izvukao partizanske snage iz Crne Gore i Hercegovine i reorganizovao ih, sada je nastojao da ih dovede, sa što manje gubitaka, u predjele gdje su bili povoljni uslovi za dalji razvoj borbe i uspješnije napade na neprijatelja.

Neprijatelju nikako nije polazilo za rukom da procijeni namjere grupe proleterskih brigada. Kada je sjeverna kolona izbila na Igman povjerovao je da će pokušati da se probije u istočnu Bosnu. Stab 718. njemačke divizije naredio je 738. puku da organizuje odgovarajuću odbranu. Taj puk je odmah organizovao borbenu grupu i uputio je prema Trnovu, suprotno od pravca kojim su se kretale proleterske brigade, što je proleterima pružilo priliku da na pruzi Sarajevo — Konjic rade šta hoće.

Prugu Sarajevo — Konjic neprijatelj je obezbjeđivao veoma malim snagama, i to slabo. Od Sarajeva do Rame u obezbjeđenju su bile isključivo jedinice NDH, a od Rame ka Mostaru djelovi italijanske divizije »Murđe«. Na dijelu pruge Sarajevo — Konjic bilo je samo 31 žandarm, 20 feldžandarma i nekoliko milicionara, pa i oni razbacani duž pruge i druma. U Pazariću je bilo 18 žandarma koji su obezbjeđivali prugu do tunela. U kasarni na Ivan-sedlu bilo je 8 žandarma.

Grupa proleterskih brigada kretala se duž same demarkacione linije između italijanske i njemačke okupacione teritorije u tom dijelu naše zemlje. Zato su, vjerovatno, Nijemci brinuli svoju brigu, a Italijani svoju, odnosno i jedni i drugi su bili u iščekivanju na čiju će stranu grunuti ta jaka partizanska grupa. Uplašena milicija, koja je pobjegla ispred proletera, javljala je o velikim partizanskim snagama u nastupanju i širila paniku. Žandarmerijske stanice su se osjećale bespomoćne pred kolonama, koje su se ustrijemile prema njima i tražile hitnu pomoć. Tome

se odazvao jedino komandant željezničkog ustaškog bataljona. Prikupio je 68 ustaša i rano 3. jula uputio ih vozom ka Konjicu. Uz put ih je rasporedio: 25 u Hadžićima, 12 u Tarčinu, 10 u Raštelici, 10 na mostu kod Sunja i 11 u bunkeru kod nadvožnjaka blizu Podorašca.[21]

Grupa brigada je vrlo brzo izbila na prugu. Sjeverna kolona je napala železničke stanice Hadžiće, Pazarić i Tarčin; južna sve stanice od Raštelice do Konjica. Na desnom krilu 1. brigade napadali su 6. i 2. bataljon, i to samo na železničku stanicu u Raštelici, u kojoj je bilo 10 ustaša, 8 žandarma i 3 milicionara. Ustaše su se branili iz bunkera pored stanice. Glavni zadatak je imao 6. bataljon, a 2. je napadao dijelom snaga sa sjeverne strane, i obezbjeđivao kolonu od Tarčina. U trenutku kada je 6. bataljon napao bunker i železničku stanicu, oko 22 časa, naišao je od Tarčina njemački oklopni voz. Zastao je u stanici i ozbiljno zaprijetio da onemogući izvršenje zadatka desne kolone 1. brigade. Reflektori iz oklopnog voza pretraživali su okolinu i mlaz njihove svjetlosti pratili su rafali iz mitraljeza i pokoja granata iz topčića. Komandant 1. proleterske, Koča Popović odmah je naredio da se privuče brigadni top 65 mm, koji je imao 16 granata. Artiljerac sa fronta u Spaniji, sam je nišanio i gađao oklopni voz. Ispalio je tri granate. Nije ga pogodio, ali je treća granata eksplodirala sasvim blizu voza i, izgleda, dobro uplašila njemačkog oficira, komandanta voza, koji je pokupio 11 ustaša i žandarma i pobjegao ka Tarčinu. Drugi bataljon nije uspio da spriječi ni dolazak ni bjekstvo oklopnog voza, jer nije imao nikakvih sredstava da poruši prugu. Taj voz je prošao i kroz raspored 2. i 4. brigade, jer ni one nijesu uspjele da do tada poruše prugu.

Poslije odlaska oklopnog voza zauzimanje bunkera i stanice bilo je praktično riješeno. Preostali žandarmi su bili prinuđeni da se predaju. Železnička stanica je spaljena, svi uređaji polomljeni i pruga porušena na nekoliko mjesta.[22]

I tri bataljona na lijevom krilu 1. proleterske uspješno su prišli pruzi. Samo je 1. bataljon naišao na otpor muslimanske milicije u Džepima. Povukli su se u jednu pećinu, teško pristupačnu, naročito noću, i iz nje davali otpor. Vjerovatno su pretpostavljali da im tu niko ništa ne može. Ali im je 1. bataljon doskočio. Puškomitraljezac Boško Dedejić »zakivao« im je ulaz u pećinu, dok su se bombaši Marko Stanišić, Hajrudin Mehinagić i Spiro Lagator popeli na stijene odakle su uspjeli da ubace bombe u pećinu. Zatim su i oni upali u pećinu i natjerali milicionere da se predaju. Bataljon je zatim izbio na prugu kod Zivašnice gdje

Raspored, oružanih snaga NDH na dan 26. juna 1942, A-VII, fond. NDH, k. 11, f. 1, d. 26 i k. 206, f. 12, d. 13.
M. Leković, navedeno djelo, str. 76—82.

22 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1990, f. 1/2, d. 1.
Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* str. 162.
D. Pešić, *Prva proleterska,* knj. 1, str. 379. i L. Tatar i M. Matić, *Prva proleterska,* knj. 2, str. 596.

nije bilo neprijatelja. Lijevo krilo bataljona prepucavalo se sa djelovima 1. bataljona 7. puka domobrana, koji su obezbjeđivali Konjic. Ranjena su dva borca.

Četvrti bataljon je napadao na železničku stanicu Brđane. Dok je bataljon prilazio pruzi, u stanicu je ušao putnički voz u kojemu je bilo oko 150 domobrana, sa jednim oficirom, 3 ustaše i 4 Italijana. Voz je ostao u stanici, jer je bilo naređeno iz Sarajeva da se svi vozovi zaustave u stanici u kojoj se zateknu u 22 časa. Samo je oko 40 domobrana iz 13 puka imalo puške, ostali su se uglavnom vraćali sa odsustva. Domobranski oficir je odmah organizovao odbranu stanice sa onim naoružanim domobranima. Ipak je nije dobro organizovao, jer čim je 4. bataljon neopaženo podišao stanici i iznenada je napao, ta odbrana je ispalila nekoliko metaka i predala se. Zarobljeno je oko 120 domobrana i 3 Italijana. Među zarobljenima je bilo i 15 avijatičara, koji su poslije završetka letačke obuke u Mostaru, bili određeni da idu na Istočni front. Poginuo je jedan borac 4. bataljona, a trojica su ranjena.

Treći bataljon je napadao na železničku stanicu Podorašac. Blizu stanice je bio bunker, sa 11 ustaša, i 5 žandarma u selu, koji su se razbježali poslije prvih plotuna.

Bataljoni su porušili prugu, popalili stanice i železničke kompozicije i uništili postrojenja. Prvi bataljon je porušio i most na Živašnici. Oko 5 časova bataljoni su krenuli prema Bitovnji.

Treća sandžačka brigada, sa Vrhovnim štabom, kretala se duž grebena Ivan-sedla. Jedan njen bataljon zauzeo je žandarmerijsku stanicu na Ivan-sedlu. U Bradini nije bilo neprijatelja. Tako su jedinice južne kolone, sa Vrhovnim štabom, veoma lako prešle prugu.[2]®

Vrhovni štab je rano toga dana procijenio da neprijatelj nema jakih snaga na pruzi, te da nema razloga da se žuri sa prelazom i ostave neporušeni mnogi objekti na njoj i most Lukač, na kojemu takođe nije bilo neprijateljskih snaga, pa je naredio 1. proleterskoj da vrati 1. i 3. bataljon da nastave sa uništavanjem objekata. Bataljoni su se vratili, 3. ka mostu Lukač, a 1. u Podorašac, polomili još neke instalacije, porušili skretnice i prugu. Srušen je i veliki most Lukač dug 52,5 metra. Njega je neprijatelj uspio da popravi tek poslije dva mjeseca. Uništene su zupčane lokomotive, okretnica za lokomotive, veći broj vagona, sve stanične zgrade i sva postrojenja. Železničke šine su polomljene ili iskrivljene na dužini od nekoliko stotina metara. Jedino tunel nijesu mogli uništiti, osim što su pustili dvije lokomotive iz suprotnih pravaca, da se u punoj brzini sudare negdje u njegovoj sredini.

Napad brigada na železničku prugu je bio višestruko značajan. Najprije, to je primjerna uspješna akcija partizanskog na-

23 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1986, f. 1, d. 10.
M. Leković, navedeno djelo, str. 87—91. i 98—100.
V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 161—162.
2. Mihailović, *Rudarska četa,* str. 96—98.
P. Romac, *Borbe,* str. 170.
Izvještaji domobranskih jedinica, A-VII, fond NDH, k. 26, f. 4, d. 54; k. 56, f. 2, d. 1 i 42; k. 206, f. 12, d. 13.

čina ratovanja kojom je iznenađenom neprijatelju nanijeta ogromna šteta. Prekinuta mu je najvažnija saobraćajnica koja spaja Hercegovinu i dio Dalmacije sa ostalom teritorijom NDH, i onemogućeno prevoženje za neprijatelja dragocjene ruda boksita. Bio je to dobar primjer kako treba pravilno odabrati cilj, rasporediti snage i energično dejstvovati. Izvanredno je iskorišćen nedovoljno posjednut međuprostor, III zona, koju su Italijani napustili, a snage NDH nijesu stigle da posjednu. Taj uspjeh je silno ojačao samopouzdanje jedinica a i poboljšao njihovu opremljenost. Za neprijatelja je to bio pravi šok. Pored pretrpljenih gubitaka i ogromne materijalne štete, uvjerio se koliko je bio u zabludi kada je smatrao da su partizanske jedinice uništene ili bar onesposobljene za veće akcije. Postalo mu je jasno da su one još uvijek jake i da su dobro naoružane.

U ovom velikom borbenom zahvatu ispoljili su se, razumljivo, i nedostaci. Na primjer, vrlo malo se znalo o neprijatelju i njegovim snagama, sastavu, rasporedu i organizaciji odbrane. Jedinice nijesu bile pripremljene da brzo onesposobe prugu (iskidaju šine ili je zapriječe kamenjem i drugim) pa je neprijateljev oklopni voz prolazio od stanice do stanice, i to u toku noći, i neoštećen se vratio u Sarajevo. Zbog prevelike opreznosti pruga je brzo napuštena, mada su bataljoni ostali nešto više vremena nego im je bilo naređeno, iako za to nije bilo razloga. Zatim bilo je nepotrebnog gomilanja jedinica, kao na primjer u Raštelici, gdje su dva bataljona napadala na beznačajne neprijateljeve snage.-[4]

Oslobođenje Konjica

Napad na prugu Sarajevo — Konjic silno je uznemirio Nijemce, Italijane i Pavelićevu NDH. Nijemci iz Sarajeva i Italijani iz Mostara odmah su intervenisali, ali samo avijacijom. Prvo su izviđali prugu, da utvrde šta je sa njom. Mogli su da vide samo haos: ispresijecane kolosjeke, porušene objekte, stanične zgrade koje dogorevaju. Pustoš oko pruge, a partizana nigdje. Bombe su bacili nasumice.

Komandant 718. njemačke divizije prvi je pribrano reagovao i uputio manji dio 738. puka iz Sarajeva ka Hadžićima i Pazariću, a glavne snage orijentisao da spriječe eventualno nastupanje 2. i 4. brigade ka dolini Bosne. Komandant italijanske divizije »Murđe« poslao je iz Mostara jednu četu pješadije i vod minobacača kao pojačanje garnizona u Jablanici i Rami. Najugroženijim su se osjećali ustaše i domobrani, oružane snage NDH. Komandant 3. domobranskog zbora, pošto nije raspolagao svojim snagama, molio je

[2]< *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 38 i k. 9a, f. 1, d. 22.

M. Leković, navedeno djelo, str. 106—108.

Nijemce i Italijane da intervenišu. No Italijani su ostali ravnodušni prema traženju komandanta 6. domobranske divizije iz Mostara, navodeći kao razlog da je to III zona, koju su napustili prema sporazumu, i da tamo u njoj ne smiju dejstvovati bez odobrenja više komande. Tako je garnizon u Konjicu ostao sam, samo sa snagama koje su se u njemu zatekle. Stalno je tražio pomoć, ali je nije dobio.[25])

Vrhovni štab je, iako je vratio na prugu bataljone 1. proleterske, i dalje nastavio da ostvaruje plan marša. Južnoj koloni je dao zadatak da 5. jula krene ka Prozoru i cesti Prozor—Gornji Vakuf, da bi tamo sadejstvovala sjevernoj koloni. Međutim, istoga dana poslije podne, Vrhovni štab je na osnovu izvještaja štaba 1. proleterske i drugih obavještenja da neprijatelj ne reaguje ni od Sarajeva ni od Mostara, ocijenio da postoji realna mogućnost da se oslobodi Konjic. Time bi se neprijatelju zadao još snažniji udarac, uništili vojni objekti u Konjicu, došlo bi se do municije, opreme i namirnica, a bio bi to i izvanredan politički uspjeh koji bi pojačao uticaj NOP-a u cijelom tom kraju.

Vrhovni komandant je usvojio prijedlog štaba 1. proleterske i naredio brigadi da napadne Konjic, uz upozorenje da se poveže sa Konjičkim partizanskim odredom, da se dobro obezbjedi od Mostara, i uputstvo da poruši sve vojne objekte, a naročito specijalne instalacije za železnički saobraćaj. Treća brigada i 4. bataljon 1. brigade nastavili su marš prema Prozoru prema ranijem planu.[26])

Posadu Konjica sačinjavali su 380 domobrana 1. bataljona 7. puka, 90 ustaša, 60 žandarma i 42 vojnika iz Železničkog bataljona. Pored ostalog naoružanja posada je raspolagala sa 7 mitraljeza i 4 minobacača. Osim toga, u Konjic je pobjegla i brojna milicija iz susjednih sela, bojeći se dolaska partizana. Može se pretpostaviti da je ona više slabila odbranu nego što ju je pojačavala, jer je širila paniku pričama o »ogromnim kolonama partizana«. Komandant garnizona, komandant 1. bataljona 7. puka domobrana, rasporedio je snage u utvrđene objekte u gradu i na okolnim brdima Repovcu i Pomolu, koja su takođe bila uređena za odbranu. Uzimajući u obzir te dobro uređene položaje, broj vojnika i naoružanje, grad se mogao žestoko braniti. Komandant garnizona je očekivao napad u toku noći između 6. i 7. jula, a kada je i ta noć prošla, ponadao se da će mu stići pomoć u toku 7. jula.[27])

25 M. Leković, navedeno djelo, str. 101—114.
Izvještaj 718. njemačke divizije, A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 144, f. 3, d. 18.
Izvještaj 6. A. K., A-VII, fond italijanske dokumentacije, k. 386, f. 7, d. 27 i 29.
Izvještaji domobranskih jedinica, A-VII, fond NDH, k. 12, f. 1, d. 3 i k. 71, f. 2, d. 20.

26 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 9, str. 35.
M. Leković, navedeno djelo, str. 115—118.

27 *Izvještaji komandanta 7. pešadijskog puka,* A-VII, fond NDH, k. 36, f. 2, d. 7; k. 56, f. 2, d. 1 i k. 129, f. 5, d. 15»
M. Leković, navedeno djelo, str. 119—121.

Stab prve proleterske počeo je odmah da priprema bataljone za napad na Konjic. Borci su, iako sa malo municije i pokojom ručnom bombom, poneseni i poslednjim uspjesima, oduševljeno primili naređenje za taj napad. Zbog toga su sastanci partijskih i skojevskih organizacija imali »vojnički« karakter; govorilo se samo o tome kako napadati i šta u kojoj prilici raditi.

Ipak, te noći do napada nije došlo. Stab brigade nije uspio da prikupi sve bataljone, bili su previše udaljeni izvršavajući ranije dobijene zadatke, pa je odlučio da se napad odgodi. U toku noći su mala odjeljenja pripucavala na Konjic, toliko da bi plašili i zamarali branioce.

U toku 7. jula štab brigade je detaljno pripremio napad na Konjic, koji je trebalo da počne 8. jula u dva časa. Za napad su određeni 3. 1. 6. i 2. bataljon. Treći bataljon je napadao sa istoka, na lijevom krilu brigade, preko Zlatara; 1. bataljon desno od njega, trebalo je da zauzme Repovicu, a zatim da upadne u grad; 6. bataljon je napadao uz desnu obalu Neretve, a 2. bataljon, na desnom krilu, prvo je morao da pregazi Neretvu i napada uz njenu lijevu obalu, na brdo Pomol koje je bilo ključ odbrane Konjica. U stvari, 2. bataljon je trebalo da napada sa mostarskog pravca, otkuda su branioci očekivali pomoć.

U toku 7. jula 6. i 2. bataljon i Konjički partizanski odred izbili su na prugu Konjic—Rama, razjurili manja neprijateljska obezbjeđenja i iskidali železničke šine na više mjesta. Time je garnizon u Konjicu bio potpuno odsiječen od susjednih garnizona. Drugi bataljon je poslije podne pregazio Neretvu.

Početak napada 2. bataljona na Pomol trebalo je da posluži drugim jedinicama za opšti napad. Međutim, i tom prilikom se dogodilo nešto nepredviđeno. Vrhovni štab je dobio obavještenje da se od Mostara, preko Jablanice i Rame, kreće ka Konjicu jedna kolona Italijana. Dosledan zamisli da se izbjegavaju sudari sa jačim snagama neprijatelja u toku marša, odmah je uputio kurire 1. brigadi, sa naređenjem da odustane od napada. Kuriri su najprije stigli u 6. bataljon, preko rijeke dozvali komandanta 2. bataljona i prenijeli mu naređenje da se vrati, jer se odustalo od napada.[28]) Ali naređenje nije blagovremeno stiglo do štaba brigade i do 1. i 3. bataljona, koji su izbili u određeno vrijeme na polazne položaje i čekali da 2. bataljon počne napad. Stab 1. bataljona je čekao još oko pola časa poslije ugovorenog vremena za početak napada, a onda naredio četama da krenu u napad. Pretpostavljao je da 2. bataljon nije mogao pregaziti Neretvu i da će ostali bataljoni poći u napad kad čuju i vide da je to uradio 1. bataljon. Oko dva i po časa 1. bataljon je izvršio juriš na Repovicu. U prvom naletu je naišao na snažnu vatru neprijatelja, koji je već nekoliko dana očekivao taj napad. Tek poslije dva sata borbe bombaši su na lijevom krilu uspjeli da probiju odbranu. Taj uspjeh je uzdrmao cijelu od-

2« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 2001, f. 6, d. 1; k. 1985, f. 2, d. 2 i k. 1990, f. 2, d. 1.

branu na Repovici; branioci su se prepali da će ih partizani jdsjeći od grada, opkoliti i žive pohvatati. Zahvatila ih je panika i nastalo je bježanje. Borci 1. bataljona su jurili niz stranu ne dozvoljavajući neprijatelju da se odlijepi i, u pravom smislu te riječi, na leđima su mu prešli most i ušli u grad. Ceta domobrana u rovovima na Pomolu nije mogla da štiti mitraljeskom vatrom ustaše koji su bježali sa Repovice, jer ovi nijesu uspjeli da zapale plastove sijena kao ugovoreni znak za povlačenje pošto se nijesu mogli odlijepiti od gonioca. Procjena štaba 1. bataljona da će i ostali bataljoni krenuti u napad kad čuju borbu kod susjeda, pokazala se tačna. Treći bataljon odmah se uputio, kroz šume Zlatara, na neprijateljske rovove. Domobrani su pobjegli sa Zlatara čim je počela borba. Bataljon je brzo nastavio ka gradu, likvidirao uz put dva manja uporišta i izbio pred kasarnu u kojoj je bilo nekoliko domobrana. Oni su, se gotovo bez borbe, predali.

Dok su 1. i 3. bataljon uspješno vodili borbu za grad, štabu brigade je stiglo naređenje Vrhovnog komandanta o obustavljanju napada i upućivanju bataljona ka Prozoru, prema ranijem naređenju. U isto vrijeme je stigao u štab brigade i komandant 6. bataljona. Stab bataljona je postupio prema naređenju i odustao od napada, ali kad je čuo borbu na Konjicu pretpostavio je da 1. i 3. bataljon nijesu dobili to naređenje i da se mogu naći u teškoj situaciji. Zbog toga je bataljon samoinicijativno požurio ka Konjicu da se nađe bliže, ako tim bataljonima bude trebalo pomoći. Komandant 6. bataljona, Miladin Ivanović tvrdio je štabu brigade da je netačan podatak o nastupanju 1 000 italijanskih vojnika od Mostara, jer njegov bataljon dolazi iz tog pravca.

Štab brigade je ocijenio situaciju kao povoljnu za nastavljanje napada na grad i naredio 3. i 6. bataljonu da pregaze Neretvu, da sadejstvuju 1. bataljonu u oslobađanju Konjica, obavještavajući o toj odluci Vrhovni štab.[29])

Neprijatelj je prikupljao dijelove koji su bježali sa desne obale Nertve i jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom spriječavao dalji prodor 1. bataljona. Oko 9 časova jedna četa 3. bataljona, koja je pregazila Neretvu, sa istočne strane je ugrozila bok i pozadinu neprijatelja na Pomolu. I jedna četa 6. bataljona je pregazila rijeku južno od grada. Pojava partizanskih snaga i sa tih strana izazvala je paniku kod neprijatelja. Uskoro je grad bio oslobođen. Većina neprijateljskih snaga iskoristila je to što se nije pojavio 2. bataljon prema Pomolu, i pobjegli su stazom prema Visu, preko grebena planine Prenja.

Oslobođenjem Konjica dovršena je i inače sjajna akcija proleterskih brigada na pruzi Sarajevo—Konjic. To je bio veliki uspjeh. Prva brigada je zaplijenila 3 mitraljeza, jedan puškomitraljez i oko 50 000 metaka, i znatne količine opreme i namirnica. Zarobljeno je 30 domobrana, koji su pušteni da idu kući, i samo 6 ustaša.

Neprijatelju je nanijeta ogramna šteta. Demoliran je najvažniji železnički čvor na pruzi Sarajevo—Mostar. U Konjicu je bila železnička ložionica i u njoj 24 lokomotive sa zupčanicima, pode-

sene za vuču uz Ivan-planinu. Dvije lokomotive su uništene, a ostale samo oštećene. Eto, pokazalo se da proleteri nijesu dovoljno stručni za taj posao. Zapaljeni su svi vojni objekti. Ovoga puta bataljoni se nijesu žurili da napuste grad. Dobro je organizovano i rušenje objekata i evakuacija plijena. Rušenja su počela još u toku borbe.[30])

Oslobođenje Konjica imalo je i veliki politički značaj. U samom gradu bilo je mnogo pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Njihovo oduševljenje zaista je bilo veliko. Konjički partizanski odred imao je stalne veze sa stanovništvom grada. Na dan oslobođenja u gradu je održan miting na kojemu je prisustvovao veliki broj građana. Govorio je politički komesar 1. proleterske Filip Kljajić —Fića.

Napad na Konjic je bio prva borba 1. brigade za veće i jače branjeno naseljeno mjesto. Borci i rukovodioci su pokazali veliku hrabrost i snalažljivost. Za pohvalu je, kao i obično kad se uspije, inicijativa komandanta 1. bataljona Pera Ćetkovića da počne napad i komandanta 3. bataljona Raja Nedeljkovića koji je brzo i energično dejstvovao kad je počela borba kod 1. bataljona. Također treba istaći drugarsku brigu i budnost 6. bataljona. Drugi bataljon je mogao samo da zažali što je daleko odmakao i nije mogao pomoći svojim drugovima.

Stab brigade je dobro rukovodio cijelom akcijom, i ispoljio primjernu inicijativu i veliku odgovornost, ocenjujući da se zadatak može izvršiti, a da se ne poremte osnovne zamisli Vrhovnog štaba. Opreznost Vrhovnog štaba bila je razumljiva; nalagala ju je opšta situacija i težnja da se što sigurnije ostvari glavni cilj.

Oslobođenjem Konjica ojačala je vatrena moć jedinica, ne toliko zbog zaplijenjenog naoružanja koliko brojem zaplijenjene municije i jačanjem borbenog morala.

Na žalost, desilo se u Konjicu i nešto što je pomutilo radost pobjede borcima 1. batljona, kojemu pripada najveća zasluga za oslbođenje Konjica. Dva njegova borca, dva omladinca, svojevoljno su uzeli iz jedne privatne radionice jedan kačket i jedan sako. Priznali su to. Iako su bili dobri omladinci i hrabri borci, i to im bio jedini prekršaj, ratni sud ih je osudio na smrt! Na strijeljanju su klicali Komunističkoj partiji i narodnooslobodilačkoj borbi. Borci 1. bataljona su teška srca, ali disciplinovano, prihvatili presudu, svjesni da su ciljevi revolucije i zadaci Partije iznad svega. Ipak su bili uznemireni i tužni. Politički komesar čete u kojoj su bili strijeljani borci, narodni heroj Đoko Vukićević, kad je poslije 30 godina pričao o tom slučaju, nije mogao da sakrije suze.[31])

s« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 23.
»i *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 24.
Izvještaji predstavnika Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 5, d. 18, str. 57. i 19, str. 58.
Stenografske bjeleške, kao pod br. 28.
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 272.
R. Neđeljković, članak *Rodaci,* Kragujevački bataljon.
B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 10.
G. Vojvodić, članak *Prva proleterska,* knj. 1, str. 389.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 143.

Oslobođenje Prozora

Prelaskom preko komunikacija Sarajevo—Mostar izvršen je najvažniji dio planiranog marša grupe proleterskih brigada na zapad, ka Bosanskoj krajini. Vrhovni štab je odmah uočio da mu nastala situacija pruža nove mogućnosti za akciju. Nijemci su bili okupirani borbama na Istočnom frontu, pa su i od Italijana tražili da tamo upute jednu novu armiju. To je doprinijelo da izostane njihova aktivnost, jer su oni bili jedina snaga koja je mogla nešto učiniti protiv jake grupe proleterskih brigada. Sve je spalo na snage NDH.

Komandant 3. domobranskog zbora iz Sarajeva, kroz čije operativno područje je prolazila grupa proleterskih brigada, nije raspolagao snagama da zaustavi njihov prodor. Italijani su bili povukli svoje jedinice iz III i II okupacione zone, a 3. domobranski zbor nije imao snaga ni da posjedne napuštene garnizone. Glavni štabovi domobranske i ustaške vojske pokušali su da pronađu bar neku jedinicu koju bi mogli izdvojiti za dejstvo u ugroženom području. Od 10. do 12. jula iz Sarajeva je najprije upućen jedan bataljon crne legije i jedna ustaška četa, i iz Zenice jedna polučeta i sa Ivan-planine 1. bataljon 15. puka, bez 1. čete.[32])

Vrhovni štab je bio u povoljnijoj situaciji. Iako mu nijesu bila poznata razmimoilaženja između Italijana i NDH on je, prema otporu, jačini neprijateljskih snaga i brzini njihovog reagovanja, procijenio da je neprijatelj u cjelini iznenađen, zbunjen i trenutno slab. Tih dana Vrhovni štab je dobio i obavještenja o uspješnom razvoju ustanka u Bosanskoj krajini, Dalmaciji i Sloveniji. Uzimajući u obzir sve te elemente Vrhovni štab je naredio 2. i 4, brigadi da nastupaju u pravcu Gornjeg Vakufa, a 1. i 3. brigadu je uputio ka Prozoru.

Početkom jula u Prozoru je bilo svega desetak žandarma. Oni su svakodnevno dobijali izvještaje o približavanju jakih partizanskih snaga i neprekidno su tražili pomoć. Uskoro je stigla jedna četa 20. ustaškog bataljona i vod mitraljeske čete 9. pješadijskog puka domobrana, a 11. jula još i 3. četa 17. ustaškog bataljona. U Prozoru se tako prikupilo oko 450 vojnika.[33])

Vrhovni štab je dao zadatak 3. brigadi i 4. bataljonu 1. brigade da oslobode Prozor. Četvrti bataljon je napadao pravcem Gornji Vakuf—Prozor i trebalo je da prekine vezu između ta dva grada. Dva bataljona 3. brigade napadali su sa juga i istoka, tako da je grad bio gotovo opkoljen.[34])

Naređenje Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 5, d. 1, str. 7.
M. Leković, navedeno djelo, str. 122—126.
Domobranska dokumenta, A-VII, fond NDH, k. 36, *i.* 2, d. 1.
Italijanska dokumenta, A-VII, fond italijanske dokumentacije, k. 421, f. 3, d. 28.
[32] M. Leković, navedeno djelo, str. 141—148.
Izvještaj 3. domobranskog zbora, A-VII, fond NDH, k. 71, f. 2, d. 26. i 3B.
[88] M. Leković, navedeno djelo, str. 134.
A-VII, fond NDH, k. 56, f. 2, d. 7. i 9; k. 71, f. 2, d. 55. i k. 204, f. 12, d. 1.

U vrijeme priprema napada 4. bataljon je nastupio u pravcu Makljena, orijentišući se ka Prozoru. U trenutku kada se vod 3. čete približavao serpentinima na putu ka Makljenu iznenada je izbila od Gornjeg Vakufa 3. četa 17. ustaškog bataljona crne legije. Vod 4. bataljona našao se između ustaša te čete i onih koji su branili grad. Vještim manevrom i prebacivanjem, pod zaštitom mitraljeske vatre, proleteri su se ipak izvukli bez gubitaka.

Prva četa se povukla na Krmsku glavu, gdje je pokušala da zaustavi nastupanje crne legije. Ustaše su izvršili juriš i primorali je na povlačenje. Tom prilikom je smrtno ranjena Olga Jovičić, politički komesar 1. čete 4. bataljona, prva žena politički komesar u 1. proleterskoj brigadi, predratni član Partije, studentkinja tehnike, neustrašivi borac i izvanredan drug. Proglašena je za narodnog heroja. I rudarska četa se povukla pod jakim pritiskom ustaša. Tako je bataljon, umjesto da izbije na polazne položaje za napad, bio prinuđen na odstupanje. Stab bataljona je procijenio da je odbrana Prozora jača nego se očekivalo i predložio je Vrhovnom komandantu da tamo pošalje još snaga, jer. . . »šteta bi bilo da nam pobegnu i odnesu oružje«.[35])

Ni jedinice 3. sandžačke brigade nijesu uspjele da zauzmu polazne položaje za napad na grad. Neprijateljska avijacija bila je veoma aktivna i stalno izviđala i bombardovala okolna sela. Nanijela je brigadi znatne gubitke.

Prvi neuspjeh u napadu na Prozor iznenadio je Vrhovni štab. On je bio obaviješten da u gradu ima 150—200 ustaša, domobrana i milicije i smatrao je da to neće biti težak zadatak za tri proleterska bataljona. Međutim, čim je Vrhovni komandant obaviješten 0 jačini otpora neprijatelja, odlučio je da se napad odloži za 24 časa 1 da cijela 3. sandžačka i 4. bataljon najprije rastjeraju neprijateljske grupe sa okolnih brda a onda, 13. jula, u zoru napadnu i na varošicu.[36]) On ni ovom prilikom nije bio upoznat da je u grad stigla crna legija i da je garnizon dvostruko jači nego se pretpostavljalo.

Prema planu 4. bataljon je napadao na Kozje stijene i Debelo brdo, a četiri bataljona 3. brigade obuhvatili su grad sa juga i jugoistoka, do sela Majdana. Peti bataljon je posjeo položaje na Makljenu.

Odbranu u samom Prozoru je organizovala crna legija a druge snage su isturene na okolne visove, koji su dominirali Prozorom.[37])

Napad na Prozor počeo je u 8 časova, sa tri časa zakašnjenja. Najprije je 5. bataljon rastjerao grupu ustaša sa Makljena, a 4. bataljon 1. brigade zauzeo Kozje stijene i tako stvorio mogućnost za upad u Prozor. Tada su sve jedinice krenule u napad na grad. Neprijatelj se uporno branio iz bunkera, rovova i nekih utvrđenih kuća. Naročito je bila jaka odbrana Kule, iz koje je neprijatelj dejstvovao jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Proleteri su morali da zauzimaju rov po rov. Kada je topčić »pito« pogodio

»5 *izvještaj štaba 4. bataljona,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 25.

[36] *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 56, str. 151.

neprijateljev minobacač, nastalo je kolebanje, naročito među ustašama 3. čete 20. bataljona, u kojoj su bili sami mladići, gotovo još djeca. To im je bio prvi vatreni okršaj. Oko podne ustaše su pobjegle iz rovova i bunkera u centar grada, a onda se organizovano povukli u pravcu Gmića. Tako je Prozor oslobođen.[38])

Oslobođenje Prozora mnogo je značilo za 3. brigadu kojoj je to prvi veći uspjeh od kada je stalno sa 1. brigadom.

Borba za oslobođenje Šćita

Još dok su trajale borbe za Prozor Vrhovni štab je prebacio glavninu 1. proleterske južno od Prozora u sela Paroši, Skrobučanu i Donju Višnjevicu. Na tom terenu brigada je bila u isto vrijeme i lijeva pobočnica cijele grupe brigada.[39]) Na molbu komandanta 1. brigade, Vrhovni komandant je dozvolio da se brigada odmori jedan dan poslije zamornih marševa i borbi.

Poslije toga odmora brigada je izbila zapadno od Prozora u sela Podbor, Kopčiće i Šćit, da ih očisti od ustaške milicije i pripremi se za nastupanje prema Ravnom gdje je trebalo da se sretne sa partizanima iz Bosanske krajine.

Naselja oko Sćita uglavnom su bila proustaški raspoložena. Tome su najviše doprinijeli tri fratra, sa gvardijanom samostana. U Sćitu je bilo 16 žandarma. Njima i fratrima stigao je u pomoć, 9. jula, vod ustaške čete 17. bataljona — 27 vojnika. Zajedno su organizovali odbranu. Tvrdi zidovi trospratnog samostana, sa malim prozorima, zvonik crkve i položaj samostana na uzvišici koja je dominirala okolinom, pružali su idealne uslove za organizaciju odbrane. Na zvonik crkve branioci su postavili puškomitraljez iz kojega su mogli tući svaku tačku na zemljištu oko samostana. Na ivicama sela kopani su rovovi.

U napadu na Sćit učestvovali su 1, 6. i 3. bataljon. Drugi je bio u rezervi. Oni su u zoru u snažnom naletu upali u rovove, ali su tek poslije petočasovne borbe uspjeli da istjeraju neprijatelja. Nekoliko ustaša i žandarma je ubijeno, 3 su zarobljena, neki su uspjeli da se provuku između jedinica i pobjegnu, a 4 žandarma, 14 ustaša, 4 milicionera i tri fratra su se zabarikadirali u samostanu. Prema jačini vatre bilo je očigledno da se oni neće predati do poslednjeg metka. Stab brigade je bio u dilemi šta da radi. Bezmalo sva okolna sela su katoličke vjeroispovijesti pa bi paljenje crkve i samostana vjerovatno negativno politički djelovalo. Ipak,

ss *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 2001, f. 2, d. 2.
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 274.
M. Leković, navedeno djelo, str. 193—199.
V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 163—165.
M. Dugalić, Lj. Miloševdć, V. Milović, S. Varga i B. Jakšić, članci *Prva proleterska,* knj. 1.

odlučio je da se zabarikadirani neprijatelj gađa iz minobacača, jer drugog riješenja nije bilo. Od osam mina pet su pogodile cilj: Vatrom iz minobacača prvo je zapaljena konjušnica. Sa nje se vatra prenijela na crkvu. Dvojica ustaša, sa puškomitraljezom, ubijeni su u tornju crkve, a ostali su se povukli u zgradu samostana i nastavili otpor. Plamen je zahvatio i dio zgrade samostana, ali ustaše su uspjele da ga ugase. Zatim je grupa boraca 3. bataljona ubacila u samostan zapaljene flaše sa benzinom. Ustaše su i tu vatru ugasili i uporno bombama spriječavali prilaze zgradi. U toku noći pala je jaka kiša i vidljivost se veoma smanjila. Fratri, ustaše i žandarmi iskoristili su pomrčinu i grmljavinu i uspjeli da se izvuku iz samostana. Provukli su se na spoju između 1. i 3. bataljona i pobjegli. Uhvaćeni su samo gvardijan, sa puškom, još jedan fratar i jedan žandarm.

Brigada je pretrpjela velike gubitke — 7 mrtvih i 10 ranjenih. U toj borbi protiv male grupe fanatika izgubila je dva puta više nego u borbama na pruzi Sarajevo—Mostar i za oslobođenje Konjica i Prozora.[40])

Na oslobođenoj teritoriji oko Prozora ostali su 2. i 6. bataljon. Dobili su zadatak da u politički i vjerski zatrovanoj sredini objašnjavaju ciljeve partizanske borbe, spriječavaju dalje bratoubilačko klanje i da organizuju žetvu pšenice na velikom manastirskom imanju. Sela su sa neizvjesnošću očekivala dolazak »strašnih proletera«. Strah ih je bilo i zbog toga što je iz njih bilo dosta koji su ubijali i palili susjedna srpska sela Ravno i Vukovsko. Očekivali su osvetu. Umjesto osvete dočekali su proletersku visoku političku svijest i — širokogrudost. Uspješno su objašnjavali seljacima zbog čega je zapaljena crkva, i rečeno im je da su fratri crkvu pretvorili u bunker, da su sa propovedaonice sipali smrt iz puškomitraljeza, da su bili najzatrovaniji inspiratori borbe protiv partizana.

Držanje i rad proleterskih jedinica urodio je plodom. Neki seljaci su odmah, na poziv štaba brigade, predali oružje, a muslimansko selo Kopčići je uglavnom prijateljski dočekalo partizane. Narod je sticao sve više povjerenja u partizane, sarađivao sa njima, pomagao u žetvi, učestvovao na priredbama, zborovima i igrankama. I rado je prodavao svoje proizvode. Iz nekih od tih sela prijavili su se i prvi dobrovoljci u partizane.[41])

I neprijatelj je priznavo da su partizani dobro postupali sa narodom i da imaju uspjeha. U izvještaju velikog župana Plive i Rame piše, na primjer, i ovo:

». . .Mora se priznati da su ovi banditi imali dosta odmjeren takt prema seljačkom dijelu naroda i da su ga uspjeli uglav-

[40] *Izvještaji štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1 d. 27 i 28. i k. 3, f. 2, d. 40.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1990, f. 2, d. 1. i k. 1985, f. 2, d. 2.
M. Leković, navedeno djelo, str. 200—202.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 141—142.
V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 165.

nom neutralisati, a gradsko stanovništvo mahom za sebe i svoju ideologiju dobiti.«[42])

Oslobođena Prozorska kotlina dobrodošla je grupi proleterskih brigada da malo predahne i kao baza za dalje nastupanje i za vezu sa Hercegovinom i Crnom Gorom. Bogata prispjela žetva na velikom samostanskom imanju omogućila je dobru ishranu iznurenih jedinica i ranjenika.

Napad na Bugojno

Sredinom jula Vrhovni komandant je naredio 2. i 4. brigadi da oslobode Bugojno. On je uputio 4. bataljon 1. proleterske u pomoć 4. brigadi.

Neprijatelj je bio dovukao jaka pojačanja u ugroženo Bugojno. U njemu je bilo pet ustaških četa 10. i 20. bataljona, tri čete 1. bataljona 15. puka domobrana i nešto milicionera i žandarma—ukupno oko 900 vojnika. Pored pješadijskog naoružanja raspolagali su jednim topom i jednini oklopnim automobilom. Neprijatelj se užurbano utvrđivao, iskopao je rovove i na nekim pravcima postavio bodljikavu žicu. Odbranom grada komandovao je komandant operativne zone 3. domobranskog zbora. Činio je to smišljeno i znalački, enrgično je zaveo red hapseći paničare i neke izbjeglice iz Prozora.[43]) Naravno 2. i 4. brigada malo šta su o tome znali.

Napad je izvršen između 16. i 17. jula. Bataljoni su naišli na snažnu, dobro organizovanu vatru i bili primorani da odstupe. Četvrti bataljon 1. proleterske napadao je sa dvije čete na Goricu, koja je dominirala poljem i odbranom grada sa juga, a Rudarska četa je zauzela centralu. Na pravcu Gorice glavnina bataljona je dočekana iz zasjede i primorana da odstupi.[44])

Slabo organizovani napad na jaku odbranu Bugojna nije uspio, Jedinice su se povukle na polazne položaje. Četvrti bataljon je izgubio jednog borca a trojica su ranjeni.[45])

Vrhovni komandant je bio veoma nezadovoljan neuspjehom 2. i 4. brigade i oštro im je zamjerio zbog toga.[46]) Tim brigadama je naredio 17. jula da organizuju novi napad na Bugojno, da presijeku komunikacije od Donjeg Vakufa ili da zauzmu ili blokiraju to

« *Izvještaj Velike župe Plive i Rame,* A-VII, fond NDH, k. 71, f. 4, d. 50.

[43] Kao pod br. 41.
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 268.
M. Leković, navedeno djelo, str. 202—210.

[44] *Izvještaji domobranskih jedinica,* A-VII, fond NDH, k. 56, **f.** 2, d. 7. i k. 195, f. 9, d. 3.

« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1986, f. 9, d. 11.
Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 5, d, 30, i *Zbornik,* t. IV, knj. 6, d. 154.
M. Leković, navedeno djelo, str. 232—239.
A-VII, fond NDH, k. 56, f. 2, d. 7. i 10.

[4]« *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 31, str. 92.

mjesto. Za taj napad Vrhovni komandant je pojačao svoje snage još sa 1. i 3. bataljonom 1. brigade.

Brigade su odmah počele sa pripremama za drugi napad na Bugojno. Prvi i 3. bataljon 1. proleterske su 17. jula uveče pristigle, preko Gornjeg Vakufa, kod Bugojna, gdje su se nalazile ostale snage određene za napad. Noću između 18. i 19. jula 1. bataljon 4. brigade i 4. bataljon 1. brigade su prešli preko rijeke Vrbas i kod Kopčića porušili prugu, presjekli cestu Donji Vakuf—Bugojno i zauzeli položaje sa kojih je trebalo da spriječe dolazak pojačanja neprijatelju u Bugojno iz Donjeg Vakufa. Neprijatelj je bio svjestan te opasnosti, pa je u toku dana potisnuo te bataljone sa komunikacije i iz Donjeg Vakufa prebacio u Bugojno još jedan bataljon crne legije, jednu četu 5. ustaškog bataljona i jedna oklopna kola. Sa tim snagama garnizon u Bugojnu je bio blizu dvostruko jači nego prilikom prvog napada na njega.

Prema planu napada glavni udar je trebalo nanijeti sa sjeverozapada, a ne preko Gorice i Gradine, jako utvrđenih rejona, ili preko Vrbasa. Neobaviješten o dolasku novih neprijateljskih snaga u Bugojno, Vrhovni komandant je 20. jula insistirao da se napad, koji je bio pripremljen za jedan dan, izvede, smatrajući da je za uništenje neprijatelja u Bugojnu dovoljno osam bataljona.[47])

Napad je počeo u određeno vrijeme. Bataljoni 2. i 4. brigade dočekani su jakom vatrom i nijesu mogli prodrijeti u grad. Prvi bataljon 1. proleterske je bez teškoća prešao preko mosta na Vrbasu kod Čaušlija, i preko polja upao u prve kuće. Uspio je da razbije nekoliko neprijateljskih grupa i izbije u centar kod crkve, ali je, kada 2. i 4. brigada nijesu ušle u grad, bio primoran da se povuče, izgubivši tri borca. Jedna desetina tog bataljona bila je odsiječena i ostala u gradu, u jednoj šupi, gdje je pritajena provela dan i u toku slijedeće noći se izvukla.

Ni 3. bataljon 1. brigade, koji je takođe napadao preko Vrbasa, nije imao uspjeha. Bataljon je pregazio Vrbas, dospio do prvih kuća, gdje je dočekan jakom vatrom i primoran da se vrati preko rijeke.

U zoru 22. jula napad je obustavljen. Napad nije uspio jer su brigade oklijevale, nije bilo dobro organizovano ni sadejstvo između bataljona a, nadasve, zbog toga što su podcijenjene neprijateljske snage, odnosno što podaci o njima nijesu bili ni približno tačni.

Pomanjkanje obavještajnih i drugih podataka, ne prvi put, odlučujuće je uticalo da se doživi neuspjeh.[48]) Treba reći i to da je neprijatelj pravovremeno uvidio opasnost koja mu prijeti i doveo jake snage, da je umješno organizovao odbranu i da se uporno branio.

« *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 38, str. 107.
Izvještaj načelnika Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 5, d. 39.
« *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 38, stir. 107.
Primjedbe predstavnika Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 5, d. 40, str. 109.
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 276.
M. Leković, navedeno djelo, str. 265—272.
B. Janković, *4. proleterska brigada,* str. 90—93.

Oslobođenje Duvna

Oslobođenje Prozora i Scita označilo je spajanje grupe proleterskih brigada sa krajiškim partizanima. Time je praktično završen pohod brigada prema Bosanskoj krajini. Stvoreni su povoljni uslovi za nova ofanzivna dejstva, u sadejstvu sa krajiškim jedinicama, za čvršću vezu sa partizanskim odredima u Hrvatskoj i Sloveniji, za širi politički rad i za stvaranje nove slobodne teritorije.

Prva proleterska i 3. sandžačka su poslije oslobođenja Sćita bile spremne da prodiru dalje, ali neuspjeh kod Bugojna znatno je pogoršao uslove za njihovo dejstvo. Nagomilane neprijateljske snage u dolini Vrbasa predstavljale su ozbiljnu opasnost. Štab 1. proleterske brigade, iako je dobio zadatak da nastupa prema Duvnu, kad je u Vukovskom doznao da neprijatelj potiskuje 4. crnogorsku brigadu ka Gornjem Vakufu, pitao je Vrhovni štab, da li da se vrati i pomogne 4. brigadi ili da ide na izvršenje predviđenog zadatka.[49])

Prema dobijenim naređenjima 1. i 3. brigada su krenule ka Šujici i Duvnu, dok su se 2. i 4. brigada zadržale na položajima prema Kupresu, Bugojnu i Rami.

Treća brigada je lako oslobodila Šujicu i ostala na položajima u Donjem Malovanu, na komunikaciji Kupres—Šujica.

Prva proleterska je žurila prema Duvnu. Preko mještanskih jedinica dobila je podatke o neprijatelju i skicu odbrane grada. U Duvnu je bilo oko 70 domobrana, 40 ustaša, 30 milicionera i 7 žandarma.[50]) Među njima su bili i 11 ustaša koji su pobjegli iz Šćita, a koji su, uplašeni, paničarski djelovali na posadu. Komandant garnizona je tražio pomoć iz Livna i Posušja. Komandant garnizona u Livnu mu je obećao da će poslati pomoć, što je i ulivalo malo nade snagama u Duvnu.

Štab 1. proleterske je ocijenio da je posada u Duvnu malobrojna i da je može lako uništiti. Zbog toga nije čekao noć između 27. i 28 jula kada je bilo predviđeno da izvrši napad, nego je to učinio 25. jula. Ipak štab brigade nije poticijenio neprijatelja i u napad je poslao tri bataljona. Sa sjevera i zapada su napadali 2. i 3. bataljon, a 6. bataljon sa istoka, preko polja, da bi s te strane iznenadio neprijatelja, a i da bi mu onemogućio bježanje prema Posušju.

Drugi i 3. bataljon su u nastupanju odbacili manje neprijateljske snage iz Mokronoga i Eminova Sela i izbili pred grad — 2. bataljon ispred sela Blažuja, a 3. ispred Gradine, odakle su dočekani jakom vatrom. Bataljoni su prilegli, prepucavali se gotovo cio dan sa neprijateljem, čuvali borce i čekali da padne noć.

Neprijatelj u Duvnu bio je zadovoljan što je u toku dana »uspio« da odbije napad partizana, nadajući se obećanoj pomoći iz Livna. No pomoć nije stizala. Još kada je primijetio partizanske

4» *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 41.

kolone preko Kovač-planine (bio je to naš 4. bataljon) prema Stipančićima, na putu Livno—Duvno, iz sela Sarajlija duž ivice Duvanjskog polja prema putu za Posušje, komandant garnizona je uvidio da će uskoro biti obuhvaćeni kao u kliještima, pa je, čim je počelo da se smrkava, izvukao ljudstvo i pobjegao prema Prisoju i Posušju.

Bataljoni 1. proleterske nijesu na vrijeme primijetili povlačenje neprijatelja sa položaja i napali su u prazno. Poslije ulaska u grad bataljoni su priredili manifestacije, a zatim su upućeni da gone neprijatelja. U toku noći očistili su od ustaške milicije sva sela oko Duvanjskog polja.[51]

Mada brigada nije uspjela da uništi neprijatelja, cijela akcija je izvedena smjelo, taktički je bila dobro zamišljena i, što je najvažnije, Duvno je oslobođeno bez gubitaka. Vrhovni komandant je bio zadovoljan i u naređenju štabu 1. brigade to je priznao slijedećim riječima:

».. .Za pohvalu je vaša brzina kojom ste ovoga puta dejstvovali.«[52]

Politički rad brigade u narodu bio je nerazdvojni dio cjelokupne njene aktivnosti, pa je i taj rad u njenim izvještajima redovno pominjan. Pored podataka o marševima i borbama, uvijek su iznošena i zapažanja o tome kako narod dočekuje partizanske jedinice. U Konjicu: ...»narod nas je sa simpatijama dočekao«; na maršu ka Prozoru i u nekim selima oko Šćita: .. .»narod nas je dobro primio«; u Ravnom i Vukovskom: .. .»narod nas je dočekao sa oduševljenjem«; u nekim selima oko Duvna: .. .»takođe smo oduševljeno dočekani od naroda«; u selu Prisoju: ...»seljaci su bili proustaški raspoloženi, ali su ipak primili naše borce«. Razumljivo je što su Ravno, Vukovsko i neka sela oko Duvna oduševljeno dočekali brigadu. Ta sela su pretrpjela strašni ustaški teror, klanja, ubijanja, pljačke i paljenja. Preživjelo stanovništvo je stalno strahovalo od ustaškog garnizona u Kupresu i od nekih proustaških sela. Stanovnici popaljenih sela nijesu u proleterskim brigadama vidjeli samo svoju zaštitu, nego su doživjeli da vide pozitivne promjene u držanju stanovništva u dotadašnjim proustaškim selima, što je uveliko bio rezultat pojave i političkog rada proleterskih jedinica.

Nailazeći na popaljena sela, uništene domove i jame pune leševa, i. proleterska se ponovo našla u situaciji sličnoj onoj oko Foče i u istočnoj Bosni: da spriječava bratoubilačko uništavanje, da razbija vješto raspirivanu mržnju među ljudima raznih nacionalnosti ili vjera i da se bori za ideje bratstva i zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja. Mnoga ustaška zlodjela nametala su obavezu da se intenzivno i bez prekida radi na tom terenu.

si *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 30.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 2, d. 2, i k. 1990, f. 2, d. 1.
Oslobodilački rat, knj. 1, 3tr. 277.
M. Leković, navedeno djelo, str. 291—297.
A-VII, fond NDH, k. 56, f. 2, d. 8. i 9, i k. 140, f. 4, d. 3.
Izvještaj 9. pješadijskog puka domobrana, Zbornik, t. IV, knj. 7, d. 180, str. 377—392.

Borbe oko Šujice i Duvna

Pad Duvna je zaplašio i ustaško domobranske posade u Posušju i Livnu. Komandant 9. puka domobrana u Livnu, na osnovu izvještaja izbjeglica »procijenio je« da je Duvno napadalo preko 3000 partizana.[53]) U Posušju je vladala panika i uznemireni domobrani više su se spremali da bježe nego da se bore kada se pojave partizani. Paniku su povećavali ustaše i domobrani, koji su pobjegli iz Duvna, i mnogobrojne izbjeglice iz sela oko Duvanjskog polja. Ali 1. proleterska nije nastavila gonjenje prema Posušju, jer je već imala naređenje da se priprema za napad na Livno.

Protjerivanjem ustaša i domobrana iz Sujice i Duvna proširena je teritorija koju su 1. i 3. brigada oslobodile i povezale sa slobodnom teritorijom u zapadnoj Bosni i Dalmaciji. Na toj slobodnoj teritoriji ostali su dva jaka neprijateljeva uporišta, ustaški garnizoni u Kupresu i Livnu. Bilo ih je neophodno likvidirati. Ukoliko bi se u tome uspjelo lakše bi se mogla braniti slobodna teritorija, na planini Dinari, i stvorili bi se povoljni uslovi za nastupanje prema dolini Vrbasa.

Na toj teritoriji Vrhovni komandant je stavio pod svoju neposrednu komandu i jedinice 4. operativne zone Hrvatske i partizanske odrede u Bosanskoj krajini i time znatno pojačao grupu proleterskih brigada. On je odmah poslije uspostavljanja veze sa štabom 4. operativne zone na planini Cincaru i sa komandama krajiških jedinica, naredio, 26. jula, da 3. sandžačka brigada, dva bataljona 4. operativne zone i 5. krajiški partizanski odred napadnu Livno noću 30. jula. [64]) Napad je iz pravca Posušja obezbjeđivala 1. proleterska brigada, koja je dio snaga orijentisala prema Prologu, iz pravca Bosanskog Grahova jedinice 4. operativne zone i prema Kupresu 2. proleterska i 3. krajiški odred. Međutim, od tog napada se odustalo jer su se od Kupresa iznenada pojavile jake neprijateljske snage.

Poslije pada Šujice i Duvna neprijatelj u Livnu našao se odsiječen. Komandant garnizona u Livnu uporno je tražio pomoć, čak i od glavnog štaba u Zagrebu. Šesta divizija domobrana, kojoj se komanda nalazila u Mostaru, u čije operativno područje je spadalo i Livno, nije mu mogla uputiti pomoć, jer je za tako nešto morala da traži odobrenje od Italijana. A oni nijesu bili voljni da odobre slanje takve pomoći, osim u avijaciji, za izviđanje i bombardovanje. Livnu je pomoć obećao jedino komandant 3. zbora domobrana, dijela snaga koje su se nalazile u dolini Vrbasa.

Iz Bugojna je ka Šujici 25. jula krenuo bataljon crne legije, sa vodom oklopnih kola, ne nailazeći na otpor, jer su se partizanske jednice bile povukle sa tog terena. Manji otpor su mu pružili dijelovi 3. sandžačke brigade kod Donjeg Malovana. Taj bataljon je

sa *Izvještaj 9. pješadijskog puka,* kao pod br. 51.

28. jula stigao u Šujicu.[55]) Jedan kamion ustaša, sa vodom oklopnih kola, krenuo je iz Šujice ka Duvnu. Dijelovi 4. i 6. bataljona 1. proleterske bili su potpuno iznenađeni. Nijesu očekivali neprijatelja sa te strane, jer je tamo bila 3. sandžačka, a prema Kupresu i 2. proleterska brigada i 3. krajiški partizanski odred. Ipak su se bataljoni na vrijeme sklonili sa ceste i uspjeli da izbjegnu vatru oklopnih automobila. Svega dva borca su lakše ranjeni.[56]

štab 1. proleterske brigade, poslije tog neugodnog iznenađenja, brzo je usmjerio jedinice prema Duvnu. Još u toku noći upućeni su dijelovi 4. i 6. bataljona da izvide jačinu neprijatelja u Duvnu. Jedno odjeljenje 6. bataljona poslužilo se lukavstvom. Goneći poljem stado ovaca ušli su u grad i uspjeli da oštete jedan oklopni automobil. I dijelovi 4. bataljona ušli su u Blažuj, ali su naišli na oklopne automobile i vratili se, iako je u selu bilo samo 17 ustaša.[57])

Brigada nije odmah napala dosta male snage u Duvnu jer nije imala sredstva za borbu protiv oklopnih automobila, čak ni flaše sa benzinom. Zato je štab brigade i bio vrlo oprezan, čuvao je borce. Vrhovnom komandantu je napisao:

»... Pošto nemamo odgovarajuća oružja ne možemo da povedemo uspešnu borbu protiv 6 tenkova koji krstare između Duvna i sela Blaižuja.«[58]

Neprijatelj je i dalje bio veoma aktivan. Jedna njegova kolona je pošla iz Livna ka Borovoj glavi, u susret snagama koje su nastupale od Kupresa prema Duvnu. Nju je dočekao bataljon »Vojin Zirojević« i prisilio da se vrati u grad. Komandant Livna je procijenio da su partizanske snage oko Livna jake i da nema dovoljno snaga da se sam probija ka nekom od susjednih garnizona. Zato se orijentisao na organizaciju odbrane očekujući da će u međuvremenu snage spolja uspjeti da razbiju obruč oko grada.

Prodor ustaških snaga iz Kupresa ka Duvnu uticao je na Vrhovni štab da promijeni pripremljeni plan za napad na Livno i da ga odloži na neodređeno vrijeme. Glavna pažnja je poklonjena uništenju neprijateljske kolone koja je prodrla u Duvno. Druga proleterska brigada i 3. krajiški odred bili su vrlo aktivni i napadali su neprijatelja na pravcu Zloselo-Kupres i pokušavali da presijeku cestu Bugojno-Kupres kod Velikih i Malih vrata.[59]) Treća sandžačka brigada sprečavala je nadiranje snaga iz Kupresa ka Sujici, a 1. proleterska je stalno tukla neprijateljske snage koje su se kretale između Šujice i Duvna.

Neprijatelj je ipak postigao uspjeh na duvanjskom pravcu S obzirom na to da je komandant garnizona u Livnu stalno tražio

ss *Izvještaj domobranskih jedinica,* A-VII, fond NDH, k. 56, f. 2, d. 7 i k. 71, f. 3, d. 11.

Izvještaj oružničkog krila Sarajevo, Zbornik, t. IV, knj. 6, d. 137 str. 317.

5« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 49. *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1986, f. 3, d. 13.

57 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 3, f. 2, d. 49.

58 Isto.

pomoć, komandanti ustaških i domobranskih jedinica iz Bugojna riješili su da deblokiraju Livno, doture garnizonu municiju i namirnice i svojim dolaskom ojačaju borbeni moral njegovoj posadi. Nepotpuni bataljon crne legije, praćen oklopnim automobilima i uz podršku artiljerije i avijacije, prodro je 29. jula preko Borove glave u Livno. Partizanski bataljon »Vojin Zirojević« nije mogao da ga zaustavi. Drugi bataljon 1. proleterske nalazio se na planini Ivoviku i nije stigao da pomogne bataljonu »Vojin Zirojević«. On je čitav dan i sam trpio jaku artiljerijsku vatru i avionska bombardovanja. Borce je iznurivala i strahovita žeđ na bezvodnim i golim brdima Ivovika. Prvi bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. sandžačke, koji su bili blizu Suhovrha, takođe nijesu napali tu ustašku kolonu koja je nastupala ka Borovoj glavi. Nijesu to učinili jer im je bilo daleko važnije da sigurno obezbijede Vrhovni štab, koji se nalazio na planini Cincaru.

Brzi pad Borove glave doveo je glavninu 1. proleterske brigade u vrlo nepovoljan položaj. Našla se na malom prostoru između cesta Duvno — Kola — Livno i Duvno — Sujica — Livno. Bilo je rizično zadržati se na tom prostoru oivičenom cestama sa kojih je neprijatelj svakog trenutka mogao preduzeti napad. Štab brigade nije imao dovoljno podataka za iole sigurniju procjenu njegovih snaga i namjera pa je odlučio da se u toku noći probije preko komunikacije Šujica — Livno i na planini Cincaru poveže sa 3. brigadom i Vrhovnim štabom.[00]

U toku priprema za proboj štab 1. proleterske je dobio naređenje Vrhovnog komandanta da napadne neprijatelja u Duvnu. Naređenje je primljeno kasno jer su jedinice već nastupale ka cesti Šujica—Livno i nije ih bilo moguće vratiti i u toku noći napasti Duvno. Zato je štab odlučio da napad pripremi za iduću noć. Vrhovni komandant se složio sa tom odlukom. U to vrijeme 2. proleterska je snažno napadala prema Zloselu i Kupresu, što je znatno doprinijelo slabljenju aktivnosti neprijateljskih snaga prema Livnu i Duvnu.[61]

Vrhovni štab je ocijenio da je neophodno uništiti neprijateljske snage na Borovoj glavi, sa čijih su dominantnih položaja mogle ometati sve trenutne planove proleterskih jedinica, a naročito u sadejstvu sa snagama u Šujici. Sa juga je trebalo da napadaju tri bataljona 1. proleterske, a sa sjevera 1. bataljon i bataljon »Vojin Zirojević«. Bataljoni 3. brigade trebalo je da napadaju Šujicu i položaje na okolnim visovima Suhovrhu i Borku.

I neprijatelj je pažljivo analizirao svoj položaj. Komandanti njegovih snaga u rejonu Borove glave i Šujice, obaviješteni o jakom napadu partizana na Zloselo i Kupres, ocijenili su da i Kupres može pasti i da bi tada njihove snage oko Šujice ostale odsiječene i opkoljene. Pad Kupresa bi potpuno poremetio sve njihove planove u borbi protiv proleterskih brigada. Zbog toga su donijeli odluku o povlačenju sa Borove glave prema Šujici, sa

»« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 52.

namjerom da povuku i snage iz Sujice i ojačaju garnizon u Kupresu.

Bataljoni 1. proleterske pripremili su se za napad u toku noći na Borovu glavu. Nijesu bili u borbenom kontaktu sa neprijateljem, ali nijesu ni očekivali da će se on povući sa tako povoljnih položaja za odbranu. Treća brigada nije te noći napala na Sujicu i okolne visove.

Neprijatelj se pokazao dovoljno vješt, iskoristio je neaktivnost 1. i 3. brigade i bez teškoća povlačio svoje snage ka Kupresu.

Ujutro 1. avgusta 1. bataljon 1. proleterske brigade, koji se do tada nalazio na obezbjeđenju Vrhovnog štaba i pod komandom 3. brigade, uputio se, pošto na Borovoj glavi nije bilo neprijatelja, ka Suhovrhu, na kojem su se vidjele vatre. Kako je paljenje vatri bio ugovoreni znak o dostignutim položajima, štab bataljona je pretpostavljao da se tamo nalazi 4. bataljon 3. brigade, koji je inače imao zadatak da napadne neprijatelja na Suhovrhu. Zbog toga se bataljon slobodnije kretao. Neprijatelj ga je primijetio i pustio da nešto dublje uđe u njegov raspored, a onda otvorio žestoku vatru sa više strana i krenuo na juriš. Manje iskusna jedinica testo da bi, tako zatečena i iznenađena, izbjegla opkoljavanje i potpuno uništenje. Ali je 1. bataljon i tom prilikom pokazao svoju borbenu sposobnost i hladnokrvnost. Brzo je zalegao i na vatru odgovorio vatrom. Borci su i bombama zaustavljali razjarene ustaše crne legije, koji su žurili da što prije unište proletere, uz poklike »Hvatajmo ih žive«. Razvila se teška borba, na bliskom odstojanju. Trajala je gotovo cijelo prije podne. Bombe su često sijevale, a vatra iz automatskih oružja nije prestajala. Prva i 2. četa su pomogle 3. četi, koja je prva napala i našla se u najtežem položaju, da se izvuče, a onda su sve tri čete naizmjenično štitile jedna drugu, dok se nisu odlijepile od neprijatelja. Poslednja je ostala 1. četa. Bataljon je imao 7 mrtvih i 5 ranjenih. Mrtve nije mogao iznijeti i tek sjutradan su sahranjeni, kad su se ustaše povukli. Ustaše su bili došli do poginulih boraca, svakom od njih ispalili još po koji metak u čelo, izboli ih noževima i bacili niz stijene.[62]

Stab 1. brigade je, čim je primijetio u kakvom se položaju našao 1. bataljon, odmah uputio 4. bataljon da mu pomogne. Iako stalno tučen mitraljeskom i minobacačkom vatrom, bataljon je napao neprijatelja u rejonu Borka, zbacio ga sa kose, ali je u protivnapadu i on bio zbačen sa nje, te nije mogao stići da pomogne 1. bataljonu.

Jake snage na Suhovrhu i Borku bile su u stvari obezbjeđenje neprijateljskih snaga u Sujici, koje su se organizovano povlačile ka Kupresu. Jedinice 3. brigade pokušale su da mu spriječe izvlačenje iz Sujice, ali u tome nijesu uspjele. U noći između 1. i 2. avgusta neprijatelj se povukao u Kupres. Samo je izdvojio vod

«2 *Izvještaj 3. sandžačke brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 6, d. 78, str. 181.
B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 119—124.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 199—200.
M. Stijović, članak *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 453.

ustaša 20. bataljona i vod domobrana i uputio ih da pojačaju garnizon u Duvnu. Tako 1. i 3. brigada nijesu uspjele da unište kolonu koja se bila udaljila od svojih garnizona u Kupresu i Bugojnu. Brigade nijesu sinhronizovano dejstvovale, nijesu ni održavale stalni borbeni kontakt sa neprijateljem i sa zakašnjenjem su napale, kada se on već izvukao. Nasuprot tome, neprijatelj se uporno i organizovano borio, vješto manevrisao, dobro se obezbjeđivao, dobro organizovao sadejstvo pješadije, artiljerije i avijacije. To mu je i omogućilo da izvuče svoje jedinice iz neugodne situacije u kojoj su se našle u rejonu Šujice.[03] Ipak, ta njegova kolona nije izvršila osnovni zadatak. Samo je za kratko vrijeme odložila pad Livna.

Dok su glavnine 1. i 3. brigade vodile borbu oko Šujice, 6. bataljon 1. brigade, sa kombinovanom četom od pionirskog i topovskog voda, napao je na Duvno, koje je branila četa ustaša iz odbrambenog zdruga Jasenovac, vod 20. ustaškog bataljona i vod domobrana — svega 170 vojnika. Bataljon je snažnim jurišem skršio odbranu neprijatelja i natjerao ga na povlačenje ka Posušju. U Duvnu je oslobodio iz ustaškog zatvora 30 zatvorenika, koji su bili osuđeni na smrt.[04]

Napad na Livno

Odstupanjem jake ustaške grupe prema Kupresu i ponovnim oslobođenjem Šujice i Duvna stvorili su se povoljniji uslovi za pripremu ranije odgođenog napada na Livno. Neuspjeh ustaške grupe pokazao je da Nezavisna Država Hrvatska nema snaga za ofanzivna dejstva na tom terenu, da Nijemci neće da intervenišu preko demarkacione linije i da Italijani nijesu voljni da vode ma kakvu akciju u napuštenoj III okupacionoj zoni, osim avijacijom. Garnizon u Livnu je prepušten sam sebi da se kako zna i može suprotstavi proleterskim jedinicama.

U Livnu i njegovoj okolini bilo je mnogo aktivista i simpatizera NOP-a. Bataljon »Vojin Zirojević« su i sačinjavali borci sa tog terena. Vrhovni štab je imao detaljne podatke, dobijene iz grada, o sastavu, jačini i rasporedu neprijateljskih jedinica u garnizonu, o utvrđenim rejonima i objektima, pa čak i o planu vatre za objekte koji su štitili prilaze duž cesta. U Livnu su bile tri čete 13. puka domobrana i još 70 njegovih domobrana koji su pobjegli iz Glamoča, četa ustaša 20. bataljona, milicija i žandarmi — ukupno oko 950 vojnika, sa oko 20 puškomitraljeza i mitraljeza i 2 teška minobacača, sa velikom količinom municije.[05]

63 M. Leković, navedeno djelo, str. 324—361.

«•» Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 4, f. 1, d. 42.

M. Ivanović, članak *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 434.

Bojna relacija 6. divizije domobrana, A-VII, fond NDH, k. 56, f. 2, d. 8. i 9.

«5 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 5, f. 1, d. 10.

Vrhovni štab je odredio mnogo jače snage za napad na Livno nego kada je planirao prvi napad, a i izvršio je mnogo detaljnije pripreme. Komandantima jedinica je naređeno da obavezno izvrše izviđanje pravaca napada i objekata na njima i da se bataljonske rezerve kreću tako da onemoguće neprijatelju da se probije iz grada i izvuče naoružanje.

Za napad na Livno određeno je 10 bataljona, sa oko 1800 boraca: četiri bataljona 1. proleterske, tri bataljona 3. sandžačke, 5. krajiški odred i bataljon »Vojin Zirojević«. To nije bio naročito povoljan odnos snaga za napadača, pogotovu što se radilo o napadu na vrlo utvrđen grad, sa nekoliko jako utvrđenih objekata koje su još Italijani, majstori za tu vrstu posla, uredili za svoju odbranu: kulu na Bašajkovcu, samostan sa zvonikom crkve, fabriku cementa, četiri kasarne, zgrade žandarmerijske stanice, stočne stanice, rasadnik i nekoliko zgrada u samom gradu. Najbolje je bila utvrđena kuća doktora Mitrovića. Grad je bio djelimično opasan bodljikavom žicom, iskopani su bili i rovovi, izgrađeno više bunkera. Komanda garnizona je bila pripremila odbranu do poslednjeg metka; potpuno odsječena, nije očekivala pomoć ni sa koje strane. Napadač je imao prednost u inicijativi, hrabrosti, samopouzdanju i riješenosti da grad oslobodi, uništi neprijateljske snage i dođe do veće količine oružja, opreme i municije. I u raspolaganju detaljnim podacima o svemu što je mnogo uticalo na ishod borbe za grad.

Zapovijest za napad na Livno izdao je 4. avgusta načelnik Vrhovnog štaba. Njega je Vrhovni komandant odredio i da rukovodi napadom. Prema zapovijesti, 1. brigada je trebalo da napada sa istoka i juga, 3. brigada sa sjevera, preko Bašajkovca, i 5. krajiški odred sa zapada, duž ceste Glamoč — Livno. Predviđeno je da svi bataljoni napadnu toga dana u isto vrijeme, u 20,30 časova, utanačeno je sadejstvo i obezbijeđeno da garnizon bude potpuno opkoljen.[60]

Bataljoni 1. i 3. brigade posjeli su polazne položaje za napad na tri do pet kilometara od grada. Komandanti brigada izvršili su izviđanje sa štabovima bataljona. Na pravcima napada bataljona 1. proleterske bilo je nekoliko izrazito jakih odbrambenih objekata. Dato je uputstvo da se ti objekti, ako ne budu zauzeti u prvom naletu, blokiraju manjim snagama, a ostale da nastave da energično prodiru dalje, u grad.

U trenutku kada su bataljoni bili spremni za napad, pokolebao se načelnik Vrhovnog štaba, jer nije stigao 5. krajiški odred. Smatrao je da bez njega nema dovoljno snaga i da napad treba odložiti. O tome je izvijestio i Vrhovnog komandanta.

Stab 1. proleterske brigade, koji je bio izvršio izviđanje sa komandantima bataljona na brdu Velika orlovača, u neposrednoj

blizini grada, brzo je reagovao na stav načelnika Vrhovnog štaba i otvoreno izrazio neslaganje sa odlukom o odlaganju napada.* Učinio je to jer nije želio da se ponovi strahovanje kao ono oko Konjica, kolebanje kao ono kod Bugojna i odugovlačenje kao ono kod Duvna.

Takav stav prema načelniku Vrhovnog štaba razlikuje se od opšteg stava svih komandi prema Vrhovnom štabu, nespojiv je sa načelima komandovanja i sa subordinacijom u vojsci, pogotovo u ratu. Ali, štab 1. brigade svjesno je primio tu veliku odgovornost, spreman da pred Vrhovnim komandantom obrazloži i brani svoj stav.

Energičan stav štaba 1. brigade doveo je do toga da načelnik Vrhovnog štaba preispita svoju odluku i prihvati sugestiju štaba brigade da se ne upućuju jače snage preko Bašajkovca. U dogovoru sa štabom 3. brigade, kod koje se nalazio načelnik Vrhovnog štaba, jedan njen bataljon je pomjeren udesno, tako da je napadao duž ceste Glamoč — Livno, pravcem kojim je trebalo da napada 5. krajiški odred.

Zadaci drugih jedinica ostali su nepromijenjeni: 1. bataljon 1. proleterske napadao je pravcem Klanac — Kula — Tabija — kasarne; 3. bataljon pravcem samostan — cementara — centar grada; 2. bataljon od sela Brine, preko čistine i kroz bodljikavu žicu, ka crkvi i školi u centru grada; 4. bataljon napadao je duž ceste Sinj — Livno na stočnu stanicu, žandarmerijsku stanicu i dalje ka centru grada. Bataljoni su dobili izričite zadatke za međusobnu vezu i sadejstvo. Jedinice 3. brigade napadale su pravcem Bašajkovac — Veis Kula — kasarne i sa zapada, duž ceste, na utvrđenu kuću doktora Mitrovića. Borci bataljona »Vojin Zirojević«, njih oko 150, dodijeljeni su bataljonima kao vodiči. Jedino je jedan kompletan vod pridat 4. bataljonu 1. proleterske.

Prva proleterska se dobro pripremila za napad. Izvršeno je izviđanje, podijeljene bombe i municija, utanačeni zadaci svake jedinice. Održani su i kratki partijski sastanci na kojima je objašnjen vojni, politički i ekonomski značaj oslobođenja Livna.

Neprijatelj je primijetio približavanje partizanskih snaga Livnu. Bio je uputio jednu četu prema 4. bataljonu 1. brigade. Bataljon

* Odgovor štaba 1. proleterske brigade ...:
»
2) Apsolutno smo protiv odlaganja — svi mi iz štaba.
3) Ne razumemo da si sada mogao da se poljuljaš, zamutiš ćelu stvar. Bar da si odlučno rekao »ne« ...
... Mi smo svi odlučno za napad.
5) Ubeđeni smo da će Stari (vrhovni komandant J. B. Tito — prim. M. V.) biti vrlo ljut.

Za štab brigade
Koča, Fića, Štanko

I zamjenik komandanta, Danilo Lekić, koji je bio u bataljonima napisao je sličan odgovor...: »I ja sam protiv odlaganja... Samo odlučno i bez zebnje.«[07]

je pokušao da ne otkriva svoje položaje, ali je bio primoran da otvori vatru i odbaci je ka Livnu. I neprijateljeva avijacija je bila aktivna, neprekidno je izviđala i bombardovala pojedine položaje oko grada. Avioni su doturili opkoljenom garnizonu municiju. To je, izgleda, bilo sve što su mu mogli pomoći.

U vrijeme predviđeno za napad sve jedinice su pošle sa polaznih položaja. Neprijatelj je pred noć povukao sva isturena odjeljenja i patrole; isključivo se orijentisao na neposrednu odbranu grada. Bataljoni su se bez smetnji približili ivicama grada, tu malo zastali i izvršili poslednje pripreme. Tačno u 22,30 časova počeli su napad.

U početku nije postignut očekivani uspjeh. Jaka vatra iz automatskog oružja i stalno osvjetljavanje terena raketama primorale su bataljone da opreznije nastupaju. Prvi bataljon je trpio jaku vatru iz bunkera sa Klanac Kule i Tabije, a i minobacača. Pokušaj grupe bombaša da ućutkaju mitraljeska gnijezda nije uspio. I 3. bataljon je zaustavljen vatrom iz mitraljeza sa tornja samostanske crkve, iz bunkera i utvrđene fabrike cementa. Četvrti bataljon je uspio da se neopaženo približi bunkerima, a onda je i on primoran da zalegne. Streljački stroj je bio toliko blizu da ga je neprijateljska vatra prebacivala, ali i toliko daleko da ne može izvršiti juriš na bunkere. Borci su morali da oprezno puze. I bataljoni 3. brigade zaustavljeni su jakom vatrom: 5. bataljon pred Veis Kulom, 1. bataljon pred kasarnama. Na desnom krilu 3. bataljon je pokušao da uhvati vezu sa 4. bataljonom 1. brigade, ali je tom prilikom zabunom došlo do međusobnog puškaranja. Jedino je 2. bataljon 1. proleterske brigade izvršio zadatak. Stigao je blizu bunkera i bodljikave žice, tu malo zastao i krenuo preko čistine ka gradu. Kretao se u skokovima, koristeći trenutke kada se ugase rakete. U nekoliko skokova bataljon je izbio ispred rovova i bodljikave žice, začudo nebranjenih. Snažni, hitri momci, prvi koji su stigli do žice, preskočili su je penjući se uz stubove, a onda pomagali onima koji su pristizali da je i oni brže preskoče. Išlo je to kao na takmičenju. Ubrzo se čitav bataljon sručio u centar neprijateljeve odbrane, praktično bez borbe, osim što je vod 1. čete, na lijevom krilu, likvidirao posadu jednog betonskog bunkera. Nijedan borac 2. bataljona nije ni ranjen.

Drugi bataljon je brzo zauzeo crkvu, školu u kojoj je bio magacin municije, likvidirao nekoliko bunkera, napadajući ih iz pozadine, i zatim izbio u centar grada. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Uspjehom u centru grada 2. bataljon je poremetio cijelu neprijateljevu odbranu. Jedna patrola 3. čete, sa komandirom voda Milanom Raspopovićem, srela je komandanta garnizona, naoružana mašinkom i sa bombom u ruci, koji je pošao da obiđe odbranu i da je hrabri. Kad se našao oči u oči sa proleterima pokušao je da upotrijebi oružje. Vodnik Raspopović je skočio, uhvatio ga za ruku i to mu onemogućio.

Uhvaćeni bojnik — major Križanec, komandant garnizona otkrio je čitav plan odbrane grada. Znao je da je upad partizana u centar grada poremetio cjelokupnu odbranu. Cak je »objašnjavao« i kako

se koja otporna tačka može zauzeti, a i lično je naređivao potčinjenima da se predaju.

Druga grupa boraca, sa komesarom 1. čete Vuksanom Ljumovićem, obaviještena od građana, da u zatvoru ima mnogo zatvorenika, prodrla je u zatvor i oslobodila njih oko 40. Vjerovatno su to bili, tog jutra najsrećniji ljudi na svijetu. Mnogi su se odmah prihvatili pušaka, da se bore, a neki su i obavještenjima pomogli bataljonu.

Napad svih drugih bataljona trajao je i dalje, ali bez planiranog uspjeha. Približavala se i zora. Nijedna druga jedinica nije prodrla u grad. A bilo je naređeno, ako se grad ne zauzme do zore, da se bataljoni povuku. Pred zoru se bataljon okupio na uglu parkića kod škole nezadovoljan što treba da napusti gotovo zauzeti grad. Onda je počela »konferencija«! Rijedak, neviđen primjer, i teško ponovljiv. U jeku borbe borci su raspravljali da li će se bataljon povući kako je naređeno, ili ostati na zauzetim položajima u gradu. Donijeta je odluka da se ostane u gradu, da se bataljon utvrdi u postojećim objektima pogodnim za odbranu i da odatle pomaže ostalim bataljonima kada nastave napad. Stabu bataljona, koji je ostao u selu Brine poslani su kuriri, i zarobljenici, da ga izvijeste o odluci. Tražili su samo da svi bataljoni i dalje vrše pritisak na neprijatelja kako ne bi mogao izdvojiti veće snage protiv njih.

Kako je odlučeno, tako je učinjeno. Cete su, sa vodovima, desetinama ili grupama boraca, posjele školu, raskrsnice, hotel i nekoliko većih kuća. Privukli su dosta municije i bombi. I vode, jer se pretpostavljalo da treba izdržati i cio dugi letnji dan, što je mnogo lakše bez hrane nego bez vode.

Ipak je »kritična tačka« napada na Livno bila pređena. Bataljon je iz centra grada spriječavao svaki pokušaj djelova neprijateljeve odbrane da uspostave međusobnu vezu i da se snabdijevaju municijom. Stab 1. proleterske nije propustio da do kraja iskoristi uspjeh 2. bataljona. Naredio je ostalim bataljonima da pojačaju napad. I štab 3. brigade je postupio isto tako. U jutarnjim časovima ponovo se razbuktala borba na svim stranama. A onda je neprijatelj počeo naglo da popušta. Peti bataljon 3. brigade na juriš je zauzeo Veis Kulu i nastavio da sa njenih strmih stijena gađa neprijateljska uporišta. U isto vrijeme 1. bataljon 1. proleterske zauzeo je Klanac Kulu i napadao Tabiju. Dok su dvije čete napadale Tabiju, treća je na svom pravcu prodrla kroz odbranu i sa leđa napala bunkere i manastir Goricu. To je znatno pomoglo 3. bataljonu, koji je bombama najprije zauzeo samostan, a onda fabriku cementa i bunkere kod mosta. Prilikom zauzimanja samostana, Nemanja Marković, bivši prvak Jugoslavije u streljaštvu, pogodio je iz puške domobranskog podoficira, komandira mitraljeskog odjeljenja, koji je bio u zvoniku crkve — i tako je uklonjena najopasnija vatrena tačka. Borci su tada prislonili jedno stablo uz zgradu samostana, uskočili kroz prozor i bombama likvidirali njegovu posadu. U zoru je i 4. bataljon nastavio snažan napad. Zauzeo je nekoliko bunkera, a zatim prodro u grad i prvi

uhvatio vezu sa 2. bataljonom. Potom je 4. bataljon iz grada napao uporišta na stočnoj stanici i likvidirao ih. Uporno su se branili ustaše, žandarmi i milicionari u žandarmerijskoj stanici. Nekoliko pokušaja da se posada bombama likvidira nijesu uspjeli, a onda su se borci, preko susjednih kuća, prebacili na krov stanice. Tek tada su uspjeli da slome njihov otpor.

Prodor 4. bataljona u grad bilo je veliko ohrabrenje za 2. bataljon, koji se već nekoliko časova sam borio u njemu. Kratko vrijeme prije toga zaglušujuću grmljavu iz svih oruđa nadjačao je glas komandanta 1. bataljona, Pera Četkovića,* koji je hrabrio 2. bataljon »Držite se Crnogorci, stižemo vam u pomoć«. Uskoro su i 1. i 4. bataljon 3. brigade slomili otpor neprijatelja i izbili pred utvrđenu kuću doktora Mitrovića.

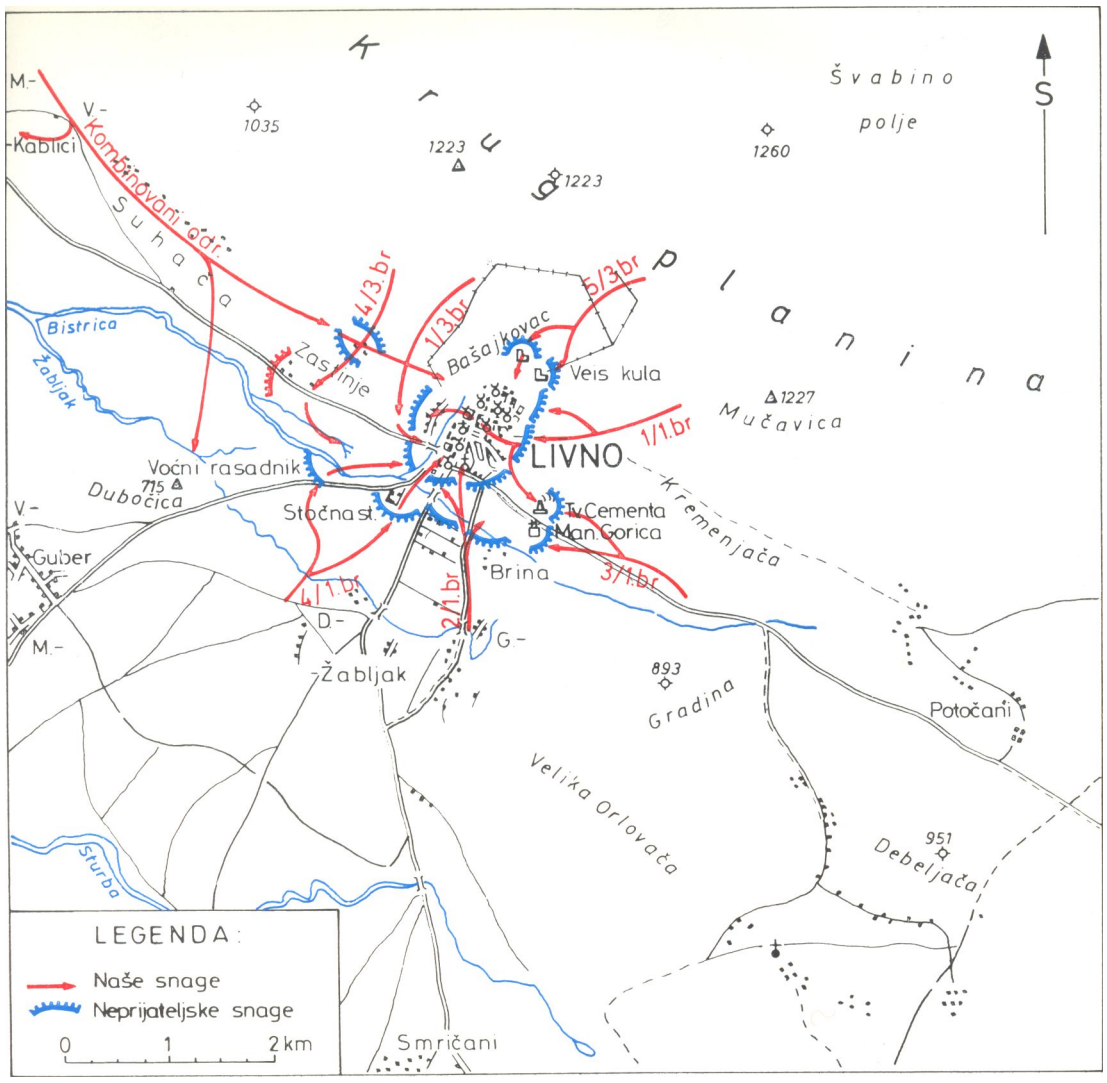
U 10 časova 5. avgusta bila je uglavnom riješena borba za Livno. Oko podne 1. bataljon 1. proleterske primorao je i domobrane u kasarni da se predaju. Jedino je još pružan otpor iz kuće doktora Mitrovića.

Kuća doktora Mitrovića, građena od tvrdog materijala, nalazila se na obali potoka. Oko nje je bila čistina. To je onemogućavalo bombašima da joj priđu. Njena terasa na spratu bila je ograđena vrećama pijeska i poslužila je neprijatelju kao platforma za minobacač. Na prozorima i na tavanu, ispod krova, takođe su bile postavljene vreće s pijeskom i napravljene puškarnice. U kući je bilo 8 Nijemaca, inženjera i tehničara rudnika u Tušini, oko 120 ustaša iz 20. bataljona i isto toliko domobrana, sa dva mitraljeza, više puškomitraljeza, jednim minobacačem i velikom količinom municije. Nijemci su zaveli red među preplašenim ustašama i domobranima. Kroz grad su pronijeli vijest da u podrumu kuće ima 6 000 kg eksploziva i pretnju da će ga upaliti ako budu primorani na predaju.

Pošto se uporište nije moglo likvidirati bombama primaknut je top »pito«, ali je poslije nekoliko ispaljenih granata, koje nijesu naškodile tvrdim zidovima zgrade, otjeran jakom vatrom branilaca.

Preko dana grad je nadlijetao avion, koji se prethodnog dana spuštao u Livno. Branioci iz kuće Mitrovića su ugovorenim znacima tražili pomoć. Međutim, pomoć nije mogla stići ni sa koje strane. Jedinice 4. operativne zone Hrvatske presjekle su sve puteve od Aržana, Sinja i Grahova, a snage 3. domobranskog korpusa u dolini Vrbasa i kod Kupresa brinule su svoju brigu: kako da se odbrane od 2. proleterske, 4. crnogorske i krajiških jedinica. Italijani, kao i ranije, nijesu bili voljni ni spremni da intervenišu u III zoni, koju su po sporazumu prepustili snagama NDH. Grupa u kući Mitrovića zaista je bila ostavljena sama sebi i u beznadežnom položaju.

Stab 1. brigade želio je da se što prije slomi otpor branilaca u kući Mitrovića, jer je iz nje grad neprekidno zasipan minama iz minobacača, nanoseći ogromnu štetu. Jedna mina je 6. avgusta

Napad na Livno.

iiruŕska ekipa 1. proleterske brigade septembra 1942

Prateći vod 2. bataljona avgusta 1942. U sredini Božina Petrović (sa naočarima) jedan od najhrabrijih boraca.

pala među borce 2. čete 2. bataljona. Poginula su dva, a ranjeno 10 boraca. Tako je 2. bataljon, koji je smjelo upao u grad bez gubitaka, iznenada pretrpio velike gubitke.

Vrhovni štab je, pripremajući napad na Livno, naredio 5. krajiškom odredu da iz Drvara uzme sa sobom 2 topa 76 mm, za uništavanje otpornih tačaka. Krajišnici su imali samo 10 granata i poslali su samo jedan top, koji je u Livno stigao sa zakašnjenjem, tek 6. avgusta uveče. Noću je top postavljen u borbenom rasporedu 2. bataljona iza jednog zida — ograde ispred bolnice, na oko 70 m daleko od kuće Mitrovića. Probijena je rupa u ogradi i kroz nju uperena cijev topa na kuću. Kuću je pogodilo 5 granata, ali je zid probila samo jedna. Od te granate poginulo je 20 ustaša i jedan Nijemac. Nijemci i ustaše su brzo reagovali minobacačkom vatrom. Jedna mina je ranila tri člana posade topa. Ali je to bio i poslednji trzaj branilaca, već pokolebanih prvim žrtvama od granate partizanskog topa. Uvidjeli su da nemaju izlaza i predali se.

Oko 9 časova 7. avgusta Livno je potpuno oslobođeno. Zarobljena je gotovo cijela posada — oko 400 domobrana, 250 ustaša i 7 Nijemaca. Uspjeli su da pobjegnu samo oni dijelovi jedinica koji su bili u objektima na periferiji grada, a nijesu se, kad je počela borba, povukli u grad. Domobrani su pušteni kućama, ustaše su strijeljani, a Nijemci su nešto kasnije zamijenjeni za 49 pripadnika NOP-a, koji su se nalazili u zatvorima ili logorima neprijatelja.

Plijen je bio veliki: 2 minobacača, sa preko 100 mina, 2 mitraljeza, 10 puškomitraljeza, veliki broj pušaka i preko 100 000 metaka, 3 500 kg eksploziva, mnogo opreme, namirnica, 10 kamiona i drugo. Urednici »Borbe«, lista KPJ, najviše su se obradovali vijesti da je zaplijenjena i jedna štamparija. To je značilo, da će »Borba« ponovo izlaziti.[68]

68 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 47, str. 125; 54, str. 141; 58, str. 155; 60, str. 159; 67, str. 183; 71, stir. 209; 73, str. 214; 74, Str. 215; 82, str. 230; 87, str. 258; 89, str. 263. i 105, str. 307; i knj. 6, d. 84, str. 218.

Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 3A, f. 1, d. 11.

Pismo štaba 1. proleterske brigade o držanju načelnika Vrhovnog štaba, A-VII, k. 3A, f. 1, d. 3.

Izvještaj 4. operativne zone Hrvatske, Zbornik, t. V, knj. 6, d. 3, str. 12. i 12, str. 49.

Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 2, d. 2. i k. 1986, f. 3, d. 13.

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 278.

M. Leković, navedeno djelo, str. 362—399.

V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 186—198.

2. Vidović, *Treća proleterska brigada,* str. 64—70.

B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 125—130.

R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 162—173.

2. Mihailović, *Rudarska četa,* str. 104.

J. Vujošević, *Proleterska četa,* str. 255—266.

J. Božović, *Ovde Prva proleterska,* str. 286.

J. Božović, P. JakSić, J. Pejković, R. Popović, V. Maslovarić, D. Saban, V. Šćepanović, M. Vučković, M. Vuksainović i 2. 2ivković, članci *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 461—487.

Bojna relacija 6. divizije domobrana, kao pod 64.

Dnevni izveštaj 3. domobranskog zbora, A-VII, k. 71, f. 3, d. 30.

Oslobođenje Livna je najveći dotadašnji uspjeh proleterskih brigada. Sadejstvo jedinica bilo je mnogo bolje nego ikada ranije, bataljoni su se primjerno pomagali. Došli su do izražaja heroizam boraca, umješnost i inicijativa štabova i komandi. Poslije završenih borbi štab 1. brigade napisao je Vrhovnom komandantu:

»... Predlažemo za pohvalu naš 1, 2, 3. i 4. bataljon, koji su nenadmašivom hrabrošću i vojničkom sposobnošću zauzeli grad Livno.«[09]

Vrhovni komandant je bio zadovoljan uspjehom 1. proleterske brigade. O tome je on napisao 7. avgusta obavještenje delegatu Vrhovnog štaba Sretenu Zujoviću sledeće:

»... Svi bataljoni 1. brigade su se sjajno borili ... kao munje su prodirali u varoš bez obzira na isprepletenu bodljikavu žicu i utvrđenja.«[70]

Napad na Livno pokazao je kako se odlučnim dejstvima, dobro zamišljenim i planiranim, mogu zauzeti i jako utvrđena naseljena mjesta. Mnoge jedinice su kasnije koristile to prvo veliko iskustvo proleterskih brigada u zauzimanju jako utvrđenih naseljenih mjesta.

Oslobođenje Livna imalo je krupan vojni, politički i ekonomski značaj. Stvorena je, prije svega, kompaktna slobodna teritorija u dijelu zapadne Bosne i u Dalmaciji, sa više gradova povezanih dobrim komunikacijama. Jedinice angažovane u borbama za Livno mogle su da se upotrijebe na drugim pravcima za proširivanje slobodne teritorije.

Oslobođenje Livna »bilo je praznik« za ustaničku Bosansku krajinu i Dalmaciju. Snaga koju su u toj borbi ispoljile proleterske brigade uvjerila je i neprijatelja i skeptike, a i prijatelje u to da narodnooslobodilački pokret neprekidno raste i postaje sve moćniji. I partizanski odredi u krajevima oko Livna su ojačali, mijenjalo se raspoloženje naroda, rastao je u njemu borbeni duh. Borci iz Dalmacije i Bosanske krajine, bataljon »Starac Vujadin« i 5. krajiški odred, sa lakoćom su očistili sela u Livanjskom polju od ustaške milicije.

I u ekonomskom pogledu oslobođenje Livna je takođe mnogo značilo. Livanjsko i Duvanjsko polje su donijeli bogatu žetvu, dosta su bogati i stokom; dobri putevi su omogućili da oslobođena teritorija dobije oblike ekonomske cjeline. I bolnice su se mogle bolje organizovati, koncentrisati, uredno snabdijevati, što je ranjenim i bolesnim ubrzalo izliječenje i povratak u svoje borbene jedinice.

Vijest o padu Livna brzo se pronijela cijelom NDH. Boljeg demantija ustaških samohvalisanja i okupatorskih izvještaja o uništenju partizanskih jedinica u zapadnoj Bosni nije moglo biti.

Pad Livna je veoma pogodio i Nijemce. Izgubili su stručnjake »Hanza Lajhmetal«, automobile, mašine i uređaje, gorivo i eksploziv. Sve je palo u ruke partizana, i oni će to znati upotrijebiti.

«9 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 4, f. 1, d. 42.
™ *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 87, str. 258.

Nijemce je najviše pogodila ozbiljna prijetnja da će biti obustavljena proizvodnja boksita. Osim toga, sve se to dešavalo u italijanskoj okupacionoj zoni, u kojoj Nijemci nijesu mogli da intervenišu, a Italijani nijesu htjeli ni da čuju o pomaganju snagama NDH, koja je samo dva mjeseca ranije uporno tražila da se oni povuku iz III okupacione zone.

Italijani su takođe bili pogođeni padom Livna. Tih su dana napustili i Vaganj i koncentrisali se u veće garnizone duž morske obale, očekujući i tamo napade partizana.

Za četnike u zapadnoj Bosni pad Livna bio je ravan udaru groma. U vrijeme kada se njihova organizacija počela naglo širiti, kada su spremali nove izdajničke poduhvate, poslije uspjeha u centralnoj Bosni i teškog stradanja naroda Krajine na Kozari, pojavila se takva partizanska sila koja je u stanju da zauzme i jako utvrđeno Livno. Vjerovatno su se pitali šta li će tek biti od njih kada im proleteri dođu u pohode.

Prodor Prve proleterske brigade u Dalmaciju

U oslobođenom Livnu nije bila određena nijedna jedinica da se stara o redu u gradu i okolini. Stab 1. brigade je skrenuo pažnju Vrhovnom štabu na to, smatrajući da je to neophodno, s tim što bi se za to učinio odgovornim štab neke brigade. Mještanske jedinice su zaostajale u pogledu discipline i reda za proleterskim jedinicama, a kod boraca i građana, javljala se i želja za osvetom prema ustašama, koji su ovdje počinili svakojaka nedjela, odnosno prema njihovim porodicama. Zbog toga je u Livnu i okolini bilo potrebno politički djelovati, i to brzo i pažljivo. Brigada se tako ponovo našla u situaciji da tješi ucvjeljene, urazumljuje podivljale i podiže mostove povjerenja među stanovništvom zavađenim vjerski i nacionalno.

Poslije oslobođenja Livna bataljoni 1. proleterske dobili su nekoliko dana odmora. Život je tekao prema utvrđenom redu: svakog dana rad na vojnom usavršavanju, politički rad, partijski sastanci, svako veče priredbe, pjesma, veselje. Svakodnevni politički rad na terenu, objašnjavanje ciljeva naše borbe i njene perspektive, zadataka proleterskih brigada, raskrinkavanje ustaša i četnika i, naročito, isticanje potrebe bratstva među našim narodima, bili su zadaci svih boraca brigade, a ne samo njenih političkih komesara.

Vrhovni štab je 14. avgusta uputio tri bataljona 1. proleterske (2, 4. i 6.) da pomognu dalmatinskim partizanima da razbiju ustaške i domobranske jedinice na terenu oko Biokova i da, ukoliko se ukaže prilika, oslobode Posušje, a zatim da se vrate u rejon Livna.[71] Time je ispunjena i želja biokovskih partizana, koji su uporno molili da brigada dođe na njihov teren, da zajedno ratuju.

Štab brigade je istoga dana naredio bataljonima da u toku noći krenu. Od bataljona »Josip Jurčević« već je bio dobio obavještenje da u Aržanu ima od 25 do 30 žandarma i milicionara, u Studencima oko 50, u Posušju oko 200 ustaša, u Imotskom oko 400 Italijana; u selima je bilo samo po nekoliko milicionara. Ustaše su uglavnom bili sa te teritorije. Njih je trebalo, po mogućnosti, pohvatati ili uništiti, a ne samo rastjerati.

Drugi bataljon, sa 90 boraca partizanskog bataljona »Vojin Žirojević«, pošao je preko Bukove gore prema Aržanu, čisteći uz put sela od milicije. Zandarmi iz Aržana i Vinice pobjegli su poslije prvih ispaljenih metaka. Četvrti bataljon je nastupao lijevo od njega, preko Roškog polja, ka Viru i cesti Duvno — Posušje na koju je trebalo da izbije južno od Studenog Vrela i tu presiječe odstupnicu ustašama koji su držali položaje kod Mesihovine. Zbog toga je bilo planirano da 6. bataljon krene duž ceste Duvno — Posušje dan kasnije, da bi napao ustaše kod Mesihovine tek kad im bude prekinuta odstupnica. Međutim, patrole 6. bataljona sukobile su se sa ustaškim, pojurile ih i ustaše su pobjegli iz Mesihovine prije nego im je 4. bataljon presjekao odstupnicu. Ustaše su pobjegle i iz Studenog Vrela i put za Posušje bio je otvoren.

Izbijanje 1. proleterske u područje Posušja, Imotskog i Lovreća uznemirilo je Italijane. Njihovi garnizoni u Imotskom gdje se nalazio 3. bataljon 26. puka divizije »Bergamo«, Zadvarju i Sestanovcu, u kojima je bio bataljon crnih košulja osjetili su se ugroženim. Zbog toga je komandant 26. italijanskog puka poslao, istog dana kada su partizani ušli u Aržano i Vinicu, po jednu ojačanu četu iz Imotskog i Šestanovaca u pravcu Studenaca. Pratili su ih i tenkovi. Cete su izbile u Studence, na raskrsnicu puteva Imotski — Lovreč. Jedna od njih iznenadila je 1. četu 2. bataljona u selu Vinice, ali je ona uspjela da se izvuče bez gubitaka. Italijani su mitraljirali okolinu i tukli minama iz bacača. Kad je pala noć vratili su se u svoje garnizone.[72] Kratki okršaj kod Studenaca bio je i prva borba sa Italijanima poslije one kod Gata u Hercegovini.

Slijedećeg dana bataljoni su nastavili dalje. Drugi bataljon je ušao u Studence, produžio duž ceste ka Zadvarju, izbio na brdo Petrinovaču i porušio i zapriječio cestu na više mjesta.[7]® Takođe bez otpora izbili su na liniju Vir — Vučipolje 4. i 6. bataljon. Ispred njih nije bilo neprijatelja sve do Posušja.

Uporedo sa bataljonima 1. proleterske brigade nastupao je i 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda. Prošao je kroz sva sela duž ceste Trilj — Aržano, ne nailazeći na otpor. Žandarmi i milicionari su ranije pobjegli, čim je 2. bataljon 1. proleterske brigade izbio u Studence.

Komandi 6. domobranske divizije je bilo jasno da slabe snage u Posušju, njena četa domobrana, četa ustaške odbrambene brigade

« *Izvještaj štaba* 2. *bataljona,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 26.
J. Vujošević, *Proleterska četa,* str. 270—280.
A-VII, fond italijanske dokumentacije, k. 388, f. 1, d. 12. i 13.
[78] Isto kao pod br. 72.

iz Jasenovca i još nešto ustaša, nijesu u stanju da zaustave partizanske bataljone, pa je tražila pomoć. Iz Sarajeva je 13. avgusta stigao u Imotski bataljon 1. ustaške brigade. Jedna njegova četa, oko 180 ustaša, upućena je u Posušje, a druga, oko 300 ustaša, nastupala je u pravcu Vira, prema 4. bataljonu.[74]

Ustaška četa je čim je stigla u Posušje, zajedno sa tamošnjim ustašama, domobranima i milicijom — ukupno oko 400 vojnika, krenula duž puta Posušje — Duvno. Ispred Klenka odbacila je patrolu 6. bataljona i krenula dalje. Pred njom se na Klenku našla samo 2. četa 6. bataljona, sa vodom pratećih oruđa, topovskim vodom brigade i vodom bataljona »Vojin Zirojević«. Male snage da zaustave oko pet puta jačeg neprijatelja. Ali, umjesto da se brani, četa 6. bataljona kojom je komandovao Siniša Nikolajević,* prva je napala neprijatelja. Ustaše je zbunio taj smjeli udar partizana, koji su im u prvom naletu nanijeli velike gubitke. Poslije su se ustaše pribrali i izvršili protivnapad. Lijevim krilom su pokušali, idući duž ceste, da obuhvate i napadnu sa leđa 2. četu na Klenku. Komandir 2. čete je bio predvidio i tu mogućnost i u tom pravcu blagovremeno uputio jedan vod, koji je sačekao ustaše na bliskom odstojanju. Borba se vodila bombama i noževima. Mnogo je mrtvih ustaša ostalo na cesti i oko kuća. U lijevi bok neprijatelja je tukao mitraljez 4. bataljona. Bio je na drugoj strani duboke jaruge, prilično daleko, vatra mu nije bila dovoljno efikasna ali je zbunjivala ustaše. Neprijatelj nije znao sa koje ga strane tuku, pa je u gomilama počeo da bježi ka Posušju. Na Klenku je do nogu potučen. Oko 60 mrtvih, najviše onih u crnim košuljama, ostavio je na Klenku, a imao je i veliki broj ranjenih. Gubici 2. čete: 3 poginula i tri ranjena borca.[75] U toj borbi je poginuo i hrabri puškomitraljezac Milorad Zivković. Bio je bolestan, imao je visoku temperaturu, ali nije htio da izostane iz borbe.

Vrijedi navesti da su komandant i politički komesar 6. bataljona u vrijeme borbe kod Klenka bili u štabu brigade, da se upoznaju sa novim zadacima i da su stigli pri kraju borbe. Komanda čete i komandiri vodova tim više su pokazali kako su savladali vještinu ratovanja. Vješto su manevrisali, dobro se obezbjeđivali, smjelo jurišali, dobro se branili. Samo tako su i mogli razbiti toliko brojno jačeg neprijatelja.

Poslije borbe na Klenku 6. bataljon je nastupao ka Posušju. Posada u Posušju, uplašena onim što se dogodilo na Klenku, i izbijanjem djelova 4. bataljona na cestu Posušje — Imotski, napustila je grad čim su borci 6. bataljona zapucali na ustaše kod prvih kuća. Tako je 16. avgusta oslobođeno Posušje.

I 2. bataljon je nastavio da napreduje. On je 17. avgusta ušao u Lovreč i približio se moru. Drugi bataljon Srednjodalma-

* Siniša Nikolajević, poginuo kao načelnik štaba 17. divizije 17. jula 1943. godine. Narodni heroj.

[74] *Bojna relacija 6. divizije,* kao i pod 64.

tinskog odreda i biokovski bataljon »Josip Jurčević« također su pomagali proleterima u rastjerivanju žandarma i milicije i vršili su pritisak na Provo i Zagvozd.

Citava teritorija oko Posušja, Lovreča i Imotskog, koja je dala dosta ustaša, našla se prekrivena partizanskim jedinicama. I očišćena je relativno lako, iako se smatrala jakim ustaškim uporištem. To je bio novi, teški udarac NDH. Njene vođe plašili su se da je ugrožen i Mostar.

Za dalmatinske partizane to su bili dani slavlja. Odlični borci, željeli su da to pokažu i pred svojim drugovima proleterima. Energično su čistili sela od žandarma i milicije, ali su i politički djelovali jer su ovi krajevi tada prvi put oslobođeni.

Uspjeh 1. brigade i dalmatinskih partizana zabrinuo je Italijane. Osjećali su se i sami ugroženi, dozvolili su, suprotno svom ranijem stavu, da u III zonu uđe bataljon od oko 600 ustaša radi zajedničke borbe protiv partizana i vraćanja izgubljenih garnizona.[76] Komandant 18. italijanskog korpusa, koji je planirao ofanzivu na partizane na Biokovu, tražio je dozvolu od komandanta 2. armije da prethodno suzbije napredovanje partizana sa sjevera. Italijani su se morali odlučiti za tu akciju, jer su i Nijemci na njih vršili pritisak da obezbijede nesmetan rad rudnika boksita u rejonu Širokog Brijega.

Štab 1. proleterske brigade i štab 4. operativne zone Hrvatske bili su zadovoljni postignutim uspjesima. Ali su i očekivali da će se neprijatelj pokrenuti iz jakih okolnih garnizona.

Bataljoni 1. brigade potpuno su izvršili svoj zadatak i trebalo je da se na tom terenu zadrže još samo dva-tri dana, a zatim vrate u rejon Livna, bliže ostalim proleterskim brigadama.[77]

Italijani su pošli u napad iz Imotskog i Zadvarja. Po čitav dan su izviđali avionima i bombardovali sela i terene gdje su mislili da mogu biti položaji partizana. Dva bataljona 26. puka divizije »Bergamo«, ojačani vodom tenkova i artiljerijom i podržani avijacijom pošli su 20. avgusta ka Posušju i prema Studencima. Ispred Italijana išli su žandarmi, milicija i ustaše, da im krče put. Drugi bataljon je odbio prve napade kolone koja je nastupala prema Studencima (1. bataljon 26. italijanskog puka i bataljon crnih košulja). Na pravcu prema Posušju Italijani su potisli djelove 4. bataljona, a onda su naišli na 6. bataljon i 2. četu 4. bataljona kod Grabovice. Borba je bila žestoka. Italijanski tenkovi su prodrli u Posušje, ali su se odmah vratili, plašeći se da ne budu odsiječeni. Četvrti i 6. bataljon, primijetivši pred noć povlačenje tenkova iz Posušja, krenuli su za njima i gonili ih do blizu Imotskog. U toku noći njihovi dijelovi su izvršili prepad na Imotski i natjerali Italijane da se čitavu noć »brane« vatrom iz topova, minobacača i mitraljeza.

[76] M. Leković, navedeno djelo, str. 414.
A-VII, fond NDH, k. 57, f. 3, d. 1.

Na pravcu ka Studencima 2. bataljon nije mogao da izdrži nove napade Italijana, koje je podržavala artiljerija i avijacija i pod borbom se povlačio. Poslije četvoročasovne borbe, kada su tenkovi savladali zapreke na cesti, Italijani su ušli u Aržano. Toga dana ranjeni su komandant 2. bataljona Radovan Vukanović i još jedan borac.

Stab brigade nije htio da se upušta u frontalne borbe sa Italijanima i izloži jedinice jakoj neprijateljskoj vatri i avionskom bombardovanju na golom dalmatinskom kamenjaru. A kako je neprijatelj ispoljio najjače dejstvo prema Aržanu, procijenio je da vjerovatno namjerava da prodre ka Livnu, pa je, pošto nije dobio traženo pojačanje, odmah povukao 4. i 6. bataljon i uputio ih u pomoć 2. bataljonu, da zajedno zatvore pravac prema Livnu. Ali komandant italijanske divizije »Bergamo« nije to planirao. Zadovoljan zauzimanjem Aržana i Posušja i potiskivanjem partizanskih jedinica sa te teritorije, smatrao je da je postignut postavljeni cilj i naredio je svojim jedinicama da se odmah vrate i otpočnu ranije planiranu operaciju čišćenja Biokova.

Stab 2. bataljona, naravno, nije znao za to, ali nije ni pasivno čekao dolazak druga dva bataljona. Aktivno braneći pravac prema Livnu, štab je donio odluku da bataljon, zajedno sa 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda napadne Italijane kod Aržana. Napad je uslijedio baš u vrijeme kada su Italijani počeli da se povlače. Morali su to sada da čine pod borbom; štitila ih je artiljerija, avijacija i tenkovi. Bataljoni su ponovo oslobodili cijelu teritoriju do blizu Imotskog.

Svoje položaje u Dalmaciji 1. brigada je predala 10. hercegovačkoj brigadi i bataljonima dalmatinskih partizanskih odreda, a onda se, prema naređenju Vrhovnog štaba, vratila kod Livna.[78] U borbama koje je vodila na toj teritoriji naročito se istakla 3. četa 2. bataljona, koju je, u svojoj Naredbi, pohvalio Vrhovni komandant.

Prodor tri bataljona 1. proleterske u Dalmaciju karakterističan je primjer načina dejstva brigade: brzo nastupanje, energično dejstvo, samoinicijativa starješina i boraca, čuvanje jedinica od velikih gubitaka. Stab brigade i štabovi bataljona dobro su procjenjivali kada, gdje i kako treba napadati neprijatelja, vješto manevrisali jedinicama i izbjegavali udare neprijatelja kada su bili i odbrani, ispravno procjenjivali kada prijeći u protivnapade. Vješto su organizovali i borbu sa neprijateljevim tenkovima. Brigada je odlično uskladila dejstva sa partizanskim bataljonima »Josip Jurčević« i 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda, koji su uz nju dobili novu snagu.

78 *Naređenje načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 5, d. 112, str. 329. i *Naređenje Vrhovnog komandanta,* d. 116, str. 337.

Izvještaji štaba brigade, A-VII, k. 701, f. 2, d. 29. i k. 3A, f. 1, d. 19.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1986, f. 3, d. 11, 12. i 13.
M. Leković, navedeno djelo, str. 419—425.
J. Vujošević, *Proleterska četa,* sir. 278—280.
P. Romac, *Borbe,* str. 190—207.
2. Mihailović, *Rudarska četa,* str. 105.

Boravak u okolini Livna

Dok su 2, 4. i 6. bataljon vodili borbe u Dalmaciji, 1. i 3. su bili u okolini Sujice i Donjeg Malovana, da bi spriječili eventualni pokušaj ustaša iz Kupresa da prodru prema Livnu i Duvnu. Bataljoni su imali dosta vremena za vojnu i političku nastavu i kulturno-zabavni rad. Cesto su i zajedno bili na časovima nastave i razvijali živu diskusiju. Davali su i priredbe u okolnim selima.

Drugarske večeri bile su svakodnevne, bataljoni su naizmjenično bili domaćini. Oni su se i inače nazivali »rođacima«. Njihove drugarske večeri bile su onaj vedriji dio njihovog ratnog drugarstva i velikog međusobnog povjerenja. Pjevalo se, igrala kola. Srbijanci su naučili crnogorsko kolo i skakali »kao pravi sokolovi«, a kad zasvira »kukunješće« nije se znalo ko bolje »veze nogama«. Članovi štaba brigade bili su gotovo svakodnevno sa borcima. Jednoga su dana, na kraju Kupreškog polja, kod Donjeg Malovana, 1. i 3. bataljon odigrali i fudbalsku utakmicu. Završila se rezultatom 1:1. Komandant brigade je sudio. Obje strane su ga navijački optuživale da je »namjestio« rezultat.[79]

Krajem avgusta vratili su se iz Dalmacije 2, 4. i 6. bataljon i odmarali nekoliko dana u okolini Livna. Odmor je, kao i uvijek, bio škola teorijskog ratovanja na političkom i vojnom polju.

U tom periodu intenzivno se radilo i na pripremi prve partijske konferencije brigade. U svim ćelijama je detaljno pretresan dotadašnji rad. Na partijskim konferencijama bataljona izabrano je po 15 delegata — komandanata, političkih komesara bataljona, sekretara bataljonskih biroa, sekretara četnih partijskih ćelija i drugih, po junaštvu poznatih članova Partije.

Održavanje partijske konferencije bilo je potrebno da bi se sagledala opšta vojna i politička situacija i da bi se odredili konkretni zadaci organizacija. U to vrijeme na Istočnom frontu se odvijala velika njemačka ofanziva prema Staljingradu. Samo oni koji su bili ubijeđeni u snagu socijalizma vjerovali su tada da će Crvena armija slomiti njemačku ofanzivu, bez obzira na to što je trenutno bila u defanzivi. Optimističkoj procjeni situacije doprinosio je i britansko-sovjetski sporazum od 26. maja, kome su se kasnije pridružile i SAD. Snage Antihitlerovske koalicije narastale su, i to je bio jedan od bitnih elemenata pobjede nad fašizmom. Nastojeći da se unutar koalicije ne izaziva ni posredno podozrenje Sovjetski Savez, odnosno Kominterna intervenisala je i tražila da se brigadama oduzme naziv »proleterska«, da se one, navodno u duhu oslobodilačke borbe, zovu samo udarne. CK KPJ je, uglavnom, prihvatio sugestiju Kominterne i odgovorio:

»... Mi se slažemo sa vama da brigade treba nazvati samo udarnim, a ne proleterskim. Proleterske će ostati samo 1. i 2. brigada, čiji je sastav pretežno od radnika. Uzgred budi

rečeno naziv »proleterska« tražili su sami borci i komandiri .. ,«[80]

Na domaćem ratištu snage NOP-a su bile u ofanzivi. Stvorena je velika slobodna teritorija u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj.

Sama brigada je u toku jula i avgusta izvela nekoliko izvanrednih akcija, veoma značajnih. Došla je na novu teritoriju i u drukčiju sredinu od onih u kojima je do tada ratovala, srela se sa novim partizanskim jedinicama. Sve je to iziskivalo da se utvrde smjernice za dalju aktivnost. Bilo je potrebno, takođe, ujednačiti kriterijume o primanju boraca u Partiju, o sadržaju rada ćelija o teorijskom uzdizanju komunista, o kritici i samokritici i daljem razvoju i usavršavanju partijske organizacije kao rukovodeće snage u jedinicama.

Konferencija je održana noću 27/28. avgusta u Livnu. Osim delegata i rukovodilaca konferenciji su prisustvovali predstavnici CK KPJ i predstavnici susjednih proleterskih brigada.

Partija u brigadi je, rečeno je, brinući o izvršavanju zadataka, političkom obrazovanju, međusobnim odnosima, osposobljavanju mladih, kadrovskoj politici, razvijanju moralnog lika borca i, uopšte, o životu, radu i borbi brigade postala i stvarna rukovodeća snaga u njoj. Istaknuto je da je partijska organizacija uložila dosta truda u ideološko uzdizanje članstva, ali da se u tome ipak sporo napredovalo, te da taj rad valja intenzivirati. Ponovljeno je uputstvo CK KPJ da se na jedan praktični održavaju dva teorijska sastanka i da se pomogne onim drugovima koji teže savladavaju teoriju.

Za kritiku i samokritiku je rečeno da je bila jedno od najmoćnijih oružja u vaspitavanju cjelokupnog sastava brigade, ali i to da je u njoj bilo, u kritici — cjepidlačenja, a u samokritici — »ispovijedanja«.

Prijem novih članova u Partiju ocijenjen je kao jedan od najvećih problema. Prilikom osnivanja brigade blizu 40 posto sastava brigade bili su članovi Partije. Za osam mjeseci, koliko je bilo proteklo od osnivanja brigade, u Partiju je primljeno oko 250 boraca. U tom periodu poginulo je 140 boraca koji nijesu bili članovi Partije. Ako se uzme u obzir to da je poginulo još oko 100 boraca koji su bili članovi Partije, proizlazi da je broj primljenih u Partiju gotovo jednak broju poginulih, odnosno da je borac 1. proleterske imao podjednake šanse da bude primljen u Partiju ili da pogine. To je, bez sumnje bilo veliko sektašenje.

Partijska konferencija je upozorila na prestroge kriterijume za prijem novih članova u Partiju. Rečeno je da su primjenjivani kriterijumi iz doba najstrože ilegalnosti i da oni ne mogu, i ne treba da se formalistički primjenjuju u novim uslovima. Zaključak je, ne smije se sektašiti u prijemu boraca u Partiju.

Partijska konferencija je dala snažan podstrek radu partijske organizacije brigade. Okolnost da se tih dana brigada uglavnom.

udmarala u okolini Livna, omogućila je da zaključci brzo dopru do svakog borca, odnosno da se u duhu njenih zaključaka odrede zadaci svake ćelije i svakog pojedinca.

Nove borbe sa ustašama iz Kupresa

Neuspjeli pokušaj 2. proleterske, 4. crnogorske i krajiških jedinica da oslobode Kupres donio je Vrhovnom štabu dosta problema. Morao je privremeno da obustavi nastupanje jedinica ka Mrkonjić Gradu i Bosanskom Grahovu i jače blokira ustaško-domobranske snage u Kupresu, koje su bile stalna opasnost oslobođenom Livnu i Duvnu. S tim zadatkom je i uputio 1. proletersku brigadu prema Kupresu. Četvrti bataljon je bio u Rilićima, 1. i 3. u Donjem Malovanu, 2. na Suhovrhu, a 6. kao rezerva, kod Livna.

Neki članovi Vrhovnog štaba bili su mišljenja da bi 1. proleterska mogla da oslobodi Kupres. Načelnik štaba brigade napravio je plan za takav napad. Prema njemu trebalo je da Kupres napadnu četiri bataljona 1. proleterske i sedam bataljona drugih brigada.[81] Do toga napada ipak nije došlo. Vrhovni komandant je usvojio mišljenje štaba 1. brigade da se Kupres ne može zauzeti bez teškog naoružanja i sredstava za borbu sa oklopnim vozilima.

Pravac Kupres — Bujica zatvarao je 4. bataljon brigade kod •sela Rilića i Zanogline, blizu Kupresa. Poslije podne 4. septembra sletio je jedan avion NDH na aerodrom blizu Kupresa i tu zanoćio. U bataljonu se rodila ideja da unište neprijateljev avion. Grupa boraca Rudarske čete pošla je preko polja prema avionu, ostavljenom u neposrednoj blizini grada, ali bez obezbjeđenja. Neprijatelj nije očekivao takvu drskost. Borci su posuli avion benzinom i zapalili ga. Plamen je naglo buknuo te se i grupa koja ga je zapalila našla u teškom položaju: blizu neprijatelja, na sasvim .golom aerodromu, osvijetljenom velikom plamenom buktinjom, u koju se avion pretvorio. Povlačili su se trčeći praćeni vatrom automatskih oruđa i minobacača. Sreća je bila što ih neprijatelj nije gonio oklopnim kolima. Borci su se brzo i vješto prebacivali, štiteći se vatrom. Uspjeli su da pretrče polje bez gubitaka.[82]

Neprijateljske snage u Kupresu bile su vrlo jake. I često su pravile ispade prema Vukovskom i Rilićima. Dvije jake kolone ustaša i milicije, oko 3 000 vojnika, uz podršku tenkova, oklopnih •automobila, artiljerije i avijacije, krenule su 7. septembra prema Rilićima i Zanoglini.[83] Dočekali su ih 4. bataljon 1. proleterske i Vukovska partizanska četa, ali su poslije višečasovne borbe morali da se povuku, sa tri poginula i 10 ranjenih boraca. U toj borbi se istakla Draginja Katić — Katica, koja je štitila povlačenje svoje desetine. Desetina se izvukla i vatrom odbranila Katicu koju su ustaše pokušale da uhvate živu.

si *Plan napada na Kupres,* A-VII, k. 701, f. 2/2, d. 36.
82 2. 2ivanović, članak »*Prva proleterska«,* knj. 1, str. 519.

Komandant brigade oštro je ukorio komandanta 4 bataljona što je dozvolio da dođe do takve borbe.[84]

Slijedećeg dana ustaške kolone su nastavile da nadiru ka Sujici. Na kraju Kupreškog polja, kod Donjeg Malovana, sa njima su vodili borbu jedna četa 3. bataljona i Vukovska partizanska četa, a iznad sela Rilića 4. bataljon. Podržavani tenkovima i artiljerijom ustaše su uspjeli da ih odbace i uđu u Sujicu, iz koje su sjutradan krenuli ka Duvnu gdje su se povezali sa snagama iz Imotskog. Ustaše su željeli da zauzmu i Livno, ali ih Italijani nijesu podržali, a sami se nijesu usudili da to pokušaju.[85] Prva proleterska brigada je glavninom svojih snaga, koncentrisanih zapadno od ceste Kupres — Sujica — Duvno, na Suhovrhu, štitila pravac prema Livnu.

Dolazak prve grupe Dalmatinaca u brigadu

Krajem avgusta 1942. godine brigada je imala, po spisku, 1099 boraca — 1027 muškaraca i 72 žene. Na licu mesta bilo ih je 946, odsutno 153, uglavnom u bolnici.[88] Brigada se smanjila iako je imala jednu značajnu popunu iz istočne Bosne i Crne Gore. Štab brigade je bio veoma zabrinut zbog toga i 12. avgusta je, pored ostalog, napisao Vrhovnom komandantu:

> ».. .Na pomenutom sastanku (sastanak štaba brigade — M. V.) je, kao problem koji traži najhitnije rešenje, konstatovano i brzo smanjivanje, »topljenje« naših bataljona — veliki broj izbačenih iz stroja, bolesnih, itd. — čete broje po 35 do 40 boraca, pojedini bataljoni po 100 do 150 boraca. Ako se, dakle, želi sačuvati udarna snaga brigade kao brigada, potrebno je izvršiti hitnu popunu bataljona.«[87]

U to vrijeme brigada je imala 827 pušaka, 63 puškomitraljeza, 13 mitraljeza, 3 laka i 4 teška minobacača, jednu pt. pušku i jedan pt. top, i dosta municije, osim za minobacače.

Vrhovnom štabu i ranije je bilo poznato to stanje brigade. Još u odluci o njenom osnivanju Vrhovni komandant je predvidio da se ona popunjava borcima iz raznih krajeva i raznih nacionalnosti. Sada se za to ukazala povoljna prilika. Vrhovni komandant je naredio 4. operativnoj zoni Hrvatske da pošalje u 1. proletersku brigadu 300 boraca — Dalmatinaca. Krajem avgusta došlo je njih 197 iz bataljona »Josip Jurčević«, sa Biokova. Bili

84 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1986, f. 3, d. 14.
M. Leković, navedeno djelo, str. 640.
2. Mihailović, *Rudarska četa,* str. 108.
B. Bogavac, M. Belojević, 2. 2ivanović i M. Korać, članci *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 513—523.

85 M. Leković, navedeno djelo, str. 642—644.
se *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 3, d. 4.

su to iskusni ratnici, prošli kroz mnoge borbe, što je za brigadu mnogo značilo.

Susret Dalmatinaca sa borcima 1. proleterske brigade bio je susret drugova ratnika. Prvi ih je pozdravio toplom dobrodošlicom politički komesar brigade, Filip Kljajić Fića, a onda su uslijedili susreti u bataljonima. Dalmatinci su naišli na topao, drugarski prijem. U 1. proleterskoj su se osjećali kao da su u svojoj staroj jedinici.[88]

Dalmatinci su ojačali bataljone, čije se brojno stanje bilo smanjilo gotovo na polovinu onog predviđenog Statutom proleterskih brigada — do 300 boraca. I praksa je potvrdila da je toliko brojno stanje bataljona najpogodnije za njihovo samostalno dejstvo i za bolji manevar u različitim situacijama.

U vrijeme boravka na području Livna došla je i prva praktična potvrda činjenice da je 1. proleterska — škola kadrova. Mnogi drugovi izrasli u njenoj ratnoj školi, upućeni su u druge jedinice za komandire, političke komesare i komandante. Gotovo kompletan štab 1. bataljona upućen je da bude — štab 1. dalmatinske brigade, koja je osnovana kod Livna.

Medu Krajišnicima

Sredinom septembra Vrhovni štab je odlučio da se oslobodi Bosansko Grahovo.[80] Taj neprijateljev garnizon je svojim položajem zadirao u veliku oslobođenu teritoriju u Bosanskoj krajini, ugrožavao je. U njemu je bio jedan ojačani bataljon 151. italijanskog puka divizije »Sasari«, dobro utvrđen. Grad i okolina bili su jako uporište četničke Dinarske divizije. Likvidacijom garnizona u Grahovu razbilo bi se opasno četničko žarište u tom dijelu Bosne i četnicima zadao težak politički udarac, snage angažovane oko njega bile bi oslobođene za dejstva na drugim pravcima, a nijesu bili mali ni ekonomski razlozi. U njemu je bilo dosta italijanske opreme i municije, veoma potrebne naraslim partizanskim jedinicama u Dalmaciji i Bosanskoj krajini.

Za napad na Grahovo određene su: 1. proleterska i 4. krajiška brigada, dijelovi Srednjodalmatinskog odreda i jedna ili dvije hrvatske brigade, koje je trebalo da stignu do 20. septembra. Za komandanta »štaba operativnih trupa« Vrhovni štab je odredio komandanta 1. proleterske brigade, ostavljajući mu da sam izabere vrijeme napada.

Prije napada na Bosansko Grahovo bilo je neophodno očistiti njegovu okolinu od četnika, koji su bili veoma aktivni, dosta dobro organizovani i, zahvaljujući Italijanima, dobro naoružani. Prva proleterska je prebačena kamionima od Livna do Rora i 17. septembra se grupisala prema Bosanskom Grahovu. Samo je 4. bataljon

[88] J. Božović i A. Nenadić, članci *»Prva proleterska«,* knj. 1, str. 488.
8» *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 6, d. 42, str. 109.

upućen u Mlinište da obezbeđuje Vrhovni štab. Brigada je najprije pokušala da sa 3. i 4. bataljonom i jednim bataljonom 4. crnogorske brigade uništi četnike u rejonu Crnog Vrha, a sa 1. bataljonom one na Srnetici. Četnici su vješto izbjegavali da se sudare sa 1. proleterskom, jer su dovoljno znali o njoj i jednostavno su »nestajali«. Vrhovni štab je naredio da se četnici unište i na planini Šatoru i Staretini.[90] Štab brigade je odmah uputio 1. bataljon pravcem Veliko Tičevo — Peulje — Grkovci, da obuhvati planinu sa zapada i jugozapada, i 6. bataljon preko Grkovaca i Međugorja, da je obuhvati sa istoka i sjeveroistoka. U isto vrijeme su postavljene zasjede i zatvoreni svi putevi prema Grahovu. Ni ta akcija nije uspjela. Pokazalo se, kako je pisao štab 1. proleterske:

»... Juriti ih (četnike — M. V.) bez tačnih podataka na ćelom prostoru Staretina — Šator, izgleda nam prilično jalov posao, jer je prostor veliki, a četnici neće sedeti na jednom mestu.«[91]

Komandant štaba operativnih trupa za napad na Grahovo izvijestio je Vrhovni štab 19. septembra, da su bataljoni 1. proleterske na položajima oko Grahova, kao i 4. krajiška brigada i dalmatinski partizani. Jedino još nijesu bile stigle ličke jedinice, a bez njih bi se teško uspjelo. Tu ocjenu je temeljio na tačnim podacima kojima je raspolagao: da u garnizonu ima oko 600 do 700 Italijana, sa 4 topa, 2 minobacača, 3 mitraljeza, a u Strmici oko 200 Italijana, sa 4 topa 75 mm. Četnici su bili u svim selima oko Grahova.[92]

Ličke brigade nijesu stigle, bile su ranije upućene na druge zadatke. Štab operativnih trupa je tada tražio neku drugu jaču brigadu (»na primjer 3. sandžačku«) da ih zamijeni. Jer 4. krajiška i tih dana formirana 2. dalmatinska brigada nijesu imale iskustva u borbama kakve su se očekivale.

Iščekivanje ličkih brigada produžilo se gotovo dvije nedjelje i to vrijeme je iskorišćeno za gonjenje četnika i za vojni i politički rad. Cak je izvršeno i jedno bojno gađanje.

U međuvremenu su jedna četa Nijemaca iz 714. divizije i 2. bataljon 10. puka domobrana prodrli iz Banjaluke u Ključ. Tim prodorom su onemogućili sakupljanje bogate ljetine iz sela u blizini Ključa, zbog čega je Vrhovni štab i naredio 1. proleterskoj da ponovo oslobodi taj grad.

Boravak 1. proleterske brigade u selima oko Grahova i marš prema Ključu za nju je bio rijedak doživljaj. Dočekivana je ona i ranije lijepo, sa radošću, na Romaniji, u Crnoj Gori, u Hercegovini. Ali susret'sa Krajinom prevazišao je sve te ranije susrete i sva očekivanja. Poslije teških borbi na Kozari proleterske brigade došle su Krajišnicima kao garancija sigurne pobjede. Narod: omladina, djeca, stariji — svi su se trudili da dočekaju proletere kao najdraže goste. Štab 1. proleterske, oduševljen takvim dočekom, pisao je Vrhovnom komandantu da je u Tičevu, gdje je proban jedan protivkolski top, narod došao da vidi top proletera i da su

»o *Naređenje Vrhovnog štaba,* A-VII, k. 2B, f. 3, d. 31.
«i *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2/1, d. 37.
izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 3, f. 4, d. 17.

ga djevojke prekrile maramama, peškirima i košuljama, koje su spremile za svadbene poklone.

Na maršu prema Ključu brigada je prošla kroz Drvar. Grad je bio djelimično spaljen. Strčali su goli zidovi i dimnjaci pilane. Još se osjećao zadah paljevine. Velika masa naroda je dočekala proletere. Uveče je zakazana priredba, a poslije je bila igranka. Pjevalo se i igralo bez prestanka. Odjekivale su pjesme krajiške, srbijanske, crnogorske i dalmatinske. Proletere, mlade momke i djevojke, te večeri je nadigrala razdragana omladina Krajine. A kad su komandanti naredili pokret, narod je srdačno ispratio proletere; djevojke i žene su po starinskom običaju rasplele kose »da se vojsci putevi ne zamrse«.

Pokret od Drvara do Oštrelja i dalje do Bravskog u otvorenim vagonima šumske železnice nije bio udoban u toj dugoj oktobarskoj noći, ali borci, ushićeni dočekom u Krajini i ispraćajem iz Drvara kao da to nijesu primjećivali.

Sa priredbe na put, sa puta u borbu. Noću 3. oktobra u napad na Ključ, u kojem se branio bataljon 10. puka domobrana, pošla su četiri bataljona 1. brigade i 6. krajiški partizanski odred. Napad je podržavala partizanska haubica sa položaja kod raskrsnice blizu Vojića. Napadalo se dosta nesinhronizovano, i ne mnogo uporno. Dva bataljona uopšte nijesu ni stigli, zalutali su u šumi.[93]

Napad je ponovljen između 5. i 6. oktobra, sa istim snagama. U napadu prve noći otkrivena su neprijateljska vatrena uporišta. Ključ je u dubokoj jaruzi. Zbog toga je neprijatelj najjače organizovao odbranu na uzvišenjima iznad grada. Na Sklopu, visokoj stijeni, bila su ozidana dva bunkera, od kojih jedan na sprat. Njih nije bilo moguće napasti ni sa istočne ni sa južne strane, a sa ostalih je ispred njih bila čistina, goli, brisani prostor. Bunkeri su tako postavljeni da mogu jedan drugoga štititi vatrom.

Drugi napad na grad bio je dobro organizovan. Prvo se oglasila partizanska haubica, a zatim su bataljoni krenuli u napad. Borba je bila oštra. Bataljoni 1. brigade izbacili su neprijatelja iz rovova i prvih kuća. Drugi bataljon napao je bunkere na Sklopu. Streljački stroj podišao je bunkerima. U Ključu je zaista ključalo. Neprijatelj se uporno branio. Drugi bataljon je izgubio tri borca. Poginuo je i politički komesar 1. čete, Miloš Božović, na 30 m od bunkera. Išao je sa bombašima. Njegovi drugovi nijesu ga mogli izvući. Neprijatelj je u njegovoj torbici našao bjeležnicu iz koje se vidjelo da su ubili političkog komesara. Likovali su.

Ni ostali bataljoni nijesu imali uspjeha.

A bilo je neophodno zauzeti Ključ, jer je trebalo sakupiti bogatu ljetinu. Stab brigade je ocijenio da ima dovoljno snaga za to, samo da nešto treba promijeniti u načinu napada i njihovom pregrupisavanju, a trebalo je pokušati da se neprijatelj nečim iznenadi. Stab brigade je odlučio da se slijedeće noći, bez odmora, ponovo napadne Ključ. Neprijatelj se vjerovatno nadao da će se

[93] *Izvještaj operativnog štaba za Bosansku krajinu,* Zbornik, t. IV, knj. 7, d. 106, str. 205.

partizani odmoriti bar jednu noć, kao i poslije prvog prepada. Na lijevo krilo, prema Sklopu i Tomašević-gradu upućeni su 1. i 2. bataljon. Naređeno im je da iz zaklona pripucavaju na bunkere, a zatim da se pritaje, i da to ponove još dva puta u toku noći. Neprijatelj se »branio« iz svih oružja i sva tri puta bio ubijeđen da je odbio napad. Čak je i dovikivao: »Vidjećemo koliko ste komesara ostavili ispod bunkera«. Bataljoni su čekali zoru, da se neprijatelj opusti, da vojnici iziđu iz bunkera »da potraže poginule komesare«, pa da onda izvrše juriš. Varka je uspjela. Puškomitraljezi proletera su vatrom »zatvarali« puškarnice na bunkerima, pokošeni su oni koji su bili izišli iz bunkera, a bombaši su brzo pretrčali brisani prostor do bunkera. Napad je bio brz, silovit. U isto vrijeme su 3. i 6. bataljon, sa pravca od Mrkonjić-Grada, upali u grad, a Krajišnici sa jugoistoka. Sve je bilo gotovo za kratko vrijeme. I bez gubitaka. Dio neprijateljskih snaga uspio je da pobjegne ispod stijena prema Vrhpolju.[64] Prema neprijateljevom izvještaju tu je poginuo komandant domobranskog bataljona i jedan komandir čete a nestalo je oko 300 domobrana.

Susret Prve proleterske i Prve poljoprivredne brigade

Prvi i 2. bataljon su odmah sa Sklopa nastavili da gone neprijatelja ka Vrhpolju. Uporedo sa njima to je činila i 3. krajiška brigada. Treći i 6. bataljon prešli su na desnu obalu Sane da razbiju četnike u okolnim selima.

Operativni štab za Bosansku krajinu planirao je da oslobodi Sitnicu, Čađavicu, Vrhpolje i Sanski Most.[95] Ali te je planove poremetila 714. njemačka divizija čiji su dijelovi, podržani tenkovima, ponovo prodrli iz Banjaluke u Ključ, a zatim nastavili ka Sanskom Mostu. Prva proleterska brigada je tada dobila zadatak da spriječi prodor Nijemaca iz Ključa prema Petrovcu i time omogući berbu kukuruza u okolnim selima.

Nijemci su stalno prolazili cestom Ključ — Sanski Most. Brigada ih je, sa položaja južno od ceste, takođe stalno uznemiravala i nanosila im gubitke. Nijemci su tada, jačim snagama, uz podršku artiljerije i tenkova, potisli 1, 2. i 3. bataljon iz Majkića i Hadžića. Sa novih položaja oni su i dalje primoravali Nijemce da se ne udaljuju od ceste. U međuvremenu je stigao i 4. bataljon, koji je gotovo mjesec dana proveo na Mliništu, u obezbjeđenju Vrhovnog štaba.

Izvještaj operativnog štaba za Bosansku krajinu, Zbornik, t. IV, knj. 7, d. 107, str. 206.

U selima kod Ključa, koja su nosila bogatu ljetinu, tih je dana bilo neobično. Njemačke kolone prolaze cestom, proleteri im spriječavaju da »skreću s puta« i povremeno se vodi borba, a omladina i dio proleterskih i krajiških jedinica tu odmah u neposrednoj blizini fronta, ubiraju i odvoze ljetinu ka bazama i bolnicama. Pjevalo se uz rad. Za vrijeme odmora i pred noć dolinom se oglašavala muzika 4. bataljona.

Dva njemačka kamiona su se 12. oktobra uputila cestom prema Petrovcu. Vjerovatno su pogriješili pravac na raskrsnici. Djelovi 2. bataljona su ih dočekali i posade brzo likvidirali. U jednom kamionu se nalazio komplet hirurških instrumenata za bolnicu 714. njemačke divizije. Neobičan i vrijedan plijen kojemu su se najviše obradovali partizanski lekari. Nijemci su vrlo brzo reagovali. Cestom je jurio tigar, tenk od 32 tone, a pratila ga je pješadija. Artiljerija je žestoko tukla položaje brigade. Proleteri su sačekali neprijatelja na bliskom odstojanju i zasuli ga jakom vatrom. Grupa boraca 2. bataljona sačekala je tigra kod jedne prepreke i zasula ga bombama. Tenk je počeo da manevriše, da traži povoljniji položaj za otvaranje vatre na napadače i pri tome prešao ivicu puta i sletio u jarugu. Borci su priskočili i zapalili ga. I njemačka pješadija je primorana da odstupi. Kod tenka je poginuo Božina Petrović, jedan od najhrabrijih boraca 2. bataljona. U partiju je primljen poslije smrti.

Sanitetski materijal je odmah dostavljen bolnici. Načelnik saniteta Vrhovnog štaba, dr Gojko Nikoliš, zahvalio je 1. proleterskoj brigadi što je brižno sačuvala svaki instrument i sav materijal, i predala ih bolnici.[96]

Nijemci su se 14. oktobra povukli iz Ključa. Radne brigade i borci su neometani sakupljali i prevozili ljetinu. U sakupljanju ljetine omladina i borci su se takmičili u radu. Radili su i danju i noću, bez odmora. Bila je to izvanredna slika zajedništva vojske i naroda, neobičan ratni sastanak radnih brigada i 1. proleterske brigade. Politički komesar 1. proleterske brigade, Filip Kljajić Fića, toplo je pozdravio omladinu i održao govor 1. radnoj brigadi.[97] Rekao im je kakvim je putevima prošla 1. proleterska, kako se borila. Pomenuo je i drugove koji su pali oko Ključa, Božovića, Petrovića, Guberinića, Bajića i druge. Završio je parolom: »Sve za front, sve za pobedu.«

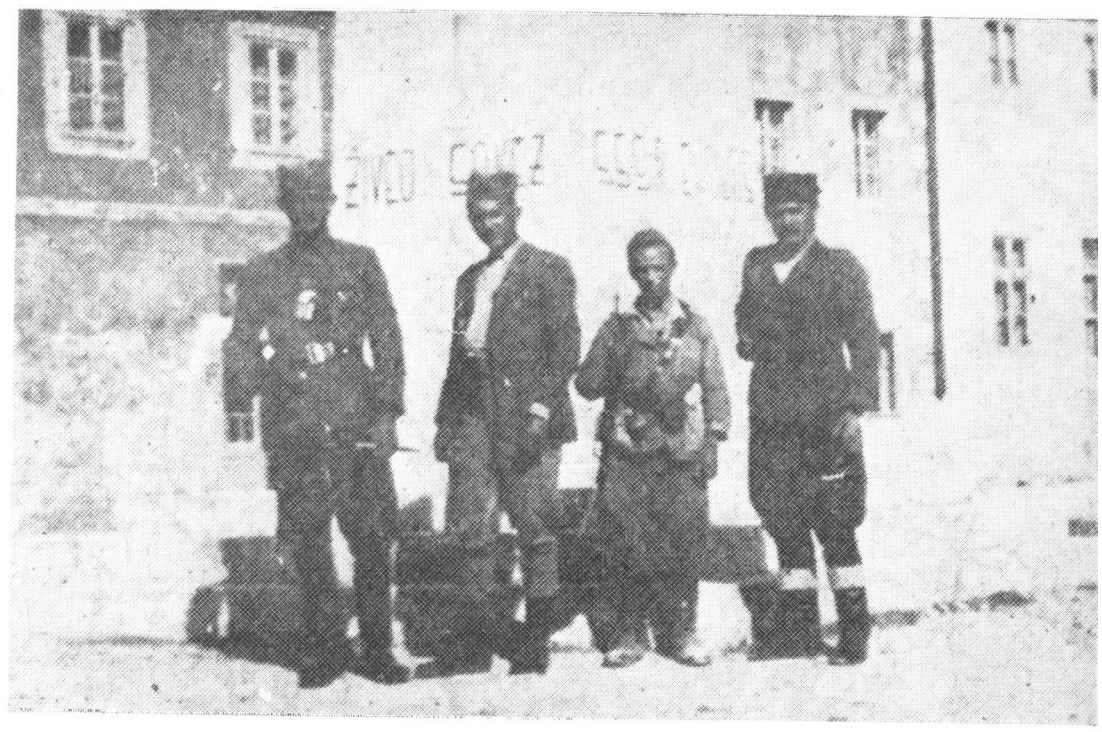
Ponovo oko Bosanskog Grahova

U toku oktobra Nijemci i Italijani su uspjeli ponovo da zauzmu Sitnicu, Mrkonjić-Grad, Jajce, Prozor i Livno. Vrhovni štab je ostavio manje snage prema tim gradovima i prenio dejstva ka Bosanskom Grahovu i Bihaću, u namjeri da zbuni neprijatelja, omete

[96] *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 284.
[97] M. Stijović, neobjavljeni dnevnik.

Danilo Lekić (IL košulji) zamjenik komandanta brigade sa grupom boraca u Livnu avgusta 1942.

Grupa boraca 6. bataljona u Liv-nu 1942.

Vrhovni komandant Tito sa zastavom Prve proleterske brigade

Danilo Lekić, komandant brigade predaje zastavu Voji Radiću, prvom nosiocu zastave.

njegove namjere, razbije četnike u Kninskoj krajini i čvršće poveže slobodnu teritoriju Bosanske krajine, Like i Dalmacije.[98]

Za napad na neprijatelja u Bosanskom Grahovu i njegovoj okolini određene su 1. i 2. proleterska i 4. krajiška brigada. Prva proleterska se vratila iz rejona Ključa preko Drvara, Resanovca i Peći na položaje za napad na Bosansko Grahovo." Prema zapovijesti načelnika Vrhovnog štaba[100] ona je napadala sa zapadne i sjeverne strane; 2. proleterska sa istočne i južne, a 4. krajiška je obezbjeđivala napad iz pravca sela Luke. Prva proleterska je dobila i zadatak da očisti od četnika teritoriju između Grahova i Strmice i da zasjedama spriječi eventualni pokušaj Italijana da iz Knina prodru u Grahovo.

Stab 1. brigade odredio je 4. i 6. bataljon za neposredan napad na grad, 2. i 3. uputio da čiste okolna sela od četnika i postave zasjede prema Strmici i Kninu, a 1. bataljon zadržao u rezervi.

Napad na Bosansko Grahovo je počeo između 26. i 27. oktobra. Podržavan je sa dvije haubice, koje su imale ukupno 39 granata, i četiri brdska topa. U gradu je bilo između 600 i 700 Italijana iz 151. puka divizije »Sasari« i nekoliko stotina četnika, sa 5 topova, 3 minobacača i dosta automatskog oružja.[101] Osnovu neprijateljeve odbrane činili su betonski bunkeri i utvrđene kuće. Čak je i na zvoniku crkve bio postavljen mitraljez. I grad i bunkeri bili su opasani bodljikavom žicom. Položaje oko grada držali su četnici, tako da Italijani nijesu mogli biti iznenađeni.

Na Gradinu, k. 991, najjaču tačku u neprijateljevoj odbrani napadao je 6. bataljon. Borci su uspjeli da iskidaju bodljikavu žicu i bataljon je streljačkim strojem izbio na Gradinu. Podišao je bunkerima toliko da ga je vatra iz njih prebacivala. Grupa boraca koju je vodio Zića Trninić uspjela je da se približi velikom bunkeru i da ga zaspe svežnjevima bombi. Italijani su ginuli, ali se nijesu predavali.

Četvrti bataljon je napadao duž ceste Drvar — Bosansko Grahovo, razjurio četnike na koje je naišao, zauzeo prve rovove i zidane bunkere, a onda je bio prinuđen da zastane ispred betonskih bunkera. Kraljevčani su doveli top na 100 m daljine i kroz cijev nišanili u bunkere, ali ni to nije pomoglo. Artiljerci su slabo gađali, zemljište je bilo suviše meko, njiva, nepodesno za topovski položaj.

U zoru su se bataljoni morali povući.[102]

»s *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 286.
»9 *Naređenje vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 6, d. 103, str. 267.
ĸ«o *Zapovijest načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, iknj. 6, d. 113, str. 285.
101 *Italijanska dokumentacija,* Zbornik, t. XIII, knj. 2, d. 116, str. 796—818. i 117, str. 832.
1<>2 *Izvještaj načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 6, d. 118, str. 294.
Izvještaj štaba 3, bataljona, A-VII, k. 701, f. 11, d. 28.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1986, f. 3, d. 16.
M. Katić, članak »*Prva proleterska«,* knj. 1, str. 635.

Ni bataljoni 2. proleterske nijesu imali mnogo uspjeha. I oni su prodrli do prvih zgrada, gdje su naišli na jak otpor Italijana i morali se povući.

Slijedeće noći napad je ponovljen, ali manje energično i sa još manje uspjeha nego prethodne noći. Brigada je imala 7 poginulih i 25 ranjenih boraca. Italijani navode u izvještaju da su imali 16 mrtvih, među kojima dva oficira i 59 ranjenih.[103]

Drugi i 3. bataljon su razbili četnike u selima Stožište i na brdu Cigelj. Na brežuljkastom terenu, preglednom i podesnom za organizaciju odbrane, četnici su bili napravili više zaklona, čak i nekoliko pokrivenih bunkera. Najjači otpor su pružili iz bunkera na brdu Cigelj, odakle su zasuli streljački stroj 3. bataljona. Stevo Roglić je uhvatio jednu od tih bombi prije nego je eksplodirala i vratio je četnicima. Ubijena su 3 četnika, a ostali su pobjegli.[104] Bataljoni su zatim postavili zasjede prema Kninu i Strmici.

Italijani su dobro procijenili, ili su ih o tome obavijestili četnici, gdje su postavljene zasjede, pa je njihova kolona iz Knina prodrla preko Suhog polja, na spoju između 3. bataljona i 2. proleterske brigade. Njen prodor u Grahovo 3. bataljon nije mogao da spriječi sa položaja na kojima se nalazio, a nije bilo ni organizovano sadejstvo sa 2. proleterskom. Bataljon se našao u teškoj situaciji jer su mu Italijani izbili na lijevi bok, a dijelom i pozadi njega. Snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom Italijani su primorali 3. bataljon da se povuče.

Neuspjeh u napadu na Bosansko Grahovo uveliko je ohrabrio četnike Kninske krajine. Ostalo im je uporište u koje su mogli pobjeći i iz njega izvoditi akcije i djelovati na okolno stanovništvo. Tada je štab 1. proleterske brigade odlučio da razbije četnike oko Grahova i prokrstari s brigadom područjem koje su kontrolisali, radi uticaja na narod toga kraja. Takvu akciju je bio planirao još u septembru, ali je nije sproveo jer je po naređenju Vrhovnog štaba brigada pošla da oslobodi Ključ.

Tri bataljona brigade, 1, 2. i 4, prošla su kroz sela oko Grahova i sjurili se ka Strmici. Četnici su bježali pred njima. U Strmici su Italijani, uglavnom crnokošuljaši, pružili žestok otpor. Iz 4 topa neprekidno su tukli položaje bataljona. Četvrti bataljon je uspio da prodre do centra Strmice, ali je ipak nije mogao zauzeti. Drugi bataljon je zauzeo dio sela kod ciglane, zapalio je i protjerao četnike i Italijane iz okolnih bunkera. Prvi bataljon je nastupao kroz sela na desnom krilu.

Bataljoni su prešli prugu i rijeku Bistricu i izbili u rejon Plavna, u Liku. Nijesu uspjeli da unište četnike, jer su ili bježali kod Italijana ili se sakrivali u planinama.

Na toj teritoriji bataljoni 1. brigade zadržali su se kratko vrijeme. Najviše što su postigli bilo je to što su seljaci i ostali,

los *Italijanska dokumentacija,* Zbornik, t. XIII, knj. 2, d. 116, str. 796.

zatrovani četničkim idejama, uplašeni od osvete, imali priliku da se uvjere kako partizani postupaju i s kakvim snagama raspolažu i da to uporede sa četničkom propagandom.

Prijem zastave u Bosanskom Petrovcu

Brigada se početkom novembra koncentrisala oko Petrovca. Kao i uvijek vojnostručni, politički i kulturno-prosvetni rad bili su vrlo živi. Novi drugovi, došli kao popuna brigadi, bili su uključeni u sav taj rad i brzo su urastali u »duh« brigade. Tih dana CK KPJ skrenuo je pažnju jedinicama da organizuju proslavu dana oktobarske revolucije. »Nijedno selo, nijedna jedinica ne smeju ostati bez proslave oktobarske revolucije«, pisalo je u uputstvu CK KPJ.[105]

Cim je brigada stigla kod Petrovca saznala je da su formirane prve divizije i da će primiti ratnu zastavu. Brigada se pripremala za taj značajni i svečani trenutak. Bataljoni su još ranije primili svoje zastave, pod njima jurišali u mnogim borbama, ali je • ipak brigadna zastava značila mnogo više, i kao priznanje i kao obaveza.

Petrovac je bio u prazničnom raspoloženju. Sa svih strana u njega su se slivale kolone djevojaka i dječaka koji još nijesu fizički stasali za brigade, ali već znaju što je to borba za slobodu. Svuda se čulo: »Živjeli proleteri.«

Na praznik 7. novembra iz niskih oblaka sipila je sitna kiša. Bataljoni su pristizali i postrojavali se na poljani kod Petrovca, pored puta za Bihać. Pjevalo se. Najviše borbene, partizanske pjesme.

Oko 11 časova pojavio se vrhovni komandant, Josip Broz Tito sa pratnjom. Raport mu je predao novi komandant 1. proleterske brigade, Danilo Lekić Spanac. Vrhovni komandant je najprije izvršio smotru brigade, a onda joj govorio o značaju oktobarske revolucije, čija se 25-godišnjica slavila, i uspjesima Crvene armije, a zatim o pređenom putu 1. proleterske, ističući značaj njenog osnivanja i njenih uspjeha za stvaranje narodnooslobodilačke vojske i razvoj NOB-a, i da je »pokazala svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv«. Vrhovni komandant je upozorio da pred brigadom stoje mnogi teški zadaci, da su neprijatelji, okupator i domaći izdajnici, još uvijek jaki. A onda je svojim oprobanim ratnicima rekao ono što su intimno i najviše željeli da čuju, što su očekivali:

> »... A sutra, kad dođe to vrijeme — ja vas uvjeravam, drugovi, nije daleko to vrijeme — vi ćete ponovo marširati u Srbiju, u Crnu Goru, zajedno sa ostalim drugovima borcima.«

Govor je Vrhovni komandant završio poklicima Crvenoj armiji, Sovjetskom Savezu i našoj oslobodilačkoj borbi.[10]® Grmljavina uzbu-

105 *Izvještaj Centralnog komiteta KPJ,* A-VII, k. 706a, f. 3, d. 5.
los Govor vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, prilikom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi, Zbornik, t. II, knj. 6, d. 148, str. 354—360.

đenih glasova odjeknula je Petrovačkim poljem kao pozdrav Vrhovnom komandantu.

Vrhovni komandant je predao zastavu 1. proleterskoj brigadi. Komandant brigade, vidno uzbuđen, primio je iz njegove ruke i obećao da će je brigada dostojno nositi i da će svim srcem, umom i proleterskom odlučnošću sve činiti da opravda povjerenje koje joj je ukazano. Zatim je zastavu predao prvom barjaktaru, Voji Radiću, metalskom radniku iz Kragujevca, dugogodišnjem članu Partije i do tada zamjeniku komandanta 3. bataljona.

Poslije smotre i prijema zastave brigada je, sa vojnom muzikom na čelu, prošla paradnim korakom ispred svog Vrhovnog komandanta, koji joj je, sa članovima Vrhovnog štaba, otpozdravljao sa balkona jedne kuće u Petrovcu. Bio je to impozantan defile. Proleteri su marširali ujednačeno i snažno. Narod je oduševljeno pozdravljao brigadu i njenu zastavu.

Tako je te teške 1942. godine, godišnjica oktobarske revolucije proslavljena i maršem jedinica — jedino u Moskvi i Bosanskom Petrovcu.

Ćitav dan je Petrovac bio u prazničnom raspoloženju. Uveče je bila priredba, a onda se pjevalo i igralo do zore.

Prošlo je deset mjeseci od osnivanja 1. proleterske brigade, mjeseci borbi, marševa, iskušenja, učenja i rašćenja. Brigada je za to vrijeme prešla oko 5 000 km, ne računajući u to sve one njene manevre prilikom borbi, nastupanja, odstupanja i obilaženja.

Brigada je kao cjelina, ili njeni dijelovi vodila oko 120 manjih ili većih borbi. Kroz njih je stekla dragocjena iskustva u stručnom osposobljavanju i usavršavanju kadrova, u komandovanju i organizaciji sadejstva, u izvođenju različitih borbenih dejstava u uslovima partizanskog ratovanja.[107]

I partijska organizacija je postajala sve efikasnija. U Partiju je primljen veliki broj novih članova. To je pozitivno uticalo na unutrašnji život brigade. Međusobne odnose boraca i starješina krasilo je pravo drugarstvo. I skromnost brigade. Disciplina je bila uzorna, zasnivala se na svijesti i povjerenju. Teškoće borbi, napora, marševa i slabe ishrane ublažavala je pjesma, igra i knjiga, a najviše pobjede nad neprijateljem.

Na svom borbenom putu za tih 10 mjeseci brigada je, prema procjeni, ubila oko 2 000 neprijateljskih vojnika, mnogo puta ga natjerala na povlačenje, onemogućavala izvršenje njegovih planova, oduzimala mu gradove i utvrđenja, uništavala uređaje, naoružanje i opremu.

Od osnivanja brigada je prošla kroz mnoge krajeve i svuda širila ideju bratstva i jedinstva naših naroda. Sprečavala je bratoubilačke pokolje u istočnoj Bosni i orgijanje četnika u Hercegovini, ublaživala sukobe Srba i Hrvata oko Duvna i Livna, znatno doprinijela suzbijanju četnika u zapadnoj Bosni.

U brigadu je došlo oko 800 novih boraca. Iako brigada nije znatno brojčano porasla njena udarna snaga bila je mnogo veća. Bila je bolje naoružana, borci i komandni kadar postali su majstori u rukovanju oružjem i vođenju borbe. Gotovo svaki njen stari borac mogao je, prema vojničkom znanju, hrabrosti, umješnosti i spretnosti u borbi, biti komandir voda ili čete.

Prva proleterska brigada prije 10 mjeseci bila je jedina brigada naše Narodnooslobodilačke vojske. Na dan kada je iz ruku Vrhovnog komandanta u Petrovcu primila svoju ratnu zastavu uz nju je bilo još 30 proleterskih i udarnih brigada i 36 partizanskih odreda NOVJ.[108]

IV
U SASTAVU PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Opšta situacija krajem 1942. godine

Bližio se kraj 1942. godine, godine najznačajnijih i teških sudara zaraćenih strana. Ni najveći optimisti nijesu još mogli sagledati kraj rata. Njemačke armije su vodile teške borbe za Staljingrad. One su već bile ovladale bogatim Kubanom, izbile na Kavkaz i opasno prijetile da ostvare jedan od svojih najvažnijih ciljeva: da dođu do zakavkaske nafte. Širom Njemačke je pripremana proslava pada Staljingrada. Samo je sovjetska Vrhovna komanda znala šta tih dana priprema njemačkim armijama, dok su svi ostali s nadom i zebnjom iščekivali odgovor na pitanje da li će Crvena armija izdržati.

Na ostalim ratištima, u Africi i na Pacifiku, saveznici su već postizali ohrabrujuće početne uspjehe. Britanska 8. armija bila je u ofanzivi u sjevernoj Africi. Japanci su bili u punoj ofanzivi lla Pacifiku i u Aziji.

Ipak, Nijemci nijesu izgledali tako zastrašujuće jaki kao prije godinu dana.

U Jugoslaviji je narodnooslobodilački pokret nezadrživo rastao. Njegove oružane formacije — brigade i odredi — bile su u ofanzivi u većem dijelu zemlje. Oružana borba se sve više širila, obuhvatajući gotovo sve krajeve zemlje.

Na najznačajnijem dijelu jugoslovenskog ratišta, u tom trenutku, u zapadnoj Bosni, Vrhovni štab je uspješno organizovao odbranu tamo stvorene slobodne teritorije i njeno širenje. Ostavljajući manje snage prema Banjaluci, Jajcu i Livnu, glavnim snagama oslobađa Bihać, Bosansku Krupu, Veliku Kladušu, Cazin, Slunj i presijeca neprijatelju operacijske pravce koji vode od Zagreba ka moru. Kompaktna slobodna teritorija tada je zahvatala prostor veći od 50 000 km^2. Narodnooslobodilačka vojska već je bila narasla na oko 150 C00 boraca, grupisanih u 31 brigadu i veći broj partizanskih odreda. Raspolagala je raznovrsnim naoružanjem, čak i teškim, skoro svim osim aviona, i uspješno izvodila i krupnije operacije. Narasli kvantitet u broju boraca i naoružanju, nužno se pretvarao u novi kvalitet, u novu organizaciju (formaciju) jedinica. I do tada su brigade i odredi grupisani radi izvođenja većih operacija; dejstvovale su, naravno, pod jedinstvenom komandom. Novi zadaci tražili su dalje usavršavanje vojne organizacije, od-

nosno njeno usaglašavanje sa osnovnim strategijskim ciljevima NOR-a. Iz toga je rezultirala odluka Vrhovnog štaba o grupisanju jedinica u veće, krupnije formacije, jedinice operativno-strategijskog karaktera — divizije i korpuse.

Početkom novembra Vrhovni štab je formirao 1. i 2. proletersku diviziju, a onda uskoro još sedam udarnih, tako da je do kraja 1942. osnovano ukupno 9 divizija.[1] Prve tri divizije Vrhovni štab je zadržao pod svojom neposrednom komandom, a ostale su ušle u sastav novoosnovanih korpusa ili su bile pod komandom Glavnog štaba.

Nijemci, Italijani i njihovi saveznici već su bili načisto s tim da u Jugoslaviji postoji ratište za koje su prinuđeni da izdvajaju sve veće i veće snage. U to vrijeme je na teritoriji Jugoslavije bilo 7 njemačkih divizija, jedan samostalni pješadijski puk i 5 policijskih pukova za osiguranje; 20 italijanskih divizija i dijelovi još jedne, 2. obalske divizije; 5 bugarskih divizija, tri samostalne i jedna inžinjerijska brigada; dijelovi 3. mađarske divizije i dva puka za osiguranje. Pored toga na Jadranu je bilo 109 naoružanih plovnih jedinica raznih vrsta. Ukupno su sve te snage brojile oko 580 000 vojnika. Uz njih, i sa njima, borile su se protiv NOVJ još i jedinice Nezavisne Države Hrvatske, četnici i drugi kolaboracionisti, njih zajedno oko 300 000 vojnika.'-

Naredbom Vrhovnog štaba, 1. novembra 1942. osnovana je 1. proleterska divizija. U njen sastav su ušle: 1. proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška brigada.[3]

Istovremeno je došlo i do velikih promjena u komandnom sastavu brigade, počev od štaba brigade do komandi četa. Za komandanta 1. brigade postavljen je Danilo Lekić Španac, za političkog komesara Mijalko Todorović Plavi, za zamjenika komandanta Miloje Milojević, a za zamjenika političkog komesara Dušan Korac.[4]

Oko 20 drugova iz brigade otišlo je tada u dalmatinske, krajiške, hrvatske i slovenačke brigade. Primjera radi — komandant 1. bataljona Pero Ćetković, koji je bio neko vrijeme komandant 1. dalmatinske brigade, postavljen je za komandanta 3. divizije, komandant 2. bataljona Radovan Vukanović za komandanta 4. crnogorske brigade, a komandant 4. bataljona Pavle Jakšić za komandanta 7. banijske divizije. Praktično, i štab brigade i štabovi bataljona i veliki broj komandi četa popunjen je novim starješinama, bez izuzetka stasalim i izraslim u brigadi, u njenim četama i bataljonima.

Uz štab brigade osnovan je pionirski vod i vod topova, a u bataljonima radni vodovi, da se staraju o ishrani bataljona, o bojnoj komori i da organizuju radionice za manje opravke oružja i opreme. Sanitet je tada znatno proširen, pa su i čete obavezno imale bolničare.

1 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 377.
2 V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd, 1969, str. 123.
3 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 1, str. 197.
Obaveštenje Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 6, d. 131, str. 320.

Stab brigade je, na osnovu uputstva Vrhovnog štaba i štaba divizije, napravio program vojnostručne obuke, koji je obuhvatio taktiku, organizaciju veza, kretanje, stanovanje, izviđanje, obezbjeđenje, napad, odbranu, borbu noću, borbu na planinskom zemljištu, borbu u naseljenom mjestu, prelaz rijeke, itd.; zatim, program za upoznavanje sa naoružanjem i izvođenjem nekih inženjerijskih radova (izrada zaklona, uklanjanje raznih prepreka i drugo).[5] Sva ta uputstva, uz volju i spremnost za rad, mnogo su značila. A radilo se od jutra do mraka, često i do kasno u noć.

Partijska rukovodstva su takođe napravila program rada. Data su uputstva da se zbog povećanog broja članova KPJ partijske organizacije ne identifikuju sa četnim konferencijama, da se izbjegne šabloniziranje dnevnih redova, da se rad organizuje tako da svaki član Partije može dobiti zaduženje. Od komunista se tražilo da intenzivno rade, kako se to onda govorilo, sa narodom. Partijsko rukovodstvo brigade upozorilo je i na to da svaki partijski biro i svaki sekretar moraju biti stalno na »nogama«, imati pred očima cijelu četu sa problemima, stalno jačati partijsku disciplinu, i to ne samo pri izvršenju krupnih zadataka, nego i u svakodnevnom radu i malim »akcijama«. Takođe je trebalo pomoći mladim, novim starješinama da sa uspjehom počnu obavljanje svoje nove dužnosti.[6]

Prve borbe u sastavu divizije — napad na Sitnicu

Sredinom novembra Vrhovni štab je dao direktive 1. proleterskoj i 3. udarnoj diviziji, da dejstva usmjere ka centralnoj Bosni, gdje je trebalo razbiti četnike i stvoriti uporište na kojemu bi se divizije mogle duže zadržati, indirektno braniti slobodnu teritoriju u Bosanskoj krajini, politički raditi i mobilisati što više ljudi u NOVJ.[7]

Radi uspješnijeg političkog rada sa 1. divizijom je pošlo i nekoliko iskusnih političkih radnika, uglavnom sa tog terena.

Na putu ka centralnoj Bosni trebalo je da divizije najprije likvidiraju neprijateljska uporišta: Sitnicu, Čađavicu, Mrkonjić-Grad i Jajce. Vrhovni štab je upozorio štab 1. divizije da ta uporišta obiđe, ukoliko budu suviše jaka, da ne gubi vrijeme oko njih.

Stab 1. divizije je na tom, u suštini usputnom zadatku, angažovao sve tri brigade: 1. proleterskoj je naredio da razbije četnike i napadne Sitnicu, iako mu je bilo poznato da je njena posada jaka i da će odbranu pojačati četnici koji će se tamo skloniti bježeći od brigada; 3. krajiškoj da napadne Čađavicu, a 3. san-

5 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 3, d. 1.
« *Pismo političkog komesara 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 706a, f. 3, d. 6.

džačkoj Mrkonjić-Grad.[8] Na pravcu nastupanja divizije nalazila se 4. krajiška brigada, u G. Ratkovu, da bi spriječila intervenciju neprijatelja od Banjaluke prema Sitnici.

Prva proleterska je pošla 16. novembra iz Petrovca. Do Ključa je prolazila poznatim terenom i narod je, kao i ranije, pozdravljao svoje proletere. Ali čim je prošla Ključ naišla je na teritoriju koja je bila jače zahvaćena četničkim uticajem. Ti četnici su vrlo brzo shvatili ko su i kakve su proleterske brigade i šta mogu očekivati u direktnom sudaru sa njima, pa su se prema tome i ponašali. Obezbjeđenja su im imala zadatak uglavnom da na vrijeme obavijeste o pravcu kretanja brigade kako bi se glavnina četničkih jedinica blagovremeno izvukla ispod njenih udara. Ipak je brigada morala da se kreće oprezno, uz jača obezbjeđenja i da, na primjer, pri održavanju veza umjesto jednog kurira šalje odjeljenje ili čitav vod. Takođe je morala da uloži veće napore i u političkom radu sa narodom.

Brigada je uz put do Sitnice očistila od četnika sela Popoviće, Jurišiće, Vlajiće i Bosančiće i zatim krenula ka Sitnici. Štab brigade je usvojio sugestiju štaba divizije da glavne snage uputi sa sjevera i istoka. Taj pravac je obezbjeđivao najbrže izbijanje u centar neprijateljeve odbrane. Prema zapovijesti štaba brigade 2. bataljon je napadao sa sjevera desno od ceste Banjaluka — Sitnica, pravcem Crveni kamen — Vujatovići — Sitnica; 4. bataljon lijevo od puta, pravcem preko Korita — zapadno od k. 753 — Sitnica; 3. bataljon je u velikom luku, sjeverno od Sitnice, prešao na istok i napadao pravcem istočno od k. 753 ka k. 868 i Sitnici; 6. bataljon je napadao sa jugozapada, duž ceste. U rezervi je zadržan 1. bataljon, u rejonu G. i D. Korita, na pravcu napada 3. bataljona; u isto je vrijeme obezbjeđivao napad na Sitnicu od eventualne intervencije sa leđa oko 300 četnika koji su pobjegli u pravcu Manjače.[9]

Neprijatelj je smatrao Sitnicu važnim uporištem za obezbjeđenje Banjaluke, za aktivnosti prema Ključu i Mrkonjih-Gradu, a i kao jak centar za okupljanje četnika. Zato ju je i jako utvrdio. Cvor odbrane predstavljala je zidina nekadašnje džamije sa okolnim dubokim rovovima i pokrivenim bunkerima. Na platou uzvišenja postavljene su četiri haubice, a njihovi položaji opasani bodljikavom žicom. Niz padine je bio izgrađen čitav sistem bunkera i rovova, koji su bili povezani saobraćajnicama djelimično i punog profila. Mjerena od zidina džamije, dubina odbrane na nekim pravcima iznosila je od jednog do dva kilometra. Na spoljnim prilazima Sitnici bili su četnici. Njihovo je bilo da spriječe iznenađenje, odnosno blagovremeno otkriju nastupanje partizana.

Samu posadu je sačinjavalo oko 900 domobrana: 2. bataljon petrinjskog puka, 1. i 2. četa 10. pješadijskog puka, dva voda 8. diviziona haubica, jedan bataljon novih vojnika — regruta, i jedan

8 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 3.

vod od 38 Nijemaca.[10] Nijemci su rukovodili odbranom. Baš toga dana iz Banjaluke je stigla i »presjelica« od oko 120 vojnika, čime je uporište znatno ojačano. Također je bilo i četnika koji su bježali kod domobrana. Sa njima je bio i četnički vojvoda U. Drenović. Komanda u Banjaluci smatrala je da je Sitnica tako dobro utvrđena da je partizani ne mogu zauzeti. Zanimljivo je da su seljaci na to upozoravali borce, ali se to nije uzimalo u obzir.

Bataljoni su pošli u napad oko 14 časova sa prilično udaljenih položaja. Snijeg je bio napadao, a i dalje je padao, i bilo je hladno. Cim je pao mrak bilo je još teže. Niski oblaci učinili su noć veoma tamnom i kroz šumu se sporo napredovalo. Teško je bilo naći dobre vodiče, jer su muškarci pobjegli sa četnicima, a i oni koji su ostali znali su da je Sitnica dobro utvrđena i plašili su se. Ipak su bataljoni stigli blagovremeno tako da je napad počeo kada je i predviđeno — 19. novembra u 22 časa.

Prvi je naišao na neprijateljske predstraže 3. bataljon. To je bio signal ostalim bataljonima da napad počinje, a neprijatelju uzbuna za odbranu. Počela je neprekidna mitraljeska vatra, praćena stalnom grmljavinom haubica. Ipak, od te vatre bataljoni nijesu imali gubitaka jer su bez oklijevanja duboko prodrli i podišli neprijateljskoj odbrani. U početku, 3. bataljon je trpio najjaču neprijateljsku vatru. Na tom pravcu neprijatelj je i po dubini imao najbolje organizovanu odbranu. Osim toga, bataljon je bio iznenađen organizovanom odbranom na zadnjem nagibu, odakle je neprijatelj vršio protivnapade. Poginulo je šest boraca, među njima i Miodrag Urošević, proglašen za narodnog heroja i Dragan Simić, komandir Omladinske čete.

Četvrti bataljon je izvanredno iskoristio uspjeh 3. bataljona, privukao se rovovima i bunkerima i jurišem razbio odbranu neprijatelja. Zarobio je oko sto domobrana, bez vlastitih gubitaka. U isto vrijeme i 6. bataljon na svom pravcu likvidirao je nekoliko rovova i bunkera i izbio blizu centra odbrane. Tu je jakom vatrom primoran da prilegne. Sa sjeverne strane je nastupao 2. bataljon. Bombaši su čistili bunker za bunkerom i ubrzo se bataljon našao ispred najutvrđenijeg uporišta, zidina džamije. Iz tog uporišta neprekidno je sipala ubitačna vatra, a okolni bunkeri sprječavali su joj prilaz. Bataljon je pokušao da jurišem zauzme bunkere i džamiju, ali je odbijen uz znatne gubitke. Da ne bi dozvolio neprijatelju predah, bataljon je ubacio u borbu i svoju rezervu — 2. četu. Tada je došlo do izražaja i sadejstvo ostalih bataljona. Komandant 4. bataljona, čim je vidio da je 2. bataljon zapeo kod jakog uporišta, naredio je bacačkom odjeljenju da džamiju zaspe minama, a u pomoć mu je uputio i četiri puškomitraljeska odjeljenja. I štab 6. bataljona je, takođe samoinicijativno, naredio svojoj lijevokrilnoj četi da energičnim dejstvom pomogne 2. bataljonu. Sesti bataljon do tada nije imao gubitaka, ali je ta četa, sadejstvujući 2. bataljonu, izgubila 7 boraca među kojima i političkog kome-

sara čete, Miodraga Blagojevića i njegovog zamjenika, Miloša Mihailovića.

Osjetivši pomoć 4. i 6. bataljona, 2. bataljon je koncentrisao svu svoju vatru na džamiju i okolne bunkere. Mitraljesci i puškomitraljesci vatrom su zatvorili puškarnice na neprijateljskim bunkerima i omogućili bombašima da im priđu i ubace bombe u njih. Neposredno zatim jurnuli su borci 2. bataljona, uskočili u bunkere i u džamiju, zaplijenili haubice i primorali neprijatelja da se preda. Sitnica je zauzeta. Iz 2. bataljona poginulo je 9 boraca, među kojima i komandir voda Milan Raspopović. Proglašen je za narodnog heroja. Na bojištu je ostalo oko 60 mrtvih neprijateljskih vojnika, među kojima 16 Nijemaca; zarobljeno je 6 Nijemaca, dva domobranska oficira i preko 350 domobrana. Ostali neprijateljski vojnici su se sjurili niz strmine i pobjegli. U Banjaluku je stiglo oko 250, a u Sanski Most oko 150 domobrana. Više od 100 domobrana pohvatale su krajiške jedinice. Zaplijenjene su četiri haubice sa 300 granata, tri mitraljeza, 10 puškomitraljeza, jedan teški minobacač i veće količine municije i razne vojničke opreme.[11]

Uspjeh brigade umanjen je velikim gubicima. Poginula su 22 borca i 6 ranjeno. Vrhovni štab je upozorio štab divizije da je pobjeda na Sitnici preskupo plaćena.[12] Stab 1. divizije i štab 1. brigade nijesu raspolagali dovoljno sigurnim podacima o neprijatelju i o organizaciji njegove odbrane u Sitnici, no kada je borba počela i neprijatelj pokazao svoju snagu, napad se više nije mogao obustaviti a da posledice ne budu teže.

Borba na Sitnici je prva borba 1. proleterske brigade u sastavu divizije. Vodile su je nove starješine, jer kako je već rečeno, gotovo cijeli starješinski kadar od komandira četa do štaba brigade bio je izmijenjen. Možda i u tome treba tražiti neka objašnjenja toka borbe na Sitnici. Ćitav sastav kao da je bio zahvaćen takmičenjem. Nove starješine su, prirodno, želele da već na prvom koraku pokažu kako su dostojna zamjena svojim prethodnicima. U tome su ih svesrdno pomagali i borci. Junaštvo je bilo kao i uvijek, masovno. Politički komesar brigade napisao je u izvještaju:

> »... Akcija je od svih bataljona izvedena tačno po predviđenom planu. Svi bataljoni su pokazali punu inicijativu, a saradnja među bataljonima je u ovoj akciji došla do punog izražaja, kao nikad do sad ... Po mom mišljenju u brigadi je ovo bila naša najveća i najteža akcija...«[13]

Stab 1. proleterske brigade uputio je bataljonima pismeni pozdrav, pohvaljujući ih što su pokazali . ..:

> »... čudo od proleterskog heroizma i veštine. ... za junaštvo boraca, za hrabro i mudro rukovođenje starešina, za neustrašivost i marljivost saniteta .. .«[u]

[11] *Izveštaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, đ. 3.

[12] *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, k. 6, đ. 174, str. 426.

[13] *Izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 8, đ. 103, str. 200—203.

Vijest o pobjedi 1. proleterske brigade na Sitnici prenijela je »Slobodna Jugoslavija«.

Štab 1. divizije, koji je bio u Čađavici, čim je čuo za uspjeh na Sitnici odmah je otišao tamo. Imao je šta i da vidi: uništene bunkere, minama i bombama razrovano zemljište. Činilo se kao da nije bilo mjesta gdje nije pala bomba, mina ili granata.

Proleteri su sahranili poginule drugove. Pored grobova su stajali komandant i politički komesar 1. divizije. Nijesu mogli da zadrže suze.

Štab divizije je čestitao brigadi na pobjedi:

»... Čestitamo na velikom i značajnom uspjehu, koji je vaša brigada, kao i uvek, sa najvećim junaštvom i samopregorom postigla. Slava palim herojima.«[15]

Pad Sitnice je uznemirio i neprijatelja u Banjaluci. Iz nje je odmah krenuo ka Sitnici njemački motorizovani odred, zvani grupa »Tomas«, uz podršku avijacije, ne bi li bar nešto spasio na Sitnici. Tenkovi su uspjeli da prođu kroz zasjedu 4. krajiške brigade i dođu do Sitnice. Iznenadili su 6. bataljon, koji je bio zadužen za evakuaciju plijena, smrtno ranili zamjenika komandanta bataljona, Ljubomira Živkovića Španca i još četiri borca. Bataljon se brzo pribrao i tenkovi su prinuđeni da se vrate.[16] Takođe je i neprijateljeva avijacija bila aktivna, ali nije brigadi nanijela gubitke.

Oslobođenje Jajca i prodor u centralnu Bosnu

Brigada je samo predahnula poslije teške borbe na Sitnici. Štab divizije joj je to dozvolio, obavijestivši štab brigade da se ne mora pridržavati planiranih rokova. Međutim, situacija nije dozvoljavala neki veći odmor jer je trebalo očistiti teren od četnika, koji su se poslije pada Sitnice, uplašeni vrzmali po njemu. Mnogi su pobjegli čak preko Vrbasa.

Brigada je već 21. novembra bila na teritoriji Trijebova. Štab brigade je dao bataljonima »cio jedan dan za odmor i pripremu za napad na Jajce«. I taj dan brigada je dobila samo zato što 3. divizija nije na vrijeme stigla na polazne položaje za napad. Dan je iskorišćen za analizu borbe na Sitnici. Štab brigade je to učinio sa štabovima bataljona, štabovi bataljona sa svim komandama četa, a komande četa sa borcima. O tome se govorilo i na partijskim sastancima. Praktično, analiziran je svaki postupak i svaki pojedinac. To je bila masovna »teorijska razrada« načina vođenja borbe i najuvjerljivija praktična nastava.

Dan odmora je brzo prošao i brigada se noću 23/24. novembra uputila ka Jajcu. Pripremajući se za napad na taj grad, bataljoni

[15] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1/1, d. 1. i k. 706a, f. 1, d. 2.

su seljacima zabranili kretanje, da bi se pokret izveo u što većoj tajnosti.[17]

Prema naređenju Vrhovnog štaba na Jajce su napadale 1. i 3. divizija. Komandanti divizija, Koča Popović i Pero Ćetković, zajedno su napravili plan napada na Jajce i izdali zapovijest za napad. Bataljoni 1. proleterske i 3. krajiške napadali su sa sjevera i istoka, a 3. sandžačka je bila u rezervi kod Mrkonjić-Grada. Treća divizija je napadala sa juga. Komandanti divizija su mnogo očekivali od podrške haubica.

Prva proleterska je napadala na uskom pojasu od Vrbasa do Carevog Polja. Zbog toga je štab brigade poslao u napad samo 1. i 4. bataljon. Treći bataljon je bio postavljen na pravcu 1. bataljona, a 2. i 6. bataljon su, u selu Vlasinje, zatvarali pravac od Crne Rijeke i bili u opštoj rezervi. Desno od 1. brigade napadala je 3. krajiška, a na Cusine 1. dalmatinska brigada. Prema Skeli su napadali po jedan bataljon 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade 3. divizije.[18]

Jajce je bilo oslobođeno u septembru, ali ga je neprijatelj ubrzo povratio angažovanjem jačih snaga od Travnika i Donjeg Vakufa. U gradu su tada ostavljene, kao posada, jedna četa 738. njemačkog puka, 17. ustaški bataljon i jača žandarmerijska posada. Osposobljena je električna centrala, proradila je fabrika sode i karbida. Zbog pojave jačih partizanskih snaga u Sitnici i Mrkonjić-Gradu neprijatelj je hitno ojačao odbranu Jajca sa 9. i 11. četom 9. pješadijskog puka domobrana i baterijom topova. Ukupno je Jajce branilo oko 800 vojnika, sa četiri topa, pet oklopnih automobila i više automatskih oruđa i minobacača. Neprijatelj je organizovao kružnu odbranu, obuhvatajući Carevo Polje, Prudi i Cusine. Oko bunkera i ispred rovova bile su prepreke od bodljikave žice. U gradu je više tvrdih kuća organizovano za odbranu. Ispred utvrđene zgrade banke kružili su oklopni automobili.[19]

Prvi napad na grad počeo je u 20 časova 24. novembra. Počeo je jakom artiljerijskom vatrom. Partizani su tukli iz protivkolaca i haubica toliko snažno da se komandant 3. domobranskog zbora, u svom izvještaju Glavnom štabu, žalio da partizani imaju toliko municije da je uopšte ne štede. U vrijeme artiljerijske pripreme jedinice su nastupale na svim pravcima. Jedinice 3. divizije imale su više uspjeha i u toku noći, uz dosta velike gubitke, ovladale su jakim uporištem na Cusinama i zauzele Skelu. Na pravcima napada 1. divizije situacija se nije povoljno odvijala. Bataljoni 3. krajiške brigade uspjeli su da ovladaju prvim rovovima na Carevom Polju, a onda su jakom vatrom iz bunkera primorani da stanu. Četvrti bataljon 1. brigade prodro je do sela Zjaje i tu je

[17] *Naređenje Štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 73 str. 132.
is *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 71, str. 126.
Zapovijest štaba 3. divizije, Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 64, str. 116.
i® *Izvještaj 5. oružničke pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 236, str. 538.
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 350.

zaustavljen. Tri puta je pokušavao da u jurišu slomi neprijateljevu odbranu, ali nije uspio. Također je i 1. bataljon sporo napredovao uz Vrbas, preko sela Prudi. Došao je do naselja Klimenta i tu bio zaustavljen jakom mitraljeskom vatrom. Na odsjeku napada 1. brigade bili su i položaji baterije topova, a u bunkerima su bili Nijemci, koji su se uporno branili. Četvrti i 1. bataljon 1. brigade, koji su bili podišli neprijateljskim položajima, trpjeli su jaku vatru. Pošto nijesu imali vezu sa desnim susjedom, 3. krajiškom brigadom, niti su mogli da osmatraju i prate situaciju kod jedinica 3. divizije, u zoru su odlučili da se povuku na polazne položaje.[20] Bataljoni 3. krajiške brigade vidjeli su da je 3. divizija uspjela da zauzme Cusine, što je znatno olakšavalo njihov položaj, i zadržali su se na dostignutoj liniji.

Rano ujutro štabovi obje divizije su zaključili da se jedinice zadrže na dostignutim položajima, predane na njima i obnove napad čim padne mrak. Štab 1. divizije je naredio da se haubice približe gradu i poslije pada mraka otvore snažnu vatru po tvrđavi i bunkerima. Protivkolci su dovedeni u streljački stroj, a minobacači su, umjesto bombaša, minama zasipali bunkere i rovove. Također su i mitraljezi dovedeni u streljački stroj, radi efikasnijeg blokiranja puškarnica na bunkerima i utvrđenim kućama. Štab 3. divizije naredio je svojim jedinicama da pređu Plivu i da sa leđa napadaju uporišta iz kojih je neprijatelj jakom vatrom zaustavljao jedinice 1. divizije.[21]

Prva brigada je napadala istim pravcem. Na lijevom krilu, gdje je napadao 1. bataljon, štab brigade je ubacio i 3. bataljon, a umjesto 4. odmorni 6. bataljon.

Drugi napad je počeo u 19 časova. Pod zaštitom vatre iz teških oruđa jedinice su energično napredovale. Nijemci su pružali veoma snažan otpor i primorali ustaše i domobrane da se i oni uporno bore. Komandant njemačke jedinice, koji je komandovao i odbranom Jajca, uhapsio je dva ustaška oficira zbog slabe borbenosti i odstupanja prije naređenja. Nijemci su bili sigurni u dobro organizovanu odbranu, a očekivali su i pomoć iz Donjeg Vakufa od pukovske borbene grupe »Anaker« iz 718. divizije. Međutim, napad naših jedinica bio je snažniji nego što su oni očekivali. Sadejstvo bataljona 3. krajiške, 1. proleterske i jedinica 3. divizije bilo je izvanredno.

Štab 1. brigade je, poslije prvih uspjeha, ubacio u napad i 2. bataljon. Nijemci su počeli da popuštaju. Poginulo ih je gotovo trećina. Posada nije izdržala.

Neprijatelja je odjednom uhvatila panika. Mnogi Nijemci, ustaše i domobrani vidjeli su jedini spas u bježanju preko mosta na Vrbasu. Tamo su ih čekale zasjede jedinica 3. divizije i uništavale. Videći to mnogi neprijateljski vojnici su pokušali da preplivaju rijeku. Najveći broj ih se utopio u hladnom i nabujalom Vrbasu.

Jajce je oslobođeno. Do zore je u njemu potpuno uspostavljen red. Neprijatelj je, prema njegovim podacima, izgubio preko 300

2o *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 1, d. 32.

vojnika, od kojih 80 Nijemaca.[22] Poginuli Nijemci su nađeni na pravcu napada 1. proleterske brigade. Zaplijenjene su dvije haubice sa 300 granata, protivkolski top, mnogo automatskog oružja i velike količine municije i razne opreme. Pored ostalog, zaplijenjeno je i 30 vagona soli, donijete za potrebe fabrike. Automatsko oružje, koje je zaplijenila 1. divizija, uglavnom je dato 3. krajiškoj brigadi, da bi se po vatrenoj moći približila 1. proleterskoj.[23]

Još dok se vodila borba za Jajce neprijatelj je pripremao snage za intervenciju ka njemu. Njegova borbena grupa »Anaker«, ojačani puk 718. divizije, uz podršku tenkova i oklopnog voza, stigla je na ivicu grada rano 26. novembra, kada je grad već bio oslobođen. Blizu fabrike sode njeni dijelovi su se sukobili sa dijelovima 1. dalmatinske brigade. Došlo je do oštre borbe. Tenkovi su se iznenada pojavili ispred zgrade u kojoj je bio dio štaba 1. bataljona 1. dalmatinske, sa zamjenikom komandanta bataljona Dimitrijem Vojvodićem-Zekom, koji je na tu dužnost došao iz 1. proleterske brigade. Zajedno sa manjom grupom boraca štab se upustio u borbu sa čelom neprijateljske kolone. Imao je, srećom, sanduk bombi, i nije dao Nijemcima da se približe zgradi. A njeni tvrdi zidovi odolijevali su mitraljeskim rafalima i granatama topova. Borba je trajala oko 4 časa. U međuvremenu su snage 3. divizije organizovale napad na neprijateljsku kolonu, privukle protivkolac i primorale je na povlačenje.[24]

Prva proleterska brigada se zadržala tri dana u Jajcu, kao posadna jedinica. Prvog dana, poslije kraćeg odmora, održane su četne konferencije i partijski sastanci, na kojima je analiziran napad na grad. Rukovodioci i borci su direktno zaključili da prvi napad nije bio dovoljno energičan i da nije bilo dobro organizovano sadejstvo sa drugim jedinicama. Ali je sa zadovoljstvom konstatovano da novi borci, Dalmatinci i drugi, u ovoj borbi gotovo da nijesu zaostajali u borbenosti za starim borcima.[25]

U vrijeme boravka 1. proleterske u Jajcu, u Bihaću je, 28. novembra, održano prvo zasijedanje AVNOJ-a. Taj značajni politički događaj otvorio je nove perspektive razvoju NOB-a. Politički rukovodioci brigade su na mnogim sastancima i skupovima objašnjavali borcima i građanima značaj osnivanja AVNOJ-a, kao nosioca nove, revolucionarne vlasti u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

U Jajcu je bio intenzivan i kulturno-zabavni život. Organizovane su priredbe za borce i stanovništvo. Poslije priredbe, po običaju, igralo se do duboko u noć. Opštem raspoloženju znatno su doprinijele i vijesti sa Istočnog fronta o početku ofanzive Crvene armije kod Staljingrada.

22 *Bojna relacija 9. pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 237, str. 539—547.
23 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1/2, d. 6.
Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 701, f. 1, d. 32.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 197.
R. Vukanović, *Borbeni put 3. divizije,* VIZ, Beograd 1970, str. 30.
24 *Izvještaj štaba 3. divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 92, str. 167—170.

Spasoje Dragović, politički komesar čete u 1. bataljonu čita vijesti, decembra 1942.

Grupa boraca 1. bataljona u Prnjavoru januara 1943.

Prodor Prve proleterske u centralnu Bosnu

Brigada je u zoru 29. novembra krenula na marš. Put ju je vodio preko Gole planine u sela Brnjiće, Vukoviće i Jejiće, na lijevu obalu Ugra. Prvog dana marševski cilj nije bio daleko, oko 12 km, mjereno vazdušnom linijom, ali su ga visinska razlika od oko 800 m, i penjanje od uvala do vrhova po dubokom snijegu, bez prtine, učinili dužim više nego dvostruko. Treća krajiška je nastupala lijevo od 1. proleterske, sjeverno od Skender-Vakufa."

Slijedećeg dana brigada je prešla Ugar, duboko usiječen kanjon sa vrlo strmim i visokim stranama, teško prohodnim i veoma podesnim za odbranu. Oko 150 četnika posjeli su kose na desnoj obali, smatrajući da im tu niko ništa ne može.[27] Cak su uzvikivali: »Ovuda nećete proći! Ovdje je kraljeva vojska.« Kod sela Prisine 4. bataljon je priješao Ugar i izbio u selo Mramor. Iza njega je nastupao 1. bataljon, spreman da po potrebi pojača njegov napad. Nije bilo potrebno, četnici su pobjegli poslije žustrog napada 4. bataljona. Brigada je zatim mirno prešla Ugar i ustremila se na Skender Vakuf, gdje je, prema dobijenim obavještenjima, trebalo da se koncentrišu četnici.[28] U zoru 2. decembra četiri bataljona 1. brigade opkolili su gradić sa svih strana i upali u njega, ali četnici su se već bili povukli. Nijesu pružili otpor ni u susjednim selima — Boraku, Radićima i Javoranima.

Skender Vakuf je bio 1941. godine jedno od žarišta ustanka u tom kraju, ali su kasnije u njemu preovladali četnici, poslije više grješaka partizana. Bilo je potrebno mnogo strpljivog političkog rada da bi se suzbio uticaj četnika na tom terenu.[29]

Neposredno poslije oslobođenja Skender Vakufa, 1. proleterska je dobila zadatak da dijelom snaga sadejstvuje sa 3. krajiškom u oslobođenju Kotor-Varoša, a drugim dijelom da zatvori pravac Banjaluka — Kotor-Varoš. Grad je branio jedan bataljon domdo* vojske banjalučke brigade. To su uglavnom bili domobrani sa te teritorije, među kojima je bio i poneki ustaša. U selima oko grada, Viševici, Sokolini, Šibovima i Svinjarima takođe je bilo po 30 do 50 domdo vojnika. Naoružani su bili puškama i puškomitraljezima, a u Kotor-Varošu su imali i mitraljeze i teške minobacače. Ispred rovova oko grada nije bilo bodljikave žice, ni nagaznih mina.

Stab 1. proleterske brigade uputio je 1. i 4. bataljon, ojačane pt topom i pionirskim vodom, preko Lipovca, da u dolni Vrbanje, kod okuke u selu Babići, postave zasjedu, poruše cestu i prugu i spriječe eventualnu intervenciju od Banjaluke, ili povlačenje

* Domdo vojsku sačinjavali su domobrani sa te teritorije.

26 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 8.

27 Broj četnika se uzima približno, najčešće prema iskazu zarobljenika Ui kazivanjima seljaka, jer nema odgovarajućih dokumenata.

28 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 114,

28 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 11.

neprijateljskih dijelova iz Kotor-Varoša. Drugi i 3. bataljon su dobili zadatak da najprije likvidiraju neprijateljsku posadu u Višević i Sokolini, a zatim napadnu na dio Kotor-Varoša na lijevoj obali Vrbanje. Napad na glavni dio grada, na desnoj obali, trebalo je da izvede 3. krajiška brigada. Sesti bataljon se kretao preko Hadrovaca, kao brigadna rezerva, da priskoči u pomoć lijevoj ili desnoj koloni.[31]

Drugi i 3. bataljon su u naletu zauzeli Viševicu i Sokolinu, u kojima je bilo oko 150 domobrana i ustaša, mještana. U ta sela nikada do tada nijesu dolazili partizani. Neprijatelj je pružio vrlo slab otpor i, poslije kratkotrajnog okršaja, odstupio je prema Kotor--Varošu. Bataljoni su bez zaustavljanja nastavili u tom pravcu. Trebalo je stići na vrijeme i u 20 časova, zajedno sa 3. krajiškom, napasti varošicu. Teren od Sokoline do Kotor-Varoša je teško prohodan i ispresijecan dubokim jarugama sa strmim stranama. Snijeg je bio napadao oko 25 cm. Borci su se klizali, padali, žurili i — ipak stigli na vrijeme. U 20 časova 2. i 3. bataljon su napali na južni dio varošice. Desno, duž puta, napadao je 2. bataljon, a 3. lijevo, duž pruge. Bataljoni su vrlo brzo protjerali neprijatelja sa lijeve obale Vrbanje, ali je težište njegove odbrane bilo na njenoj desnoj obali. Tamo je bilo više tvrdih kuća, crkva sa zvonikom, kasarne i uzvišenje na kraju grada, koje je pružalo idealne uslove za odbranu. Neprijatelj je najjačom vatrom branio most, da bi onemogućio prelaz napadaču sa lijeve obale.

Drugi i treći bataljon su trpjeli jaku vatru sa desne obale i bili su primorani da zauzmu zaklone. Noć je prolazila, a na glavnom pravcu napada nije se čula borba. Negdje pred zoru štabovi 2. i 3. bataljona su ocijenili da 3. krajiška najvjerovatnije i neće stići da izvrši napad. Onda su odlučili da oslobode grad samo sa dva bataljona. Privukli su protivkolac na samu obalu, postavili sva automatska oruđa prema neprijateljskim uporištima, a iz minobacača zasuli njegove rovove. U isto vrijeme je grupa od 50 dobrovoljaca iz oba bataljona pregazila Vrbanju i napala neprijatelja sa leđa, odakle je trebalo da napada 3. krajiška brigada. Neprijatelj se zbunio i svu vatru usmerio prema toj grupi. To su bataljoni iskoristili i hitro se prebacili preko mosta. Razvila se oštra borba. Trajala je do 10 časova. Neprijatelj, iako mnogobrojniji, nije izdržao i povukao se, ali dosta organizovano, ostavljajući samo desetak mrtvih i 50 zarobljenih, kao i znatne količine municije i opreme. Bataljoni su izgubili jednog borca, a 5 je ranjeno. Stab brigade je predložio štabu divizije da pohvali 2. i 3. bataljon za pokazanu samoinicijativu i uspješno izvršenje zadatka.[32]

Prvi i 4. bataljon su takođe stalno bili u borbi. Četnici su se povlačili i tek kada su stigli blizu Nijemaca, kod Lipovca, pružili su jači otpor. Ipak su brzo razbijeni i bataljoni su izbili u dolinu Vrbanje. U toku noći su porušili željezničku prugu i prekopali

3i *Naređenje Štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 129, str. 253.

cestu, a zatim zauzeli položaje za odbranu prema Banjaluci i Kotor-Varošu. Topovsko odjeljenje se spustilo na 50 m daleko od ceste i tu u jednom šljiviku postavilo protivkolac.

Neprijatelj je intenzivno koristio komunikaciju Banjaluka — — Kotor-Varoš. U toku 3. decembra jedan njemački vod, sa tri manja tenka, prošao je od Banjaluke ka Kotor-Varošu, i oko 18 časova se vratio i zanoćio u selu Svinjari. To je bila očigledna demonstracija snage, pokušaj da se, ako ništa drugo, uznemire partizanske jedinice. Taj njemački vod, kad je čuo borbu kod Kotor-Varoša nije krenuo u pomoć napadnutom garnizonu nego ka Banjaluci. Bio je iznenađen kada je naišao na prekopanu cestu i zasjedu i kad je osjetio dejstvo protivkolca vratio se u školu u Svinjarima, sa namjerom da tu organizuje odbranu.[33]

Neprijatelj je brzo reagovao i iz Banjaluke. Sa tog pravca se pojavilo pet tenkova praćenih pješadijom. Tada su tobdžije 1. brigade okrenule cijev topa prema toj koloni. Protivkolac je dejstvovao najbrže što je mogao, ali se nišanilo kroz cijev što je iziskivalo mali zastoj poslije svake ispaljene granate. U isto vrijeme četnici su napali prema Lipovcu i time opasno ugrozili 1. i 4. bataljon, koji su bili na cesti u kotlini. Četvrti bataljon je brzo reagovao i dijelom snaga razbio četnike. Uskoro su i Nijemci primorani na povlačenje.

Njemački komandant u Banjaluci, vjerovatno preko radio-stanice obaviješten o situaciji u Kotor-Varošu i na cesti pored Vrbanje, poslao je u zoru ka njima jače snage iz Banjaluke. Jedan tigar predvodio je još 6 tenkova. Položaj 1. i 4. bataljona postajao je sve teži. Povela se neravnopravna borba između jednog malog protivkolca i proletera naoružanih puškomitraljezima i 7 njemačkih tenkova sa pješadijom. Puškomitraljesci 1. i 4. bataljona nijesu dozvolili posadama da otvaraju kupole. Tenkovi nijesu ni mogli da manevrišu na uskom prostoru i svu vatru su usmjerili na protivkolac. Poginuli su hrabri komandir topovskog odjeljenja, Mile Maslar i nišandžija Mihailo Pejović, a ranjen je i punilac, ali ostala posada protivkolca nastavila je da se bori, podržava vatrom borce 1. i 4. bataljona. Najzad je neprijatelj odstupio ka Banjaluci.

Uskoro poslije povlačenja te kolone, vod iz Svinjara ponovo je pokušao da se probije ka Banjaluci i opet je vraćen ka školi, odakle je pošao. Povoljna je okolnost za 1. i 4. bataljon bila što obje grupe Nijemaca i četnici nijesu istovremeno napadali. To im je i omogućilo da tuku pojedinačno sve tri grupe.

Pred noć 4. decembra u školi u Svinjarima našao se onaj vod Nijemaca sa tri tenka. Tamo su pristizali i dijelovi razbijenog domdo bataljona iz Kotor-Varoša. Štab 1. brigade naredio je 6. bataljonu, koji je bio u rezervi, da napadne neprijatelja u školi. Prilikom prelaska bataljona preko rijeke napala ga je grupa od oko 30 domobrana iz sela Šibova. Bataljon je dijelom snaga razbio tu grupu, a glavninom napao Nijemce u školi. Nijemci su se izvjesno vrijeme branili, ali kada su uvidjeli da napad jača i da se

neće moći održati, zapalili su tenkove i kamione i povukli se ka Donjem Celincu.[34]

Stab 1. divizije 4. decembra naredio je 1. brigadi da odmah nastavi marš ka centralnoj Bosni. Istoga dana poslije oslobođenja Kotor-Varoša i borbe u Svinjarima bataljoni su krenuli ka Skatavici, sa namjerom da već idućeg dana produže ka D. Snjegotini. Pošto su još jednom razbili četnike kod Lipovca, 1. i 4. bataljon su pregazili Vrbanju i uputili se također ka Skatavici. Tako se cijela brigada našla na teritoriji Bilići — Skatavica — Topići, tako reći na vratima Banjaluke.

Pošto su mu propala dva pokušaja da prodre cestom ka Kotor-Varošu, neprijatelj je tamo krenuo sa 1. bataljonom 741. puka 714. njemačke divizije, ojačanim tenkovima i artiljerijom, uz obilnu podršku avijacije i četiri haubice sa položaja kod D. Celinca, i sa oko 700 do 800 četnika, ali sada od D. Celinca, preko Opsječkog i Skatavice. Njegovom nastupanju su se suprotstavili najprije 1. i 4. bataljon, a zatim i 6. bataljon. Oni su 5. decembra kod Skatavice razbili oko 500 četnika i otjerali ih prema Jošavki. Idućeg dana neprijatelj je napadao od D. Celinca i Jošavke, podržan artiljerijom i avijacijom. Stab 1. brigade je nastojao da se zadrže posjednuti položaji, da bi poslužili za prodor ka Jošavki, glavnom četničkom uporištu u centralnoj Bosni. Borba je trajala čitav dan. U borbu su ubačeni 2. i 3. bataljon. No neprijatelj je bio uporan. Brigada je imala 11 poginulih i 10 ranjenih. Morala se povući da ne pretrpi veće gubitke, a i zbog premorenosti, jer je već nekoliko dana vodila borbe i danju i noću, po lošem vremenu i uz, isto tako, lošu ishranu.

Stab 1. brigade je ocijenio da su neprijateljske snage veoma jake i predložio je štabu divizije da privremeno odustane od predviđenih zadataka. Predlog je usvojen, privremeno je odložen prodor u centralnu Bosnu dok se ne prikupe jače snage. Stab divizije je naredio 1. brigadi da se odlijepi od neprijatelja.[35] Do te odluke štab divizije je došao na osnovu procjene da se odnos snaga na tom sektoru izmijenio u korist neprijatelja, i to znatno. Četnici, koji su bježali poslije borbe na Sitnici, okupili su se u svojoj bazi. Bilo ih je oko 800. Jače su se oslonili na njemačke jedinice, a i na šumovite planine Uzlomac i Skatavicu. Njemački garnizon u Banjaluci dobio je tih dana traženu pomoć, jedan bataljon 714. divizije, pa je mogao da odvoji jače snage za intervenciju prema Kotor-Varošu.[36]

Neprijatelj je 7. decembra ušao u Kotor-Varoš sa jakim snagama i idućeg dana produžio napad ka Hrvaćanima. Prvi i 4. bataljon, koji su bili u zaštitnici brigade, dočekali su neprijatelja južno od sela. Četvrti bataljon je poslije dva sata borbe razbio četu Nijemaca i gonio je do Vrbanje, gdje su je čekali tenkovi.

34 *Izvještaj štabu 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 215, str. 454—463.

Bojna relacija 2. domobranskog zbora, Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 253, str. 610—620.

35 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 13.

Rano ujutro 9. decembra jedna kolona od oko 400 Nijemaca i bataljona domobrana, uz podršku artiljerije i avijacije, nastavila je napad prema Hrvaćanima. Veći dio sela porušile su neprijateljeva artiljerija i avijacija. Prvi napad je odbio 4. bataljon. Zatim su se slijedećem napadu suprotstavili zajedno 1. i 4. bataljon ali su se, poslije dužeg otpora, morali povući prema Maslovarama. Stab brigade je pohvalio 1. i 4. bataljon za tu borbu.

Brigada je nastojala da se što prije odlijepi od neprijatelja i uputila se južno od Kruščice, pritoke Vrbanje, da bi malo predahnula. Uz put su 3. i 6. bataljon očistili od četnika okolinu Maslovara i tako omogućili bezbijedan prelaz i razmještaj bataljona na novoj teritoriji.

U selu Borci ostali su 2, 4. i 6. bataljon; 1. bataljon je upućen u Siprage, na duži odmor i kao zaštita divizijske bolnice; 3. bataljon je raspoređen na lijevoj obali Vrbanje da spriječi neprijatelju prodor ka Sipragama. Desno od 1. brigade nalazila se 3. krajiška i štitila se sa pravca preko planine Uzlomac.[37]

Predah je trajao 2—3 dana. To vrijeme štab 1. brigade iskoristio je da ukaže bataljonima na potrebu bolje organizacije veza i sadejstva u borbama. Jedinice su ovdje morale biti vrlo oprezne, s obzirom na to da su četnici vrebali iz šume.

Borbe sa četnicima su zahtijevale i novu taktiku. Stab brigade je tražio od svih starješina da pokažu više samoinicijative i smjelosti u donošenju odluka i da se brzo prilagođavaju situaciji, jer su se samo takvim dejstvom mogli uništiti četnici.[38]

Razbijanje četnika u centralnoj Bosni

Krajiške jedinice su napale 11. decembra na Sanski Most. Prva divizija im je sadejstvovala na taj način što je vršila pritisak na Banjaluku, radi vezivanja neprijateljskih snaga. Štab divizije je odmah pokrenuo brigade prema Kotor-Varošu. Prva proleterska je nastupala desnom obalom Vrbanje, 3. sandžačka je vršila pritisak na Kotor-Varoš, a 3. krajiška je orijentisana na sjeveroistok, prema planini Uzlomac.[39] Prva i 3. krajiška brigada su dobile zadatak da razbiju jaku četničku grupu u rejonu Maslovara.

Stab 1. brigade je uputio u napad 3. i 6. bataljon i 2. kao rezervu. Bataljoni su noću 11/12. decembra prešli preko željezničkog mosta, ali nijesu u toku noći nastupali ka Kotor-Varošu, jer nijesu uspostavili vezu sa 3. krajiškom, kako je bilo predviđeno. U međuvremenu je 3. sandžačka brigada sama zauzela Kotor-Varoš. Bataljoni su onda napali na Maslovare i Hrvaćane, gdje se nalazilo oko 800 četnika, sa jednim topom i minobacačem.

[37] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 1, d. 11,
38 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 6, d. 3.

Četnici su se blagovremeno povukli iz Maslovara i iz okolnih sela. Dok je glavnina 1. brigade čistila sela oko Maslovara pristigli su 1. i 4. bataljon. Tako se brigada našla na okupu kod Maslovara.[40]

Stab 1. divizije je, videći da su se Nijemci povukli, ocijenio da su se uslovi za nastavljanje prodora u centralnu Bosnu ponovo promijenili, da je mogućno razbijanje četnika i da je divizija dovoljno jaka da vrši pritisak na važne okupatorske centre Teslić, Prnjavor i Banjaluku, da uništi neprijateljske posade u isturenim garnizonima, ugrožava komunikacije, organizuje narodnooslobodilačku vlast i mobilise nove snage za NOB.[41]

Rano 13. decembra 1. proleterska brigada je nastupala u dvije kolone preko Uzlomca prema D. Snjegotini. Išla je da razbije glavne četničke snage, koje su se nalazile u Jošavki, gdje im je bila i baza. Na njenom desnom krilu, prema Srednjoj Snjegotini, nastupala je 3. krajiška, a 3. sandžačka je ostala na teritoriji Skender-Vakufa, Lipovca i Kotor-Varoša.[42]

Desna kolona 1. brigade, 1. i 4. bataljon, nastupala je pravcem od Zilića, preko Kovačevića ka D. Snjegotini, a lijeva, sve ostale snage, od Hrvaćana preko Uzlomca ka D. Snjegotini. Lijeva kolona je naišla najprije na grupu od tridesetak četnika, a zatim na veću zasjedu u šumi na Matrakovoj kosi. Četnici su brzo razbijeni. Duboki snijeg je otežavao marš, ali obje kolone su stigle poslije podne u D. Snjegotinu. Četnici su tačno procijenili namjere divizije — da prodre u Jošavku i Branešca, i zatražili su hitnu pomoć od Nijemaca. Rano ujutro 14. decembra kod škole pored ceste, u blizini k. 337 stigao je 1. bataljon 741. njemačkog puka sa dva minobacača. Četnici iz bataljona »Petar Mrkonjić« i Vrbanjska četa obezbjeđivali su njemački bataljon na kosama lijevo i desno cd ceste.

Njemačka kolona je krenula ka D. Snjegotini u isto vrijeme kada i 1. proleterska ka Jošavki. Proleteri su prvi primijetili Nijemce i 1. i 4. bataljon su ih dočekali u zasjedi. Iznenadnom vatrom iz automatskog oružja bataljoni su tukli Nijemce i natjerali ih na povlačenje. Na terenu je ostalo 11 mrtvih Nijemaca, a trojica su zarobljeni. Zaplijenjen je jedan minobacač. Potom su rastjerani četnici i put ka Jošavki, glavnom četničkom uporištu, bio je otvoren.

Stab 1. brigade uputio je 6. bataljon na lijevo krilo, prema selu Opsječko, da štiti lijevi bok divizije i bude u vezi sa 3. sandžačkom brigadom. Ostala četiri bataljona su se sručili na oko 20 zaseoka Jošavke i rekordno brzo razbili i gonili četnike, koji su pružili slab otpor iako ih je bio veliki broj.[43]) Brigada je već u toku noći pročistila sve zaseoke Jašovke i izbila na liniju Opsječko — Crni vrh.

Četnici nijesu očekivali tako brzo nastupanje proleterskih jedinica. Komandant četnika iz Jošavke, Rade Radić bio je zakazao skup za 15. decembar i naredio: »U 6,30 predati mi raport, a potom

40 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 8.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 72 str. 175.

42 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706[a], f. 1, d. 21.

ću izvršiti smotru.«[44]) Umjesto pripreme za smotru četnici su bježali čitavu noć, samo da budu što dalje od Jošavke.

U Jošavki se 1. brigada zadržala dva dana. Široko se rasporedila i obezbijedila od eventualnog pokušaja četnika da ponovo zauzmu tu teritoriju: 6, 2. i 3. bataljon posjeli su položaje na liniji Vukovići—Crni vrh, na najosetljivijem pravcu prema Banjaluci, 1. bataljon u rejonu Kozja glava — Kantar, a 4. bataljon u selu Vijačani.[45]) Veći dio stanovništva dobro je dočekao brigadu. Politički rad je živnuo. Zaplijenjeni magacini, a i bogato područje, omogućili su da se jedinice odmore i nahrane.

Neprijatelj nije mirovao. Njemački bataljon 741. puka iz Donjeg Celinca, iako već prorijeđen borbama, stalno je nastojao da odbaci partizanske jedinice dalje od Banjaluke. Stab 1. brigade je ocijenio da je bataljone razvukao na širokom terenu Jošavke toliko da ne bi mogao uspješno zatvoriti sve pravce u slučaju napada jačih neprijateljskih snaga. Zbog toga se obratio štabu 3. krajiške brigade za pomoć.[40]) On je odmah uputio dva svoja bataljona prema Celincu, na prostor između bataljona 3. sandžačke i 1. proleterske brigade. Zahvaljujući dobrom sadejstvu bataljoni sve tri brigade 1. divizije uspjeli su zajedno da suzbiju napade neprijatelja. Prva je ponovo razjurila četnike sa Crnog vrha, a tri bataljona 3. sandžačke i dva 3. krajiške brigade potukli su Nijemce, koji su krenuli iz Celinca, i natjerali ih na povlačenje.[47]) Plašeći se daljeg nastupanja bataljona 3. sandžačke i 3. krajiške brigade Nijemci su čak povukli svoju artiljeriju iz Celinca.

Poslije rastjerivanja četnika u Jošavki bataljoni 1. proleterske očistili su od njih i sela Branešac i Hrvaćane. Time je oslobođena nova teritorija, koja je poslužila kao dobra baza za politički rad, dalje razvijanje ofanzivnih dejstava i odmor i snabdijevanje jedinica. Nekoliko političkih radnika, uglavnom porjeklom iz tog kraja, koji su došli sa brigadom, uz njenu pomoć odmah su počeli da organizuju organe vlasti, političke, partijske, omladinske i druge organizacije.

Poslije dva dana glavnina 1. bataljona 741. njemačkog puka, ojačana sa pet tenkova, uputila se od Klašnica prema Devetinama, a četnici i nešto Nijemaca i domobrana preko Crnog vrha. Najvjerovatnije je neprijatelj želio da omogući partizanima da presijeku cestu Banjaluka — Prnjavor.

Bataljoni 1. brigade uspješno su izvršili protivnapad na neprijateljske kolone i vratili ih na polazne položaje. Međutim, u toku noći 22. decembra neprijatelj je uspio da potisne 3. bataljon i prodre

« Naređenje četničkog komandanta R. Radića, A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 204, f. 7, d. 116.

« izvjeŠtaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 709, f. 3, d. 17.

4« *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 1, d. 17.

Pismo štaba 1. proleterske brigade 3. krajiškoj brigadi, A-VII, k. 701, f. 2, d. 20.

Dogovori o sadejstvu 1. i 3. brigade, Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 193, str. 389. i 194, str. 391.

″ Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 8, d. 202, str. 407.

do crkve u Devetinama, gdje se utvrdio i organizovao odbranu. Pošto 3. bataljon idućeg dana nije uspio da ga odatle izbaci to su učinili zajedno, u toku 24/25. decembra, energičnim napadom 1. 2. i 3. bataljon. Neprijatelj je natjeran da se povuče u Klašnice.[48]) Time je presiječena neprijatelju važna komunikacija Banjaluka — Prnjavor.

Godišnjica osnivanja brigade

Prošla je godina od svečanog trenutka kada je u Rudom osnovana 1. proleterska brigada. U njoj je brigada vodila preko 160 borbi, marševima prevalila više od 5 000 km prolazeći kroz mnoge krajeve zemlje i pod najrazličitijim uslovima i situacijama. Doživjela je brigada mnogo radosti, zbog pobjeda i uspjeha, ali i tuge zbog neuspjeha i, najviše zbog izgubljenih drugova.

Kada je osnovana, brigada je bila jedina regularna vojna jedinica koja je u porobljenoj Evropi, u njemačkoj tvrđavi, vodila borbu za slobodu svoje zemlje. Bilo je to u ono vrijeme kada su samo najsvjesniji, najdalekovidiji i najubjeđeniji u ispravnost stava da se treba boriti — vjerovali u pobjedu i revoluciju. Poslije godinu dana situacija je bila znatno izmijenjena. Njemačka i Italija su trpjele neuspjehe na Istočnom frontu i u Africi. Njemačka 6. armija pod Staljingradom je bila odsječena i nalazila se pred uništenjem. A u Jugoslaviji se borilo, umjesto jedne, sada slavljenice, više od 30 proleterskih i udarnih brigada.

Brigada se pripremala da proslavi prvu godišnjicu rođenja. Ali, neprijatelj kao da je to znao, nije je ostavio na miru. Nije mogla da se okupi i proveseli. Čitavog dana svi njeni bataljoni vodili su borbu sa četnicima, razbili ih i izbili na cestu Banjaluka — Prnjavor.

Ipak je na neki način obeležen dan osnivanja brigade, održane su makar i kratke svečanosti, a u 4. i 6. bataljonu organizovane su i priredbe. Na tim svečanostima evocirane su uspomene na pređeni put i pročitani čestitka i pozdrav štaba 1. divizije.[46])

Uspjehe na bojnom polju pratili su i ne manji uspjesi u političkom radu. Brigada, gdje je god došla, razvijala je plamen ustanka, učvršćivala vjeru u pobjedu. Jedan od najvećih uspjeha brigade je sprečavanje bratoubilačke borbe u mnogim krajevima kroz koje je prošla, i razvijanja bratstva i jedinstva među našim narodima. Za svoj rad i borbe brigada je više puta pohvaljena, odato joj je priznanje. Vrhovni komandant je pohvalio i njene dvije čete—3. četu 2. bataljona i Rudarsku četu 4. bataljona.[50])

I na kulturnom polju je dala znatan udio. U njoj se u tom pogledu neprekidno radilo, a takav je duh prenosila i na narod. Mnogo je značilo u danima teškog ratovanja vidjeti raspjevanu kolonu, gledati priredbu, ili slušati borbene stihove. Svuda gdje je bila prisutna brigada je doprinosila prosvjećivanju stanovništva.

« N. Đurašević, VIG, br. 3/1954.
« Čestitka štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706a, f. 3, d. 2.

Na svom dugom borbenom putu brigada je izgubila više od 280 boraca. Gubitak svakog borca brigada je preživljavala kao gubitak člana porodice. U isto vrijeme to je bio zavjet živima da ih moraju osvetiti.

Brigada je u prvoj godini opravdala i zamisao Vrhovnog komandanta o njoj kao školi kadrova. Dala je više od 50 rukovodilaca drugim partizanskim jedinicama, a na sva rukovodeća mjesta, od komande čete do štaba brigade, došli su drugi, njeni borci, izrasli u njoj. Slobodno se može reći da je već tada svaki njen stari borac bio osposobljen da bude dobar starješina.

Svijest boraca brigade bila je na visokom nivou.

Na dan godišnjice osnivanja brigada je, sa većom ubjeđenošću i sigurnošću nego prilikom osnivanja, mogla primiti nove obaveze i dati novi zavjet da će sa punom odgovornošću, sviješću, samopregorom i upornošću izvršavati zadatke koji pred nju budu postavljeni. Njeno jednogodišnje ratno iskustvo to je ubjedljivo potvrđivalo.

Nastavljanje ofanzivnih dcjstava u centralnoj Bosni

Razbijanje četnika u centralnoj Bosni i podaci da su veći djelovi 714. njemačke divizije napustili Banjaluku, navele su štab 1. divizije da zaključi da razbijeni četnici ne mogu uskoro organizovano dejstvovati i da su primorani da bježe u neprijateljske garnizone. Takođe i da oslabljeni garnizon u Banjaluci ne može preduzeti nikakve ozbiljnije ofanzivne akcije. Garnizoni u Prnjavoru i Teslicu, iako jaki, nijesu ni ispoljavali neke veće ofanzivne namjere. U takvoj situaciji štab 1. divizije je naredio 1. proleterskoj brigadi da nastavi gonjenje četnika sjeverno od komunikacije Banjaluka — — Prnjavor, oslobodi Prnjavor i uputi se na sjever, ka Savi.[51]

Ipak se procjena štaba divizije zasnivala na nedovoljno provjerenim podacima. Nijemci su, zbog značaja koji je za njih imala komunikacija Banjaluka— Prnjavor ponovo, 28. decembra, uputili prema Devetinama jaku kolonu, oko 350 vojnika (dvije čete 1. bataljona 741. puka, uz podršku dva tenka i dvije haubice). Zaustavljao ih je 6. bataljon postepeno odstupajući ka Markovom hrastu. Štab brigade je tamo uputio 3. bataljon, preko sela Dragovića. On je, koristeći ispresijecano zemljište, izbio gotovo neopažen u bok neprijatelju. Drugi bataljon je nastupao duž rijeke Turjanice i pomagao je 6. bataljonu sa dvije čete. Neprijatelj je ipak blagovremeno uočio 3. bataljon, koji je zaprijetio da mu presiječe odstupnicu, pa se brzo povukao.[52]

«i *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 29.

Manja neprijateljska kolona krenula je idućeg dana od Prnjavora prema Lišnji. Vratila se, ne upuštajući se u borbu, čim je primetila partizane koji su ka njoj nastupali.

Dejstva neprijatelja su ukazivala da se još nijesu stekli povoljni uslovi za oslobađanje Prnjavora. Osim toga štab 1. brigade dobio je obavještenje da u Prnjavoru i okolnim selima ima preko 1 600 neprijateljskih vojnika, dobro naoružanih, što je značilo da bi sama brigada teško zauzela grad. Zbog toga je štab 1. brigade predložio štabu 1. divizije, da u napadu na grad učestvuje i 3. krajiška brigada.[53]

Stab divizije je, na osnovu izvještaja štaba 1. brigade, odustao od napada na Prnjavor i usmjerio dejstva ka Tesliću. Trebalo je razbiti četnike na tom području, koji su, inače, bili, veoma aktivni. Cesto su napadali partizanske jedinice, pa čak i domobrane primoravali da se bore. Osim toga 1. diviziji je bilo potrebno da dođe do većeg plijena u naoružanju, municiji i opremi. Zato je odlučeno da se napadne Teslić. Zadatak je povjeren 3. krajiškoj brigadi, s tim da joj sadejstvuju tri batljona 1. proleterske. Treća sandžačka i 1. i 3. bataljon 1. brigade su ostavljeni da zatvaraju pravac od Banjaluke ka Prnjavoru.[54]

Tri bataljona 1. proleterske krenuli su 30. decembra, preko sela Popovića i Kulaša, prema Tesliću. Sesti bataljon je pošao iz Devetina i morao je maršovati više od 40 km. Bataljoni su ostavili komore, osim konja sa municijom, da bi bili pokretljiviji. Idućeg dana, pred noć, bataljoni su nastavili marš ka Tesliću i stigli na položaje sa kojih će krenuti u napad: 4. bataljon u Rašete, 6. u Osovicu, a 2. kod Draganića mlina. Na tim položajima bataljoni su dobili naređenje štaba 1. divizije za napad na grad.

Teslić su branila dva bataljona 4. pješadijskog puka domobrana i 22. i 23. četa 1. pješadijskog puka — ukupno oko 1250 domobrana, sa četiri haubice, dva brdska topa, četiri protivkolska topa, dva topa »pito«, 16 mitraljeza i 63 puškomitraljeza. U odbrani grada učestvovalo je i oko 250 domdo vojnika i žandarma i jedan oklopni voz.[55] Za odbranu grada neprijatelj je organizovao dva pojasa. Spoljni pojas odbrane činili su bunkeri, opasani žicom, na dominantnim visovima oko grada. U unutrašnjem pojasu odbrane bile su pripremljene kasarna, fabrike i nekoliko tvrdih zgrada. Oko grada su se nalazile četničke grupe, koje su bile aktivne i imale ulogu predstraža.[56]

U napadu na grad učestvovalo je sedam bataljona — četiri iz 3. krajiške i tri iz 1. proleterske. Napad je izveden sa dvije grupe. Prvu su sačinjavali 6. i 2. bataljon 1. brigade i 2. bataljon 3. brigade, pod komandom štaba 1. brigade. Grupa je napadala na grad sa sjeveroistoka i obezbjeđivala napad od Dervente i

[53] *Izveštaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 2, d. 18.
Naređenje štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706a, f. 1, d. 31. i 32.
ss *Izvještaj 4. oružničke pukovnije i ustaškog doglavnika,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 175, str. 383. i 176, str. 387—390.

Tešnja. Druga grupa, 1. i 3. bataljon 3. brigade i 4. bataljon 1. brigade, pod komandom štaba 3. brigade, napadala je sa zapadne i jugozapadne strane, odnosno na dio grada na lijevoj obali Usore. Za direktan napad na grad određena su tri bataljona, a za obezbjeđenja i rezervu četiri bataljona. Predviđeno je da napad počne u 19 časova 1. januara 1943. godine.

Polazni položaji bili su dosta daleko, namjerno, da bi se postiglo iznenađenje. Prva grupa je prolazila preko ispresijecanog zemljišta, zaobilaznim putem i morala je preći Usoru, što je učinila preko mosta kod Zarkovine, 3 do 4 km istočno od Teslića. Most nije bio branjen. Na čelu grupe je bio 2. bataljon 3. krajiške, koji je odmah poslije prelaska rijeke skrenuo na istok i u visini Lepog brda organizovao položaje radi spriječavanja prodora neprijatelja iz pravca Doboja, porušio prugu i cestu, ali nije likvidirao posadu na železničkoj stanici Vrela. Sesti batljon, bez jedne čete, napadao je sa sjeveroistoka, u pravcu naselja Paljići, a jedna njegova četa i jedna četa 2. bataljona 1. brigade sa istoka, na naselje Stenjak. Drugi bataljon, bez jedne čete, izbio je na položaje preko Debelog brda na Planje i Džemiloviće i tu organizovao odbranu sa pravca Tešnja.

Sesti bataljon je zakasnio oko dva časa, nešto zbog teškog i blatnjavog terena i prelaska Usore, a nešto i zbog slabih vodiča. No čim je pristigao bataljon je izvršio napad i u prvom naletu likvidirao bunkere u naseljima Stenjaku i Paljićima i izbio do mosta u gradu. U 4,15 časova kada su sa druge strane izbili djelovi 4. bataljona, zajedno su savladali odbranu mosta.

U napadu na Teslić najvažniju ulogu je odigrao 4. bataljon 1. proleterske brigade. On je napadao sa zapadne strane duž ceste Kotor-Varoš — Teslić. Uz put je razbio četnike koji su branili most na Maloj Usori kod gornjeg Teslića. Četnici su držali dominantne položaje i mogli su se zbaciti samo napadom s leđa. Vodnik Rudarske čete, Pero Stupar, mašinovođa iz Trepče, plećata momčina koja je malo govorila, pregazio je sa vodom hladnu rijeku i sa leđa napao i razbio četnike i tako bataljonu otvorio put ka Tesliću.

Bataljon je blagovremeno izbio na polazne položaje i tu pričekao bataljone 3. krajiške brigade, a zatim, tačno u 19 časova, u naletu upao u prvu liniju neprijateljske odbrane, zaobilazeći bunkere. Domobrani su bili iznenađeni i gotovo svi su se predali. Bataljon je brzo razoružao oko 150 domobrana i bez zadržavanja produžio ka gradu. Streljački stroj se sjurio niz strme kose ka ivici grada. Neprijatelj je pružio otpor, ali se ubrzo predao. Bataljon je zaplijenio i njegovu artiljeriju.

Ocijenivši u međuvremenu da snage napadača nijesu velike, komandant neprijateljskog garnizona organizovao je protivnapad iz rejona crkve i fabrike. Poslije tri uzastopna juriša, neprijatelj je povratio izgubljene artiljerijske i druge položaje. Zarobljena je bolničarka Milena Đokić, koja je iz zarobljeništva stalno zvala bataljon u pomoć. Bataljon se morao povući i prikupio se na ivici grada. Pošto se nijesu pojavili bataljoni 3. krajiške, sam je ponovo

izvršio juriš. Neprijatelj nije izdržao taj napad bataljona i topovi su ponovo pali u ruke proletera. Zamjenik komandanta bataljona, Milan Antončić, artiljerac po struci, brzo je sakupio nekoliko artiljeraca iz bataljona, organizovao posade i otvaranje vatre iz zaplijenjenih haubica i topova. Poslije nekoliko minuta opalila je prva granata — u kuću u kojoj je bila komanda grada, a zatim je otvorena vatra na kasarnu i fabriku. Granate su pravile velike rupe u zidovima. Neki domobrani su se odmah predali, a jedna poveća grupa, predvođena komandantom odbrane grada, pobjegla je prema Tešnju.[67]

U trenutku kada je bataljon dovršavao uništavanje garnizona došao je neprijateljev oklopni voz. Artiljerci 4. bataljona, koji su do tada iz haubica tukli neprijatelja, odmah su se prihvatili protivkolskog topa. No žureći punilac nije primijetio da su granate blatnjave pa se prva zaglavila u cijevi topa. Voz se približavao, neprekidno sipajući vatru iz mitraljeza i topa. Borci su se blagovremeno sklonili iza kuća i napali voz svežnjevima bombi, ali je on ipak uspio da se probije ka centru grada. Tada su se tobdžije 4. bataljona vratili, očistili granate i cijev topa i sačekali povratak voza. Kad je voz došao na daljinu od oko 50 m oni su, brzom paljbom, izrešetali lokomotivu i vagone i potpuno uništili voz. Posada voza je pokušala da pobjegne, ali je i ona likvidirana. Kratko vrijeme poslije uništenja voza spojili su se 4. i 6. bataljon. Grad je oslobođen. I naša zarobljena bolničarka. Ostali su neko vrijeme samo nekoliko bunkera iz kojih su usamljene posade domdo vojnika ili žandarma davali otpor. Ali se ni oni nijesu dugo održali.

I 2. bataljon, koji je obezbjeđivao napad od Tešnja, učestvovao je u uništavanju neprijateljske posade. Na njega je naišla grupa domobrana, koja je odstupala prema Tešnju. Bataljon je zarobio 270 domobrana i pet oficira sa pukovnikom Stjepanom Binderom, komandantom garnizona.

Treći bataljon 3. krajiške brigade napadao je sa jugozapada i likvidirao nekoliko bunkera, ali je zaustavljen jakom vatrom. Pošto nije uspostavio vezu sa 4. bataljonom 1. brigade, a prema borbi nije procijenio kakva je situacija u gradu, u zoru se povukao na polazne položaje. Ponovio se slučaj Kotor-Varoša, kada su bataljoni 1. izvršili i zadatke 3. krajiške brigade.

Komandant 1. divizije izvijestio je Vrhovnog komandanta: »Grad je zauzeo Kraljevački bataljon i zaslužuje svaku pohvalu.«[58]

Prilikom oslobođenja Teslića zarobljeno je 38 oficira i preko 1 000 domobrana. Zaplijenjene su četiri haubice, jedan brdski top, četiri protivkolska topa, dva topa »pito«, 12 mitraljeza, osam minobacača, 60 puškomitraljeza, oko 1 500 pušaka, preko 1 000 artiljerijskih granata, oko 1 000 mina za bacače, nekoliko stotina hiljada metaka, veliki broj bombi i veće količine opreme. Zaplijenjeno je i 15 vagona vojničke opreme i 10 vagona raznih namirnica. Upravo

57 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1986, f. 3, d. 18.

je plijen bio toliko veliki da nije sve ni izbrojano.[59] Gubici brigade bili su relativno mali — jedan borac je poginuo a 10 ranjeno.

Neprijatelj je bio ošamućen porazom u Tesliću. Komandant 4. žandarmerijskog puka u izvještaju Glavnom štabu domobranstva konstatuje da je poslije prvih napada na grad i upada partizana nastala čitava zbrka i strah, jer su partizani ... »po ulasku u grad odmah munjevitom brzinom zauzeli sva nadleštva.«[60] Ustaški doglavnik iz Tešnja izvijestio je da je u napadu učestvovalo oko 1 500 partizana, koji

> ... »niti su imali topova niti bacača, nego kada su osvojili naše topove i bacače, onda su nas tukli sa tim našim topovima i bacačima. . . Partizani su tako dobro naoružani, da je skoro svaki treći partizan oboružan sa strojopuškom ili strojosamokresom i da skoro obične puške ne upotrebljavaju u borbi, nego samo automatsko oružje i teško oružje . . . Opremljeni su vrlo dobro, a neobično su disciplinovani i ne smiju se njihove snage potcjenjivati. . . Njihova promidžba je tako jaka i opasna da je teško naše domobrane skloniti na jednu uspješnu borbu protiv njih. . . Partizani su u Tesliću razdijelili narodu hranu, isplatili tvorničke radnike i nikoga nisu maltretirali ili klali.«[61]

To je bio zaista veliki uspjeh koji je, eto, priznao i tako ljuti neprijatelj kao što je ustaški doglavnik.

Štab 1. divizije je odmah organizovao odbranu Teslića i evakuaciju plijena. Za odbranu iz pravca Dervente određeni su bataljoni iz prve grupe. Četvrti bataljon 1. brigade određen je za posadnu jedinicu, a dva bataljona 3. brigade radili su na evakuaciji plijena. Evakuacijom je rukovodio zamjenik intendanta 1. brigade, Doka Savićević. Za evakuaciju su iskorišćeni svi domobrani, osim oficira koji su upućeni u Vrhovni štab.

U gradu je 4. bataljon odmah zaveo red. Život se brzo normalizovao. U gradu i okolini razvijan je intenzivan politički rad. Za građane i vojsku data je priredba. U gradu su postavljeni zvučnici tako da su građani mogli da slušaju vijesti »Slobodne Jugoslavije«. Stanovnici grada i okoline bili su zadovoljni držanjem partizana. Tih dana se javilo nekoliko dobrovoljaca u partizane, a i počela je mobilizacija mladića, što je još više obavezivalo jedinice da se zadrže na toj teritoriji.

Štab 1. divizije je uveo jednu novinu u postupku sa zarobljenim domobranima. Do tada su domobrani zarobljavani, razoružavani i, poslije kraćeg saslušavanja, puštani kući. To je sigurno imalo snažnog uticaja na držanje domobrana i oni su se većinom bez straha predavali. Međutim, ovog puta je štab divizije postupio drugačije: svakoj brigadi je dodijelio po 400 domobrana — da se sa njima intenzivno politički radi i da se poslije izvjesnog vremena,

[59] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 42, str. 101—107.

no *Izvještaj 4. oružničke pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 175, str. 383.

oni koji se pokažu najboljim mobilišu u jedinice.[62] Taj politički rad podrazumijevao je korektne, čak drugarske odnose boraca i rukovodilaca prema domobranima, isti način ishrane jednih i drugih i razne druge postupke pažnje prema zarobljenicima. Na žalost uskoro je uslijedila njemačka ofanziva i to se naređenje nije moglo ostvariti.

Komandant 718. njemačke divizije iz Sarajeva bio je veoma pogođen gubljenjem Teslića, važnog ekonomskog i političkog centra i značajnog uporišta u odbrani strategijskog pravca Brod — Sarajevo, odnosno željezničke veze između ta dva grada, »koja je od životne važnosti«, a i za koncentraciju trupa za ofanzivno dejstvo protiv narodnooslobodilačke vojske. Zbog toga je vrlo brzo organizovao jake snage u Doboju i Tešnju i uputio ih u napad na Teslić. Te snage su podržavali oklopni voz, 6. tenkova, artiljerija i avijacija. Glavne neprijateljske snage sačinjavala je borbena grupa »Sperling«, 718. njemačke divizije iz Doboja — 738. bataljon ojačan sa dvije baterije 668. artiljerijskog puka i bataljon domobrana.[63] Neprijatelj je nastupao u tri kolone: dvije od Doboja uz lijevu i desnu obalu Usore i treća od Tešnja.

Drugi i 6. bataljon 1. proleterske suprotstavili su se koloni uz lijevu obalu i zaustavili je. Prema koloni od Tešnja upućen je 2. bataljon 3. krajiške brigade, ali kako nije blagovremeno stigao na odredište, štab 1. brigade je uputio 4. bataljon, koji se nalazio u Teslići, u susret neprijateljskoj koloni ka selu Markotići. Neprijateljska kolona, koja je nadirala duž ceste Doboj — Teslić, uspjela je da potisne dvije čete 4. bataljona preko Usore. U međuvremenu su neprijateljsku kolonu na lijevoj obali Usore razbili 2. i 6. bataljon u visini sela Kaloševića i gonili do Jelaha. Bataljoni nijesu ni pokušali da uđu u Jelah, jer su znali da su tamo jake neprijateljske snage sa 6 tenkova.

Prema naređenju štaba 1. divizije, tri bataljona 1. brigade trebalo je da se vrate sa područja Teslića na teritoriju između Banjaluke i Prnjavora, jer je neprijatelj tamo bio veoma aktivan i ugrožavao je oslobođenu teritoriju i divizijsku bolnicu. Treća krajiška brigada trebalo je da brani Teslić.[04] Bataljoni 1. brigade, poslije odbijanja napada neprijateljskih kolona od Doboja, odmah su krenuli prema Kulašima, prije nego su bataljoni 3. brigade posjeli položaje za odbranu. Zbog toga je neprijatelj 6. januara ušao u Teslić bez borbe.[65] Stab 1. divizije je oštro kritikovao štab 1. brigade, odnosno onaj njegov dio koji je donio odluku da bataljoni napuste teren kod Teslića prije nego su jedinice 3. brigade stigle da posjednu te položaje.

os *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 17, str. 40.

[03] *Zapovijest komandanta 718. njemačke divizije,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 3, str. 14.

64 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 17, str. 40.

65 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 4, str. 19.

U vrijeme borbe oko Teslića 1. i 3. bataljon 1. proleterske brigade su gotovo svakodnevno vodili borbu sa neprijateljem koji je nastupao od Banjaluke ka Devetinama i od Prnjavora. Stab 1. brigade bio je upozoren da ti bataljoni mogu biti izloženi jakim napadima na širokom frontu.[06] Zbog toga je 3. bataljon, da bi skratio front, bio povučen duboko u rejon Markovog hrasta i Drenika, orijentisan prema Banjaluci, a 1. bataljon u rejon Vršana i Vijačana, orijentisan prema Prnjavoru.

Neprijatelj je mirovao samo na dan Nove godine. Već 2. januara grupa ustaša, koja je bila došla da pojača garnizon u Prnjavoru, uz podršku minobacača i dvije haubice, napravila je ispad iz Prnjavora prema Lišnji. U isto vrijeme je 1. bataljon 741. njemačkog puka, uz sadejstvo nešto domdo vojnika i četnika iz Jošavke, i uz podršku tri brdska topa i četiri tenka, podijeljen u dvije kolone, energično napredovao od Klašnica prema Devetinama i prema 3. sandžačkoj brigadi. Neprijatelj je dobro procijenio da se partizani nalaze na pogodnim položajima za odbranu pa je pokušao da ih taktički nadmudri. Krenuo je najprije kolonom od Prnjavora, očekujući da ona bude napadnuta jačim snagama, da bi onda drugom kolonom zašao napadaču sa leđa i uhvatio ga u klopku. Bataljoni nijesu upali u tu neprijateljevu zamku. Prema koloni koja je nastupala od Prnjavora 1. bataljon je poslao samo jedan vod, da izviđa i natjera neprijatelja da se razvije za borbu. A kada je neprijateljska kolona od Klašnica počela da dejstvuje, 1. i 3. bataljon su je dočekali i uspjeli da je zaustave, nanoseći joj gubitke. Međutim, neprijatelj je uporno napadao. Podržavala ga je artiljerija sa položaja kod crkve u Devetinama. Treća sandžačka brigada primorana je da odstupi usled čega je ostao otkriven lijevi bok 3. bataljona 1. proleterske. Kolona od Prnjavora izbila je u Mraviće i ugrozila s leđa 1. i 3. bataljon. Bataljon 1. brigade su bili primorani da se povuku na povoljnije položaje na liniji Kozja glava — Kantar — Vijačani, da na njima spriječe dalje nastupanje neprijatelja i štite bolnicu i druge neboračke djelove brigade i divizije u rejonu Snjegotine.

Neprijatelj je prodro u Kokore. Nijemci su se zadržali u crkvi, školi i drugim zgradama, a četnici su na ivicama sela kopali rovove. Četničke vođe su naredili seljacima da spreme bogatu trpezu za proslavu pravoslavnog Božića, a zakazali su i veliki »narodni« zbor u Kokorima.

Poslije podne 4. januara Nijemci su se iznenada i brzo povukli ka Banjaluci. Cim je to primijećeno 1. i 3. bataljon 1. brigade i dva bataljona 3. sandžačke brigade su krenuli noću 4/5. januara u napad. Četnici su se žestoko branili, jer su očekivali pomoć od oko 1 500 četnika sa Ozrena i Trebave. Treći bataljon je napao frontalno, a 1. preko Civčija, u bok četnika. Od Kozje glave, preko Crnog vrha, napadali su bataljoni 3. sandžačke. Otpor četnika je brzo slomljen. Pobjegli su preko Devetina kod Nijemaca u Klašnice.[67]

«8 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 1, d. 33.

Goneći četnike 3. bataljon je najprije upao u Kokore, gdje su iz susjednih sela pristizale saonice natovarene raznim đakonijama, pečenjem i drugim jelima, i pićem spremljenim za četnike i za očekivanu pomoć sa Ozrena. U školi je bio užasan nered, a u crkvi, u koju su Nijemci bili utjerali svoje konje, bilo je mnogo đubreta. Proleteri su, zajedno sa seljacima, počistili školu i crkvu. Brigadni svještenik je osvještao crkvu, a zatim, prema pravoslavnim običajima, održao službu božju (liturgiju). Seljake vjernike to je mnogo obradovalo. Tako su seljaci umjesto straha, prijetnje i prisilno pripremljenih darova dočekali Božić s proleterima kao svojim božičnim gostima. Zakazani zbor u selu zaista je održan, ali umjesto četnika na njemu su govorili proleteri. Uveče je data priredba u školi. Mnogo seljaka je ostalo oko škole, jer unutra nije bilo mjesta za sve. Poslije priredbe igralo se u školi i oko nje, po dubokom snijegu, i na mjesečini. Sa toga terena oko 140 mladića i djevojaka popunili su 3. bataljon.[68]

Iznenadni odlazak Nijemaca iz Kokora, na osnovu telefonskog naređenja, kako su potvrdili zarobljeni četnici, naveo je štab 1. brigade da ispita zbog čega se to dogodilo. Na osnovu dobijenih obavještenja, štab je procijenio da Nijemci koncentrišu snage u Banjaluci i o tome obavijestio štab 1. divizije. Štab divizije je odmah izvijestio Vrhovni štab.[69] To je, vjerovatno, jedna od prvih informacija koju je Vrhovni štab dobio o koncentraciji neprijateljskih snaga za pripremanje nove, velike ofanzive, koja je otpočela već u drugoj polovini januara 1943.

Ponovo borbe oko Teslića

Oslobođenje Teslića mnogo je značilo za čitav taj kraj. Zbog toga je i štab 1. divizije bio veoma nezadovoljan što je grad olako prepušten neprijatelju, iako je nastupao sa jakim snagama. U to vrijeme 3. divizija je bila izbila sjeverno od Zenice, na prugu Brod — Sarajevo, a neprijatelj nije pokazivao veću aktivnost iz Banjaluke i Prnjavora. Zbog toga je štab 1. divizije smatrao da su se stekli uslovi za ponovno oslobođenje Teslića. Naredio je 10. januara 1. proleterskoj brigadi da ponovo uputi tri bataljona prema Teslići, da zauzmu Jelah i, po mogućnosti, Tešanj i tako obezbijede napad 3. krajiške brigade na Teslić. Prvoj brigadi još je naređeno da, ukoliko se uspješno završe borbe oko Teslića i Tešnja, energično nastavi nastupanje prema Doboju i ugrozi komunikacije u dolini Bosne.

Štab 1. brigade je uputio ka Teslići 1, 3. i 6. bataljon, a 2. i 4. su ostali na teritoriji između Banjaluke i Prnjavora: 2. u Devetinama i Kokorima, a 4. u Vijačanima. Štab brigade je time ispoljio svoju želju da svi bataljoni podjednako učestvuju u velikim

akcijama, a 2. i 4. bataljon su, pored toga, bili i najumorniji. Sa bataljonima prema Tesliću upućena je i novoosnovana protivkolska četa.

Prvi, 3. i 6. bataljon išli su prema Jelahu preko veoma teškog terena. Neprekidno je padao snijeg, a stari snijeg je bio smrzao. Borci su se oprezno kretali po toj klizavici, a i vidljivost je bila slaba. Bataljoni su išli uporedo i već 14. januara stigli u visinu sela Osivice i Radnja. Sa tog prostora krenuli su u sumrak, da neprijatelj ne bi primijetio njihov pokret.

Prvi i 6. bataljon napali su na Jelah. Prvi je nastupao preko sela Vitkovaca i Piljužića i dalje cestom do blizu Jelaha, obuhvatajući ga polukružno sa sjevera i sjeveroistoka. Šesti bataljon je nastupao preko Kaloševića, gdje je prešao rijeku i napao Jelah sa južne strane.

Napad je počeo u ponoć. Jelah je branilo oko 250 vojnika domdo bataljona. Bataljoni su u prvom jurišu razbili neprijateljevu odbranu, zarobili 18 milicionara. Oko 40 neprijateljskih vojnika, uglavnom ustaški raspoloženih, sa dva oficira i četiri podoficira, povukli su se u školu i organizovali odbranu. Škola je bila od tvrdog materijala i na pogodnom mjestu za odbranu, sa brisanim terenom okolo. Bataljoni su nastojali da likvidiraju tu posadu sa što manje žrtava. Zapalili su zgradu željezničke stanice, da bi osvijetlili školu i sigurnije gađali u njene otvore. Tada je od Doboja naišao oklopni voz, jer 3. bataljon nije uspio da presiječe prugu. Voz je jakom vatrom pomogao posadi u školi da se održi. Bataljoni su odstupili prema Piljužiću i Omanjskoj da bi se povezali sa 3. bataljonom i zauzeli povoljnije položaje za napad u toku slijedeće noći.[70]

Treći bataljon je nastupao pravcem Vitkovci — Križ — Omanjska — Sivša — Trnovača, da izbije na komunikacije Doboj—Teslić i spriječi eventualno nadiranje neprijatelja od Doboja prema Tesliću. Bataljon je u Križu naišao na 30 do 40 utvrđenih milicionara, koji su pružili žilav otpor. Tek kada su bombaši ubacili bombe u njihove bunkere milicionari su se razbježali. Zatim je bataljon naišao na otpor u Sivši. Zbog toga što je morao stalno da borbom krči sebi put, a prolazio je i veoma nepogodnim terenom i po lošem vremenu za marš, bataljon nije stigao blagovremeno da presiječe komunikacije Doboj—Teslić. Umjesto najdalje do ponoći, bataljon je stigao na prugu tek u zoru 15. januara i odmah počeo da ruši i zaprečava komunikacije. Ipak, zakašnjenje je bilo preveliko i jedan neprijateljski oklopni voz je prošao ka Jelahu, a na drugi je otvorio vatru iz protivkolskog topa. Top je jednom granatom probio tenk koji je bio na platformi vagona. Neprijatelj je odstupio. Pred mrak su naišla još dva oklopna voza iz Doboja. Protivkolci su uspjeli da granatama probuše lokomotivu i dva vagona. Pošto su vozovi imali po dvije lokomotive uspjeli su da se vrate u Doboj.

Ni 3. krajiška brigada nije između 14. i 15. januara zauzela Teslić.[71] Zbog toga štab divizije ponovo naređuje 1. i 3. brigadi, da u toku slijedeće noći obnove napade na Jelah i Teslić. Njemu je bilo poznato da se u tim garnizonima nalaze relativno male neprijateljske snage: dva nepotpuna bataljona 1. pješadijskog puka domobrana i jedna ojačana četa Nijemaca, nazvana borbena grupa »Mifek«. Naredio je 1. brigadi da jedan bataljon uputi na Teslić, da sadejstvuje sa 3. krajiškom brigadom. U naređenju je stajalo:

»... Ako prvi deo vašeg zadatka (razbijanje posade u Jelahu — prim. M. V.) niste izvršili ili ne možete da izdvojite jedan svoj bataljon, onda neka taj vaš bataljon smeni neki bataljon 3. krajiške brigade, a vaš bataljon neka krene na Teslić, pošto vaši borci imaju više iskustva u napadu na gradove.«[72]

Na žalost, 1. proleterska nije mogla izvršiti to naređenje. Njena dva bataljona, odstupajući od Jelaha, orijentisali su se više ka Doboju i praktično se udaljili od Teslića.

Pošto 3. krajiška brigada sama nije uspjela ni u drugom napadu na Teslić, štab 1. divizije, ocjenivši da 3. brigada nema dovoljno iskustva u zauzimanju gradova,[73] odlučuje da 17. januara napadne na grad cijela 3. krajiška brigada i 1. i 6. bataljon 1. brigade. Bataljoni 1. brigade dobili su zadatak da prije napada na Teslić zauzmu Jelah i Tešanj, ali bez obzira na to kako će se razvijati situacija oko Tešnja oba bataljona su morali biti na vrijeme na položajima sa kojih će poći u napad na Teslić.[74]

Teslić je trebalo napasti sa dvije kolone. U desnoj koloni su bili 6. bataljon 1. brigade i dva bataljona 3. brigade, pod komandom štaba 1. brigade; napadala je duž ceste od Vrela ka Tesliću. Lijeva kolona, 1. bataljon 1. brigade i dva bataljona 3. krajiške, ojačani protivkolskim topom 1. brigade, pod komandom štaba 3. krajiške brigade, napadala je sa južne strane. Brigadama je naređeno da se ne zadržavaju oko likvidacije spoljnih utvrđenja nego da smjelo prodiru u grad i tamo dezorganizuju neprijateljevu odbranu.[78]

Bataljoni 1. brigade — 1. i 6. — prvo su energično napali na Jelah. Djelovi tešanjskog domdo bataljona nijesu sačekali njihov napad već su se povukli prema Tešnju. Bataljoni su odmah krenuli da ih gone. Nastupali su cestom, uz potrebna obezbjeđenja, da bi što prije, goneći neprijatelja, ušli u Tešanj. Neposredno pred gradom bataljoni su se razvili za napad: 1. je napadao sa zapada i jugozapada, a 6. sa sjevera, između cesta koje vode ka Jelahu i Tešanjki. Napad je počeo u 4 časa. Bataljoni su brzo

7i *Obovještenje i izveštaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 71, str. 173, i 130, str. 296.

72 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 705, f. 1, d. 6a.

73 *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 71, str. 173.

74 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 47.
Izvještaji štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 71, str. 173. i 130, str. 296.

savladali spoljna utvrđenja. Domobrani su bježali ka centru grada, u tvrđavu, na koju su bataljoni odmah koncentrisali jaku mitraljesku i minobacačku vatru. Neprijatelj je pobjegao i iz tvrđave. U 6 časova bataljoni su ušli u grad. Zarobljeno je svega 23 domobrana. Gotovo sve neprijateljske snage uspjele su da pobjegnu. Dva bataljona su ipak bili mala snaga da zatvore sve pravce.

Bataljoni nijesu imali vremena da iskoriste postignuti uspjeh, jer su odmah krenuli ka Tesliću, da bi blagovremeno zauzeli položaje za napad na grad. Sesti je upućen u desnu kolonu za napad prema Kaloševićima, 1. u lijevu kolonu ka južnom dijelu Teslića, dok je 3. bataljon postavljen na liniji Jelah — Jovađije, da obezbijedi pravac od Doboja.

U napad na Teslić obje kolone su krenule na vrijeme. No, jedinice su bile već zamorene, a i kretale su se po dubokom snijegu, često i bez prtine. Desna kolona, u kojoj je bio 6. bataljon, zauzela je bunkere na Stenjaku i Paljićima, ali dalje nije mogla. Lijeva kolona je takođe zaustavljena jakom vatrom odbrane.

Stab divizije nije očekivao tako upornu odbranu relativno male posade u Tesliću. Cijenio je da je neprijatelj slab, uplašen i zamoren od neprekidnih napada. Međutim, neprijatelj u Tesliću već je bio obaviješten radio-vezom da mu idu u pomoć dvije jake kolone Nijemaca, dva ojačana bataljona 750 puka 718. njemačke divizije, koji su nastupali od Doboja uz obje obale Usore.[78] Treći bataljon je dočekao lijevu neprijateljsku kolonu i vodio je sa njom borbu čitavu noć, ali je nije mogao zaustaviti. S obzirom na to da je neprijateljska desna kolona uz lijevu obalu Usore brzo napredovala, 3. bataljon nije uspio da se prebaci preko rijeke kod Jelaha i morao je odstupati obilaznim putem, južno od Teslića. Štab divizije je odustao od daljih napada na Teslić. Neprijateljske kolone su ušle u taj grad 18. januara.[77]

Po naređenju štaba 1. divizije 3. krajiška brigada je ostala na položaju prema Tesliću, a bataljoni 1. brigade vratili su se ka polaznim rejonima. Treći i 6. bataljon su krenuli iz rejona Teslića 19. januara i stigli preko Kulaša na teritoriju prema Banjaluci, a 1. bataljon je upućen u Prnjavor. Bataljoni su upozoreni da budu vrlo oprezni, da koriste svaki trenutak da se odmore i da nose sa sobom što više municije.

Oslobođenje Prnjavora i prodor ka Savi

Odlazak njemačkih jedinica krajem decembra iz Banjaluke znatno je umanjio aktivnosti neprijatelja od Klašnica, kao i prema 3. sandžačkoj brigadi. Drugi bataljon je zatvarao pravac od Klašnica, bio stalno aktivan i razgonio četničke grupe koje su se povremeno pojav-

ne *Zapovijest komandanta 750. njemačkog puka,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 2, str. 48.

ljivale. U jednom napadu razbio je četničke grupe u Devetinama ' Dragovićima i izbio u Lišnju, blizu Prnjavora. Prema 4. bataljonu neprijatelj iz Prnjavora nije pokazivao nikakvu aktivnost, što je ukazivalo da na tom pravcu nema njegovih snaga za ofanzivno dejstvo.

U vrijeme nastupanja glavnine 1. proleterske divizije ka pruzi Doboj — Maglaj, sredinom januara, i u vrijeme napada na Teslić štab 1. brigade naredio je 2. i 4. bataljonu da izvrše jači demonstrativni pritisak na garnizon u Prnjavoru i ometu ga u eventualnom pokušaju da interveniše prema Tesliću.

Dio štaba 1. proleterske brigade, koji je bio sa 2. d 4. bataljonom, ocijenio je da su ta dva bataljona nedovoljna za napad na Prnjavotr, koji je branio jedan kompletan bataljon 1. pješadijskog puka domobrana i četa legionara, zarobljenih Ukrajinaca, bivših vojnika Crvene armije. Grad je imao organizovanu spoljnu odbranu na Ceru, Vučjaku, Glogovcu i Mačinom Brdu, a u samom gradu uporišta su bila u zgradi sreskog načelstva i kod crkve.

U takvoj situaciji dio štaba brigade izdvojio je po jednu četu iz 2. i 4. bataljona i formirao kombinovani bataljon kako bi se napad na grad izveo sa tri strane. U napadu je učestvovala i grupa carevogorskih četnika, Motajičkog odreda, koja je pridata 2. bataljonu.*) Bataljonima je dato u zadatak da vrše jak pritisak na garnizon i, ako se ukaže prilika, da ga zauzmu. Četvrti bataljon je napadao preko Cera, kombinovani duž ceste Banjaluka — Prnjavor i 2. bataljon, koji je imao zadatak da likvidira glavna uporišta neprijateljske odbrane u Prnjavoru, sa sjeverne strane, preko Mačinog Brda.[79])

Noć je bila toliko tamna da se ni »prst pred nosom nije vidio«. Padao je snijeg. Bataljoni su se ipak relativno brzo kretali. Oba su imali već dosta iskustva u zauzimanju gradova i smjelo su nastupali ka gradu. Četvrti bataljon je zauzeo Cer. Domobrani su pobjegli u grad. Drugi je nastupao preko Mačinog Brda i poslije dva časa povremenog puškaranja upao u grad. Odmah zatim stigao je i kombinovani bataljon. Domobrani su se, uvidjevši da su opkoljeni sa svih strana, predali bez borbe. Zarobljeno je 350 domobrana sa tri mitraljeza, 10 puškomitraljeza i veće količine municije. Brigada više nije ni brojila zaplijenjene puške. Među zarobljenm domobranima bilo je i onih kojima se to dogodilo drugi ili treći put. Neki su radosno uzvikivali pri zarobljavanju »evo smjene«. Jedino niko nije

* Motajički četnički odred bio je zapravo grupa četnika koja mije priznavala komandu četničkih vođa iz centralne Bosne, ni njihov sporazum sa NDH, .ali se nijesu ni borili protiv ustaša i domobrana. Poslije prodora proleterskih jedinica u centralnu Bosnu, Motajički odred je ponudio štabu 1. prodeterske brigade sporazum o zajedničkim akcijama. Stab 1. proleterske brigade je to prihvatio i tako je došlo do njihovog učešća u napadu na Prnjavor.

Vrhovni štab se nije složio aa tim sporazumom i odmah je intervenisao: »Ne odobravamo saradnju. Četnike razoružati, neutralisati ili potući počesno, odmah čim razbijete ustaše.«[78]

78 *Tekst sporazuma,* A-VII, k. 701, f. 8, d. 3.
Depeše Vrhovnog štaba, A-VII, k. 6/1, f. 2, d. 5.

zarobljen iz legionarske čete. Ona je, čim je čula prvi pucanj, pobjegla prema Derventi.

Umjesto demonstrativnog pritiska Prnjavor je oslobođen. Sve je bilo veliko u toj pobjedi. Uspjeh bez gubitaka, veliki plijen, ali najveće je bilo — raspoloženje stanovništva. Taj grad je izgledao kao da je bio sav u iščekivanju partizana, a njegovi stanovnici su se radovali kao da je došlo konačno oslobođenje. Na zakazanu konferenciju došlo je toliko mnogo građana da se morala održati na otvorenom prostoru. To je bio pravi miting na kojemu su politički radnici govorili, stanovnici grada, naročito omladina, aplaudirali, uzvikivali parole i pjevali.

Intenzivan politički i kulturno-prosvjetni rad je odmah počeo. Zakazana je priredba i, po običaju, pjevalo se i igralo do zore, gotovo svakog dana. Drugi bataljon, kao posadna jedinica odmah je organizovao komandu mjesta. Nastala je navala za prijavljivanje u partizane, pa se pred komandom mjesta stvorio red od dobrovoljaca. Osnovama je i Omladinska četa, koja je pomagala 2. bataljonu u razoružavanju domobranskih grupa i milicionara u susjednim selima.

Kombinovani i 4. bataljon su odmah upućeni kamionima ka Derventi. U Palačkovcima se bila zadržala jedna grupa domobrana, a u Bogosavcu i čitav bataljon, koji je prije nekoliko dana bio pošao iz Prnjavora prema Derventi. Domobrani su pobjegli ka Derventi čim su otkrili pojavu partizanskih snaga.[80]

U Smrtićima se desio zanimljiv slučaj. Motajički četnici, koji su učestvovali u oslobođenju Prnjavora, presreli su četu domobrana, koja je bježala ka Derventi, i razoružali je. Razoružane domobrane su postrojili i držali im »patriotski« govor. Tada su naišli dijelovi kombinovanog bataljona i razoružali četnike.

Pošto nije došlo do navedenog sporazuma sa četnicima veći dio njih stupio je u partizane, dok su se ostali razbježali. Carevogorska četnička četa, zajedno sa komandirom, stupila je u partizane i uvrštena je kao četvrta četa 2. bataljona, ali je uskoro sva pobjegla u četnike.

Brigada je nastavila čišćenje terena od četnika i milicije. Dio 2. bataljona prokrstario je Motajicu i razbio četničke grupe. Krajem januara dijelovi 1. i 4. bataljona izbili su na Savu kod Kobaša. Komandant 1. bataljona, Savo Burić naredio je da se ispale tri mine iz bacača kao pozdrav slavonskim partizanima.

U bogatim selima pored Save borci su se dobro hranili. Intendant 4. bataljona, D. Moravčić, organizovao je čak da se pripremi kajgana za jedan ručak, i to za čitav bataljon.

Borbe za odbranu oslobođene teritorije u centralnoj Bosni

Dalju ofanzivnu djelatnost 1. proleterske divizije u centralnoj Bosni spriječila je nova neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju.

[80] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 47.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1986, f. 3, d. 19.
M. Simcrvić i M. Milojević, članci *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 112

Zbog nje se, po naređenju Vrhovnog štaba, 1. proleterska divizija koncentrisala prema Banjaluci: tri bataljona 1. brigade na prostoriji Jošavka — Devetine — Dragovići orijentisani su prema Klašnicaraa/ 1. i 4. bataljon su bili u Prnjavoru/; 3. sandžačka na prostoriji Skatavice i Javorana, orijentisana prema Čelincu, i 3. krajiška brigada prema Teslići.[81]

Stab divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da spriječi prodor neprijatelja od Banjaluke prema Prnjavoru. U naređenju, pored ostalog, piše:

»... Treba imati spremne jedinice u slučaju da neprijatelj nešto preduzme na pravcu Klašnice — Prnjavor. Treba naročito voditi računa o tome da imamo naročite obaveze prema narodu koji nas je tako dočekao i da bi bio veliki politički gubitak ako bi se naš dolazak završio represalijama od strane neprijatelja prema stanovništvu«.[82]

Takođe je naredio i da se jednim bataljonom izvrši demonstrativni napad prema Banjaluci, a sa dva, po mogućnosti, zauzmu Klašnice.[83] Stab 1. proleterske brigade je, istog dana naveče, uputio jedinice da izvrše taj zadatak. Treći bataljon je nastupao najkraćim putem, preko Crnog vrha, Kremana i Trapista, da pokuša da zauzme manastir i poruši most na Vrbasu, a zatim da izvrši demonstrativni napad na Banjaluku. Sesti i 2. bataljon su napadali na Klašnice — 6. bataljon, ojačan jednom četom 2. bataljona, imao je zadatak da pokuša da se prebaci skelom preko Vrbasa, a onda da napadne Klašnice sa zapadne strane. Ukoliko mu to ne uspije trebalo je da oba bataljona na juriš zauzmu most, a onda i Klašnice.[84]

Zadatak je bio težak. Svi bataljoni su bili široko razvučeni, a nije se ni raspolagalo podacima o jačini neprijatelja. Međutim, neprijatelj je obezbjeđivao jakim snagama komunikaciju Banjaluka — Gradiška, kojom je tekao intenzivan saobraćaj. Bataljoni su uspjeli da zauzmu samo prve rovove u liniji obezbjeđenja, ali su na prilazima mostovima dočekani snažnom vatrom i primorani na odstupanje. Poginula su dva borca a trojica su ranjeni.

Stab 1. divizije, prema naređenju Vrhovnog štaba, naredio je 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj brigadi da noću 26/27. januara ponovo izvrše jači demonstrativni napad, ali da izbjegavaju uporne borbe. U naređenju štab divizije podvlači:

»... Poznato nam je da su mnoge jedinice, naročito 1. brigada, umorne zbog neprekidnih borbi i marševa, ali je naša dužnost u trenutku kada jake neprijateljske snage navaljuju na oslobođenu teritoriju, da uložimo najveće napore za rasterećenje onih

si *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 1, d. 7. i Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 119, str. 274.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 103, str. 239. i 109, str. 249.

82 *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 94, str. 219—222.

83 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 116 str. 267.

jedinica naše vojske koje podnose pritisak neprijateljske ofanzive«.[85]

Iako umorni, bataljoni 1. brigade su nastojali da izvrše zadatak. Bilo je borcima lakše čim su znali o čemu se radi. Izvršen je jak demonstrativni napad, ali bez vidnih rezultata. Neprijatelj se branio sa utvrđenih položaja, uz podršku jake vatre iz teških oruđa.

U vrijeme dok su tri bataljona stalno uznemiravali garnizon u Banjaluci, 1. i 4. bataljon su uspješno razbijali poslednje ostatke četnika sjeverno od Prnjavora. Četvrti bataljon, ojačan četom 1. bataljona, uspio je dva puta da vrati jednu kolonu crne legije, koja je nastupala od Dervente prema Prnjavoru.[86]

Krajem januara situacija se iz osnova promijenila. Vrhovni štab je donio odluku o protivofanzivi, kao odbrani od neprijateljske opšte ofanzive. Prva proleterska divizija morala je napustiti centralnu Bosnu, gdje je za oko dva mjeseca vodila više od 45 manjih ili većih borbi i postigla zapažene uspjehe. Štab divizije je naredio da se prije pokreta iz haubice ispale, u toku dana i noći, sve granate zaplijenjene u Teslići, a onda da se haubice unište, jer se nijesu mogle dalje vući.

Mada su marševi i borbe bili gotovo neprekidni, vojnostručni i politički rad tekli su bez zastoja. Trebalo je, najprije, u što kraćem roku ovladati zaplijenjenim naoružanjem i nove borce osposobiti za borbu. U tom periodu upućeni su i prvi rukovodioci na kuseve za komandni kadar koje je organizovao Vrhovni štab, što je dalo novu perspektivu stručnom obrazovanju i usmjeravaju cjelokupne vojno-stručne obuke. U političkom radu, pored rada u jedinicama, trebalo je stalno pomagati organizovanje vlasti na terenu i aktiviranje političkih organizacija, kako bi bile što uspješniji nosioci političkog i drštvenog života na terenu.

U partijskoj organizaciji brigade bilo je 560 članova Partije i oko 100 kanditata za članove partije. Gotovo svi su imali veliko partijsko i borbeno iskustvo, što je doprinosilo njihovoj povećanoj aktivnosti.[87]

Reorganizacija partijske organizacije u brigadi, odnosno stvaranje ćelija u vodovima dalo je snažan impuls radu partijskih organizacija. Vodovi su, gotovo, uvijek bili na okupu i za vrijeme svakog počinka mogao se održati kraći sastanak, mogla se analizirati neka akcija, pripremiti diskusija ili proučiti neki materijal. Nedjeljno, kako je uputstvom predviđeno, održavana su bar dva sastanka, rede samo jedan. Sastanci su bili kratki, ali sadržajni. Svaki član Partije je dobio po neko konkretno zaduženje. Novi sekretari ćelija ulagali su mnogo napora da se dokažu na radu.

I na kulturno-prosvetnom planu se dosta radilo. Izišao je i prvi broj brigadnog lista »Prva proleterska«. U bataljonima su izdavani četni listovi. Svaki bataljon je imao svoj hor i ekipu za priredbe. Postojale su i male bataljonske biblioteke. Bez prestanka se radilo na

« *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 129, str. 292—295.

86 *izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 56.

učenju nepismenih. Razbijanjem četnika, naročito u rejonu Jošavke stvoreni su izvanredni uslovi za politički rad na terenu. Narod je dobro dočekao proleterske jedinice i veliki broj dobrovoljaca stupio je u NOVJ. Samo sa teritorije Prnjavora i šire okoline u 1. brigadu je stupilo oko 700 boraca. Štab 1. brigade se nosio mišlju da obnovi 5. bataljon.[88]

Na terenu centralne Bosne, uz pomoć jedinica 1. proleterske divizije, osnovani su narodnooslobodilački odbori, koji su dobro funkcionisali. Osnovane su partijske organizacije i Okružni komitet za Prnjavor. Takođe, u okolini Prnjavora osnovan je i partizanski odred.[89]

ss *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 56.

OD CENTRALNE BOSNE DO LIMA

Početak neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Bosni

Prodor grupe proleterskih brigada u zapadnu Bosnu i snažan razvoj ustanka u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj iz temelja su potresli Nezavisnu Državu Hrvatsku. Uznemirenost je dospjela i u samu njemačku Vrhovnu komandu, jer je iz NDH nijesu mogli dobiti ni planiranu radnu snagu za njemačku industriju ni jedinice za Istočni front, ni važne sirovine — boksit, rudu gvožđa i druge. Bile su sve ugroženije i glavne komunikacije koje su išle preko nje. Na vojnom i političkom planu njemački saveznik NDH je bila sve bezvrednija. Partizanska slobodna teritorija se iz dana u dan širila i postajala država u državi NDH, na njemačkoj okupacionoj teritoriji. Partizani su osvajali gradove, pojavili su se na domak Zagreba i ugrožavali komunikacije Beograd — Zagreb. Njihova udarna moć bila je sve veća, neprekidno su uništavali živu silu okupatora i kvislinga i ogroman plijen prelazio je u njihove ruke. Komandant italijanske 2. armije, u izvještaju Vrhovnoj komandi, piše: »U najvećem dijelu NDH ustanici mogu da rade što hoće.«[1]

Ideja o uništenju »partizanske države« u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj, nastala je u novembru 1942. godine u Hitlerovom Glavnom štabu. To je još bio period kada su njemačke armije bile u ofanzivi i kada su očekivale pad Staljingrada, a ne početak svoje katastrofe. Međutim, do ostvarivanja te ideje došlo je tek krajem 1942. i početkom 1943. godine, u dosta izmijenjenoj opštoj strategijskoj situaciji. Potreba Sile osovine da unište partizanske snage koje operišu blizu obala Jadrana uvećana je bojaznošću od mogućnosti otvaranja drugog fronta na Balkanu. Komandant njemačkih snaga u NDH zaključio je u svom naređenju:

> »Sada je krajnji trenutak da uništimo pobunu ako ne želimo opasnost da budemo napadnuti s leđa u slučaju iskrcavanja anglo-američkih saveznika na Balkanu.«[2]

Početkom januara 1943. godine održan je u Rimu sastanak njemačkog komandanta za jugoistok, general-pukovnika Lera i načelnika italijanske Vrhovne komande, generala Cavaliere, na kojem su se dogovorili o razbijanju snaga NOVJ u NDH. Taj zadatak

1 *Izveštaj 2. italijanske armije,* Zbornik, t. V, knj. 8, d. 124, str. 42.
2 V. Kljaković, VIG, br. 2/1951.

je trebalo izvršiti u tri etape, nazvane Vajs (Weiss) I, II i III.[3] Detaljan plan operacija napravljen je 9. januara, na sastanku u Zagrebu. Osnovna ideja operacije Vajs I bila je da se obuhvati teritorija od Kupe do Neretve i brzim dejstvom njemačke 7. SS i 717. divizije, za samo dva dana, zauzme slobodna teritorija do Petrovca, a zatim istovremenim i koncentričnim nastupanjem ostalih jedinica, uz podršku avijacije i oklopnih jedinica, unište glavne snage Narodnooslobodilačke vojske.[4]

U vrijeme početka ofanzive neprijatelj je imao na teritoriji Jugoslavije preko 750 000 vojnika, od kojih 135 000 Nijemaca, 290 000 Italijana, 25 000 Mađara, 181 000 vojnika NDH i znatan broj četnika.[5] Od tih snaga neprijatelj je za ofanzivu upotrijebio oko 80 000 vojnika: 35 000 Nijemaca iz 6 divizija — 7. SS »Princ Eugen«,* 714, 717, 718, 369. i djelimično iz 187. divizije: 24 500 Italijana — iz divizije »Lombardi«, »RE« i »Sasari« oko 5 000 ustaša i domobrana — 2. i 3. domobransku brigadu i 4 (četiri) ustaška bataljona i oko 12 500 četnika iz Crne Gore, Hercegovome i Bosne. Operaciju je podržavalo 12 avio-eskadrila: 3 njemačke, 5 italijanskih i 4 NDH.[6]

Neprijatelj je sve jedinice dobro pripremio i opremio za zimsko ratovanje i dao im zadatke da »pročešljaju« teren, da strijeljaju svakog uhvaćenog sa oružjem, da sumnjive upotrijebe kao taoce za odmazdu i da muškarce iznad 15 godina, koje ne strijeljaju, pošalju u koncentracione logore.

Vrhovni štab je doznao da neprijatelj priprema ofanzivu na slobodnu teritoriju, ali ne i njegove cjelovite namjere, pa se, dok to ne utvrdi, odlučio da brani oslobođenu teritoriju manevarskom

* 7. SS »Princ Eugen« njemačka divizija osnovana je marta 1942. godine od pripadnika njemačke manjine, koja je živjela u Banatu — od folksdojčera. Divizija je imala 13. i 14. pješadijski puk, izviđački odred (jači od bataljona) i 7. -artiljerijski puk. Starješinski kadar sačinjavali su Nijemci i završili su odgovarajuće vojne škole. Svi vojnici su završili vojnu obuku i specijalizirali se za borbu protiv partizana.

Divizija je najprije dejstvovala u Srbiji kao policijska jedinica. Krajem 1942. godine prebačena je preko Zagreba i Karlovca i bila glavna njemačka snaga u njemačkoj ofanzivi na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni.

Prva proleterska brigada vodila je prve borbe protiv te divizije u bioi na Sutjesci, zatim u istočnoj Bosni, u Dalmaciji, oko Travnika, Turbeta, Jajoa, Mrkonjić-Grada, u drvarskoj operaciji, kod Prozora, na Vranići, na Bašarinac-polju, ponovo na Vranići, u durmitorskoj operaciji, u Sandžaku, kod Užica, na sremskom frontu i u završnim operacijama sve do kraja rata.

Kroz 7. SS diviziju je prošlo preko 21 000 vojnika. Kapitulirala je 10. maja kod Celja.®[3]

Folksdojčeii iz NDH bili su u 718. njemačkoj posadnoj diviziji.

3 *Naređenje italijanske vrhovne komande,* Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 210, str. 509—513.

4 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 362.

Zapovijest komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, t. IV. knj. 9, d. 213, str. 527—537.

Naređenje 2. italijanske armije, Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 211, str. 521—525.

[s] T. Fabijan, *IV i V ofanziva,* Beograd, 1968, str. 7.

[5a] A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 10, f. 1, d. 10. i 16; k. 70, f. 2, d. 1. i 15; k. 72, f. 2, d. 1.

borbom protiv onih neprijateljskih snaga koje napadaju, a na drugim dijelovima fronta da neprijatelju zadaje udarce i eventualno proširuje slobodnu teritoriju na tim pravcima. Kada je, poslije sedam dana borbi, neprijateljeva namjera postala jasna, Vrhovni štab je donio definitivnu odluku da dijelom snaga brani slobodnu teritoriju i usporava neprijatelj evo nadiranje, a glavnim snagama (1, 2. i 3. divizija i neke druge jedinice) pređe u protivofanzivu u pravcu sjeverne Hercegovine i Crne Gore, s tim da najprije razbije neprijateljske snage u dolini Neretve, zatim da prodre kroz sjevernu Hercegovinu do Drine, a poslije toga preko Crne Gore i Sandžaka do Lima. Te snage su imale zadatak da stvore novu slobodnu teritoriju

> »u prvom redu u Crnoj Gori i Sandžaku, koja bi poslužila kao siguran oslonac za prodor u Srbiju (u Toplicu i Jablanicu)«[7]

Predviđene snage za protivofanzivu nalazile su se van teritorije na koju je bilo usmjereno dejstvo neprijatelja prema planu Vajs I: 1. proleterska divizija je bila na prostoru između Banjaluke, Prnjavora i Teslića i ofanzivno dejstvovala prema Savi, dolini Bosne i Banjaluci, 2. proleterska u rejonu Bosanskog Grahova, Duvna i Imotskog dejstvovala je prema Drežnici i Jablanici i 3. divizija na prostoru između Jajca, Travnika i Donjeg Vakufa. Sve tri divizije tada su bile van teritorije koju je zahvatio plan neprijateljske ofanzive. Vrhovni štab je, u duhu svoje zamisli, grupisao te snage i usmjerio ih na proboj ka Srbiji. Prvoj diviziji naredio je 27. januara da se hitno prebaci na teritorju Jajce — Turbe — Donji Vakuf. Štab 1. divizije je odmah naredio brigadama da se pripreme i krenu na dugi marš.[9]

Marš brigade iz centralne Bosne do Ivan-sedla

Krajem januara 1943. godine 1. proleterska brigada je imala 1717 boraca od kojih 94, odnosno šest posto bilo drugarica. Bataljoni su imali u prosjeku blizu 300 boraca.

* Protivofanziva prema Srbiji je jedan od najdalekosežnijih strategijskih planova u toku NOR-a. Trebalo je sa snagama od oko 10 000 boraca, pod nepovoljnim vremenskim uslovima, usred zime, preći branjene rijeke Neretvu, Drinu, Taru i Lim, savladati uzastopne planinske masive Raduše, Vraniće, Bitovnje, Bjelašnice, Treskavice, Durmitora, Sinjajevine, Cakora, i uništiti neprijatelja u Livnu, Prozoru, Jablanici, Rami, Konjicu, Kalinoviku, Foči, Cajniču, Kolašinu, Andrijevici, Peći i drugim mjestima, odbijajući intervencije iz jakih Okolnih garnizona. Uz to sa glavnom kolonom bilo je oko 4 000 ranjenika i bolesnika, koji su usporavali kretanje i uslovljavali da se kolona kreće komunikacijama kroz navedene gradove. Osim toga Vrhovni štab nije mogao računati na pomoć i saradnju partizanskih jedinioa sa tog terena, jer su tamo četnici imali organizovanu svoju vlast i jedinice. Sve se to moralo izvoditi u vrijeme kada je bijesnila tzv. četvrta neprijateljska ofanziva.

Brigada je bila dobro naoružana. Imala je 1 350 pušaka, 92 puškomitraljeza, 15 teških mitraljeza, 40 mašinki, 6 minobacača, 2 protivkolska topa, 1 top »pito« i preko 250 pištolja. Municije je imala oko 500 metaka na puškomitraljez, 1 250 na svaki teški mitraljez, 65 mina na bacač i 335 granata na top. Sa takvom popunjenošću, naoružanjem i snabdevenošću municijom i stečenim borbenim iskustvom brigada je imala veliku udarnu moć.[10] Borci su bili dobro odjeveni i obuveni, što im je pomagalo da lakše savladaju snijeg i zimu.

Povećanje brojnog stanja i naoružanja uticalo je i na promjenu organizacije brigade. Umjesto voda topova organizovana je protivkolska četa, a u bataljonima umjesto pratećih vodova prateće čete.[11]

Brigada je krenula na marš noću 30. januara.[12] Lako se odvojila od neprijatelja, kojega je do tada stalno napadala. Mnogo se teže bilo rastati sa narodom. Narod je zavolio 1. proletersku, dao joj svoje sinove, želio joj mnogo uspjeha, ali i da bude tu, ili bar blizu, da ga štiti, da mu bude utočište, da tu tuče neprijatelja. Najteži je ipak bio rastanak u Prnjavoru. U tom gradu su veselje i radost trajali 15 dana, a eto došao je čas kada su proleteri morali otići. Za grad je sjutrašnjica bila veoma neizvjesna.

Brigada se sakupila u Jošavci, Snjegotinama i Vijačanima i krenula u toku noći. To je bio i težak marš, jer je vodio od Donje Snjegotine preko planine Uzlomca ka Maslovarima i Sipragama. Snijeg je bio dubok i vlažan. Na jednom dijelu marša nije bilo prtine, a nova se teška pravila. Na isprijesecanom zemljištu od Jošavke do Sipraga, brigada se nekoliko puta spuštala na nadmorsku visinu od oko 240 m, a zatim pela do 850 m. Bilo je predviđeno da se brigada odmori u Sipragama bar jedan dan, ali je Vrhovni štab naredio da se marš odmah nastavi.[18]

Poslije prvog dijela marša i novih naređenja za ubrzavanje pokreta, štab 1. divizije je zaključio da bi dalje nošenje teških ranjenika znatno usporilo pokret i dovelo u pitanje izvršenje glavnog zadatka. Zbog toga je odlučio da bolnicu, sa jakom zaštitom i potrebnim sanitetskim osobljem i materijalom, ostavi na visoravni između Sipraga i Ugra. Za njeno obezbjeđenje ostavljen je 3. bataljon. Njegov je zadatak bio:

»a) neposredna zaštita bolnice — jednom četom

b) saradnja sa meštanskim bataljonom (Prnjavorski bataljon — M. V.), koji ostaje na ovom terenu;

i« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 47. i Zbornik, t. IV, knj. 9, d. 145, str. 327—329.

u *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 7, str. 16.

12 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 1, d. 15.

c) održavanje veze sa 2. brigadom (3. sandžačka koja je upućena u pomoć Centralnoj bolnici — M. V.) — bilo neposredno, bilo preko najbliže krajiške jedinice;

d) evakuacija ranjenika u najpovoljnijem pravcu u slučaju nužde.«[14]

Brigada je nastavila marš i 2. februara prešla kanjon Ugra i stigla u Meljine. Marš je bio izuzetno težak, po dubokom snijegu i strmim, zaleđenim i klizavim putem, sa visinskom razlikom od 550 do 1200 m. Zatim je nastavila marš preko sela Vitovlja, Gostilja, Setića i Gradine, priješla komunikaciju Travnik — Donji Vakuf zapadno od Komara, i izbila na prostor Vidrička — Skakavci. S obzirom na to da je Vrhovni štab ponovo požurivao pokret 1. divizije, 1. brigada je nastavila marš 6. februara preko Čardaka i Gračanice i 7. februara stigla u Šarajviliće.[15] Tako je brigada za devet dana marša prešla oko 220 km preko planinskog zemljišta, ispresijecanog dubokim jarugama, noseći veliki broj puškomitraljeza i municiju. Ipak, borcima je bilo najteže to što su uslovi za smještaj i odmor poslije marša bili više nego loši. Male, zagušljive sobe trebalo je najprije vrelom vodom oprati, jer je u tom kraju uvijek bilo pjegavog tifusa, a bijela uš može da uništi više boraca nego tenk. Cesto su umorni borci čekali napolju dok se voda zagrije i sobe operu. To je bilo teško izdržati ali zahvaljujući upornosti saniteta i disciplini boraca 1. proletersku nije ni tada zahvatila epidemija pjegavog tifusa.

Napori tog dugog i neprekidnog marša vrlo su teško pali novim borcima. Oni se još nijesu bili privikli na teškoće, nijesu imali dovoljno snage, a, sem toga, udaljavali su se od svojih kuća i išli u neizvjesnost. Možda su se u nekim trenucima osjetili i usamljenim, tek mnogi su se vratili svojim kućama. To je bila pojava sa kojom se brigada prvi put srela, jer su u nju dolazili samo dobrovoljci, uglavnom mladi, puni entuzijazma i borbenosti. Komunistima i starim borcima je teško pao takav postupak nekih novih boraca. Ali dezerterstvo je opominjalo jedinice da nešto nije bilo u redu, da politički rad sa novim borcima nije bio dovoljan i da se nije obratila odgovarajuća pažnja svakom pojedincu.

Poslije dolaska u rejon gornjeg toka Vrbasa 1. proleterska brigada je orijentisala 2. i 6. bataljon prema Bugojnu, a 4. prema Travniku; 1. bataljon je bio u selu Bistrici, kao rezerva. Treća krajiška brigada zauzela je položaje na lijevoj obali Vrbasa. Tu su brigade sačekale nova naređenja.

U Duvnu, u Vrhovnom štabu, održano je 8. februara vojno-političko savjetovanje kojem su prisustvovali komandanti 1, 2. i

[14] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, ◁ IV, knj. 9, d. 158, str. 350.

[15] *Izvještaji i naređenja štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 14a, f. 15, d. 36; k. 709, f. 1, d. 2. i k. 709, f. 3, d. 50.

Naređenja štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 7, str. 16; d. 21, str. 36; d. 31, str. 55. i d. 34, str. 58.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 17, str. 30; 36, str. 63. i 37. str. 64.

3 divizije.* Vrhovni komandant je tada saopštio svoju definitivnu odluku o protivofanzivi i zadacima pojedinih grupacija. Prva proleterska divizija je dobila zadatak da izbije u rejon Ivan-sedla, presiječe komunikacije i obezbijedi lijevi bok glavnih snaga, koje su nastupale prema sjevernoj Hercegovini.[17]

Brigada se zadržala nekoliko dana na obezbjeđenju prema Bugojnu i Travniku. To vrijeme je iskorišćeno *za* mali predah i sređivanje. U štabu brigade, 9. februara je održano savjetovanje sa štabovima bataljona i komandama samostalnih jedinica. Na njemu su saslušani izvještaji štabova bataljona, analizirane sve aktivnosti brigade u centralnoj Bosni, poslednji marš, stanje u jedinicama i dr. U zaključcima je naglašena važnost priprema za predstojeće akcije, za sređivanje stanja u jedinicama i potrebu da se više pažnje pokloni obavještajnoj službi, sanitetu i intendanturi. Naročito je naglašeno, ali je to nekako došlo sa malim zakašnjenjem, da treba pomoći novim borcima da što lakše izdrže napore.

Bilo je jasno da brigadu očekuju teški zadaci, ali se na sve to gledalo sa velikim optimizmom i sigurnošću u uspjeh. Uspjesi NOVJ širom zemlje, kao i uništenje 6. njemačke armije kod Staljingrada i dalje napredovanje Crvene armije, opravdano su podgrijavali taj optimizam.[18]

Napad na komunikacije Sarajevo — Konjic

Sredinom februara Vrhovni štab je nastojao da ubrza ostvarivanje svog plana ofanzive. On je 14. februara naredio 1. diviziji da jednom brigadom 16. februara naveče presiječe komunikacije na Ivan-sedlu. Stab 1. divizije je taj zadatak povjerio 1. proleterskoj brigadi, koja se tada nalazila rasturena na širokom frontu prema Bugojnu. Brigada se vrlo brzo prikupila i krenula ka Ivan-sedlu, ali i pored velike žurbe nije tamo mogla stići u određeno vrijeme. Od Bojske, u kojoj je bio 2. bataljon, do Ivan-sedla ima oko 45 km vazdušne linije. Marš-rutu upravno sijeku jaruge i strme padine planina Vraniće, Zeca i Bitovnje, tako da je praktično bila gotovo dvostruko duža. Brigada je pred zoru 17. februara izbila u Repovce, gdje je zastala, prikupila podatke o neprijatelju u Bradini, Ivan-

* »Na savetovanju, održanom 8. februara 1943. godine u Duvnu, Vrhovni komandant je upoznao komande Prve i Druge proleterske i Treće NOU divizije sa planom za protivofanzivu i dao ima određene zadatke:

— Druga proleterska ima da nastupa osnovnim pravcem Livno — Duvno — Imotski — Posušje — Drežnica. Treća NOU osnovnim pravcem: Gornji Vakuf — Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic;

— Prva proleterska — osnovnim pravcem: Gornji Vakuf — Sola,kova Kula — Ivan-sedlo.«[46]

i« *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 8, d. 23 — napomena 5, str. 40.

[17] *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 8, d. 37, str. 69.

«a *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 708, f. 1, d. 2. i 3.

-sedlu i Raštelici i pripremila se za napad između 17. i 18. februara.[19]

Neprijatelj je relativno jakim snagama čuvao komunikacije Sarajevo — Konjic. Na Ivan-sedlu je bilo oko 400, a u Raštelici oko 100 vojnika iz ustaškog železničkog batljona. Stara žandarmerijska kasarna na Ivan-sedlu bila je utvrđena za odbranu. Okolo su bili iskopani duboki rovovi i povezani saobraćajnicama sa kasarnom. Posada je bila dobro snabdjevena municijom i hranom, da bi mogla samostalno voditi dugu borbu. Bradinu je branilo 80 Italijana i 20 žandarma. Sve željezničke stanice do Konjica branili su dijelovi italijanske divizije »Murđe«. U Bradini Italijani su izgradili »blokhaus«, bunker od armiranog betona sa puškarnicama za kružnu odbranu. Oko »blokhausa« bila su još 4 betonska bunkera i svi su bili povezani rovovima. Bunkeri su bili zaštićeni bodljikavom žicom. Vojnici su stanovali u »blokhausu« i bili uvijek spremni za borbu. Italijani su se u takvim utvrđenjima izvanredno vješto i uporno branili. Bili su ubijedeni da im partizani tu ništa ne mogu.

Na Ivan-sedlo su napadali 1. i 2. bataljon, ojačani odjeljenjem topova. Po dubokom snijegu bataljoni su nečujno prilazili rovovima. Noć, magla i ubjeđenje da su partizani daleko, smanjili su budnost neprijatelja. Bataljoni su u toj borbi prvi put koristili bijele mantile za izviđače i bombaše, što im je olakšalo da neprimijećeni iznenadno zaspu bombama rovove a onda je usljedio silovit juriš. Borci su uskakali u rovove neposredno poslije eksplozije bombi. Iznenađenje je bilo potpuno. Ustaška bojna (bataljon), koja se spremila za dugotrajnu samostalnu borbu, zbunjena, nadala se u bjekstvo ostavivši 23 mrtva i svu opremu. Prvi i 2. bataljon su je sustopice gonili i nijesu joj dozvolili da se zaustavi ni u Raštelici. Sa tim ustašama je pobjegla i četa iz Raštelice, prije nego su tamo izbili 1. i 2. bataljon. Zaplijenjen je jedan teški mitraljez, 80 000 metaka i veća količina namirnica. Bataljoni su izgubili dva borca, tri su ranjena.[20]

Na posadu u Bradini napadao je 4. bataljon, ojačan protivkolskim topom i odjeljenjem minobacača 6. bataljona. Streljački stroj bataljona približio se na 30 m do bunkera.

Rovovi i bunkeri su zasuti jakom mitraljeskom vatrom. Top je iz streljačkog stroja gađao bunkere, ali su se granate odbijale od njegovih tvrdih zidova. Bombaši su pokušali da ubace bombe kroz puškarnice, što nije lako učiniti u toku borbe. Jaka italijanska vatra prebacivala je streljački stroj bataljona. Pred zoru se glavnina bataljona povukla na oko 500 m od rovova u bolje zaklone, ostavljajući samo predstražu nedaleko od bunkera, da bi držali Italijane pod stalnom vatrom.[21]

U toku dana Italijani su poslali iz Konjica oklopni voz, sa kojim je uporedo nastupala pješadija, u pomoć napadnutim dijelovima na Bradini. Tu kolonu napao je 6. bataljon, koji je bio u rezervi i na obezbjeđenju, razbio je i natjerao u bjekstvo prema Konjicu.

[19] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, k. 12, d. 27, str. 59.
[20] Isto.

Goneći ih zauzeo je most Lukač i železničku stanicu Brđane i nanio neprijatelju teške gubitke.

Četvrti bataljon je odmah iskoristio uspjeh 6. bataljona i zasuo vatrom iz svih oruđa neprijateljske bunkere. To je omogućilo bombašima da zapale kuću koja se nalazila između bunkera. Italijani su istakli bijelu zastavu. Poginulo ih je 13, a 67 je zarobljeno. Zaplenjeno je 9 mitraljeza i znatne količine municije, opreme i hrane. Četvrti bataljon je izgubio dva borca, a četvorica su lakše ranjeni.

Brigada je i ovom prilikom izvršila zadatak na najbolji mogući način. Komandant brigade, Danilo Lekić izvijestio je komandanta divizije:

»Druže komandante, izvršili smo vaše naređenje. Likvidirana su neprijateljska uporišta: Raštelica, Ivan-sedlo, Bradina, Lukač i Brđani. .. Sve jedinice pokazale su se veličanstveno, kako za vrijeme ovog istorijskog marša, tako i u borbama.«[22]

Stab brigade je bio oduševljen uspjesima. Bataljoni su odmah počeli zaprečavanje i uređivanje položaja za odbranu. Međutim, štab brigade je smatrao da postignuti uspjeh treba proširiti, kako bi ,se što bolje obezbijedio lijevi bok Glavne operativne grupe. Pošto neprijatelj nije ispoljavao nikakvu aktivnost iz Sarajeva, štab brigade je odlučio da sa tri bataljona napadne Konjic. U zapovijesti za napad štab brigade nije ispustio iz vida osnovni zadatak pa naređuje 1. bataljonu da učestvuje u napadu, ali da se što prije vrati na položaje prema Tarčinu.[23] U isto vrijeme štab brigade je dobio obavještenje o dolasku 5. crnogorske brigade u blizinu Konjica, koja je trebalo da napadne na grad, što je još više povećalo njegovu uvjerenost u uspjeh planiranog napada. Ipak, štab brigade je promijenio prvobitnu odluku i 1. i 2. bataljon ostavio prema Tarčinu, jer je smatrao da su za napad na Konjic dovoljna dva bataljona, s obzirom na pretpostavku da će napadati i cijela 5. brigada. Možda je i odgovornost za izvršenje osnovnog zadatka dijelom uticala na to.

Napad 4. i 6. bataljona 1. brigade počeo je 19. februara uveče i u početku se uspešno razvijao. Protjerane su sve neprijateljske snage sa desne obale Neretve. Brz i lak uspjeh ohrabrio je bataljone iako se 5. brigada nije pojavljivala i sa njom nije bila uopšte uspostavljena veza. Bataljoni su se ponadali potpunom uspjehu i prebacili po jednu četu na lijevu obalu Neretve, koje su odmah zarobile oko 80 Italijana. Posada Konjica, jedan bataljon Italijana, milicija i nešto četnika, brzo su procijenili da ih napadaju male snage i samo sa jedne strane i koncentrisali su vatru iz svih oruđa na dvije čete 4. i 6. bataljona. I zarobljeni Italijani su uvideli da

22 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 16.
G. Vojvodić, članak *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 133.
Izvještaj 5. oružničke pukovnije, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 362, str. 728—729.

su ih zarobile male snage te su počeli da bježe. Bataljoni su se morali povući izgubivši jednog borca i 14 ranjenih.[24]

Napad na Konjic izvršen je sa malo snaga i bez dovoljno podataka o neprijatelju. Ta inicijativa je oštro kritikovana od Vrhovnog komandanta, jer nije obezbijeđeno izvršenje osnovnog zadatka i jedinice su se nepotrebno zamorile.[25] Uskoro su događaji to i potvrdili.

Neprijatelj je još prije izbijanja 1. brigade na Ivan-sedlo znao da se partizanske jedinice prebacuju iz centralne Bosne ka dolini Neretve. Pored ostalih, komanda 5. žandarmerijskog puka u Travniku obavijestila je Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH da su se jake grupe partizana pojavile u rejonu Jajca i da nastupaju sjeveroistočno od Prozora.[28] To je podsjetilo komandanta njemačkih snaga u NDH da bi mogli biti ugroženi rudnici boksita kod Mostara. Njemačka Vrhovna komanda je vrlo brzo reagovala i smatrala je da su stvoreni uslovi za zajedničko dejstvo njemačkih i italijanskih snaga. To je praktično značilo, da se dozvoli njemačkim snagama da pređu demarkacionu liniju, tj. liniju koja razdvaja njemačku i italijansku okupacionu zonu. Uskoro je postignuta saglasnost da njemačke trupe 20. februara u podne mogu prijeći tu liniju.[27]

Nijemci su vrlo brzo prikupili grupu »Anaker«* za napad u pravcu Konjica. Dio te grupe, 7. pješadijski puk domobrana d artiljerija, stigao je 20. februara u Tarčin i odmah uputio izviđačka odjeljenja prema Raštelici. Jedno odjeljenje je zarobljeno i tako je štab 1. brigade dobio tačna obavještenja da se neprijatelj iz Sarajeva prebacuje u Tarčin i da će 21. februara krenuti u napad prema Ivan-sedlu. Neprekidno avio-izviđanje i bombardovanje Ivan-sedla i okoline nagovještavalo je predstojeći napad. Od bombardovanja je poginulo 5 i kontuzovano 11 boraca.

Stab 1. brigade nije prepuštao inicijativu neprijatelju i naredio je 1. i 2. bataljonu da između 20. i 21. februara napadnu Tarčin. Prvi bataljon je napadao sa istoka, uključujući i cestu Pazarić — —Tarčin, a 2. bataljon sa sjeverozapada i zapada, uključujući rijeku Lepenicu. Napad je počeo tek oko ponoći, jer su bataljoni bili rasuti po položajima. Osim toga valovito zemljište i snijeg usporavali su kretanje. Prvi bataljon je uspio da dođe u neposrednu blizinu naselja i presiječe komunikacije za Pazarić. Drugi bataljon nije uspio da prodre ka željezničkoj stanici. Borci su uspjeli da priđu tako blizu rovovima na k. 798. glavnoj otpornoj tački odbrane, da ih

* Grupa »Anaker« imala je u svom saistavu dva bataljona 750. pješadijskog puka 718. njemačke divizije, dva bataljona 7. pješadijskog puka domobrana, jedan ustaški bataljon i dvije baterije brdskih topova.[28]

[24] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 706, f. 7, d. 5.

[25] D. Lekić, članak *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 175.

28 *Izvještaj 5. oružničke pukovnije i oružničkog krila,* Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 331, str. 654—658. i 357, str. 716.

[27] *Obavještenje i dnevni izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 216, str. 429—430. i 244, str. 479—480.

je neprijatelj prebacivao bombama. Neprijatelj se uporno branio. Artiljerija sa položaja kod željezničke stanice kartečom je tukla na sve strane. Svuda se čula komanda na njemačkom jeziku. Bataljoni su se u zoru morali povući. Iz oba bataljona ranjen je samo jedan borac.

Grupa »Anaker« krenula je u napad 21. februara. Jedna kolona se kretala duž ceste Tarčin — Raštelica, a druga lijevo od nje pravcem selo Dutanovići — Vjenac — Mali Ivan. Nastupanju kolona prethodila je jaka artiljerijska priprema i bombardovanje iz aviona. Kolonu duž ceste su podžavali tenkovi. Neprijatelj je dobro organizovao sadejstvo. Izviđački avioni su stalno nadletali položaje i pravce povlačenja bataljona 1. brigade i raketama pokazivali artiljeriji i avionima otkrivene ciljeve. Pored bombardovanja avioni su i stalno mitraljirali položaje brigade. Neprijatelj je tog dana upotrebio 39 aviona za podršku napada grupe »Anaker«. Blizina aerodroma u Rajlovcu omogućavala je neprijatelju da stalno drži neku eskadrilu iznad glava boraca 1. proleterske. Uz punu podršku artiljerije, avijacije i tenkova pješadija je napredovala, neprekidno mitraljirajući ispred sebe. To je bila prava vatrena oluja.

Stab brigade je -ocijenio da su 1. i 2. bataljon u teškoj situaciji i naredio im da se, pod borbom, povlače. U isto vrijeme uputio im je u pomoć 4. bataljon, koji je tada stigao od Konjica. To su ipak bile male snage da zaustave nekoliko puta jačeg neprijatelja. Brigada se povukla na položaje na liniji Vihor — Pobratime — Jasen — Zukiói, izgubivši 4 borca, 12 ih je ranjeno. Među poginulima je i vodnik Spiro Vujović iz 1. bataljona, koji je proglašen za narodnog heroja.[29]

Vrlo rano sledećeg dana neprijatelj je počeo prodor od Ivan-sedla ka Bradini. Kako su bataljoni 1. brigade držali dominantne položaje prema Ivan-sedlu neprijatelj je uputio jake pomoćne kolone prema Vihoru i selu Pobratime sa namjerom da ih potisne i obezbijedi prolaz svojih kolona komunikaoijom za Konjic. Napad Nijemaca su podržavali artiljerija, minobacači i avijacija. Bataljoni 1. brigade pustili su neprijateljski stroj da priđe na 100 do 150m, a onda su ga kosili vatrom iz automatskog oružja i natjerali na povlačenje, ne dozvoljavajući mu ni mrtve da odnese. Poslije tog neuspjeha neprijatelj je prenio težište nastupanja na lijevu kolonu, pravcem Mali Ivan — Brđani. Ta kolona, jedan bataljon 738. njemačkog puka i jedan bataljon 7. pješadijskog puka domobrana, uspjela je da potisne dijelove 3. sandžačke brigade i u toku dana da stigne u Konjic i znatno ojača odbranu grada.

Neprijatelj je osjetio da proleterske jedinice raspolažu velikim brojem automatskog oružja i sa dosta municije i da smjelo dejstvuju, pa se nije izlagao nepotrebnim gubicima i nije pokušao da odbaci snage 1. brigade sa položaja. On se orijentisao na neprekidno

2» *Izvještaji štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 701, f. 5, d. 1, k. 706a, f. 5/1, d. 7. i Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 124, str. 244.

Izvještaj italijanskog oficira za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 261, str. 506.

Izvještaj njemačkog štaba za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 272, str. 525. i 273, str. 527—529.

dejstvo artiljerijom, teškim minobacačima i avijacijom. Naročito žestoko je tukao otkrivene puškomitraljeze i mitraljeze. Ćim bi se neki puškomitraljez oglasio odmah je na njega usmjeravana jaka vatra. Gak su i »štuke« pikirale na pojedina puškomitraljeska odeljenja. Toga dana izbačeno je iz stroja šest puškomitraljezaca 1. proleterske, od kojih su četvrica poginuli. Poginuli puškomitraljezac 3. bataljona, Đura Dimitrijević, proglašen je za narodnog heroja.

Da bi se umanjili gubici od neprijateljske vatre štab brigade je naredio da se na položaj isture samo manja odjeljenja, a glavne snage je rasporedio dublje i rastresitije. I pored preduzetih mjera brigada je imala tih dana velike gubitke — šest poginulih i 14 ranjenih. Gubici bi bili znatno veći da veoma dubok snijeg nije umanjivao efikasnost neprijateljske artiljerije i minobacača. Neprijateljska avijacija je do temelja porušila sela Repovac i Trešnjevicu, tako da borci nijesu imali gdje da se odmore i sklone od hladnoće.[30]

Prodor neprijateljske kolone u Konjic ipak nije poremetio osnovni plan Glavne operativne grupe. Treća divizija se pripremala za napad na Konjic između 22. i 23. februara, a jedinice 1. divizije trebalo je da razbiju neprijatelja na Ivan-sedlu i duž komunikacija Bradina — Raštelica — Tarčin.

Stab 1. divizije izdao je zapovijest za napad 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj brigadi. Napad je trebalo izvršiti u toku noći. Treća sandžačka brigada napadala je na komunikaciju sa istočne strane od sela Dragočaj do Tarčina, 1. proleterska sa zapadne od Ivan-sedla do Tarčina.[31]

Prva brigada je napadala sa četiri bataljona. Treći, koji je poslije 20 dana u obezbeđenju bolnice stigao u sastav brigade, i 4. bataljon dobili su zadatak da razbiju neprijatelja na Ivan-sedlu, 6. bataljon trebalo je da napada u pravcu Raštelice, a 1. bataljon je blokirao Bradinu sa zapadne strane. Drugi bataljon je bio u rezervi. Četvrti bataljon se smjelo probio kroz neprijateljeve rovove, priješao cestu između Ivan-sedla i Bradine i na samom Ivan-sedlu izbio iza leđa neprijatelju na samo 30 m od logora. Nijemci su sjedeli oko vatre i drijemali. To je uglavnom bila posada artiljerijskih oruđa i komora grupe »Anaker«. Bataljon ju je iznenadio bombama i vatrom automatskog oružja. Nijemci su u panici bježali niz planinu. Oko vatre su ostavili mnogo mrtvih. Ali uspjeh 4. bataljona odjednom se pretvorio u borbu za goli opstanak. Nijemci sa drugih položaja, pošto ih niko nije napadao, a naročito oni sa Malog Ivana, sručili su se na 4. bataljon. Bataljon je bio opkoljen sa svih strana. Nastala je borba na život i smrt. Stab brigade je uputio dva bataljona 5. brigade, iz rezerve divizije, u pomoć 4. bataljonu, a 1. bataljonu je naredio da izvrši jači pritisak na Bradinu. Četvrti bata-

[30] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 19.
Izvještaj štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 173, str. 326—340.
Izvještaj italijanskog oficira za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 274, str. 530. i 279, str. 539.

ljon je ipak uspio da se probije, istim pravcem kojim je i došao, uz gubitkeod 3 mrtva i 12 ranjenih boraca. Među ranjenima bio je i Nikola Bubalo, zamjenik političkog komesara rudarske čete, poznati junak. Njegovi drugovi su htjeli da ga iznesu po svaku cijenu i tom prilikom pale su nove žrtve. Sjutradan je umro. Proglašen je za narodnog heroja. Tu su pored ostalih, poginuli, hrabri puškomitraljezac Milutin Kekerović, koji je poslije smrti primljen u partiju, i bolničarka Milena Knežević, mlada učiteljica iz Teslića, kojoj je to bila prva borba.

Napad na Ivan-sedlo i komunikacije, između 22. i 23. februara, nije uspio uglavnom zbog jake neprijateljeve odbrane ali i zbog slabog sadejstva 1. i 3. brigade i samih bataljona u toku borbe. Borci su bili premoreni, izgladnjeli, promrzli. Nijesu ni spavali nekoliko noći. A trebalo je savladati mnoge prepreke, kretati se po dubokom snijegu i kroz šumu. Šesti bataljon je »maršovao« cijelu noć i tek u zoru je stigao na položaje za napad. To je bilo isuviše kasno.[32]

Dva bataljona 5. crnogorske brigade došli su u pomoć u pravom trenutku. Prva brigada ih je isturila na položaje prema neprijatelju, da bi svojim borcima omogućila da predahnu. Bataljoni 5. brigade ostali su na položajima do pred noć, a onda su morali da se povuku i odu u sastav svoje jedinice da bi učestvovali u napadu na Konjic.

Neprijatelj je 23. februara pokušao da prodre ka Repovcu ali je zaustavljen jakom vatrom. Ipak, jedna njegova kolona, uz podršku četiri tenka, uspjela je da se probije kroz položaje 3. brigade ka Konjicu. Tog dana je na Ivan-sedlo kamionima prevezena iz Sarajeva rezerva 718. njemačke divizije.

Brigada je svakodnevno trpjela gubitke od nadmoćnijeg neprijatelja, koga je neprekidno podržavala avijacija. Uprkos gubitaka bataljoni su uporno držali položaje. Svaku su noć čak vršili demonstrativne napade i istjerivali neprijatelja sa prednjih položaja. Najjači pritisak brigada je izvršila između 25. i 26. februara, sadejstvujući sa 3. divizijom, koja je napadala Konjic. I sam neprijatelj je bio iznenađen upornošću jedinica 1. brigade. Komandant 718. njemačke divizije gotovo u svakom dnevnom izvještaju ponavlja: »Borba je vođena prsa u prsa.«[33] To je trajalo sve do 28. februara, kada je brigada povučena na nove položaje.[34]

Desetodnevne borbe na Ivan-sedlu u februaru 1943. godine ubrajaju se u najteže koje je brigada do tada vodila. Stupila je u borbu poslije dugog marša iz centralne Bosne, a izravno poslije dvodnevnog marša bez odmora od Gornjeg Vakufa. Brigada je sa uspjehom izvršila prvi zadatak, ispoljavajući visoke kvalitete borbenosti, izdržljivosti, umješnosti i snagu udara. Najvjerojatnije

82 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 19. i k. 706a, f. 5/1, d. 7.

M. Vučković, članak *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 149.

as *Izvještaj 718. njemačke divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 290, str. 556—558.

brigada ne bi postigla značajniji uspjeh ni da je ofanzivno dejstvovala prema Sarajevu, ili bolje pripremila položaje za odbranu, jer je neprijatelj tu akciju ranije pripremio. To je bio nastavak neprijateljske ofanzive prema planu Vajs II.

Deset dana neprekidnih dnevnih i noćnih borbi iscrpjeli su bataljone do krajnjih granica. Neprijateljeva avijacija je porušila okolna sela i borci su se odmarali u kolibama izvan sela ili u šumi, na dubokom snijegu, u planini na visini od 1 200 m. Bez pravog odmora i uz vrlo slabu ishranu, borci su naglo malaksavali. Najmanje izdržljivi novi borci iz centralne Bosne to su najteže podnosili. Broj dezertera se povećao. U jedinicama su preduzimane sve mjere da se poveća borbeni moral, aktivnost i budnost. I u takvoj situaciji održavani su partijski sastanci, analizirane akcije i razmatrane pojave dezerterstva. Sekretari ćelija u vodovima oštro su upozoravani na veću aktivnost i pod tim teškim uslovima.

Protivudar ka Gornjem Vakufu i Bugojnu

Treća divizija nije uspjela da zauzme Konjic. Vrhovni štab joj je naredio da odustane od daljih napada. Divizija se povukla prema Ostrošcu. Pomjeranjem 3. divizije desni bok 1. divizije ostao je otkriven a položaji 1. i 3. sandžačke brigade postali su suviše istureni. Pošto se odustalo od napada na Konjic nije bilo potrebno i dalje zadržavati 1. brigadu u rejonu Ivan-sedla, pa se ona, po naređenju štaba 1. divizije, povukla u rejon sela Stojkovići — Gobelovina —Trešnjevica — Bulatovići.[35]

Krajem februara situacija se znatno pogoršala na pravcu Gornji Vakuf — Prozor. U Bugojno je stigla 717. njemačka divizija, koja je preuzela komandu nad ostalim jedinicama i odmah krenula u napad ka Prozoru. Sedma banijska divizija, 3. krajiška brigada i 1. dalmatinska brigada usporavale su nastupanje neprijatelja ka Gornjem Vakufu. Postojala je velika opasnost da neprijatelj probije front i izbije u rejon Sćita i u dolinu Rame i ugrozi bolnicu sa oko 4 000 ranjenih i bolesnih, kao i mnoge jedinice i neboračke dijelove nagomilane u Prozorskoj kotlini. U toj veoma teškoj situaciji na sastanku Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, održanom 28. februara, odlučeno je da se izvrši protivudar ko Gornjem Vakufu, razbije i odbaci natrag opasna neprijateljska grupacija, koja je nastupala na tom pravcu, i tako obezbijedi odgovarajuća pozadina jedinicama za proboj preko Neretve u sjevernu Hercegovinu.[38] Vrhovni komandant je naredio da protivudar izvrše 1, 2. i 7. divizija i jedna brigada 3. divizije. Treća divizija, bez te brigade, ostavljena je u dolini Neretve radi obezbeđenja od Konjica.

ss *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 10, d. 165, str. 312—314.

3« Napomena br. 7: Zbornik, t. II, knj. 8, d. 94, str. 170.

Prva proleterska brigada stigla je 28. februara, do 6 časova, na teritoriju Bulatovići — Trešnjevica obezbeđujući se prema Bitovnji, Ivan-sedlu i Konjicu. Brigada je 1. marta dobila naređenje da izbije u rejon sela Šip i Sćipe. Poslije nekoliko časova, štab divizije joj je izdao novo naređenje: da usiljenim maršem, sa teritorije označene prvim naređenjem, poslije kratkog odmora stigne na teritoriju Ljubinci — Kalakušić — Blace.[37] Istog dana Vrhovni komandant Tito lično je naredio 1. proleterskoj brigadi da forsiranim maršem produži put preko Solakove Kule na Uzdol, do sela Ljubine. Vrhovnom komandantu je bilo poznato da je brigada bila umorna i iscrpljena i zbog toga u naređenju upozorava:

»Objasnite vašim borcima neophodnu nužnost da izdrže ovaj veliki napor koji se od njih traži.«[38]

Brigadi je bila poznata ta teška marš-ruta, jer je tim putem, petnaestak dana ranije, žurila u napad na Ivan-sedlo. Stalno se išlo uzbrdo i nizbrdo i kolona se sporo kretala.* Stab brigade je u zapovijesti za taj marš napisao i ovo:

»Po naređenju Vrhovnog štaba naša brigada na gornju prostoriju mora stići najkasnije 2. ovog mjeseca pred mrak, bez obzira na avijaciju i zamor.«[40]

U svim jedinicama održani su kratki partijski sastanci i objašnjena je situacija, a naročito ona u kojoj se našla bolnica. Potpuno je sprovedeno naređenje Vrhovnog komandanta da se borcima objasni nužnost velikih napora. Borci su to shvatili. Na njih je veoma ohrabrujuće djelovalo što Nijemci trpe poraze na Istočnom i drugim savezničkim frontovima. Tih dana u jedinicama 1. brigade pominjani su Harkov, Staljingrad ili Krivi Rog koliko i Gornji Vakuf ili Bugojno. Do boraca je dopro i Poziv Izvršnog odbora AVNOJ-a za sveopštu borbu, u kojemu stoji da je to poslednja ofanziva.*

Izuzetan napor učinila je brigada da stigne u određeno vrijeme i na određenu teritoriju.

* S obzirom da je nagib zemljišta bio znatno iznad 10 posto, na svakih 300—500 metara penjanja ili spuštanja treba dodati jedan sat hoda više, a pošto je to bio noćni marš, onda je duže trajao za još jednu trećinu. Prema tome, za marš dug 12 km po karti trebalo je bar toliko sati da se prijeđe taj dio puta.[39]

* CK KPJ i Vrhovni štab stalno su imali na umu povratak u Srbiju i da će se tamo voditi glavna vojno-politička bitka za konačno oslobođenje zemlje. Vrhovni komandant Josip B.roz Tito, u svom govoru 1. proleterskoj brigadi 7. novembra 1942, nagovijestio je odlazak u Srbiju. Vjerovatno je Vrhovni štab, poslije uništenja njemačke 6. armije pod Staljingrađom, pretpostavljao da je došlo to vrijeme. Na takav zaključak upućuje i Poziv Izvršnog vijeća AVNOJ-a, u kojemu se kaže, pored ostalog: ... »Vodi se poslednja velika bitka. Još ova ofanziva — i onda više nijedna! ... Ova ofanziva predstavlja poslednji skok pred padom.«[41]

[37] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 1, str. 7. i 2. str. 9.

36 Naređenje Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 8, d. 104, str. 190.

[39] 2. Vidović, *Treća sandžačka brigada,* VIZ, Beograd, 1972, str. 168.

[49] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 4.

Vrhovni komandant je izdao u 4 časa 3. marta zapovijest za protivudar, predviđen za taj dan u 15 časova sa ciljem da se njemačko-ustaška grupa, koja je prodirala od Gornjeg Vakufa ka Prozoru, obuhvati manevrom sa juga i sjevera, razbije, a potom goni niz dolinu Vrbasa.

Protivudar je izveden iz tri pravca: desno je napadala 1. proleterska divizija, bez 3. krajiške brigade, opštim pravcem preko sela Seferovići — Dobrošin — Ždrimce — Vrsi — Krupanj — Sarajvilić; u sredini 2. proleterska divzija, bez jedne brigade, sa 7. brigadom 7. divizije i dva bataljona 3. krajške brigade, pravcem Vilića Guvno — — Kobila — Podovi — Pidriš; i lijevo, 8. banijska brigada, 3. krajiška brigada, bez dva bataljona, i jedan bataljon 16. banijske brigade, napadali su pravcem Oglavak — Tihomišlje i Planinica — Gračanica. Napad su podržavale 4 haubice.

Stab 1. divizije najvjerovatnije je bio upoznat sa namjerom Vrhovnog komandanta i prije dobijene zapovijesti. U noći 3. marta naredio je brigadama da posjednu položaje u neposrednoj blizini neprijatelja i da budu u gotovosti da spriječe njegove eventualne pokušaje da dalje prodire. Prva proleterska brigada izbila je u rejon sela Mačkare, a 3. sandžačka u rejon Mejnika. Stab divizije je u naređenju naglasio:

> »Pred nas se postavljaju zadaci koji se moraju izvršiti brže i odlučnije no ikada. Treba uložiti sve snage i svestrano zalaganje u sadašnjem radu.«[42]

Prva proleterska brigada nastupala je pravcem Mačkare — Sedlo — Berač — Skarino brdo — Seoci — pored sela Ždrimce — Vrsi — Bistrica. Zadatak brigade bio je da obuhvatom olakša i, po potrebi, bočnim dijelom aktivno pomogne nastupanje 3. sandžačke brigade i onemogući neprijatelju da se izvuče preko Sarajvilića, ka Bugojnu ili Travniku. Treća sandžačka brigada nastupala je pravcem Zastinje — Seferovići — Dobrošin — Gornji Vakuf.[43]

Brigada se ipak sporo prikupila za predviđeni napad. Toga dana je neprijateljeva avijacija stalno bombardovala njenu kolonu i primorala je da se sklanja tako da su tek oko 17 časova jedinice izbile na predviđene položaje. Prva brigada je prošla kroz borbeni raspored 1. dalmatinske brigade, koja je držala položaje prema neprijatelju, i smjelo nastavila duž lijevog boka neprijatelja, neposredno pored njegovih položaja kod Gornjeg Vakufa. Bila je potrebna zaista visoka svijest, snažna volja i velika borbena sposobnost da se izdrži čitavu noć na maršu, stalno uz neprijateljske rovove. Krećući se ka cilju brigada je likvidirala manje neprijateljske dijelove, na koje je naišla u selima Ždrimce, Vrsi, Bistrica i Ričice i do zore glavninom izbila u rejon od sela Vrsi do Ričice. U toku cijelog marša brigada je mogla samo po vatri da prati borbu drugih jedinica.

---

[42] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 11, str. 23—25.

Pojava brigade duboko u njegovoj pozadini, u bok i iza leđa, silno je uznemirila neprijatelja. Stab 717. njemačke divizije pisao je u izvještaju: »U toku noći neprijatelj je sa nepoznatim snagama otpočeo marš u pravcu Travnika izbjegavajući Gornji Vakuf.«[44] On je odmah reagovao i prema 1. brigadi uputio jače snage iz Gornjeg Vakufa i Bugojna, podržane tenkovima, artiljerijom i avijacijom. Neprijateljeva avijacija žestoko je bombardovala selo Vrsi i položaje 1. brigade. Toga dana je imala 57 borbenih letova,[45] i upotrijebila je i zapaljive bombe. Vatra je gorjela do duboko u noć.

Teška borba trajala je čitav dan. Bataljoni su imali znatne gubitke. Najteže je stradala omladinska četa 3. bataljona, kod sela Bistrice. Poginuli su komandir čete i još dva borca. Neprijateljje mogao da koncentriše jače snage prema 1. brigadi pošto 3. sandžačka nije dovoljno energično napadala na svom pravcu, prema Gornjem Vakufu.

Možda je brigada mogla i bolje iskoristiti svoj uspešan prodor u neprijateljevu pozadinu. Međutim, u toku marša se desilo da su štab brigade i 4. bataljon, izgubili vezu sa ostalim dijelovima kolone, pa su bataljoni samoinicijativno dejstvovali. Pod jakim pritiskom neprijatelja oni su se pod borbom povukli prema planinskim kosama, nastojeći da izbjegnu velike gubitke. Kad je uspostavljena veza sa štabom brigade bataljoni su napali neprijatelja duž komunikacije Gornji Vakuf — Gračanica i u toku noći odbacila ga ka Vrbasu. Dijelovi 2. i 3. bataljona prodrli su do same rijeke. U toku 5. marta čitava 1. proleterska vodila je teške borbe sa neprijateljem, koji je jakim bočnim osiguranjem obezbjeđivao odstupnicu prema Bugojnu.[46]

Uspjehom u protivudaru uglavnom je završena neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju. Prema vlastitom priznanju Nijemci su u ofanzivi imali velike gubitke:

»Okruglo 650 oficira, podoficira i vojnika potvrdilo je smrću vjernost svojoj zakletvi.«[47] Italijani su imali znatno veće gubitke.[48]

[44] *Izvještaj 717. njemačke divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 182.

« Izvještaj njemačkog štaba za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 182, str. 350—354.

[4]« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 5.

Izvještaj štaba 1. proleterske brigade. Zbornik, t. IV, knj. 12, d 27. str. 59—86.

Izvještaj štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 140. str. 305—312.

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 392.

N. Đurašević, J. Božović, L. Božović, članci, *»Prva proleterska«,* knj 2, str. 165. i 676.

″ *Izvještaji komandanta njemačkih trupa u NDH,* Zbornik, t. IV, knj 11, d. 312, str. 594—600.

Izvještaj 6. pješadijske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 331, str. 658.

Prelazak Neretve i borbe sa četnicima Brigada pod komandom Druge proleterske divizije

Vrhovni komandant je 6. marta uputio 1. proletersku brigadu prema Neretvi k Ostroščcu.[49] Prva divizija, bez 1. brigade, ostala je u zaštitnici Glavne operativne grupe. Naknadnim usmenim naređenjem Vrhovnog komandanta 1. brigada je upućena prema Jablanici.

Brigada je krenula rano 7. marta iz rejona Ričice i Bistrice, pored Gornjeg Vakufa i preko Prozora ka Jablanici. Opet vrlo dug marš, 60 km. Maršovalo se danju. Tri prethodna dana njemačka avijacija je stalno nadlijetala i tukla položaje, a toga dana nije je bilo. Nešto krupno se moralo dogoditi što je Nijemce tako umirilo.

Najveći dio marš-ute vodio je cestom. Borci su radije išli običnim, neravnim putem nego cestom. Cesta više zamara. Kasno u noć kolona je stigla u Jablanicu. Borci su bili strahovito umorni. Vaso Piper, borac 2. bataljona, slikovito je odgovorio komandantu divizije kada ga je upitao da li je umoran: »Druže komandante, da smo tenkovi morali bi nam već gusenice menjati.«

U toku marša brigada je najprije prošla preko bojišta blizu Gornjeg Vakufa. Gotovo svuda zemlja je bila izrovana granatama i minama; pri vrhu Makljena snijeg je bio crn od silnih eksplozija. To je ukazivalo na težinu borbe koja je vođena na tom terenu.

Prilikom prolaska pored Prozora brigada je vidjela velike grupe ranjenika sklonjenih u šljivicima i šumarcima. Oni pokretni, svi u zavojima, stajali su pored puta i pozdravljali drugove proletere, izražavajući im zahvalnost za pomoć koju su im pružili u posljednjem trenutku. Proleteri su odpozdravljali na te najsrdačnije pozdrave na svijetu.

U dolini Rame brigada je doživjela još jedan srdačan susret. Njena kolona je naišla na Vrhovni štab i na mnoge poznanike koji su uz njega išli.

Cim su stigli u Jablanicu, umorni borci su ušli u poluporušene građevine, železničku stanicu i druge, legli i zaspali. Ipak, neki se nijesu ni tada odmorili. Radni vodovi su poveli svoju bitku, da umornim i gladnim drugovima spreme nešto za jelo. Bila bi velika nepravda ne odati im priznanje za to. S obzirom na to da je brigada bila stalno u pokretu njeni borci u radnim vodovima morali su izvršavati svoj zadatak u vrijeme kratkih zastanaka jedinica, često se manje odmarajući od drugih. Kao i svi drugi oni su dali svoj doprinos njenim pobjedama i uspjesima. Te noći u Jablanici borci su u polusnu pojeli mršavu večeru gunđajući na »kuvare« što su ih budili. Ali su im ipak odavali priznanje.

Stab 2. divizije pismeno je zatražio 8. i 10. marta da se divizija ojača 1. proleterskom brigadom radi daljeg nastupanja, kako je na

sastanku rečeno prilikom donošenja odluke za prodor preko Neretve.[50] Vrhovni štab je 11. marta i pismeno naredio 1. proleterskoj brigadi, da će biti pod komandom 2. proleterske divizije.[51] Tako se 1. proleterska našla u društvu sa starom poznanicom, 2. proleterskom brigadom i njenim divizijskim saborcima — 4. crnogorskom i 2. dalmatinskom.

Brigada je prešla Neretvu 8. marta prije podne[52] i uputila se uz strme strane kamenitog Prenja. Zatim je nastavila marš preko Krstača i Dobrigošća. Tih dana bilo je samo manjih čarki sa četničkim dijelovima.[53] Na Javorku i Bunaru brigada je isturila najprije 3. a kasnije i 2. bataljon, radi obezbjeđenja od neprijatelja iz doline Neretve ili njegovog pokušaja da je ugrozi preko planine Prenja. Brigada je dalje nastavila marš, prema naređenju štaba 2. divizije, pravcem Breza — Ćosići — Majdan — Bijela — Medeškovići — Borci. Na Pakleni i Medeškovićima ostavljeni su 4. i 6. bataljon, radi obezbjeđenja od Konjica. Komandant 2. divizije Peko Dapčević, smatrao je taj pravac važnim za obezbjeđenje čitave operacije.

Na lijevoj obali Neretve bile su koncentrisane glavne snage četnika iz Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i, dijelom, iz istočne Bosne. Vrhovna četnička komanda još u decembru 1942. razradila je plan za uništenje partizanskih snaga, naravno zajedno sa Italijanskim, njemačkim i snagama NDH u vrijeme neprijateljske ofanzive. Ona je smatrala da je došlo vrijeme za konačan obračun i u zapovijesti povodom toga stoji: »Momenat je da komunisti budu do nogu potučeni.«[54]

Za taj poduhvat četnici su koncentrisali na lijevoj obali Neretve oko 12 500 vojnika, koje su Italijani naoružali, opremili i redovno snabdijevali municijom i hranom. Italijani su to i dalje činili iako su Nijemci tražili da se četnici razoružaju, kao potencijalni neprijatelji u slučaju da dođe do iskrcavanja saveznika na Balkanu.

Četnici su bili na ovim položajima: kod Konjica Mileševski korpus, sa oko 5 500 četnika;[55] u okolini Glavatićeva Kolašinska, Andrijevička, Beranska i Bijelopoljska brigada, sa oko 1 900 četnika;[56] lijevo od njih 1. i 2. durmitorska i Pljevaljska brigada, sa oko 700 četnika;[57] i, prema Mostaru, Zetski odred i Nikšićka brigada, sa oko

so *Izvještaj štaba 2. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 43, str. 78. i 57, str. 99.

Depeša Vrhovnom komandantu, A-VII, k. 731, f. 9, d. 17.

si *Naređenje zamjenika načelnika Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 8, d. 172, str. 296.

52 R. Ignjatović, članak, »*Prva proleterska«,* knj. 2, str. 146.

M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 276—286.

53 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

54 *Izvještaj četničke Vrhovne komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 2, f. 1, d. 17.

55 *Izvještaj Isturenog dijela vrhovne komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 280, f. 1, d. 8.

se *Depeše četničke komande,* A-VII, k. 293, dep. 1534.

2 200 četnika.[58] Sve te četničke jedinice stigle su i posjele navedene položaje prije kraja februara te su, prema tome, imale dovoljno vremena da dobro upoznaju teren i organizuju odbranu. Osim navedenih jedinica, četnici su za ovu akciju pripremili i Limsko-sandžački odred, koji je, ako se ukaže potreba, trebalo da se prebaci preko Cajniča, Goražda i Foče i stupi u dejstvo.[59] Sarajevska grupa četnika bila je na padinama Bjelašnice i Ivan-planine. Jedan jaki četnički odred, oko 2 800 ljudi, bio je prebačen iz Hercegovine u rejon Knina pripravan da učestvuje u »gonjenju i uništavanju partizanskih snaga«. Poslije izvršenja zadatka taj odred trebalo je da se vrati na lijevu obalu Neretve u sastav glavnih snaga.[60] Četnicima je bio pridat jedan bataljon Italijana, a podržavala ih je italijanska avijacija sa aerodroma u Mostaru.

Noću između 6. i 7. marta 2. dalmatinska brigada razbila je četnike kod mosta na Neretvi. Taj prvi mostobran brzo su proširile 2. proleterska i 4. crnogorska brigada. U prvom naletu 2. proleterska divizija potpuno je razbila 1. i 2. durmitorsku četničku brigadu. Četnici su odmah pripremili napad na mostobran. Izvela ga je Konjička četnička grupa od oko 4 000 četnika, niz lijevu obalu Neretve. Imala je zadatak da »po cenu najvećih žrtava« presiječe mostobran.[61]

Jedinice 2. proleterske divizije dočekale su Konjičku četničku grupu između 11. i 12. marta na liniji Paklena — Bijela i razbile je, a onda je, idućeg dana, potpuno dotukle kod Boračkog jezera. Sami četnici priznaju da su u ovim borbama imali 550 mrtvih i ranjenih.[62]

Poraz četnika na Neretvi poljuljao je čitav sistem njihove odbrane, i pokazao svu nesposobnost četnika, a i njihovog komandovanja, za borbu protiv jakih partizanskih snaga. Komandant isturenog dijela Vrhovne četničke komande, major Branko Ostojić, izvjestio je Dražu Mihajlovića, svog vrhovnog komandanta, ovako:

> »Jedino zbog nesposobnosti, neposlušnosti i nemarnosti komandnog elementa došlo je do prodora komunista kod Jablanice i razbacanosti snaga na južnom frontu. Osećam svoju krivicu i krivicu potčinjenih mi komandanata za nepotrebno pale žrtve kod Jablanice i nepovoljan obrt situacije. Ja vas molim da odredite specijalni vojni sud koji će izreći presudu meni, a potom ostalima.«[83]

Dobro je Ostojić ocijenio svoje snage, ali nije to »jedini« uzrok njihovog poraza nego i snaga i odlučnost partizanske grupacije koja je nadirala tim pravcima.

58 *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 133, f. 1, d. 33. i k. 134, f. 1, d. 27.

sa *Depeše četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 299, f. 1, d. 19.

en *Depeše četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 289, f. 1, d. 8 (dep. 1374).

«i *Zapovijest komandanta 1. četničke kolone,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 202, f. 2, d. 41.

68 Isto.

Četnička komanda je bila potpuno iznenađena prelaskom partizana preko Neretve, a još više kada je razbijena i potučena Konjička grupa. Na te dvije nedaće ipak je vrlo brzo reagovala. Kamionima je prebacivala Zetski odred i Nikšićku brigadu sa svog lijevog krila, iz rejona Mostara, u rejon Čičevo — Lipeta — Lišaj. Glavne četničke snage, Kombinovani korpus, posjele su položaje na liniji: Kom (k. 815) — Perin kuk (k. 672) — Čičevo — Lipeta — — Velika okuka (k. 1456). Desno su bili ostaci razbijene Konjičke grupe, a lijevo također ostaci brigade razbijenih na Neretvi. Ukupno je bilo više od 3 500 četnika.[64]

Četnička komanda je, i pored toga što su njene jedinice pretrpjele teške udarce u prva dva sudara sa partizanima, ostala začuđujuće neobjektivna u procjeni jačine partizanskih snaga. Izgleda nevjerojatno, ali ta procjena je bila da partizani raspolažu sa oko 500 boraca. Iza takve procjene došla je i odluka o pripremi napada za uništenje te partizanske »grupe«. Glavni napad trebalo je da izvrši Kombinovani korpus, pravcima Čičevo — Borci i Lišaj — — Ražište rano ujutro 15. marta.[65]

Štab 2. divizije iz iskaza zarobljenih četnika dobio je dovoljno podataka o jačini četničkih snaga, koje nisu bile male, ali je smatrao da, već dva puta potučene, više ne predstavljaju veliku opasnost i s jedinicama u koloni kreće preko Glavatićeva ka cesti Kalinovik — Nevesinje. Na čelu se kretala 1. proleterska brigada.[66] Međutim, na osnovu podataka, štab 2. divizije procijenio je da se četnici grupišu na Lipeti i Banjem dolu pa je tamo uputio 4. crnogorsku i pristiglu 10. brigadu iz 3. divizije, da razbiju četnike. Glavna kolona, 1. proleterska i 2. dalmatinska brigada, kretala se pravcem Borci — Bukovice — Glavatićevo. Prva brigada je dobila zadatak da očisti teren ispred sebe od četnika.[67]

Stab 1. brigade uputio je 1. bataljon da obezbjedi desni bok kolone, sa pravca od Čičeva, a sa dva bataljona je nastupao prema Glavatićevu, neposredno uz obalu Neretve. Iza 1. proleterske brigade kretao se, kao rezerva, 1. bataljon 2. dalmatinske brigade.

Prvi bataljon se odvojio od kolone u Bukovici i odmah naišao na manje četničke zasjede, koje su brzo rastjerane. To su bile predstraže glavnih četničkih snaga, koje su se pripremale za napad na tom pravcu. Oko ponoći 1. bataljon je naišao, u selu Čičevo, baš na te snage. Bataljon je već bio dobio obaviještenje od zarobljenika da se u selu nalaze jake neprijateljske snage i blagovremeno se razvio za borbu. Borba je bila žestoka. Četnici su iznenađeni. Iskakali su kroz prozore kuća u kojima su se odmarali i bježali u šume planine Lipete. Zrobljeno je 17 četnika i više ubijeno. Prvi bataljon je izgubio dva borca, a 4 su ranjena.

64 *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 134, f. 1, d. 5.

65 *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 134, f. 1, d. 6.

66 *Zapovijest štaba 2. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 70, str. 118—121.

Okršaj u Cičevu pokazao je da je to samo uvod u teške borbe sa jakim neprijateljem. Na kosama iznad Oičeva, počevši od Ražišta do Lipete i Tjemena, nalazile su se snage već spremne za protivnapad. To nije uplašilo 1. bataljon. On se smjelo upuštio u borbu sa gotovo deset puta jačim protivnikom. Sa jednom četom napadao je na Lipetu, preko Presjeke, a sa drugom je podilazio uz same stijene. Ta četa se naporno pentrala uz stijene da bi dospjela do neprijateljskih položaja. Bilo je slučajeva da se borac popeo na rame svoga druga da bi mogao zasuti bombama neprijateljske položaje. Neprijatelja, začudo, to ovdje nije zbunilo. Odvratio je kišom bombi. Ta četa 1. bataljona toliko se bila popela uz stijene da su je četničke bombe prebacivale. Pred samu zoru, 3. četa, koja je obilazila preko Presjeke, izvršila je juriš na glavne neprijateljske snage na Lipeti i natjerala ih na povlačenje. Neprijatelj je ostavio na položajima tri teška mitraljeza, jedan minobacač i 18 mrtvih. Glavninu tih neprijateljskih snaga sačinjavale su Andrijevička i Kolašinska četnička brigada. Treću četu 1. proleterske brigade, prilikom osnivanja brigade, sačinjavali su uglavnom borci baš iz tih krajeva. Tako su se na kosama iznad Oičeva sudarili proleteri i četnici rodom iz istog kraja.[68]

Tek kada je svanulo četnici su shvatili da su ih potisle male snage, pa su se prikupili i izvršili protivnapad. Prvi bataljon se našao u teškoj situaciji. Njegova 3. četa morala se povući niz stijene, pod vrlo teškim okolnostima. Pomogle su joj u tome ostale čete, kao i udar 10. hercegovačke brigade u lijevi bok neprijatelja, pa se srećno povukla. Naravno, četa nije mogla da nosi zaplijenjene mitraljeze i dva je bacila niz stijene. Bataljon se povukao na kose sjeveroistočno od Cičeva, izgubivši 4 borca od kojih dvojicu svojih najboljih puškomitraljezaca, Radovana Popovića i Dragutina Lutovca. Bataljon je, prema izvještaju štaba brigade, »prikazao maksimum požrtvovanja i hrabrosti i zaslužio je svaku pohvalu«. Iako se morao povući bataljon je odigrao značajnu ulogu, jer je natjerao četnike da odustanu od planiranog napada i da otkriju svoje položaje. Pokazalo se da je neprijatelj mnogo jači nego što se pretpostavljalo i da su potrebne mnogo veće snage da bi ga razbile. Stab brigade uputio je rezervu, bataljon 2. dalmatinske brigade u pomoć 1. bataljonu da zajedno održe položaje u toku 15. marta.[6"]

Kolona 3. i 2. bataljona probijala se uz Neretvu, s puno povjerenja u 1. bataljon, kod kojega se čula borba, da će obezbijediti njen desni bok. Nije naišla na neprijatelja sve do Glavatićeva. Stab 2. divizije i štab 1. brigade očekivali su jače neprijateljske snage u samom selu. Zbog toga je naređeno 2. bataljonu da pregazi rijeku i napadne Glavatićevo sa desne obale Neretve. Bataljon je pokušao da pređe rijeku, ali je nije mogao pregaziti i nastavio je pokret za 3. bataljonom, koji je u zoru stigao do Glavatićeva. Neprijatelj se ni tada nije pojavio. Po svemu sudeći neprijatelj je smatrao da je Glavatičevo u njegovoj dubokoj pozadini i kad je

[88] B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 206.

Omladinska četa, prethodica 3. bataljona, naišla na stražara iz četničke omladinske čete koji je mirno pitao: ko je tamo? »Omladinci«, odgovorila je prethodnica i bez otpora zarobila stražara. U selu nije bilo jakih četničkih snaga: štab Kalinovičke brigade, četnički ratni sud, odjeljenje za agitaciju i propagandu omladinskog četničkog komiteta i nekoliko omladinaca. Treći bataljon je zarobio »omladinski komitet« i nastavio prema zgradi gde je bio štab i ostali četnici. Članovi četničkog ratnog suda pružili su otpor, i to im je bila poslednja presuda koju su donijeli. Zgrada u kojoj su bili štab i članovi suda bila je od tvrdog materijala, na sprat, i na vrlo pogodnom položaju za odbranu. Treći bataljon je nastojao da brzo raščisti situaciju. Komandir Dragoljub Božović-Zuća, bio je nesmotren i pokušao je da uđe u zgradu. Poginuo je. Proglašen je za narodnog heroja. Bataljon je onda zapalio zgradu i mala grupa oficira iz štaba, sudije i agitatori, vidjeći da joj nema spasa, predala se. Zarobljenici su predati štabu 2. divizije.

Kad je 3. bataljon likvidirao neprijatelja u Glavatičevu, 2. bataljon je prešao Neretvu i razbio neprijateljske snage na desnoj obali. To su uglavnom bili sandžački četnici iz Konjičke grupe i muslimanska milicija. Razbježali su se.

Borbe kod Cičeva i Glavatićeva su pokazale da četnici imaju jake snage na tom sektoru. Stab 2. divizije uvidio je da su četnici veoma jaki, da su to najbolje četničke jedinice iz Crne Gore i Hercegovine i da žele da spriječe prodor partizanskih snaga u sjevernu Hercegovinu i Crnu Goru. Stab 2. divizije odmah je napravio plan za uništenje te jake četničke grupacije, angažovanjem svojih snaga i u sadejstvu sa nekim jedincama 3. divizije. Lijeva kolona, 2. proleterska brigada, napadala je pravcem Glavatičevo — Krupac — Biskup — Borovi do—Kruševljani; srednja kolona, 4. crnogorska brigada, napadala je pravcem Biskup — Krstač — Ravno brdo i prema Devojačkom kuku, a desna kolona, 1. proleterska brigada bez 4. i 6. bataljona, napadala je sa dvije kolone: prvom pravcem Glavatičevo — Međe — Tjeme, a drugom pravcem Glavatičevo — k. 498 — Devojački kuk, sa zadatkom da uništi neprijatelja u rejonu Kvanje — Tjeme i sadejstvuje sa 10. hercegovačkom brigadom, koja je napadala pravcem Kula — Ražište.[70]

I četinci su se takođe pripremali za napad. Iako su doživljavali iznenađenje za iznenađenjem i trpjeli sve teže udarce, još uvijek su se nadali uspjehu u konačnom ishodu. Poslije izbijanja proleterskih brigada u rejon Glavatićeva četnici su na taj pravac uputili svoju rezervu, Nikšićku brigadu, sa namjerom da na dominantnim visovima iznad Glavatićeva spriječe dalji prodor partizana. Odbijanje napada 1. bataljona 1. brigade ohrabrilo je četnike i samohvalisali su se da su dobro procijenili da partizana nema mnogo i da nijesu jaki. Četnička komanda je prikupila raspoložive snage i pripremila novi napad. Ponovila se situacija od 14. marta. Istog dana kada i štab 2. proleterske divizije i četnička komanda

je izdala zapovijest za napad.[71] Četnički komandanti su planirali napad u zoru, a i proleteri su napali tog istog dana nekoliko časova ranije (u jedan čas poslije ponoći).

Napad 2. divizije tekao je prema planu. Brigade su energično prodirale na svojim pravcima. Stab 1. proleterske odredio je 1. i 2. bataljon da napadaju kao posebne kolone, na odvojenim pravcima. Bataljoni su se rasteretili nepotrebne opreme, da bi se lakše kretali, jer su nastupali kozjim stazama, ali i po snijegu, a i besputicom. Uz strme stijene Devojačkog kuka 2. bataljon se provukao ispred samih neprijatljevih rovova na Krstaču i izbio na k. 1211. Oba bataljona su u rekordno vrijeme izbili na određene položaje. Sve je išlo kao da je dobro sinhronizovano iako bataljoni nijesu imali međusobne veze u toku napada. Borci su ulagali toliko mnogo napora da je svaki bio okupan znojem, iako je okolo bio led i snijeg. U 1,30 časova 17. marta oba bataljona su u isto vrijeme napali neprijatelja u bok i sa leđa u rejonu Kvanj — Tjeme — Ivanovo brdo, gdje se branio Pješivački bataljon Nikšićke brigade od oko 400 ljudi. Drugi bataljon je blizu Zaborana naišao na sedam već postavljenih minobacača za podržavanje planiranog napada. Nišandžije su bili Italijini. Svi su zarobljeni. U selu Česimu komandant četničkog Glavnog štaba, Bajo Stanišić, preskočio je preko jedne kamene ograde i u poslednjem trenutku uspio da se spase zarobljavanja. Prvi i 2. bataljon zauzeli su kose iznad Česima.

Kratko vrijeme poslije tog uspjeha 1. i 2. bataljona počela je borba u rejonu Krstača, na koji je napadala 4. crnogorska, i u rejonu Lipete, gdje je napadala 10. hercegovačka brigada. Prvi i 2. bataljon 1. proleterske odmah su se usmjerili prema četnicima koji su bili ispred 10. brigade. U zoru su bataljoni primijetili u rejonu Lipete veliku masu četnika koja se ustremila na 10. hercegovačku brigadu. Sa odstojanja od oko 600 m bataljoni su otvorili vatru na neprijatelja iz 4 mitraljeza i 28 puškomitraljeza. Četnici su opet bili iznenađeni, kako i ne bi kada su vatrom tučeni iz vlastite pozadine. Čitavih 15 minuta četnici nijesu mogli ni da shvate šta se to dešava. Padali su kao snoplje. U isto vrijeme 10. brigada je pojačala napad. Onda je odjednom nastalo bježanje četnika, bez ikakvog reda. Morali su da bježe preko strana planine Ruževače, što ih je izložilo ubitačnoj vatri puškomitraljezaca i mitraljezaca 1. i 2. bataljona. Prizor je bio stravičan. Na goloj strani, pokrivenoj debelim snijegom, ostalo je preko 100 mrtvih četnika. Zarobljeno ih je 51. Šteta što je jedna duboka jaruga spriječila da se čitava ta masa, od blizu 2000 četnika, zarobi ili uništi. Bataljoni su imali samo jednog lakše ranjenog borca.[72]

Bataljoni su gonili četnike do Zimlja, a onda su jedinice 3. divizije nastavile da ih gone prema Nevesinju. Prvoj proleterskoj brigadi bilo je posebno drago što je tako sjajno izvršila zadatak u sastavu 2. proleterske divizije i u sadejstvu sa 2. proleterskom,

[71] *Zapovijest četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 134, f. 1, d. 11. i k. 302a, f. 4, d. 5.

4. crnogorskom i 10. hercegovačkom brigadom, mada je njen štab smatrao da se brigada našla u teškoj situaciji, jer ju je štab 2. divizije uputio prema Glavatičevu ne znajući ni snage ni namjere neprijatelja.

Četnici su potpuno razbijeni u rejonu Glavatićeva. Italijani su im bili pripremili kao pomoć dva bataljona 55. puka divizije »Murđe«, sa baterijom brdskih topova i četom tenkova, ali oni nijesu stigli da učestvuju u ovim borbama. Tek kasnije oni su učestvovali u borbama koje je na tom pravcu vodila 3. divizija.[73]

Evo kako su četnici izvjestili svog vrhovnog komandanta, Dražu Mihajlovića, o borbama 17. marta:

> »U prvi mrak prebacile su se manje grupe sa mitraljezima i bombama između neposrednih prostora u pozadinu Bajovog (Bajo Stanišić — M. V.) položaja, čije posedanje nije bilo dobro izvršeno, a naročito ne noću. Kada su ovi delovi došli iza leđa i otvorili jaku vatru onda je izvršen silovit napad sa fronta. Borba je trajala celu noć. Čula se samo mitraljeska vatra i eksplozije bombi. Kod naših dolazi do uzbune, straha, gubljenja jedinica iz ruku... Bajo, sav iznuren, uverava da ga napalo najmanje 1 500 odlično naoružanih komunista i da su uspeli usljed jakog iznenađenja i jakog dejstva iz pozadine.«[74]

Kod Glavatićeva četnici su pretrpjeli pravi poraz koji je, poslije ranije dobijenih udaraca, znatno umanjio njihovu snagu. Neke četničke brigade, 1. i 2. durmitorska, Fočanska i 2. sarajevska, već su ranije bile desetkovane i demoralisane. Obavještajni centar 1. proleterske brigade dobio je obavještenje da su četnici iz Pive prolazeći kroz Ulog, javno rekli da neće pucati na partizane i otišli kući.[75] Ali četničke komande, za koje su partizani bili glavni neprijatelji, nastojali su i dalje da po svaku cijenu spriječe njihov prodor.[76] Četnički komandanti su očekivali dolazak Limsko-sandžačkog odreda i u isto vrijeme tražili pomoć od Italijana i Nijemaca. Oni su ostali dosljedni svojoj politici:

> »Nikakvi razlozi ne mogu nas odvratiti da sarađujemo sa svim elementima koji se bore protiv komunista.«[77]

Čim je gonjenje razbijenih četnika preuzela 10. hercegovačka, 1. proleterska brigada hitno se vratila u Glavatičevo i Lađanice. Tu se odmorila jednu noć, a idućeg dana, u 17 časova, nastavila marš u pravcu Kalinovika, po marš-ruti koja je predviđena u zapovijesti štaba 2. divizije od 14. marta. Borbe oko Čičeva, Glavatićeva i na Devojačkom kuku, nijesu bile predviđene, pa i ako su bile tako teške

[73] B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 210.
Izvještaj 6. italijanskog korpusa, Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 239, str. 479.
'i *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 162, f. 1, d. 48.
™ *Izvještaj centra 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 9, d. 31.
[7]« *Naređenje Draže Mihailovića,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 18, f. 6, d. 11.

ispalo je kao nešto uzgredno, i brigada je nastavila marš za izvršenje glavnog zadatka.

Brigada je između 18. i 19. marta nastavila marš pravcem Glavatičevo— Bjelimići — Dindol — Polje — Bojići, da što prije izbije u rejon Kalinovika, prikupi obavještenja o neprijatelju u gradu i prekine saobraćaj između Kalinovika i Uloga. Sa 1. proleterskom maršovala je i 2. dalmatinska brigada. Kolona se, zbog tajnosti, kretala samo noću. Stab 1. brigade ocijenio je da se teže kretati u jednoj koloni, da su slabiji uslovi za smještaj i odmor boraca i, što je najvažnije, da se duga kolona sporije razvija za borbu, a računao je da se i na tom dijelu marša može sresti sa jačim četničkim snagama pa je odlučio da 1. proleterska nastupa pravcem Bjelimići — Vrhovina — Kuta, koji je vodio preko visokih padina Treskavice i izbijao direktno na Kalinovik. Međutim, mještani su ga obavijestili da je taj put neprohodan i da na njemu ima mnogo snežnih nanosa, pa je odustao od te odluke i uputio brigadu za 2. dalmatinskom, pravcem Bjelimići — Polje — Bojići — Grajsalići.

Od prvog sudara sa jedinicama Glavne operativne grupe, četnička Vrhovna komanda planirala je da za nove borbe dovede kao pojačanje Limsko-sandžački četnički odred. Dio tog odreda živio je kasarnskim životom u Kolašinu, izvodio obuku i primao platu u italijanskim lirama. Odred je dosto dugo odlagao polazak prema Neretvi zbog neprečišćenih odnosa u četničkoj komandi. Najzad je prebačen u 70 italijanskih kamiona do Ćajniča, a odatle se pješice uputio za Kalinovik, gdje je stigao 18. marta.[78] Odred je, prema italijanskim dokumentima, brojio 2 314 četnika.[79] Sa odredom je došao u Kalinovik i Draža Mihailović, četnički vrhovni komandant i ministar vojske u izbegličkoj jugoslovenskoj vladi, da neposredno rukovodi »uništenjem komunista«. Na teritoriji Kalinovika tada je bilo 5 840 četnika.[80] Na mitingu u Kalinovaku četnici su svom vrhovnom komandatu dali svečano obećanje da će tući i dotući komuniste.

Taj četnički odred nastupio je pravcem Kalinovik — Odžaci — Glavatičevo, ravno u susret 1, proleterskoj brigadi.[81] Vrhovna četnička komanda mnogo je očekivala od njega: da odbrani rejon Kalinovika ,koji je vrlo podesan za prebacivanje snaga iz Crne Gore i Hercegovine u Bosnu, i da spriječi prodor partizana ka Crnoj Gori tukući proleterske brigade.

U zoru 20. marta 2. dalmatinska brigada stigla je u selo Hotovlje, a 1. proleterska u Bojiće. Brigade su primijetile kretanje neprijatelja, koji se nalazio na lijevoj obali rijeke Zavale, sa glavninom na Oštrikovcu i Glošću. Bataljoni 1. brigade požurili su da posjednu položaje na kosi Prisoje, k. 1345 i na Kovačevoj glavi. Neprijatelj je takođe

'8 *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 231, f. 10, d. 23.

79 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 237.

80 *izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 168, f. 1, d. 46.

primijetio kolonu 1. brigade i također žurio da što prije zauzme povoljnije položaje za borbu. Njegovo desno krilo brzo je napredovalo i jakim snagama izašlo na položaje na k. 1403, Siljevac i Ćestaljevo. Takođe je jakim snagama posjeo visove na Treskavici na liniji Glikovac — Orlov kuk.

Tada je štab 1. proleterske brigade uvidio koliko je pogriješio kada je olako odustao od marša preko Vrhovine. Upravo su položaje na tom pravcu posjeli četnici. Prva proleterska i 2. dalmatinska našle su se u teškom položaju. Neprijatelj je zatvorio pravac prema Kalinoviku, grupisao jače snage na lijevi bok 1. proleterske brigade i tukao je jakom vatrom prijeteći da je obuhvati i nanese joj teške gubitke. Došlo je tako do neočekivane borbe, i to na cijelom frontu.

Četnici su vrlo rano pošli u napad na cijelom sektoru. Najprije je došlo do jakog sudara na desnom krilu. Druga dalmatinska je odbila njihov prvi juriš, nanoseći im velike gubitke. Četnici su brzo prenijeli težište napada na ljevo krilo 2. dalmatinske brigade. Njen 4. bataljon nije mogao da izdrži juriš četnika koji je podržavala italijanska artiljerija, i povukao se. Zaprijetila je opasnost da četnici nabace bataljone 2. dalmatinske brigade u jarugu i da tu zateknu i dijelove 1. proleterske, koja je nastupala na tom pravcu. U tom trenutku pristigao je 2. bataljon 1. brigade i iz pokreta se bacio na četnike. Na grebenu jedne kose sudarili su se četnici i proleteri. Razvila se borba prsa u prsa. U istom redu bili su bombaši, mitraljesci i strijelci. Bombaši su bacili bombe. Automatsko oružje je neprekidno sipalo sa obje strane. U streljačkom stroju bio je i zamjenik komandanta 2. bataljona Vojo Grujić. Mašinkom je kosio neprijatelja. Četničke elitne jedinice nijesu izdržale napad proletera. Zacrnila se kosa od mrtvih i ranjenih. Tu su ubijena 42 četnika, a veliki broj je ranjen. Proleteri su imali 7 mrtvih i 8 ranjenih. Poginuo je i hrabri zamjenik komandanta Vojo Grujić.[82] Proglašen je za narodnog heroja.

U pomoć 2. bataljonu prvo je stigao 1, a odmah zatim i 3. bataljon. Sva tri bataljona 1. proleterske izvršili su juriš na crnogorske četnike. To je bio žestok sudar. Četnici su zaustavili juriš proletera i odmah uzvratili protivnapadom. Proleteri su ih dočekali. Četnički komandant sa Oštrikovca toliko je vikao da su proleteri čuli sve njegove komande. Četnici su u toku dana i noći šest puta jurišali. Bilo ih je mnogo, preko 2 500, i u početku se nijesu osvrtali na gubitke. Ipak je svaki njihov novi napad bio nešto slabiji od prethodnog. Nijesu uspjeli ni za stopu da pomjere proletere. Stab 1. brigade uputio je na lijevo krilo Omladinsku četu 3. bataljona. Ona je odigrala presudnu ulogu spriječivši četnike da obuhvate lijevo krilo brigade. Tada su bataljoni 1. brigade izvršili novi juriš i zbacili neprijatelja sa svih važnih položaja na k. 1447, 1334 i 1403. Te položaje bataljoni

82 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

Obavještenje štaba 2. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 11, d.

nijesu mogli dugo zadržati, jer su nešto niži od položaja na kojima se neprijatelj nalazio i posve otkriveni.[88]

U toku noći četnici su nastupali u pravcu Vrhovine. Prijetila je opasnost da izbiju u Bjelimiće i otuda napadnu brigadu s leđa. Stab 1. brigade nije imao vezu sa 2. dalmatinskom, koja se bila povukla poslije prvog sudara. Bataljoni su bili više od 24 sata na snijegu, bez hrane i sna, u stalnoj borbi, i to poslije prethodne noći provedene na maršu. U takvoj situaciji štab brigade je odlučio da bataljone povuče na desnu obalu potoka Vrhovine i zauzme pogodnije položaje radi spriječavanja eventualnog prodora četnika u pravcu Bjelimića.[84]

U toku ove borbe kod Kalinovika, štab 2. divizije uvidio je da su četničke snage mnogo jače nego se očekivalo. Znajući da su brigade veoma umorne, zatražio je od Vrhovnog štaba da pošalje dva bataljona 1. proleterske, koji su bili zadržani radi obezbjeđenja prema Konjicu, i još jednu brigadu, kao pojačanje jedinicama na ovom sektoru. Vrhovni štab je odmah uputio tražene snage i naredio štabu 2. divizije da odmori jedinice, sačeka pojačanje i onda razbije četnike u Kalinoviku i okolini.[85]

U međuvremenu se situacija razvijala povoljno na pravcu desne kolone, kod Uloga. Dva bataljona 1. brigade, 4. i 6, koje je Vrhovni štab uputio u sastav brigade, uveče 21. marta izbili su u Ulog, razbili dvije hercegovačke četničke brigade i ovladali komunikacijom Kalinovik — Nevesinje. U isto vrijeme je 2. proleterska brigada zauzela Obalj. Stab 2. brigade je, prema vatri, procijenio da lijeva kolona, 1. proleterska i 2. dalmatinska brigada, vode teške borbe sa neprijateljem. Nije im pošao direktno u pomoć nego je, samoinicijativno, vrlo energično prodro sa brigadom i izbio u Jelašca, istočno od Kalinovika, u pozadinu četnika. Četnici su se još 21. marta, poslije strašnog sudara sa 1. proleterskom i 2. dalmatinskom brigadom i velikih gubitaka koje su pretrpjeli, uvjerili da nema ništa od razbijanja proleterskih jedinica i donijeli su odluku o povlačenju.[86] Izbijanje 2. proleterske u Jelašca ubrzalo je njihovo povlačenje tako da su u noći između 22. i 23. marta pobjegli u pravcu Foče, sa namjerom da na Drini organizuju odbranu. Druga proleterska brigada i 4. bataljon 1. proleterske ušli su 23. marta u Kalinovik bez borbe.

Sudar 1. proleterske brigade sa elitnim četničkim jedinicama jedan je od najžešćih sudara sa četnicima uopšte. Stab brigade je u izvještaju posebno istakao da:

sa *Stenografske bjeteške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 5.

Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 214.

84 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

»Borba na sektoru Kalinovika spada među najteže borbe koje je naša brigada imala do sada.«[87]

Četnici su se grupisali na obali Neretve, i to u dogovoru sa Italijanima, nadajući se da će poslije operacija »Vajs« I i II sačekati razbijene partizane u Bosni i, poput lješinara, zadati im poslednji, uništavajući udarac. Umjesto toga četnici su, kao glavne snage kontrarevolucije, pretrpjeli svoj najveći vojnički i politički poraz, od kojega se više nikada nijesu oporavili. Njihove brigade su razbijene ili desetkovane, mnogi četnici uvidjevši u kakvoj su zabludi, pobjegli su svojim kućama i uz put bili najbolji propagatori o snazi jedinica NOVJ.

Četničko komandovanje se pokazalo nedoraslo. U njemu je bilo velikih međusobnih zađevica i nepovjerenja, autoritet starješina bio je vrlo slab, a vođenje operacija bezmalo laičko, iako su imali napretek starog oficirskog kadra, iz bivše jugoslovenske vojske. Evo šta, na primjer, i sami pišu u izvještajima:

> »Komunisti su se uvek postavljali u centralni položaj i mogli uspešno da dejstvuju po unutrašnjim pravcima i to su dobro koristili, jer naši spoljnji položaji bili su nepovezani tako da su se komunisti mogli provući kuda su želeli. Naši podaci o komunistima bili su uvek netačni. Oni su uvek bili jači.[88]

Delegat Vrhovne četničke komande kod 6. italijanskog korpusa, D. Jevđević, osjećajući se bijedno pred Italijanima, piše svojoj komandi:

> »Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu ... većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnoga polja ispred neprijatelja brojno slabijeg ... osramotili se pred Talijanima i Hrvatima za sva vremena.«[8]"

Slabosti četničkog komandovanja slikovito prikazuje i pismo komandanta Drinskog četničkog korpusa:

> »Sto je ovako stanje krivi smo svi, jer se stalno lažemo izvještajima o nekim nevjerovatnim borbama sa ogromnim uspjesima i najkrvavijim gubicima crvenih. Po izvještajima komandanata crveni su svi po pet puta oživjeli.«[90]

Vrhovna četnička komanda je poslije prvog sudara kod Kalinovika uvidjela da je bitka izgubljena i izdala je naređenje za povlačenje na obalu Drine. U isto vrijeme izvršila je i reorganizaciju svojih jedinica i stvorila »leteće brigade«, jačine do 400 četnika, koje bi bile pokretne, napadale iznenada i ne bi bile vezane za određenu teritoriju. U isto vrijeme Draža Mihailović je naredio da iz Srbije dođu tri četničke leteće brigade."[1]

87 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

88 *Izvještaj četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 134, f. 1, d. 28.

8» *Pismo delegata Vrhovne komande četnika,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 299, str. 299.

»» *Izvještaj komandanta Drinskog četničkog odreda,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 165, f. 4, d. 55.

Prelazak preko Drine kod Ustikoline

Kod Kalinovika, u selima Vlaholje, Krbljine i Sivolji, brigada se odmorila tri dana. Predah je došao u pravo vrijeme, jer za posljednjih 50 dana brigada je prešla više od 800 km, najčešće po vrlo nepogodnom planinskom terenu, često po kiši, snijegu i mrazu, vodila skoro neprekidne borbe. Borci su se vrlo slabo hranili i vrlo malo spavali. Brigada se tukla sa Nijemcima, Italijanima, ustašama i četnicima, koji su se mjesecima pripremali baš za te borbe.

Za poslednja dva mjeseca brojno stanje brigade smanjeno je na 1 496 boraca, od kojih je van stroja, uglavnom u bolnici, bilo više od 200.[92] U isto vrijeme u brigadu je stupilo samo oko 50 novih boraca i to uglavnom zarobljenih ili prebjeglih četnika. Na smanjenje brojnog stanja, osim gubitaka u borbi, uticalo je i dezerterstvo i gubici od pjegavog tifusa. Veliki broj boraca koji su popunili njene jedinice u centralnoj Bosni napustio je brigadu. Oko 30 boraca dobilo je pjegavi tifus, od kojih je 8 umrlo.

Stab brigade je uočio da se pojavljuju manji problemi u pogledu discipline, budnosti, odnosa prema imovini i si. i odmah je dao uputstva[93] kako da se ojača disciplina, podigne odgovornost pojedinaca, pojača budnost na prenoćištu, za vrijeme kretanja kroz pročetnički raspoložene krajeve i prema mogućim napadima neprijatelja uopšte, kako da se na časovima vojne nastave više ukazuje na vezu i sadejstvo jedinica u toku borbe i pokreta. Upozorio je i na to da prema zarobljenim četnicima treba postupati uvijek pravilno, imajući u vidu da među njima ima mnogo zavedenih i prisilno mobilisanih.

Borci su u borbama trošili mnogo municije. S obzirom na to da su predstojale borbe sa četnicima, u kojima se troši mnogo više municije nego što se zaplijeni, Vrhovni štab je upozorio sve jedinice da štede municiju i uveo »norme«, odnosno odredio daljine do kojih se može otvarati vatra iz pojedinih oružja.

Predah od tri dana dobro je došao brigadi da sva ta pitanja razmotri na partijskim sastancima, časovima vojne obuke, sastancima omladine i četnim konferencijama. Analizirani su marševi i držanje boraca na maršu i u borbama, razvijao se društveni život u četama, preduzimane su razne higijenske mere, itd. Brigada se trudila da otkloni uočene nedostatke i da što spremnije pođe u susret novim zadacima.

Brigada je krenula rano 26. marta. Maršovala je danju, jer neprijateljeva avijacija nije bila tako često u vazduhu kao u vrijeme borbi na Neretvi, marš-ruta je vodila preko relativno pošumljenog terena, a bilo je i bojazni da bi četnici mogli noću postavljati zasjede. Brigada je maršovala najprije u dvije kolone, do linije Srbotina — Gradac. Odatle je nastavila marš prema Usti-

[92] *Pregled brojnog stanja 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 159, str. 305.

kolini u jednoj koloni, jer nije bilo vremena za obuhvate i presijecanje odstupnice četnicima, kako je to u zapovijesti bilo naglašeno.[94]

Ispred 1. brigade bilo je oko 1 500 sandžačkih četnika i dijelovi Drinskog četničkog korpusa. Četnici su osjetili da su partizanske jedinice zastale kod Kalinovika, pa su se ponadali da će ih zaustaviti na pogodnim položajima ispred Drine. Cak su izvršili i izvjesna pregrupisavanja, radi eventualnog protivnapada u pravcu Kalinovika.[95] Ali su, umjesto toga, već poslije prvog sudara 26. marta počeli da se veoma brzo povlače na nove položaje. Najprije je 6. bataljon koji je bio u prethodnici, potisnuo neprijatelja do linije Slađenovići — G. Kremin, onda se razvio 2. bataljon i potisnuo neprijatelja sa Kreminskog brda, zatim je 4. bataljon razbio neprijatelja na njegovim slijedećim položajima, na brdu Kota, i orijentisao se prema Jabuci i Previli. Onda je 3. bataljon izbio niz Kolunsku rijeku, obezbjeđujući desno krilo brigade od Foče. Četnici su panično i u gomilama bježali ka Ustikolini, jer se, kad god su i gdje god su pokušali da organizuju odbranu tamo pojavljivala nova kolona 1. proleterske. Kasno poslije podne 28. marta brigada je izbila u Ustikolinu. No, to je ipak bilo suviše kasno. Stab brigade je usporio nastupanje desnog krila, plašeći se da ne upadne u zasjedu. Četnici su taj zastoj iskoristili i uspjeli da se prebace preko Drine.[96]

Odmah poslije izbijanja u Ustikolinu, štab brigade je organizovao prelazak preko rijeke, između 28. i 29. marta. U Ustikolini, pored železničke pruge i na kosi pored Kolunske rijeke, postavljeni su mitraljezi, puškomitraljezi, minobacači i protivtenkovski topovi i iz njih su snažnom vatrom tučeni neprijateljski položaji na desnoj obali. Trebalo je da 1. bataljon, pod zaštitom te vatre, pređe Drinu. Plivači-dobrovoljci 1. bataljona, među kojima i politički komesar bataljona Krsto Bajić, preplivali su rijeku i pokušali da prevezu skelu na lijevu obalu.[97] Doveli su je do sredine rijeke, ali je metak pogodio žicu na kojoj se kretala koturača koja se na tom mjestu i zaglavila. Skela je stala i tako je propao pokušaj forsiranja Drine iz pokreta.[98] Moralo se pristupiti sistematskim pripremama za prelaz rijeke.

Stab 1. divizije, pod čiju je komandu vraćena 1. proleterska brigada, procijenio je da su snage 1. brigade nedovoljne da orga-

»4 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 128, str. 227. i 132, str. 233.

os *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 413.

Naređenje Vrhovne komande četnika, A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 2, f. 1, d. 34.

06 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 27, str. 59.

07 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade.* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 144, str. 244.

98 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.
S. Burič, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 198.
B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 220.
M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 287.

nizuju prelazak rijeke i da se obezbeđuju sa pravca od Jabuke, Goražda i Foče pa je tamo hitno uputio 7. krajišku brigadu, da bi se 1. proleterska mogla jače angažovati u prelasku rijeke. U isto vrijeme naredio je 3. krajiškoj brigadi, koja se nalazila u rejonu Kalinovika, da odmah krene ka Ustikolini.

Desnu obalu Drine u rejonu predviđenom za prelazak 1. proleterske brigade branili su četnici Drinskog korpusa i sandžački četnici. Ukupno je na tom sektoru bilo oko 1 660 četnika.[09] Desno i lijevo od njih nalazile su se ostale četničke snage, jačine oko 4 500 ljudi. Četnička komanda je htjela da po svaku cijenu spriječi prelazak partizana preko Drine. Lično je Draža Mihailović, vrhovni četnički komandant, naredio da se odbrana organizuje na samoj rijeci i po dubini i da se na tim položajima pruži odsudna odbrana.[100] On je napisao u naređenju:

> »Naši položaji su takvi da se lako mogu braniti protiv duplo jačeg neprijatelja«, a zatim je komandantima naredio: »Zapamtite, na desnu obalu boljševici ne smeju preči dok je i jedan vaš vojnik živ.«[101]

Zbog značaja odbrane na Drini i Pivi četnici su tražili pomoć od Italijana, koji su takođe želeli da zaustave partizane na Drini. Italijani su kamionima tamo hitno prebacili svoje snage iz Pljevalja.[102] Bataljon »Intra« 3. alpskog puka divizije »Taurinense«, ojačan artiljerijom, stigao je 1. aprila i zauzeo položaje na Krčinom brdu, 6. aprila stigla je i glavnina tog puka u rejon Ifsar — Kapak,[103] a 10. aprila te snage je ojačao bataljon »Exille«, koji je krajem marta prebačen iz Nove Varoši u Pljevlja.[104] Tako se preko Drine, ispred 1. proleterske brigade, našlo više od 2 000 Italijana, sa divizionom brdskih topova i velikim brojem minobacača i mitraljeza. Četnici su iskopali duboke rovove duž obale rijeke, a Italijani su, sa bataljonom »Intra« i baterijom topova, posjeli Krčino brdo i rovove koje je još 1915. godine iskopala crnogorska vojska da bi spriječila prelaz austrijske vojske preko Drine. Italijani su te stare rovove podesili prema svom naoružanju i potrebama.

Štab divizije sugerisao je štabu 1. proleterske brigade da dobro izvidi obalu i tek tada izabere najpogodnije mjesto za prijelaz.[105] Štab brigade je zaista detaljno ispitao cijelu obalu[106] i ostao pri

99 *Izvještaj štaba Drinskog korpusa,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 165, f. 4, d. 20.

too *Naređenje D. Mihailovića,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 2, f. 1, d. 38.

loi *Naređenja D. Mihailovića,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 161, f. 3, d. 53. i k. 18, f. 6, d. 4. i 6.

i°2 *Izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 311, str. 593.

i°s *Izvještaji 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 172, str. 376. i 197, str. 419.

104 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 212, str. 445.

los *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 155, str. 294. i 156, str. 296.

ranijoj zamisli da rijeku jedinice pređu na pravcu Ustikolina — — Cvilin. Drina je bila nadošla od kiša. Brza i plahovita nije se mogla pregaziti. Nikakvih plovnih sredstava nije bilo. Ali oštećena skela kod Ustikoline davala je neke nade da će se moći popraviti.

Ukoliko bi se uspješno izvršio prelazak preko rijeke kod tr. 844 mogao bi se organizovati pogodan uži mostobran. Zatim, uspjeh kod Ustikoline pružio bi veće mogućnosti za njegovo proširivanje i brže izbijanje na pravac Čajniče — Ifsar — Foča. Stab brigade tada nije znao da je neprijatelj na desnoj obali Drine baš na tom pravcu grupisao glavne snage.

Cijela brigada je angažovana u pripremama za prelazak Drine. Najprije su pretresene sve kuće, podrumi i štale ne bi li se našla ma kakva skrivena sredstva za prevoženje preko rijeke. Za veliko čudo u tom selu na obali rijeke, za koju je vezan svakodnevni život ljudi, nije nađen nijedan čamac. Stab 6. bataljona predložio je da se naprave splavovi od balvana, greda i dasaka. Svi bataljoni su se odmah dali na posao. Cjelokupnim radom rukovodio je pionirski vod. Građa za splavove uzeta je sa krovova, tavana i podova napuštenih kuća. Uostalom, sve kuće u Ustikolini bile su napuštene. Za spajanje greda korišćeni su stari ekseri, žice i klamfe. Radilo se vrlo sporo jer je u čitavoj brigadi bio samo jedan čovjek koji je nešto znao o splavovima. Bio je rodom baš iz sela Cvilina.

Neprijatelj je bio vrlo aktivan. Italijanska avijacija je otkrila da partizani pripremaju splavove.[107] Njihova artiljerija i minobacači noću su tukli mjesta najvjerovatnijeg prelaza partizana preko rijeke. Četnici su preko dana u rovovima na obali imali samo predstraže i osmatrače, a u prvi sumrak dolazile su iz Cvilina jače snage i posjedale sve položaje na samoj obali rijeke.

Vrhovni štab je požurivao prelaz preko Drine još dok su se jedinice prikupljale. Dao je uputstva o načinu prelaza preko rijeke i insistirao da obje kolone, 1. divizija sjeverno od Foče, a 2. divizija južno, u isto vrijeme pređu Drinu,[108] kao i direktivu da razbiju četničke jedinice na desnoj obali Drine, sjeverno i južno od Foče, ostave potrebna obezbjeđenja prema četnicima, a glavninom da se okrenu prema Foči i likvidiraju italijanski garnizon u tom gradu.[109] Foča, sa mostom na Drini, važna raskrsnica puteva, imala je veliki značaj za dalji prodor Glavne operativne grupe.

U duhu direktive Vrhovnog štaba, štab 1. divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da pređe Drinu noću 7. aprila. Dva dana prije toga štab brigade okupio je sve štabove bataljona i komandu protivtenkovske čete na sastanku u Odžacima. Detaljno su razmotrene sve mogućnosti i data uputstva o radu jedinica, grupa i pojedinaca.[110] Naglašeno je da komandni kadar, sve do komandanta bata-

107 *Izvještaj 3. domobranskog zbora,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 294, str. 602.

Izvještaj 6. italijanskog korpusa, Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 193, str. 412.

los *Uputstvo Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 11, str. 22.

109 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 11, d. 148, str. 282.

ljona, bude naoružan i da u slučaju potrebe starješine mogu da se prihvate puškomitraljeza ili, čak, da budu d bombaši.

Prvi pokušaj prelaska izvršen je uveče 7. aprila. Na obali su koncentrisana sva oruđa i automatska oružja, radi podrške. Prenošenje splavova do obale bilo je veoma teško i sporo. Napravila se gužva, posade su se izmiješale. Prva dva spiava otisnula su se od obale i jedan se prevrnuo, a na drugom su četnici pobili cijelu posadu.[111] Neprijatelj je tukao jakom vatrom iz rovova na obali. Bilo je jasno da se Drina ne može preći prije nego se likvidira posada na samoj obali. Oko ponoći odustalo se od daljeg pokušaja prelaza.[112]

Stab brigade bio je vrlo nezadovoljan neuspjehom. Rano 8. aprila ponovo je okupio komandni kadar. Kritika je bila loštra. Sastanku je prisustvovao i komandant divizije Koča Popović. Komandantima bataljona teško je pala kritika.[113] Dobro su analizirani svi propusti napravljeni u prvom pokušaju. Donijeta je odluka da novi prelazak počne odmah poslije pada mraka, da se prethodno onemogući četničkim snagama dolazak iz Cvilina i posjedanje rovova na obali, da se iz svakog bataljona odaberu dobrovoljci koji će prvi prijeći Drinu i omogućiti prebacivanje ostalih snaga.

Vrhovni štab je ponovo tražio da se ubrza prijelaz preko Drine. Južna grupa je prešla rijeku 6. aprila i bila je usamljena. Postojala je bojazan da neprijatelj koncentriše sve svoje snage na 2. diviziju, da ije zbaci u Drinu, ili da, ako ocijeni da je slab, pobjegne iz Foče, a trebalo ga je presresti i uništiti.[114]

Sve okolnosti su bile takve da je 1. proleterska morala te noći preći Drinu. Na brzinu su održani partijski sastanci, komande četa su detaljno objasnile zadatak svakom pojedincu, oružje je prokontrolisano i oprema pritegnuta. Sve je bilo spremno.

Prva teškoća pojavila se u izboru dobrovoljaca. Gotovo svi su htjeli da to budu. Komandiri i komesari su smatrali da oni, kao najiskusniji, treba da budu i prvi dobrovoljci. Komandant 3. bataljona, Moma Stanojlović, na primjer, htio je po svaku cijenu da bude dobrovoljac. Uz mnogo napora i ubjeđivanja izabrano je 60 dobrovoljaca. Nije to bilo nadmetanje ili želja za slavom. To je bio izraz svijesti i odgovornosti proletera čiji je osnovni motiv bila želja da se izvrši težak zadatak.

Komandant brigade Danilo Lekić i politički komesar Mijalko Todorović održali su sastanak sa dobrovoljcima. Nije bilo potrebe da ih neko ubjeđuje. Trebalo je obaviti poslednji dogovor, ponoviti ko, šta, kako i kada treba da uradi. Na položajima su postavljena dva protivkolska topa, 15 mitraljeza, 7 teških i 7 lakih minobacača i 50 puškomitraljeza 1, 2. i 4. bataljona.[115] Borci su, uz velike napore, u prvi sumrak donijeli 34 napravljena spiava na samu obalu.

[111] S. Burić, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 198.
na *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.
'is Ka pod 111.
114 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 23, str. 44, i 28, str. 49.

Tačno u 19 časova otisnuli su se preko rijeke u jednoj sandolini Vojo Kadijevlić, hrabri momak iz doline Neretve* i puškomitraljezac Ante Raštegorac. Za njima, na prvom splavu, otisnula se grupa koju je vodio Janko Ćirović, komandir voda 3. čete 1. bataljona a zatim i ostali. Drinu su prekrili splavovi. U isto vrijeme zagrmjela je vatra iz svih oruđa na obali. Na desnu obalu Drine na četnike i Italijane ispaljeno je u prvim minutima desetine hiljada metaka, 60 mina i 10 topovskih granata. Ječala je dolina Drine, a od vatre mitraljeza i puškomitraljeza osvetljavana je njena lijeva obala.[116]

Prvi dobrovoljci uništili su četničke predstraže i stigli na obalu prije četnika iz Cvilina i Jošanice, koji su pokušali, trčeći preko polja, da zauzmu položaje na obali. Vatra sa lijeve obale to im je onemogućavala. Tada su već počeli da pristižu dobrovoljci sa prvih splavova. Zapraštale su bombe. Četnici koji su krenuli ka obali prilegli su. Tada su pristigle i druge grupe dobrovoljaca i svi su krenuli u juriš ka Cvilinu. Četnici su bili zbunjeni i njihova glavnina je poslije kratke ali oštre borbe, natjerana na povlačenje. Poslije nepunog časa borbe zauzet je Cvilin.[117]

Na desnu obalu Drine prebacila se bila grupa od svega 36 dobrovoljaca. Svi su bili potpuno mokri, jer su splavovi pod teretom tonuli, neki splavovi su se i rasturili pa su borci, hvatajući se za balvane, preplivali rijeku. Neke je voda zanijela i više od 200 m nizvodno od mjesta prijelaza. Splavari, uglavnom borci iz Dalmacije, nijesu mogli vratiti splavove, jer ih je voda odnijela daleko. Bilo je nužno što prije osposobiti skelu. Grupa, već ranije određena za opravku skele, brzo je zamijenila koturače i dovela skelu na lijevu obalu. Vrijeme je radunato u sekundima. Za »tren oka« skelu je popunila pripremljena grupa dobrovoljaca iz 1. i 2. bataljona. Oko 30 boraca prebačeno je na desnu obalu. To je bilo znatno pojačanje onima koji su već prešli rijeku splavovima.[118]

čim je počeo prelazak Italijani su otvorili jaku vatru. Mine i granate padale su neprekidno po lijevoj obali Drine. Iza Krčinog brda i na Kapku izgledalo je, od sjaja eksplozija, kao da se zora približava. Jedna mina je pogodila skelu, i ponovo je onesposobila.

U Cvilinu se grupa proletera brzo sredila d postavila obezbjeđenje uskog mostobrana. Uskoro su stigli komandanti 1. i 2. bataljona i sa grupom dobrovoljaca krenuli uz Krčino brdo, računajući da tamo ima samo 150 do 200 Italijana. Lijevo i desno ostavljeni su po jedno puškomitralješko odjeljenje i bombaši, radi obezbjeđenja krila.

* V. Kadijevdć je poginuo 24. maja na Zlatnom boru.

ne *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.
Lj. Pajović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 214.
i" *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 48, str. 125.
Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.
B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 220—234.
R. Mrdović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 210.
us *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.

Ka neprijateljevim položajima na Krčinom brdu uputilo se oko 60 boraca. Grupa nije mogla čekati pojačanje, odnosno opravku skele.[119] Preko Drine sandolinom je svakih 10 minuta prebacivan po jedan borac, koji je trkom hitao tamo gde se čula borba, da pomogne drugovima.

Oko pola noći proleteri su izbili pred italijanske rovove na Krčinom brdu. Dočekani su snažnom vatrom iz automatskog oružja i bombama. Prvi juriš Italijani su odbili. Drugi je bio organizovaniji, jer je otkriven neprijateljev raspored. Italijani su istjerani iz rovova na njihovom lijevom krilu, ali su ih protivnapadom povratili. Proleteri su povlačeći se, ugrabili samo dva sanduka bombi.

Protivnapad Italijana bio je snažan. Sa ivice rovova bacali su bombe daleko niz brdo i primorali proletere da se povuku. U tom kritičnom trenutku njih je, s lijevog boka, napala brigada sandžačkih četnika. Četnici su vidjeli da je proletera malo, da je vatra sve slabija i da su Italijani u protivnapadu uspjeli da ih zaustave i vrate, pa su računali, da je došao čas da bace proletere u Drinu. Pošli su na juriš. Puškomitraljesko odjeljenje, koje je bilo postavljeno da štiti lijevi bok, nije moglo da zaustavi toliku masu četnika. Onda je komandant 1. bataljona, Savo Burić, okupio grupu boraca, i sa njima dočekao četnike. Praštale su samo bombe, one iz dva zaplijenjena italijanska sanduka. Zahvaljujući tim bombama, koje su bacane neštedimice, i naravno, odlučnosti komandanta Burića i 13 boraca oko njega, četnici su natjerani na povlačenje.[120]

Grupa boraca ponovo je napala na Krčino brdo. Drugog izlaza i nije bilo. Pozadi je bila Drina, a naprijed zavjesa od vatre i čelika.

Na Krčinom brdu bilo je nekoliko puta više neprijateljskih snaga nego što je očekivano. Sandolinom i nekim splavovima prebačeno je još oko 30 boraca 1. i 2. bataljona. Oko 3 časa sakupilo se bilo blizu 100 boraca na desnoj obali Drine. Italijani su u izvještaju javili da se prebacilo 1 500 partizana.[121] Komandant 1. i 2. bataljona procijenili su da je neprijateljeve rovove moguće zauzeti, ali samo napadom s leđa. To je bilo teško izvodljivo. Trebalo se provući preko nekih jaruga, desno ispod samih rovova. Javio se dobrovoljac Milija Rašović, komandir voda 2. čete 2. bataljona. Sa odjeljenjem bombaša uspio je da izbije u pozadinu neprijatelja. Prema ugovorenom znaku, kad je odjeljenje izbilo u pozadinu, izvršen je juriš i Italijani su savladani. Krčino brdo je zauzeto u 4 časa. Poginuli su Milija Rašović, Spasoje Dragović, politički komesar 2. čete 1. bataljona koji su proglašeni za narodne heroje i još 7 proletera iz 1. i 2. bataljona. Rovovi su bili prekriveni poginulim neprijateljskim vojnicima, među kojima je bio i komandant italijanskog bataljona »Intra«.

"» Isto.
[120] S. Burić, članak — naveden pod br. 111.

U 5 časova opravljena je skela. Jedinice su se ubrzano prebacivale. Najprije 3, a zatim 4. i 6. bataljon. Italijani su sve manje i sve nepreciznije gađali mjesto prelaza. Pozabavili su se vlastitom odbranom. Do podne je prebačena čitava 1. brigada.[122]

Zauzimanjem Krčinog brda obezbijeđen je prelaz preko rijeke, ali ne i siguran mostobran. Dijelovi 1. proleterske nastavili su da gone neprijatelja prema Kapku. Neprijatelj je na Kapku bio brojniji i jače utvrđen nego na Krčinom brdu. Tu su bili položaji artiljerije i minobacača, a ojačali su ih i dijelovi razbijenog bataljona sa Krčinog brda. U toku dana i noći 9. i 10. aprila bataljoni 1. proleterske brigade četiri puta su bez uspjeha napadali na Kapak. Svaki put su zauzimali prve rovove a zatim ih morali napustiti. Neprijatelj se uporno branio. Komanda 6. italijanskog armijskog korpusa izvještavala je da je u toku 9. aprila odbijeno nekoliko uzastopnih juriša partizana.[123]

Poslije pada mraka stigla je i 3. krajiška brigada. Međutim, ona nije mogla pomoći 1. brigadi, jer je već bila dobila zadatak da uhvati vezu sa 2. divizijom, koja je dan prije 1. brigade prešla Drinu i mogla biti ugrožena.[121] Prva proleterska, uporna da izvrši zadatak do kraja, još jednom je svim svojim snagama, i sa svih strana, peti put po redu, izvršila juriš na Kapak, na k. 1203. Treći bataljon se probio na desnom krilu neprijatelja i napao ga s leđa. U 4 časa 10. aprila Kapak je bio u rukama upornih proletera. Neprijatelj je ostavio mnogo mrtvih i ranjenih i veliku količinu opreme. Komandant bataljona »Fenestelle«, koji je branio Kapak, bio se izgubio u šumi i javio se svojoj komandi kroz 4 dana.[125]

Zauzimanje Kapka obezbijedilo je nesmetani prelazak preko Drine. Rovovi na Kapku odmah su pretvoreni u jake položaje za odbranu mostobrana. Položaji na Kapku su u isto vrijeme mogli da posluže i kao osnova za dalje uspjehe.[126]

Odmah poslije zauzimanja Kapka komandant 1. divizije izvijestio je Vrhovni štab:

> »Samo krajnje zalaganje i veliko junaštvo dobrovoljačke grupe i boraca 1. i 2. bataljona moglo je rešiti ovaj težak zadatak. Predlažemo da se rad ovih jedinica istakne.«[127]

Brigada je vodila borbu 30 časova bez prekida, bez odmora i bez hrane, zasipana susnježicom i neprijateljskom vatrom.

122 Isto kao pod br. 112.
123 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 212, str. 445.
124 *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 49, str. 128.
125 *Izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. III, knj. 5, d. 145, str. 312.
126 *Izvještaj štaba brigade,* kao pod 112.
Izvještaj štaba 1. divizije, kao pod 117-1,
Oslobodilački rat, knj. 1, str. 413—418.
J. Vukotić, VIG br. 6/1956.
R. Zogović, *Tri godine 1. proleterske divizije,* str. 96.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 239—247.

Poslije izbijanja jedinica 1. brigade na Kapak, saslušanja zarobljenika i izviđanja, štab 1. divizije utvrdio je da su glavne neprijateljske snage na vododjelnici — Golom vrhu, Raskršću, Hunki, Ifsaru i dalje prema Ćajniču, a ne prema Foči, kako se pretpostavljalo u Vrhovnom štabu.[128] Zbog toga je štab 1. divizije predložio Vrhovnom štabu da se 3. krajiška brigada angažuje prema Ifsaru, a da se preko Drine prebaci i 7. krajiška brigada. Bilo je jasno da sama 1. proleterska brigada, zamorena i prorijeđena i sa nedovoljno municije, jer ju je utrošila u ogromnim količinama, ne može sama likvidirati jake neprijateljske snage ispred sebe. Stab divizije naredio je da se i. proleterska zaustavi na dostignutoj liniji i predahne do dobijanja saglasnosti za angažovanje i drugih jedinica.[129]

Vrhovni komandant je usvojio predlog štaba 1. divizije i dozvolio da 1. divizija glavne snage usmjeri prema Ćajniču.[130]

Mada je štab 1. divizije 11. aprila u 7,30 naredio 1. proleterskoj brigadi da predahne na dostignutoj liniji, kad je dobio saglasnost Vrhovnog štaba za nastupanje divizije prema Ćajniču, promijenio je odluku i u 12,30 naredio 1. proleterskoj i 3. krajiškoj brigadi da razbiju neprijatelja na Golom vrhu i Raskršću. Stab 1. divizije morao je tako postupiti, bez obzira na umor 1. proleterske, jer bi oklijevanje koristilo neprijatelju za sređivanje i uspostavljanje narušenog sistema odbrane.

Stab 1. brigade procijenio je da su za napad na Goli vrh dovoljna tri bataljona i odredio je 4, 6. i 3. bataljon, a 1. i 2. bataljon je zadržao kao rezervu u selu Crnetiće, jer su oni bili i najumorniji. Sa sjevera je Goli vrh obuhvatio 3. bataljon, sa juga 4. i 6. bataljon napali su pravcem Kapak — Goli vrh. Treća krajiška brigada imala je zadatak da udari u lijevi bok neprijatelja, pravac Han-Soho, i presiječe mu odstupnicu prema Ćajniču.[131] Sedma krajiška brigada, koja se tada prebacivala preko Drine, bila je u rezervi divizije.

Na položajima na Golom vrhu, Hunki i Raskršću bila je glavnina 3. alpskog puka. Njoj su se pridružili i dijelovali bataljoni »Intra« i »Fenestelle« koji su razbijeni na Krčinom brdu i Kapku. Italijani su se branili velikim brojem mitraljeza, minobacača, artiljerijom i ofanzivnim bombama, kojima je eksplozija mnogo jača nego ubojitost, a stvaraju i veliki odblesak. Zato je i izgledalo kao da je cio Goli vrh u plamenu.

Napad je počeo u 21 čas 11. aprila, Sesti i 4. bataljon počeli su napad u određeno vrijeme. Međutim, 3. bataljon je zakasnio, zbog neprecizno ugovorenog znaka za početak napada. Italijani su koncentrisali svu vatru na 4. i 6. bataljon, jer ni 2. bataljon 3. krajiške brigade nije uspio da presiječe Italijanima pravac

[12]« *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 54, str. 138.
[12]» Isto.
130 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 52, str. 76.

Han-Soha — Hunka. Treći bataljon je, ipak, ubrzo stigao i počeo napad. Puna 3 časa vodila se žestoka borba. Bataljoni su uspjeli da zauzmu prve rovove, ali su iz njih protivnapadom izbačeni. Štab brigade naredio je bataljonima da se povuku do prvih zaklona, na daljini od 50—150 m od rovova i da budu spremni za ponovni napad čim počnu dejstva 3. krajiške brigade.[132]

Rano ujutro 12. aprila 2. bataljon 3. krajiške presjekao je neprijateljske snage na sektoru Raskršće — Hunka. Tada je i neprijatelj ubacio svoju rezervu, dijelove 4. alpskog puka i bataljon »Exille«. Ona je napala 2. bataljon 3. brigade s leđa, zbacila ga i tako otvorila prolaz snagama sa Golog vrha, ali samo da se povuku. Bataljoni 1. brigade odmah su prešli u napad, čim je 3. krajiška brigada zametnula borbu. Dvije čete 3. bataljona hitno su napravile dubok obuhvat neprijateljskog desnog krila i izbile u rejon Raskršća. Četvrti i 6. bataljon i dio 3. bataljona izvršili su snažan pritisak na svom pravcu napada. Neprijatelj koji se već spremao za povlačenje, bio je iznenađen pojavom dijelova partizanskih snaga u rejonu Raskršća. Zahvatila ga je panika od straha da će biti odsječeni i zarobljeni, pa je nastalo bježanje Italijana bez ikakvog reda. Svako se spasavao kako je umio i mogao. Italijani su ostavili svu opremu, naoružanje i komoru. Na Golom vrhu i Ifsaru — stravična slika razbijene vojske. Mrtvi i ranjeni su ležali na putu i oko njega, ubijeni konji, živi sa tovarom ili bez njega, topovi zaglavljeni u blatu, bačene puške, puškomitraljezi i mitraljezi, svuda rasuti sanduci, oprema i drugo. Jedna radio-stanica davala je znake da radi i time dopunjavala sliku totalnog poraza neprijatelja.

Šesti bataljon ostavljen je da sakupi ogromni materijal, a 3. i 4. bataljon nastavili su gonjenje neprijatelja, sve do Ifsara, gdje su se zaustavili. Bilo je rizično tako malim snagama nastupati dalje, sve dok se ne ispolji dejstvo 3. krajiške brigade, koja je zastala poslije povlačenja sa Raskršća, a i bataljon »Exille« je organizovanom zaštitnicom, uz podršku artiljerije, prepriječio put goniocima.[133] Kada je uspostavljena veza između dvije brigade, obje su nastavile gonjenje. Ali se neprijatelj već povlačio i iz Cajniča prema Pljevljima. Pri povlačenju iz grada zapalio je magacine i objekte pogodne za odbranu.[134] Na bojnom polju ostavio je preko 150 mrtvih i ranjenih,[135] 7 brdskih topova, 2 teška minobacača, 8 radio-stanica, 27 000 metaka, 1 700 ćebadi, oko 30 mula i mnoštvo drugog materijala i opreme.[13]"

132 *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 48.
Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 2, d. 7.

133 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. III, knj. 5, d. 145, str. 312.

134 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. III, knj. 5, d. 146, str. 314.

135 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 224, str. 466.

Bataljoni su nastavili gonjenje i u selu Miljeno presjekli cestu Goražde — Cajniče. Tu su doznali da je neprijatelj napustio Čajniče i da je u grad ušla 3. krajiška brigada. Štab 1. brigade uputio je ka Čajniču 2. i 3. bataljon. Drugi bataljon je ostao u gradu kao posadna jedinica. U čajniču je zaplijenjeno 8 000 kg brašna, 5 000 kg makarona, 1 800 litara ulja, 3 vagona soli i druge namirnice. To je bio plijen kakav se samo mogao poželjeti, naročito za izgladnjele u bolnicama.[137]

Razbijanjem neprijatelja na Golom vrhu, Raskršću i Ifsaru i oslobođenjem Čajniča završena je borba za prelazak Drine. Prva proleterska brigada izvršila je jedan od najtežih zadataka koje je do tada imala. U tim borbama poginulo je 29 njenih boraca, 79 je ranjeno. Preko Drine brigada je prešla za relativno kratko vrijeme, koristeći dosta primitivna priručna sredstva, i to na odsjeku koji je branilo preko 5 000 neprijateljskih vojnika (četiri puta više nego što je 1. brigada imala boraca), sa 8 topova, 12 teških minobacača, 16 mitraljeza, mnogo puškomitraljeza i izobiljem municije. Osim toga, neprijatelj je imao dobro uređene položaje za odbranu na izvanredno pogodnom zemljištu, na samoj rijeci i po dubini.

Vrhovni komandant je, u dnevnoj zapovijesti od aprila, izrazio priznanje i zahvalnost 1. proleterskoj brigadi sa njenim komandantom Danilom Lekićem na čelu:

> »U ime Vrhovnog štaba izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima 1. proleterske brigade za sjajno izvršene zadaće, za hrabrost i čvrstinu u bojevima kod Glavatićeva, Kalinovika, prilikom prebacivanja preko rijeke Drine i u borbi sa Italijanima na sektoru Drina — — Čajniče. U tim borbama vi ste pokazali takav heroizam, junaštvo kojim se ponosi sva naša vojska.«[138]

»Slobodna Jugoslavija« je obavijestila svijet o herojskom podvigu 1. proleterske brigade pri prelasku Drine.

Odmor u Sandžaku i borbe kod Goražda

Poslije prelaska Drine 1. proleterska divizija orijentisana je na obezbjeđenje prema Goraždu i Pljevljima, a i da se malo odmori. To je prvi pravi predah poslije dva i po mjeseca od polaska iz centralne Bosne. Prva brigada bila je na položajima Goražde — Cajniče, 3. sandžačke u rejonu Maoča, 3. krajiška na teritoriji Boljanići — Brvenica, a 7. krajiška je upućena u sastav 2. divizije.[139] Brigada je rasporedila 6, 1. i 2. bataljon, sa jednim topom, u luku od Paljike, preko Potkozare do Trebeškog brda, obezbjeđujući oslobođenu teritoriju od Goražda. Treći bataljon bio je u

[137] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 69, str. 162.

[138] *Dnevna zapovijest Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 1, str. 254.

Metaljci i Kovač-planini radi obezbjeđenja od Pljevalja i za vezu sa 3. i 7. brigadom, 4. bataljon imao je ulogu »slobodne jedinice« i njegove su patrole krstarile po selima, uništavale otkrivene četničke grupice i pojedince i prihvatale sa terena nove borce.

Predah je iskorišćen za intenzivan vojno-stručni i politički rad. Popunjena su mjesta poginulih rukovodilaca i jedinice su organizaciono sređene. Brigada je prvi put dobila radio-stanicu i osnovano je odjeljenje za vezu. Time su stvoreni uslovi za bolje sadejstvo jedinica u borbi.

Početak proljeća i više vedrih dana povećavalo je i opasnost od napada iz vazduha. Stab brigade ponovo je upozorio sve jedinice da organizuju i uvježbavaju odjeljenja za borbu protiv neprijateljskih aviona i da se na maršu i logorovanju obavezno organizuje protivavionska odbrana. S obzirom na to da je poginulo nekoliko izvrsnih puškomitraljezaca, trebalo je osposobiti druge da ih zamijene. Naređeno je da se svi borci u bataljonima osposobe za rukovanje automatskim oružjem ...

> »Svaki borac u jedinici mora znati da rukuje svakim oruđem koje jedinica ima.«

Stab brigade je još jednom ukazao bataljonima kako treba shvatati naređenja.

> »Naređenja se ne smiju samo formalno čitati — pogledati. Ona se moraju proučavati, studirati, ulažući sve snage ne samo na njihovom izvršavanju već i na njihovom produbljavanju i daljem razvijanju. Naređenja su srž, sadržina određenog zadatka. Unositi sebe u naređenje, to je sastavni dio naše borbe. Naređenje prenositi potčinjenima sa potpunom savjesnošću — dugom — znalački, cijeniti gdje treba inicijativa — inicijativa u načinu izvršenja naređenja, ali ne i u promjeni naređenja.«[140]

Stab brigade takođe je upozoravao jedinice i na veću budnost. Iz dokumentacije se vidi da je neprijatelj imao mnogo puta više podataka o brigadi nego ona o njemu. Italijani su, na primjer, doznali 5. aprila da se gradi oko 100 splavova kod Ustikoline za prelazak Drine.[141] Brigada je imala slabu obavještajnu službu. Ona ništa nije znala o koncentraciji Italijana na desnoj obali Drine, kod Kalinovika je iznenađena, a Tarčin je napala ne znajući da je neprijatelj tu doveo velike snage. Stab divizije ukazao je brigadi na potrebu razvijanja obavještajne službe. On je izričito naredio štabu brigade da ljude određene za tu službu ne angažuje ni na kakvim drugim poslovima i da im se pomogne u radu.[142]

Politički rad je bio intenzivan. Dezerterstvo većeg broja »Prnjavoraca« svakako je bio ukor političkom radu uopšte. Sa primljenih pedesetak četnika trebalo je ozbiljno politički raditi.

140 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 4, d. 4.

"i *Izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 193, str. 412.

Izvještaj 3. domobranskog zbora, Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 294, str. 294.

Stanovništvo sa teritorije na kojoj se brigada nalazila nekada je bilo za partizane, ali se mnogo izmijenilo. Vladao je strah od četnika. Gotovo je neshvatljivo kako su četnici uspjeli da ubijede narod da partizani prave zvjerstva i da ga toliko zaplaše. Teško je bilo ponovo pridobiti narod. I poziv mladićima da stupaju u partizane nije dao željene rezultate. Tih dana brigada je bila spala na svega 1 135 boraca u jedinicama i 330 u rashodu.[143]* Postavljalo se ozbiljno pitanje popune jedinica sa tog terena i priprema za nove napore i prodor u Srbiju.

Štab brigade nastojao je da odmor i ishrana boraca budu što bolji... »U principu, svaki predah štabovi bataljona i komande jedinice moraju koristiti za aktivni vojno-politički rad dajući ljudstvu mogućnost odmora i dobre ishrane.«[145]

Brigada se odmarala nedelju dana. Onda je štab 1. divizije tražio od Vrhovnog štaba dozvolu za napad na Goražde, da bi jedinice zaplijenile municiju 7,9 mm, koja je silno utrošena u bici na Drini. Vrhovni štab to nije odobrio.[148] Prije prelaza Drine brigadi je bilo izričito naređeno: »Treba dobro paziti, da tim ili drugim povodom ne dođe do sukoba sa djelovima njemačke vojske.«[147] Vrhovni štab je, vjerovatno, imao u vidu druge, ofanzivne planove prema istoku.

Početkom aprila u Goražde je stigao 2. bataljon 369. puka 369. legionarske divizije, zvane »Vražja divizija«.* Neprijatelj je

* Prezdravljeni borci u mnogo slučajeva nijesu se vraćali u brigadu, nego su ih druge jedinice rado primale za komandire ili političke komesare.[144]

* 369. legionarska divizija, nazvana »Vražja«, osnovana je krajem 1942. godine u Delershajmu kod Beča. Prije toga, sredinom 1941. bio je osnovan 369. puk koji je učestvovao u borbama na Istočnom frontu, gdje je potučen. U sastavu divizije bili su 369. i 370. pješadijski puk i 369. artiljerijski puk. U početku, divizija je imala oko 12 hiljada vojnika. Sav starješinski kadar, počev od komandira četa, a negdje i komandira vodova sačinjavali su Nijemci, koji su završili odgovarajuće vojne škole. Vojnici su bilii dobrovoljci iz NDH. Svi su završili šestomjesečnu vojnu obuku u njemačkim kasarnama. Divizija je nekoliko puta popunjavana tako da je kroz nju prošlo više od 20 000 vojnika. Divizija je bila opremljena i naoružana kao čisto njemačka jedinica.

Dijelovi 369. legionarske divizije prvi put su se sukobili sa jedinicama 1. proleterske brigade aprila 1943. kod Goražda. Vojnici te divizije bili su dobro uvježbani i hvalili su se da će uništiti komuniste. U prvom sudaru pretrpjeli su velike gubitke. Na Balinovcu i Miljevini kroz položaje te divizije 1. proleterska je probila obruč na Zelengori. Poslije toga 1. brigada vodila je više borbi protiv te divizije — u istočnoj Bosni, kod Travnika, Jajca i Prozora i u završnim operacijama od Ruševa do Zagreba. Divizija je kapitulirala na granici Austrije 12. maja. Tada je imala 160 oficira i 2 856 vojnika.[14]"*

[143] *Brojno stanje 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 159, str. 344.

[144] *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 26.

[145] Isto kao pod 140.

[146] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 13, f. 8, d. 53.

i" *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 710, f. 5, d. 16.

[147]a Iz knjige *»Hrvatske jedinice u njemačkoj sili«,* pukovnika Srama, izdato u Njemačkoj, prevod u Vojnoistarijskom institutu — neobjavljen.

A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 18/1, f. 4a, d. 51. i film NAV-N-T 895/564 — 6583.

doveo u Goražde oko 2 500 vojnika, 7 topova i 2 tenka. Nijemcima je dobrodošla molba načelnika italijanskog generalštaba da pomognu Italijanima u deblokaciji Foče i za sadejstvo većih razmjera protiv partizana.[148] Obavještajna služba brigade nije bila u stanju da protumači cilj koncentracije neprijateljskih snaga u Goraždu.

Jake neprijateljske snage u Goraždu nijesu mirovale. Rano, 20. aprila jedna ojačana četa 369. divizije, uz podršku artiljerije, pokušala je da se probije cestom prema Potkozari. Prvi bataljon ju je dočekao na bliskom odstojanju i primorao je da se vrati natrag.

Slijedećeg dana neprijatelj je, takođe u zoru, krenuo sa dvije kolone prema Gradini. Vraćen je poslije dvočasovne borbe. U zoru 22. aprila neprijatelj je iz Goražda došao u Zupčiće, odnosno na kose iznad sela. Dočekao ih je 2. bataljon na k. 450 i odbacio u selo, gdje se nastavila oštra borba. Legionari su se branili iz kuća i voćnjaka, ali nijesu izdržali juriš bataljona. U selu su ostala 32 ubijena vojnika. Zaplijenjen je jedan laki bacač sa 75 mina, jedan »šarac«, 12 000 metaka, 30 mina za teški bacač i mnogo razne opreme. Bataljon je imao samo jednog ranjenog borca.[149]

Nekoliko dana neprijatelj je mirovao. Onda je iznenada, 26. aprila pred zoru, napao desno krilo brigade, 6. bataljon, na Trebeškom brdu. Iznenadio je obezbjeđenje 6. bataljona, ubio puškomitraljesca, a onda energično napao glavninu bataljona. Bataljon se našao u nezavidnom položaju ali je prihvatio borbu. Ćim je 1. bataljon čuo da 6. bataljon vodi borbu, samoinicijativno se uputio u pravcu neprijatelja, udario mu u bok i, zajedno sa 6. bataljonom, natjerao ga na povlačenje. Neprijatelj je ostavio 21 mrtvog, među kojima je bio i jedan oficir.[150]

Neprijatelj je svakodnevno, čak i noću, gađao iz topova položaje bataljona 1. brigade oko Goražda. Jednog dana granata je pogodila kuhinju 1. bataljona. Oštećena su 4 kazana, ali nijedan borac nije ranjen. Ručak je zakasnio. Bilo je mnogo šala na račun — kazana. To se desilo na pravoslavni Uskrs. Kuvarima je prebacivano da ih je »bog kaznio« što nijesu pripremili bolji ručak.

Vijest o kazanima brzo se širila. Slično je bilo kada je početkom marta avionska bomba uništila kazane 3. bataljona, pa su borci, poslije usiljenog marša, ostali bez ručka. Bez kazana su jednom prilikom ostali i borci 4. bataljona, ali na kratko. Silno su se, kažu, obradovali kada su u protivnapadu, a bilo je to kod Prozora, pronašli kazane, koje su im prethodnog dana ustaše zaplijenile.

Sala i smijeh bili su sastavni dio života u brigadi.

148 *Obavještenje načelnika italijanskog Generalštaba,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 220, str. 456.

i« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 50. i Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 148, str. 322.

Razbijanje četnika u Sandžaku

Krajem aprila 1. proletersku brigadu na položajima kod Goražda smijenila je 6. istočnobosanska brigada. Prva je krenula na istok, po ranije utvrđenom planu, pravcem Ćajniče — Kovač-planina — — Jabuka — Sahovići — Ravna Rijeka. Znali su borci brigade da dugi marš opet donosi neko »izbijanje« na čelo kolone. Jedino su žalili što na maršu moraju proslaviti 1. maj, za koji su se spremali i omladini u selima obećavali priredbu, sa nadom da je to poslednji maj koji će slavati u ratu. Proslave su ipak održane, ali na maršu, za vrijeme kratkih odmora. Otpjevana je Internacionala uz nekoliko recitacija i tako upućen pozdrav 1. maju i svim antifašističkim borcima.

Marš-ruta brigade vodila je sjeverno od Pljevalja. Obavještajna služba je opet podbacila. Pretpostavljalo se da će Italijani pobjeći iz Pljevalja. Trebalo im je presjeći odstupnicu ka Prijepolju.[151] Međutim, Italijni su iz Pljevalja primijetili kolonu brigade, gađali je iz artiljerije i obustavili kretanje svojih manjih jedinica cestom Pljevlja — Prijepolje, da ne bi upale u zasjedu. Zbog toga je zasjeda brigade uzalud čekala kod Mihajlovice.

Brigada se do zore prebacila preko ceste Pljevlja — Prijepolje kod Jabuke i nastavila marš u dvije kolone. Do 18 časova kolona 1, 4. i 6. bataljona izbila je u Mataruge, a kolona 2. i 3. bataljona na Kamenu Goru. Štab divizije je, u naređenju za pokret, upozorio brigadu da razbije četnike na svom pravcu ali da bude oprezna, jer se četnici lako razbijaju ali i brzo prikupljaju poslije toga, pogotovo na svom terenu, gdje poznaju sve puteve i prolaze.

Brigada je žurila da izbije u Ravnu Rijeku, gdje je bio krajnji cilj tog marša. Štab brigade je bio izdao zapovijest da se marš nastavi u tri kolone, radi bržeg nastupanja, a i da bi brigada razbila četničke grupe na što širem prostoru.[152] Međutim, u toku noći seljaci su obavijestili štab brigade da su četnici potisli 3. sandžačku brigadu sa Kovrena i da nadiru prema Biskovu. Da bi pomogao 3. sandžačkoj brigadi štab brigade je odmah promijenio plan. Prva proleterska se praktično bila našla na boku i u pozadini četnika. Iako već umorna od prethodnog marša brigada je odmah krenula u napad. Drugi i 3. bataljon su nastupali preko Crnog vrha, Graba, Kičeva, Lise (trg. 1509) i Grnčareva ka Sahovićima, da bi presjekli odstupnicu četnicima ka Bijelom Polju. Prvi, 4. i 6. bataljon nastupali su pravcem Kozice—Kovren da bi što prije izbili na Sljeme i sa leđa napali četnike.

U toku marša brigada je dobila obavještenje od štaba 3. sandžačke brigade o napadu četnika. Štab sandžačke brigade je tražio da 1. proleterska napada baš pravcima kojima je nastupala. Poslije

151 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 145, str. 320. i 153, str. 329.

Naređenje štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 12, d. 149, str. 324.

3 časa marša kolone 1. brigade ugledale su kolonu od oko 1 200 četnika, koja se dosta komotno kretala kosama Biovog groba, Gradine, Cerina i Majdanice. Četnici nijesu očekivali partizane sa sjevera i kad su ugledali kolonu koja otuda nastupa smatrali su da su to Italijani, njihovi saveznici. Čak su poslali jednu desetinu da uspostavi vezu. To je omogućilo 1. brigadi da dobije u vremenu i da njene jedinice dođu na domet efikasne vatre. Bataljoni su se tada vrlo brzo rasporedili i otvorili snažnu vatru po četnicima. Potpuno iznenađeni četnici su panično bježali. Bataljoni su ih sustopice gonili. Glavnina četnika se zaustavila na padinama planine Kovrena, ali pošto su još bili ošamućeni od udarca na prvim položajima nijesu smjeli ni na tim položajima, veoma pogodnim za odbranu, da sačekaju partizane. Treća brigada brzo je napala i razbila tu grupu četnika. U toj borbi ubijeno je 18 četnika i 50 zarobljeno.[153] Lijeva kolona je takođe brzo razbila četnike na svom pravcu nastupanja. Ta kolona je naišla i na oko 200 pripadnika muslimanske milicije. Predstavnici milicije ponudili su predaju. Upućeni su 3. sandžačkoj brigadi, da se njoj predaju.[154]

Desna kolona je nastavila da goni četnike koji više nijesu pružali otpor. Tek kad je izbila u selo Babajiće, četnici su otvorili jaku vatru sa položaja na Borovoj glavi i Kosovu (k. 1151). Tukli su iz više automatskih oruđa i jednog teškog minobacača. Prema vatri se moglo zaključiti da to nijesu oni četnici koji su prije podne razbijeni. To su bile druge četničke snage, među kojima i elitna četa »Gorskog štaba«. Prvi i 6. bataljon razvili su se za borbu i vrlo brzo razbili i tu grupu četnika. Bataljoni su nastavili gonjenje i gotovo trčećim korakom ušli u Sahoviće. Lijeva kolona je sporije napredovala, zbog ispresijecanog zemljišta, ali je i ona u toku noći izbila u Sahoviće (danas Tomaševo).[155]

Treća sandžačka brigada ponovo je izvijestila da se četnici koncetrišu u rejonu Barica. Prva proleterska je opet promijenila namjeravam pravac kretanja i požurila da sadejstvuje 3. sandžačkoj brigadi. Četnici su na vrijeme primijetili da im se brigada opet pojavljuje s leđa, i brzo su se izgubili, pa su brigade udarile u prazno.

Bježeći ispred dvije proleterske brigade četnici su se najzad zadržali na položajima Gradac — Burenj — Cer — Zari — Pale. Mislili su da će se zadržati na tim položajima. U kratkom, ali žestokom sudaru primorani su na povlačenje i sa njih. Pred zoru 7. maja brigada je izbila na predviđenu liniju u blizini Bijelog Polja: Oklade — Cerovo — Pale — Zari — Cer — Lepenac — Prošćenje.

Marš 1. proleterske sa položaja prema Goraždu do blizu Bijelog Polja, dug oko 180 km trajao je 7 dana. Obilazeći Pljevlja sa sjevera, brigada je morala ići i besputicama. Ipak, je to donijelo

158 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 37, str. 99.

Z. Vidović, *Treća sandžačka brigada,* str. 218.

uspjeh. Pojavila se u pravom trenutku i, u sadejstvu sa 3. sandžačkom brigadom, veoma lako razbila jaku grupaciju od oko 2 300 četnika Drinskog i Romanijskog korpusa, Bjelopoljske i Cajničke brigade, dva jurišna bataljona iz Vašojevića i Golijanske brigade iz Srbije.[156] Poslije prvog sudara sa četnicima to više nije bio marš nego jurenje četnika i trčanje sve do Šahovića. Marš je bio toliko naporan da je na putu uginulo 18 konja iz brigadne i bataljonskih komora.

U tim borbama ubijeno je oko 40 četnika, zarobljeno je više od 120. Brigada je izgubila jednog borca a jedan je lakše ranjen. Zarobljeni četnici su većinom bili prisilno mobilisani. Predati su 3. sandžačkoj brigadi. Takođe su joj predati i zarobljeni muslimanski milicionari. Treća sandžačka brigada se, uz pomoć 1. proleterske, pojavila kao oslobodilac teritorije sa koje potiče. To joj je silno podiglo ugled i stvorilo povljne uslove za uspješan politički rad.

Uništenje italijanske kolone na cesti Prijepolje — Bijelo Polje

Kod Bijelog Polja brigada je ugledala Lim. To je izazvalo mnoge asocijacije. Srbijanci su gledali preko Lima i samo čekali naređenje da ga u skoku savladaju i približe se svojoj Srbiji. Slično je bilo i sa Crnogorcima. Naročito je 3. četa 1. bataljona sa velikim uzbuđenjem očekivala da dođe u svoj kraj, u četničku tvrđavu u Crnoj Gori, u Vašojeviće, da svojim dolaskom potpuno demantuje četničku propagandu o uništenju partizana.

Polazeći od naređenja Vrhovnog štaba, štab 1. divizije odredio je nove zadatke brigadama. Na desno krilo, preko Burenja, izbila je 3. krajiška i ona je upućena da zauzme most na Limu u Ribarevinama i prekine komunikaciju Bijelo Polje—Berane; 1. proleterska da blokira Bijelo Polje sa sjevera, vrši pritisak na grad i sa jednim bataljonom presiječe komunikaciju Bijelo Polje — Prijepolje.[157]

Bijelo Polje se našlo u kliještima 1. proleterske divizije.

Treća sandžačka brigada nalazila se u rejonu Jabuke i politički je radila na terenu, osnivala narodnooslobodilačke odbore, partijske i druge organizacije, mobilisala nove borce i objašnjavala narodu političku situaciju.

Bataljoni 1. proleterske brigade raspoređeni su ovako: 3. u rejonu Oklade — Pape, 4. u Orahovici, orijentisan prema Bijelom Polju, 2. u sjevernom dijelu Orahovice, da presiječe komunikaciju Bijelo Polje — Prijepolje, 1. u Mioču, kao rezerva 2. bataljonu, i 6. bataljon u Uništu, kao opšta rezerva.[158]

[156] 2. Vidović, *Treća sandžačka brigada,* str. 218.

Bataljoni su rano 11. maja izbili na položaje.* Drugi bataljon je poslao 3. četu u pravcu Bara, na obezbjeđenje od Brodareva, a glavninu je spustio na cestu prema selu Metanac. U trenutku kada je bataljon nastupao preko Vukotičkog brda, ka Radovom kršu (k. 890), pojavila se od Brodareva kolona italijanskih automobila. Puškomitraljezac 2. čete rano je otvorio vatru. Uzbuđen pojavom kamiona nije mogao da ih mirno posmatra kako prolaze ispred njega. To je bila kolona Italijana koja je prebacivala vojnu opremu iz Prijepolja u Berane. Kolonu je pratila ojačana četa, kao obezbjeđenje.[160]

Italijanska kolona — 18 kamiona, obazrivo se kretala. Odstojanje između kamiona bilo je veće od 50 m, tako da se ispred 2. bataljona pojavilo samo 5 kamiona, a ostali su se kretali cestom uz klanac pored Lima. Italijani su brzo reagovali na prve pucnje, iskočili iz kamiona i zauzeli položaje. Njihova četa za obezbjeđenje brzo je zauzela dominantne položaje Dobrakovo, Gornje Selo—Milov krš i otvorila snažnu vatru iz mitraljeza i minobacača. No, kamioni svejedno nijesu mogli natrag jer je 3. četa 2. bataljona odmah presjekla cestu kod Bara.

Drugi bataljon je odmah uništio posadu prvih pet kamiona, a onda navalio na neprijatelja na Milovom kršu. Italijani su bili na visokim stijenama strme i teško pristupačne strane. Položaji nijesu bili utvrđeni, ali su zbog teže pristupačnosti i preglednosti terena ispred njih bili vrlo pogodni za odbranu. Borci 2. bataljona bombama su istjerali Italijane sa njih. Pred kraj dana su uspjeli da ih otjeraju i sa drugih dominantnih položaja i da ih odbace ka rijeci. Na obali Lima Italijani su se branili iz nekih pećina i škrapa.[161] U jurišu na jednu grupu Italijana učestvovao je i komandant brigade Danilo Lekić. Sa borcima bataljona uskočio je među Italijane. Tu je bilo 17 Italijana, koji su se odmah predali. Bataljon je vješto, smjelo i uporno vodio tu borbu. Prvi i 6. bataljon su mu pristigli u pomoć kada je već sve bilo gotovo.

U svom izvještaju o toj borbi štab brigade piše i ovo:

»II bataljon se, cjelokupan, od borca do komandanta, i ovoga puta kao i do sada pokazao jednim od najboljih naših bataljona. . . Borci i komandno osoblje bataljona zaslužuju svaku pohvalu.«[162]

Borba sa italijanskom kolonom završena je pred mrak. Ubijen je veliki broj neprijateljskih vojnika, a zarobljeno 70. Gotovo polovina, oko 200, uspjela je da se spase. Većinom su se sakrili u škra-

* Prema italijanskim i njemačkim dokumentima akcija je izvedena 10. maja.[159]

159 *Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 185, str. 437—439.

160 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. III, knj. 5, d. 169, str. 365.

161 *izvještaj 6. italijanskog korpusa,* Zbornik, t. III, knj. 5, d. 171, str. 358.

pama, a onda se u toku noći izvukli i pobjegli. Plijen je bio znatan: 10 puškomitraljeza, jedan teški bacač sa 100 mina, oko 150 000 metaka, sanitetski materijal i mnogo vojničke opreme. Sve je to u toku noći evakuisano ka Orahovici, a kamioni su zapaljeni.[163]

Komanda italijanske divizije »Taurinense« najprije je hitno uputila bataljon »Exille« iz Prijepolja da pomogne napadnutoj koloni. Bataljon je stigao pred noć do blizu Bara. Uskoro mu je pristigao u pomoć i bataljon »Aosta«. Te bataljone dočekali su 1. i 6. bataljon i primorali ih na povlačenje. I divizija »Venezia« također je uputila, kao pomoć napadnutoj koloni, bataljon iz Bijelog Polja, ojačan artiljerijom. Njega je napao 4. bataljon i primorao ga da se vrati. Neočekivana akcija na putu Prijepolje — Bijelo Polje, izvedena po svim pravilima partizanskog načina ratovanja, potpuno je uspjela.[164]

Za vrijeme napada 1. proleterske brigade na italijansku kolonu na desnoj obali Lima, na stijenama iznad desne obale bila je jedna brigada četnika. Četnici su posmatrali šta rade partizani i uopšte nijesu reagovali iako nijesu bili udaljeni više od 300 m. Vjerovatno su se uplašili da će, u slučaju ako otvore vatru, partizani preći na desnu obalu Lima, a možda je u pitanju bila »demarkaciona linija«, da to nije bio »njihov teren«, što je manje vjerovatno.

Veoma je zanimljiv dio izvještaja štaba 1. brigade štabu divizije u kojem se govori o podjeli plijena:

> »S obzirom da smo 3. sandžačkoj brigadi dali 74 mine, a 3. krajiškoj 12, s obzirom da smo u toku jučerašnje i današnje borbe utrošili mnogo bacačke municije, molimo vas da zaplijenjenu municiju za teške bacače ne dodjeljujete drugome. Isto je i sa puškomitraljezima. Molimo vas da uzmete u obzir da naši 6. i 2. bataljon ne raspolažu uopšte municijom kalibra 7,9 mm ida to nadoknađujemo italijanskim puškomitraljezima.«[165]

Brigade su se snabdijevale oružjem, municijom i opremom od neprijatelja. A bilo je zlatno pravilo ponašanja da je zaplijenjeno oružje, municija, oprema i sve do poslednje sitnice, zajedničko dobro i da se dodjeljuje onome kome je najpotrebnije, bez obzira na to ko ga je zaplijenio. Tako je moglo biti samo u vojsci izuzetnih moralnih kvaliteta u kojoj je borbena solidarnost jedinica neprikosnoveni način ponašanja.

163 *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 57, str. 142.

A. Belojević, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 235.

BITKA NA SUTJESCI

1. Opšta situacija pred bitku na Sutjesci

Početkom maja 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vodila je sve zamašnije operacije.

U Sloveniji su formirane nove partizanske brigade. Njihove jedinice ozbiljno su ugrožavale prugu Trst—Ljubljana—Zidani Most — Beč. Italijani su bili prinuđeni da dovedu pojačanja da bi spriječili prodor partizanskih jedinica na zapad preko Soče.

U Hrvatskoj je 1. korpus povratio sve teritorije koje je neprijatelj zauzeo u ofanzivi početkom 1943. godine; partizani su izvodili akcije u neposrednoj blizini Zagreba, a znatno narasle partizanske snage u Sloveniji ugrožavale su vitalne komunikacije Zagreb — Beograd.

Čitava Bosna je bila obuhvaćena borbom. Na njenoj teritoriji osnovano je pet divizija NOVJ. Početkom maja osnovan je i 2. korpus.

U Crnoj Gori, poslije dolaska Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom, borbe su oživjele. Osnovana su četiri partizanska odreda, komande područja i komande mjesta, a pet bataljona popunilo je jedinice Glavne operativne grupe.

U Srbiji je narodnooslobodilački pokret ojačao, uprkos strašnom teroru i ogromnom broju okupatorovih, kvislinških i četničkih jedinica. Partizani su izvodili akcije na željezničkim prugama, i raznim vojnim objektima. U njoj su djejstvovali šest partizanskih odreda, dva bataljona i nekoliko borbenih grupa. Naročito je bio snažan pokret u južnoj Srbiji.

U Makedoniji je početkom marta formiran novi Centralni komitet KP za Makedoniju. Ustanak se dobro razvijao i bili su pripremljeni uslovi za osnivanje pet partizanskih odreda.[1]

Glavna operativna grupa bila je krajem aprila i početkom maja koncentrisana u Crnoj Gori na dijelu između Pljevalja, Bijelog Polja, Kolašina, Nikšića i Foče. Prva proleterska divizija bila je orijentisana prema Bijelom Polju i štitila je lijevo krilo grupe od Prijepolja i Pljevalja, 2. proleterska divizija rasporedila se prema Kolašinu, 3. divizija od Nikšića do Gacka, 7. divizija prema Pljevljima, a novoformirana Drinska operativna grupa (2. proleterska

» V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd, 1969, str. 154—157.

brigada, bez dva bataljona, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada) bila je u zaštitnici, prema Foči i Goraždu. Centralna bolnica je bila u rejonu Čelebića, Zavajita i Šćepan-Polja. Glavnina Glavne operativne grupe bila je spremna za prodor preko Lima.

Na istočnom frontu i u sjevernoj Africi Nijemci i Italijani doživljavali su nove poraze. Poslije staljingradske bitke njemačke trupe su izbačene iz velikog dijela Ukrajine i odbačene stotine kilometara na zapad. Strategijska inicijativa je nepovratno prešla na stranu Crvene armije. Hitler se nadao da će u ljetnoj kampanji Nijemci postići veći uspjeh, ali su jedva uspjeli da zaustave brzo nadiranje Crvene armije na liniji Lenjingrad — Orel — Kursk.

U sjevernoj Africi njemačko-italijanska armija je 12. maja prinuđena da kapitulira. Tada je cijeli desni bok fašističkih sila, od Gibraltara do Egejskog mora, bio izložen udarima saveznika, koji su mogli da biraju gdje da ih nanose na tom frontu širokom 2 000 km.

Sredinom maja raspuštena je Kominterna.* To je bio rezultat njene ocjene

> »da bi rešavanje zadataka radničkog pokreta u svakoj pojedinoj zemlji pomoću snaga bilo kojeg centra naišlo na nepremostive teškoće«, a i da bi, u borbi protiv fašizma, svaka partija mogla da djeluje »u okviru sopstvene države«.[3]

Bio je to potez koji je tada prvenstveno doprinosio učvršćenju antihitlerovske koalicije, jednog od osnovnih elemanata pobjede nad fašizmom. Zapadni saveznici su ocijenili raspuštanje Kominterne kao izraziti gest Sovjetskog Saveza za boljom saradnjom sa njima.

Nasuprot narastanju snaga antihitlerovske koalicije, snage sila osovine su konstatno opadale. Prevlast saveznika u vazduhu i razorna bombardovanja njihove avijacije učinila su da Nijemci počinju osjećati neposredne strahote rata i u vlastitoj zemlji.

U takvoj opštoj vojnoj i političkoj situaciji na velikim svjetskim ratištima, uključujući i jugoslovensko, održano je 8. maja u Kruševu savjetovanje u Vrhovnom štabu. Stab je ocijenio situaciju u Jugoslaviji kao vrlo povoljnu, a na savjetovanju je utvrđen i plan daljeg nastupanja Glavne operativne grupe. Odlučeno je da 1. proleterska divizija zauzme Bijelo Polje, a 2. proleterska divizija Bioče, Mateševo i Andrijevicu i izbije na Čakor, a zatim da obje divizije oslobode Mojkovac i Kolašin, a kasnije i Berane.[4] Oslobođenjem te teritorije bila bi stvorena povoljna operacijska osnova

* »Kominterna, Komunistička ili Treća internacionala, međunarodna organizacija radničke klase, stvorena objedinjavanjem komunističkih i drugih partija, organizacija i grupa radi pripreme zajedničkih akcija proletera raznih zemalja koje teže jedinstvenom cilju — obaranju kapitalizma, uspostavljanju diktature proletarijata i međunarodne sovjetske republike radi potpunog odstranjenja klasa i za ostvarenje socijalizma — prvog stadijuma komunističkog društva« — (Iz Statuta Kominterne).[2]

[2] *Kominterna,* Vojna enciklopedija, I izdanje, knj. 4, str. 588.
[3] *Iz teksta zvaničnog saopštenja o raspuštanju Kominterne.*

za prodor u Srbiju. Djejstva tih divizija štitila bi Drinska operativna grupa, prema Foči, i 3. divizija, prema Nikšiću.

Glavna operativna grupa izbila je u sjevernu Crnu Goru i Sandžak lomeći i uništavajući pred sobom četnike i italijanske jedinice poput valjka i prijetila da svom snagom uskoro udari na vitalne komunikacije pravcem Beograd — Sofija i Beograd — Solun, što bi opasno ugrozilo njemačko krilo fronta na jugoistoku.

Za vrijeme bitke na Neretvi njemački komandanti su očekivali da će uništiti Glavnu operativnu grupu, sa Vrhovnim štabom, i time zadati težak udarac Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

U toku te borbe njemački komandant jugoistoka fon Lehr razradio je i plan »Svare« (Schwarz), koji je predviđao razoružanje četnika u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, bez obzira na to što su im sadjejstvovali u borbama protiv NOVJ, ocjenjujući ih kao potencijalne neprijatelje, iza leđa, u slučaju otvaranja drugog fronta na Balkanu. Međutim, kad je Glavna operativna grupa izbila na Lim, njemački komandant za jugoistok predložio je Vrhovnoj komandi da izmijeni plan »Svare«, tako da osnovni cilj operacije bude uništenje Glavne operativne grupe, a razoružanje četnika da se izvede uzgredno. Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj, general Liters, kojemu je povjereno rukovođenje operacijama, izdao je 6. maja zapovijest o pripremi i izvođenju te operacije, poznate u nas kao bitka na Sutjesci. Pripremljena je za relativno kratko vrijeme; brže nego ijedna druga ranije preduzimana ofanziva.

Osnovna operativna ideja njemačkog komandovanja bila je da sa kružne operacijske osnovice Foča — Goražde — Pljevlja — Prijepolje — Bijelo Polje — Kolašin — Podgorica — Nikšić — Gacko — Kalinovik steže i stješnjava Glavnu operativnu grupu, nanoseći joj glavni udar sa istoka, da je nabaci na planinske masive u predjelu oko donjeg toka Pive i Tare i tu uništi.[5]

Za tu operaciju angažovane su: 1. brdska divizija* koja je preko Bugarske došla sa Istočnog fronta, 7. SS divizija »Princ Eugen«, 118. lovačka divizija, 369. legionarska divizija, 724. puk 104. lovačke divizije, dva puka bugarske vojske i tri italijanske divizije — »Taurinenze«, »Venezia« i »Ferara«, i 4. lovačka brigada NDH, koja je potčinjena komandi 118. njemačke divizije. U rezervi su bile 117. njemačka divizija, u dolini Neretve, 373. legionarska divizija »Tigar«, u Sarajevu, i četiri italijanske divizije. Za ope-

* Prva brdska njemačka divizija osnovana je 1936. godine. Ratovala je na Istočnom frontu i stigla do Kavkaza, gdje je imala velike gubitke. Vraćena je, odmorena i popunjena. Došla je u Jugoslaviju aprila 1944. godine. Sačinjavali su je 98. i 99. pješadijski i artiljerijski puk. Imala je 18 000 vojnika. Njena prva borba u Jugoslaviji je sudar sa 1. proleterskom brigadom kod Bijelog Polja na početku bitke na Sutjesci. Poslije toga 1. proleterska brigada borila se sa tom divizijom kod Travnika i sa njenim manjim dijelovima u završnim operacijama.[5]"

5 *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 178 — napomena 3, str. 347.

Zapovijest komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 60, str. 265.

sa A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 70, f. 2, d. 1. i k. 3a, f. 6/1, d. 7.

raciju je angažovano 12 avio-eskadrila, sa aerodroma u Sarajevu i Mostaru.[8] Ranije njemačke posadne divizije reorganizovane su u lovačke jedinice, popunjene mlađim oficirima i vojnicima i dobro opremljene. Sve neprijateljske jedinice bile su opremljene i uvježbane za borbu na planinskom zemljištu.

Njemačko komandovanje imalo je još jednu veliku prednost: tačno je znalo raspored jedinica glavne operativne grupe i njihove namjere.[7] Iz italijanskih izvještaja vidi se da su u toku borbe znali i za kretanje pojedinih brigada Glavne operativne grupe.[8] Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj znao je, na primjer, da se 12. maja štab 1. divizije nalazio 6 km južno od Sahovića, a štab 2. divizije 5 km sjeveroistočno od Savnika." Poslije rata je utvrđeno da su Nijemci otkrili šifru radio-saobraćaja Vrhovnog štaba i to obilato koristili.

Za razliku od neprijatelja, Vrhovni štab, a samim tim i Glavna operativna grupa nijesu znali da neprijatelj priprema ofanzivu. Obavještajna služba bila je veoma slaba. Dobijeno je samo nekoliko podataka o tome da dolaze njemačke jedinice u Prijepolje, Berane, Sjenicu, Bijelo Polje i Kolašin. Vrhovnom štabu bilo je poznato da su Foču deblokirale njemačke jedinice, iako je to italijanska okupaciona teritorija. Ali sva ta obavještenja nijesu bila dovoljna da se zaključi da se radi o novoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi.

Prva proleterska brigada, poslije uspješno izvršene akcije na cesti Prijepolje — Bijelo Polje, zadržala se dva dana između Bijelog Polja i Brodareva.[10] Brigada se dobro snabdjela puškomitraIjezima, puščanom i minobacačkom municijom, odijelom, vešom i obućom. Na toj teritoriji ukazale su se velike mogućnosti za mobilizaciju novih boraca. Stanovništvo je bilo ushićeno silinom udara proleterskih brigada, njihovom jačinom i naoružanjem.

Brigada se užurbano pripremala ze predstojeći, najavljeni prodor u Srbiju. U stroju je 15. maja imala 1 230 boraca, od kojih 85 drugarica, a u bolnicama 311 boraca, što znači više nego na dan osnivanja, a bila je i bolje naoružana, iskusnija i uvježbanija. Masovna hrabrost je u njoj uobičajena pojava. Nije bilo potrebe da se diskutuje o povećanju borbenosti. Brigada je bila dostigla visoki nivo političke svijesti i borbene spremnosti. Svaki njen stari borac već je mogao biti i dobar starješina.

Brigada je imala 84 puškomitraljeza, 24 mašinke i 15 mitraljeza, sa većom količinom municije, 7 lakih minobacača, svaki

« *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 430—431.

Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 179, str. 421. i navedena zapovijest pod 5.

7 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 432.

8 *Izvještaj italijanskog obavještajnog oficira,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 116, str. 269.

» *Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 185, str. 437.

sa po 135 mina, 6 teških bacača sa po 91 minom, 2 protivkolska topa sa po 77 granata, i mali »pito« sa 64 granate. Po brojnom stanju, naoružanju i opremi brigada je činila više od 40 posto snage 1. proleterske divizije.[11]

Sudar 1. proleterske i njemačke 1. brdske divizije kod Bijelog Polja

Stab 1. divizije naredio je 1. brigadi da posjedne položaje zapadno i jugozapadno od Bijelog Polja, kako bi pomogla 3. krajiškoj brigadi da već idućeg dana pređe Ravnu Rijeku i razbije četnike prema Mojkovcu. Noću između 14. i 15. maja brigada je izbila na položaje i zatvorila pravac Bijelo Polje — Sahovići: na desnom krilu 2. bataljonom na području Zari — Pale, prema Slijepač-Mostu, 4. bataljonom u Cerovu, 6. bataljonom u rejonu Modri do — Oklade i 3. bataljonom na području Gornjeg Sela, radi kontrole ceste Bijelo Polje — Brodarevo. Prvi bataljon bio je u selu Pape, u rezervi. Stab 1. brigade, koji je bio u rejonu Lijeske, naredio je bataljonima:

> »Pokret izvršiti odmah kako bi se mogli suprostaviti neprijatelju čiji se pokret iz Bjelog Polja i Mojkovca očekuje. . . ovih dana neprijatelj vrši koncentraciju u Bjelom Polju i Mojkovcu. ..«

Ipak je brigada nešto doznala o Njemcima čije su se jedinice koncentrisale u italijanskoj okupacionoj zoni.[12]

U 4 časa 15. maja borbene grupe njemačke 1. brdske divizije počele su napad sa položaja duž ceste Gostun — Bijelo Polje — Slijepač-Most.[13] Na brigade 1. proleterske divizije napali su ojačani 99. puk, odnosno pukovska borbena grupa »Remold« i dva bataljona italjanske divizije »Venezija«.[14] Neprijateljske kolone snažno su podržavali dva diviziona artiljerije, a uskoro se pojavila i avijacija. Borba se vodila bez prestanka. Najsnažniji udar trpjelo je ljevo krilo 3. brigade, koje je bilo u pokretu radi izvršavanja novih zadataka, i desno krilo 1. brigade, najprije 2, a kasnije 4. i 1. bataljon. U toku dana svi bataljoni su učestvovali u borbi. Neprijatelj je metodično i energično nastupao i osvajao kotu po kotu. Borba se vodila na čitavom prostoru od ceste Bijelo Polje—Slijepač-Most do Sahovića. Bataljoni su se izmješali sa neprijateljem tako da je neko vrijeme bilo teško ocjeniti ko drži koji položaj. Drugi bataljon se u

u *Pregled, brojnog stanja i naoružanja 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 74. i 75, str. 181. i 182.

is *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 2, d. 9.

Naređenje njemačkog komandanta za jugoistok, Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 54, str. 238.

•a *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 204, str. 471.

Izvještaj 6. iialijanskog korpusa, Zbornik, t. III, knj. 5, d. 177, str. 367.

Zapovijest komandanta 1. brdske njemačke divizije, Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 64, str. 279. i 68, str. 298.

jednom trenutku našao iza leđa neprijatelju. Komandant 1. divizije upozorio je štabove 1. proleterske i 3. krajiške brigade da u takvim složenim situacijama treba »doneti jasnu i prostu odluku«,[15] da bi je bataljoni lakše i brže izvršili.

Brojna i tehnička nadmoćnost njemačke divizije došla je do izražaja, i do kraja dana njene kolone su prešle cestu Slijepač—Most — Sahovići i dostigle liniju Rudine — Sokolovići — Obod. Prema žestini borbe moglo se naslutiti da su to prve munje koje nagovještavaju dolazak oluje, odnosno početak nove ofanzive. Stab 1. proleterske divizije, iako je sudar bio silovit, pretpostavljao je da neprijateljske snage nijesu suviše jake i naredio je 1. i 3. brigadi da u toku noći odbace neprijatelja na polazne položaje i stvore uslove za planirani prodor ka Limu. Napad su izvršili dijelovi 3. krajiške brigade i 2. bataljon 1. proleterske. Nijemci su se uporno branili i protivnapad nije uspeo.

Jedinice njemačke 1. brdske divizije, podržane artiljerijom i avijacijom, zauzele su Sahoviće 16. maja i utvrđivale položaje na dostignutoj liniji. U isto vrijeme izvršile su snažniji napad i na 2. proletersku diviziju i potisle je.[ic]

Vrhovni štab je još uvijek smatrao da se ne radi o većim neprijateljevim operacijama i naredio je 16. maja 1. i 2. proleterskoj diviziji da izvrše planirani zadatak, tj. da 2. divizija oslobodi Kolašin, a 1. divizija da ovlada komunikacijom Slijepač-Most—Ribarevina.[17] Razumljivo, to naređenje je ostalo neizvršeno, zato što je neprijatelj bio neuporedivo jači nego se pretpostavljalo, a imao je i inicijativu koju nije dozvolio da mu se oduzme. Toga dana su se pojavili i neprijateljevi tenkovi cestom Kolašin — Majkovač — Slijepač-Most. Prva brdska divizija upotrebila je sve rodove vojske, dobro organizovala sadjejstvo, i poslije odbijanja protivnapada nastavila da potiskuje 1. i 2. proletersku diviziju.

Na sektoru 1. proleterske divizije, na istočnim padinama planine Burenj, razvila se 17. maja do tada rijetko viđena borba. Neprijateljeva avijacija najprije je izviđala, zatim bombardovala položaje 1. i 3. brigade, a potom, kada je krenula pješadija, bombardovala je i mitraljirala sve prilazne puteve ka položajima. Neprijateljeve haubice sa položaja kod Slijepač-Mosta neprekidno su tukle položaje 1. i 3. brigade. Tenkovi su se kretali cestom i sa isturenih mjesta vatrom podržavali pješadiju. Poslije takve pripreme krenula je pješadija. Mitraljezi, puškomitraljezi i minobacači 1. proleterske oglasili su se kao da su iz zemlje iznikli. Streljački stroj 1. brdske divizije morao je najprije da se zaustavi, prilegne , a onda i da ustukne. Njemačka 1. brdska divizija, koja se hvalila da je pobola kukasti krst na Elbrus, najviši vrh Kavkaza, osjetila je šta znači sudar sa 1. proleterskim brigadom. Njen komandant napisao je u izvještaju:

[15] *Naređenje Štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 73, str. 179.

i« *Izvještaj njemačke 1. brdske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 218, str. 508; 219, str. 510. i Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 67, str. 296.

»Neprijatelj se žilavo i ogorčeno brani.«[18] posmatrajući taj strašni sudar, komandant 1. bataljona, Savo Burić, koji je i u najtežim trenucima bio poslovično hladnokrvan i volio da se našali, doviknuo je komandantu 2. bataljona, Božu Božoviću: »Ovo ti je, Božo, planska vatra«, kao da to objašnjava na času nastave.

No, opet su nadvladali tehnika, brojnost i snaga. Prva brigada se morala povući i prepustiti neprijatelju položaje Burenj—Cer i druge. Poginulo je 16 boraca. Teško je ranjen u nogu proslavljeni mitraljezac 2. bataljona, Bojo Prelević. Ni dok su mu ranu previjali, nije prestao da obasipa neprijatelja rafalima iz svoga mitraljeza. Proglašen je za narodnog heroja.

Komandant 1. proleterske divizije već treći dan je posmatrao kako njegova divizija vodi teške borbe. On je 17. maja u 9,15 časova poslao depešu Vrhovnom komandantu. . . »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«.[19] To je prva direktna informacija Vrhovnom štabu da se radi o novoj ofanzivi. Stab divizije u isto vrijeme moli Vrhovni štab za dozvolu da odljepi jedinice divizije od tako jakog neprijatelja, izbjegne silinu njegovih udaraca i mogućnost da nabaci snage divizije u kanjon rijeke Tare, kao i da omogući diviziji da zauzme povoljnije položaje za odbranu.

Vrhovni komandant je odobrio 1. i 2. proleterskoj diviziji da se povuku i zauzmu povoljnije odbrambene položaje. Noću između 18. i 19. maja 1. divizija se odlijepila od neprijatelja — 3. krajiška i 3. sandžačka brigada posjele su položaje u rejonu planane Kovač, a 1. proleterska je upućena u sela Vrulje i Maoče, kao divizijska rezerva.

Pokušaj proboja iz obruča prema Foči

Bilo je već jasno da se radi o novoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi. Pojava jakih njemačkih snaga, uz podršku avijacije i tenkova, i to na italijanskoj okupacionoj teritoriji, svakako je upozoravala da se radi o značajnim operacijama. A kada je 19. maja stiglo naređenje Vrhovnog štaba:

> »Odmah u toku noći krenite 1. brigadu pravcem Celebić — Zavajit — Bunovi, gdje će stupiti u vezu sa štabom Drinske grupe. Izvršenju ovog naređenja pristupite odmah«,[20]

komandantima i političkim komesarima nije bilo teško da borcima objasne da je opet u pitanju teška situacija, i da 1. brigada mora opet na dugi marš, da što prije stigne tamo gdje je očekuju nove velike borbe. Štab brigade naredio je da se odmah krene pravcem Potpeče—Kakmuži—Meljak—Popov Do—Celebić i da se u toku

i[8] *Zapovijest komandanta njemačke 1. brdske divizije,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 70, str. 302.

i» *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706, f. 15, d. 1. — depeša 24.

so Naređenje Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 9, d. 200, str. 273.

marša, dugog blizu 80 km, bataljoni odmore u šumama oko Meljaka i Šljuke, ali samo toliko da se skuva nešto hrane.[21] Teško je bilo, a teže se naslućivalo, ali su borci mogli sve lakše izdržati kaga su znali šta se od njih traži. Borbeni moral raste sa spoznajom cilja akcije.

Umjesto predaha poslije trodnevnih borbi sa njemačkom 1. brdskom divizijom, brigada je odmah krenula na dugi marš, da bude prethodnica tamo gdje se u tom trenutku nalazila zaštitnica Glavne operativne grupe. Bataljoni su formirali odjeljenja i grupe za borbu protiv neprijateljeve avijacije i maršovali danju i noću.

Neprijateljska borbena grupa, ojačani 750. puk 118. njemačke divizije i 13. puk 4. lovačke brigade NDH, sa dva puka artiljerije, napala je sa fočanskog mostobrana Drinsku operativnu grupu. Sa tih položaja u Vrhovni štab su dolazila zabrinjavajuća obavještenja od komandanta 2. proleterske brigade, Ljubodraga Đurića. Neprijatelj je direktno prijetio da sa tog pravca ugrozi i Centralnu bolnicu i sve snage Glavne operativne grupe. Vrhovni štab je uputio 1. proletersku brigadu da pomogne Drinskoj operativnoj grupi u spriječavanju nadiranja neprijatelja ka Tari.

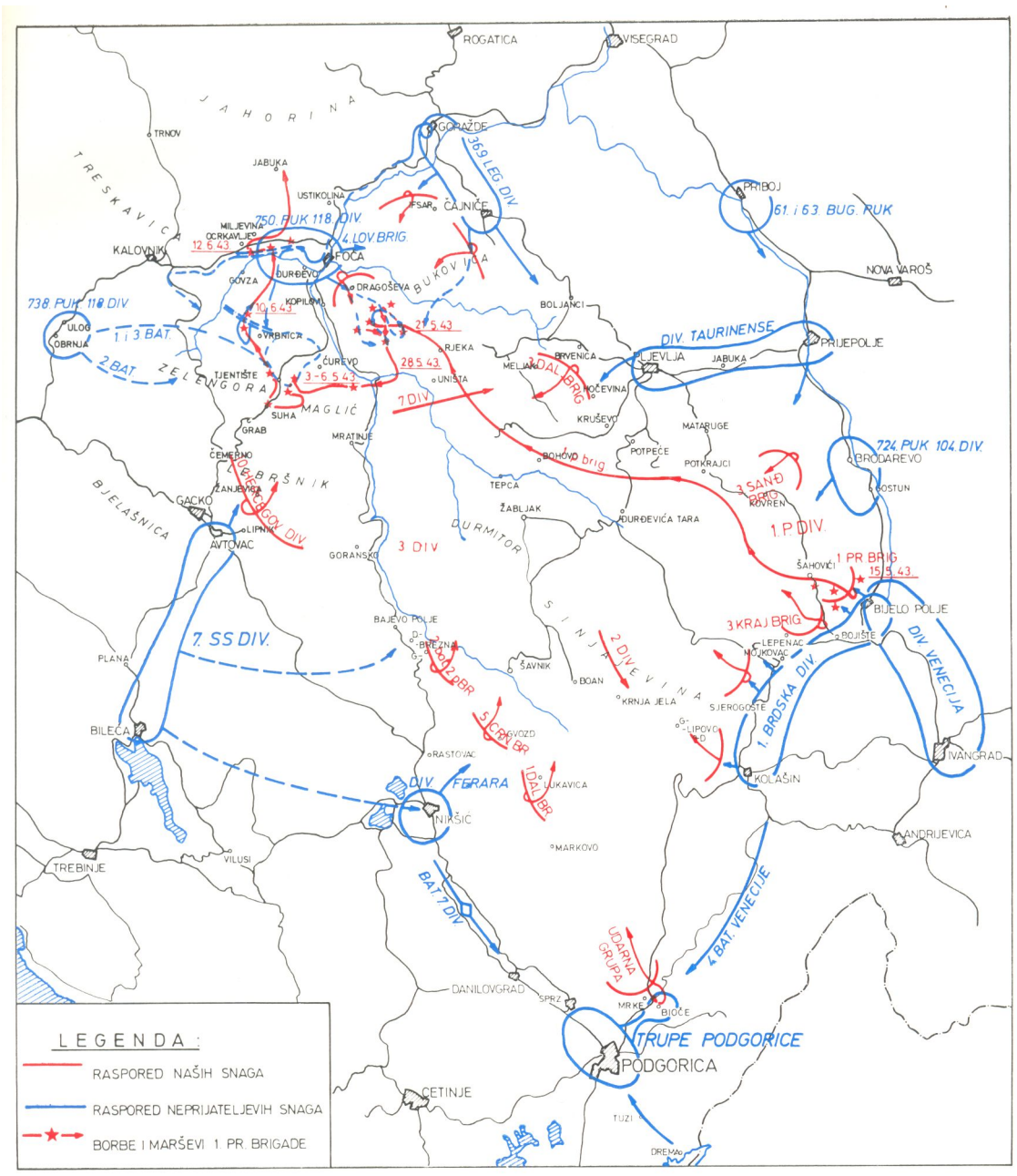
Celo kolone 1. proleterske brigade izbilo je ka tr. 1149, iznad Čelebića, krajem dana 21. maja. U trenutku kad se pojavila 1. proleterska brigada, 13. pješadijski puk 4. lovačke brigade NDH potiskivao je iz sela Borja 1. majevičku brigadu i već je bio zarobio njenu komoru i dio bolnice. Taj puk je, prema naređenju komandanta 118. njemačke divizije, imao zadatak da do noći zauzme Celebić.

Prva proleterska je sa marša stupila u borbu. Nastala je prava trka uz strmu stranu od Rijeke do Celebića. Trčali su proleteri, pod punom ratnofn spremom, sa prijeđenih 80 km puta samo da što prije stignu, pomognu Majevičkoj brigadi i oslobode zarobljene ranjenike. Prvi bataljon napadao je frontalno prema Borju, 2. je hitao lijevo, u obuhvat neprijateljevog boka, u pravcu Ilijine glave, a 6. je izvršio desni obuhvat, u pravcu Ječmeništa. Štab brigade je naredio da pristigli 1, 2. i 6. bataljon grupišu svoje minobacače i koncentričnom vatrom tuku neprijatelja. Ohrabreni, dijelovi 1. majevičke i 6. istočnobosanske brigade jurišali su zajedno sa proleterima.

U prvom sukobu u 19,30 časova neprijatelj je zaustavljen i vraćen nešto unatrag. U Borju su oslobođene bolnica i komora. Neprijatelj još nije bio pobio zarobljene borce i ranjenike. Bili su srećni. Umjesto sigurne smrti, došli su drugovi, spasili ih. Ranjenici su pozdravjali borce sa : »Zdravo drugovi proleteri« i »2ivela 1. proleterska«. To je bila prekrasna drugarska zahvalnost i najljepša nagrada borcima 1. proleterske za napore koje su učinili.

Žestoka borba razvila se u 21 čas, kada su izvršili obuhvate 2. i 6. bataljon. Komandant 13. puka domobrana u svom izvještaju najslikovitije opisuje tu borbu:

> »Partizani su gađali iz minobacača u salvama... neprijatelj je izvršio jak vatreni napad iz svih svojih teških oruđa i prešao u

Bitka na Sutjesci.

protivnapad. Domobrani su bili obuzeti strahom i pohrlili izbezumljeni nazad... osobno sa puškom u ruci pokušao sam spriječiti panično bjekstvo i zaposjesti prihvatni položaj. Teškom mukom uspjelo mi je silom zadržati 20 domobrana.«[22]

Taj puk 4. lovačke brigade bio je potpuno razbijen. Komandant puka se žalio što vazduhoplovstvo nije otkrilo dolazak novih snaga ka Celebiću. Puk nije uspio da se zadrži na prihvatnim položajima. Oko ponoći štab 1. brigade ubacio je u borbu i 3. bataljon. Bataljoni 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade, poneseni energičnim nastupanjem proletera, uporedo sa njima kidisali su na neprijatelja. Razbijeni domobrani su bježali ka Trovrhu, gdje su se zaustavili i organizovali odbranu. U pomoć im je pristigao i jedan bataljon 7. puka 4. lovačke brigade. Artiljerijske baterije domobrana približene su na 3 km od Trovrha i otvorile snažnu vatru.

Treći i 6. bataljon i glavnina 1. majevičke i 6. istočnobosanske brigade napali su neprijatelja na Trovrhu u zoru 22. maja. Oko podne napad je obnovljen i neprijatelj je protjeran sa Trovrha, uz velike gubitke. Sesti bataljon i dijelovi 6. istočnobosanske brigade, koji su napadali pravcem Kušlat—Vijenac—Trovrh, naišli su na duboku jarugu potoka Čukavec i nijesu mogli goniti neprijatelja ka Kumiću. Treći bataljon i dijelovi Majevičke brigade pokušali su gonjenje, ali nijesu za to imali snage. Treći bataljon je bio znatno proriježđen, uslijed gubitaka i dosta velikog broja oboljelih od tifusa. Prva majevička brigada takođe nije imala dovoljno snage za gonjenje.

Neprijatelj se pribrao na Kumiću i uz snažnu podršku artiljerije izvršio je protivnapad. Pred noć je uspio da zbaci snage 3. i 6. bataljona najprije sa Trovrha, a zatim sa Vijenca. Toga dana u rejonu Trovrha neprijatelj je ispalio na ta dva bataljona 112 granata iz brdskih topova i 19 granata iz haubica. Međutim, nije imao smjelosti da ih goni. Naprotiv, u toku noći povukao se na Trovrh i užurbano organizovao odbranu. Partizanske snage su zanoćile u šumama Korlata."

U međuvremenu, dok je 1. proleterska žurila prema Foči, Vrhovni štab je ocijenio da je neprijatelj izvršio okruženje Glavne operativne grupe. Vrhovni štab je smatrao da se u tako nastaloj situaciji ne može sa jedinicama probiti prema Srbiji, zbog jakih neprijateljskih snaga na tom pravcu i neizvjesnosti koje bi Glavnu operativnu grupu očekivale na tom terenu. Proboj na jug, u Crnu Goru ili ka Albaniji, nije dolazio u obzir, jer taj pravac nije nudio ni vojničke, ni političke, ni ekonomske uslove za dejstvo Glavne operativne grupe. Preostajala je jedina mogućnost da se proboj izvrši na sjever ili na zapad. Vrhovni štab se odlučio za proboj preko Drine, južno od Foče, jer je taj pravac bio najkraći, na njemu je bila najjača kon-

22 *Bojna relacija 13. pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 313, str. 804—815.

centraci]a partizanskih snaga, a poslije prelaska Drine otvarale su se velike mogućnosti za manevar sa njima.[24]

U duhu te zamisli Vrhovni štab je 21. maja naredio štabu 1. proleterske divizije da najhitnije krene ka Celebiću sa 3. krajiškom brigadom i razbije neprijateljske snage koje nastupaju od Foče, odbije ih što dalje na sjever, forsira Drinu, organizuje mostobran na njenoj lijevoj obali i, po mogućnosti, zauzme Foču. Za komandanta Drinske operativne grupe određen je komandant 1. proleterske divizije Koča Popović.[25]

Komandant Drinske operativne grupe odmah je organizovao napad. Bataljone 2. proleterske brigade orijentisao je niz desnu obalu Drine i da brane prelaz kod Sćepan-Polja. Jednu kolonu: 3. i 6. bataljona 1. proleterske brigade, 6. istočnobosansku i glavninu 1. majevičke brigade, uputio je desno, prema Trovrhu, drugu kolonu: 1, 2. 4. bataljon 1. proleterske i dva bataljona 1. majevičke brigade, lijevo, pravcem Pliješ — Gradina. Treća krajiška brigada, koja je stigla tek 23. maja, upućena je između prve i druge kolone ka Zečijoj glavi.

Drinska operativna grupa nastojala je svim silama da probije neprijateljevu odbranu. Desna kolona je četiri puta izbijala do pred sam Trovrh, ali ga nije mogla zauzeti. Jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade zauzeo je 24. maja Bakić. Neprijatelj je dovukao haubice na položaje iza Trovrha, a brdske topove u prve linije odbrane. Njemačka komanda je pridavala izuzetan značaj tom sektoru. Komandant njemačke 118. divizije izišao je na Trovrh i neposredno komandovao odbranom. U vrijeme kada je 1. majevička zauzela Korče, 3. bataljon nastupao ka Trovrhu, a 6. bataljon i 6. istočnobosanska brigada zauzeli Vijenac, neprijatelju je stiglo pojačanje — Izviđački bataljon iz divizijske rezerve i, preko Čehotine, još jedan bataljon 7. pješadijskog puka 4. lovačke brigade. Uz snažnu podršku artiljerije i avijacije neprijatelj je primorao desnu kolonu na povlačenje. Na tu kolonu je ispaljeno 24. i 25. maja 1 575 artiljerijskih granata.[26]

Lijeva kolona je takođe izvršila snažan napad. Pred njom se branila ojačana pukovska borbena grupa 118. njemačke divizije (dva bataljona 750 puka), koju su podržavale artiljerija i avijacija. Lijeva kolona je uspjela da potisne neprijatelja ka Gradini. Na pomolu je bio uspjeh, ali se neprijatelj uporno branio. U borbi se pokazalo da to nije bila stara 718. divizija, kojoj je samo promijenjen broj (sada 118), nego podmlađena, popunjena sa 6 000 novih vojnika,[27] sa sposobnim kadrom i opremljena i uvježbana za borbu na planinskom zemljištu. Nijemci su organizovali odbranu po dubini. Rovove su iskopali

[24] V. Terzić, članak, *Sutjeska,* VIZ, Beograd, 1958, knj. 1, str. 3.
25 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 211, sto. 289.
2« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 8.
T. Parezanović, VIG br. 3/1953.
Bojna relacija 13. pukovnije domobrana, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 304, str. 761—768.

na ivicama šume, u šumi i na zadnjem nagibu brda. Na svim pravcima u šumi postavili su zasjede.

U lijevoj koloni napadali su 1, 2. i 4. bataljon 1. proleterske, dva bataljona 2. proleterske i dva bataljona Majevičke brigade. Borba se vodila bez prekida i bila je žestoka. Juriši i protivjuiriši su se smenjivali. Brigade su svim silama nastojale da se probiju prema Foči. Ali je i neprijatelj ocijenio da će mu propasti čitava ofanziva ako brigade uspiju u tome. Dolazak 3. krajiške brigade znatno je pojačao silinu udara lijeve kolone, ali je i neprijatelj takođe brzo reagovao. Ubacivanjem rezerve prema desnoj koloni i potiskivanje te kolone ugrožavao je i desni bok lijeve kolone. Njegova artiljerija neprekidno je dejstvovala. Komandant 118. njemačke divizije ubacio je poslednje rezerve prema lijevoj koloni, alarmnu četu. Haubice iz rejona Foče i brdski topovi i minobacači pojačali su vatru. Avioni su bili stalno iznad glava proletera, sipali bombe i mitraljirali.

Borbe na Zlatnom boru i prema Gradini mogu se ubrojiti u najteže borbe koje je 1. proleterska brigada vodila. Evo kako je te borbe vidio jedan komandir čete 4. bataljona:

> »Na Zlatnom boru bila se strašna borba, jedna od najtežih. Njemački položaji bili su udaljeni od naših svega pedesetak koraka. Jedni drugima smo hvatali bačene bombe i vraćali ih nazad. Rasprskavale su se u vazduhu. Otimali smo se za svaku bukvu. Smjenjivali su se juriši i protivjuriši«.[28]

Brigada je imala znatne gubitke. Poginuli su: Zivan Maričić, komandant 4. bataljona,* Jovo Radulović, komandir 2. čete 1. bataljona, Vujadin Zogović, komandir voda 1. bataljona, Rade Miličević, politički komesar rudarske čete 4. bataljona (sva četvorica su proglašeni za narodne heroje), zatim hrabri Vojo Kadijević, iz 1. bataljona, koji je veslao u prvoj sandolini pri prelasku Drine, komandir i politički komesar 1. čete 2. bataljona, Vlado Ljumović i Petar Matović, Vaso Carapić, komandir voda 2. bataljona i mnogi drugi.[29]

U toku borbe sa Drinskom operativnom grupom njemački komandant je naredio 369. diviziji da pređe rijeku Ćehotinu i nastupa u pravcu Čelebića, u pozadinu snaga koje napadaju ka Foči. Dijelovi 369. divizije 24. maja potisli su 3. dalmatinsku brigadu i priješli kod sela Gradac na lijevu obalu Ćehotine. Komandant 1. divizije uvidio je da je neprijatelj na pravcu napada Drinske operativne grupe veoma jak dobro organizovan za odbranu. Obje kolone su imale znatne gubitke, a naročito lijeva, koja je napadala na pravcu glavnog uda-

* Zivan Maričić je bio teško ranjen i poginuo je poslije nekoliko dana u Centralnoj bolnici.

[28] M. Simović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 261.

[2]« *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 435—443.

V. Terzić, *Sutješka,* knj. 1, str. 16—23.

M. Dugalić, Z. Mihailović, P. Bogunović, B. Sevo i M. Simović, članci, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 264—272.

Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH, Zbornik, t. II, knj. 9, — II deo, d. 14, str. 454.

Izvještaj njemačkog štaba za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 251, str. 607. i 253, str. 610.

ra. Pojava dijelova 369. divizije ugrozila je bok i pozadinu Drinske operativne grupe i zaprijetila da grupu odsiječe i napadne s leđa. U takvoj situaciji komandant 1. divizije odustao je od daljeg napada i 25. maja naredio jedinicama da se povuku i zauzmu položaje na padinama planine Ljubišnje. Prema 369. diviziji, u pravcu Gradaca, uputio je 3. krajišku brigadu.[30]

Neprijatelj je sa Trovrha odmah zatim prešao u napad sa četiri kolone. Zemljište mu je omogućavalo da se kreće u više napadnih kolona. Nije napadao od Gradine, čak je povukao jedince sa nje i hitno ih prebacio preko Foče u dolinu Sutjeske.[31] Za snage Drinske operativne grupe bila je povoljna okolnost što je 26. i 27. maja stalno padala kiša. Niski oblaci i magla onemogućavali su neprijateljevoj avijaciji da bude aktivnija, što bi 1. proleterskoj znatno otežalo situaciju, jer su gotovo svi njeni položaji bili na otkrivenim, nepošumljenim uzvišenjima. Brigada je uspjela tri dana da usporava nastupanje neprijatelja.

Vrhovni komandant je bio veoma nezadovoljan zbog neuspjelog pokušaja proboja kod Foče. Oštro je zamjerio komandantu 1. proleterske divizije zbog povlačenja i pozvao ga u Vrhovni štab u Zabljak.[32]

Probiti ise kod Foče bilo je teško, jer su se na tom pravcu nalazile jake neprijateljske snage — glavnina 118. njemačke divizije, 4. lovačka brigada NDH, artiljerijski puk i četa tenkova, kao i 369. divizija na desnoj obali Ćehotine. Zatim, ispred Drinske operativne grupe nalazla se jaka prirodna prepreka, rijeka Drina, za koju je 1. proleterska znala kako se teško prelazi, i utvrđeni garnizon u Foči, koji 2. divizija nije mogla zauzeti u toku duge opsade u aprilu mjesecu, iako ga je branio samo italijanski bataljon »Aosta«. Ukoliko bi neki dijelovi i uspjeli da pređu Drinu, neprijateljeva artiljerija i avijacija bi mogle brzo uništiti mjesto prelaza. Sem toga, prostor između Drine i Ćehotine prilično je uzak, nepodesan za manevar po frontu, kanalisan na dva otkrivena pravca na koja bi, u slučaju proboja, bilo neminovno grupisati snage i izložiti ih dejstvu neprijateljske avijacije.

Vrhovni štab je naredio 1. proleterskoj diviziji da organizuje odbranu mostobrana na Tari kod Uzlupa. Stab divizije naređuje 28. maja, u 15,30 časova 1. proleterskoj brigadi da »po svaku cijenu osigura prijelaz 6. istočnobosanskoj brigadi preko Tare«, a potom da se i sama prebaci preko rijeke. Ukoliko ne uspije da se prebaci kod Uzlupa, neka se povlači uzvodno uz Taru i pređe rijeku kod Tepaea.[33] Situacija je bila kritična, ali brigada je, uprkos žestokih napada neprijatelja, uspjela da do predviđenog vremena zadrži mo-

[30] *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 262, str. 645.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 122, str. 282—284.

si Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 13, d. 122, str. 282—284.

32 *Naređenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 220, str. 301.

stobran i omogući prelaz svih jedinica preko Uzlupa na lijevu obalu Tare, Treći bataljon je bio posljednja zaštitnica. Uspješno je manevrisao i dočekao neprijatelja najprije na Ilijinoj Glavi, tr. 1124, a zatim u selu Hoćevu, a na položajima na V. Ravni odbranom bez uzmaka sačuvao je mostobran.[34] Jedino se 4. bataljon nije prebacio preko Tare kod Uzlupa. On je obezbjeđivao bok 3. dalmatinske brigade i bolnicu i morao se povući uzvodno od Tare, pa je kod Tepaca prešao na lijevu obalu.

Umorna, desetkovana i gladna brigada spustila se u kanjon Tare, a zatim popela na obronke Pivske planine i ponovo se spustila u kanjon Pive, kod Kruševa, gdje je prešla rijeku. Žičani most, primitivno građen, sa slabo zategnutim žicama, klatio se i podrhtavao. Neprijateljeva artiljerija ga je stalno gađala i na kraju, uništila. Posljednji dijelovi brigade prešli su rijeku gumenim čamcima. Brigada se zatim pela uz Vučevo. To je najstrmija staza kojom se kolona može kretati, strmina gotovo kao da se čovjek penje uz merdevine. Kolona se sporo kretala. Slabiji su zaostajali. Počivalo se na svakih 100 do 200 m. Kasno poslije podne čelo kolone izbilo je na Vučevo. Baš u to vrijeme 1. majevička brigada povlačila se pred dijelovima njemačkog 1. bataljona 738. puka 118. divizije, koji su izbili na visoravan s namjerom da ovladaju platoom Vučeva. U tom trenutku to je bio najvažniji položaj za obje strane. Od boraca 1. i 2. bataljona, koji su već bili izišli na plato Vučeva, organizovana je jaka četa, da pomogne 1. majevičkoj i 6. istočnobosanskoj brigadi u napadu na Nijemce. Neprijatelj je razbijen i natjeran u bjekstvo. Mnogi neprijateljski vojnici skakali su niz strme stijene Vučeva, nadajući se da će tamo naći spas.[35] Plato Vučeva bio je obezbijeđen za koncentraciju partizanskih snaga za dejstva ka dolini Sutjeske.

Borbe u dolini Sutjeske

Poslije neuspjelog pokušaja proboja kod Foče, Vrhovni štab je odlučio da se proboj izvrši preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore.[3]® Da bi se to ostvarilo prvo su grupisane jedinice 1. i 2. proleterske divizije na Vučevu i ka dolini Sutjeske. Prva proleterska divizija, sa 3. krajiškom brigadom, branila je prelaze preko Tare i Drine, a sa 1. proleterskom brigadom sprječavala prodor neprijatelja na liniji Mratinje — Trnovačko jezero — Suha, što je trebalo da omogući koncentraciju ostalih snaga.

Poslije izbijanja na plato Vučeva, 1. brigada je, prema dobijenom naređenju, uputila 2. bataljon u Mratinje, 3. ka Trnovačkom

34 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 8.
T. Parezanović, VIG br. 3/1953.

35 *Izvod iz dnevnika komandanta 2. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 108, str. 237—255.
P. Kosorić, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 273.
Izvještaj komandanta 118. njemačke divizije, Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 92, str. 372.

jezeru, a 6. na Suhu. Prvi bataljon je bio u rezervi na Mrkalj kolibama, a 4. na putu od Tepaca, preko Mratinja, ka Vučevu. Bataljoni su raspoređeni, zatvorili široke prostore i ostavljeno im je da samostalno djejstvuju u duhu opšteg zadatka.

Na Vučevu, mada se jedinice nijesu dugo zadržavale na njemu, vrijeme je iskorišćeno za njihovo sređivanje poslije neprekidnih petnaestodnevnih borbi i marševa. Mjesta poginulih komandanata, komandira i političkih komesara su popunjena. Postavljeni su i novi komandanti 1. i 3. bataljona, jer je Savo Burić tih dana upućen za komandanta 5. crnogorske, a Moma Stanojlović za zamjenika komandanta 3. sandžačke brigade.

U svim jedinicama su održani kratki partijski sastanci, četne i bataljonske konferencije. Za razliku od ranije održavanih sličnih sastanaka manje se govorilo o proteklim borbama, naporima, gubicima i gladi, a više o onome što predstoji. Situacija je bila jasna. Svuda okolo čule su se borbe, a neprijateljeva avijacija neprekidno je izviđala i bombardovala uočene ciljeve i položaje. Trebalo se samo dogovoriti i pripremiti svakog borca da bude spreman za najteže napore i iskušenja pri izvršavanju predstojećih zadataka. Objašnjenja i razgovori bili su puni optimizma, ubjeđenja i čvrste volje da se ustraje i uspije.

Sastavni dio priprema za dalje borbe bilo je i rasterećenje jedinice od svih suvišnih predmeta, svega što i najmanje opterećuje borca, a nije nužno za borbu. Ostavljeni su rezervni puškomitraljezi i mitraljezi, bačeni su prekobrojni okviri za puškomitraljeze, iz torbica je izbacivano doslovno sve, čak i rezervni veš, šalovi i slično. Stradale su i mnoge knjige. U 2. bataljonu borac Radomir Božović nosio je prvu knjigu Marksovog »Kapitala« još od Kotor-Varoša. Dugo se kolebao da li da je ostavi. Najzad, kad je uvidio da to mora učiniti uzeo je iz torbe rezervnu košulju, zamotao »Kapital« i sakrio ga u rupu ispod jednog kamena. Zatvorio je rupu pločom, a onda posmatrao sve naokolo da bi pronašao »orijentire« prema kojima će ga kasnije pronaći. Ali je i tada bio ubjeđen da će se jedinice probiti i da će mu »Kapital« opet biti potreban. Niko se nije smijao tom njegovom postupku. I mnogi drugi su isto tako mislili. Ta istina da se, i kada je najteže, teško od knjige odvojiti među proleterima se uvijek potvrđivala. Još teže su se osjećali borci koji su ostavljali i sakrivali oružje. Teško da su ikada u životu tako i toliko žalili za nečim dragim. Ostavljali su oružje kojim su tukli neprijatelja, koje im je pomoglo da se odbrane od njega, sa kojim su vjerno drugovali. Lica su im bila tužna, kao na sahrani dragog prijatelja.

Ipak su se tu, na Vučevu, na platou od preko 1 500 m nadmorske visine, gdje je i ljeti hladno, gladni i umorni borci, okruženi neprijateljskim snagama, poslije sastanaka i konferencija uhvatili u kolo i zapjevali! Ta pjesma na Vučevu bila je veliko ohrabrenje i za one u kojima je bilo makar i malo straha od neizvjesnosti.

Sve jedinice Glavne operativne grupe vodile su teške bojeve na svim pravcima.

Komandant 1. proleterske divizije, poslije teških borbi oko Foče procjenjujući da je neprijatelj veoma jak i uporan, predložio

je 1. juna Vrhovnom štabu da se što prije izvrši proboj iz okruženja preko Graba, sjeverno od Čemerna." Vrhovni komandant nije usvojio taj prijedlog pošto su dan ranije 4. crnogorska, 7. krajiška, 10. hercegovačka i 2. dalmatinska razbile neprijatelja na Budnju i time stvorile uslove da se snage grupišu na Vučevu i izvrši proboj preko Sutjeske ka Zelengori. Tada je Vrhovni štab hitno uputio glavninu 1. proleterske brigade u dolinu Sutjeske, u pomoć 2. proleterskoj, 6. istočnobosanskoj i 1. majevičkoj brigadi, čiji je zadatak bio da razbiju neprijatelja u zahvatu od Popovog Mosta do Tjentišta i izvrše prodor prema Vrbnici.[38]

Stab 1. proleterske brigade bio je već uputio 6. bataljon u rejon Suhe, da tamo smijeni bataljon 2. proleterske brigade i spriječi prodor neprijatelja niz dolinu Sutjeske. Prema Sutjesci je uputio 2. i 4. bataljon da zauzmu Borovno, važno uzvišenje na putu Dragoš-sedlo — Popov Most, koje je zatvaralo prilaz Sutjesci kod Tjentišta. Važnost Borovna neprijatelj je dobro procijenio i odmah poslije izbijanja u dolinu Sutjeske poslao je jednu četu 2. bataljona 734. puka da posjedne položaje na njemu.

Četvrti bataljon 2. proleterske bio je zbacio 1. juna neprijatelja sa Borovna. Međutim, Nijemci su ga, uz podršku artiljerije, ponovo zauzeli. Rano ujutro 3. juna na Borovno su napali dva bataljona 1. proleterske: 2. sa sjevera, a 4, sa jednom četom iz 2. proleterske brigade, sa istoka. U jurišu, pod zaštitom magle i kiše, 2. i 4. bataljon razbili su Nijemce na Borovnu. Komandant 2. bataljona 734. njemačkog puka poslao je u pomoć jedinici na Borovnu dvije ojačane čete.[37]* Uz snažnu podršku artiljerije Nijemci su izvršili protivnapad. Čitav prostor na Borovnu zasule su artiljerijske granate pa su 2. i 4. bataljon bili prinuđeni da se povuku prema šumama na Mitrinu usovu i Dragoš-sedlu. Druga proleterska brigada napadala je tog dana na Košur, a 6. istočnobosanska i 1. majevička prema Popovom Mostu. Ni te brigade nijesu uspjele da razbiju jaku odbranu dijelova 734. i 738. puka 118. njemačke divizije. Pokazalo se da snage upućene u dolinu Sutjeske nijesu dovoljne da razbiju njemačku odbranu i naprave prolaz ka Vrbnici.[40]

Opšti položaj svih snaga glavne operativne grupe već 3. juna bio je vrlo težak. Vrhovnom štabu se u već tako ozbiljnoj situaciji, poslije neuspjelog pokušaja proboja, nametalo kao imperativ da se što prije izvuku iz obruča snage Glavne operativne grupe i bolnica Vrhovni štab i CK KPJ obržali su 3. juna u Mratinju savjetovanje na kome je donijeta odluka da se Glavna operativna grupa podijeli u dvije grupe: Prva: sastavljena od 1. i 2. proleterske divizije, i Druga od 3. i 7. divizije, s tim da se grupe probijaju u dva suprotna pravca. Sa Prvom grupom je trebalo da se kreću pokretni ranjenici,

Knjiga depeša štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706, f. 15, d. 1.

38 *Naređenje i obavještenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 249, str. 332. i 250, str. 333.

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 451.

V. Terzić, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 28. i 31.

38 *Izvještaj komandanta 118. njemačke divizije,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 93, str. 381.

*o *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 451.

a sve teške ranjenike trebalo je posakrivati na Pivskoj planini i Durmitoru. Podjela na grupe izvršena je tako da su snage koje su već bile prešle Pivu otišle u Prvu grupu, a one sa desne obale rijeke u Drugu. Prva grupa je također dobila zadatak da se probija u dva pravca: Prva divizija, sastavljena od 1. proleterske, 3. krajiške, 7, krajiške, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade, trebalo je da se probija pravcem Košur — Vrbnica i dalje na sjever, a 2. divizija, sa kojom je išao i Vrhovni štab, pravcem Suha — Gornje Bare — Konjske vode i dalje na zapad.[41]

Noću između 4. i 5. juna 1. proleterska divizija, u novom sastavu, prikupila se u dolini Sutjeske da bi se probila prema Vrbnici. U dolini Sutjeske, na Košuru, nalazio se 3. bataljon 738. puka, kod Popovog Mosta 1. bataljon sa 668. artiljerijskim pukom i dva bataljona 750. puka duž lijeve obale Sutjeske do njenog ušća u Drinu. Na desnoj obali Sutjeske 2. bataljan 734. puka držao je Borovno, Mrkalje i Popov Most.[42]

Prva proleterska divizija još u toku dana organizovala je napad svojih jedinica. Tri bataljona 1. proleterske napadali su na Borovno, 3. krajiška i 1. majevička na Popov Most. U isto vrijeme 2. proleterska i dijelovi 6. istočnobosanske napadali su na Košur.[43]) Prije zore 5. juna razvila se teška borba u dolini Sutjeske. Njemačka artiljerija je neprekidno tukla, naročito prilaze Borovnu i Košuru. Mitraljeska vatra i eksplozije bombi odjekivali su u prohladnom, kišovitom jutru.

Tri bataljona 1. proleterske, 4, 2. i 3, napadali su na Borovno. Drugi bataljon je napadao sa sjeveroistoka, već poznatim pravcem, a 3. bataljon lijevim krilom, uz samu rijeku, obuhvatao je Borovno sa južne strane; 4. bataljon je bio na desnom krilu. Pod zaštitom mraka trebalo je podići neprijatelju, zasuti ga bombama i na juriš zauzeti njegove položaje, a onda nastaviti energično ka Sutjesci i Popovom Mostu.

Poslije drugog zauzimanja Borovna neprijatelj je procijenio da je i partizanskim snagama do tog položaja posebno stalo, pa ga je užurbano utvrđivao za odbranu. Odbranu je organizovao po sistemu otpornih tačaka, koje su međusobno povezane rovovima. Sva automatska oruđa maskirao je i postavio tako da tuku cio prostor ispred rovova. »Šarce« je postavio na postolja i pričvrstio ih da bi noću mogli da djejstvuju bez nišanjenja.

Bataljoni su pošli u napad. Drugi je obuhvatio Borovno sa sjeverne strane, presjekao telefonske linije koje su ga povezivale sa komandnim mjestom i snažno napao na glavne položaje; četvrti bataljon je nastupao desno, a 3. se probio između Sutjeske i Borovna i napao neprijatelja iz pravca odakle se on tome nije nadao. To je bila žestoka borba, dostojna velikih protivnika. Bataljoni 1. brigade,

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 453.
V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 463.
V. Terzić, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 35.
F. Trgo, *IV i V ofanziva,* Beograd, 1968.
Đ. Kladarin, *Slom IV i V ofanzive,* Kultura, Zagreb 1956.

iako već znatno proriježeni gubicima u dotadašnjim borbama, imali su više srca, žustrine i smjelosti i u pravoj borbi prsa u prsa uspjeli su da istjeraju Nijemce iz rovova i zauzmu Borovno. Treći bataljon je nastavio da ih goni ka Mrkalju. Na Borovnu su ostale gomile mrtvih Nijemaca i 7 »šaraca« na postoljima, ali je teško stradala i Omladinska četa, miljenica 3. bataljona, koja je pokazala pravo herojstvo. Poginuo je Serif Lojo, zamjenik komandira voda Omladinske čete, junak mnogih bitaka, proglašen za narodnog heroja, Božo Hadživuković, komandir voda i drugi. Poginulo je ukupno 14 boraca Omladinske čete, tu, na domaku Foče, njihovog rodnog kraja.[44] Iz 2. bataljona, u toj teškoj borbi, poginulo je 8 boraca.

Nijemci su se noću između 5. i 6. juna povukli sa desne obale Sutjeske, plašeći se da idućeg dana ne budu uništeni.[45]

Treća krajiška i 1. majevička brigada uspjele su da potisnu neprijatelja sa desne obale Sutjeske, ali nijesu mogle preći na lijevu obalu. Druga proleterska i dijelovi 6. istočnobosanske, koji su napadali na Košur, izvršili su nekoliko juriša, ali su svaki put odbijeni. Neprijatelj je na Košuru bio iskopao duboke rovove i povezao ih saobraćajnicama. Artiljerija Vrhovnog štaba i 1. divizije sa položaja kod Dragoš-sedla tukle su Košur dosta neprecizno, neprijatelj je izdržao u rovovima i zaklonima i žilavo se branio.[40] Prva divizija nije uspjela da se probije preko Sutjeske.

Prodor u pravcu Zelengore

Drugi neuspješan pokušaj proboja preko Sutjeske zabrinuo je Stab 1. proleterske divizije. Njemu je bilo jasno da na dotadašnji način, frontalnim napadom, sa prorjeđenim i premorenim brigadama ne može slomiti snažan otpor 118. njemačke divizije koja se branila sa utvrđenih položaja. Trebalo je naći novo rješenje.

Na Dragoš-sedlu, odakle su osmatrali dolinu Sutjeske, komandanti 1. i 2. proleterske divizije Koča Popović i Peko Dapčević, diskutovali su i

> »o celishodnosti napada na Košur i potrebi menjanja pravca nastupanja 1. proleterske divizije u cilju zaobilaska Košura«.[47]

Stab 1. divizije kasnije je razradio tu ideju i predložio Vrhovnom komandantu da se divizija probije između Košura i Ozrena do Zelengore, a onda razvije prodor na sjever.[48] Vrhovni komandant je odobrio 1. diviziji da se probije stazom, ako se tako mogla nazvati, koja je vodila od izlaska iz kanjona Sutjeske, ispod stijena gromade Lastve, presjecala Usovički potok, i dalje išla pravcem k. 900—Krekovi— — Milinklade — k. 1001 — Hrčava. Staza je prolazila kroz gustu šumu, a samo stotinak metara pri izlazu iz kanjona Sutjeske bila je otkrivena.

[44] *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 454.
L. Božović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 676.
T. Parezanović, VIG br. 3/1953.
[45] *Izvještaj borbene grupe »Gertler« 118. njemačke divizije,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 93, str. 381.
[40] Isto kao pod 35.
[47] P. Dapčević, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 81.

Prva proleterska brigada krenula je na marš 6. juna, iz šuma ispod Dragoš-sedla. Prema odluci štaba divizije brigada je maršovala zaobilaznom stazom Dragoš-sedlo — šuma Perućica — Suha, onda niz Sutjesku do izlaza iz kanjona, odnosno do skretanja na stazu kroz šumu ka Krekovima. Brigada se mogla spustiti niz Ravno borje i pregaziti Sutjesku. Međutim, put niz Ravno borje bio je suviše strm i mogao je poslužiti samo u krajnjoj nuždi, a i Sutjeska je bila nadošla te teško savladiva. A kod Suhe je još uvijek bio očuvan trošni mostić, preko kojeg je brigada i prešla.[40]

Prolaziti odabranom stazom bio je veliki rizik, jer je bila udaljena manje od 500 m od neprijateljevih rovova na Košuru. Tu, na najopasnijem mjestu, ispriječila se jedna bezimena uzvišica, koja je štitila kolonu od mitraljeske vatre. Prema neprijatelju su držali obezbjeđenje dijelovi 2. proleterske i 6. istočnobosanske brigade, a 7. juna stigla je i 7. krajiška brigada i zamijenila 2. proletersku. Nijemci su primijetili prolazak kolone i počeli da tuku stazu artiljerijom i minobacačima. Avioni su u talasima nadlijetali i obasipali šumu bombama. Jedino se prvih dana Nijemci nijesu pokrenuli iz rovova na Košuru, niti pokušali da presjeku tu životnu stazu, kojom su, za 1. proleterskom divizijom prošle kolona Vrhovnog štaba, sve jedinice Prve grupe, kao i 7. divizija sa oko 600 pokretnih ranjenika. Pedantni Nijemci grčevito su držali posjednute položaje, još više ih utvrđivali i očekivali novi napad i tek 9. juna se sjetili da presjeku kolonu. Komandant 118. njemačke divizije, u izvještaju priznaje:

> »Mi smo organizovali kružnu odbranu, a trebalo je bezobzirno preći u napad.«[50]

Tu na tom uzanom prostoru, neprijatelj je nadmudren i iznenađen smjeflošću i odlučnošću partizanskog komandovanja.

Još 31. maja u rejon Suhe bio je upućen 6. bataljon, da smijeni 4. bataljon 2. proleterske brigade i spriječi prodor dijelova 7. SS divizije niz dolinu Sutjeske. Nijemci su nastojali da se dolinom Sutjeske probiju i spoje sa jedinicama u rejonu Tjentišta i tako potpuno zatvore obruč oko Glavne operativne grupe. Šesti bataljon je izvrsno izvršio taj važan zadatak. Kanjon Sutjeske prema Suhi veoma je uzan, sa strmim i po nekoliko stotina metara visokim stijenama. Nijemci su najprije pokušali da prodru dolinom. Bataljon im je nanio velike gubitke. Onda su pokušali noću, krčeći put bombama. Zaustavile su ih zasjede 6. bataljona. Najzad, 4. juna, grupa Nijemaca snabdjevena planinskom opremom, konopima, klinovima i drugim, pokušala je, verući se uz stijene, da izbije iza leđa 6. bataljona. Borci su primijetili Nijemce, čudili se njihovoj upornosti, a onda im pokazali svoje streljačke sposobnosti. Skidali su jednog po jednog kao na vježbalištu. Nijemci su 5. juna pokušali opet da se probiju niz Sutjesku. Bataljon je i tog dana održao svoje položaje, sve dok ga nije smijenio jedan bataljon 2. proleterske. Kada se 6. bataljon svio u kolonu brigade,

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 709, f. 2, d. 21.

iza 1. bataljona, u njemu je bilo 8 boraca manje. Ostali su kod Suhe, braneći je od Nijemaca.[51]

U šumi preko Usovičkog potoka i Krekova u jednoj koloni našla se 7. juna čitava 1 .proleterska brigada, mada je 1. bataljon nešto ranije tuda prošao kao prethodnica. To je bila povoljna okolnost, jer je malo koja brigada tada djejstvovala kao cjelina. Nije se tome čuditi jer je bilo mnogo pravaca kojima je neprijatelj napadao, a koje je trebalo zatvoriti i kraće ili duže držati i braniti.

Kolona se kretala veoma sporo, jer se mnogo puta morala zaustaviti i rastresti prilikom naleta neprijateljevih aviona ili prilikom artiljerijskih bombardovanja. Od avionske bombe poginuo je komandant 6. bataljona Milan Sarac. Proglašen je za narodnog heroja. Tako se dogodilo da su pred odsudnu bitku za proboj svi bataljoni 1. proleterske brigade, osim 2, imali nove komandante.

Prva brigada bila je prethodnica. U noći između 7. i 8. juna zastala je i malo se odmorila u dolini Hrčavi. Odmor je bio neophodan, a noću se bez vodiča nije moglo kretati kroz gustu šumu. Noć je bila oblačna, toliko mračna da se ništa nije vidjelo. Rano 8. juna brigada je krenula uz Katunište prema Lučkim kolibama, a 3. krajiška brigada na Boščiju glavu i Javorak, da obezbjeđuje lijevi bok kolone. Put od Hrčave do Lučkih koliba dug je nepunih petnaestak kilometara, ali je visinska razlika više od 1 000 m. Katunište je strma šumovita strana uz koju i pješačka staza ide u cik cak. Tu stazu je 1. proleterska brigada dobro upamtila. Tačno prije godinu dana išla je tim putem, gotovo isto toliko umorna i gladna, samo što onda neprijatelj nije bio blizu. No, i ta teška staza imala je neku malu »blagodet«. Uz cijelu stranu bilo je dosta trave srijemuše i drugih trava, zelenog bukovog lišća, i, do mile volje, bukove kore. Borci su čupali trave i jeli. Većina je nosila dobar svežanj srijemuše. Oni koji nijesu htjeli da je jedu, tražili su kisjelicu, kopali kaćune i druge trave, ili žvakali mlado bukovo lišće, poneki su ljuštili bukovu koru tražeći ispod nje sok priraštaja, mezgru.

Tog dana kolona se veoma sporo kretala, jedva miljela uz brdo. Stari borci su očekivali da će, kad iziđu na Lučke kolibe, naložiti vatre i provesti noć pod krovom, jer već 20 dana spavaju u šumi, pored puta ili pri zastoju kolone, stojeći, naslonjeni na pušku. Prošle godine tu je bilo nekoliko stotina koliba u koje su nekada dolazili Hercegovci i provodili ljeto, napasali stoku, kupili sir i kajmak. Sada su to bila samo zgarišta. Nije bilo nijedne čitave kolibe. Borcima je bilo žao koliba kao da su njihove. Moglo se čuti: ovdje je bila naša koliba, ondje smo održavali sastanke, ondje smo u toplom spavali, ondje smo vatre ložili i pjevali, ondje smo... Ratni vihor je opustošio i taj krasni dio Zelengore. Noć je provedena u šumi. Ipak je vatra naložena i u kazanima je uskoro krčkalo konjsko meso. Tada su svi jeli konjsko meso. U početku su se mnogi nećkali. Stari borci, koji su i prije godinu dana tu jeli

[51] *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 9, str. 27.

konjsko meso, lako su promijenili jelovnik. Objašnjavali su mlađima da to treba i oni da učine. To je isto, govorili su im, kao kod Muslimana sa svinjskim mesom. Ne jedu ga i kada ga prvi put probaju većini se gadi, neki i povraćaju, a kasnije ga jedu kao i svako drugo meso. Konjsko meso je kiselkasto, ima nešto drugačiji »ukus«, ali tada nije bila prilika da se diskutuje o ukusima.

Proboj njemačkog obruča na Balinovcu

Devetog juna osvanuo je vedar dan. U zoru su bataljoni krenuli ka Vrbničkim kolibama i Starom Katunu. Još se sunce nije pojavilo, a doletio je izviđački avion. Duga kolona 1. brigade kretala se preko golih pašnjaka Lučkih koliba. Pilot je ugledao kolonu, cilj kakav je samo poželeti mogao, i odmah se ustremio na nju. Borci su polegli u travu i vatrom natjerali pilota da sa veće visine baca bombe i mitraljira. Niko u koloni nije pogođen, ali je tako rana pojava izviđačkog aviona nagovještavala tešku borbu dugog junskog dana. Bilo je jasno da će poslije izviđačkog aviona uskoro doletjeti bombarderi. Za manje od jednog časa zapištale su sirene štuka, prolomila se Zelengora od silnih eksplozija bombi. Nebo su parali neprijateljevi avioni kao uznemireni roj stršljena.

Onog trenutka kada je doznao da kolona partizana prolazi preko Sutjeske između Košura i Ozrena, komandant njemačkih snaga general Liters reagovao je sa namjerom da zatvori izlaz sa Zelengore. Odmah je naredio da se kamionima najhitnije prebaci 369. legionarska divizija iz rejona Čelebića na komunikaciju Foča — — Kalinovik. Komandant 369. divizije uputio je pukovsku borbenu grupu »Vertmiler« (dva ojačana bataljona 369. puka) prema Vrbnici, a drugu borbenu grupu, nazvanu »Fišer« (glavnina 370. puka, sa četom tenkova) preko Kalinovika i Ošljeg dola ka Konjskim vodama, k. 1441. Njemački komandant je imao namjeru da što prije izbije na Veliku Košutu i Lučke kolibe i da zatvori izlaz iz doline Hrčave.[52]

Borbena grupa »Vertmiler« krenula je 8. juna od Vrbniče ka Velikoj Košuti. U visini k. 1529, na grebenu, tu grupu su dočekala dva bataljona 2. proleterske brigade. Bataljoni su se našli tamo jer su se poslije nekoliko juriša na Košur, koji nijesu mogli zauzeti i tako otvoriti put preko Tjentišta, i postavili se prema Vrbnici da bi onemogućili Nijemcima prodor ka Lučkim kolibama, kuda su prolazile snage Glavne operativne grupe koje su se probijale iz doline Hrčave. Razvila se teška borba.

Komandant 369. legionarske divizije, general Najdhold, poslije nekoliko neuspjelih pokušaja da prodre prema Velikoj Košuti, zaključio je, da je nemoguće prodrijeti preko k. 1529 i organizovao je odbranu na dostignutim položajima. Takođe je procijenio da je prostor između njegovih borbenih grupa nepokriven i da bi parti-

zani mogli proći na sjever baš tim pravcem, ali i da nema vremena da iz Miljevine šalje pojačanje, jer je to daleko oko 8 časova brzog hoda. Da ne bi gubio u vremenu izdvojio je 3. bataljon 369. puka iz borbene grupe »Vertmiler« i najbliži, 3. bataljon 370. puka sa potrebnim pojačanjima i formirao centralnu pukovsku borbenu grupu »Hene«. Grupu je uputio da što prije posjedne položaje na Balinovcu i Bavanu, da ih čvrsto drži i onemogući prodor partizanima na sjever. U isto vrijeme general Najhold naredio je borbenoj grupi »Fišer« da zauzme Videž, k. 1865, uhvati vezu sa borbenom grupom »Hene« i čvrsto stegne obruč oko partizana.

Novoosnovana borbena grupa »Hene« pohitala je da izvrši zadatak. U jutarnjim časovima 9. juna izbila je na Balinovac i odmah produžila na Bavan, k. 1642. General Najdhold je dobro ocijenio da je Bavan ključni položaj na tom dijelu fronta. Nijemci su izbili poslije podne na k. 1642, prije pristizanja dijelova 1. proleterske brigade.[53]

Stab 1. proleterske brigade odmah je uputio dva bataljona prema neprijatelju na Bavanu: 2. bataljon je bio upućen prema Videžu, ali kad je neprijatelj izbio na Bavan preorijentisao se glavninom prema njemu, 4. je napadao sa juga, direktno na k. 1642, 6. je obezbjeđivao desno krilo, prema k. 1488. 3. je bio u rejonu Crnog jezera, a 1. je najprije bio orijentisan prema Ljubinom grobu, a onda glavninom priskočio u pomoć 2. bataljonu.

Poslije podne, 9. juna, vodila se teška borba.

Četvrti bataljon se pentrao uz strme stijene i u borbi prsa u prsa uspio da zauzme k. 1642. Puškomitraljezac Slavoljub Petrović-Zavrzan, u toj borbi rukom je uhvatio za cijev njemačkog »šarca«, ubacio bombu u rov i uništio neprijateljevo mitraljesko gnijezdo. Nekoliko minuta kasnije i sam je poginuo.

Drugi bataljon je bio u teškoj situaciji. Napadao je preko golog terena, a neprijatelj je bio u šumama Bavana. Neprijateljeva avijacija je stalno tukla njegove položaje. Toga dana samo njemački avioni imali su 96 poleta, i to uglavnom iznad Zelengore. Izviđački avioni su napadali čak i pojedine borce.

Videći u kakvoj se situaciji nalazi 2. bataljon, glavnina 1. bataljona pohitala mu je u pomoć i udarila u desni bok neprijatelja. I 4. bataljon je poslije izbijanja na Bavan, samoinicijativno jurišao na neprijatelja, koji je vodio borbu sa 2. bataljonom. Tako je došlo do žestokog sudara 1, 2. i 4. bataljona sa borbenom grupom »Hene« 369. legionarske divizije. Grupa »Hene« je razbijena. Povukla se kroz guste šume Bavana. Oko 18 časova bataljoni 1. brigade ovladali su Bavanom. To je bio veliki uspjeh, jer su bataljoni sa čistine, iz doline, izbili na dominantne položaje i preuzeli neprijatelju inicijativu.[54]

[53] M. Leković, *»Front«* od 1, 8. d 15. juna 1973.
[64] V. Terzić, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 40. i 41.
T. Parezanović, VIG 3/1953.
M. Novović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 305.
Raško Popović, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 152.
Rad. Popović, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 64.
B. Barjaktarević, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 132.

Na Bavanu su se borci 1. proleterske brigade mogli uvjeriti kakva im je opasnost prijetila. Još u toku dana primijećene su jake neprijateljske kolone, sa tenkovima, kako izbijaju u pravcu Konjskih voda. Pred noć je 2. bataljon 738. puka 118. njemačke divizije izbio preko Zelengore na Kozje strane i Orlovac.[55] Nijemci su išli samom ivicom grebena, tačno po horizontu. Orlovac i Kozje strane, s Nijemcima na njima, izgledali su kao do neba visoke ograde sa bezbroj oštrih šiljaka. Nijemci su stalno ispaljivali rakete, i javljali svojim susjedima dokle su stigli. Prijetili su da se kroz sat-dva, preko Ljubina groba, sruče ka Vrbničkim katunima i napadnu 1. proletersku brigadu s leđa. Komandant 1. proleterske brigade odmah je uputio jednu četu 1. bataljona ka Ljubinom grobu, da spriječi eventualni brzi silazak te uočene kolone. Na sjeveru, u šumama Balinovca i dalje, očekivane su takođe jake neprijateljske snage.

Komandant 369. legionarske divizije teško je primio gubitak Bavana. On je poslao depešu:

»Ogorčeni smo zbog napuštanja k. 1642« i naredio borbenoj grupi »Fišer« da 10. juna napadne »u jutarnjem mraku« — u rasvit, sa jednim bataljonom Videž, a borbenoj grupi »Hene« da ponovo zauzme Bavan, k. 1642.[56] Najavio je i dolazak pojačanja, i to da će lično doći na Balinovac. On je znao da je teren oko Lučkih i Vrbničkih koliba otvoren, bez šume, a okolni položaji su bili kao predodređeni da se sa njih unište opkoljene partizanske jedinice. General Liters je došao tih dana u Miljevinu, da neposredno, na licu mjesta rukovodi uništavanjem partizana. Njegovo je naređenje bilo da:

> »nijedan čovek sposoban za vojnu službu ne sme živ da napusti obruč.«[57]

Stab 1. proleterske divizije primio je u toku borbi 9. juna dva izvještaja od štaba 1. proleterske brigade u kojima je situacija ocijenjena kao vrlo kritična, sa prijedlogom da se odmah ide u proboj.[58] Stab brigade je ocijenio da postoji opasnost ako brigada ostane na tim položajima i idućeg dana mogla bi biti uništena. Stab 1. divizije složio se sa procjenom štaba 1. brigade i, pošto toga dana nije radila radio-stanica Vrhovnog štaba, u 16,30 časova izvijestio je o tome štab 2. divizije[59] i saopšio mu svoju odluku da u toku noći jedinice 1. proleterske divizije izvrše proboj. Štab 1. divizije time je preuzeo svu odgovornost na sebe. Pošto nije imao vezu sa Vrhovnim štabom, nije ni čekao na njegovu saglasnost, nego je,

55 *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 147, str. 329.

so *Izvještaj 369. legionarske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 148, str. 331. i t. XII, knj. 3, d. 91, str. 361.

57 *Naređenje komandanta njemačkih trupa u NDH,* Zbornik, t. II, knj. 9 — II deo, d. 10, str. 457.

58 Usmena izjava Danila Lekića, komandanta 1. proleterske brigade.

na osnovu procjene situacije, dejstvovao odmah, ali u duhu ranije donijetih zaključaka o pravcu proboja. Štab 1. divizije upozorio je Štab 2. divizije da obezbijedi lijevi bok svojih jedinica na pravcu Kozje strane—Ljubin grob, jer će ...

»ne čekajući smenu povući svoju 3. krajišku brigadu sa Boščije glave i Javorka«.[60]

U isto vrijeme je molio da se omogući 7. krajiškoj, 6. istočno-bosanskoj i 1. majevičkoj brigadi da se pridruže u prodoru ostalih jedinica 1. divizije.*

Uspjeh 1 .proleterske brigade na Bavanu još više je podstakao štab 1. proleterske divizije da što prije izvrši proboj kako ne bi dao vremena neprijatjelju da se sredi. U 23 časa štab 1. divizije poslao je izvještaj Vrhovnom štabu:

»Resili smo da sa 1. proleterskom i 3. krajiškom izvršimo prodor ka severu... smatramo da našim zadržavanjem ovde ne stvaramo povoljnu situaciju... mi smo vam u toku dana javili da mislimo doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto veza sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučiti brzo i odluku sprovesti odmah.«[62]

Odmah poslije izbijanja na Bavan 1. proleterska brigada pripremala se za novi juriš. Komandant brigade Danilo Lekić došao je kod 1, 2. i 4. bataljona, naredio da se rasture vatre koje su borci već bili naložili i počeli da peku konjsko meso. Tu je počeo sa organizacijom pripreme za proboj. Prvo je poslao patrolu da vrati dio 1. bataljona koji je bio uputio prema Ljubinom grobu, 3. i 6. bataljon bili su u rejonu Donje Luke.

Komandant brigade je objasnio situaciju i iznio zadatak brigade. Pitao je, kao da sebe provjerava, koliko ima članova partije u bataljonima. Naredio je da komandiri, politički komesari i vodnici, koji su ranije bili puškomitraljesci, rukuju puškomitraljezima i da svi, od komandanta do kurira, budu u streljačkom stroju, da se juriša bez obzira na prepreke i gubitke. Naredio je, jednom riječju da se po svaku cijenu mora probiti obruč.

* U Vrhovnom štabu se najprije smatralo da sa probojem treba pričekati bar još jedan dan. Kasnije se ispostavilo da je komandant 1. proleterske divizije pravilno procijenio situaciju i da je proboj izvršen u jedino mogućem momentu. Da se sačekalo još jedan dan neprijatelj bi posjeo Balinovac, a vjerovatno i Bavan, jačim snagama koje su već bile na maršu i do 10 časova trebalo je da stignu na te položaje. Toga dana, 9. juna, nije bilo radio-veze sa Vrhovnim štabom, te je komandant 1. divizije poslao izvještaj po kuriru, tako da Nijemci, koji su bili otkrili radio-šifru Vrhovnog štaba, nijesu ništa znali o pripremama za proboj. Vrhovni komandant kome nijesu bile poznate te okolnosti, ljutio se što je 1. proleterska divizija izvršila proboj bez saglasnosti i nagovijestio smjenjivanje komandanta 1. proleterske divizije.[61] (Ipak nije došlo do smjenjivanja).

bo *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 11, str. 29; 12, str. 20. i A-VII, k. 706a, f. 5, d. 45.

«• *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 10, d. 3, str. 10. *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 8, d. 23. V. Terzić, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 43 — napomena 27.

62 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 13, str. 32.

Održani su kratki sastanci komunista koji su se tu zadesili. Nije trebalo mnogo govoriti. Sve je bilo jasno. Svi su bili raspoloženi za takvu vrstu borbe. Sve je teklo bez uzbuđenja. Već gotovo mjesec dana vodili su borci brigade teške borbe, bez zastanka i bez odmora. Gubici su veliki i brigada je bila osjetno prorijeđena, ali ozbiljnost situacije nije dozvoljavala da se i na to misli. Došlo je vrijeme odluke. Borci vole takve situacije u kojima nema i ne smije biti oklijevanja.

Svaki borac se i sam pripremao za odlučujući juriš. Prokontrolisano je oružje i municija, napunjeni šaržeri, bombe namještene tako da se brzo mogu upotrijebiti, pritegnuta je obuća i utegnute torbice, da se ne klate. Sve je bilo brzo spremno. Pomoćnici puškomitraljezaca čvrsto su se držali nišandžija, da se ne bi u mraku razdvojili i zagubili u šumi.

Prije polaska na juriš, naređeno je da se ostave teški i laki minobacači i municija za njih, mitraljezi i oružje ranjenih. Sve je to sakriveno, zakopano ili uništeno. Ostavljeni su konji, kazani i drugo. To je bio novi težak trenutak. Ostavljalo se oružje plaćeno najskupljom cijenom, krvlju proletera. A kako je junaku žao ostaviti oružje ukazuju i stihovi pjesnika Njegoša, koji je kroz usta Vuka Mandušića lijepo prikazao raspoloženje borca kad se rastaje od voljenog oružja:

»Za mi ga je ka jednoga sina
Za mi ga je ka brata rodnoga.«

Bilo je rečeno da se konji poubijaju. Naređenje je malo ko izvršio. Mnogi su ostavljeni živi. Neka žive, neka pasu po toj širokoj planini. Neka ih i vuci kolju ili neprijatelj uhvati. Samo da borci to ne učine svojim vjernim saputnicima i sapatnicima.

Oko 22 časa kolona je krenula. Opšta orijentacija je bila da se prodire na sjever, jer se nije znalo koje je položaje neprijatelj posjeo, i da se nastupa sve do sudara sa neprijateljem; a već se znalo da do sudara mora doći. Ali je bilo važno, možda i presudno, ko će koga prije otkriti. Pravac »sjever« vodio je besputicom, kroz gustu šumu. Noć je bila vedra, ali bez mjesečine. A u gustoj šumi, ispod drveća bogatih krošanja i danju je tamno. Nije se vidyelo ama baš ništa. Drug se držao za druga. Niz strminu su sie borci klizali. Oborena stabla bila su prave prepreke jer ih borci nijesu vidjeli, a imali su malo snage da ih preskoče. Na svakom neobičnom mjestu drug je iščekivao druga, i tako sve od čela do začelja. Od Bavana do Balinovca nema ni dva kilometra vazdušne linije, ali je teren ispresijecan dubokim jarugama i strmim stranama. Prošla je čitava noć, a kolona još nije izbila pred Balinovac. U zoru je uspostavljena veza sa 3. i 6. bataljonom. Oni su nešto ranije izbili u potok D. Luke i već su bili otkrili gdje se neprijatelj nalazi. Komandant brigade rasporedio je bataljone. Cijela brigada se obrela u jednom streljačkom stroju, u njemu su bili svi, od komandanta brigade do kurira i kuvara. Stroj je krenuo uz Balinovac, brzo, snažno, odlučno. Njemački dresirani psi su ga brzo otkrili. Zaciktali su njemački »šarci« i mašinke. Padali su lišće i granje košeni

Komandant 1. proletrske divizije, Koča Popović i komandant 1. proleterske brigade, Danilo Lekić poslije proboja obruča na Zelengori, juna 1943.

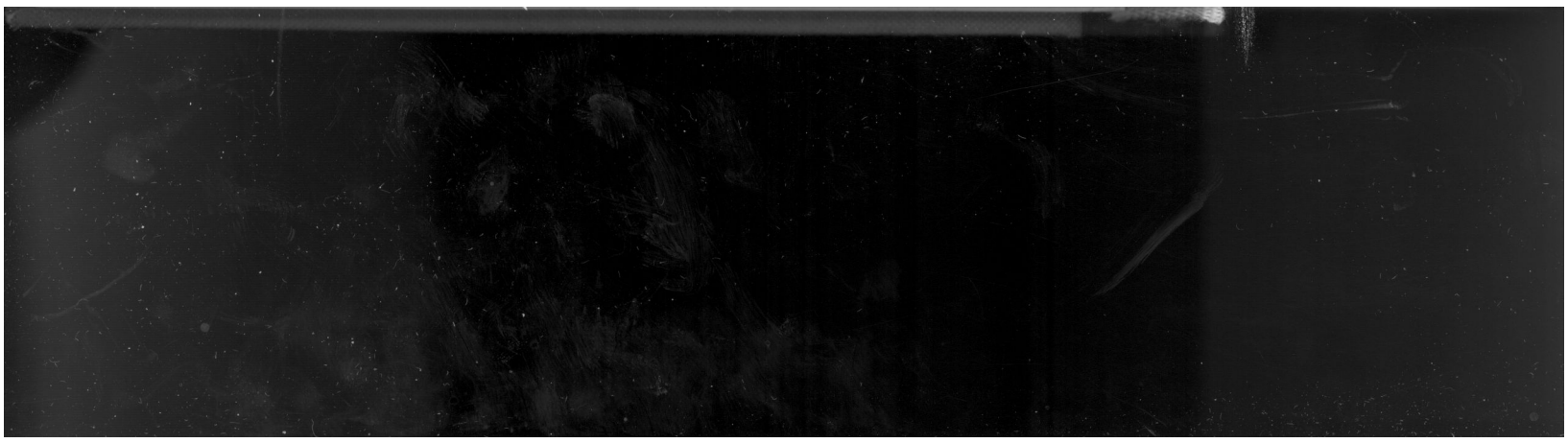
Filip Kljajić Fića

Borci kidaju meso sa ubijenog konja juna 1943. na Zelengori

Konferencija 3. bataljona poslije bitke na Sutjesci

mitraljeskim rafalima po stroju proletera. Kada je brigada stigla na blisko odstojanje otvorila je vatru. Onda su proleteri krenuli naprijed, neki preko proplanka, neki kroz šumu. To nije bio običan juriš. To su bili hitri skokovi neustrašivih ljudi. Zagrmjele su bombe i zaštektala automatska oružja, a u vazduh su letjeli zemlja, trava, korijenje i dijelovi ljudskih tijela, oprema i oružje. Sve je to nadjačavao česti poklič »juriš proleteri«. Borci su skakali u neprijateljeve rovove, uništavali protivnika vatrom, kundakom, nožem.

Juriš nije dugo trajao. Nije ni mogao dugo trajati. Do takvog juriša rijetko dolazi i teško se može ponoviti. To je bio juriš poput groma. Munja je morala nekoga spržiti. Za desetak minuta sve je bilo gotovo. Prva proleterska je probila obruč i na Balinovcu je zalepršala njena crvena zastava, a u eter su se širili radio-signali upućeni Vrhovnom komandantu:

»Prva proleterska je izvršila svoj zadatak.. . Predlažemo da i vi, sa vašim snagama, krenete u našem pravcu.«[63]

Brigada je relativno lako osvojila Balinovac. Na njemu su bile dosta slabe snage 369. legionarske divizije. Major Hene (Höhne), komandant borbene grupe »Hene«, žurio je da izvrši naređenje komandanta 369. divizije, da u »jutarnjem mraku«, u zoru, zauzme Bavan, i da mu radosno raportira, kad komandant oko 10 časova stigne na Balinovac sa pojačanjem, da je izvršio zadatak i zatvorio obruč oko partizana. On je u 5,30 časova 10. juna izvijestio depešom komandanta 369. divizije da je savladao žilav otpor partizana i izbio kroz šume Bavana na kotu 1642.[64]

Baš u to vrijeme kada je komandant borbene grupe »Hene« glavnim snagama napadao na Bavan, 1. proleterska brigada izbila je na Balinovac. Komandant borbene grupe »Hene« umjesto uspjeha i nagrade doživio je težak neuspjeh. On je odmah pokušao da se vrati i spriječi dalji prodor partizana. To mu nije uspjelo. Brigada mu nije dozvolila da se ispriječi na dominantnim kosama Pliješu i Mrčin kolibama. Četvrti bataljon obezbjeđivao je lijevo krilo brigade. Major Hene je, bojeći se da mu 1. proleterska ne presiječe odstupnicu, žurio ka Jeleču, gdje je bio štab 369. divizije. Tu je smijenjen zbog neuspjeha na Balinovcu i Bavanu.[65]

[83] *Knjiga depeša štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706, f. 15, d. 1 — depeša od 10. juna.

Izvještaj štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 13, str. 32.

Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 2, d. 8.

J. B. Tito, *Peta ojanziva,* Zbornik, t. II, knj. 1, str. 277.

K. Popović, članak, *Sutjeska,* knj. 1, str. 45.

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 460.

V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 477—480.

F. Trgo, *IV i V ojanziva.*

M. Leković, *»Front«,* br. od 1, 8. i 15. juna 1973.

Više članaka u knjizi *SUTJESKA I—V.*

[64] *Izvještaj komandanta 369. legionarske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 156, str. 343. i t. XII, knj. 3, d. 91, str. 361.

Proboj i drugog neprijateljskog obruča kod Miljevine

Cim je 1. proleterska brigada izvršila proboj na Balinovcu komandant 1. divizije odmah je ubacio 3. krajišku brigadu da širi njen uspjeh pravcem Otiš—Pliješ—Vis i Siljevac, ka selu Jeleču. Prva proleterska je produžila da goni neprijatelja preko Mrčin koliba i Jablanovog brda prema Rataju. Treća krajiška izbila je na Pliješ prije neprijatelja i napredovala ka Visu i Šiljevcu. To je onemogućilo neprijatelju da organizuje odbranu sve do Rataja.

Stab 1. divizije nije ispuštao zahvaćenu inicijativu i planirao je da se još istog dana pređe cesta Kalinovik—Foča. Zbog toga je požurivao 1. i 3. brigadu, 7. krajišku, 1. majevičku i 6. istočnobosansku koje je prikupio u toku noći, da šire postignuti uspjeh i izbiju na komunikaciju Kalinovik — Foča.

Na dan proboja 1. proleterske, 2. proleterska divizija vodila je teške borbe, naročito sa snagama koje su sa Kozjih strana i Orlovca nastupale prema Ljubinom grobu. Borbena grupa »Fišer« 369. legionarske divizije iz rejona Ošlji do —Konjske vode takođe je energično napredovala prema Videžu. Stab 2. divizije procjenio je da ispred sebe ima jake neprijateljske snage, da se neće moći probiti na zapad i odmah je predložio Vrhovnom komandantu, da se i 2. divizija probija za 1. divizijom:

> »Ako mi najkasnije sutra veče ne izvršimo marš za Kočom... mi ćemo se pod mnogo nepovoljnijim uslovima morati ponovo probijati za Kočom.«[68]

Desetog juna poslije podne Vrhovni komandant je odlučio da odustane od ranije donijete odluke da sa 2. divizijom izvrši proboj na zapad prema Konjskim vodama, i sve snage je uputio za 1. proleterskom divizijom*.

Neprijatelj je bio iznenađen silovitošću udara i izvršenim probojem 1. proleterske brigade. Utoliko neprijatnije i teže što se spremao da baš toga dana zada onaj najteži, odlučujući udarac glavnini partizanskih snaga koje su izbile u rejon Lučkih i Vrbničkih koliba. Taj teren, uglavnom nepošumljen, pružao je veoma povoljne uslove za to. Komandant njemačkih trupa u bici na Sutjesci bio je u Miljevini, a komandant 369. divizije poželio je da osmatra taj završni čin i najavio je svoj dolazak na Balinovac.

Proboj 1. proleterske pomrsio je sve namjere njemačkih komandanata. Centralna borbena grupa »Hene« u rejonu Balinovca razbijena je i bježala je ka Jeleču. Lijeva borbena grupa» Vertmiler« uplašila se i povukla ka Vrbnici, oslanjajući se na 118. diviziju u

* Međutim, uprkois proboju neprijateljskog obruča koji je izvršila 1. proleterska divizija, vrhovni komandant Josip Broz Tito, još uvijek se nije bio odlučio za brzi prodor svih jedinica Prve grupe, zbog neizvjesne situacije kod 3. i 7. divizije. Riješen da iscrpe sve mogućnosti za prihvat Druge grupe sa bolnicom, on -se sa 2. proleterskom divizijom 10. juna 1943. zadržao na području Lučkih i Vrbničkih koliba.

dolini Sutjeske. Desna borbena grupa »Fišer« iz rejona Ošlji do nije mogla pomoći grupi »Hene« zbog neprohodne duboke jaruge rijeke Govze. Komandant 369. legionarske divizije, očekujući glavni prodor u pravcu zapada, bio je poslao ka Ošljem dolu i svoju rezervu. Zbog toga je odmah intervenisao komandant njemačkih trupa, da bi zatvorio pravac kojim su nastupale jedinice 1. divizije. Kamionima je prebacio jedan bataljon 724. puka 104. lovačke divizije u rejon Jeleča.[67] U isto vrijeme je naredio da se avio-dejstva koncentrišu ispred 369. legionarske divizije. U njemačkim izvještajima uvijek se navodi broj avio-letova, a za borbe tog dana od Balinovca do Miljevine stoji: »dejstvovalo se neprekidnim borbenim naletima«.[68]

U zoru 11. juna 1. proleterska brigada izbila je na položaje koji su se protezali od sela Trebičina, gdje je bio 1. bataljon, do kose iznad Rataja.[69] Sa tih položaja je ispitivala mogućnost prelaska preko ceste. Na lijevom krilu, na Visu, Šiljevcu i prema Jeleču vodila je borbu 3. krajiška brigada. U toku dana nju je pojačala 7. krajiška brigada.

Ispred 1. proleterske, na cesti Kalinovik — Foča, neprijatelj je intenzivno saobraćao. To su dolazila pojačanja 369. legionarskoj diviziji. Poslije podne neprijatelj je krenuo iz Rataja uz stranu Glavice, k. 1001, prema 1. proleterskoj brigadi. To su bili dijelovi tek prispjelog 2. bataljona 724. njemačkog puka. Nijemci su žestoko navaljivali, podržani artiljerijom. Dočekali su ih 2. i 6. bataljon, zaustavili i odbacili ka Rataju.

Odmah poslije pada mraka 2. i 6. bataljon 1. proleterske napali su neprijatelja na Rataju. Borba je bila oštra. Nijemci su se zbili oko stare kule. Neuporedivo su se upornije branili nego legionari. Tenkovi su prešli Bistricu i uz pratnju pješadije noću su se kretali ka položajima 2. i 6. bataljona. Bataljoni su trpjeli jaku vatru. Nijesu mogli prići tenkovima da ih zaspu bombama, a pošto nijesu imali drugih sredstava za borbu samo su ih s vremena na vrijeme obasipali mitraljeskom vatrom, da bi im spriječili otvaranje kupola i osmatranje. Njemačka pješadija nije smjela da se odvoji od tenkova i da napreduje i sve više se povlačila ka rijeci i cesti. Pred zoru je ubačen u borbu 3. bataljon iz rezerve, a 1. bataljon je pojačao dejstvo na desnom krilu prema Donjem Budnju. Drugi i 6. bataljon su se pripremali da se povuku, sa namjerom da organizuje odbranu. Međutim, neprijateljska vatra bila je sve slabije a u zoru je i prestala. Neprijateljski 2. bataljon 724. puka povlačio se prema Jeleču. On je, vjerovatno, procijenio da se neće moći održati na cesti poslije žestoke borbe u toku noći. Treći bataljon je odmah to primijetio, brzo prešao rijeku i ovladao položajima u selu Ocrkavlju.[70] Drugi i 6. bataljon još se nijesu bili povukli pa su, umjesto toga, produžili nastupanje i prešli rijeku pod vatrom. Za njima su se prebacivale i ostale pridošle jedinice.

[67] *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 151, str. 336.
[68] *Izvještaj njemačkog komandanta za jugoistok,* Zbornik, t. II, knj. 9 — II deo, br. 11, str. 458.
[69] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 23, str. 55.

Odmah poslije prelaska Bistrice, 6. bataljon je preuzeo položaje kod Ocrkavlja od 3. bataljona i obezbjeđivao lijevi bok kolone od neprijatelja koji se zadržao na serpentinama prema Jeleču i tukao most na rijeci. U isto vrijeme na neprijatelja u Jeleču snažno su napadale 3. i 7. krajiška brigada, što je znatno olakšalo 1. proleterskoj da obezbijedi lijevi bok kolone.

Poslije prelaza rijeke takođe su odmah upućeni 1. i 3. bataljon da u visini sela Budanj i na Debelom brdu obezbijede desni bok kolone sa pravca od Foče. Drugi i 4. bataljon, koji je baš tada pristigao sa obezbjeđenja kod Balinovca, nastavili su nastupanje ka Jabuci, kao rezerva.

Prva brigada je poslije proboja tog obruča, morala postaviti obezbjeđenje na oba krila, dok ne pristignu i ostale snage 1. i 2. divizije. Obezbjeđenje je moralo biti što jače, jer je i Vrhovni štab toga dana definitivno odustao od pokušaja proboja na zapad, prema Teskavici, i uputio se za 1. proleterskom divizijom.

Prelazak preko Bistrice i ceste Foča — Kalinovik praktično je značio i definitivan proboj iz neprijateljskog obruča na Zelengori. Međutim, toga dana je predstojala još jedna teška borba. U prvim jutarnjim časovima neprijatelj je sa tri tenka i 8 kamiona vojnika iz 724. puka 104. lovačke njemačke divizije krenuo iz Foče u pomoć snagama 369. legionarske divizije. Prvi bataljon je bio zauzeo položaj u visini D. Budnja i otvorio je vatru na kamione. Tenkovi su se brzo vratili ka Foči, a bataljon je uništio kamione. U toj borbi učestvovalo je i oko 70 boraca koji su došli iz rasformirane 3. dalmatinske brigade da popune 1. bataljon. Oni su iskusnim proleterima pokazali da su srčani borci i da će njihov dolazak znatno ojačati brigadu.

Još 1. bataljon nije ni predahnuo od tog okršaja a od Foče se ponovo pojavio neprijatelj. Njemački streljački stroj je brzo napredovao. Prvi bataljon se maskirao na položajima i čekao da mu priđe blizu. Kada su mitraljesci 1. bataljona otvorili vatru na neprijatelja, pojavio se i 3. bataljon. Njegovo lijevo krilo savilo se od Debelog brda ka cesti i udarilo u bok i pozadinu Nijemaca, ojačanog bataljona 724. puka. Iz Foče ga je podržavao divizion haubica. Borba je trajala gotovo osam časova. Oba bataljona 1. brigade izvršili su po nekoliko juriša. Najzad je pred noć neprijatelj slomljen i natjeran na povlačenje prema Foči.

U toku noći neprijatelj je mirovao. Rano u zoru 13. juna, uz podršku tenkova i artiljerije i snažnog bombardovanja avijacije, neprijatelj je pokušao da ovlada cestom Foča — Kalinovik i spoji se sa snagama 369. legionarske divizije kod Jeleča, čime bi spriječio prelazak partizanskih snaga preko Bistrice. Toga dana su 1. i 3. bataljon imali priliku da pokažu sve svoje visoke borbene kvalitete. Svjesni da na tim položajima moraju zadržati neprijatelja i obezbijediti slobodan prolaz kolonama 2. i 7. divizije, bolnice i Vrhovnog štaba,*

* Jedino nije stigla kolona 3. divizije i veći dio Centralne bolnice. One su 10. juna prešle Pivu i izbile na Vučevo. Tri bataljona 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade uspjeli su da zauzmu Tjentište i da se probiju za Prvom grupom. Glavnina 3. divizije sa oko 1 200 ranjenih i bolesnih izbila je 13. juna na Sutjesku, prešla je kod Tjentišta i tu naišla na jake neprijateljeve snage koje su je razbile.

vodili su tešku borbu i primorali neprijatelja ne samo da odustane od svoje namjere već i da se u neredu vrati ka Foči, uz znatne gubitke. Ali su i bataljoni, naročito 1, imali znatne gubitke. Poginulo je 11 boraca.[71]

Razbijanjem obruča i prelaskom svih snaga Prve grupe preko komunikacije Foča — Kalinovik završena je velika njemačko-italijanska ofanziva na Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba. Komandant 1. divizije ocijenio je 15. juna da neprijatelj ... »očevidno nije sposoban za krupnije ofanzivne operacije«.[72] Ta ocjena je bila tačna, jer je prema naređenju komandanta njemačkih trupa operacija »Schwarz« prestala 16. juna.[73]

•

• •

Neprijatelj je uspio da spriječi prodor Glavne operativne grupe u Srbiju, da poremeti njene planove u razvoju borbe u Crnoj Gori, da joj nanese znatne gubitke u ljudstvu i materijalu, ali uprkos nadmoćnosti od 6:1 u ljudstvu i znatnoj tehničkoj nadmoćnosti, upotrebi svih rodova vojske, specijalnoj pripremi za ofanzivu i potpunom iznenađenju u početnom rasporedu na kružnoj operacionoj osnovici, nije uspio da postigne svoj osnovni cilj: da »uništi do poslednjeg vojnika« Vrhovni štab i Glavnu operativnu grupu. Vrhovni štab je znatnim dijelom snaga organizaciono očuvanim, sa 1, 2. i 7. divizijom i dijelom bolnice uspio da se probije iz njemačkog obruča. Partizanske snage su iz bitke na Sutjesci izišle i kao moralni pobjednici dokazujući svoju sposobnost da se suprotstave svakom neprijatelju i pod najtežim uslovima.

Prva proleterka brigada bila je izbila na Lim i bila u prvim redovima snaga koje su nastupale ka Srbiji. Ona se prva sudarila sa neprijateljem koji je krenuo u ofanzivu i snažno se suprotstavila najjačoj njemačkoj diviziji, 1. brdskoj. Od toga dana pa sve do kraja ofanzive 1. proleterska brigada bila je u centru zbivanja i na pravcu gde se odlučivala sudbina te bitke. Od Bijelog Polja prebačena je na fočanski pravac, sa tog pravca u dolinu Sutjeske, zatim ka Zelengori i najzad u proboj obruča na Balinovcu i Miljevini.

Brigada je probojem na Balinovcu otvorila prolaz za sve jedinice Prve grupe i Vrhovni štab, koje su bile u okruženju. To je bio uspjeh od presudnog značaja za ishod cijele bitke na Sutjesci. O djejstvima 1. proleterske brigade u bici na Sutjesci, jednostavno je, ali cjelovito, sve rečeno u depeši komandanta i političkog komesara 1. proleterske divizije Vrhovnom komandantu 16. juna 1943. godine:

> »Predlažemo najvišu pohvalu 1. proleterske brigade.. . ona je izvršila sve zadatke.«[74]

'i T. Parezanović, VIG br. 3/1953.
M. Novović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 305.
R. Vešović, članak, *Kolona i vidici,* str. 273.

72 *Knjiga depeša štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 394, f. 2, d. 2 — depeša 29.

73 *Dnevni izvještaj njemačkog štaba,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 171, str. 375.

U toku bitke na Sutjesci 1. proleterska brigada prešla je preko 400 kin po vrletima Ljubišnje, Pivskih planina, Vučeva i Zelengore i savladala duboke kanjone Tare, Pive i Sutjeske. Za to vrijeme brigada je bila u borbi, napadala ili zaustavljala neprijatelja oko 270 časova, odnosno 40 procenata ukupnog vremena provela je u borbama. Za 27 dana borci brigade nijesu ušli u kuću, ni stali pod krov da se odmore ili osuše od kiša koje su gotovo svakodnevno padale. Znoj i kiša mnogo puta su zajedno bili pratioci boraca. Stalni pokreti i borbe nijesu dozvoljavali da se pripremi ni ono malo hrane što se u početku imalo, tako da je brigada već od prvih dana ofanzive gladovala. Pa i pored toga našla je u sebi dovoljno snage da izdrži natčoječanske napore i u završnom uraganskom jurišu izvrši proboj neprijateljskog obruča.

Prvoj proleterskoj brigadi bila je čast što joj je pripao zadartak da izvrši proboj na Balinovcu, ali je bila svjesna toga da postignuta pobjeda nije samo njeno djelo nego »rezultat zalaganja, napora i žrtava svih jedinica koje su učestvovale u bici na Sutjesci«.[73]

Svoj veliki uspjeh brigada je platila velikim brojem poginulih drugova i drugarica. Poginula su 446 njena borca, odnosno gotovo 30 posto sastava brigade. Kod Šahovića, u prvoj borbi, poginulo je 16 drugova, u borbama prema Foči 44, u jurišima na Borovno i u dolini Sutjeske 57, u borbama na Zelengori 15, u jurišu i proboju na Balinovcu 30, i u teškim borbama na Miljevini, pri obezbjeđenju prolaza Vrhovnom štabu, ostalim jedinicama i bolnici, 30 boraca. Više od polovine poginulih, preko 200, izgubilo je život u Centralnoj bolnici, gdje su bili kao ranjenici ili bolesnici. Od ukupnog broja poginulih 326 su bili borci, 26 bolničarke, 23 desetara, 23 komandiri vodova, 17 politički delegati vodova, 4 omladinski rukovodioci, 8 komandiri četa, 4 zamjenici komandira četa, 8 politički komesari četa, 5 zamjenici političkih komesara četa i 2 komandanti bataljona. Osmorica su proglašeni za narodne heroje.[76]

[75] K. Popović, članak, *Sutješka,* knj. 1, str. 59.

OFANZIVA U ISTOČNU BOSNU, PRODOR U DALMACIJU, BORBE OKO TRAVNIKA

Prelaz preko pruge Višegrad — Sarajevo

Još nijesu ni bile završene borbe u rejonu Miljevine, a cijela 1. proleterska divizija već se grupisala za ofanzivu u istočnu Bosnu. Posljednje dijelove 1. brigade, na obezbjeđenju prema Foči, smijenile su snage 7. divizije 14. juna ujutro.

Štab 1. proleterske divizije, uzimajući u obzir opštu direktivu Vrhovnog štaba o nastupanju njegove grupe poslije proboja, naredio je brigadama da se grupišu na padinama planine Jahorine i pripreme za prelazak komunikacija u dolini Prače noću između 17. i 18. juna za djejstva u pravcu Romanije.[1] Međutim, pošto su 2. i 7. divizija nastupale za 1. divizijom, taj plan je promijenjen. Vrhovni štab je 15. i 16. juna naredio divizijama da se pripreme i pređu komunikacije i nastave sa ofanzivnim djejstvima u istočnoj Bosni. Time je Vrhovni štab definitivno odustao od ranije predviđenog prodora sa 2. divizijom na zapad.[2]

Prema naređenjima Vrhovnog štaba komunikacije u dolini Prače trebalo je prijeći na širokom frontu od Mesića do železničke stanice Stambolčić. Prelaz na tako širokom frontu isključivao je mogućnost koncentričnog djejstva neprijatelja, a u isto vrijeme porušiće se pruga, cesta i razni objekti na više mjesta. Osim toga, na prelazak komunikacija na širokom frontu upućivalo je i iskustvo sa prelaska komunikacije u rejonu Miljevine. Ona je pređena na vrlo uzanom prostoru, ali je prelaženje trajalo dan duže nego je bilo predviđeno, pa je neprijateljeva avijacija nanijela kolonama znatne gubitke.*

Stab 1. proleterske divizije smatrao je da je odsjek za prelazak njegovih brigada pomjeren isuviše udesno i molio je Vrhovni štab da mu dozvoli da glavnim snagama — 1, 3. i 7. brigadom — pređe komunikacije zapadno od Renovice. Stab divizije je imao u vidu da je teren između Mesića i Renovice teško prohodan i da bi mu trebalo

* Komandant 1. proleterske divizije predložio je Vrhovnom štabu... »prelaz druma treba izvršiti na širem prostoru... da bi se svela na najmanju meru efikasnost neprijateljske avijacije.. ,«[3]

[1] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 38, str. 77.

* *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 278, str. 379.

mnogo vremena da izvrši pregrupisavanje i pomjeranje brigada. Vrhovni štab je odobrio da 1. divizija glavnim snagama pređe prugu na sektoru Kaljani — Pavlovac, ali s tim da se odmah poslije prelaska orijentiše više na sjeveroistok, ostavljajući dovoljno prostora 2. i 7. diviziji za ofanzivna djejstva na sjever.[4]

U toku 15. juna 1. proleterska brigada prikupljala se u rejonu Kocelja i Hladnog brda, u šumama istočnog dijela Jahorine. Bataljoni su krenuli u toku noći, da bi prije zore izbili u šume Kocelje, kod k. 1675. Put je vodio uz strmu, golu stranu te je postojala opasnost od avijacije ukoliko prije zore ne stignu do vrha. Dogodilo se tada nešto neobično. Već na prvom zastanku, čim je pala komanda za odmor, svi su borci, a i komandanti legli pored puta i — zaspali. Svjesni da je najteže prošlo svi su se nekako opustili. Iznemoglost i opuštanje djelovali su udruženo. Sunce se bilo visoko podiglo kada je kolona ponovo krenula uz brdo.

Opuštanje poslije teških borbi, napora, gladi i velike neizvjesnosti počelo je da dolazi do izražaja već odmah poslije proboja na Balinovcu. Gladni i do krajnosti iscrpljeni borci, čim im se ukazala mogućnost da nešto pojedu, nijesu propuštali takvu priliku, makar i »liniju prekršili«. Politički komesar divizije, Filip Kljajić, blagovremeno je uočio mogućnost takvog opuštanja, slabljenja discipline i pojave nepravilnih postupaka prema imovini seljaka, pa je još 14. juna zakazao konferenciju sa politodjelima, političkim komesarima i sekretarima partijskih organizacija u šumi Jahorine, na Hladnom brdu,

> »da bi pretresli probleme i moral brigade očuvali na nivou morala Sutjeske«.[5]

U šumama Jahorine, u rejonu Hladnog brda, 1. brigadi više nije prijetila direktna opasnost od neprijatelja, osim od njegove avijacije. Štabovi, komande i partijska rukovodstva odmah su se dali na posao, da rješavaju probleme. Stab brigade je 14. juna naredio da se jedinice organizaciono srede, da se popune upražnjena mjesta komandira odjeljenja, vodova, četa i političkih rukovodilaca, da se očisti i raspodijeli oružje, municija i oprema.[6] Protivkolska četa preformirana je u četu pratećih oružja, koja je raspolagala samo sa dva minobacača i jednim mitraljezom.[7]

Na sastancima partijskih organizacija i SKOJ-a najprije je odata pošta poginulima, a onda je ukazano na osnovne zadatke, na potrebu pomoći onima koje su teški napori uzdrmali, zatim na potrebu da se objasne protekli događaji i upoznaju svi s najnovijom situacijom i predstojećim zadacima. Trebalo je, praktično, dovesti bataljone u »normalno« ratno stanje, pripremiti ih za izvršavanje borbenih i političkih zadataka. To je podrazumijevalo mjere za sprječavanje samovoljnog udaljavanja iz jedinica, čuvanje discipline, zavođenje

[4] *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 468.

5 *Pismo političkog komesara 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 10, d. 1.

« Naređenje štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 709, f. 2, d. 24.

pune odgovornosti svakog pojedinca za izvršavanje zadataka, razvijanje budnosti prema neprijatelju, kao i intenzivan politički, kulturni i vojnostručni rad.[8]

Možda bi se moglo postaviti pitanje zbog čega se toliko ukazivalo na probleme borcima, koji su pokazali čudo od junaštva, izdržali sve napore i izvršili svako naređenje. Ipak kada su juriši završeni i zadaci izvršeni, razumljivo je da su borci razmišljali i tražili objašnjenja kako je do svega toga što se desilo došlo, jedinice su bile suviše prorijeđene; gotovo svakog trećeg druga nije bilo.

Brigada je više od mjesec dana vodila teške borbe. Ni pod krov borci nijesu ulazili, a kamoli odijelo skidali radi odmora. Nije se imalo vremena ni »oči oprati«, brijati se, ili šišati. Zato je na prvom odmoru u šumama Jahorine zaista nastalo pravo »čistilište« od prljavštine i vašaka, a zatim se čistilo i pripremalo oružje, krpljena je odjeća i obuća, brijalo se i šišalo. Naravno, taj veliki posao nije bio zamoran, u prirodi je čovjeka da ga promjena posla odmara. Štabovi, komande i odgovarajući intendantski organi uložili su maksimum napora da se borci nahrane. Stab brigade naredio je da se pripremi hrana za tri dana.

Noću između 16. i 17. juna 1. proleterska brigada prebacila se iz šuma Hladnog brda u rejon Butkovići — Bare. Bataljonima je naređeno, da spriječe kretanje seljaka i onemoguće djelovanje neprijateljeve obavještajne službe. Četvrti bataljon, koji je izviđao cestu Renovica — G. Bare, u zasjedi je dočekao njemački kamion pun namirnica, brašna i konzervi. To je bio lijep plijen, jer brašno je bilo postalo »mislena imenica«.

Komandant njemačkih trupa pažljivo je pratio kretanje Glavne operativne grupe poslije proboja kod Miljevine. Njegova je procjena bila da se oko 4 000 partizana probilo na tom pravcu. Kad mu nije uspjelo da ih uništi u dolini Sutjeske i na Miljevini, pripremio im je novu barijeru na komunikacijama u dolini Prače. Najprije je prebacio 369. puk 369. legonarske divizije u Podgrad, a izviđački bataljon te divizije u Praču. Zatim je 18. juna uputio jednu borbenu grupu (dva ojačana bataljona 738. puka i izviđački bataljon 118. divizije) iz doline Sutjeske prema Ustikolini i Goraždu. Borbena grupa 369. divizije ojačana je tenkovima iz 202. bataljona. U Palama, Bistrici, Podgrabu, Prači, Renovici, Barama i Orahovici nalazio se jedan bataljon 1. ustaške brigade i jedan bataljon 9. domobranskog puka. Na prugu su upućena i dva ustaško-domobranska oklopna voza i jedan njemački.[9]

Komandant njemačkih trupa nije mnogo žurio sa prebacivanjem jedinica. Prema njegovom mišljenju operacija »Svare« završena je 15. juna te je smatrao da ima dovoljno vremena da posjedne, jakim snagama, dolinu Prače.

Stab 1. divizije naredio je prigadama da pređu komunikacije noću 17. juna. Majevička i 6. istočnobosanska brigada, koje su bile u posebnoj koloni, prešle su preko pruge istočno od Mesića, 3. kra-

« Isto

jiška kod Renovice, lijevo od nje 1. proleterska, štab divizije i divizijska bolnica, a na lijevom krilu 7. krajiška brigada.[10]

Brigade su izbile na komunikacije čim je pala noć i naišle na slabog neprijatelja. Brzo je razbijen 2. bataljon 9. domobranskog puka i jedinice su u kolonama prelazile preko ceste i pruge. Uz put je trebalo porušiti prugu, ali to je bilo teško, jer jedinice uopšte nijesu imale eksploziva i alata.

Neprijatelj je brzo reagovao na pojavu kolona kod Renovice i iz Prače je uputio ustaško-domobranski oklopni voz i sedam tenkova. Pošto ni pruga ni cesta nijesu bile porušene, oklopni voz i tenkovi presjekli su kolonu 1. proleterske brigade. Oklopni voz i tenkovi bili su bez pratnje pješadije i zato su se po mraku vrlo oprezno kretali. U međuvremenu lijevo krilo brigade uspjelo je da djelimično ošteti prugu i oklopni voz našao se odsječen. Pristigao mu je u pomoć njemački oklopni voz sa grupom radnika, opravili su prugu i oba voza su se povukla prema Prači.[11] Poslije kraćeg zastoja brigada je prešla prugu i cestu. Poginula su tri borca i komandir čete Milutin Tanasijević, iz 6. bataljona.[12]

Lijeva kolona, 2. i 7. divizija i Vrhovni štab, poslije borbe uspjela je da pređe komunikacije u dolini Prače. Time je dobijena široka osnovica za dalja ofanzivna djejstva.

Na komunikacije u dolini Prače stigao je samo dio snaga koje je odredio komandant njemačkih trupa — i to iz 369. legionarske divizije. Vodili su borbu sa 2. proleterskom divizijom koja ih je razbila. Ta njemačka legionarska divizija nastavila je da strada, poslije Bavana, Balinovca i Miljevine, sada na Prači. Nijemci su bili više nego ogorčeni što su partizani ovom prilikom bez teškoća prošli. Komandant njemačkog puka »Branderburg«, ljut zbog tog neuspjeha, smatrao je da se partizani mogu uništiti jedino angažovanjem »čistih njemačkih« snaga, aludirajući na poraze 369. legionarske divizije. A komandant 3. domobranskog zbora iz Sarajeva prigovorio je Nijemcima, navodno lično zapovjedniku njemačkih snaga u Örvatskoj kako je trebalo goniti uznemirenog, gladnog i prepolovljenog neprijatelja, uz to i bez municije i teškog naoružanja, ali koji je ipak bio toliko jak da nanese dosta zla hrvatskim snagama u istočnoj Bosni.[13]

Ljuti jedni na druge, Nijemci i snage NDH, ostali su u dolini Prače, a brigade Glavne operativne grupe nastupale su, u više kolona, kroz istočnu Bosnu. Pet brigada 1. proleterske divizije našlo se 20. juna sjeverno i istočno od Rogatice, a snage 2. i 7. divizije na Romaniji. Prva proleterska brigada koncentrisala se u rejonu Ra-

io Naređenje štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 44, str. 93.

» Bojna relacija satnije oklopnih vozova, Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 251, str. 556—560. i A-VII, fond NDH, k. 57, f. 9, d. 9.

[12] B. Božović, članak, »*Prva proleterska,«* knj. 2, str. 399.
M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 312—324.

ketnica — Vjeternik — Sokolovići,[14] 3. krajiška desno od nje, kod sela Zakomo, a 7. krajiška prema Sokolcu.

U istočnoj Bosni tada su se nalazile relativno slabe neprijateljske snage, i to uglavnom jedinice NDH — 1. ustaška brigada i 15. pješadijski puk domobrana. Komandant 3. domobranskog zbora iz Sarajeva obustavio je ofanzivu na partizanske odrede u istočnoj Bosni i naredio da se ustaške i domobranske snage koncentrišu u velikim gradovima i pripreme za odbranu. Kako nije imao rezerve da pomogne ugroženim garnizonima tražio je pomoć ali »pomoći niotkuda, a pomoć traže svi i svuda«.[15] Videći šta ga je snašlo, u isto vrijeme kritikuje Nijemce:

> »Učinjena je krupna strategijska pogriješka što za nacrtno pregrupisanje njemačkih četa prema sjeveru i istoku nijesu korišćeni pravci gonjenja prema sjeveru, protiv već rastrojenog neprijatelja i time se stvorilo opravdano uvjerenje da su partizani uspjeli razbiti njemački obruč.«[16]

Ustaško-domobranske snage bile su grupisane: u Vlasenici 3. ustaški batalojn, 3. četa 22. bataljona i 15. pješadijski puk, bez jednog bataljona, u Han-Pijesku 28. ustaški bataljon, u Srebrenici, Drinjači i Bratuncu 29. ustaški bataljon, u Rogatici 24. bataljon. Ustaška milicija je povučena iz manjih mjesta i koncentrisana u navedenim gradovima.[17]

I četničke snage u istočnoj Bosni bile su veoma slabe: oko 30 četnika u rejonu Sočića, oko 200, sa četiri puškomitraljeza, u planini Devetak, 30 do 40 u rejonu Zepa, i još nekoliko manjih grupa koje su se skrivale.[18] Cim su doznali da dolaze proleterske brigade uklonili su se, da izbjegnu sudar sa njima.

Snage i raspored neprijatelja u istočnoj Bosni bili su idealni za ofanzivna djejstva brigada 1. proletrske divizije. Usamljeni bataljoni ustaša bili su slabi da pruže jači otpor brigadama. Osim toga, uspješnoj ofanzivi brigada znatno je pomoglo i postojanje partizanskih odreda u Birču i na Majevici, kao i dvije vojvođanske brigade, koje su se nalazile sjeverno od Vlasenice. Moral tih jedinica bio je na visini, jer su uspješno prebrodili ustaško-domobransku ofanzivu protiv njih, a sada su im došle u pomoć proleterske divizije, sa kojima i dvije istočnobosanske brigade — 6. i Majevička.

Prva proleterska brigada zadržala se tri dana u Sokolovićima i na južnim padinama planine Devetak. Tu je dovršeno sređivanje jedinica, započeto na Jahorini. Štab brigade je upozorio bataljone:

> »Na ovom sektoru zadržaćemo se dva do tri dana i to vrijeme sva naša vojno-politička rukovodstva moraju iskoristiti za puno sređivanje jedinica. Treba odmah regulisati dobru ishranu ljudstva isključivo organizovanim putem.«[10]

Obavještenje štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 52, str. 109.

[15] Isto kao pod 13.

« Izvještaj 3. domobranskog zbora, Zbornik, IV. knj. 14, d. 241, str. 252.

i' *Izvještaj 369. legionarske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 179, str. 390.

is Izvještaj obavještajnog centra 1. proleterske divizije, A-VII, k. 706, f. 6, d. 8.

Razbijanje ustaških bataljona i oslobođenje Han-Pjeska i Vlasenice

Odmor brigade nije smio biti dug. Neprijateljske snage su bile slabe i razbacane po garnizonima pa im se nije smjelo dozvoliti da se koncentrišu i organizuju jači otpor. Uostalom, uspjeh je i najbolji lijek za dobijene rane, a one kao što je rečeno nijesu bile male.

Brigada je krenula u ofanzivu. Prešla je Devetak i obrela se na teritoriji Krama, Džimrija, Brestovca, a slijedećeg dana i u Mekotama, Kusači i Crnoj Rijeci.[20] Brigadi je bilo osnovno da s jedinicama pređe teren koji su do tada kontrolisali četnici i ustaše, eventualno da uz put razbije ustaške i četničke jedinice, zatim da politički djeluje i da se približi ustaškom garnizonu u Han-Pijesku. U nastupanju brigada je bila oprezna da je ne bi iznenadile, iz šuma planine Devetak četničke ili ustaške grupe. Desno i lijevo od nje nastupale su 3. i 7. krajiška brigada.

Poslije podne 24. juna 6. bataljon je došao u dodir sa 28. ustaškim bataljonom kod Han-Pijeska. Čim su se patrole sukobile bataljon je požurio. Za njim je nastupao 4. bataljon, kao neposredna rezerva. Ustaše su se povukle u grad i pripremale za odbranu. Tada su na njih ispaljene dvije mine iz minobacača, toliko ih je svega 1. brigada imala! Jedna je pogodila uzvišicu, centar ustaške odbrane, ali su ustaše i dalje iz bunkera jakom vatrom štitile prilaze gradu. Tada je 6. bataljon uputio jače odjeljenje da obiđe bunkere i napadne ih s leđa. Čim su ustaše primijetile da ih partizani napadaju i sa te strane povukli su se kroz gustu borovu šumu prema Vlasenici. Han-Pijesak je oslobođen ranije nego je planirano, prije nego su pristigli ostali bataljoni. Brigada je došla do znatnog plijena: nekoliko malih bacača, veće količine drugog oružja i municije i punih magacina brašna, makarona, marmelade i zejtina.[21]

U vrijeme dok je 1. proletrska oslobađala Han-Pijesak trebalo je da 1. i 2. vojvođanska brigada oslobode Vlasenicu. Pošto to nijesu učinile Vrhovni štab je naredio 1. diviziji da izbije u rejon Vlasenice, Srebrenice i na Drinu, i da ispita mogućnost prebacivanja većih snaga preko Drine.[22] No, događaji koji su uslijedili pokazali su da je pohod u Srbiju još uvijek samo — velika želja. Stab 1. divizije odlučio je da najprije oslobodi Vlasenicu.[23] Prva proleterska brigada napadala je sa juga, a 1. i 2. vojvođanska, prema naređenju Vrhovnog štaba,[24] trebalo je da napadaju sa sjevera i da obezbijede pravac od Zvornika.

20 *Naređenje štaba 1. proletesrke brigade,* A-VII, k. 709, f. 2, d. 30.
21 M. Mitrović Rade, članak, *»Prva Proleterska,«* knj. 2, str. 405.
22 *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 9, d. 291, str. 411. i 292, str. 412.
Direktiva zamjenika načelnika Vrhovnog štaba, Zbornik, t. II, knj. 9, d. 294, str. 414.
23 *Naređenje delegata Vrhovnog štaba i komandanta 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 78, str. 170.

Vlasenicu je branilo oko 2 000 dobro naoružanih ustaša i domobrana — 3. ustaški bataljon i dijelovi 28. bataljona, koji su stigli iz Han-Pijeska, 15. pješadijski puk domobrana, bez jednog bataljona, i bataljon milicije. Naoružani su bili jednim brdskim topom, sa 4 teška bacača mina i velikim brojem mitraljeza i puškomitraljeza." Grad je bio pripremljen za odbranu. Na uzvišenjima Kiku i Orlovači neprijatelj je napravio bunkere.

Prva proleterska brigada imala je zadatak da sa 4. i 6. bataljonom zauzme jako uporište Orlovaču, a sa 1. i 3. bataljonom Kik i da potom prodre u grad i spoji se sa vojvođanskim bragadama. Drugi bataljon je bio u rezervi. Najteži zadatak imali su 1. i 3. bataljon, jer je Kik goli brijeg vrlo strmih i teško pristupačnih strana. Na vrhu brda i na kosama bilo je nekoliko bunkera i rovova.

Vatrena moć brigade bila je slabija nego ikada. Nije imala topova, ni municije za minobacače. Morala se zato vratiti na davnoprošlu praksu i osloniti na svoje bombaše, koji su hrabrog srca, brzo i vješto podilazili bunkerima i bombama rješavali bitku. Dobro su iskorišćeni i laki bacači zaplijenjeni u Han-Pijesku.

Ustaše i domobrani su se uporno branili. Njihov 15. puk bio je poznat po borbenosti i bio je pohvaljivan za uspješnu borbu protiv partizana. Municije su imali dosta i znali su da će im je, ako im nestane, avioni doturiti, koliko god im treba. Minobacači i top zasipali su minama i granatama teren na kojem su pretpostavljali da se nalaze partizani. Zora se približavala i ustaše i domobrani su očekivali spas. Smatrali su da će borba pred zoru prestati. Vojvođanske brigade nijesu napadale što je povećalo njihovu nadu.

Bataljoni 1. brigade počeli su napad sa zakašnjenjem. Vodiči su bili neprijateljski raspoloženi, pobjegli su i ostavili bataljone da se orijentišu prema neprijateljskoj vatri. Do zore oni su zauzeli nekoliko bunkera. U zoru je ubačen u borbu i 2. bataljon. On se u trku sjurio niz stranu, i između Orlovače i Kika jurišao prema crkvi i centru grada. U isto vrijeme su svi bataljoni izvršili nov snažan pritisak. Nastala je paklena vatra. Ustaše i domobrani 15. puka bili su iznenađeni. Umjesto očekivanog prekida borbe partizanski napad je pojačan! Ustaše i domobrani trpjeli su velike gubitke. Poginulo je 15 njihovih oficira i mnogo vojnika. Rasulo u njihovoj odbrani došlo je iznenada. Spašavao se kako je ko mogao, uglavnom bježeći prema Zvorniku. Prva i 2. vojvođanska brigada dočekivale su ih i takođe im nanosile gubitke. Mnogi su zarobljeni, a među njima i komandant garnizona u Vlasenici.

O borbi za oslobođenje Vlasenice najbolje govore neprijateljevi izvještaji. Komandant 3. domobranskog zbora izvještava:

»Dne 26. ovog mjeseca neprijatelj je sa snagama navodno oko 10 000 partizana (stvarno je napadala samo 1. brigada sa oko 1 000 boraca — M. V.), sa sviju strana napao Vlasenicu... oružje i streljivo u Vlasenici izgleda sve je palo neprijatelju u

ruke.«[86] »Od 3. i 28. razbijene ustaške bojne iz Vlasenice do sada stiglo u Zvornik 440 ustaša, a sudbina ostalih nepoznata.«[27] »Druga bojna ove pukovnije (bataljon 15. puka — M. V.) sudjelovala je u odbrani Vlasenice, kojom prilikom je zarobljeno odnosno nestalo 9 časnika i 230 domobrana, među kojima i sam zapovjednik pukovnije.«[28]

Najkompletniji je, ipak, izvještaj zapovjednika žandarmerijskog voda iz Vlasenice. U njemu stoji:

»U ovoj borbi poginulo je 15 domobranskih i ustaških časnika, a ustaše i domobrani što poginulih, a što zarobljenih svakako više od polovine brojčanog stanja.«[29]

U Vlasenici je brigada zaplijenila znatne količine oružja i municije, u trenutku kada joj je i bilo najpotrebnije da pojača svoju vatrenu moć. Također je bogat bio plijen opreme i namirnica. Majstorstvo brigade u vođenju napada i sadjejstvo među bataljonima došlo je do punog izražaja. Brigada je izgubila 4 borca.[30]

Pored Han-Pijeska i Vlasenice u to vrijeme su oslobođeni i Olovo, Kladanj i Srebrenica. Njih su oslobodile druge jedinice Glavne operativne grupe. Tako je stvorena relativno velika slobodna teritorija u istočnoj Bosni. Svega 15 dana prije oslobođenja Vlasenice vodile su se najteže borbe u bici na Sutjesci. Sada se proleteri sasvim dobro osjećaju u gradu! Mladim ljudima brzo se vratila snaga. Pjesma, igra, priredbe, sve je to odmah došlo na dnevni red. Prednjačili su omladinci 3. bataljona, koji su prvi organizovali drugarsko veče. A 2. bataljon, koji je određen da bude posadna jedinica, čak je organizovao i fudbalsku utakmicu.

Na oslobođenoj teritoriji 1. brigada srela se sa starim poznanicima, partizanima sa Romanije i iz Birčanskog odreda. Veliko zadovoljstvo joj je pričinio i susret sa vojvođanskim brigadama. Njihovi borci su se divili brigadi: oslobodila je Vlasenicu, što oni nijesu bili uspjeli.

U oslobođenoj Vlasenici i intendanti su dočekali svoj dan. Najzad i za njih nije bilo problema oko snabdijevanja jedinica. Zaboravili su riječi »nema ništa«. Borci su tražili da im se ne kuva mnogo mesa. Željeli su hljeba, mnogo hljeba, ili nešto drugo, ali samo da i to bude od brašna. U 3. bataljonu su napravili »brdo« palačinki i debelo ih filovali marmeladom. Drugi bataljon je zamolio jednu bulu da napravi urmašice. Tepsija za tepsijom urmašica je nestajala. Ne treba se čuditi — glad na Zelengori bila je stravična.

[2]« *Izvještaj 3. domobranskog zbora,* A-VII, fond NDH, k. 79, f. 1/6, d. 3. i Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 243, star. 529.

27 *Izvještaj 3. domobranskog zbora,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 245, str. 540.

28 *Bojna relacija 3. domobranskog zbora,* Zbornik, t. IV, knj. 14, d. 250, str. 551.

2» *Izvještaj oružanog voda,* Zbornik, t. IV. knj. 14, d. 252, str. 561.

[30] M. Mitrović Rade, S. Lazić, Lj. Veselinović, Đ. Vojvodić, J. Popović, članci, *»Prva proleterska«,* knj. 2. str. 405—430.

R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 281.

Oslobođenje Zvornika

Istog dana kad je Vlasenica oslobođena štab 1. divizije, pod čiju komandu su stavljene 1. i 2. vojvođanska brigada, u duhu naređenja Vrhovnog štaba uputio je glavne snage prema Zvorniku.[31] Bataljoni 1. brigade su 28. juna ušli u Drinjaču i iz nje istjerali neke dijelove ustaških bataljona koji su tu dobježali iz Vlasenice, žandarme i dijelove 29. ustaškog bataljona. Glavnina brigade, 1, 4. i 6. bataljon izbila je na teritoriju Novo Selo — Snagovo — Glumine, a 2. vojvođanska u rejon Glumine — Križevci — Kamenice. Drugi i 3. bataljon 1. brigade, koji su ostavljeni kao posada u Vlasenici, bili su istovremeno orijentisani i prema Pločama, kao eventualna rezerva 3. krajiškoj i 6. istočnobosanskoj brigadi, koje su imale zadatak da spriječe prodor neprijatelja od Sokolca prema Han-Pijesku. Druga vojvođanska brigada stavljena je pod komandu 1. proleterske brigade, a 1. vojvođanska je ostala kao rezerva u Kamenicama.

Zadatak grupe brigada bio je da pripreme napad na Zvornik. Zamjenik komandanta 1. brigade Miloje Milojević htio je da napadne Zvornik sa prispjelim bataljonima, ali to nije dozvolio komandant divizije.[32]

Prva proleterska i dvije vojvođanske brigade sužavale su obruč oko Zvornika, protjerale sve predstraže i patrole iz okolnih sela i natjerale ustaše u sam grad.

Garnizon u Zvorniku bio je veoma jak. Grad je branilo oko 3 000 vojnika, iz nekoliko jedinica: 21. ustaški bataljon, koji se, kompletan, odranije nalazio u Zvorniku,[33] 29. ustaški bataljon, koji je povučen iz Srebrenice da bi ojačao odbranu grada, i jedna četa domdo vojnika. U grad su stigli i dijelovi 3. i 28. ustaškog bataljona i 15. puka domobrana koji su uspjeli da pobjegnu iz Vlasenice i Drinjače.[34]

Dobjegli dijelovi potučenih jedinica bili su jako uplašeni. Ustaše su, sem toga dobjegle bez oružja i uniformi. Bježeći pred goniocima bacali su ih uz put da bi se, ako budu zarobljeni, predstavili kao domobrani. Njih je trebalo najprije obući i obuti, a zatim naoružati i organizovati za borbu.

Zvornik je bio veoma utvrđen. Okolna brda Mlađevac, Gaj i Zmajevac načičkana su bunkerima i uzorana rovovima. Glavni oslonac odbrane bila je Kula, stara tvrđava iz 14. vijeka, koja je mnogo puta odolijevala napadima Turaka i Austrijanaca. Ustaše su smatrale da će Kula i ovoga puta odoleti, bez obzira na jačinu snaga koje su napadale.

U gradu je bilo nekoliko hiljada izbjeglica iz susjednih sela.[55] To su seljaci koji su se još plašili partizana, a njihov strah je uvećan

si *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706, f. 5, d. 27.
sa *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 8.

33 *Izvještaj obavještajnog centra 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706, f. 5, d. 10.
si *Izvještaj ustaškog stožera Usore,* Zbornik, t. IV knj. 15 d. 262, str. 530.

velikom pogibijom ustaša i domobrana u Vlasenici. Strahu se pridružilo čuđenje odakle sada tako jake snage, a do juče im je govoreno da su proleteri uništeni. Svakako je to doprinijelo slabljenju morala branilaca grada.

Komandant zvorničkog garnizona ipak se pribojavao, iako je imao dosta jake snage u gradu. Tražio je pomoć u motorizaciji, oklopnim kolima i tenkovima, da bi mogao lakše manevrisati po gradu i intervenisati na najugroženijim mjestima.[36] Komandant 369. legionarske divizije uputio mu je u pomoć bataljon 370. puka i dvije čete 3. bataljona tuzlanske oblasti, sa tri tenka. Pomoć je krenula iz Caparda, ali nije stigla daleko. U visini k. 528, u Gluminama dočekali su je 4. bataljon 1. proleterske i dijelovi 1. vojvođanske brigade i primorali da se vrati.[37]

Garnizon je raspolagao sa više minobacača i velikim brojem automatskog oružja. Blizina Caparda, gdje su se nalazile jake snage, mogućnost dobijanja pomoći iz Bijeljine i eventualna pomoć nedićevaca i Nijemaca s desne obale Drine, bile su jedine nade branilaca Zvornika.

Zapovijest za napad na Zvornik izdao je štab 1. proleterske divizije. Grad je napala 1. proleterska brigada i po jedan bataljon iz 1. i 2. vojvođanske brigade. Ostali bataljoni vojvođanskih brigada određene su za obezbjeđenje prema Capardima i Bijeljini. Za napad na grad raspolagalo se sa 6 minobacača i jednim brdskim topom 60 mm, sa 4 teška mitraljeza i preko 100 puškomitraljeza, i sa dosta ručnih bombi i municije iz Han-Pijeska i Vlasenice.

Napad na Zvornik 1. proleterska brigada počela je 4. jula u 21 čas, na dan kada je, dvije godine ranije, CK KPJ donio odluku o dizanju ustanka naroda Jugoslavije. Na utvrđeni Mlađevac napadali su 2. i 3. bataljon, na Gaj, Kulu Grad i Zvornik 4. i 6. bataljon, duž puta Caparde — Zvornik napadao je bataljon 1. vojvođanske brigade, a sa sjevera, preko brda Zmajevca, 1. bataljon 1. proleterske i jedan bataljon 2. vojvođanske brigade. Prvi bataljon je, koristeći šumu, po danu prešao cestu Caparde — Zvornik kod Lisine i blagovremeno stigao na polazni položaj.[38]

Svi bataljoni su napad počeli na vrijeme. Kako su ustaše bile daleko isturile predstraže, streljački stroj je morao obazrivo da nastupa. Prava borba je počela tek oko 22 časa. Pošto nije postignuto iznenađenje moralo se pribjeći snazi, vještini i lukavstvu. Ono malo minobacača, što je brigada imala, postavljeno je na položaje još u toku dana, kada su i uzeli elemente za gađanje. Puškomitraljesci su štitili bombaše koji su podilazili rovovima.

Na Mlađevcu je i slučaj pomogao partizanima. Dok su bombaši podilazili rovovima, kao rukom spuštena pala je mina minobacača u neprijateljsko mitraljesko odjeljenje. Odmah zatim u rovove su

36 *izvještaj ustaškog stožera* — kao pod 34.
[37] Lj. Pajović, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 239.
Izveštaj ustaškog stožera, Zbornik, t. IV, knj, 15, d. 262, str. 530.

Smotra 6. bataljona avgusta 1943. na Petrovom polju

Grupa boraca na oclmoru na Petrovom polju

Grupa boraca 3. bataljona na zaplijenjenom tenku

Dunja Vlahović vakciniše borce protiv tifusci avgusta 1943.

doletjele i bombe bombaša 2. i 3. bataljona. Mnogo mrtvih u trenu bilo je premnogo i za ustaše. Uplašili su se i u panici napustili rovove.

Četvrti i 6. bataljon također su izbacili neprijatelja iz rovova i snažno napadali Kulu Grad. Njima su pristigli u pomoć 2. i 3. bataljon, koji se uopšte nijesu zaustavili poslije likvidacije uporišta na Mlađevcu. I tvrđava je pala zahvaljujući preciznosti nišandžija i hrabrosti bombaša. Ustaše su nagrnule u grad, da bi otuda nastavile odbranu. Treći bataljon je direktno išao ka mostu na Drini, kao da je prethodno »pročitao« namjeru neprijatelja.

U zoru su svi bataljoni bili na dobrom putu da izvrše zadatak. Sjeverna kolona, 1. bataljon 1. proleterske i jedan bataljon 2. vojvođanske brigade, bombama su istjerali neprijatelja iz Zmajevca i natjerali ga u grad. Neprijatelj nije očekivao napad s te strane pa je bio iznenađen. Pritisak je jačao sa svih strana. Kad su zauzeti Mlađevac, Kula Grad i Zmajevac, Zvornik se ukazao kao na dlanu. Sa tih položaja mogla se uspješno tući svaka tačka u gradu. S vremena na vrijeme oglasio bi se i jedini partizanski top, poslao poneku granatu, tek toliko da pojača psihološki pritisak na neprijatelja. Ustaše su gubile uporišta jedno za drugim. Puškomitraljesci su »zakivali« otvore na kućama iz kojih su se ustaše branile.

Oko 11 časova nastala je velika pometnja u odbrani grada. Došao je onaj najteži trenutak koji se može desiti tučenoj vojsci. Nije više bilo organizovane odbrane, ali ni organizovanog odstupanja. Počelo je bezglavo bježanje da bi se iznijela glava ispred ubitačne vatre, koja je stalno jačala. Jedini pravac koji je obećavao kakav takav spas branioci su vidjeli u tome da pređu preko Drine, u zagrljaj nedićevaca. Samo je rat mogao režirati tako smiješnu, ali i karakterističnu situaciju — da ustaše traže spas u Srbiji!

Neorganizovana rulja ustaša, domobrana i izbjeglica pohrlila je ka mostu. Treći bataljon, koji je prvi izbio nadomak mosta, postavio je sva svoja automatska oružja tako da ga tuku. Pomagali su im i puškomitraljesci 1. i 6. bataljona, tako da je više od 50 automatskih oružja tuklo most iz neposredne blizine. To je neponovljiva slika. Oni koji su se zadesili na mostu padali su kao pokošeni. Neki su, još živi, skakali u Drinu, ne bi li se plivanjem spasili.

Grupa za grupom ustaša ipak je pokušala da pređe most i slika užasa se ponavljala. Mitraljesci i puškomitraljesci mijenjali su cijevi, usijane od dugih rafala.

Na desnu obalu Drine, na kosi iznad rijeke, stigli su Nijemci iz 104. divizije sa protivkolskim topovima. I nedićevci su pomagali ustašama, ali je sve to bilo uzaludno. Oko podne Zvornik je oslobođen i na tvrđavi su zalepršale crvene zastave 1. proleterske brigade.

Plijen je bio ogroman. Brigada je nadoknadila znatan dio izgubljenog naoružanja na Zelengori. Sada je opet imala topove i minobacače kao ranije, i mnogo automatskog oružja. Odmah je organizovana evakuacija plijena. A svi vojni objekti u gradu, i most naravno, srušeni su.

Oslobođenje Zvornika predstavljalo je izvanredan uspjeh, jer je to bio veliki i jak neprijateljski garnizon. U njemu je do nogu potučena 1. ustaška brigada, brigada po zlu čuvene crne legije, koja je

palila, ubijala i pustošila gdje je god stigla. Jedan bataljon razbijen je kod Han-Pijeska, drugi je više nego prepolovljen u Vlasenici, a oba su dotučena kod Drinjače. U Zvorniku su do nogu potučena još dva bataljona i ostaci prethodno tučenih. Nikada se više 1. ustaška brigada nije mogla oporaviti od tih udara. Koliko je neprijateljskih vojnika poginulo u Zvorniku nikada nije ustanovljeno, jer ih je mnogo odnijela plahovita Drina. Ali ih je poginulo mnogo, više stotina, odnosno »više od polovine brojčanog stanja«, kako piše u neprijateljevim izvještajima.[39]

Oslobođenje Zvornika nije značilo i prestanak borbe oko njega. Nijemci i nedićevci stalno su otvarali vatru sa desne obale Drine. Jedan protivkolac uporno je gađao kuću u kojoj je bila jedna četa 3. bataljona. Četa je izgubila dva borca i jedva je izbjegla teže gubitke.

Neposredno poslije oslobođenja Zvornika Nijemci su poslali 3 eskadrile da ga bombarduju. Grad je bio sav u plamenu i ruševinama. Štab 1. divizije očekivao je to i blagovremeno je naredio:

»Po likvidaciji Zvornika... ni jedna druga jedinica ni borac ne smeju se zadržati u gradu.«[40]

Bataljoni su na vrijeme napustili grad, sem 3. bataljona, koji je ostao da kao posadna jedinica obezbjeđuje Zvornik prema Drini i da organizuje izvlačenje plijena.

Pogibija Filipa Kljajića Fiće

Još dok je borba trajala u Zvornik je došao politički komesar 1. divizije Filip Kljajić Fića. Po svom običaju, našao se tamo gde su se vodile borbe, gde je trebalo pomoći da se zavede red, da se pomogne drugovima u rješavanju složenih zadataka. Zajedno sa jedinicama pošao je i da se skloni iz grada. Na kraju samog grada, u trenutku kada mu je trebalo još samo koji korak pa da zađe u mrtvi ugao dolutao je metak sa desne obale Drine. Metak je imao samo toliko snage da uđe u grudni koš, prekine aortu i smrtno rani političkog komesara 1. proleterske divizije.

Na dan osnivanja 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića još uvijek je nosio zavoj, na rani koju je zadobio u Srbiji. Prvi je tada izgovorio riječi o brigadi, prvi joj je komandovao: »Brigada mirno!« Od njega su proleteri prvi put čuli naredbu Vrhovnog komandanta

3» *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 473.
V. Dedijer, Dnevnik, str. 507.
R. Colaković, *Zapisi iz NOR-a,* str. 511.
R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 284—285.
Lj. Pajović, M. Matić, N. Vučetić, A. Milanović i R. Vuksanović, članci, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 239—263.
S. Roglić, članak, *»Kragujevački bataljon«,* knj. 2, str. 277.
Neprijateljevi dokumenti, Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 185, str. 390; 262, str. 530 i 268, str. 546.

o osnivanju Prve proleterske. Tu, u stroju u Rudom, Fića je zapjevao Internacionalu sa svojim proleterima i od tada se nijesu razdvajali.

U brigadi je Fića bio neumoran. Njegova neiscrpna energija i volja zračile su u svakom postupku. U svakoj situaciji ubjedljivo je djelovao. Znao se naći i tamo gdje se bije ljuti boj, i tamo gdje se raspravlja o teoriji marksizma, i na partijskim sastancima, i na maršu, i kod ranjenika, tamo gdje se veseli, smije i pjeva. Svuda sa svojim proleterima. Nema veće bitke ili pobjede, od Romanije i Igmana, u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori sve do Zvornika, da se Fića nije pojavio da sa svojim proleterima podijeli radost pobjede ili teret napora, ili da zajednički tuguju za izgubljenim drugovima. Umio je Fića i da oštro ukori, i da drugarski savjetuje, i da pohvali zaslužne. Vodio je brigu o svemu. Proleteri su ga neizmjerno voljeli. On je, jednostavno, bio srastao sa proleterima koji ga i nijesu zvali komesarom, nego jednostavno — naš Fića.

Vijest o pogibiji Filipa Kljajića Fiće, prvog političkog komesara prve jedinice proletera duboko je ožalostila sve njegove drugove. Žalost je bila velika i opšta. Tako su ga žalili i drugovi iz drugih jedinica. Komandant i politički komesar 2. proleterske divizije uputili su telegram saučešća 1. proleterskoj diviziji:

»Mi žalimo druga Fića zajedno sa svim borcima naše divizije.«

Nestao je ratnik i drug, politički komesar koji je bio najpotpunije oličenje te zahvalne i odgovorne vojničke, političke i partijske uloge u jednom oslobodilačkom i revolucionarnom ratu. Nestao, da živi u uspomeni i legendi, među svojim drugovima i budućim generacijama, da nadživi i sebe i vrijeme kao primjer budućim pokoljenjima.

Borbe kod Zvornika i Caparda

U istočnoj Bosni 1. proleterska divizija bila je stalno u ofanzivi. U to vrijeme osnovana je 16. vojvođanska divizija i za njenog komandanta postavljen je komandant 1. proleterske brigade Danilo Lekić.

Poslije oslobođenja Zvornika 1. vojvođanska brigada obezbjeđivala je pravac prema Capardima, a 2. prema Bijeljini; 1. proleterska je bila u rezervi: sa dva bataljona orijentisana prema Bijeljini, sa dva prema Capardima i sa 3. bataljonom u Zvorniku.

Komandanta njemačkih trupa u NDH, generala R. Litersa, inače veoma nezadovoljnog neuspjehom na Sutjesci, i te kako je uznemiravalo zapomaganje ustaško-domobranskih komandanata u istočnoj Bosni koji su u sudarima sa jedinicama Glavne operativne grupe trpjeli poraz za porazom. Oni nijesu prestajali da prigovaraju Nijemcima da su napravili veliki propust što iznemogle partizane nijesu gonili do uništenja. Krajem juna general R. Liters donio je odluku da se pripremi operacija za uništavanje partizanskih snaga u istočnoj Bosni.

Sa sjevera je napadala 369. legionarska divizija, koncentrisana u Tuzli, sa pridodatim joj 2. jurišnim bataljonom domobrana iz Slavonskog Broda i Tuzlanskom brigadom domobrana.[41] Sa juga je napadala glavnina 7. SS »Princ Eugen« divizije. Glavnina sjeverne grupe (ojačani 370. puk 369. legionarske divizije, sa 2. jurišnim bataljonom i tenkovima) stigla je u Tuzlu 3. jula. Jurišni bataljon prebačen je kamionima u Caparde neposredno pred napad 1. divizije na Zvornik.[42]

Štabovi 1. i 16. divizije nijesu imali podataka o pokretu jakih neprijateljskih snaga prema Capardima, inače ne bi ni izdali zapovijest za napad na njih. Komandant 1. divizije smatrao je da će bataljoni 1. brigade svojim energičnim djejstvom povući sa sobom i vojvođanske brigade te da će zajednički uspjeti da likvidiraju neprijatelja u Capardima.[43]

Za napad na Caparde štab 1. brigade odredio je 1, 2. i 4. bataljon, a 6. je ostavio u rezervi. Napad je trebalo da počne noću 6. jula. Prvom bataljonu je rečeno da:

> »Ukoliko uspe da potisne neprijatelja i primeti da neprijatelj odstupa, a imade izgleda da se brzim djejstvom za njim likvidiraju Caparde za vreme dana, ispaliće tri rakete što će značiti za ostale bataljone da odmah izvrše napad.«[44]

Naređenje za napad na Caparde, izdato bez poznavanja stvarne situacije kod neprijatelja, bez osnovnih podataka o njegovoj jačini i rasporedu, dovelo je 1. proletersku brigadu u vrlo težak položaj, jedan od najtežih u koji je ikada u toku rata dospjela. Predviđeni napad na Caparde nije izvršen, jer je neprijatelj preduhitrio bataljone 1. brigade i prije njih izbio na položaje koji su im bili određeni da sa njih krenu u napad.

Poslije prvih avionskih i nasilnih izviđanja duž ceste Caparde — Zvornik i prvog potiskivanja dijelova 1. vojvođanske brigade, komandant 369. legionarske divizije uputio je glavninu svojih snaga duž ceste prema Zvorniku, a dio snaga, sa lijevog krila, u obuhvat preko Križevića. Avijacija je pratila nastupanje tih snaga i izviđala i mitraljirala položaje na kojima su se nalazili partizani. Prvi bataljon je vodio teške borbe kod Glumina. On je, prema naređenju, pokušao da izbije na položaje za napad, ali se uskoro našao u situaciji da sprečava brzi prodor neprijateljskih kolona prema Zvorniku. Četvrti bataljon bio je južno od ceste i kretao se ka polaznim položajima za napad, 2. bataljon je u rejonu Planine izviđao na svom pravcu napada i održavao vezu, na lijevom krilu, sa 1. bataljonom. Komandant 1. bataljona, Savo Mašković, procijenio je neprijateljske snage na oko 3 000 ljudi (to je bila tačna procjena — M. V.), da nastupa uz jaku podršku artiljerije i tenkova, i da mu se teško može su-

41 *Bojna relacija 2. zbornog područja,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 268, str. 546.

42 *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 171, str. 367.

43 *Obavještenje komandanta 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 34, str. 63.

protstaviti sa 150 boraca. Vršilac dužnosti komandanta brigade, Miloje Milojević, nije dozvolio da se bataljon povuče.* Bataljon je ostao na položajima i prihvatio tešku, neravnopravnu borbu. Nijemci su brzo ocijenili da pred sobom nemaju jake snage i energično su napadali. Bataljonu je zaprijetilo potpuno uništenje. Oko 12 časova štab bataljona donio je odluku da se probije na jug kroz neprijateljsku desnu kolonu jer se na položajima nije mogao više održati. Probijati se kroz neprijateljsku kolonu, i još danju, bio je veliki rizik. No drugog prihvatljivijeg izlaza u toj situaciji nije ni bilo. Municija se nije štedjela ni sa jedne ni sa druge strane. Prvo su se oglasili mitraljezi i puškomitraljezi, a onda bombe, a bili su upotrebljavani i kundaci i noževi. Bataljon je uspio da se izvuče, uz velike gubitke od 12 mrtvih i 14 teško ranjenih boraca. Poginuo je tu i Radovan Gardašević, daroviti i hrabri politički komesar čete. Bolničarka Milena Ivanović pokušala je da izvuče ranjenog komesara, a kada je nadomak sebe ugledala Nijemce aktivirala je bombu i sa njome u zagrljaju umrla smrću junaka, pored političkog komesara čete.[45]

Dok se kod 1. bataljona borba rasplamsavala snage 370. puka 369. divizije pošle su u širok obuhvat svojim lijevim krilom i izbile preko Križevića u bok i pozadinu 2. bataljona, energično nastupajući prema Zvorniku.

Stab 2. bataljona odmah je shvatio da se bataljon iznenada našao u kritičnoj situaciji. Prvi bataljon je već bio napustio položaje i probijao se preko ceste Caparde — Zvornik, a na spoju bataljona nadirala je jaka neprijateljska kolona. Bataljon se našao gotovo u okruženju, na vrlo uskom prostoru. Ostala je jedina mogućnost da se pređe cesta Caparde — Zvornik prije nailaska tenkova, a onda pokuša uz strmu stranu ka Maričićima. Tamo će bataljon biti izložen ubitačnoj vatri neprijatelja ukoliko na vrijeme ne izbije na kose sjeverno od ceste, ali je štab 2. bataljona smatrao da jedino tako može spasiti bar dio bataljona. Jer voditi borbu u okruženju na vrlo nepovoljnom terenu značilo bi sigurnu pogibiju. Komandant bataljona, Božo Božović, odmah je naredio da se postave manja odjeljenja prema neprijateljskim kolonama, da ih vatrom iz puškomitraljeza natjeraju da zastanu, a glavnini da se najvećom brzinom izvlači preko ceste Caparde — Zvornik. Prvi dijelovi, koji su izbili preko ceste, na kose Maričića, vatrom su štitili dijelove koji su za njima odstupali i zaštitnicu. Bataljon se izvukao iz vrlo teškog položaja, zahvaljujući izvanrednoj snalažljivosti i energičnom djejstvu komandanta bataljona i vještom manevrisanju zaštitnih odjeljenja. Poginulo je 8. boraca, među kojima i Vasilije Matković, politički komesar 1. čete.[46]a

Četvrti i 6. bataljon nijesu ništa mogli pomoći 1. bataljonu i na vrijeme su odstupili. Treći bataljon je umalo stradao u Zvorniku. Njemu je kasno stiglo naređenje za povlačenje iz grada. Nijemci sa

* Tri dana prije toga, Danilo Lekić je postavljen za komandanta 16. divizije.

[45] R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 291.
B. Jovanović, *Moj bataljon,* str. 268.

desne obale Drine sinhronizovano su djejstvovali sa napadom 369. legionarske divizije. Snažnom vatrom su zasipali grad i položaje 3. bataljona i prebacivali se preko Drine. Bataljon je povlačio jedinice iz grada. Jedino nije mogao blagovremeno povući 2. četu, koja je bila na obezbjeđenju prema Bijeljini, u selu Karakaji, 3 do 4 kilometra sjeverno od Zvornika. Tu četu, kad je prelazila cestu, presjekla je kolona neprijateljevih tenkova, koja je naišla od Caparda. Četrnaest boraca čete bilo je odsječeno. Probijajući se kroz šumu i kukuruze izbjegli su uništenje i uspjeli da se povežu sa vojvođanskim jedinicama. Tek poslije 2 mjeseca uspjeli su da dođu u sastav bataljona!

Bataljon se izvukao uz velike gubitke: 9 poginulih i 16 ranjenih.

Tako je 1. proleterska brigada u ovom protivnapadu neprijatelja imala pet puta više žrtava nego prilikom napada i oslobođenja jako utvrđenog i dobro branjenog Zvornika.

Koliko god je uspjeh u Zvorniku veselio brigadu, veće od toga su bili neraspoloženje, ljutnja i prigovori poslije neuspjeha u borbi sa kolonom ojačane 369. legionarske divizije na pravcu Caparde — Zvornik. Borce i rukovodioce ogorčilo je što su poslije velikog uspjeha doživjeli neuspjeh do kojega nije moralo doći, neuspjeh u kojem su pretrpljeni veliki gubici a brigada je gotovo razbijena, kao nikada do tada (a ni poslije toga —M. V.). Bataljoni su se borili svaki za sebe i većina ih se našla u teškoj situaciji. Sadjejstvo bataljona, osnovna karakteristika djejstva brigade, ovom prilikom je potpuno izostalo, nije ni organizovano, a neka samostalna inicijativa bataljona u tom pogledu nije ni bila moguća zbog rasturenosti.[46]

Partijska organizacija je imala mnogo posla. Detaljno je raspravljano o držanju, borbi i rezultatima svakog komuniste. Naravno, bilo je žestokih kritika. Prvi put od osnivanja brigade raspravljalo se i o komandovanju brigadom. Partijska organizacija je otvoreno postavila to pitanje i zamjenik političkog komesara brigade i politodjel upoznati su s raspoloženjem komunista u bataljonima i njihovim prilično teškim primjedbama na račun vršioca dužnosti komandanta brigade.

Marš brigade iz istočne u centralnu Bosnu

Vrhovni štab je naredio 1. diviziji 11. jula da se izvuče iz daljih teških borbi oko Zvornika.[47]

Prva proleterska brigada upućena je na područje Kozjak — Drinjača — Drina, a 3. krajiška južno od nje, prema Rogatici. Tamo se 1. brigada nije zadržala ni odmorila. Neprijateljske snage, koje su napredovale prema Zvorniku uputile su jedan dio i prema Sekovićima, gdje je bila bolnica. Brigadi je naređeneo da izbije na cestu Caparde — Sekovići, da udari u bok i pozadinu jedinica 369. legio-

[46] Iz referata Koče Popovića na partijskoj konferenciji u Bugojnu (Sjećanje učesnika).

narske divizije, koje su nastupale cestom Caparde — Sekovići.[48] Brigada nije stigla da izvrši taj zadatak. Neprijatelj joj je ugrozio lijevi bok i pozadinu pa se morala vratiti.

Čitava 1. divizija ponovo se našla u nezavidnoj situaciji.

Prvoj brigadi prijetilo je okruženje, jer 3. krajiška nije uspjela da zadrži kolone 7. SS divizije, koje su nastupale od Sokolca i Han-Pijeska.

Neprijatelj, kao da je htio da nadoknadi propušteno, uporno je nastojao da nanese odlučujući udar Glavnoj operativnoj grupi i uništi je u istočnoj Bosni.

Poslije zauzimanja Zvornika, ojačana 369. divizija, podijeljena u više kolona, napadala je na jug, prema Sekovićima i Vlasenici, a 7. SS divizija je, s juga, od Sokolca preko Han-Pijeska i Vlasenice, stigla motorizovanim jedinicama do Milića. Dijelovi 7. SS divizije izbili su čak na planinu Javor.[49]

U takvoj situaciji Vrhovni štab je naredio jedinicama da izbjegavaju borbe, čak i slabije kontakte sa neprijateljem i da se izvuku sa tog terena.[50] Radi lakšeg kretanja jedinice su se, kao i dosta puta ranije, rasteretile komora i suvišnog materijala. Jedino su bile obavezne da obezbijede što više namirnica i stoke, da se ne bi ponovo gladovalo.

Prva proleterska brigada iznenada se pojavila u istočnoj Bosni, zajedno sa drugim jedinicama 1. i 2. divizije, osvojila nekoliko neprijateljskih garnizona i zablistala uspjehom, ali je, ipak, morala da je naglo napusti.

Prva divizija morala se pomjeriti ka jugu, budno prateći situaciju, čekajući povoljan trenutak da se prebaci na Romaniju ili na Jahorinu. Dolazilo je u obzir i prebacivanje preko Drine, ukoliko za to budu povoljne prilike ili joj neprijatelj ne dozvoli na drugu stranu, ali je po svaku cijenu nastojala da izbjegne jači sudar sa neprijateljem.[51] Prva proleterska brigada se između 18. i 19. jula probila na jug i u tri kolone izbila u sela Mislovo, Mandre i Zepu. Treća krajiška brigada uspjela je da pređe Praču u pravcu Jahorine, a 7. krajiška je izbila u Sokoloviće.[52]

Divizija se uspješno izvukla iz teške situacije.

Vrhovni štab je 21. jula depešom naredio:

»Zorom 22. jula budite sa 1. proleterskom brigadom na prostoru selo Babine — Knežine.«[53]

Naređenje je izdato u duhu zamisli Vrhovnog komandanta o polasku u centralnu Bosnu.[54] Brigada je dobila zadatak da obezbjeđuje Vrhovni štab na tom maršu, a glavnina 1. divizije, 3. i 7. krajiška

<8 *Izvještaj 369. legionarske divizije,* Zbornik, t. XII, knj. 3, d. 91, str. 361.

[40] Izvještaj njemačkog štaba za vezu, Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 197, str. 411.

so *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 71, str. 136—138.

si *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 66, str. 129.

52 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 83, str. 160. i 103, str. 200.

53 Naređenje komandanta: Zbornik, t. II. knj. 10, d. 48, str. 79 — depeše.

brigada, artiljerija i bolnica sačinjavale su zasebnu manevarsku grupu, koja se prebacila preko Prače na Jahorinu, a zatim preko Trnova i pruge Sarajevo — Mostar ka Sćitu i Gornjem Vakufu.[65] Druga divizija je upućena prema Crnoj Gori i Hercegovini, a 7. divizija maršovala je u koloni Vrhovnog štaba.*

Prva proleterska brigada nalazila se oko 80 km daleko od Babina i Knežine i morala je preći komunikaciju Rogatica — Sokolac — Han-Pijesak, kojom su jedinice 7. SS divizije živo saobraćale i dobro je obezbjeđivale. Brigada je na odredište stigla 24. jula pred zoru, dva dana kasnije nego što je naređeno. Marš-ruta je vodila preko padina planine Devetak, a trebalo je oprezno maršovati, naročito pri prelasku ceste Sokolac — Han-Pijesak. Na tom terenu bilo je nekoliko četničkih grupa, koje su mogle obavijestiti Nijemce o pravcu kretanja kolone. Predveče je brigada nastavila marš prema selu Vladojevići, južno od Olova.[57] Tamo su borci vidjeli članove Vrhovnog štaba. Marš je odmah nastavljen. Maršovalo se uglavnom noću, radi čuvanja tajnosti pokreta i onemogućavanja neprijatelja u osmatranju iz vazduha. U noć 25. jula stiglo se do obronaka planine Zvijezde, između 26. i 27. do planine Greben, između 28. i 29. do Draškovca, između 29. i 30. do sela Podborja i između 30. i 31. do sela Bijele Vode. Za 10 dana brigada je prešla više od 300 km.

Kolona je prolazila uglavnom nenaseljenim predjelima, po kosama i planinama i uglavnom, kroz šumu. Suma je bila neobično gusta, kroz takvu brigada do tada nije prolazila.[58] Pa i u tom bespuću neprijateljeva avijacija stalno je tražila kolonu. Uspjela je da je pronađe u šumama blizu sela Vijake i da je bombarduje. Poginula su dva borca iz 2. bataljona. Ostalo je nerazjašnjeno da li je neprijatelj otkrio kolonu ili je nasumice bacao bombe na širokom prostoru. Selo Vijake je, istina, bilo proustaški raspoloženo i najvjerovatnije je da je neko iz njega obavijestio neprijatelja o prolasku partizana.

I na tom napornom maršu, u stalnom pokretu kroz bespuće, ponešto se važno saznavalo o događajima u svijetu. Dobijene su vijesti da Crvena armija nastupa zapadno od Orela, da su saveznici zauzeli Kataniju, da je italijanski diktator Musolini zbačen. Svakako je najznačajnije bilo to da Crvena armija napreduje, ali je najviše radosti u tom trenutku ipak izazvao pad Musolinija. Bilo je mnogo šala na njegov račun ali je suštinski zaključak bio mnogo ozbiljniji: jedan od začetnika drugog svjetskog rata dočekao je neslavan kraj, što je nagovještavalo približavanje opšteg sloma fašizma.

* Vrhovni štab je bio odlučio, 18. jula, da formira jednu operativnu grupu za djejstva u istočnoj Bosni, ali je od toga odustao i 1. i 7. diviziju uputio u centralnu Bosnu, a 2. diviziju prema Hercegovini i Crnoj Gori.56

55 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 135, str. 258—261.

5« *Obavještenje Vrhovnog komandanta,* Zbornik, t. II, knj. 10, d. 44, str. 75 i 47, str. 78.

57 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 15, d. 127, str. 240.

Dobro raspoloženje izazvala je i prispjela pošiljka hrane, upućena od saveznika. U pustoj planini malo je čega bilo za ishranu. Borci su naučili da gladuju. Ali to malo dobijene hrane, iako je nije bilo ni »za zub«, tada je značilo mnogo. Potvrđivalo je, da su zapadni saveznici najzad uvidjeli ko se bori u Jugoslaviji.

U toku marša brigada je strogo vodila računa o bezbjednosti. Jake prethodnice i pobočnice obezbjeđivale su sigurnost kretanja kolone Vrhovnog štaba. Naročito se pazilo na sve seljake na koje je kolona naišla. Mala naselja u šumi blokirana su, nikome nije dozvoljavano da napusti selo sve do prolaska kolone. Na vodiče se strogo pazilo, pred njima se nije razgovaralo, a otpuštani su tek kad kolona krene ka novom odredištu.

U zoru 31. jula brigada je izbila nadomak rijeke Bosne. Četnici su, prema sporazumu sa snagama NDH, obezbjeđivali prugu i cestu, na nešto udaljenim položajima. Njihov štab je bio u Bijelim Vodama. Stab brigade uputio je 3. i 4. bataljon, kao lijevu kolonu, da opkole selo i pohvataju četnike. Četvrti bataljon je stigao na vrijeme, uhvatio 19 četnika, među njima i komandanta odreda Goluba Mitrovića. I plijena je bilo dosta. Međutim, veći broj četnika uspio je da pobjegne, jer je 3. bataljon mnogo zakasnio.[50]

Stab brigade izdao je zapovijest 31. jula za prelazak preko rijeke Bosne, ceste i pruge, i to na prostoru od Vranduka do Nemile. Desna kolona, 1. i 2. bataljon, dobila je zadatak da ovlada mostovima na Bosni i Nemili, bunkerima i žandarmerijskom stanicom, da poruši prugu i mostove i obezbjedi desni bok kolone Vrhovnog štaba, a lijeva kolona, 3. i 4. bataljon, da likvidira neprijatelja u Vranduku, da poruši prugu i instalacije i obezbjedi prelazak rijeke na gazu kod sela Višegrada. Sesti bataljon je neposredno obezbjeđivao kolonu Vrhovnog štaba.

Desna kolona je u određeno vrijeme napala na neprijatelja u Nemili, gdje se branio samo jedan vod žandarma. Poslije prvih plotuna žandarmi su se razbježali. Jedino su dali jači otpor iz bunkera kod mosta na Nemili. Prvi bataljon je želio i taj bunker da likvidira, iako nije smetao prelaženju, ali nije uspio.

Lijeva kolona brigade zakasnila je dva časa. Za to vrijeme iz Zenice je došao do Nemile oklopni voz, ali je odmah pobjegao natrag. Treći i 4. bataljon nijesu blagovremeno stigli da presijeku prugu. Kada su i oni pristigli brzo su i lako rastjerali posade,' porušili prugu i propuste i tako obezbjedili koloni Vrhovnog štaba da pregazi rijeku i pređe prugu.[00]

I ranije su se dešavali propusti u izvršavanju zadataka. Ali su, u posljednje vrijeme takvi slučajevi učestali, naročito od Zvornika do ove akcije na rijeci Bosni. Bataljoni 1. brigade uvijek su samoinicijativno priskakali jedan drugome u pomoć, a sada se desilo, na primjer, da je 3. bataljon kod Bijelih Voda zakasnio šest sati, i to dok se nalazio na maršu u pratnji Vrhovnog štaba! U napadu na prugu cijela lijeva kolona zakasnila je dva časa. To je moglo da ot-

krije neprijatelju namjere cijele kolone. Nešto nije bilo u redu i to se moralo raspraviti na prvom zastanku.

Iz rejona Nemile i Vranduka kolona Vrhovnog štaba, sa 1. proleterskom brigadom, nastavila je marš preko sela Serića ka Petrovom Polju. U selima na lijevoj obali Bosne stanje je bilo znatno drugačije. Najprije, kolona više nije izbjegavala naselja, sela su bila veća i bogatija i prijateljski su primala partizane. Našlo se krompira, boranije i druge zeleni da se skuva za jelo. Seljaci su se mnogo interesovali o »situaciji«. Osjećali su da se dešavaju krupni događaji i na konferencije su dolazili u velikom broju.

Seljaci su zapodijevali razgovore sa svakim borcem, jer su znali da su oni upućeni u zbivanja u svijetu i u nas. Istina, seljaci vole da im se kaže jednostavno. Glavno im je — stanje na frontovima, ko napreduje, a razne političke igre njih nijesu tada mnogo interesovale.

Na Petrovom Polju

U laganom maršu 1. brigada prevalila je put do Petrovog Polja, na sjevernim padinama Vlašića, gdje je stigla 4. avgusta. Seljaci su dovršavali kosidbu i skupljali sijeno. Radosno su pozdravili dolazak proleterskih jedinica. Tu je uspostavljena veza i sa krajiškim jedinicama, sa već slobodnom teritorijom, a bilo se i podalje od glavnih pravaca neprijateljeve aktivnosti. Brigada je mogla malo da predahne.

Brigada je razmještena oko Petrovog Polja, sa osnovnim zadatkom da obezbjeđuje Vrhovni štab, da se odmori i da radi na svom usavršavanju. Logorovalo se van naselja, u šumi, ali prvi avgustovski dani bili su topli a bilo je i dosta sijena za prostirku tako da je to bio relativno udoban smještaj za rad i odmor jedinica.

Stab 1. divizije bio je predložio Vrhovnom štabu da pohvali 1. proletersku brigadu za djejstva u bici na Sutjesci.[61] Ta pohvala je izostala. Cak, štaviše, umjesto pohvala prenosili su se glasovi koji su osporavali značaj proboja neprijateljskih obruča na Balinovcu i Miljevini. Ali su proleteri znali da stvari moraju doći na svoje mjesto. Vrhovni komandant je odao priznanje 1. brigadi na poseban način. On je pozvao na savjetovanje, 5. avgusta 1943, sav rukovodeći kadar brigade, od komandira i komesara četa i njihovih zamjenika i sekretara SKOJ-a do štaba brigade. Savjetovanju su prisustvovali članovi Vrhovnog štaba, komandant 1. divizije Koča Popović i drugi. Savjetovanje je počelo uveče, u 19 časova, i trajalo je do dva časa poslije ponoći.

Vrhovni komandant je vrlo opširno govorio o opštoj političkoj situaciji, o stanju na frontovima u svijetu i u pojedinim krajevima u našoj zemlji, o velikim uspjesima i sigurnoj pobjedi. Svi su sa zadovoljstvom slušali o snažnom napredovanju Crvene armije, o padu Katanije, o bombardovanju Njemačke, a posebno su ih radovale vi-

jesti o osnivanju brigada i divizija u Sloveniji, o jačanju odreda i brigada u Srbiji, o talasu ustanka u Makedoniji, o uspjesima u Bosni i Hrvatskoj, gdje će brigada vjerovatno ići. Također je upozorio da je neprijatelj još jak, da daje žilav otpor, da će biti još teških borbi i da naše jedinice moraju biti spremne i jake da bi mu zadale završni udar. Zatim je naglasio značaj političkog rada u jedinicama i pripreme svih boraca za političku agitaciju.

Bilo je to neobično savjetovanje. Članovi Vrhovnog štaba sedjeli su oko velike vatre i razgovarali sa svojim proleterima. Pljuštala su pitanja sa svih strana, a najviše o stanju NOP-a u pojedinim krajevima naše zemlje. Bilo je odgovora koji su uzbuđivali i radovali slušaoce. A bilo je i smijeha i radosti zbog uspjeha, povoljne situacije na frontovima, sigurnosti u pobjedu i vjere u bliski kraj rata. Sve to je davalo savjetovanju naročiti karakter. Bilo je ono jedino savjetovanje takve vrste održano u narodnooslobodilačkom ratu. Bio je to drugarski razgovor boraca proletera sa svojim Vrhovnim komandantom. Za brigadu je to značilo mnogo više od svake naredbe o pohvali.[62]

Savjetovanje kod Vrhovnog komandanta imalo je neprocenjivi značaj za brigadu. Svi prisutni rukovodioci, njih oko 100, dobro su upamtili ono što je na njemu rečeno, i bili su nepokolebljivo spremni da učine sve što je u njihovoj moći za dalje uspjehe brigade. Odmah poslije povratka u čete i bataljone nastalo je nedogovoreno ali uporno takmičenje, da se zaključci i utisci sa savjetovanja što prije prenesu na jedinice, na svakog borca u brigadi.

Radilo se neprekidno, od ranog jutra do kraja dana, a dio noći korišćen je za zabave, drugarske večeri, igre oko vatre ili neko predavanje iz geografije, istorije ili književnosti. Vojnostručna obuka izvođena je svakodnevno. Brigada nije imala novih boraca. Posljednji put je popunjena, pred proboj kod Miljevine, borcima iz 3. dalmatinske brigade. To su već bili iskusni borci. Ali trebalo je mnogo toga dopuniti, ujednačiti i poboljšati. Naročito se brinulo o ispravnosti oružja, njegovom čišćenju i podmazivanju. U svim bataljonima izvršena je smotra naoružanja i opreme. Na bataljonskim i četnim sastancima do detalja su analizirane prethodne borbe i naglašavano koja iskustva valja koristiti u slijedećim borbama. Uočeno je bilo da je neprijatelj pripremljen i opremljen za borbu na planinskom zemljištu, da su njegove jedinice većinom sačinjavali Nijemci i legionari 369. divizije i da se borio sa velikom upornošću. Razrađivana je taktika borbe sa tako drskim i upornim protivnikom. Analizirana je i borba protiv neprijateljevih tenkova, jer se kod Renovice i Caparda pokazalo da brigada nije za to osposobljena.

Brigadi je bilo jasno da mora mnogo učiniti da bi vratila svoju ubojnu moć poslije pretrpljenih gubitaka u bici na Sutjesci i oko Zvornika. Početkom avgusta brigada je imala 1 230 boraca od kojih 191 van stroja.[63] Raspolagala je sa 57 puškomitraljeza, 17 »šaraca«, 2

[62] V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 520.
M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 346.
M. Stijovdć, članak, *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 488.

teška minobacača i 29 mašinki.[64] To je bila, bezmalo, samo polovina njenog naoružanja s kojim je dočekala bitku na Sutjesci, iako je u međuvremenu zaplijenila veće količine oružja u Vlasenici i Zvorniku.

U avgustu 1943. saopštene su prve naredbe o proizvođenju oficira i podoficira. Dotadašnji komandiri i komandanti postali su poručnici, kapetani ili majori. Uvođenje činova bio je samo jedan od onih formalnih elemenata koji je potvrđivao dalje narastanje i jačanje NOVJ.

Štab divizije uputio je tih dana jedinicama uputstvo o unutrašnjem redu i disciplini.[65] Uputstvo je obuhvatilo red u logoru, pripreme za marš, maršovanje, ophođenje, raportiranje i smotre. Štabovi bataljona i komande četa i vodova imali su dosta posla oko usvajanja tih uputstava. Mada je bilo najlakše naučiti uputstvo o oslovljavanju i raportiranju, ono je najteže usvajano, jer je odudaralo od dotadašnjeg partizanskog načina ophođenja.

Za partijski i politički rad nikad nije bilo dosta vremena. Sada je nastao period da se »na miru« sve sagleda i ocijeni. Savjetovanje kod Vrhovnog komandanta dalo je nov impuls i sadržaj političkom radu.

Na sastancima biroa i komiteta analizirana je situacija nastala poslije odlaska komandanta brigade Danila Lekića za komandanta 16. divizije. Veliki gubici kod Caparda izazvali su negodovanje, naročito u 1. i 3. bataljonu. Partijski rukovodilac brigade Dušan Korać i politodjel bili su upoznati sa raspoloženjem komunista i predložili su da se za komandanta brigade postavi Božo Božović, dotadašnji komandant 2. bataljona, koji je pokazao komandantske sposobnosti u svim borbama bataljona, a naročito u borbi kod Caparda, kada je izvanrednom umješnošću izvukao bataljon iz vrlo teške situacije.[66] Prijedlog je usvojen. Za političkog komesara brigade, umjesto Mijalka Todorovića, koji je određen za političkog komesara 1. divizije, postavljen je Vlado Šćekić, prvi zamjenik političkog komesara 1. bataljona, koji je 10 mjeseci bio zamjenik komesara 1. dalmatinske brigade.

I kulturno-prosvjetni rad u brigadi je oživio. Svaki bataljon je pripremao priredbe i drugarske večeri, uvježbavani su bataljonski horovi i pripremani za nastupanje u većim mjestima. Gotovo svaki dan poslije podne održano je neko predavanje. Kroz rad, igru i pjesmu lakše su zaboravljane prošle teškoće.

Na Petrovom Polju i hrana je poboljšana. Intendanti su bili aktivni, a i seljaci su bili darežljiviji nego ikada, jer zemlja je nosila dobar rod, a i bili su potpuno sigurni na čijoj je strani pobjeda. Tih dana saveznički avioni spustili su nešto hrane, opreme i municije na Petrovo Polje. Iako još relativno male, pošiljke su predstavljale poticaj za naoružavanje i ishranu boraca. Seljaci su se također radovali što saveznici pomažu partizane, pa su ih i sami zbog toga pomagali.[07]

[64] *Naoružanje 1. proleterske brigade.* A-VII, k. 708, f. 2, d. 1.

65 *Uputstvo štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 36, str. 101—106.

[66] Usmena izjava Dušana Korača.

Odmor na Petrovom Polju nije dugo trajao. Vrhovni komandant je to nagovijestio i na savjetovanju. On je poslao 1. proletersku, bez 1. bataljona, da ponovo razbije četnike u Jošavki i da obezbijedi sakupljanje i prijenos ljetine iz bogatih sela centralne Bosne. Bataljoni su pošli preko Sipraga, prešli planinu Uzlomac i Snjegotinu i izbili u Jošavku. Uz put je brigada nailazila na manje grupe četnika, koji su poslije prvih plotuna bježali. U Jošavci je bilo koncentrisano 600—700 četnika. Brigada je zauzela borbeni raspored, ali četnici su se blagovremeno povukli.[68] U isto vrijeme na četnike je sa sjeverne strane, preko Lađevaca, napadala i 5. kozaračka brigada.[66]

Brigada se na ovom terenu zadržala 12 dana. To je bio uglavnom odmor, uz dobru ishranu. Godina je bila izvanredno rodna, pšenice i kukuruza bilo je u izobilju, povrća također, a šljive, kruške i jabuke savijale su se pod težinom plodova. Jedinice su se pažljivo odnosile prema imovini seljaka, a intendanti su, prema datim uputstvima, konfiskovali imovinu onih četnika koji su vršili zločine.

Brigada je već jednom bila na toj teritoriji, u decembru 1942. i januaru 1943. godine. Tada je sa brigadom pošao veliki broj boraca sa tog terena, ali dobar dio se kasnije samovoljno vratio kući. Svi oni koji su uspjeli da se vrate, pristupili su nekoj partizanskoj jedinici i nastavili da se bore. Očigledno, to su bili omladinci odani narodnooslobodilačkoj borbi, ali nijesu svi imali snage da izdrže napore kakvi se zahtijevaju od boraca u proleterskim brigadama. No, mnogi su poginuli i kao borci brigade. Njihove porodice dočekale su proletere s tugom za njima, ali i ponosni što su imali sina koji se hrabro borio u 1. proleterskoj brigadi.

Narod u ovom kraju bio je raspoloženiji nego prije 7 mjeseci. Mnogo je manje ljudi otišlo u četnike i niko nije bježao od partizana. Svaki bataljon je organizovao drugarske večeri sa priredbom. Program je bio dosta skroman: hor, neka recitacija i skeč. Dosta je naroda dolazilo na te priredbe, osobito omladine. Poslije priredbe dolazio je najinteresantniji dio — igranka; zaplelo se kolo, djevojke su se grabile da igraju do boraca. Bilo je veselo, i u kolu i van njega.

Brigada opet kreće prema Turbetu i Travniku

i

Odmor i gonjenje četnika po centralnoj Bosni brzo su završeni. Ponovo je nastalo »redovno stanje« u brigadi — dugi marševi i borbe. Brigada je 21. avgusta krenula iz centralne Bosne, preko planine Uzlomac i Maslovara, za Siprage,[70] da se u rejonu Jajce — Bugojno — Travnik spoji sa ostalim snagama divizije. Stabu brigade bilo je

68 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 20, str. 55.

«9 *Izvještaj 5. kozaračke brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 43, str. 120.

poznato da su sela južnije od Sipraga prilično siromašna i zato je intendantima naređeno da obezbjede namirnice za više dana, da ne bi opterećivali seljake na toj teritoriji. Iako siromašna, ta sela su više puta pljačkana od neprijatelja, a hranila su i partizanske jedinice koje su mnogo puta tuda prolazile.

Brigada je maršovala uglavnom noću. Istim putem kojim je prošla krajem januara. Dobro joj je ostao u sjećanju po putu koji se stalno penjao i spuštao. Ipak je sada bilo neuporedivo lakše, borci su odmorniji, toplo je i mogli su se odmoriti na svakom mjestu. Uz put je bilo dosta šume i neprijatelju je bilo teško da izviđanjem iz vazduha otkrije mjesta odmora. Četničke grupice su prelazile s brda na brdo, osmatrale i nastojale da budu što dalje od proleterskih jedinica.

Vrhovni štab je 24. avgusta naredio 1. diviziji da 1. proleterska brigada između 25. i 26. napadne Turbe.[71] Brigada se tada nalazila kod Sipraga i trebalo je dosta vremena da savlada padine Vlašića, visoravan Koricana i iz pokreta napadne neprijatelja u Turbetu. Noću 24. avgusta ona je krenula preko Zlovarića, Vidovišta, Velike Vode, Dukata i Gostilja. Tu se malo odmorila i u 18 časova krenula prema Turbetu.

U toku marša stigle su vijesti da su krajiške jedinice oslobodile Jajce i Donji Vakuf, a 3. krajiška brigada 1. divizije i 4. brigada 5. divizije Bugojno,[72] i da je stvorena tako velika slobodna teritorija da se gotovo duž cijele naše zemlje može ići i samo po njoj. Ostao je neoslobođen Travnik, sa jakim ganizonom. Neprijatelj je iz Travnika uputio dio 1. bataljona 369. legionarske divizije da posjedne Turbe i na taj način je pojačao spoljnu odbranu grada.[73] U Turbetu je bilo još oko 200 domobrana iz Zagrebačke domobranske pukovnije iz Travnika.[74] Turbe je bilo jako utvrđeno, imalo je nekoliko bunkera, utvrđene su bile kasarne i željeznička stanica i uporišta opasana sa dva reda bodljikave žice. Garnizon iz Travnika bio je spreman da interveniše jakim snagama i pomogne odbrani Turbeta.

Prema zapovijesti štaba 1. brigade[75] 4. bataljon je obilazio Turbe sa juga, pravcem Varošluk — Bačvice, da bi izbio u selo Piriće i sa tog pravca napao na Gradinu, k. 1769, a dijelom snaga trebalo je da presiječe prugu kod sela Turića. Drugi bataljon je napadao duž ceste Jajce — Turbe, sa zadatkom da likvidira bunker koji se nalazio kilometar daleko od grada. Ukoliko ne zauzme bunker trebalo je da ga dijelom snaga blokira, a sa ostalima da upadne u Turbe. Sesti bataljon je napadao sa sjevera i sjeveroistoka, a 3. bataljon je bio u rezervi i kretao se iza 2. bataljona.

'i *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 71., str. 198.

[72] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 92, str. 267.

'3 *Izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 160, str. 422.

74 *Izvještaj 3. zbornog područja,* Zbornik, t. IV, knj. 16, d. 202, str. 509.

Napad je počeo u određeno vrijeme, oko 22 časa. Bataljoni su gotovo kružno obuhvatili Turbe. Neprijatelj se ogorčeno branio. Prije 6 dana Krajišnici su bili oslobodili Turbe, bez borbe. Pobjeglo je oko 240 domobrana, a oko 100 se predalo. Domobrani su se zatim vratili u Turbe i sada su se, pod komandom, a još više pod prijetnjom dijelova 1. bataljona 369. legionarske divizije žestoko borili. Drugi bataljon je imao protivtenkovsku pušku, koju su saveznici spustili na Petrovom Polju, i sa njom su gađali bunkere. Ni ona, ni bombaši nijesu uspjeli da razbiju odbranu iz bunkera. Pred zoru neprijatelju je iz Travnika stiglo pojačanje sa tenkovima i bataljoni su se morali povući.[76]

Bataljoni su se povukli na polazne položaje: 6. u Đelilovce, 2. kod Varošluka, a 4. u Bijelo Bučje; 3. bataljon je bio u Trebeuši, kao rezerva 2. i 4. bataljonu. Bataljoni su posjeli te položaje, da bi spriječili neprijatelju prodor iz Turbeta ka Jajcu.[77]

Za novi štab brigade to nije bila ohrabrujuća borba. On je bio pogrešno obaviješten da se u Turbetu nalazi oko 100 vojnika, domobrana slabe borbene vrijednosti. Brigada nije imala oruđa za uništavanje bunkera i nije očekivala takav otpor neprijatelja. Pretrpjela je velike žrtve, izgubila 8 boraca, a 12 ih je ranjeno.

Tih dana došao je na položaje kod Turbeta i 1. bataljon. Borci su se radovali što će im se uskoro pružiti prilika da pokažu koliko su naučili za vrijeme boravka na Petrovom Polju. Bataljon je tamo najduže ostao i već mu je bio dosadio »mirnodopski život«. Cim su stigli u Karaulu dali su priredbu sa igrankom. Bataljon je na Petrovom Polju dobro uvježbao hor, pripremio nekoliko recitacija i dva skeča. Organizatori priredbe bili su zadovoljni, i to im je poslužilo kao iskustvo da unaprijed imaju pripremljeni program za priredbe.

Neprijatelj nije dozvolio bataljonima da se mirno pripremaju za slijedeći napad. Bataljon 369. divizije, uz podršku tenkova, vrlo drsko je napadao prema 1. i 6. bataljonu. Sesti bataljon je protivtenkovskom puškom oštetio 3 tenka. Prvi bataljon je nastojao da svežnjevima bombi zaustavi tenkove i mitraljeskom vatrom odvoji pješadiju od njih. Neprijatelj je bio uporan, tenkovi su skrenuli sa ceste, obišli prepreke i krenuli uz brdo. Bataljon se morao povući. Ali ni neprijateljska pješadija, tučena mitraljeskom vatrom, nije mogla naprijed pa su se tenkovi morali vratiti.

Stab 1. brigade naredio je 1. septembra da se ponovi napad na Turbe. U međuvremenu je dobio obavještenje o jačini i rasporedu neprijatelja u bunkerima, kasarni i željezničkoj stanici. Imao je 16 automatskih oruđa, 6 minobacača i oklopni voz. Stab brigade je promijenio taktiku. Naredio je bataljonima da napadnu Turbe, ali da bunkere likvidiraju napadajući ih s leđa. Prvom i 2. bataljonu naređeno je da formiraju grupe za uništenje oklopnog voza, 4. da

[76] M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 352.
Izvještaj 5. oružničke pukovnije, Zbornik t. IV, knj. 16, d. 208, str. 523.

sa dvije čete onesposobi komunikacije za saobraćaj i spriječi dolazak pojačanja iz Travnika.[78]

Bataljoni su oprezno prilazili gradiću. Ipak ih je neprijatelj opazio, jer je očekivao napad. Prvi i 2. bataljon upali su u Turbe. Drugi je zauzeo kasarnu, 1. je likvidirao posadu jednog bunkera, a ostale blokirao.[79] Šesti bataljon je izbio ispred zgrade Šumske uprave i kod željezničke stanice. Četvrti bataljon je presjekao prugu i cestu i sigurno obezbjeđivao ostale bataljone od intervencije iz Travnika.

Neprijatelj se i dalje uporno branio. Bio je znatno jači nego se pretpostavljalo. Oko 200 domobrana iz Zagrebačke konjičke pukovnije branilo se na život i smrt. Oni nijesu smjeli da popuste, jer su bili pod komandom bataljona 369. legionarske divizije, koja im je zaprijetila smrću ukoliko se povuku. Izolovani bunkeri su se uporno branili, iz zgrade Šumske uprave i željezničke stanice sipala je neprekidna vatra. Oklopni voz se lagano kretao duž pruge, koju je osvjetljavao reflektorima, i jakom vatrom podržavao branioce. Sa položaja iz okoline Travnika neprijateljeva artiljerija tukla je prilaze Turbetu. Preko Vilenice krenula je jedna kolona neprijatelja iz Travnika u pomoć Turbetu. Dijelovi 3. i 4. bataljona dočekali su je i odbacili natrag. Iako su neprijatelja bili dobro pritijesnili bataljoni su se morali povući prije zore, jer je postojala opasnost da ih neprijatelj, kad svane, tuče unakrsnom vatrom iz bunkera i nanese im velike gubitke.[80]

Tako ni drugi napad na Turbe nije uspio.[81] Ponovilo se isto što i u prvom napadu. Neprijatelj je bio mnogo jači nego što se pretpostavljalo. Bataljon 369. legionarske divizije branio se izvanredno uporno, a oklopni voz je bio glavni elemenat odbrane. Iz bunkera, željezničke stanice i drugih zgrada neprijatelj je vatrom štitio prilaz vozu, a voz je stizao da podrži odbranu drugih uporišta.

Drugi napad na Turbe bio je mnogo bolje organizovan. Međutim, dvije protivtenkovske puške, sa koliko su bataljoni raspolagali, mitraljeska vatra i bombe nijesu bili dovoljni da se slomi otpor iz zidanih bunkera, utvrđenih zgrada i oklopnog voza. Bataljoni su se povukli uz veće gubitke. Poginuo je i 23-godišnji komandir voda 6. bataljona Mladen Mitrić. Taj hrabri mladić, koji je neko vrijeme nosio bataljonsku zastavu, bio je teško ranjen u stomak, crijeva su mu bila iskidana. Drugovi su ga prenijeli u zaklon i previli. Bio je svjestan da umire. Negdje pri kraju, prikupio je neku čudnu snagu, pogledao drugove okolo sebe i sa osmijehom na licu pitao: »Drugovi, umirem li komunistički?«

Neprijatelj je takođe imao mnogo gubitaka. Zarobljeno je šest domobrana. Obično su domobrani poslije razoružavanja i saslušanja

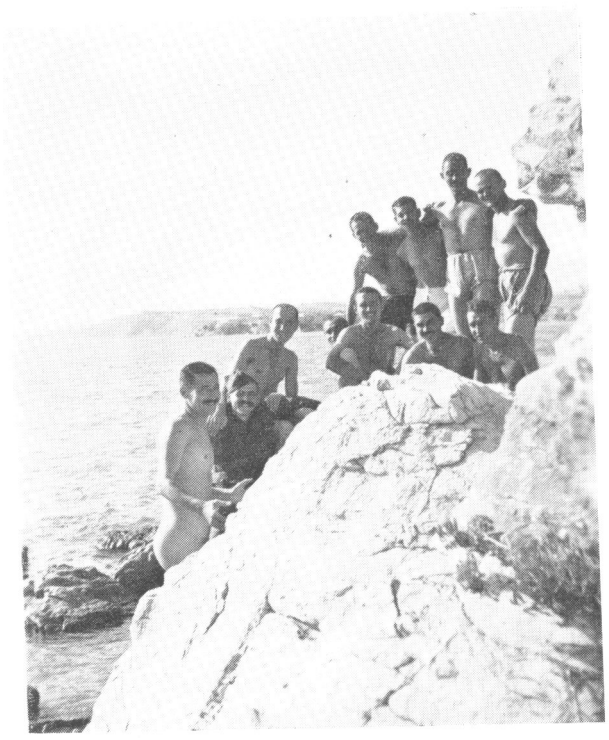
[78] *Naređenje Štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 17, d. 4, str. 13.

[79] D. Nikolić, članak *»Prva proleterska«,* knj. 2, str. 512.
so *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 9.
M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 354.

[80] si *Izvještaj njemačkog štaba za vezu,* Zbornik, t. IV, knj 17, d. 157, str. 375.

Grupa boraca 2. bataljona u jesen 1943.

Grupa boraca 3. bataliona na obali mora kod Splita 1943.

Borci 1. proleterske prevoze se u zaplijenjenim kamionima

puštani kućama. Te domobrane je štab brigade predao Vojnom sudu, jer su do kraja ostali vjerni okupatoru.[82]

Ponovo u Dalmaciji . . . poslije kapitulacije Italije

Neuspeo napad 1. brigade na Turbe upućivao je na potrebu bolje opreme, naoružanja, povećanja brojnog stanja brigade i na bolju obuku.

Stab 1. divizije naredio je da brigada preko Donjeg Vakufa i Bugojna krene prema Prozoru. Od Donjeg do Gornjeg Vakufa bataljoni su prebacivani željeznicom. Pjesma se orila cijelim putem. Bilo je mnogo šale na račun »kolone«, za razliku od ranijih marševa nije se nijednom čulo »lakše čelo«, »zaostala komora«, »pokret« i si.

U Prozoru su bili manji dijelovi 7. SS divizije sa 8 tenkova. Nijesu preduzimali nikakve ofanzivne akcije. Stab 1. brigade isturio je prema Prozoru, na padinama Makljena, 2. i 4. bataljon a ostali su se grupisali oko Gornjeg Vakufa, gdje su intenzivno radili vojno i politički. Bili su rezerva 2. i 4. bataljonu. Stab brigade je predvidio da bataljoni naizmjenično budu na obezbjeđenju prema Prozoru i na odmoru.[88] Na tim položajima bataljoni su se odmarali, jer i neprijatelj nije bio aktivan. Bataljonima je saopšteno da će se tu zadržati 5 do 6 dana, dovoljno da dobro analiziraju neuspjeh u napadu na Turbe, da procijene koliko im je opala udarna moć tamo gdje se ishod borbe rješava tehnikom, a i da još više požele da im se pruži prilika da se dobro naoružaju. Brigada je morala biti jača nego što je tada bila.

Takva prilika se ubrzo ukazala. Tek što je brigada posjela nove položaje — kapitulirala je Italija. Radost, i to velika! Prvi bataljon je u Bugojnu iskočio iz voza i pridružio se masi koja je klicala i veselila se.[84] Borci se nijesu mogli uzdržati da u tom veselju ne ispale i pokoji metak u nebo. I u Gornjem Vakufu 3. i 6. bataljon rafalima su pozdravili kapitulaciju Italije. Ljudi su izišli na ulice, grlili se i ljubili. U tim trenucima niko nije pomišljao da to nije kraj rata. Ali ako i nije bio kraj rata, sada su manje ili više svi bili ubijeđeni ko će izgubiti rat. Osovina je pukla. Izbačena je iz kolosjeka jedna od sila koja je pripremila ovaj rat. Velikoj masi naroda i boraca u Gornjem Vakufu govorio je član politodjela divizije, Radovan Zogović — »Nastala je nova era. Pala je fašistička Italija.«[85]

O kapitulaciji Italije brzo su obaviješteni 2. i 4. bataljon, koji su bili na položajima prema Prozoru. Zaorila se pjesma u šumama Makljena, na onim mjestima koja su prije 6 do 7 mjeseci, u bici

82 *Presuda vojnog suda, A-VII,* k. 708, f, 5, d. 1.
83 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 17, d. 57, str. 126.
84 Isto kao pod 79.
« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 9.

na Neretvi, Italijani neprekidno zasipali artiljerijskim granatama i avio-bombama.

Kapitulaciju Italije očekivali su i njeni saveznici. Njemačka je odmah poslije uklanjanja Musolinija preduzela mjere da nastavi rat i bez Italije. Imala je pripremljenu grupu divizija, 114. lovačku diviziju u rejonu Gračac — Bihać i 7. SS diviziju kod Mostara, i naredila im da hitno intervenišu i razoružaju italijanske divizije. I vlasti Nezavisne Države Hrvatske pripremale su se da preuzmu italijansku okupacionu zonu.

U to vrijeme na teritoriji Jugoslavije bilo je oko 15 italijanskih divizija i veći broj samostalnih jedinica, koje su imale silnu ratnu opremu, mnogo naoružanja i municije i bogato snadbjevene magacine. Jedinice NOV u svim krajevima koje je Italija bila okupirala bile su spremne da razoružaju italijanske jedinice i da im spriječe odlazak u Italiju. Ali se u isto vrijeme trebalo boriti i onemogućiti Nijemce i ustaše da ih oni razoružaju.[80]

Prva brigada je ostala na položajima kod Prozora još pet dana, dok se procijeni situacija i odluči gdje i koje snage treba uputiti. Vrhovni štab je 15. septembra odlučio da 1. diviziju uputi u Dalmaciju, prema Splitu, da pomogne dalmatinskim partizanima u razoružavanju italijanskih jedinica, kao i da onemogući Nijemcima i ustašama da se dokopaju italijanskog oružja i opreme.[87]

Brigada se 14. septembra uputila preko Ravnog i Mokronoga i u toku noći stigla kod Duvna,[88] koje je prije toga oslobodila 3. krajiška brigada. U toku marša borci su doznali da je oslobođen Split i razoružane mnoge italijanske jedinice. U Eminovom selu kod Duvna 1. proleterska brigada dobila je 40 000 metaka i 70 mina za bacače od 3. krajiške brigade. To je bilo prvi put da je brigada dobila municiju od drugih jedinica.

Marš je nastavljen pred noć u pravcu Aržana, a onda dalje prema Splitu. Štab divizije izričito je naredio da se maršuje samo noću, zbog potpuno golog terena, i da se komore smanje na najmanje moguću mjeru, jer ih je bilo teško danju maskirati od neprijateljevog izviđanja iz vazduha.[89] Stab divizije upozorio je 1. i 3. brigadu da ih očekuju teške borbe sa njemačkim jedinicama, a 1. proletersku posebno da se obezbijedi sa pravca od Imotskog.

Od Aržana bataljoni su prebacivani kamionima prema Trilju. Svi kamioni, sem čelnog, vozili su kroz oblak prašine. Ali je sve to bilo sitnica prema osjećaju ponosa što se partizani voze slobodnom cestom u još okupiranoj Evropi. Treći bataljon je najprije obezbjeđivao pravac od Imotskog, a onda je i on kamionima prebačen do Trilja.

Susret sa narodom Dalmacije bio je veličanstven. Narod je toplo srijetao borce 1. proleterske brigade. Mnogi ljudi su se prisjećali njenog boravka na toj teritoriji prije godinu dana, kada su u neko-

s« Oslobodilački rat, knj. 1, str. 531—539.

87 *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 10, d. 136, str. 297.

ss *Naređenja štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 17, d. 79, str. 185. i 85, str. 196.

liko susreta potukli Italijane. U mnogim selima zvonila su crkvena zvona. Dolazak proletera pozdravljen je kao veliki praznik. Grupe seljaka dočekivale su kolonu kamiona, klicale proleterskim brigadama i, ako se nijesu kod njih zadržavale, poželjeli im srećan put.

Susret sa narodom Dalmacije predstavljao je izuzetan doživljaj. Malo se ko znao tako veseliti kao Dalmatinci. Njihove igre su žive, njihove pjesme pune topline zapljuskuju kao široki morski val, njihove šale i dosjetke iskričave su i pune duha. To je bila radost. Ali bilo je i suza. Takve trenutke su proleteri mnogo puta doživljeli prolazeći kroz krajeve u kojima su nekada već bili. Iz mnogo mjesta bilo je boraca koji su otišli u 1. proletersku i zauvijek ostali na nekom od njenih razbojišta.

Krajem avgusta Dalmacija je puna grožđa. Zreli grozdovi izazivali su da ih neko ubere. Nije zabilježeno da je neki borac iz brigade preskočio zidinu da nabere grožđa. Seljaci su nudili, sami govorili borcima da uđu u vinograde i naberu grožđa koliko hoće. A kada su vidjeli da se proleteri drže svojih principa, onda su ljudi, žene i djeca uzimali korpe, punili ih grožđem i smokvama i donosili borcima. Za vrijeme vožnje kamionima, kada jedinice nijesu imale vremena da se zaustave u nekom selu, seljaci su ubacivali korpe grožđa u kamione, da se proleteri njime malo osvježe.

Poslije pristizanja jedinica u Dalmaciju, štab 1. divizije uputio je 1. proletersku brigadu da spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da prodre iz Imotskog i Makarske prema Splitu, a 3. krajišku brigadu je poslao prema Sinju, u pomoć dalmatinskim partizanima, koji su opkolili neprijatelja u Klisu i Sinju.[90] Tih dana osnovan je i tenkovski bataljon divizije. Imao je 8 tenkova i 2 oklopna automobila, zaplijenjene od Italijana.[91]

Nijemci su nastojali da što prije povrate izgubljene velike garnizone Zadar, Šibenik i Split. Ka Sinju je sa sjevera nastupala njemačka 114. lovačka divizija. Iz Mostara je avionima prebačen u Sinj jedan bataljon 7. SS divizije, a poslije nekoliko dana i još jedan. Tih dana je na teritoriju Mostar — Imotski stigao i 92. njemački motorizovani puk iz Albanije. Sve te snage određene su da što prije ovladaju srednjodalmatinskom obalom i spriječe eventualno iskrcavanje savezničkih snaga na Balkanu.[92]

Neprijatelj je uputio preko Imotskog jaku motorizovanu kolonu prema Splitu. Jedan ojačani bataljon 7. SS divizije sa 12 tenkova probio se 16. septembra do Zadvarja, s namjerom da se probije u Split. Kod Zadvarja kolona je naišla na otpor Omiške grupe partizanskih bataljona i Mosorskog bataljona. Blagovremeno su im pristigli u pomoć 1, 2. i 6. bataljon 1. proleterske brigade.[93] Neprijatelj je vjerovatno ocijenio da tim pravcem, padinama Mosora, neće uspjeti i vratio se u Imotski. Četvrti bataljon bio je upućen još u toku napada 1, 2. i 6. bataljona da izbije na cestu između Sestanovaca i

[98] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 705, f. 1, d. 2.
»k *Naređenje štaba IV zone,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 95, str. 287.
»2 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 547—550.
»a *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 5.

Zadvarja i presiječe neprijatelju odstupnicu. No, Nijemci su se povukli prije nego je 4. bataljon izbio na cestu.

Štab 4. operativne zone, koji je rukovodio borbama u srednjoj Dalmaciji, pokušao je da njegove jedinice zauzmu Sinj i Klis i da spriječe prodor neprijatelja u Split. Trebalo je uništiti i ustaški garnizon u Omišu, u kojem je bilo oko 600 domobrana i 400 ustaša.[94] Taj zadatak bio je namijenjen 1. proleterskoj brigadi. Prvi, 3. i 6. bataljon izbili su 18. septembra u Poljice i pripremili se za napad na Omiš.[95] Drugi bataljon bio je kod Lovreča, a 4. u Aržanu, radi obezbjeđenja pravca od Imotskog.

Brigada je u vrijeme dok se pripremala za napad na Omiš dobila naređenje da odustane od toga i da hitno uputi tri bataljona prema Sinju. Štab 4. operativne zone odlučio je da najprije treba uništiti neprijateljski garnizon u Sinju, koji može poslužiti kao polazna baza za napad na Split.[90] Brigada se odmah pripremila za izvršenje tog zadatka. Međutim, tek što je krenula prema Sinju, dobila je obavještenje od štaba 1. divizije, da je u Imotski stigla 7. SS divizija, i naređenje da se brigada, bez 3. bataljona, orijentiše prema Imotskom.[97] Prvi i 6. bataljon užurbano su maršovali prema Šestanovcima i Grabovcu, a 3. bataljon je kamionima upućen prema Splitu, u Štrobeć, gde je trebalo da bude posadna jedinica.[98]

Štab 4. operativne zone nastojao je da se, po svaku cijenu, likvidira neprijatelj u Sinju i Klisu. Sa sjevera je pristigla 4. krajiška divizija. Treća krajiška brigada je već bila prema Sinju, kao i glavne snage dalmatinskih jedinica. Ipak, štab zone smatrao je da su te snage nedovoljne za likvidiranje jakog neprijateljskog garnizona u Sinju. On je, u dogovoru sa štabom 1. divizije, ponovo odlučio da 1. proleterska brigada sa tri bataljona učestvuje u napadu na Sinj. Brigada je odmah krenula (sa 1, 2. i 6. bataljonom) pravcem Cista — Biorina — Caparište," ali je u isto vrijeme izvjestila štab 4. operativne zone da bataljoni, s obzirom na veliku udaljenost od Zadvarja do Sinja, ne mogu stići da učestvuju u napadu na Sinj u predviđeno vrijeme.[100]

Bataljoni su noću između 21. i 22. septembra stigli u blizinu Trilja. Tada je štab 1. brigade dobio obavještenje da je neprijateljska kolona krenula iz Imotskog prema Splitu i da je već stigla do linije Studenci — Lovreč.[101] Štab brigade je samoinicijativno donio odluku da odmah vrati bataljone ka liniji Aržano — Cista — Zadvarje, da bi spriječio prodor neprijateljske kolone iz Imotskog.[10ı]- O tome je obavijestio štab divizije. Štab 4. zone uvidio je da je ne-

[84] *Obavještenje i naređenje štaba IV zone, Hrvatske,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 94, str. 285 i 95, str. 287.

•5 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 96, str. 289.

»6 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 7. *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 705, f. 1, d. 55.

»s *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 8.

»a *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 11.

100 Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 707, f. 1, d. 26.

[101] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 170, str. 572.

potrebno pokrenuo glavninu 1. proleterske brigade u pravcu Splita i naredio je svim partizanskim odredima i bataljonima na sektoru Imotskog da se stave pod komandu štaba 1. proleterske brigade radi zadržavanja neprijateljske kolone koja je krenula iz Imotskog. Da bi pojačao odbranu, štab zone je naredio da se i 3. bataljon 1. brigade, koji je upućen u Split, odmah vrati u sastav brigade.[103]

Neprijateljska kolona, glavnina 7. SS divizije i 92. motorizovani puk, sa 18 tenkova, nastupala je 22. septembra iz Imotskog prema Sinju. Kolonu je pratila i podržavala avijacija. Četvrti bataljon, koji je bio ostavljen na tom pravcu, nije uspio da spriječi prodor te jake neprijateljske kolone. Kada je njeno čelo ulazilo u Biorinu, u isto vrijeme tamo su pristigli i bataljoni 1. brigade, koji su se vraćali od Sinja. Prvo je stigao 2. bataljon i povezao se sa dijelovima 4. bataljona, koji su nastojali da uspore kretanje neprijatelja. Drugi i 4. bataljon napali su neprijatelja s čela i uspjeli da ga razbiju i vrate prema Cisti. Ali kada su u Cistu pristigle glavne neprijateljske snage uspjele su da potisnu 2. i 4. bataljon, kao i pristigle dijelove 1. i 6. bataljona, da prodru prema Trilju i spoje se sa snagama u Sinju.[104]

Stab brigade uputio je tada 1. i 4. bataljon prema Aržanu, da napadnu neprijateljsku kolonu u desni bok i s leđa, da bi spriječili prodor neprijatelja ka Aržanu i onemogućili mu da ovlada širokim prostorom oko ceste kojom kolona prodire. Ta dva bataljona vodili su 23. septembra veoma teške borbe i uspjeli su da onemoguće neprijatelju prodor u pravcu Aržana. Tog dana, vatrom iz automatskog oružja, pogođen je i oboren jedan neprijateljev izviđački avion, koji je u niskom letu mitraljirao položaje bataljona. Sesti bataljon se takođe postavio sjeverno od ceste Cista — Trilj, u rejonu Strižirepa, i napadao je neprijateljsku kolonu na tom dijelu ceste. Drugi i 3. bataljon, sa bataljonima Omiške grupe partizana, bili su na položajima na južnoj strani ceste Imotski — Trilj (Provo — Lovreč). Zadatak im je bio da spriječe neprijatelju saobraćaj cestom Imotski — Sinj. U tim borbama brigada je imala 11 poginulih i 8 ranjenih boraca. Poginuli borci su bili iz brigadnog saniteta; njih je neprijatelj iznenadio kod Ciste.[105] Neprijatelj je takođe imao velike gubitke. Uništeno mu je i 9 kamiona.

Poslije prolaska neprijateljske kolone ka Sinju, njegove snage se nijesu pojavljivale dva dana na tom pravcu. Jedna njegova kolona: 6 kamiona, 2 putnička automobila, 2 motocikla, 4 oklopna automobila, uputila se 25. septembra prema Lovreču. Kod Lovreča se susrela sa 3. bataljonom koji je, iz suprotnog pravca, išao istom cestom. Treći bataljon nije očekivao neprijatelja. Čuli su zvuk motora i pomislili da su to avioni. Cijela kolona se brzo uklonila lijevo i desno od ceste, da bi izbjegla napad iz vazduha. Ali se poslije nekoliko minuta pojavila prethodnica neprijateljske kolone, a zatim i glavnina. Mada je neprijatelj nastupao dosta oprezno, ipak nije primije-

los *Naređenje štaba IV zone,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 124, str. 401-^103.

104 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 149, str. 465.

Oslobodilački rat, knj. 1, str. 540.

tio da prolazi kroz 3. bataljon koji je bio lijevo i desno od ceste, najprije se snašla Omladinska četa, koja je bila na začelju kolone bataljona. Zaustavila je neprijateljsku prethodnicu. Neprijateljska kolona se gomilala, zaustavljalo se vozilo do vozila, i na kraju se našla kao u klopci, opkoljena sa svih strana. Borba je bila kratka i oštra. Oklopnim automobilima blagovremeno je zakrčen put. Citava kolona je potpuno uništena. Jedan kamion je vozio benzin u buradima, jedan vukao haubicu od 105 mm, a 4 kamiona bila su natovarena sanitetskim materijalom. Bataljon je pretpostavljao da će uskoro naići i druga neprijateljska kolona, brzo je polio sva vozila benzinom i zapalio ih. Zaplijenjeni su haubica, 3 »šarca« i veće količine municije i opreme. Borci su haubici dali ime »Omladinka«.[106]

Neprijateljska kolona iz Imotskog postigla je osnovni cilj, ojačala je garnizon u Sinju, a onda jakim snagama krenula ka Splitu. Štab 4. operativne zone, videći da je neprijatelj koncentrisao jake snage u Sinju, a da Split brane uglavnom novoformirane dalmatinske jedinice, bez borbenog iskustva, odlučio je da napusti Split. Jedinice je povukao preko Cetine ka Dinari i dalje prema Livanjskom polju. Neprijateljske kolone su 27. septembra ušle u napušteni Split.[107]

Prva proleterska brigada ostala je još nekoliko dana na položajima prema Imotskom, na liniji Lovreč — Studenci — Aržano — Bukova Gora da sa nijih onemogući neprijateljev saobraćaj cestom. Imotski — Split i njegov eventualan pokušaj da prodre u pravcu Karlovog Hana. Drugi bataljon je obezbjeđivao pravac od Trilja, 3. i 6. od Imotskog, 4. bataljon je bio prema Karlovom Hanu, a 1. bataljon kod Aržana, u rezervi.

Neprijatelju je cesta Imotski — Split bila od velike važnosti. On je takođe uporno nastojao da garnizon u Splitu poveže sa garnizonima u unutrašnjosti, i to u prvom redu sa Mostarom, kako bi imao povezane snage u garnizonima na obali Jadrana. Razumljivo je što je tu komunikaciju branio jakim snagama.

Manja kolona ustaša iz Duvna pokušala je da prodre ka Aržanu. Tu kolonu dočekao je 4. bataljon blizu Bukove Gore, razbio je i vratio natrag. Drugog dana neprijatelj je pokušao da prodre od Trilja u pravcu Ciste, ali ga je dočekao 2. bataljon i natjerao da se vrati u Trilj.[108] U isto vrijeme jedna kolona je krenula iz Splita. Na padinama Mosora dočekao ju je 3. bataljon i sa njom vodio borbe nekoliko dana. Krajem septembra jedna jaka neprijateljska kolona od oko 1 500 vojnika, sa 18 tenkova i velikim brojem topova, krenula je iz Imotskog prema Lovreču a druga, jačine od oko 6 000 ljudi, iz Ljubuškog.[108] Brigada nije sačekala te kolone. Po naređenju štaba divizije napustila je te položaje i krenula prema Duvnu.

Prva proleterska brigada došla je u Dalmaciju da pomogne dalmatinskim partizanima da razoružaju što više italijanskih jedinica

too *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. V, knj. 19, d. 170, str. 532.

Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 2, d. 9.

S. Rović, članak, »*Kragujevački bataljon*«, knj. 2, str. 222.

107 *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 550.

los *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1/1, d. 8.

i zahvate što više plijena prije dolaska njemačkih snaga. Svim tim operacijama rukovodio je štab 4. operativne zone. Izgleda da je nastala situacija za njega bila isuviše složena. Za čitavo vrijeme, 12 dana, on nije našao pravi zadatak za 1. brigadu i vrtio ju je u krugu Aržano — Trilj — Kosatnica. Tako se desilo da jedinica najjače udarne moći ne stigne u napad na Sinj, niti je bila na položajima sa kojih je mogla da tuče neprijateljsku kolonu koja je nastupala od Imotskog. Zbog svega toga rezultati brigade u Dalmaciji nijesu odgovarali njenim mogućnostima. U teškim borbama krajem septembra brigada je, uz znatne gubitke (15 poginulih) uspjela da zaplijeni samo 13 mitraljeza, 2 minobacača, veće količine puščane i mitraljeske municije i nekoliko mina za bacače i granata za topove.[110]

U vrijeme borbi u Dalmaciji brigada je bila dobro snabdjevena oružjem, municijom i opremom iz zaplijenjenih italijanskih magacina i u tom periodu imala je 1 146 pušaka, 72 puškomitraljeza, 22 laka mitraljeza, 23 teška mitraljeza, 32 mašinke, 4 minobacača, 4 protivtenkovske puške i 2 protivavionska topa. Za sve je imala dovoljno municije.[111] U tom periodu brigada je i znatno popunjena. Najprije je došlo oko 200 boraca sa Kozare, zatim oko 60 iz Splitskog odreda i oko 80 iz drugih dalmatinskih odreda. U Dalmaciji je mnogo pojedinaca dobrovoljno došlo u brigadu. Početkom oktobra u sastav brigade ušao je i kompletan bataljon »Garibaldi«, od 350 Italijana, tako da je tada brojila 1 760 boraca.[112]

Bataljon »Garibaldi« osnovan je 13. septembra 1943. godine, uglavnom od karabinjera i dijela divizije »Bergamo«. Bataljon je imao 350 boraca, naoružanih sa 1 topom 65 mm, jednim minobacačem 81 mm, jednim mitraljezom 20 mm, 8 mitraljeza breda i 18 puškomitraljeza. Rukovodstvo bataljona sačinjavali su italijanski oficiri i raspoređeni su na položaje prema činovima koje su imali. Dva dana poslije osnivanja bataljon je vodio borbe sa njemačkom kolonom koja je nastupala prema Splitu. To je njegova prva veoma uspjela borba. Vratio je njemačku kolonu natrag.

Bataljon »Garibaldi« ušao je, početkom oktobra, u sastav 1. proleterske brigade. Kasnije je organizovan i naoružan kao i ostali bataljoni. U isto vrijeme postavljeni su, uz komandanta i komandire, i politički rukovodioci, komunisti iz brigade. To je bio još jedan primjer internacionalističkog duha i uloge brigade.[113]

Povratak brigade u Bosnu i borbe oko Travnika

Cim je štab 4. operativne zone odustao od odbrane Splita, 1. divizija je vraćena u Bosnu. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da

[110] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 706, f. 11, d. 3.
[111] *Naoružanje 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 710, f. 4, d. 10.
[112] *Brojno stanje 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 710, f. 4, d. 9.

oslobodi Duvno, a 3. krajiška Livno, zajedno sa 4. divizijom i uz podršku tenkova.

U Duvnu su bile dvije čete 5. ustaške brigade. Ustaše iz Livna pobjegli su u Duvno, a kada su osjetili dolazak 1. brigade odstupili su prema Posušju. Iz izvještaja Velike župe Mostar vidi se koliko su se ustaše bili uplašili.

> »Partizani su zauzeli Livno i Duvno, nakon što je naša posada oba ova mjesta napustila . . . tvrdi se da nije u gradu pružen nikakav otpor, te da je celokupna posada napustila Livno i Duvno, da nije ispaljen ni jedan naboj.« I dalje: »Pad Livna i Duvna toliko je odjeknuo u ovim krajevima. Narod na ovaj način gubi vjeru u svoju vojsku i svoju upravu. . . Njemački general Oberkamp (komandant 7. SS divizije — M. V.) i pukovnik Schmithuber (komandant 14. puka 7. divizije — M. V.) zgražali su se kako je moguće da je naša posada bez borbe napustila Livno i u bijegu napustila Livno i Duvno i povukla se do Posušja.«[114]

U međuvremenu je 10. krajiška brigada oslobodila Kupres, čuveno ustaško gnijezdo. Zloglasne kupreške ustaše postrojene su dočekale tenkove, misleći da su njemački. Brzo su se uvjerili u zabunu, kada je na njih osuta vatra iz tenkova. Nepogođeni su bacili oružje da bi lakše bježali.[115] Tehnička četa 1. brigade porušila je sve bunkere i veće zgrade od tvrdog materijala, da ustaše više nikada Kupres ne mogu pretvoriti u svoje uporište.

Brigada se postepeno prebacivala preko Duvna, Sujice i Kupresa i koncentrasala kod Bugojna. Već 13. oktobra izbila je blizu Travnika, prema Vilenici. Lijevo je bila 7. krajiška, a desno 3. i 9. krajiška brigada, koje su obezbjeđivale pravac od Lašve.

Vrhovni komandant odlučio je da se oslobodi Travnik,[116] snažan ekonomski i politički centar, koji je duboko zalazio u slobodnu teritoriju i iz kojega su stalno ugrožavani okolni oslobođeni gradovi. Pored toga njegovim zauzimanjem snage NOVJ dobile bi solidnu bazu za napad na prugu Slavonski Brod — Sarajevo i stvorili bi se povoljni uslovi za mobilizaciju novih boraca sa vrlo širokog područja.

Travnik su branili dva ojačana bataljona domobrana 6. zagrebačke konjičke pukovnije, jedna četa 369. legionarske divizije, 40 feldžandarma i oko 500 ustaša dobjeglih iz Kupresa. U garnizonu je bilo 7 topova, 4 tenka, veći broj minobacača i mitraljeza i jedan oklopni voz.[117] U gradu je izgrađeno 28 bunkera, raspoređenih u krugu tako da su mu zatvarali sve prilaze. Bunkeri su na pojedinim uporištima, na Vilenici, prema Turbetu i Dolcu bili povezani rovovima. Prilazi bunkerima bili su ograđeni bodljikavom žicom, a na nekim pravcima postavljene su i protivpješadijske mine. Sistem odbrane je nekoliko puta provjeravan prilikom demonstrativnih napada jedinica 10. divizije i 3. krajiške brigade. Znalo se da će se voj-

»« *Izvještaj velike župe Mostar,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 183, str. 460.

us *Izvještaj političkog komesara 10. brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 24, str. 63.

ne Naređenje Vrhovnog komandanta, Zbornik, t. II, knj. 10, d. 179, str. 375.

i" Objašnjenje pod br. 2: Zbornik, t. II, knj. 10, d. 179, str. 375.

nici 369. divizije i kupreške ustaše boriti do poslednjeg, dok su vojnici 6. zagrebačkog puka bili slabijeg borbenog morala, ali poslije prvog neuspjeha kod Turbeta, komandu nad njima preuzeli su dijelovi 369. legionarske divizije, tako da se i taj puk morao boriti.

Stab 1. divizije izdao je zapovijest za napad na Travnik 15. oktobra u 20 časova. U napadu su učestvovale 1. i 3. brigada 1. divizije i 7. i 9. brigada i Travnički odred 10. divizije. Prva proleterska brigada, ojačana sa 4 topa i uz podršku 2 tenka, napadala je grad s juga, oslanjajući se krilima na rijeku Lašvu, nanoseći glavni udar preko Vilenice, 7. krajiška brigada, sa 2 tenka, napadala je sa zapada, sjeverno od komunikacije Turbe — Travnik, 3. brigada sa sjeveroistoka, oslanjajući se lijevim krilom na rijeku Lašvu. Dva bataljona 3. brigade obezbjeđivali su napad od Zenice, a bataljon »Garibaldi« i 9. brigada prema Han-Kompaniji.[118]

Bataljoni 1. brigade, odmah poslije pristizanja, zauzimali su polazne položaje. Najprije su stigli 2. i 4. bataljon iz Bugojna,[118] a 3. i 6. bataljon, iz Duvna i Kupresa, stigli su neposredno pred napad.

Napadu na Travnik prethodila je jaka artiljerijska priprema. Sedam topova je gađalo bunkere i prepreke i krčilo put tenkovima i pješadiji. Tenkovi su napadali duž cesta od Rostova i Turbeta.' Stab divizije je u naređenju naglasio:

> »Vrhovni komandant drug Tito je naredio da se ovom akcijom ima likvidirati neprijateljev garnizon i zauzeti grad Travnik.«[121]

Bataljoni su napali u određeno vrijeme. Treći i 6. nijesu imali vremena da izvrše ni najpotrebnija izviđanja i sa marša su prešli u napad. Treći bataljon, uz podršku 2 tenka, napadao je u pravcu fabrike šibica, uz desnu obalu Lašve. Bataljon je zauzeo bunkere i nastupao je ka centru grada. U toku napada primijetio je da u grad pristižu nove neprijateljske snage, koje su se probile od Zenice.[1]- Bataljon je zaustavljen jakom vatrom artiljerije, minobacača i protivtenkovskih topova, kao i pridošlih tenkova. Sesti bataljon je u jurišu zauzeo spoljne rovove, a bunkere je obišao s namjerom da ih likvidira napadom s leđa. Bataljon je dočekan iz grada jakom vatrom i morao je prileći.[123] Drugi i 4. bataljon napadali su na pravcu glavnog udara, preko Vilenice; i oni su naišli na neočekivano jaku vatru. Ni bataljoni 7. krajiške brigade takođe nijesu mogli da slome spolјni pojas odbrane i pretrpjeli su velike gubitke od nagaznih mina.[1]-[4]

* Iz Uputstva za upotrebu tenkova: ... »Tenkove ne isturati i upućivati za pravljenje prodora (breša), ove breše stvarati upotrebom artiljerije i grupnim koncentričnim dejstvom bacača. Tenkove upotrebljavati za proširenje prodora koji su već stvoreni dejstvom teških oruđa i udarnih grupa; po razbijanju neprijatelja upotrebite ih i za gonjenje i razbijanje, odnosno uništavanje neprijatelja u odstupanju.«•20

us *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije*, Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 64, str. 157—160.

"8 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 58, str. 142.

•20 *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije.* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 64, str. 157—160.

12< Isto

122 *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 12.

123 M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi,* str. 370.

Pokazalo se da je garnizon veoma jak i dobro organizovan za odbranu.[125]

Naša artiljerijska priprema nije dala željene rezultate. Artiljerija je gađala neprecizno, a i nije imala snage da uništi utvrđenja u spoljnoj odbrani. Praktično je više koristila neprijatelju, jer ga je vatrom upozorila da se priprema napad te je izostalo iznenađenje. Cim je počeo napad neprijatelj je ugasio svijetlo u gradu, a pala je i gusta magla, tako da se nije moglo osmatrati ni djejstvo artiljerije ni susjednih jedinica. Dolina Lašve ječala je od eksplozija i bilo se teško orijentisati gdje se vode borbe. Osim toga, neprijatelju je krajem dana i u toku noći stiglo znatno pojačanje iz 369. legionarske divizije preko Han-Kompanije, jer 9. brigada i bataljon »Garibaldi« nijesu uspjeli da zaustave te jake snage.[128] Zbog dolaska pojačanja garnizonu, štab 1. divizije je 16. oktobra poslije podne, po odobrenju Vrhovnog štaba, odustao od daljeg napada na Travnik i rasporedio je jedinice na položaje za blokiranje grada. Prva proleterska brigada zatvarala je pravac od Travnika prema jugu.[127]

Vrhovni štab je naredio da se čvrsto zatvore pravci koji su iz Travnika vodili ka oslobođenim gradovima u dolini Vrbasa,[128] jer je u to vrijeme pripremano Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Koliki je značaj pridavao sigurnoj odbrani te teritorije vidi se i po tome što je sam neposredno odredio raspored brigada: 7. krajiška brigada zatvarala je pravac od Travnika ka Bugojnu i Donjem Vakufu; 9. krajiška brigada dejstvovala je na komunikaciji Travnik — Lašva, a 1. proleterska je bila u rezervi:

> »na pravcu Turbe — Donji Vakuf, sa 3 bataljona na pravcu Komar — Skakavci, jednim u Jajcu i »Garibaldijem« oko Donjeg Vakufa«.[129]

Prema naređenju štaba divizije,[130] 1. proleterska brigada rasporedila je 2, 4. i 6. bataljon u rejonu Komar — Skakavci, 1. bataljon je upućen u Jajce, 3. bataljon u selo Oborci, prema Donjem Vakufu, i bataljon »Garibaldi« u Donji Vakuf. Svim bataljonima je naređeno da budu spremni da spriječe svaki neprijateljev pokušaj da prodre ka slobodnoj teritoriji.

Brigada je provela sedam dana bez dodira sa neprijateljem. Taj predah iskorišćen je za vojnostručni, politički i kulturno-prosvjetni rad sa novim borcima sa Kozare i iz Dalmacije.

Neprijatelj je iz Travnika pokušao prodor 16. i 17. oktobra i bataljoni su morali da vode žestoke borbe da bi ga zaustavili.[1,1]

i" *Izvještaj 7. krajiške brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 87.
123 *izvještaji oružničke postaje i redarstva u Travniku,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 198. i 212.
126 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 108, str. 271.
127 *Naređenje 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 82, str. 216. i 83. str. 219.
128 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 706a, f. 7, d. 27.
12» *Naređenje Vrhovnog štaba,* Zbornik, t. II, knj. 10, d. 187, str. 385.
is» *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 97, str. 250.

U to vrijeme je 3. bosanski korpus postigao značajan uspjeh kod Vareša pa je neprijatelj bio primoran da povuče iz Travnika dio snaga radi pomoći sarajevskom garnizonu. Ali je i štab 1. divizije naredio svim jedinicama da pojačaju pritisak na Travnik, da bi neprijatelju onemogućili da izdvoji jače snage prema 3. bosanskom korpusu.[132] Na osnovu tog naređenja 1. brigada je 25. oktobra izvršila prepad na Travnik sa po jednom četom iz 2, 3, 4. i 6. bataljona.[133]

Treći bataljon je upotrebio jače snage pravcem Pulac — Bojna — Pirota. Neki dijelovi Omladinske čete uspjeli su čak da upadnu i u sam grad. Bataljoni su isprovocirali neprijatelja da se »brani« čitavu noć.[134] Djejstvovao je iz svih oruđa, pokazujući da je spreman za odbranu.

Svi bataljoni 1. brigade, sem 1. koji je bio u Jajcu, izvršili su 3. novembra novi nešto jači demonstrativni napad na Travnik, takođe sa po jednom četom, ali uz podršku artiljerije i minobacača.[13,] Čete su izbile ispred same glavne linije odbrane grada. Prepad je trajao sve do zore. Brigada je tim prepadom sadjejstvovala 3. krajiškoj brigadi, koja je u to vrijeme napadala na Han-Vilu, Mošunj i Divjak.

Prepadi ili nasilna izviđanja različitog intenziteta izvođeni su svake noći. Komandant 6. zagrebačke konjičke pukovnije u bojnoj relaciji, za novembar 1943. godine, navodi podatak da je garnizon Travnik u toku novembra 26 puta napadan jakom mitraljeskom i artiljerijskom vatrom.[13"] To je bila dobro proračunata taktika da se neprijatelj drži u stalnoj napetosti, da mu se nanose gubici i da mu se onemogući preduzimanje akcija prema dolini Vrbasa.

Brigada je ostala na položajima prema Travniku do 7. novembra, kada ju je smijenila 7. krajiška. Brigada je povučena u rezervu: 1, 2. i 4. bataljon u rejon Gradine, 3. u Oborce, »Garibaldi« u Bugojno, a 6. bataljon upućen je u Jajce da zamijeni 1. bataljon.[137] Prema Travniku su ostale jedinice 10. divizije.[138]

Brigada u vrijeme priprema za Drugo zasjedanje AVNOJ-a

Raspored brigade, dok je bila u rezervi, omogućio je opšte sređivanje jedinica, poboljšanje njihove bojne gotovosti i intenzivan vojnopolitički i kulturni rad. U jedinicama i na terenu organizovana je

132 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 133, str. 328.
133 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 18, d. 136, str. 335—336.
is« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 11.
135 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 24.
•se *Bojna relacija 6. pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 220, str. 250—260.
137 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 19, d. 40, str. 140.

proslava dana oktobarske revolucije.[139] Osnovni materijal za proslavu bio je proglas CK KPJ povodom toga dana.[140] Sedmi novembar je proslavljen u svim jedinicama, zajedno sa narodom. U mjestima u kojima nije bilo jedinica upućene su grupe koje su organizovale velike svečanosti, sa priredbama. U programu je prva tačka bio referat 0 značaju oktobarske revolucije, koja je rodila Sovjetski Savez i Crvenu armiju. U uputstvu o proslavi bilo je naglašeno da se ne prave lijeva zastranjivanja prema saveznicima. To je bilo praktično sprovođenje zaključaka sa divizijske partijske konferencije održane početkom novembra u Bugojnu.

Konferenciji u Bugojnu prisustvovalo je iz svakog bataljona po 15 članova Partije. Pridavan joj je veliki značaj što se vidi i iz podatka da su joj u ime CK KPJ prisustvovali Edvard Kardelj, Sreten Zujović Crni i Andrija Hebrang. Iscrpan referat političkog komesara divizije, Mijalka Todorovića, o političkoj situaciji i narednim zadacima, kao i referati komandanta divizije, Koče Popovića, o jačanju ubojitosti brigada i bataljona, i sekretara divizijskog komiteta, Dušana Korača, o organizacionim pitanjima u partijskoj organizaciji, 1 još 19 istupanja ostalih učesnika konferencije dali su jasnu sliku trenutka i orijentaciju za dalji rad. Drugovi Kardelj i Zujović sistematičnom analizom spoljne i unutrašnje situacije znatno su doprinijeli trajnom usmjeravanju daljeg rada partijskih organizacija. U izlaganju o spoljnopolitičkoj situaciji nedvosmisleno su podvukli da je antihitlerovska koalicija Sovjetskog Saveza, V. Britanije i SAD bitan uslov pobjede nad fašizmom. Time su definitivno uklonjene sumnje u politiku V. Britanije i SAD. Na konferenciji je istaknuta naša saradnja sa svim oslobodilačkim pokretima u drugim zemljama. Ipak su delegati najburnije pozdravili saopštenja o narastanju snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i postojanju velike slobodne teritorije na kojoj život teče pod parolom: »Sve za front, sve za pobjedu.«

Divizijska partijska konferencija dala je snažan podsticaj partijskim organizacijama u brigadi za još veću aktivnost. Misao izrečena na konferenciji da »kada znamo tako dobro da ratujemo i da radimo, možemo otkloniti postojeće nedostatke pa da nam brigada bude još bolja«, postala je pokretač cjelokupnog rada u brigadi. U svim bataljonima održane su partijske konferencije na kojima su prenijeti i konkretizovani zaključci sa divizijske partijske konferencije. Na partijskim sastancima diskutovano je o spoljnoj i unutrašnjoj situaciji, o nužnosti teorijskog uzdizanja, a pojedinačno je razmatrano koji borac zaslužuje da bude primljen u Partiju ili SKOJ. Zaključeno je, takođe, da se borbena gotovost mora podići na visinu opšteg ugleda brigade i da se novim borcima mora pružiti velika vojnička i politička pomoć. Govoreno je i o uvođenju oficirskih i podoficirskih činova, o autoritetu i držanju starješina i o odnosu boraca prema njima i o međusobnim odnosima uopšte.

13» *Uputstvo štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 19, d. 20, str. 62.

Partijski sekretari imali su mnogo posla. Sastanci su održavani često. Planovi rada bili su preobimni, kao da se želelo da se sve što prije savlada. Partijske organizacije su se uporno borile da se intenzivno radi, ali i za bolji kvalitet rada.[141]

Zaključeno je i da se pokloni veća pažnja radu partijskih organizacija u samostalnim jedinicama brigade — tehničkoj četi, bateriji i ambulanti. U njima je pojačan i vojnostručni, politički i kulturni rad.

Partijski rukovodilac brigade, zajedno sa politodjelom, napravio je plan teorijskog rada, koji je predviđao teme: O Partiji — teorija Partije i organizaciona pitanja; Teorija proleterske revolucije; Strategija i taktika; Nacionalno pitanje; Seljačko pitanje; O fašizmu, 0 oslobodilačkom ratu, O sovjetskoj vlasti — diktatura proletarijata 1 izgradnja socijalizma, i Linija KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi. Za te teme pribavljen je i materijal. Teme su najprije obrađivane na proširenom sastanku bataljonskog biroa, obično u prisustvu nekog člana politodjela, a onda na sastancima ćelija.[142] Najavljen je i plan političkog rada, sa težištem da se objasni razvoj narodnooslobodilačke borbe u pojedinim krajevima Jugoslavije (Crna Gora, Srbija, Bosna, Hercegovina, Hrvatska), razvoj NOVJ, uloga AVNOJ-a i narodnooslobodilačkih odbora, USAOJ-a i AFZ-a, značaj NOB-a za Jugoslaviju, bratstvo i jedinstvo naših naroda, uloga KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, međunarodni značaj NOB-a, uloga V. Mačeka, bivšeg vođe Hrvatske seljačke stranke, itd. Bila je i tema o fašizmu. Među svim temama, za borce 1. brigade, je posebno bila zanimljiva ona o Prvoj proleterskoj brigadi kao čuvaru i provodniku linije NOB-a.

Organizacija SKOJ-a u brigadi postajala je sve brojnija. Partijska organizacija joj je pomagala da se učvrsti, što joj je bio i jedan od osnovnih zadataka.

U novembru je u sastav 1. divizije ušla 13. proleterska brigada »Rade Končar«, koju su uglavnom sačinjavali radnici iz Zagreba i borci Zumberačko-pokupskog odreda. Ona je postigla sjajne uspjehe u borbama u Hrvatskoj i stizala je sve do nadomak samog Zagreba.

Brigada je u Hrvatskoj živjela pod mnogo povoljnijim uslovima. Hranila se relativno dobro a i uslovi smještaja su joj bili dobri. U poluspaljenoj Bosni sve je bilo mnogo slabije, i smještaj i ishrana. Osim toga, brigada nije bila dobro opremljena za centralizovani način snabdijevanja. Stab divizije je preduzeo akciju da joj se pomogne — davanjem porcija, opreme za kuhinje, konja i dr.[143] To je naišlo na izvanredno razumijevanje boraca 1. proleterske brigade. Oni su, kao i uvijek bili spremni da sa drugovima dijele sve što su imali. Bilo je mnogo slučajeva da su se po dva borca dogovorili da jedu iz jedne porcije, a jednu da odvoje za drugove iz 13. proleterske.

Ipak je najznačajnije bilo borbeno jedinstvo. Krajem novembra 13. proleterska je učestvovala, u sastavu 1. divizije, u borbama oko Travnika. Kada su njeni bataljoni uvedeni u borbu, da spriječe pro-

Izvještaj sekretara biroa 2. bataljona, A-VII, k. 708, f. 1, d. 15. us *Izvještaj politodjela,* Arhiv CK SKJ, 1943/365.

tivnapad neprijatelja, pokazali su da se znaju boriti, djejstvovali su energično, odlučno i uporno. To je i najviše obradovalo borce 1. proleterske brigade.

Sredinom novembra kulturno-prosvjetna ekipa brigade počela je da priprema program za svečano *veće* povodom Drugog zasijedanja AVNOJ-a. Zamišljeno je bilo da to bude maksimum onoga što brigada može pružiti na kulturnoprosvjetnom polju. Za dvije godine postojanja bragada je organizovala mnoge priredbe, pripremila veliki broj programa, održavala susrete, veselja, igranke i proslave. Uvijek se nastojalo da sadržaj i kvalitet programa budu što bolji. I kao što je svaka borba i druga akcija bila analizirana, da bi se izvukle pouke, tako je i svaka priredba stavljana na dnevni red partijskih sastanaka ili četnih i bataljonskih konferencija. Glavni akteri su kritikovani ako priredba nije uspjela isto kao što su drugi kritikovani za neuspjeh u nekoj borbi. Mnogo puta su intervenisali štab brigade i politodjel, u želji da se poboljša kvalitet kulturno-prosvjetnog rada. Tih dana su kritikovani organizatori priredbe u Donjem Vakufu. Kvalitet priredbe nije bio na visini ugleda 1. proleterske brigade, što je na neki način upozoravalo da se u Jajcu ne smije podbaciti. Osim toga, programi davani u selima najčešće su bili i prve priredbe takve vrste u njima, bile su nešto novo, do tada neviđeno, neočekivano, i narod se lako oduševljavao. Ali dati priredbu u Jajcu, pred vijećnicima AVNOJ-a, pred Vrhovnim komandantom i mnogo komandanata i političkih komesara, pred jakom glumačkom ekipom, koja je bila pri Vrhovnom štabu, pred publikom u kojoj je i mnogo visokoobrazovanih ljudi, od kojih su mnogi imali priliku da vide najveća ostvarenja poznatih pozorišnih kuća, i, konačno, pred domaćinima, građanima Jajca, zahtijevalo je mnogo više napora, moralo se dati nešto sadržajnije i kvalitetnije.

Težak je to bio zadatak, ali se morao izvršiti. Iz svih bataljona su izbrani najbolji pjevači i članovi brigadnog hora i povučeni u Jajce. Glumačka grupa je pripremila dramski program, komad »Hadži Loja«. Komandant 3. bataljona, Ljubiša Veselinović uvježbavao je grupu boraca »vežba s puškom«. Pripreme tek što su počele, a neki bataljoni su povukli svoje članove hora. Pripreman je novi napad na Travnik, a članovi hora su bili bombaši, puškomitraljesci, komandiri odjeljenja, vodova, čak i četa. U Jajcu su ostali samo članovi hora iz 3. i 4. bataljona. Njima je pritekao u pomoć Oskar Danon. Danonoćno je uvježbavao hor. Pripremljene su *Internacionala, Hej Sloveni* i nekoliko narodnih i borbenih pjesama.

Prve noći poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 30. novembra, održana je ta priredba. Hor je pjevao odlično. Solista Nemanja Marković nije briljirao, »Hadži Loja« je dobro izveden. »Vežba s puškom« tekla je prema planu. Prije priredbe sve puške su prokontrolisane i bile su prazne. Jedan vježbač je malo zakasnio i u trku je uzeo pušku iz stražare, umjesto svoje, i stigao sa grupom na pozornicu. Kada je u vježbi trebalo »opaliti« čuo se pucanj. Vježbač, omladinac Đoko Vukašević, borac 3. bataljona, pogođen je u rame. On je hladnokrvno zadržao svoju pušku u zdravoj ruci, iskočio u stranu i povukao se iza pozornice. Ljubiša Veselinović nastavio je

da odbrojava taktove. Vježba je nastavljena bez zastoja. Gledaoci su vjerovali da je to sve bilo prema programu i snažnim aplauzom su pozdravili vježbače.

Najuzbudljiviji dio priredbe bila je recitacija poeme pjesnika Radovana Zogovića »Pjesma o biografiji druga Tita«.[144] Poema je tada prvi put recitovana. Napisana je u ritmu juriša proletera. U njenim stihovima prepoznavao se put brigade, njen susret sa radnom brigadom u dolini Sanice, »to će se prva i prva susresti«, njeni juriši preko Neretve i Drine, njeni zaleti preko razbojišta, tragovi njene borbe i djelatnosti.* Poema, »do maksimuma zadojena našom srčanošću, zaustavljala je dah i mamila suze radosti«.[145] Priredba je zaista uspjela.

U novembru je 1. proleterska doživjela još jedan radostan trenutak: osnovan je 1. proleterski korpus. Rasla je NOVJ, rasla neprekidno!

Ponovo borbe oko Travnika

Neprijatelj se u Travniku uporno branio i održavao. Bio je veoma jak i imao je snaga i da vrši ispade iz grada i poduzima akcije izviđanja. Nosilac svih tih ispada bili su dijelovi 369. puka 369. legionarske divizije. Skoro svakodnevno su, i to danju, po nekoliko odjeljenja, kombinovanih od vojnika 369. legionarske divizije i 6. zagrebačke konjičke pukovnije[146] upućivani u izviđanje i za uznemiravanje partizanskih jedinica. Obje strane su nastojale da jedna drugu što više iznuruju, a i obmanjuju u pogledu svojih konkretnih namjera.

Neprijatelj je pravio ispade uglavnom prema Jajcu. Najprije je jedan bataljon 369. puka 369. legionarske divizije iz Zenice prešao preko Vlašića prema Travniku, besputicom, po dubokom snijegu, preko skoro neprohodnog terena, da bi udario u leđa partizanskim snagama koje su blokirale Travnik. Uspio je da iznenadi dva bataljona 7. krajiške brigade, koji su se povukli južno od ceste Turbe — Komar. Štab 1. brigade je samoinicijativno i vrlo brzo djejstvovao. Naredio je 1. batalojnu da napadne neprijatelja što je on i učinio u 5 časova 16. novembra, na liniji Podkraj — Đelilovac. Njemu je ubrzo stigao u pomoć i 2. bataljon. Kada je situacija neprijatelju već postajala vrlo kritična, on se počeo povlačiti prema Turbetu, pristigla mu je pomoć iz Travnika — bataljon 369. legionarske divizije sa 4 tenka i 3 oklopna automobila. Cim su se neprijateljske snage spojile, preduzele su energičan napad prema Komaru i izbile u Donju Trebeušu.[147] U isto vrijeme jake neprijateljske snage krenule su iz

* Pjesnik je poemu posvetio:» Prvog proleterskoj brigadi i njenim palim herojima«;

[144] R. Zogović, *Pjesma o biografiji druga Tita,* Beograd, 1946.
[145] R. Vešović, *Kolona i vidici,* str. 317.
i« *Bojna relacija 6. pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 220, str. 250—560.

Travnika preko Vilenice ka 7. krajiškoj brigadi, obezbjedujući na taj način lijevi bok kolone koja je napadala duž puta Travnik — Turbe — Komar. Treći bataljon 1. brigade je tada, samoinicijativno, izbio na Komar odakle je pratio razvoj borbe kod Turbeta. Tu je, na pogodne položaje, postavljena i divizijska baterija brdskih topova i protivtenkovski top, a tehnička četa brigade postavila je mine na cesti. Bataljon je bio na vrlo pogodnim položajima i čekao je neprijateljsku kolonu koja se kretala cestom, uz jaka bočna osiguranja. Prva vozila iz kolone naišla su na nagazne mine. U isto vrijeme 3. bataljon je otvorio vatru iz svih automatskih oružja i minobacača. I divizijska artiljerija je uspješno tukla kolonu. Neprijatelj je trpio vatru kao u kotlu, ali je uporno nastojao da se probije ka prevoju Komara. Odlično organizovana vatra 3. bataljona spriječila ga je u tome. Kada je neprijatelj krenuo da zbaci Omladinsku četu koja se nalazila na desnom krilu, 1. i 2. četa su ga jakom vatrom u leđa natjerale na povlačenje. Bilo je to poslije 4 časa borbe. Neprijatelj je odstupio, bez zadržavanja, pravo u Travnik. Brigada je imala 2 poginula i 11 ranjenih boraca.[148] Stab 1. brigade izvijestio je da je uspjeh bio potpun zahvaljujući brzoj samoinicijativi i energičnom delovanju brigade.[149]

Brigadi je naređeno da posjedne položaje duž ceste Turbe — Jajce: 3. bataljon u Đelilovcu, 1. u Ćosićima, 2. u Krčevinama i bataljon »Garibaldi« u Selićima. Kada je 6. bataljon došao iz Jajca upućen je u Gostilj, da zatvara pravce preko Vlašića, a u Jajce je, umjesto njega uputio 4. bataljon.[150] Brigada je sa tih položaja trebalo da upućuje, preko planine Vlašića, izviđačke grupe u područje istočno od Travnika.[151] No od toga se odustalo, jer je put isuviše dugačak, uslovi prebacivanja preko planine teški, vrijeme povratka tih jedinica neizvjesno, a uz sve to očekivala se i nova neprijateljska ofanziva ka Jajcu.[152] Bataljoni su stalno izviđali prema Travniku da bi blagovremeno otkrili pokrete neprijatelja.[153] Brigada je tih dana izvršila tri jača demonstrativna napada na grad.[154]

Krajem novembra Vrhovni štab naredio je štabu 1. proleterskog korpusa da pojača djejstva oko Travnika, a štab korpusa je donio odluku da se napadne na Travnik. Obavještajni centar 1. divizije prikupio je podatke da se u Travniku nalazi oko 5 500 neprijateljskih vojnika: 6. zagrebačka konjička pukovnija, 1. bataljon 369. divizije, 450 kupreških milicionara-ustaša, 150 do 200 feldžandarma. Neprijateljske snage iz Busovače bile su povučene u Travnik radi pojačanja odbrane grada.[155] To je neprijatelj uradio jer je blagovremeno osjetio kretanje snaga 1. proleterskog korpusa i nastojao je da ojača

Stenografske bjeleške, A-VII, k. 1985, f. 1, d. 9.
149 *izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 19, d.
150 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 27.
151 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 19, d. 93, str. 315.
"a Isto
153 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 3, d. 29.
154 *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 43.

odbranu garnizona.[156] U toku borbi, izviđanja i preko obavještajaca bilo je utvrđeno da je grad dobro organizovan za odbranu, da su bunkeri izgrađeni od kamena i betona, da su sva važnija uporišta opasana bodljikavom žicom i da su na nekim prilazima postavljene nagazne i protivpješadijske viseće mine. Neprijatelj je i u ranijim borbama pokazao da vješto koristi svoje rezerve za intervenciju na najugroženijim pravcima.

Štab korpusa je smatrao da je uspjeh siguran, jer je garnizon u Travniku bio odsječen od ostalih neprijateljskih garnizona, a 6. i 10. divizija sigurnije su obezbjedivale pravce od Zenice i Busovače, tako da se ne može ponoviti ono što se dogodilo prilikom prvog napada, da neprijatelju u najkritičnijem momentu stigne pojačanje sa strane (tada iz Sarajeva). Na sam grad napadale su 1. i 3. proleterska brigada i jedan bataljon 2. ličke brigade 6. divizije, a u rezervi je bila tek prispjela 13. proleterska brigada i 2. lička, bez jednog bataljona.[157] To je bila prva borba u kojoj je učestvovao čitav 1. korpus.

Štab 1. proleterske divizije izdao je zapovijest za napad na Travnik.[158] Zapadnu kolonu sačinjavala su četiri bataljona 1. proleterske brigade, sa tri protivtenkovska topa. Kolona je napadala duž ceste Turbe — Travnik, desno do linije Pulac — Vučje jame — Bojna, a lijevo se oslanjala na planinu Vlašić. Sa juga je napadala 3. krajiška brigada, ojačana jednim protivtenkovskim topom, a sa sjevera 4. bataljon 2. ličke brigade, pravcem Bukovica — Travnik. Štab 1. divizije naredio je da »jedinice moraju odlučno napasti i u napadu istrajati do konačne likvidacije garnizona«. Napad su podržavale tri brdske baterije: 1. i 6. divizije i 1. korpusa.

Prva proleterska brigada je, na osnovu usmenog naređenja štaba 1. divizije, rano 29. novembra, smijenila jedinice 2. ličke brigade. Šesti bataljon je iz Mudrika usiljenim maršem došao u rejon Sečevo — Rumići, 3. bataljon je upućen u selo Pulac, 2. u Bačvice i 1. u Paklarevo.[159] To su im bili polazni položaji za napad.

Glavni udar nanošen je pravcem Turbe — Travnik: 3. bataljon je napadao pravcem Vučje jame — Zlokići — Bojna, sa zadatkom da likvidira neprijateljeva uporišta na tom pravcu, da upadne u grad, a zatim da napada na kasarne sa istočne strane; 2. bataljon je napadao pravcem Bačvice — Miškića Brdo — Pirota i poslije likvidacije neprijateljevih uporišta trebalo je da napada na kasarne sa jugozapada; 1. bataljon je nastupao duž ceste Turbe — Travnik i poslije upada u grad, takođe je trebalo da napada na kasarne; 6. bataljon je napadao pravcem Paklarevo — Ovčarevo — Jankovići — Baš Bunar i poslije prodora u grad trebalo je da napadne kasarne sa sjeverne strane.

Bataljoni su bili spremni. Komandiri su u toku dana izviđali pravce napada i od komandanta bataljona dobili konkretne zadatke.

[156] *Izvještaj glavnostoiernog ureda.* Zbornik, t. IV, knj. 19, d. 166, str. 523.
i" *Oslobodilački rat,* knj. 1, str. 611.
>5» *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 19, d. 132, str. 416—422.

Održani su kratki partijski sastanci. Komunisti i svi borci upoznati su da se toga dana održava Drugo zasjedanje AVNOJ-a, i da taj značajan politički čin u stvaranju nove Jugoslavije treba pozdraviti velikim vojničkim uspjehom, oslobođenjem Travnika. Komunisti su se obavezali da će učiniti sve što mogu da bi izvršili taj zadatak.

Tačno u vrijeme kada je otvarano Drugo zasjedanje AVNOJ-a i kada su sa tribine upućene prve pozdravne riječi vijećnicima, zagrmjeli su topovi i minobacači i počeo je napad na Travnik. Bataljoni su u talasima jurili naprijed. Odlučno i požrtvovano jurišali su da zauzmu neprijateljske objekte i upadnu u grad. No jedino je 3. bataljon uspio da zauzme tri bunkera, a ostali su zauzeli samo rovove ispred bunkera. Prvi bataljon je prodro između bunkera, ali je jakim protivnapadom vraćen natrag. Bataljoni su pokušali da pomoću minobacača pokidaju žičanu ogradu, neutrališu minska polja i omoguće prilaz bunkerima. Utrošene su gotove sve raspoložive mine. Protivtenkovski topovi su dovoženi u neposrednu blizinu bunkera, ali su se granate odbijale od kameno-betonskih zidova i bunkeri su ostajali kao netaknuti. Iz njih je neprekidno zasipala mitraljeska vatra. Neprijatelj se uporno i žilavo branio. Iz grada je stalno slao pojačanja na spoljnu liniju odbrane.[100]

Napad na grad trajao je cijele noći. U zoru, oko 6 časova, bataljoni su se povukli 500—700 m od prednje linije neprijateljeve odbrane. Brigada je pretrpjela velike gubitke — 13 poginulih i 32 ranjena borca.

Stab divizije je iz neposredne blizine pratio razvoj borbe. Ni 3. krajiška brigada nije uspjela. Ona je sa marša, bez odmora krenula u napad. Njena dva bataljona naišla su na minska polja i imali su znatne gubitke. Brigada se u zoru povukla na polazne položaje.[101] Na osnovu takve situacije štab 1. divizije ocijenio je da »napad nije uspeo i u toku noći nisu bili stvoreni uslovi da se napad povoljno produži i u toku dana«,[162] i odlučio je da obustavi napad na Travnik.

Ni taj napad na Travnik nije uspio i pored upornih nastojanja bataljona da zadatak izvrše. Neprijatelj se organizovano i odlučno branio. Odbrana mu je bila vrlo aktivna. Neprijateljevi štabovi su puni hvale za upornost odbrane garnizona u Travniku. Braniocima je podijeljeno 120 odlikovanja.[103]

Napad na Travnik pokazao je da je dobro organizovanu odbranu grada teško slomiti bez artiljerije većeg kalibra, koja bi rušila bunkere, i bez teških minobacača, koji bi minama uklanjali žičane prepreke i neutralisali minska polja. Bombaši, koji su osvojili mnoge bunkere, ovdje nijesu mogli savladati minska polja i žičane prepreke i prići bunkerima da ubace svoje bombe. Tako se nije ispunila želja proletera da zasjedanje AVNOJ-a proslave u oslobođenom Travniku.

[lfi0] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 20, đ. 10, str. 35.

»« *Izvještaj 3. krajiške proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 11, str. 37.

[162] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 19, str. 62.

Poslije neuspjelog napada na Travnik, 1. proleterska divizija ostala je na položajima da svojim brigadama po svaku cijenu spriječi prodor neprijatelja u dolinu Vrbasa.[164] Prva proleterska brigada zatvarala je pravac od Travnika prema Jajcu, lijevo od ceste Donji Vakuf — Turbe — Travnik, a 3. krajiška brigada desno od te ceste. U rezervi je bila 13. proleterska, kod sela Oborci.

Štab 1. proleterske brigade organizovao je odbranu po dubini, grupišući glavne snage na pravcu Travnik — Turbe. Šesti bataljon je isturen u neposrednu blizinu Travnika, u selo Paklarevo, 1. bataljon je postavljen iza 6. bataljona, u Podkraju; 3. bataljon u Varošluku kod Turbeta, kao rezerva 6. i 1. bataljonu; 2. bataljon je upućen u Mudrike i Šišavu da spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da prodre preko planine Vlašić. Bataljon »Garibaldi« bio je u Đelilovcu, u rezervi brigade. Na tim položajima brigada je svakodnevno vodila borbu sa manjim neprijateljskim dijelovima. Neprijatelj je nastavljao s taktikom stalnog uznemiravanja jedinica koje su bile oko Travnika.

Borbe oko Travnika u oktobru, novembru i početkom decembra 1943. godine spadaju među najteže borbe koje je brigada vodila. Ona nije uspjela u napadu na Travnik ali je izvršila osnovni zadatak: na svom pravcu nije dozvolila neprijatelju prodor ka dolini Vrbasa. Brigada je u tim borbama pretrpjela i znatne gubitke. Izgubila je 42 borca, a ukupno je preko 100 boraca izbačeno iz stroja.

BORBE OKO TRAVNIKA, TAJCA I MRKONJIĆ-GRADA KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

Pokušaj Nijemaca da obezbijede zalede u slučaju iskrcavanja saveznika na obale Jadrana

Krajem 1943. godine NOVJ bila je već narasla na oko 300 000 boraca. Držala je pod kontrolom ili ugrožavala gotovo sve vitalne komunikacije u zemlji i okupator je s velikim naporom održavao veze između svojih garnizona u većim gradovima. U tom periodu Crvena armija nastavila je da i dalje prodire na zapad, a u Italiji su zapadni saveznici pojačavali snage pripremajući novu ofanzivu. Njemačka je zimski period pokušala da iskoristi za organizovanje odbrane »svoje Evrope«. Prema procjeni njemačkog vrhovnog komandovanja, predstojala je neposredna opasnost od savezničke invazije na Balkanu i prodora Crvene armije preko Rumunije u Podunavlje.[1] Zbog toga je njemačka Vrhovna komanda odlučila, pored ostalog, da u toka zime 1943—1944. godine razbije glavne snage NOVJ i tako osigura svoje zaleđe za slučaj iskrcavanja saveznika na Balkanskom poluostrvu. Kako to iskrcavanje nije očekivala u toku zime predvidjela je da za operacije protiv NOVJ upotrijebi divizije koje su bile namijenjene za sprječavanje eventualnog desanta Anglo-Amerikanaca na obale Jadranskog mora.

Pripreme za te operacije izvršene su u novembru a borbe su počele početkom decembra. Prvo je njemačkom 5. korpusu (sastava 1. brdska, 7. SS i 187. njemačka i 369. legionarska divizija i nekoliko samostalnih pukova), dato u zadatak da uništi partizanske snage u istočnoj Bosni i Sandžaku, a 15. korpusu (sastava 14, 371. i 264. njemačka divizija, 373. legionarska divizija i dijelovi 69. kozačke divizije) da djejstvuje u Dalmaciji, na Kordunu i na Baniji. Poslije završetka tih operacija trebalo je da oba korpusa svoja djejstva prenesu na srednju i zapadnu Bosnu i sjevernu Dalmaciju.

Vrhovni štab je pravovremeno procijenio neprijateljeve namjere.

NOVJ je u to vrijeme bila dovoljno jaka i kontrolisala je toliko široku teritoriju da nepriatelj nije mogao nikako okružiti ne samo nju u cjelini, nego ni one njene grupacije koje su mu zadavale najviše glavobolje, što je u nekim ranijim ofanzivama pokušavao. Sada je i opšta politička situacija bila daleko povoljnija za NOP. Savezници su sve više pomagali što je doprinijelo da oružane snage NOVJ lakše razbiju novu neprijateljsku ofanzivu.

[1] *Oslobodilački rat,* knj. 2, I izdanje, str. 7. i 8.

Vrhovni štab je prateći koncentraciju neprijateljskih snaga, izdao direktive da krupne formacije ne budu na okupu, da se ne prihvataju iscrpljujuće frontalne borbe, da se ne dozvoli neprijatelju da primora jedinice da se bore na uskim prostorima, da sve jedinice kombinuju pokret i manevar sa brzim i energičnim udarima po neprijateljskim komunikacijama, kolonama, posadama, izbjegavajući iscrpljujuće odbrambene borbe.

»Neprijatelj treba na svakom koraku da trpi gubitke, na svak<?m mestu treba da nailazi na prepreke i zasede i tako će njegova ofanzivna moć biti brzo okrnjena, a zatim uništena.«[2]

U novembru 1943. godine njemačke jedinice posjele su veći dio dalmatinske obale i potisle snage 8. korpusa NOVJ ka Dinari. Zatim su nastavile operacije prema Duvnu i Livnu. Od Posušja prema Duvnu nastupali su dijelovi 118. njemačke divizije i dva bataljona 5. ustaške brigade, a prema Livnu dijelovi 114. i 264. njemačke divizije i 15. pješadijskog puka domobrana. Uz podršku tenkova, te snage su vrlo brzo napredovale. Gotovo bez borbe, neprijateljske kolone su 6. decembra ušle u Duvno i Livno.[3]

Štab 1. divizije, koja je bila uglavnom na položajima prema Travniku, uputio je 5. decembra 1. proletersku i 3. krajišku brigadu u pomoć dalmatinskim jedinicama. Brigade su prebacivane kamionima da bi što prije stigle.[4] U toku 6. decembra prebačeni su 1, 3. i 6. bataljon 1. brigade na sektor Duvna, a dijelovi 3. krajiške brigade na Borovu glavu, prema Livnu. Neprijatelj je, pošto je već bio zauzeo Duvno i Livno, isturao svoje prednje dijelove prema Kupresu. Štab 1. brigade donio je odluku da sa prispjelim snagama odmah napadne neprijatelja u Duvnu, više s namjerom da mu se nanesu gubici i uništi dio njegove motorizacije nego da se zauzme grad. Prvi bataljon je napadao preko Gradine, 6. bataljon od Eminovog Sela, a 3. bataljon je preko Srdjana obišao i napao grad s južne strane."'

Napad na grad počeo je u ponoć. U prvom naletu neprijatelj je potisnut sa položaja oko grada. Prvi bataljon je iznenadio straže na Gradini, likvidirao ih i upao u grad. Neprijatelj se branio iz tvrdih kuća i vatrom obezbjeđivao svoje tenkove, koji su bili veoma aktivni. Bataljoni 1. brigade nijesu imali sredstava za borbu protiv tenkova i morali su se povući na položaje oko grada, na Sarajlije, Kuk, Lug i Mokronoge. Na tim položajima bataljoni su ostali tri dana. Neprijatelj je više puta pokušavao, uz podršku tenkova, da ih zbaci i prodre prema Šujici, ali bez uspjeha. Most na rijeci Šujici, kod Mokronoga, na vrijeme je porušen, a tamo je privučen i protivtenkovski top, koji se pokazao efikasnim. Neprijatelj je 9. decembra nešto energičnije pokušao da prodre prema Šujici. Njegova pješadija uspjela je da

2 *Naređenje štaba 1. proleterskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 47, str. 155.

3 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 10.

3 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 115, str. 401.

* *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 26, str. 82.

uđe u Mokronoge. Prvi bataljon mu je iz Luga udario u desni bok, sa suprotne strane to su učinili dijelovi 3. krajiške brigade. Zajednički su uspjeli da vrate neprijatelja u Duvno.

Stab divizije nije imao dovoljno podataka o neprijatelju, a ocijenio je da »neprijatelj nema dovoljne snage ni dovoljno stabilnosti na sadašnjim isturenim pravcima«.[6] Polazeći od takve procjene, a imajući u vidu zadatak divizije da zatvori pravac ka Kupreškom i Ravanjskom polju i da ofanzivno djejstvuje na neprijatelja na sektoru Duvna i Livna, štab 1. divizije naredio je 1. i 3. brigadi:[7]

» — Ispitajte neprijateljske snage, raspored i namjere;

— iskoristite sadašnju situaciju, u kojoj neprijatelj sa manjim snagama stoji prilično isturen, nepovezan i neorganizovan na prostoriji Duvanjskog i Livanjskog polja;

— držati jake položaje za zatvaranje pravaca ka Kupreškom i Ravanjskom polju na planinskim masivima Cincara i Pakline planine;

— sa glavnim snagama ofanzivno djejstvovati u pravcu Duvna i Livna.«

Na osnovu tog naređenja 1. proleterska brigada napala je sektor Eminovo Selo, Blažuj, Duvno, Podgaj obezbjeđujući se prema Stipančićima, a 3. krajiška brigada dejstvovala je prema Livnu.

Tada je štab divizije dao i uputstvo kako da se angažuje bataljon »Garibaldi«. Taj bataljon je bio uglavnom u rezervi jer je trebalo da savlada i organizacione i druge poteškoće, posebno da se saživi sa novom sredinom. Štab divizije je smatrao da bataljon treba uvoditi u akcije postepeno, da se kroz manje osposobi za veće borbe. Brigadi je sugerirano da po jedna četa »garibaldinaca« ide sa bataljonima koji su napadali neprijatelja. Iz tih četa trebalo je po jedan vod slati u borbe sa ostalim četama i praktično ih obučavati za partizanski način ratovanja.

Štab 1. proleterske brigade angažovao je četiri bataljona za ponovni napad na Duvno. Drugi bataljon i bataljon »Garibaldi« ostavljeni su u selu Gluščevine, u rezervi, a i da urede te položaje za odbranu za slučaj da neprijatelj pokuša prodor preko Šujice.

Na Duvno su napali 1, 3. i 6. bataljon, istim pravcem kao i prije tri dana. I ostalo se u svemu ponovilo. Bataljoni su uspjeli da razbiju neprijateljeva obezbjeđenja i da dođu do grada. U gradu se neprijatelj uporno i energično branio. Tenkovi su prelazili sa jednog kraja grada na drugi, obasipali jakom vatrom, a pješadija ih je štitila iz tvrdih kuća. Bataljoni su se morali povući.

Četvrti bataljon je bio upućen ka Stipančićima. U tom selu nije bilo neprijatelja, ali u Previli je, sa utvrđenih položaja, odbio napad bataljona.

U borbama oko Duvna 1. brigada je izvršila osnovni zadatak; usporila je prodor neprijatelja iz Dalmacije preko Duvna prema Kupresu. Međutim, nije uspjela da ga razbije i izbaci iz Duvna. Bio

« *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 36, str. 119.

je veoma jak i uz podšku tenkova sigurno je držao Duvno. A brigada nije imala sredstava za borbu protiv tenkova. U tim borbama brigada je imala dva poginula i 17 ranjenih boraca.[8]

Poslije odustajanja od daljih napada na Duvno 1. brigada je ostala na ranijim položajima da sa njih onemogući prodor neprijatelja ka Sujici. Ali se na njima nije zadržala. Povučena je u rejon Bugojna, gde je bila rezerva Vrhovnog komandanta. Položaje prema Duvnu preuzela je 2. lička brigada 6. divizije.

Brigada se doista zamorila u višednevnim borbama oko Duvna. A kada su se bataljoni povlačili dogodilo se i ovo. Treći bataljon se posljednji povlačio, pa nije imao vremena da spremi hranu za borce. U Kupresu je naišao na 6. bataljon koji se spremao da ruča. Videći da je 3. bataljon umorniji i gladniji, 6. bataljon im je ustupio ručak, a sebi je spremio drugi.®

Za vrijeme boravka u Bugojnu, u rezervi Vrhovnog komandanta, b igada je rušila i zapriječavala komunikacije od Kupresa ka Bugojnu, da spriječi eventualni prodor neprijatelja u dolinu Vrbasa.

ßorbc sa Nijemcima oko Šujice

Dijelovi 118. i 114. njemačke divizije iz Duvna i Livna uporno su nastojali da ostvare planirani prodor prema Kupresu. Obje kolone su uspjele 12. decembra da prodru do Šujice, odakle su zajedno, uz podršku tenkova i artiljerije, nastavile ka Kupresu. Njemačka komanda je izvijestila da je savladala žilav otpor branilaca i da je od nagaznih mina izgubila više vozila.[10] Pred ovim snagama, u rejonu Donjeg Malovana organizovala je odbranu 3. brigada, a između Kupresa i Bugojna, na Kupreškim vratima bila je 2. lička brigada 6. divizije. Odbrana je bila organizovana po dubini, na nekoliko uzastopnih položaja.

Neprijatelj je odista preduzeo široku ofanzivu, ali se prema dejstvu njegovih jedinica moglo ocijeniti da nema dovoljno snaga za brzo ostvarenje planiranih ciljeva.

Nasuprot tome, štab 1. korpusa, realno sagledavajući snagu neprijatelja i mogućnosti svojih jedinica, organizovao je u toku ove ofanzive takmičenje među brigadama, bataljonima i pojedinim borcima." Takmičenje je obuhvatilo: broj ubijenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno naoružanje, municiju i opremu, uništene neprijateljske tenkove, ali, za prilike kakve su u ofanzivama malo i neobično, i vojnički, politički, kulturni rad u jedinicama — konferencije, priredbe, kurseve, listove, sanitetske prilike i urednost jedinica. Po-

8 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 115, str. 401—408.

Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 107, str. 366—372.

″ *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, d. 12.

bjednička brigada dobiće naziv *uzor-brigada 1. korpusa,* najbolji bataljon *uzor-bataljon 1. korpusa,* a najbolji borci dobiće priznanje kao — *junak 1. proleterskog korpusa.* Partijski komitet 1. divizije dao je uputstva o radu partijskih organizacija u toku te ofanzive.[12]

Tih dana je i štab 8. korpusa, procijenjujući neprijateljsku ofanzivu, došao do istih zaključaka kao i štab 1. korpusa: da se neprijatelj razvukao na širokom frontu, i da je razbacan u više malih garnizona (Livno, Duvno, Sujica i drugi), da su mu komunikacije vrlo osjetljive i da je, na osnovu svega toga, povoljan trenutak za napad na njegove pojedine dijelove.[13] Zbog toga je planirao napad u pravcu Livna, a ka Sujici je napadala 1. proleterska divizija. Da bi učestvovala u tom napadu 1. proleterska brigada vraćena je iz Bugojna, iz rezerve Vrhovnog komandanta, u sastav 1. divizije.

Stab 1. divizije odlučio je da neprijatelja napadne sa dvije kolone. Istočna kolona, 1. proleterska i 7. krajiška brigada, napadale su neprijatelja u rejonu Sujice, a zapadna, 3. krajiška i 2. lička brigada, trebalo je da napadnu neprijateljsku kolonu koja je od Sujice izbijala prema D. Malovanu.[14] Ideja je bila da obuhvatnim manevrom obje kolone, bočnim i direktnim udarom, sa po jednom brigadom iz obje kolone, unište glavninu neprijatelja. Prva brigada je napadala u desni bok neprijateljske kolone koja je od Sujice nastupala ka D. Malovanu, a 7. krajiška brigada imala je zadatak da prodre između Duvna i Sujice prema Borovoj glavi i spriječi neprijatelju odstupnicu.

Prva proleterska brigada prebacivala se noću između 15. i 16. decembra, jer je za nepun dan trebalo da pređe gotovo 50 km preko planine po snijegu i jakoj hladnoći da bi stigla na vrijeme za napad 16. decembra u 17 časova. Oko 10 časova 16. decembra stigla je u rejon Brda — Kute — Vukovsko. Neprijatelj je bio udaljen 15—25 km.

Stab brigade je glavne snage uputio prema neprijatelju u Sujici. Prvi i 6. bataljon napadali su sa sjevera, pravcem Gluščevine — brdo Okić iznad Sujice — Sujica; 4. bataljon sa istočne strane, pošto prethodno prođe kroz šumu Zanogline; 2. bataljon je upućen pravcem Vukovsko — Ravno — Baljci — Sujica; bataljon »Garibaldi« bio je u rezervi i sa jednom četom trebalo je da zatvori pravac Duvno — Sujica; 3. bataljon je ostao u rejonu Bugojna, pod komandom štaba korpusa.

Sjeverna grupa, 1. i 6. bataljon, koja je imala najkraći put, stigla je na polazne položaje tek u 20 časova i odmah pošla u napad. Sama je vodila borbu, jer ostale snage nijesu bile stigle. Poslije teške borbe uspjela je da potisne neprijatelja sa spoljne linije odbrane i da se probije u Sujicu. Tu je zaplijenila 3 kamiona sa municijom. Tada su se pojavili neprijateljski tenkovi i onemogućili da se kamioni unište. Razvila se neravnopravna borba. Neprijateljski tenkovi, pod zaštitom pješadije i uz podršku artiljerije, neprekidno su tukli iz mitraljeza i topova. Bataljoni su bili primorani da se povuku. Neprijatelj je znao da su partizani stigli preko popaljenih sela i da su

i[2] *Direktiva divizijskog partijskog komiteta,* A-VII, k. 706a, f. 10. d. 2.
» *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 705, f. 2, d. 37.

sigurno umorni i gladni, pa je minirao mnoge kuće i ostavio zatrovanu hranu. Borci 6. bataljona naišli su u jednoj kući na svež, još topao hljeb. Bili su disciplinovani i oprezni. Dali su mački parče hljeba. Uginula je. Tako su izbjegli nesreću. Hljeb je bio otrovan.

Tek poslije pola noći pristigao je i 2. bataljon, napao na Suciju sa jugoistočne strane i pod borbom dospio do prvih kuća. Neprijatelj je iz kamenih kuća, davao veoma snažan otpor. Pred zoru je štab bataljona uvidio da bataljon ne može sam slomiti otpor neprijatelja i naredio je da se jedinice povuku na položaje nedaleko od Sujice.[15] Četvrti bataljon nije ni stigao da učestvuje u napadu.

Prvi napad na Sujicu nije uspio. Dijelovi 118. divizije organizovano su se i uporno branili. Snage su rasporedili po dubini, obezbijedili saobraćaj cestama od Duvna i Livna, postavili artiljeriju pored tih cesta da može podržavati snage na svim pravcima, tenkove su držali u rezervi i brzo ih upućivali na ugrožene pravce. Ipak je mišljenje štaba 1. proleterske brigade bilo da je slaba organizacija napada bila osnovni razlog što neprijatelj nije savladan.[16] Bataljoni 1. proleterske brigade zakasnili su od 3 do 7 časova i pojedinačno su napadali, 2. lička brigada naišla je prilikom nastupanja na minirane kuće i pretrpjela znatne gubitke još prije početka napada, a 7. krajiška brigada dobila je naređenje za napad tako kasno da je krenula prema neprijatelju čak 7 časova poslije vremena određenog za početak napada,[17] tako da se srela sa bataljonima 1. brigade, koji su odstupali poslije neuspjelog napada na Sujicu. Do neuspjeha je došlo i zbog vrlo teških vremenskih uslova. Velika hladnoća na golom terenu oko Sujice usporavala je nastupanje bataljona, vjetar je prosto brisao borce sa položaja. Od velike hladnoće mnoga automatska oruđa nijesu mogla da djejstvuju.[18]

Neprijatelj nije ispuštao inicijativu. Rano idućeg dana jedan bataljon 118. divizije, uz podršku tenkova i artiljerije sa položaja duž ceste, krenuo je iz Duvna u pomoć snagama u Sujici. Ta njegova kolona iznenadila je četu bataljona »Garibaldi«, koja se u neredu povukla. To joj je omogućilo da iznenadi i 2. bataljon koji je bio u Baljcima. Bataljon je ipak uspio da se, poslije neurednog povlačenja, prikupi na položajima iznad sela i tu zaustavi neprijatelja, a kasnije ga protivnapadom odbaci.[19]

Stab 1. brigade uporno je ostajao pri tome da se i pored svih navedenih okolnosti neprijatelj u rejonu Sujice može savladati ako se napad dobro organizuje. Zbog toga je u 9 časova predložio štabu 1. divizije da se napad obnovi istog dana naveče.

Stab 1. divizije je, na osnovu tog predloga, procjene stanja na pravcu 2. ličke i 3. krajiške brigade i činjenice da neprijatelj nije uspio da nastavi prodor, donio odluku da između 17. i 18. decembra ponovo organizuje napad na neprijatelja od Sujice do Donjeg Ma-

is *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 107, str. 366—372.

i« Isto.

i' *Izvještaj štaba 7. krajiške brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 188, str. 663

i[8] Isto kao pod 15.

lovana. U tom smislu štab divizije izdao je i potrebne zapovijesti. Kako je u toku dana štab 1. brigade zapazio da se odvija veoma živ saobraćaj od Duvna i Livna ka Sujici, izvijestio je o tome štab 1. divizije uz ovu napomenu:

> »Naše je mišljenje da je izlišan svaki napad na Sujicu prije nego bi se prekinule veze Sujica — Livno i Sujica — Duvno, jer neprijatelj tim pravcima interveniše bez smetnje.«[20]

Preko dana štab 1. brigade bio je u vezi sa štabovima bataljona. Oni su ga izvijestili da je ljudstvo premoreno poslije dugog marša i neprekidnih, skoro dvadesetočasovnih borbi pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima. Nigdje blizu nije bilo kuća i borci su bili ili na položajima ili u kolibama u kojima je bilo hladno kao i napolju, jer je duvao jak vjetar. Stab brigade je ponovo razmotrio svoj prijedlog 0 napadu i u 16 časova zamolio je štab divizije da se od njega odustane »jer dio naših jedinica nije sposoban te noći da izvrši napad«.

Stab divizije našao se u teškoj situaciji, jer je već izdao zapovijest za napad. Baš tada je došao komandant 1. korpusa. On je uvažio procjenu komandanta 1 .proleterske brigade i naredio da se obustavi napad.[21] Tako nešto se rijetko dešava, ali je primjer vrlo poučan u pogledu uvažavanja mišljenja potčinjenih komandanata u procjeni snage i spremnosti vlastite jedinice da u određenom trenutku izvrši (ili ne izvrši) zadatak.

Stab 1. divizije odmah je izdao naknadno naređenje da se odustane od napada.[22] To naređenje nije na vrijeme dobila sjeverna grupa — 1. i 6. bataljon 1. brigade. Bataljoni su, iako umorni i poslije gubitaka od prošle noći, ponovo pošli u napad, istim pravcem kao 1 prethodne noći. Uspjeli su da potisnu neprijatelja do kuća u gradu i ceste prema Duvnu. Tada su ponovo stigli neprijateljevi tenkovi i bataljoni su se morali povući.[23]

U borbama oko Sujice 1. proleterska brigada izgubila je 17 boraca, a ranjeno je 44. Od hladnoće je dobilo promrzotine 12 boraca. Među poginulima su komandir 3. čete 1. bataljona, Vuksan Đukić, i komandir 3. čete 6. bataljona, Milan Munjas. Obojica su proglašeni za narodne heroje. Stab 1. korpusa pohvalio je 1. i 6. bataljon »za primernu odlučnost i junaštvo pokazano u borbama na sektoru Sujice«.[24]

Poslije obustavljanja napada na Sujicu 1. proleterska brigada raspoređena je u rejon Zanoglina — Maričeve košare — Brda — Kuti — Vukovsko da odatle spriječava prodor neprijatelja ka Kupresu i da djejstvuje u bok njegove kolone, ako pokuša da prodre ka Kupresu duž ceste preko Donjeg Malovana. Dva dana kasnije brigada je zatvorila i pravac od Mokronoga ka Ravnom. S obzirom na to da je spriječavanje prodora neprijatelja u pravcu Kupresa bio osnovni za-

[2]» *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, d. 51.

21 *Naređenje štaba 1. proleterskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj, 20, d. 88, str. 298.

22 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 90, str. 303.

23 Isto kao pod 15.

datak 6. divizije, to je i 1. proleterska brigada privremeno stavljena pod njenu komandu.[25]

Neprijatelj je i dalje nastojao da prodre ka Kupresu. Protiv kolone koja je nastupala ka Malovanu borila se 2. lička brigada, a kolonu koja je nastupala prema Ravnom dočekao je 4. bataljon 1. brigade i primorao je da se zaustavi u Paklini planini. Međutim, neprijatelj je prema Kupresu upotrijebio veoma jake snage i zaprijetio da prodre ka Bugojnu. Prva proleterska brigada je sa tri bataljona držala položaje na Kupreškim vratima i zatvorila pravac prema Bugojnu. Drugi bataljon i bataljon »Garibaldi« posjeli su sama Kupreška vatra, a 6. bataljon je zadržan u Alajbegovom Selu, da se odmori, ali da bude u pripravnosti i da se brzo priključi bataljonu »Garibaldi«. Prvi i 4. bataljon i dalje su ostali na položajima prema Sujici.-'[6]

Držati položaje na Kupreškim vratima gdje je najmanja nadmorska visina iznad 1 400 m, i gdje nema nikakvih objekata u koje bi se ljudi sklonili od nevremena, i sve to u žestokoj decembarskoj zimi, bilo je izuzetno teško. Jer je tu, na Kupreškim vratima, i ljeti hladno.

Proslava dvogodišnjice osnivanja brigade

Prošle su dvije godine od dana kada je u Rudom postrojenim borcima saopšteno da pripadaju 1. proleterskoj brigadi. Vjerovatno niko u tom stroju tada nije mislio da će rat trajati još pune dvije godine. One su prošle, a kraj rata se tek nazirao. Borci brigade bili su optimistički raspoloženi, sigurni da će, na kraju, slaviti pobjedu.

Za dvije godine 1. proleterska brigada prošla je dug i značajan put. Bila je u centru velikih zbivanja: neprijateljskih ofanziva na slobodnu teritoriju istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine, u bici na Neretvi i Sutjesci, u borbama u Dalmaciji i sada u borbi za spriječavanje novog pokušaja neprijatelja da zada teške udarce NOVJ. Za te dvije godine mnogo puta je jurišala na neprijatelja, uništavala mu živu silu, plijenila naoružanje i opremu i kidala komunikacije. Vodila je preko 320 borbi ili okršaja, od neprijatelja se »do zuba« naoružala i postigla veliku ubojnu moć. Za nju su, kao uostalom i za cijelu NOVJ, oružje i municiju a i mnogo drugog za rat potrebnoj »spremali« u Berlinu, Rimu i NDH.

Brigada je za dvije godine maršovanja prešla oko 12 000 km. Na tom borbenom putu poginulo je 1 180 njenih boraca a oko 2 000 ih je bilo izvan stroja, duže ili kraće, uslijed ranjavanja, bolesti ili iznemoglosti. Ipak je brojno stanje brigade rijetko kad bilo manje od onog koje je imala na dan osnivanja. Nju su popunjavali mladići i djevojke iz svih krajeva kroz koje je prolazila.

25 *Naređenje štaba 1. proleterskog korpusa,* A-VII, k. 705, f. 2, d. 49.

Na dvogodišnjicu osnivanja brigada je na spisku imala 1 960 boraca[27] organizovanih u 6 bataljona (pet iz Rudog i »Garibaldi« bataljon). Sav rukovodeći kadar brigade uzdizao se u njoj od boraca, u borbama i učenjem. Bez obzira na velike promjene ljudstva, u njoj je snažno čuvan duh 1. proleterske brigade, onaj kojim je zakoračila pod svojom proleterskom zastavom, koji se temeljio na visokoj političkoj svijesti, velikoj borbenosti i spremnosti da se izvrši svaki zadatak, na izvanrednom drugarstvu među borcima, na besprijekornoj disciplini, na povjerenju između boraca i starješina, na čvrstom uvjerenju u pobjedu ideja za koje su se borili. Bataljoni su zadržali svoja osnovna obeležja, ona iz vremena osnivanja brigade. Lijepo je bilo čuti Dalmatince, Bosance ili Hercegovce kad kažu: ovdje Crnogorski, Kragujevački, Kraljevački ili Beogradski bataljon. Saživjeli su se sa svojim bataljonom, uključili se u njegovu tradiciju, nastavili da sa njom žive i da je čuvaju.

Brigada je proslavila drugu godišnjicu formiranja u veoma teškim uslovima, u borbama sa dijelovima 114. i 118. njemačke divizije na prostoru oko Kupresa, gdje gotovo nijedna kuća nije ostala čitava poslije nekoliko uzastopnih paljenja i uništavanja od krvoločnih kupreških ustaša. Jedinice su bile u kolibama, u provizorno pokrivenim kućama, u zemunicama sa zbjegovima, naravno one koje nijesu bile na položajima prema neprijatelju. Ali je dan osnivanja brigade, i pored toga proslavljen. U svakoj četi se toga dana govorilo o brigadi, o njenom borbenom putu, o njenom političkom radu u narodu, o njenim popunama i njenim kadrovskim mogućnostima. Veća proslava održana je u Bugojnu, zajedno sa dijelovima 3. krajiške brigade.^ Toga dana, 21. decembra, uz male svečanosti, a ponegdje i manje priredbe, u svim jedinicama pročitane su čestitke koje su brigadi uputili 3. i 13. brigada, štab 1. divizije, štab 1. korpusa i CK KPJ. U pozdravu 3. krajiške brigade bile su i riječi: »Dragi drugovi — braćo po borbi i imenu — mi smo ponosni što se u sastavu 1. proleterske divizije borimo zajedno sa vama.« Stab 1. divizije čestitao joj je proslavu riječima: »Mi i čitava naša 1. proleterska divizija ponosimo se vama — II, III, IV i V ofanziva — Igman, Treskavica, Neretva, Zelengora — to je vaša stvarna istorija.«[20] CK KPJ u pozdravu, izražavajući puno povjerenje, navodi: »Mi smo uvereni da će 1. brigada i u buduće pronositi svoju slavu širom naše napaćene domovine. Postalo je ponos biti borac 1. proleterske, jer je ona ponos čitave naše vojske i našeg naroda.«[30]

Brojno stanje 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 80, str. 259.

28 *Izvještaj 3. krajiške proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 176, str. 558.

Izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade, A-VII, k. 713a, f. 6, d. 6.

Milonja Stijović, neobjavljeni dnevnik.

2» *Izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713A, f. 6, d. 6.

Na svoj drugi rodendan brigada je uputila Vrhovnom komandantu novi zavjet: da će istrajati u teškoj borbi do oslobođenja:

» — Nije bilo prepreka koje nismo slomili pod proleterskom zastavom koju smo dobili;

— Reći iz Rudog oživotvorene su našom nemilosrdnom i nepokolebivom borbom;

— Svuda gde je najteže možeš da računaš na nas.«[31]

U kolibama, nadstrešnicama i zemunicama orila se toga dana pjesma proletera.

Ponovo oko Travnika

Na položajima od Sujice do Kupresa brigada je ostala do 24. decembra. Hladnoću na tom terenu borci su upoređivali sa onom na Igmanu, januara 1942. godine. I nazivi nekih mjesta u ovom kraju, koje im je narodna mudrost dala — Pometenik, Paklina planina, Zelivodić, Kurozeb i Smetovača, na primjer — rječito govore kakve zimske studeni u njima stežu. Zato nije bilo ništa čudno što su borci bili zadovoljni što idu prema Travniku, iako su znali da ih tamo čekaju teške borbe. Više su voljeli tu borbu, i bili joj vičniji, nego ovu sa ćudima surove prirode. Brigada se najprije okupila u rejonu Bugojna, a zatim produžila prema Travniku, da smijeni 3. krajišku brigadu.[32]

Neprijatelj je u Travniku i dalje držao jake snage, oko 2 000 ljudi, šest-sedam tenkova, 15 — 20 teških minobacača i divizion topova. Glavne snage su mu bile, kao i ranije, 3. bataljon 369. puka 369. legionarske divizije i 6. zagrebačka ustaško-domobranska konjička pukovnija.[33] Bile su i stalno aktivne. Njihovi manji dijelovi svakodnevno su vršili ispade i nasilna izviđanja, artiljerija i minobacači zasipali su povremeno okolne položaje. Ispade su vršili uglavnom dijelovi 369. divizije.[34]

Brigada je poslije podužeg marša od Kupresa preko Bugojna, tako posjela položaje da može voditi aktivnu odbranu radi spriječavanja prodora neprijatelja prema Donjem i Gornjem Vakufu. Bataljoni su bili raspoređeni: 3. u Margetićima i Kasapovićima, da brani pravac prema Gornjem Vakufu, 6. u Đakovićima, zatvarao je pravac od Travnika, preko Kicelja, 1. u Turićima i Glumcima, na najosjetljivijem pravcu Travnik — Turbe, bataljon »Garibaldi« u selu Pulac, a 4. u Golešu, kao brigadna rezerva. Samo je 2. bataljon bio odvojen od njih. Prema naređenju štaba divizije, on je iz Bugojna prebačen vozom u Jajce, odakle je maršovao do Korićana, gdje je bio zaštita divizijskoj bolnici.[35] Desno od 1. brigade položaje oko

Čestitka CK SKJ, Arhiv CK SKJ, br. 1943/408. i Zbornik, t. II, knj. 11, str. 278.

32 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 20, d. 127, str. 433.

33 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 709, f. 2, d. 8.

Bojna relacija 6. zagrebačke konjičke pukovnije, Zbornik, t. IV, knj. 22, d. 161, str. 592—595.

Travnika držao je Travnički odred, a lijevo 13. proleterska brigada u Paklaveru i Đelilovcu.

Brigada je bila organizovala odbranu po dubini. Tri bataljona su isturena prema Travniku, a dva su zadržana u rezervi. Bataljoni u prvoj liniji isturali su manje dijelove u neposrednu blizinu odbrane Travnika i stalno je uznemiravali, a glavnina je bila nešto dalje, pripravna da po potrebi brzo i snažno djejstvuje. Jedinice su bile rastresito raspoređene, da bi se izbjegla artiljerijska i minobacačka vatra, a i da bi se borci udobnije smjestili i zaštitili od velikih mrazeva. Jedinice su upozorene da je neprijatelj organizovao »trupove« koji iznenada, danju i noću, napadaju.*

Krajem decembra 1943. i početkom januara 1944. godine front oko Travnika bio je relativno stabilan. I jedna i druga strana izvodile su manje akcije, nijedna nije mogla da preduzme veću akciju raspoloživim snagama. Takvo stanje je, u izvjesnom smislu, odgovaralo 1. proleterskoj diviziji, jer je u to vrijeme imala samo 1. i 13. brigadu; 3. krajiška je učestvovala u napadu na Banjaluku.

Početkom januara 1944. štab njemačke 2. oklopne armije, koji je rukovodio zimskom ofanzivom za razbijanje glavnine NOVJ, radi obezbjeđenja zaleđa u slučaju savezničkog iskrcavanja na obalu Jadrana, ocijenio je da su planiranim dejstvima uspješno ostvareni postavljeni ciljevi u Sandžaku, istočnoj Bosni, Dalmaciji i srednjem dijelu Hrvatske, te ih je onda usmjerio na dalja dejstva na centralnu i, dijelom, na zapadnu Bosnu, gdje su se nalazile jedinice 1. proleterskog i 5. korpusa. Početkom januara neprijatelj je krenuo sa linije Doboj — Zepče. Pravcem Tešanj — Skender-Vakuf nastupala je njegova 1. brdska divizija, sa namjerom da od Gostilja preko Karaule i komunikacija Bugojno — Jajce i dalje preko Janja izbije u Glamočko i Livanjsko polje i tamo se spoji sa 114. divizijom. Od Zenice preko Travnika pravcem Bugojno — Kupres — Livno nastupao je 13. puk 7. SS divizije, da bi u sadejstvu sa 1. brdskom divizijom isprijesecao snage 1. proleterske divizije i dijelove 5. korpusa i ponovo zauzeo oslobođene gradove Donji Vakuf, Bugojno, Kupres i Livno. Iz Travnika i iz doline Neretve prema Prozoru nastupala je 369. legionarska divizija. Snagama 1. i 7. njemačke divizije sadejstvovale su dvije motorizovane kolone iz Banjaluke i snage iz rejona Livna.[37]

Prva proleterska divizija, bez 3. krajiške brigade, našla se na glavnom pravcu prodora 1. brdske i 7. SS njemačke divizije. Snage 13. puka 7. divizije, 369. divizije i 6. zagrebačke konjičke pukovnije,

* Da bi se što efikasnije borio protiv jedinica NOVJ, neprijatelj je pri svim svojim većim jedinicama formirao »grupe za uništavanje bandita 'Badden iornichtungs truppe'«. Partizani su te grupe zvali »trupovi«. Njihov zadatak je bio uništavanje manjih jedinica, štabova i bolnica i unošenje zabune, koristeći se iznenađenjem. Trupovi su obično brojili oko 40 fizički jakih vojnika, naoružanih sa 6 »šaraca«, mašinkama, tromblonima, pištoljima. Među njima je bio veći broj koji je govorio srpskohrvatski. Odijelo su imali raznoliko, kao i partizani. Svi su savladali specijalnu obuku. Njihov osnovni način borbe bio je iznenadni napad, za 2—3 minuta napraviti pustoš i onda se izgubiti.[36])

počele su napad iz Travnika 7. januara u 2 časa. Neprijatelj je izabrao baš taj dan, jer je vjerovatno pretpostavljao da će postići iznenađenje s obzirom na to da je toga dana pravoslavni Božić te da je mogućno da su partizani, »uglavnom pravoslavci«, angažovani oko njegove proslave. Neprijatelj nije postigao iznenađenje. Bataljoni su na položajima oko Travnika bili oprezni, tim više što su bili i upozoreni da neprijatelj priprema prodor prema Jajcu i da koncentriše nove snage u dolini Bosne. Bilo im je naređeno da budu spremni i da ga, u slučaju pokušaja da prodre prema Jajcu, energičnim djejstvom u tome spriječe.[38]

Glavna neprijateljska kolona nastupala je iz Travnika, preko Paklareva, ka položajima 13. proleterske brigade, a dvije manje kolone, oko 1 000 vojnika, južno od ceste Travnik — Turbe, na položaje 1. proleterske brigade. Desno od glavne kolone, preko Vlašića, nastupao je 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije.[3]"

Neprijateljska kolona koja se kretala ka Zlokićima uspjela je da potisne dvije čete 4. bataljona i bataljon »Garibaldi«. Cete su u toku noći izvršile protivnapad, odbacile neprijatelja i ponovo ovladale ranijim položajima. Takođe je i 6. bataljon u protivnapadu uspio da vrati kolonu koja je nastupala južno od ceste Travnik — Turbe. Obje te kolone bile su, u stvari, bočno obezbjeđenje glavne kolone, koja je energično nastupala prema Turbetu i uspjela da potisne bataljone 13. brigade. Stab 1. brigade tačno je ocijenio namjere neprijatelja pa je naredio 6. bataljonu da napadne njegovu glavnu kolonu u lijevi bok, prema Paklarevu, a 1. bataljonu da izvrši jači prepad na Travnik, preko Vilenice. Protivnapad je izvršila i 13. brigada. Bataljoni 1. i 13. brigade bili su međusobno i sa štabovima brigada povezani telefonskim linijama i brzo se obavještavali i dogovarali. Zahvaljujući tome i snalažljivosti i odlučnosti štabova, bataljoni obje brigade djejstvovali su izvanredno sinhronizovano. Glavna neprijateljska kolona našla se, neočekivano, u teškoj situaciji, bila je zbunjena takvim djejstvom brigada i primorana da se neorganizovano povlači. Ostavila je preko 150 mrtvih.[40] Poslije te borbe komandant 7. SS divizije smijenio je komandanta kolone zbog neuspjeha i pretrpljenih velikih gubitaka.[41] Neprijateljska kolona upućena preko Vlašića nije ni stigla da pomogne glavnoj koloni.

Stab 1. divizije ocijenio je da je ovaj jaki neprijateljev ispad iz Travnika uvod u teže borbe. U to vrijeme bio je obaviješten i da je 92. motorizovani njemački puk prodro iz Banjaluke ka Jajcu. I to je upozoravalo da neprijatelj priprema napad širih razmjera. Imajući u vidu direktivu Vrhovnog štaba da izbjegava udar jakih neprijateljskih snaga, štab 1. divizije rokirao je jedinice ka sjeverozapadu kako bi se lako, u slučaju jačeg neprijateljevog napada, mogle povući na planinske terene između Vlašića, Ugra i Vrbasa. Divizijsku bolnicu evakuisao je na vrijeme iz Koričana i uputio preko

[38] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 1.
[39] *Operativni dnevnik 2. bataljona 13. puka* 7. SS *divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 22, d. 174, str. 645—658.

ISTORIJSKI INSTITUT JNA
Arhiva Vojnoistorijskog odeljenja
Sp. Per. 9/2
K. 702

VRHOVNI ŠTAB NOV i POJ
20 XII 1943

Borcima, komandirima, komandantima, političkim komesarima
I Proleterske brigade.

Povodom dvogodišnjice formiranja Vaše brigade primite u ime moje i u ime čitavog Vrhovnog Štaba najsrdačnije čestitke.

Slavan je put kog ste vi prošli za ove dve godine. Svojom krvlju i životima najboljih boraca vaše Brigade u mnogobrojnim bitkama u Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji, vi ste udarili temelj jedne nove srećne Jugoslavije.

Vaša su djela besmrtna, kao što je besmrtna i ova veličanstvena borba svih naroda Jugoslavije u kojoj se kuje bratstvo, sloboda i ravnopravnost naroda naše napaćene zemlje.

Dragi moji ratni drugovi, naša je pobjeda blizu, naši nadčovječanski napori i dragocjene žrtve nisu bili uzaludni.

Ostvaruju se vjekovne težnje naših naroda. Ali pred nama su još teške borbe i velike zadaće koje moramo riješiti. Ja sam uvjeren, da će te vi časno izvršavati sve zadatke koji će biti stavljeni pred vas i da će se vaša Brigada ovenčati novim slavnim djelima u borbi protiv svih neprijatelja naših naroda.

Sa borbenim pozdravom

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Vrhovni komandant NOB i POJa
maršal Jugoslavije

J. B. T. O

Fotokopija čestitke Vrhovnog komandanta

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЈНА.
Архива Народноослободилачког рата
Бр. Рег. 11/2
К. 707

BORCIMA,PODOFICIRIMA,OFICIRIMA I POLITKOMESARIMA
I PROLETERSKE BRIGADE!

Dragi drugovi,braćo po borbi i imenu!

Povodom dvogodišnjice formiranja vaše brigade šaljemo vam sa savjetovanja štaba brigade i štabova bataljona,u ime svih boraca,podoficira,oficira i politkomesara III Proleterske /Krajiške/ brigade naše proleterske pozdrave.

Danas,na dan dvogodišnjice vaše brigade,mi vam odajemo priznanje a ujedno i zahvalnost za časno izvršavanje velike misije koja vam je u decembru 1941 godine pala u dio.Za pune dvije godine teške i neravne borbe protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika,vi naši dragi drugovi,visoko nosite proletersku zastavu; vi ste služili i danas služite kao primjer svim brigadama pomažući im na razne načine.Mi smo ponosni što se u sklopu naše I Proleterske divizije borimo zajedno sa vama već više od godinu dana,koristeći se vašim bogatim iskustvom.

Želimo vam - naši proleterski drugovi,da i dalje budete na visini vašeg imena;da i dalje budete ponos slavne NOV pod mudrom komandom našeg Vrhovnog Komandanta Maršala Jugoslavije druga TITA.

Drugovi,dajemo vam našu proletersku riječ,da ćemo dati sve od sebe da,u zajednici sa vama i našom XIII Proleterskom brigadom,t.j. da u sklopu naše I Proletereske divizije,zadamo što veće i teže udarce našim neprijateljima; da učvrstimo i proširimo tekovine borbe naših naroda krunisane istorijskim odlukama drugog zasjedanja AVNOJ-a; da što prije našim narodima donesemo slobodan i srećan život u slobodnoj,bratskoj federativnoj Jugoslaviji.

Živjela naša Narodno-oslobodilačka vojska i POJ.
Živio naš Vrhovni komandant,Maršal Jugoslavije,drug TITO.
Živio naš stariji drug - naša I Proleterska brigada.

U ime boraca,podcficira,oficira i politkomesara III Proleterske /Krajiške/ brigade

Politkomesar, Komandant-major,

Fotokopija čestitke 3. krajiške proleterske brigade.

Vrbasa, dublje na slobodnu teritoriju. Trinaesta proleterska brigada rokirana je ka Gostilju i Vutovlju, a 1. brigada preuzela je njene položaje i tako ostala sama prema Travniku.[42]

Međutim, opasnost za 1. proletersku diviziju nije došla od Travnika nego sa sjevera, odakle je nastupila 1. njemačka brdska divizija. Ona je potisla i dijelom razbila 5. i 12. brigadu 11. divizije, čiji su se dijelovi povukli na teren 1. divizije. U isto vrijeme i 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije pojavio se preko Vlašića, prema Mudrikama. Tim snagama su se suprotstavili dijelovi 13. brigade, 2. bataljona 1. brigade, koji je do tada obezbjeđivao bolnicu u Korićanima, i dijelovi 5. brigade 11. divizije. Štab 13. brigade organizovao je napad na kolone 1. brdske divizije koje su nastupale prema Vitovlju.[43] Razvila se teška borba. Neprijatelja su neprekidno podržavali artiljerija i minobacači. Upotrijebio je i skijaše. Snijeg je bio dubok te su se jedinice teško kretale van prtina.

Jedinice 13. brigade i 2. bataljon primorali su neprijatelja da se kreće kroz šumu, težim terenom i obilaznim putem. Ali je on ipak bio mnogobrojniji i napadao je u talasima. Uspio je da, kroz položaje 13. proleterske brigade, izbije u Gostilj. Drugi bataljon 1. brigade odbačen je prema cesti Turbe — Jajce i odvojen od 13. brigade, a glavnina 13. brigade povlačila se ka selu Ćosići, gdje ju je prihvatio 1. bataljon 1. brigade. Taj bataljon je na brdu Smet izvršio protivnapad na neprijateljsku kolonu koja se kretala iz Gostilja. Tako je uspio da je zadrži i omogući glavnini 13. brigade da se izvuče iz teške situacije.[44] Bataljonom je komandovao Savo Mašković. Za smjelo i energično djejstvo i pokazanu izvanrednu hrabrost u toj borbi štab brigade pohvalio je 1. bataljon.[45]

Stab 1. divizije je tog dana ocijenio da je na jedinice divizije usmjereno djejstvo glavnine njemačke 1. brdske i 7. SS »Princ Eugen« divizije. Da bi postigle svoje dnevne ciljeve jedinice 1. brdske divizije nastupale su ne obazirući se na žrtve. Jedino su dijelovi 7. SS divizije na pravcu Travnik — Turbe, poslije poraza prije dva dana, bili manje aktivni, vjerovatno iščekujući šta će učiniti 1. brdska divizija.

Prva proleterska divizija našla se u teškoj situaciji. Njen štab je procijenio da 1. njemačka brdska divizija želi da nabaci 1. proletersku diviziju na Vrbas i primora je na povlačenje ka Glamočkom i Livanjskom polju, gdje su je čekale jake snage 114. njemačke divizije. U tako kritičnoj situaciji štab 1. proleterske divizije donio je vrlo smjelu i vrlo riskantnu odluku: da do noći zadržava neprijateljsku kolonu sa sjevera, a onda prikupi jedinice i dijelove 11. divizije i izvrši proboj na sjever, preko ceste Turbe — Jajce, koju je neprijatelj već bio posjeo, i izbije u rejon Imljani — Korićani — Petrovo

[42] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 42, str. 144—146.

[43] *Zapovijest štaba 13. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 50, str. 165.

[44] Isto kao pod 40.

Polje, u pozadinu glavne neprijateljske kolone.[46] Štab 1. divizije računao je da će se Nijemci kruto držati svojih planova i da će produžiti predviđenim pravcem, što se i dogodilo.

Jedinicama je bilo potrebno prilično vremena da se prikupe i pripreme za proboj. Prva brigada je bila relativno daleko, naročito njeni 3. i 6. bataljon, koji su bili prema Travniku. No stigla je, tako da se moglo krenuti, ali tek u 23 časa. Ipak je išla na čelu kolone, sa 6. bataljonom u prethodnici. Kolona se kretala po dubokom snijegu, pravcem Crni vrh — Karaula Gora — Ukrelj — Božića brijeg — Jasik — Ponir i dalje ka Imljanima. Na više mjesta, zbog blizine neprijateljskih položaja, kolona je morala ići besputicom kroz šumu.

Jedinice su bile umorne od prethodnih borbi i marševa, kao i od ovog marša. Ali je disciplina bila na visini i držanje boraca izvanredno.[47] Neprijatelj nije očekivao takvu drskost i kolona je gotovo bez borbe prošla kroz njegove položaje, neposredno pored njegovih glavnih snaga. Do prepucavanja sa neprijateljskim patrolama došlo je samo između Karaule i Božikovca.

Rano ujutro 10. januara izviđači su opazili neprijateljsku kolonu, komoru i jednu veću jedinicu (bio je to bataljon 99. puka), koja se kretala od Meljina ka Melićima i Poniru. Štab brigade je uputio 1. i 4. bataljon da dočekaju tu kolonu. Bataljoni su neopaženo posjeli položaje, ali je 4. bataljon suviše rano otvorio vatru. Njemačka kolona je bila iznenađena, ali se ipak brzo snašla i organizovala odbranu. Uporno se branila čitava 24 časa. Borba je vođena uglavnom bombama i iz automatskog oružja. Slijedećeg dana prije podne, baš kada su bataljoni počeli da uništavaju dvije jače neprijateljske grupe, od Gostilja su stigle jače snage 1. brdske divizije u pomoć opkoljenoj koloni. Na tom pravcu je izbila i 13. brigada, ali nije mogla da zadrži tu kolonu i tako je neprijatelj uspio da spase dio opkoljenih snaga, ostavivši ipak na snijegu oko 100 mrtvih,[48] i veći dio naoružanja, opreme i municije.

Brigada je u tim borbama imala 12 poginulih i 7 ranjenih boraca. Poginuo je i komandir čete 1. bataljona Jure Odak. On je od bombaša dospio do komandira čete, ali nikada nije prestao da bude bombaš. Pogođen je u trenutku kada je ubacivao bombu u jednu kuću u kojoj su se Nijemci bili zabunkerisali. Poginuo je i komandir čete iz 4. bataljona, Milivoje Rakić, takođe hrabar borac i dobar komunista.

U tim borbama pokazale su veliko junaštvo i snalažljivost sve jedinice. Mitraljezac 1. bataljona, Miljan Cogurić, ubio je iz mitraljeza brede 6 Nijemaca, a onda zgrabio puškomitraljez i umiješao se među Nijemce. Ubio ih je još 12 i uspio da se izvuče sa puškomitraljezom. Nišandžija na šarcu, Cedo Novaković iz 6. bataljona, privukao se blizu neprijatelja i ubio 4 Nijemca. Treći bataljon, kada je

40 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 22, d. 15, str. 82—92.

Oslobodilački rat, knj. 2, str. 52.

vidio da se neprijatelj uporno brani, samoinicijativno je stupio u borbu da bi pomogao ostalim bataljonima.[48]

Cim se 1. proleterska našla iza leđa 1. brdske divizije neprijateljska ofanziva je za nju bila završena. Njemačke divizije su nastavile da izvršavaju »planirane dnevne zadatke« prema Glamoču i Livnu. Izvršile su »planirane zadatke«, ali su vojnički nadmudrene smjelim manevrom 1. proleterske divizije. Komandant puka 7. SS divizije izvijestio je da su »izviđačke patrole u pravcu juga bez dodira sa neprijateljem, nema ni tragova«.[50]

Za 1. proletersku diviziju ofanziva je bila završena. Od njenih jedinica jedino se u teškoj situaciji našao 2. bataljon 1. proleterske brigade. On je u borbi kod Vitovlja odsječen od 13. brigade i odbačen preko ceste Turbe — Jajce i preko Vrbasa prema Janju. To je pravac kojim je neprijatelj priželjkivao da krene cijela 1. proleterska divizija da je na njemu sustiže i uništava. Bataljon je nastojao da se poveže sa brigadom, a kada u tome nije uspio uzmicao je pred jakim neprijateljskim kolonama, nastojeći da izbjegne njihove udare. Jedinice 1. brdske divizije primijetile su 2. bataljon, gonile ga, što je ipak usporavalo njihovo napredovanje. Tim pravcem je odstupala i divizijska bolnica pa je i najmanje zadržavanje neprijatelja za nju značilo mnogo. Poslije 12 dana napornog marša, borbi i velike neizvjesnosti bataljon je stigao na kraj Glamočkog polja, gdje je uhvatio vezu sa 2. dalmatinskom brigadom, a preko nje sa štabom 1. korpusa. Komandant korpusa Koča Popović došao je u bataljon, proveo s njim cio dan, pomogao mu da se sredi i odmori i onda ga uputio preko Drvara i Oštrelja ka Skender-Vakufu.

Poslije 23 dana bataljon se vratio u sastav brigade.

Za napore koje je izdržao, za nastojanje da uhvati vezu sa svojom brigadom i za štićenje divizijske bolnice, odnosno za njegovu »inicijativu, požrtvovanje i snalaženje«,[51] štab 1. korpusa pohvalio je 2. bataljon.

Više od mjesec dana trajala je neprijateljska ofanziva. Propao je i taj njegov pokušaj da uništi snage NOVJ u Bosni i Dalmaciji. Jedinice NOVJ su spremno, spremnije nego ikada do tada, dočekale tu njegovu ofanzivu. Izbjegavajući neprijateljeve udare u duhu direktiva Vrhovnog štaba, one su mu, aktivnom odbranom, odlučnim protivnapadima, napadima na njegove baze, pozadinu i bokove, nanosile osjetne gubitke i gotovo uvijek zadržavale inicijativu u svojim rukama. One su se, jednom riječju, pridržavale osnovnog principa partizanskog načina ratovanja — da primaju borbu uglavnom onda kada to njima odgovara.

Prva proleterska brigada od početka ofanzive neprekidno se borila protiv jakih neprijateljskih snaga. Poslije završetka tih borbi politički komesar brigade Dušan Korać izvijestio je štab divizije:

»Po mom mišljenju, upravo našoj konstataciji, borbeni nivo i masovni heroizam brigade sada su bolji nego ikada... Taj ma-

« *Stenografske bjeleške,* A-VII, k. 1985, f. 2, đ. 12.

50 Isto kao pod 45.

51 Isto kao pod 39.

sovni heroizam je zaista masovan, da prosto ne bih mogao da izdvojim pojedince koji su se istakli i pohvaljivati njih značilo bi greh prema ostalima.«[52]

I komandant brigade Božo Božović poslao je sličan izvještaj:

»Izdržljivost i borbenost i pored teških marševa, slabe ishrane i hladnoće bili su na primernoj visini.«[53]

Na kraju neprijateljske ofanzive »sabrani« su rezultati 1. proleterskog korpusa. Prvi i jedini put 1. brigada nije bila prva! U takmičenju je pobijedila 3. krajiška proleterska brigada i proglašena za »uzor brigadu 1. proleterskog korpusa u 6. neprijateljskoj ofanzivi«. Za nagradu je dobila pušku snajperku.[54] Prva se morala pomiriti sa privremenim gubitkom prvog mjesta jer je, pored velikih uspjeha imala i propusta. U analizi je konstatovano da je u napadu na Sujicu bilo slabo sadejstvo bataljona, 2. bataljon i bataljon »Garibaldi« bili su iznenađeni, kod Travnika nije bilo većih diverzantskih akcija i, najzad, u borbama kod Meline i Ponira nije uništen bataljon 99. puka 1. njemačke brdske divizije sa komorom. To je bilo dovoljno da se ne dobije prvo mjesto, ali i dosta da ukaže sastavu 1. brigade na potrebu novih napora da bi brigada opet zauzela mjesto koje joj je pripadalo.

Stab korpusa je pohvalio kao »uzor bataljon 1. proleterskog korpusa« 1. bataljon 1. proleterske brigade i njegov štab, na čelu sa komandantom kapetanom Savom Maškovićem, koji je u borbama kod Sujice i na sektoru Vitovlja postigao sledeće rezultate:

ubio: 100 neprijateljskih vojnika i oficira;
zaplenio: 20 pušaka, 1 mašinku, 30 uniformi;
održao: 27 četnih konferencija, 40 vodnih i 6 bataljonskih, 30 vojničkih predavanja po četama;
izdao: 2 bataljonska lista i
nepismenost: likvidirana.

Za ove uspjehe štab korpusa *nagrađuje* 1. bataljon 1. proleterske brigade sovjetskim automatom.[55]

Borbe u centralnoj Bosni početkom 1944. godine

Njemačke divizije su prohujale. Prva proleterska divizija ostala je na položajima na desnoj obali Ugra, da bi sa njih bila u mogućnosti da nanese udar 1. brdskoj diviziji, ako se vrati, da ofanzivno djejstvuje prema Travniku, Jajcu, Kotor-Varošu i četničkom gnijezdu Jošavki,

[52] Isto kao pod 45.
53 *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713. f. 21, d. 1.

i da sadejstvuje na sjeveru 11. diviziji oko Prnjavora i drugim snagama 5. korpusa prema Mrkonjić-Gradu, Travniku i Kupresu.[58]

Prva proleterska brigada prešla je Ugar i posjela položaje u rejonu Zlovarići — Vlatkovići — Radohovo —Čorkovići. Obezbjeđivala se duboko i izviđala prema Skender-Vakufu, Kotor-Varošu i Šipragama. Prvi bataljon je obezbjeđivao pravac s juga, preko Ugra, od Vukovića ka k. 1089, 3. bataljon je takođe zatvarao pravac preko Ugra, od sela Jejića, 4. bataljon je bio u rezervi, 6. bataljon u Demićima, prema Šipragama, održavao je vezu sa 11. divizijom bataljon »Garibaldi« izviđao je ka Skender-Vakufu.[57]

Cim je neprijatelj protutnjio glavnim snagama brigadi se ukazala mogućnost za ofanzivna djejstva. Stab brigade uputio je 16. januara 3. i »Garibaldi« bataljon ka Jajcu, a ostale prema Kotor-Varošu u kojem nije bilo jakih neprijateljskih snaga.[58]

Jedinice njemačkog 92. motorizovanog puka napustile su Jajce prije nego im je došla smjena iz 7. SS divizije iz Donjeg Vakufa. Taj nesinhronizovani postupak Nijemaca iskoristio je 3. bataljon i upao u Jajce. Ali bataljon se nije zadovoljio samo time, nego je nastojao da ispita šta je sa neprijateljem i u Donjem Vakufu. Na željezničkoj stanici sastavljena je kompozicija od tri vagona, sa lokomotivom u sredini. U vagonima je postavljena kamena ograda, sa otvorima za puškarnice. Tako napravljeni partizanski »oklopni voz« krenuo je prema Donjem Vakufu. Blizu ulaza u Donji Vakuf srio se sa čelom njemačke kolone koja je krenula prema Jajcu. Nijemci su vrlo brzo reagovali. Cestom su uputili oklopne automobile da presijeku odstupnicu »oklopnom vozu«. Bili su sigurni da u vozu nema oruđa koja mogu nanijeti štetu oklopnim automobilima, koji su se utrkivali s vozom. Borci su brzo izdvojili pancirna zrna, nišandžije su gađale gume na automobilima, ali ih je bilo teško pogoditi s obzirom da su bili u pokretu i voz i automobili. Na kraju je trku dobio »oklopni voz«. Cim je stigao u Jajce za njim se pojavila motorizovana neprijateljska kolona iz Donjeg Vakufa.[59] Treći bataljon i »Garibaldi« dočekali su tu kolonu i vodili borbu samo toliko da omoguće povlačenje iz grada svih svojih dijelova. Poslije toga bataljoni su ostali na položajima na liniji Divičane — Doribaba — Lendići, ostavljajući obezbjeđenja u neposrednoj blizini grada da »vise nad glavama neprijatelja«.[60] Krajem januara 3. bataljon je postavio zasjedu na cesti Donji Vakuf — Jajce i minirao cestu. Međutim, Nijemci su se obazrivo kretali, otkrili to i uklonili mine. Tada se zasjeda našla u teškoj situaciji i morala se izvlačiti uz strme strane pokrivene snijegom.

so Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 58, str. 186.

57 *Naredba štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 60, str. 191. i 66, str. 207.

58 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 87, str. 285.

59 *Izvještaj zamjenika komandanta 3. bataljona,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 120, str. 392.

S. Ravić, »Treći kragujevački bataljon«, knj. 2, str. 383.

S obzirom na to da od Kotor-Varoša nije prijetila nikakva opasnost 6. bataljon je prebačen iz Vrbanje u rejon Gostilja — Seferi — Karaula i orijentisan prema Turbetu i Travniku. Dijelovi 2. bataljona 13. puka 7. SS divizije i 6. zagrebačke konjičke pukovnije iz Turbeta i Travnika, kao i ranije, svakodnevno su vršili ispade. Bio je to dobar način vlastitog obezbjeđenja. Upravo tih dana komandant pukovnije žalio se da nema dovoljno snaga i da mu je brojno stanje smanjeno na 35 posto od formacijskog.[61] Ta pukovnija skupo je platila svoju aktivnost oko Travnika, uglavnom u borbama sa jedinicama 1. proleterske divizije.

Druga polovina januara protekla je relativno mirno i uglavnom je iskorišćena za rad u jedinicama. Neprijatelj nije bio aktivan, osim prema 6. bataljonu. Vrijeme je najviše korišćeno za analizu proteklih akcija i za vojnostručno i političko usavršavanje jedinica. Još u decembru su dobile materijale sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a, referat druga Tita i Odluke, ali uslijed stalnih borbi nije bilo vremena da se temeljito prouče. Politički komesari su napravili plan prorade tih materijala što je pomoglo borcima i rukovodiocima da sagledaju pređeni put i rezultate dotadašnje borbe. Sa sadržajem odluka AVNOJ-a o osnivanju Nacionalnog komiteta, o tome da će nova Jugoslavija biti izgrađena na demokratskom, federativnom principu, da se izbjegličkoj vladi oduzimaju prava da predstavlja našu zemlju, da se zabranjuje povratak kralju u zemlju prije završetka rata, kao i sa velikim priznanjem NOVJ vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu, davanjem zvanja maršala, morao je biti upoznat svaki borac. Materijala je bilo dosta, za svakog komesara čete po jedan primjerak. U brigadi je napravljen plan prorade tog materijala i data su uputstva za rad. Bilo je preporučeno, ukoliko je to bilo moguće, da komesari bataljona održe uvodna predavanja pred bataljonom. Referat vrhovnog komandanta Tita poslužio je da i novi borci brzo i što potpunije upoznaju razvoj NOB-a.

Jedinice su cio februar ostale na ranijim položajima i nastavile da rade. Drugi bataljon je stigao poslije dužeg lutanja, odmorio se i uključio u sve te aktivnosti. Brigada je bila u stalnoj vezi sa ostalim jedinicama 1. divizije, koje su bile orijentisane prema Teslicu, Jajcu i Mrkonjić-Gradu, kao i sa dijelovima 11. i 12. divizije. U to vrijeme praktično je vođen »mali rat«. I neprijatelj i naše jedinice najčešće su vršile nasilna izviđanja, međusobno se uznemiravale i pokušavale da iznenadnim napadima protivniku zadaju udarac. Nijemci su nekoliko puta pokušali da »trupovima« iznenade partizanske jedinice, ali u tome nijesu imali uspjeha. Neprijatelj je saobraćao između gradova vrlo rijetko. Svaki put kad bi krenuo na put formirao bi jaku kolonu, uz pratnju tenkova i oklopnih automobila, da ne bi bio iznenađen i uništen.[62]

Ipak je 3. bataljon uspio 7. februara da postavi zasjedu na putu Donji Vakuf — Jajce. Zasjeda je bila na vrlo pogodnom položaju

[61] *Bojna relacija 6. zagrebačke pukovnije,* Zbornik, t. IV, knj. 23, đ. 173, str. 635.

i sistematski je tukla, skoro pola časa, neprijateljsku kolonu od oko 50 kamiona. Samo su tenkovi i oklopni automobili iz Jajca i pojačanje iz Donjeg Vakufa spriječili uništenje te kolone.

U drugoj polovini februara neprijatelj je bio nešto aktivniji. Dijelovi 13. puka 7. SS divizije napravili su nekoliko manjih ispada iz Jajca. Cilj im je bio da smanje pritisak 3. i »Garibaldi« bataljona na Jajce. Jače ispade napravili su 18, 21. i 27. februara. U prvom, Nijemci su uspjeli da iznenade 3. bataljon, ali je on poslije kratkog vremena zabacio jednu četu neprijatelju iza leđa i primorao ga da se vrati natrag. Nijemci su 27. februara dva puta vršili ispade, rano ujutro i poslije podne. Očekivali su da će drugim ispadom, sa četiri kolone, iznenaditi 3. bataljon. Bataljon je uspio da odbije taj napad i natjera neprijatelja da se vrati u grad.[63] Pred noć je neprijatelj i treći put napao i uspio da iznenadi 3. bataljon, ali ne i bataljon »Garibaldi«, koji je pomogao 3. bataljonu da odbije napad. Bataljon »Garibaldi« već je pokazivao da je savladao mnoge ranije krize, da je postao odlučan i energičan u akcijama i da se odnosi prema narodu kao i druge jedinice.

Neprijatelj je u februaru bio aktivan i na sektoru kod Gostilja, prema 6. bataljonu. Cilj mu je bio da u Gostilju popali preostale kuće kako se partizanske jedinice ne bi imale gdje skloniti od zime. Sesti bataljon je već bio upoznao te namjere neprijatelja i svaki put ga spriječio i tukao. Komandant 6. konjičke pukovnije iz Travnika priznaje da je u toku februara izvršio, zajedno sa njemačkim jedinicama, 10 neuspjelih ispada.[64] Sesti bataljon ih je dočekivao zasjedama, i to svaki put na drugom mjestu, i tako im priređivao iznenađenja, tukao ih i vraćao natrag. Nijemci su morali da mijenjaju taktiku. Poslali su »trup« preko Vlašića, Sišave i Mudrika da iznenada napadne bolnicu u Korićanima. »Trup« je došao neopažen do blizu bolnice. Vješto je iskoristio visoku i teško prohodnu planinu, dubok snijeg i maglu. U posljednjem trenutku otkrile su ga patrole 6. bataljona. Bataljon je vrlo brzo intervenisao i »trup« se poslije kratke borbe izgubio preko planine. Sesti bataljon je propustio da ga odsiječe, opkoli i uništi.[65]

Ostali bataljoni, 1, 2. i 4. najprije su se odmorili, a onda ih je štab brigade uputio na četnike. Prema obavještenjima, oko Banjaluke bilo je oko 580 četnika a u Jošavki oko 500.[66] Prvi i 2. bataljon upućeni su da prokrstare Jošavkom i protjeraju četnike preko Crnog vrha i ka Celincu. Četvrti bataljon je ostavljen u Obodniku, radi veze sa jedinicama 11. divizije, a obezbjeđivao je i karavane koji su iz Jošavke prenosili namirnice za brigadu.[67]

Citavo ovo vrijeme bataljoni su izvodili vojnostručnu obuku. Veliki broj komandira i komandanata bataljona završio je oficirske

63 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 712a, f. 4, d. 5.

64 Isto kao pod 61.

65 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 23, d. 157, str. 552—556.

66 *Izvještaj obavještajnog centra 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 9, d. 2.

škole i kurseve, pa su koristili svaku priliku da stečena znanja prenose na saradnike i jedinice. Najviše se razrađivala taktika. Mladi oficiri, do juče bombaši, trudili su se da kroz nastavu analiziraju konkretne akcije, dajući im potrebno teorijsko objašnjenje. Sve više se postajalo — vojska. Vojnički duh je preovlađivao. A nije bilo sasvim jednostavno uskladiti ponašanje u novim prilikama, odnose prema podoficirima i oficirima, i njihove međusobne odnose. Morali su se poštovati činovi, ali i sačuvati topli, drugarski, proleterski odnosi.

Radilo se prema planu izrađenom u štabu brigade. Plan je obuhvatao sledeće teme: napad na naseljena mjesta, borbu na ravnom, kamenitom, brdovitom i šumovitom terenu, sadejstvo sa artiljerijom, napad na komunikacije, čišćenje minskih polja, izbor pravca glavnog udara, koncentričnu vatru, glavne tačke odbrane, prelaz preko rijeke, izviđanje, veze i njihov značaj, marševe, odmor, disciplinu i dr.[68] I politički rad je takođe bio intenzivan. Gotovo potpuno nov sastav jedinica zahtijevao je da se neke teme obnove. Tih dana je uslijedilo upozorenje političkog komesara divizije[69] o sadržaju političkog rada. Ukazao je da je politički rad van jedinica, rad sa narodom, znatno popustio, kao i rad sa narodnom vlašću i političkim organizacijama, da su se jedinice orijentisale na vojnostručnu nastavu, povojničile se, i da prijeti opasnost odvajanja od naroda. Takva opasnost je zaista prijetila. Politički komesari su dobro shvatili upozorenje komesara divizije i uz program političkog rada u jedinicama napravljen je program rada sa narodom. Za razliku od rada na terenu kojim su jedinice prvi put prošle, na ovom terenu sve je bilo poznato. Ovde se trebalo boriti za jačanje narodne vlasti, da joj se pruži pomoć i podrška, da joj se pomogne da istjera na čistinu one koji nijesu za narodnu vlast, da se bez saradnje sa njom ništa ne radi na terenu. Političkim komesarima je rečeno da slabosti organa vlasti treba da shvate kao svoje slabosti. Drugi važan vid političkog rada bio je obavještavanje naroda, i tumačenje političke situacije. Narod je jedine vijesti o zbivanjima u svijetu i u nas mogao dobiti od jedinica. Situacija je bilo toliko povoljna da su politički radnici, uz informacije o stanju na ratištima, mogli sebi dozvoliti i malo više maštanja o slobodi, koja je blizu. Pažnja se pridavala i radu političkih organizacija na terenu, naročito omladinskih, u čemu se mogla angažovati većina boraca.

Veliki problem predstavljao je smještaj jedinica, osobito u Pougarju. Na visini od preko 1 000 m, sa mnogo snijega, bilo je veoma hladno. Seoske kuće su neobično male i gotovo sve građene od drveta. To je vrlo pogodno za stjenice i bijele vaši. Na tom terenu bilo je i pjegavog tifusa. Jedinice su se pridržavale uputstava i uporno se branile od tih opasnih neprijatelja. Sanitetski organi su bili vrlo aktivni. Parenje, čišćenje i pranje bilo je redovno. Zahvaljujući tome tifus se nije pojavio, ali od stjenica nije bilo efikasne odbrane.

Na tom terenu snijeg je bio dubok, naročito oko Ugra, što je otežavalo saobraćaj između jedinica. Karavan koji je nosio opremu

[68] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 12.

za 3. krajišku brigadu nije mogao proći kroz snijeg. Štab 1. brigade naredio je da mu borci prokrče put, da omoguće konjima da prođu i odnesu sljedovanje 3. brigadi.[70]

Prošlo je bilo dosta vremena a brigada nije zadobila neki veći plijen. Počela je da dotrajava odjeća i obuća. Prvi su priskočili u pomoć seljaci — čarapama, šalovima i vunenim džemperima. Seoske djevojke i u okolini Travnika i na terenu gdje se brigada tada nalazila, plele su za vojsku. Krajem februara dato je brigadi oko 300 pari cipela i 400 pari čarapa,[71] iz kontingenta koji su našoj vojsci uputili saveznici.

Kupus, krompir i meso dobijani su sa terena, a žitarice su dopremane iz centralne Bosne.

Brigada je naročito brinula o ranjenim i bolesnim borcima. Vrlo brzo su riješeni neki problemi u brigadnom sanitetu. Cim je sanitet postao aktivniji odmah je naišao na podršku svih bataljona. Štabovi bataljona su se takmičili ko će više svog plijena ili dijela sledovanja dati sanitetu, ili mu pružiti neku drugu pomoć. Brigadni sanitet uspješno je izvršavao svoje zadatke.[72]

Početkom februara u brigadu je došla nova popuna od oko 380 »prekomoraca«. Među njima je bilo 140 članova KPJ, 43 kandidata i 130 članova SKOJ-a.[73] To su bili pretežno Crnogorci, internirci sa teritorije Crne Gore, Sandžaka i Kosova. Prije interniranja bili su aktivni borci ili simpatizeri NOB-a. Pohvatali su ih Italijani ili četnici, koji su ih zatim predali Italijanima. I u logorima su nastavili da aktivno rade u partijskim ili drugim ilegalnim organizacijama. Borili su se protiv okupatora iako su bili okruženi bodljikavom žicom, bespomoćni i pod svakodnevnom prijetnjom da budu fizički mučeni ili uništeni. Za njih je došla sloboda onoga dana kada su napustili logore, a svaki dan sa puškom u ruci pružao im je nove mogućnosti da iskale svoju mržnju protiv okupatora i osvete se za mučeničku smrt svojih drugova u logorima. Zbog toga su nastojali da se što prije vrate u svoju zemlju i uvrste u jedinice.

Ta popuna znatno je osvježila brigadu. Prije dolaska u brigadu, pristigli borci su u sastavu 1. prekomorske brigade vodili teške borbe po ostrvima Jadrana, na kojima je palo mnogo njihovih drugova. Na putu do brigade, po januarskoj zimi, dosta su propatili. Ali su ipak stigli dobro naoružani i opremljeni.

Krajem februara komandant i politički komesar brigade otišli su na druge dužnosti. Za komandanta brigade postavljen je Jagoš Zarić, a za političkog komesara Mirko Jovanović. Obojica su izrasli u brigadi. U stroju u Rudom, sadašnji komandant bio je komandir voda u 2. bataljonu, a politički komesar zamjenik komesara čete u 3. bataljonu. Za zamjenika komandanta postavljen je Savo Mašković, a za načelnika štaba Ljubiša Veselinović.[74]

[70] *IzvjeStaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 22, d. 120, str. 453.

[71] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 707, f. 1, f. 53.

[72] *Izvještaj političkog komesara 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 21, d. 102, str. 332.

[73] *Izvještaj o popuni sa »Prekomorcima«,* Arhiv CK SKJ, br. 1944/148

U ovom periodu u brigadi su izvršene i znatne organizacijske promjene. U štabu brigade ojačan je vojno-obavještajni centar, a u štabovima bataljona osnovani takvi centri. Prošlo je više od dvije godine ratovanja da bi se najzad sagledala i temeljitije riješila organizacija obavještajne službe. Mnogo puta je 1. brigada skupo platila slabosti te svoje službe, njeno neiskustvo i neumješnost. Uz obavještajni centar bataljona osnovane su i izviđačke desetine, koje je centar koristio za obavještajnu djelatnost. Također su u bataljonima osnovana i leteća odjeljenja, zapravo grupe od 5 do 10 probranih boraca za izvršavanje specijalnih zadataka.[75] U aprilu su osnovani četa za vezu i pionirski vod.[76]

I u martu je brigada ostala na položajima na kojima je bila u februaru. Treći i »Garibaldi« bataljon povremeno su prepadima uznemiravali neprijatelja u Jajcu, a 6, 10, 15, 18. i 21. marta odbili su dobro organizovane neprijateljeve ispade iz grada, koje je podržavala artiljerija sa položaja u Carevom Polju. Dva puta je 3. bataljon dozvolio da bude iznenađen kod sela Bulića i tek je poslije teže borbe uspio da vrati neprijatelja u grad. Bataljon nije uspio da postavi nijednu zasjedu na komunikacijama između Jajca i Donjeg Vakufa. Nijemci su saobraćali tim komunikacijama, ali su svaku kolonu obezbjeđivali tenkovima.[77]

Kod 6. bataljona situacija je bila kao u februaru. U Turbe je 3. marta došao 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije i pridružio se snagama koje su do tada pravile ispade prema Gostilju i Karauli. Bataljon je dva puta uspio da natjera u bjekstvo njemačke »trupove« koji su, prelazeći preko Vlašića, pokušavali da unište bolnicu u Korićanima. Stab brigade poslao je u pomoć 6. bataljonu jednu četu iz 1. bataljona, koja je obezbjeđivala bolnicu.[78]

Prvi i 2. bataljon, a kasnije i dijelovi 4. bataljona, i dalje su zadržani na teritoriji centralne Bosne. Čistili su od četnika teritoriju na desnoj obali Vrbasa sve do Srbca.[79] Obezbjeđivali su i 5. kozaračku brigadu, koja je preko Vrbasa upadala u Lijevče Polje, i mobilisala mladiće za NOVJ. Bataljoni nijesu uspjeli da zadaju jači udar četnicima, jer koliko god su ih brzo jurili četnici su još brže bježali. Četnici su imali dobro organizovanu obavještajnu službu i neki seljaci su ih blagovremeno obavještavali o pokretima i pojavi partizana.[80] Bataljoni su iskoristili to vrijeme za politički rad na terenu i za raskrinkavanje četnika.

Kao i u februaru »mali rat« nije donosio velike uspjehe.

Brigada je bila razvučena na vrlo širokom frontu što je otežavalo i politički rad. Moralo se pribjeći isprobanom metodu da se teme

[75] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 712, f. 1/1, d. 3.
[76] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 16.
[77] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 11.
[78] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 23, d. 54, str. 244.
[79] *Knjiga depeša 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712b, f. 12, d. 28.
[80] *Izvještaj dijela štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 23, d. 62, str. 266.

najprije savladaju sa komandama četa, a one su dalje radile sa četama ili odvojenim vodovima.[81]

Taj »mirnodopski« način života već je bio dosadio borcima. Iz dana u dan, iz časa u čas, samo predavanja i diskusije. Borci su se već bili »zaželjeli« borbe i brzih pokreta.

Borbe na teritoriji između Jajca i Mrkonjić-Grada

Krajem aprila Vrhovni štab je uputio 3. krajišku brigadu sa položaja prema Jajcu u rejon Livna.[82] Stab 1. divizije odredio je 1. brigadu da preuzme njene položaje. Za prelazak na lijevu obalu Vrbasa tehnička četa brigade je napravila žičani most, ali ga je nadošla voda odmah odnijela. Onda je napravljena skela, ali se njome prelazilo presporo. Tehnička četa je ponovo napravila most. Do 27. marta cijela brigada je prešla Vrbas i posjela položaje: 1. bataljon u rejonu sela Borci i Mile, orijentisan prema Jajcu, 2. bataljon u selima Hoćune i Majdan, takođe orijentisan na pravac Jezero — Mrkonjić-Grad, 3. bataljon je iz sela Liskovice obezbjeđivao pravac prema Manjači, četničkom uporištu, i bio veza preko Vrbasa sa 13. proleterskom brigadom, 4. bataljon je bio zapadno od Mrkonjić-Grada, u selima Rogolje i Podšiljak, i obezbjeđivao je vezu sa 5. bosanskim korpusom, 6. bataljon je iz sela Kopienice sarađivao sa 3. bataljonom u kontroli pravaca od Manjače, bataljon »Garibaldi« je bio u Magaijdolu, kao neposredna rezerva 1. bataljonu. Drugom bataljonu su dodijeljeni dijelovi tehničke čete radi rušenja ceste i postavljanja mina. Protivkolska četa bila je kod bataljona »Garibaldi«, a korpusna artiljerija na položajima kod sela Brdo.[83] Brigada je takvim rasporedom najbolje obezbjeđivala izvršavanje osnovnog zadatka: da spriječi prodor neprijatelja u pravcu Mliništa, obezbijedi pravac od Manjače i sarađuje sa jedinicama 5. korpusa. Bila je vrlo blizu neprijatelja i mogla ga je stalno napadati i uznemiravati.

Krajem marta neprijatelj je bio vrlo aktivan. U Jajce su došle jedinice 13. puka 7. SS divizije i divizijska artiljerija. Ojačani 2. bataljon toga puka napadao je preko Gostilja na 13. proletersku brigadu, koja se nalazila na desnoj obali Vrbasa. Brigada nije mogla da zadrži neprijatelja koji je nastupao uz jaku podršku artiljerije. Njoj je zaprijetila velika opasnost, naročito bataljonu u Dnoluci. Stab 1. divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da joj pomogne. Prva je odmah izvršila jak pritisak na Jajce, da bi neprijatelja privukla k sebi. Pritisak su vršili 1. i 2. bataljon, jednovremeno i energično.[8,1] Neprijatelj se branio kao od pravog napada, djejstvovala su sva nje-

Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 713, f. 2/1, d. 9.

82 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 23, d. 89, str. 357.

83 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 11.

gova oruđa i nije više vršio ispade iz Jajca prema 13. proleterskoj brigadi.

Stab 1. brigade bio je obaviješten o koncentraciji jakih neprijateljskih snaga u Jajcu. Ocijenio je da im je namjera da prodru prema Mrkonjić-Gradu i Sipovu i dalje prema Mliništu. Zbog toga je hitno pregrupisao jedinice. Prvi i bataljon »Garibaldi« ostali su na svojim položajima prema Jajcu, 2. bataljon se prebacio u Ljoljiće i organizovao za odbranu pravca Jezero — Sipovo, 6. bataljon je došao na položaje 2. bataljona u Majdanu, a 3. bataljon u Hoćune, kao rezerva 6. bataljonu. U isto vrijeme došlo je i naređenje Vrhovnog komandanta da se mora spriječiti prodor neprijatelja prema Mliništu.[83] To je bilo upozorenje, a u isto vrijeme i zapovijest, da mu se ne dozvoli prodor ka Drvaru, u kojem se nalazio Vrhovni štab. Ako se brigada bila zaželjela prave borbe, sve je ukazivalo da će joj se brzo pružiti prilika za to.

Rano ujutro 3. aprila 13. pješadijski puk 7. SS divizije krenuo je u napad. Glavnina puka je nastupala cestom ka Mrkonjić-Gradu, a duž kosa desno od ceste tri čete njegovog 2. bataljona. Neprijatelj je nastupao energično. Artiljerija i minobacači zasipali su položaje 1. bataljona 1. brigade. Cestom su nastupali tenkovi sa pješadijom. Prvi tenk je naišao na minu. To je donekle usporilo nastupanje kolone. Neprijatelj je otvorio žestoku vatru. Prvi bataljon se morao povući. Njega je prihvatio bataljon »Garibaldi«, u čijem je sastavu bila i protivtenkovska četa. Bataljon »Garibaldi« je pokazao rijetko viđenu umješnost i upornost u odbrani i izvanredno je sadjejstvovao 1. bataljonu. Protivtenkovski top je oštetio jedan neprijateljski tenk.

I pored ove upornosti bataljoni nijesu mogli zadržati neprijateljske kolone. Oko 12 časova motorizovana kolona je ušla u Mrkonjić-Grad i odmah nastavila prema Rogolju, gdje ju je dočekao 4. bataljon. Poslije oštre borbe i on je potisnut. Borbe su bile takve da i sam neprijatelj priznaje da se »morao boriti za svaki vis, za svaki položaj i da je stalno primao udarce u bokove«.[86]

Borbe su vođene tri dana. Sukobili su se stari poznanici, 1. proleterska brigada i jedinice 7. SS »Princ Eugen« divizije. U žestokim borbama, uz masovnu upotrebu artiljerije i motorizacije, moralo je biti mnogo žrtava. Prva proleterska je izgubila 12 boraca, ranjeno je 18.[87] Neprijatelj nije prikazao broj poginulih, ali prema procjeni štaba 1. brigade imao je preko 200 mrtvih i ranjenih. Neprijatelju je nanijeto mnogo gubitaka jer su puškomitraljesci sačekivali njegove kolone na bliskom odstojanju. Takođe su i bombaši mnogo puta dočekivali neprijateljske kolone i iz zasjeda im nanosili gubitke. Prva brigada je imala manje gubitke zahvaljujući rastresitom rasporedu, dobrom korišćenju zaklona i, dijelom, dubokom snijegu, koji je ublaživao ubitačno rasprskavanje neprijateljskih mina i granata.

[85] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 14, str. 60.

[80] *Operacijski dnevnik 2. bataljona 13. puka* 7. SS *njemačke divizije.* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 192, str. 625—635.

Neprijatelj je 5. aprila u 4,30 časova nastavio napad prema Trnovu i Sipovu. I na tom pravcu je morao da se bori za svaki vis. Pred noć je uspio da dođe do ceste Šipovo — Jezero, ali se odatle, pod zaštitom noći, iznuren i sa velikim gubicima, povukao prema Jajcu.[88]

Stab 1. proleterske divizije bio je zadovoljan borbom bataljona 1. proleterske brigade i smatrao je da su izvršili zadatak. Stab divizije je pohvalio jedinice i borce koji su se u toj borbi istakli:[80]

— Bataljon »Garibaldi«, sa komandantom Mongilardi Lareom, za hrabrost, sadjejstvo i pomoć svom susjedu — 1. bataljonu;

— Omladinsku četu 3. bataljona i posebno njene borce Simu Ropića, Dušana Gakovića, Ljubu Vračevića i zamjenika komandanta bataljona Miodraga Milovića;

— Iz 1. bataljona pohvaljeni su Božo Orlandić, komandir čete, Filip Stanišić, desetar, Nikola Gardašević, puškomitraljezac;

— Iz 6. bataljona pohvaljeni su Božo Kolarić i Vido Mijatović i kurir Todor Tomić, mladić od 16 godina, koji se probio kroz neprijateljev raspored;

— Iz 4. bataljona pohvaljeni su Ranko Novaković, pomoćnik nišandžije na bredi, i Miroslav Andrić, puškomitraljezac.

Pohvala je pripala uglavnom borcima i puškomitraljescima, onima koji su je najviše zaslužili. Više od polovine pohvaljenih bili su »prekomorci« iz poslednje popune, koji su zaista u toj borbi iskalili svoj bijes nad fašistima.

Neprijatelj je zadržao u Mrkonjić-Gradu izviđački odred 7. SS divizije. Idućeg dana ponovo je snažno napadao prema 1. brigadi. Da bi spriječila prodor neprijatelja prema Mliništu brigada je ponovo grupisala svoje snage i zauzela položaje od Podgorja do Medne, organizujući se za odbranu na pravcima Mrkonjić-Grad — Mlinište i Jezero — Sipovo — Mlinište. Lijevo se oslanjala na 5. korpus, a desno na 10. diviziju. Slijedećeg dana je 2. bataljon, koji je bio na lijevom krilu, pomjeren prema Podrašnici i zauzeo je položaje u neposrednoj blizini neprijatelja.[90] Glavnina 1. brigade zadržana je u rejonu sela Baraći — Podgorje — Pecka.

Neprijatelj se neuobičajeno ponašao. Najprije je napustio Mrkonjić-Grad, a ubrzo zatim došla je u grad jedna njegova jača kolona. Iz Jajca su svakodnevno odlazile kolone u pravcu Donjeg Vakufa a dolazile nove. Drugi bataljon 13. puka, na primjer, 6. aprila upućen je u Staro Selo, kod Donjeg Vakufa, 7. aprila u Dubrave, a 8. aprila u Jajce, 9. aprila u Donji Orašac, odakle se vratio u Jajce, a onda se noću prebacio u Turbe, gdje je stigao 10. aprila, 11. aprila je krenuo za Doboj, 12. aprila iz Doboja u Teslić, a 13. aprila se prebacio kamionima u Turbe, 14. aprila iz Turbeta u Jajce, 15. aprila u selo Sibenicu kod Jajca, 16. aprila iz Jajca u Turbe, gdje se zadržao če-

88 Isto kao pod 86.
89 *Naredba štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 48, str. 153.

tiri dana, 20. aprila iz Turbeta u Jajce, 22. aprila u Mile kod Jezera, 23. aprila u Mrkonjić-Grad, 24. aprila kod sela Devera, 25. aprila u Jajce.[91] Vjerovatno je neprijatelj to činio da bi kamuflirao svoje pripreme za drvarsku operaciju. Obavještajna služba 1. brigade pratila je manevre neprijatelja i čak utvrdila da se u Jajcu, u jednoj prilici, našlo veoma malo snaga, odnosno da su njemačke snage otišle, a došao je bataljon domobrana iz Travnika. To je dalo povoda za predlog štaba 1. brigade da se napadne Jajce i neprijatelj uništi. Stab 1. divizije je usvojio taj prijedlog.[92] I Vrhovni štab se složio sa odlukom štaba 1. divizije, uz napomenu da se angažuje i 13. proleterska brigada. Napad je trebalo da podržava artiljerijski divizion 1. korpusa a da sadjejstvuju dijelovi 10. divizije.

Prva proleterska brigada odmah je krenula prema Jajcu i 11. aprila izbila u rejon Ljoljići — Borići — Đumezlije — Hoćune i pripremila se za napad. Stab brigade je izdao zapovijest za napad.[03] Napisana je bila tako kao da ju je sastavljao vojni profesionalac— školovan. To je samo jedan od primjera kako se brzo učilo kroz praksu.

Novi obavještajni podaci ukazivali su da su snage u Jajcu, u međuvremenu, udvostručene, da ima preko 2 000 vojnika, 9 topova, nekoliko tenkova i više minobacača. Pokušaj likvidacije tako jakog garnizona iziskivao bi velike gubitke i teško je vjerovati da bi se uspjelo. Jedinice su 6 dana ostale na tom terenu, ispitivale stanje kod neprijatelja i najzad je odlučeno da se odustane od napada. Brigada se zadržala na dostignutim položajima i organizovala odbranu. Prvi bataljon je bio u rejonu Stupna — Jezero, 2. bataljon u rejonu Mile — Borci, 3. bataljon se nalazio u selima oko Mrkonjić-Grada, 4. bataljon u Podšiljku, 6. bataljon u Majdanu, bataljon »Garibaldi« u Đumezlijama. Svi su zatvarali pravac Jajce — Jezero — Mrkonjić--Grad i Jezero — Sipovo. Bataljoni su sa tih položaja upućivali manje dijelove da napadaju i uznemiravaju neprijatelja u Jajcu.[94]

Vrhovni štab je odobrio 1. diviziji da prebaci 13. proletersku brigadu na lijevu obalu Vrbasa i tako pojača odbranu na pravcu prema Mliništu i Drvaru. Brigada je morala proći istim putem kojim i 1. proleterska i napraviti most na Vrbasu. Nijemci su primijetili njen pokret i iznenada su napali 5. bataljon. Brigada se morala povući. Prva brigada je samoinicijativno izdvojila po jednu ojačanu četu iz 2, 4. i 6. bataljona i uputila ih prema Vrbasu.[95] U isto vrijeme je jačim snagama vršila pritisak prema Jajcu. Tako je 13. brigada uz pomoć 1. brigade ipak uspjela da se prebaci preko Vrbasa. Zatim je štab divizije postavio 13. brigadu kao rezervu 1. proleterskoj, da bi što sigurnije zatvorio pravac prema Drvaru.[90]

[41] Isto kao pod 87.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, A-VII, k. 712, f. 1, d. 11.

»a *Zapovijest štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 15.

[94] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 17.

[95] *Naređenja štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 89, str. 298.

Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 94, str. 313.

Neprijatelj je nastavio sa svojim stalnim manevrima na liniji Turbe — Donji Vakuf — Jajce — Mrkonjić-Grad. Jači ispad napravio je 18. aprila. Izviđački odred 7. SS divizije uputio se 17. aprila prema selu Mile, gdje ga je dočekao 2. bataljon i poslije cjelodnevne borbe vratio natrag. Bataljon nije imao gubitaka.

Čitav 13. puk 7. SS divizije i izviđački odred bili su koncentrisani u Jajcu. Uz podršku artiljerije i tenkova, krenuli su 22. aprila prema Mrkonjić-Gradu. Kretali su se sjeverno od puta Jajce — Mrkonjić-Grad u četiri kolone, stalno djejstvujući iz artiljerije.[97] Bataljoni 1. brigade vodili su uporne borbe, ali nijesu mogli zaustaviti prodor tih kolona prema Mrkonjić-Gradu. Brigada se povukla južno od komunikacije Jajce — Mrkonjić-Grad. Četvrti i 6. bataljon bili su odsječeni i u toku noći su napravili manevar sjeverno od Mrkonjić-Grada i prebacili se preko ceste Mrkonjić-Grad — Čađavica, tako da su prije zore stigli u sastav brigade. Toga dana je 13. proleterska završila prebacivanje preko Vrbasa, snage odbrane su se udvostručile i opasnost od prodora Nijemaca ka Drvaru umanjena je. Prva brigada je sa dva bataljona zatvarala pravac Jezero — Sipovo, sa dva bataljona pravac Mrkonjić-Grad — Mračaj — Mlinište, a dva bataljona je držala u rejonu Majdan — Trnovo — Sipovo, u rezervi.

Neprijatelj je 22. aprila postigao izvjestan uspjeh, a idućeg dana je uređivao odbranu na dostignutim linijama. Stab divizije je cijenio da neprijatelj ipak ne raspolaže dovoljnim snagama kada ne koristi uspjehe postignute prvog dana.[68] Zbog toga je naredio 1. i 13. brigadi da ga stalno napadaju, upozoravajući ih da se jedinice 7. SS divizije ponašaju vrlo drsko ali samo kada imaju inicijativu. U protivnom, ako su iznenada napadnute, s bokova ili iz pozadine, ako im je poremećeno komandovanje, onda bezglavo bježe, kao što je to bilo kod Paklareva."

Jedinice 1. divizije su skoro mjesec dana zatvarale pomenute pravce. Cjelokupna njihova djelatnost sastojala se u protivnapadima ili demonstrativnim napadima, odnosno manje-više u aktivnoj odbrani. Stabu 1. divizije bilo je jasno da od takvog »prepucavanja« nema velikih rezultata i strahovao je da ne preovlada odbrambeni duh u jedinicama, pa zahtijeva da i brigada ofanzivnije djeluje.[109]

Stab 1. brigade je prihvatio taj stav, ali se očigledno našao u čudnoj, neizvjesnoj situaciji. Svakodnevno je bio u kontaktu sa jakim neprijateljskim snagama, koje su čvrsto držale neke položaje ili se kretale oprezno i sa vrlo jakim obezbjeđenjima. Stalni manevri, napuštanje i povratak u Mrkonjić-Grad i zastajanje na određenim linijama, činili su neprijatelja tajanstvenim i izazivali da se to ispita. Stab 1. brigade ipak je zaključio da neprijatelj nema ofanzivne namjere prema Mliništu. Prema onome što se kasnije dogodilo neprijatelj je uspješno kamuflirao svoje prave namjere.

[97] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/1, d. 33.
[98] Isto kao pod 96.
[99] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 1, d. 16.

Njemački komandant u Jajcu bio je obaviješten o predstojećoj drvarskoj operaciji. On je u aprilu izvijestio pretpostavljene da zbog rdavih atmosferskih prilika nije moguća padobranska akcija.[101] Očekujući tu operaciju nije htio da ispoljava aktivnost prema Mliništu i kompromituje je, ali je nastojao da zadrži povoljne polazne položaje na liniji Mrkonjić-Grad — Jajce. U tom cilju je krajem aprila odlučio da uporno drži Mrkonjić-Grad i sigurno obezbijedi južnu stranu ceste Jajce — Mrkonjić-Grad. Zbog toga je najprije jakim snagama zauzeo Majdansku kosu, vododjelnicu na planini Lisini, i time obezbijedio polazne položaje u rejonu Mrkonjić-Grada. Isto tako mu je bilo važno da obezbijedi cestu Jezero — Mrkonjić-Grad. Zbog toga su napali na Senjakovo, k. 1098, 2. bataljon i Izviđački odred, uz podršku artiljerije. Prvi napad nije im uspio. Razbili su ga 6. i bataljon »Garibaldi«. Neprijatelj je onda doveo pojačanje i uspio da zauzme Senjakovo, koje je odmah počeo da utvrđuje.

Na tim položajima neprijatelj se uporno branio. Odatle je slao dijelove u izviđanje. Svakodnevno se vodila borba duž svih položaja počev od 3. bataljona na lijevom krilu, kod Mračaja, 2. i 4. bataljona kod Šibova, 6. i »Garibaldi« bataljona prema Senjakovu, do 1. bataljona na pravcu prema Sipovu. Neprijatelj se koristio raznim lukavstvima. Četnici sa tog terena bili su mu obavještajci i vodiči kroz šume. Jedan njemački »trup«, sa vodičima četnicima upao je 27. aprila u Šibove, iznenadio 4. bataljon, razbio mu radni vod, odveo konje i povukao se. Stab 4. bataljona uzet je na odgovornost zbog te neopreznosti.[102]

Aktivni su bili svi bataljoni brigade, bilo da su se branili ili napadali neprijatelja. Noću između 24. i 25. aprila 2. bataljon je izvršio prepad prema Mrkonjić-Gradu i uspio da dođe do ceste i postavi mine. U isto vrijeme i 6. bataljon je u blizini Jezera prodro do ceste i postavio mine. Neprijatelj je reagovao iz svih oruđa, čime je jasno stavio do znanja da želi po svaku cijenu da održi dostignute položaje.[103]

Od postavljenih mina stradao je jedan neprijateljev kamion pun vojnika. Takve akcije su se više puta ponavljale. Kad god su mineri 1. brigade postavljali mine stradalo je najviše jedno neprijateljsko vozilo. Neprijatelj je uspješno otkrivao i neutralisao postavljene mine,[104] jer ih nije bilo lako ukopati u tvrdu cestu i dobro maskirati. Mineri su kritikovani zbog polovičnih uspjeha u postavljanju mina.

Brigada je pripremila jedan veći napad krajem aprila. Svakodnevna uzajamna prepucavanja donosila su samo zamor i povremene gubitke. Prvi i 6. bataljon napali su neprijatelja na Senjakovu, k. 1098, 2. i 4. bataljon preko Majdanske kose ka Previlu, a 4. bataljonu dat je zadatak da . . . »mora odlučno, smjelo i energično

loi *Izvještaj njemačkog komandanta jugoistoka,* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 186, str. 611.

loa *Izvještaji štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 24, d. 114, str. 357 i 133, str. 408.

103 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 13.

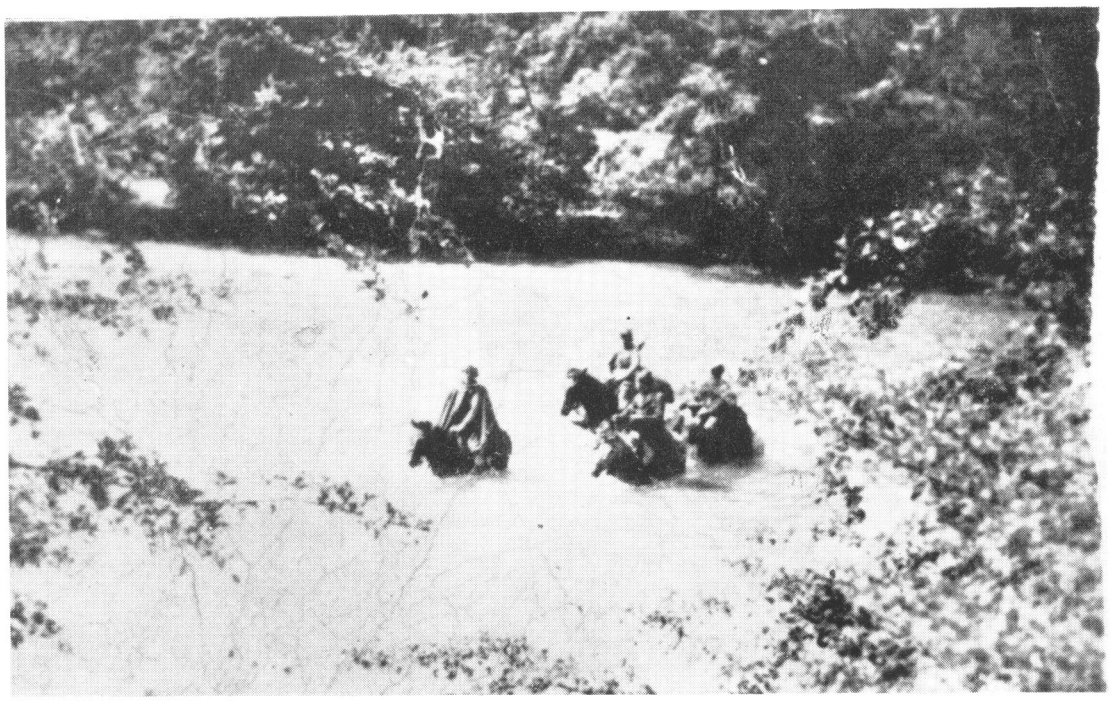
Vrhovni komandant Josip Broz Tito i komandant 1. proleterske divizije, Koča Popović u Jajcu septembra 1943.

Hor 1. proleterske brigade na priredbi za delegate AVNOJ-a novembra 1943. u Jajcu

Grupa boraca 6. bataljona 1943. koci Turbeta.

Prelaz patrole 1. proleterske brigade preko Ugra u jesen 1943.

dejstvovati i zauzeti uporište Previlu, gdje se nalazi i artiljerija«. Treći bataljon je vršio prepad na Mrkonjić-Grad pravcem Podšiljak — Rogolje.[105]

Bataljoni su pošli u napad. Na desnom krilu 1. bataljon je potisnuo neprijateljske snage do linije Ladina — Alinovac. Prvi i 6. bataljon također su potisnuli manje dijelove i napali prema k. 1098, sa koje su ih lako odbili dijelovi izviđačkog odreda i 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije, koji su te položaje bili uredili za kružnu odbranu. U toku noći neprijatelj je pojačao snage na k. 1098, a idućeg dana doveo tamo i čitav 2. bataljon 13. puka.

Drugi i 4. bataljon imali su u početku više uspjeha. U kratkoj, oštroj borbi, razbili su četnike, koji su bili na predstraži i njemačku jedinicu u Previli. Tu su zaplijenjeni jedan minobacač i jedan šarac, a topovi su još prije napada, bili povučeni u Mrkonjić-Grad.[106] U borbi se istakao 4. bataljon, koji je nastojao da se »iskupi« što je dopustio da ga njemački »trup« iznenadi prije nekoliko dana u Šibovima.

Treći bataljon i jedan bataljon 13. brigade izvršili su prepad na Mrkonjić-Grad, ali neprijatelj nije reagovao kao sa Senjakova, na osnovu čega se moglo zaključiti da mu je stalo da po svaku cijenu drži komunikacije Jajce — Mrkonjić-Grad. Zbog toga je i koncentrisao jake snage na k. 1098.

Napad na Mrkonjić-Grad

Stab 1. divizije odlučio je da napadne i uništi neprijatelja u Mrkonjić-Gradu, jer je zaista bio veoma drzak. Samo u aprilu napravio je 14 većih ispada i dva puta je uputio »trupove« kroz šumu. Jedinice 1. brigade vodile su svakodnevne borbe na vrlo širokom frontu, od Jajca do zapadno od Mrkonjić-Grada. U tim borbama poginuo je 41 borac, a ranjena su 53. To su bili veliki gubici.[107] Tih dana je održan Drugi kongres USAOJ-a, upućeni su delegati na Kongres, održano je mnogo sastanaka, mitinga i drugih manifestacija. Borbeno raspoloženje bilo je na visini.

Vojno-obavještajni centar divizije došao je do podataka da u Mrkonjić-Gradu ima od 1 000 do 1 400 vojnika iz divizije »Princ Eugen« i nešto četnika, 3 do 5 topova, 4 ili 5 minobacača i veći broj automatskog oružja. Oko grada i u gradu bilo je nekoliko bunkera. Stab divizije je 1. maja izdao zapovijest[108] da Mrkonjić-Grad napadnu 1. i 13. proleterska brigada. Glavnina 13. brigade napadala je pravcem Gradina — k. 848 — crkva u gradu, 3. bataljon 1. brigade i 1. bataljon 13. brigade pravcem Podšiljak — Brdo — raskrsnica u gradu, sa jugoistoka

los *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 23.
i«« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 4.
107 *izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/1, d. 46.

su napadali 2, 4. i 6. bataljon. Drugi bataljon je napadao pravcem Šibovi — Majdanska kosa, sa zadatkom da što prije upadne u grad. Dodijeljeno mu je i odjeljenje protivtenkovskih bacača, za uništavanje neprijateljevih bunkera i utvrđenih kuća, 6. bataljon je napadao pravcem Šibovi — Majdanska kosa — Previla — Oruglo, sa zadatkom da brzo upadne u istočni dio grada, a 4, koji je napadao na desnom krilu, trebalo je da u sadjejstvu sa 6. bataljonom likvidira neprijatelja u Previli i na brdu Oruglo. Poslije likvidacije tih uporišta dio snaga trebalo je da se orijentiše prema Jezeru. Četvrtom i 6. bataljonu pridat je i protivtenkovski top radi uništavanja neprijateljskih uporišta. Bataljonima je izričito naređeno da se ne zadržavaju i ne prepucavaju sa neprijateljem nego da odlučno i brzo djejstvuju, a za likvidaciju bunkera i drugih uporišta da formiraju bombaške grupe. Prvi i »Garibaldi« bataljon napadali su Senjakovo, k. 1098.[109]

Napad je počeo 2. maja u 22 časa. Artiljerijska priprema počela]e pola časa ranije. Kolona 13. brigade napadala je mlako i nepovezano, kolona na pravcu Podšiljak — Brdo došla je do prvih neprijateljskih položaja i tu stala. Neprijatelj je osjetio da mu sa tih pravaca ne prijeti velika opasnost pa je glavne snage, a naročito vatru iz teških oruđa, koncentrisao prema 2. i 6. bataljonu, koji su odlučno nastupali — 2. bataljon uz rječicu, a 6. bataljon preko Previle. Neprijatelj se branio iz bunkera i rovova ispred kojih su bile postavljene žičane prepreke, a djelimično i minska polja. Drugi i 6. bataljon prodrli su do ivice grada, privezali za sebe glavne neprijateljske snage i uporno pokušavali da prodru u grad. To prve dvije kolone nijesu iskoristile, a mogle su da upadnu u grad i unište neprijateljski garnizon. Četvrti bataljon, sa jednom četom 6. bataljona, uz pomoć protivtenkovskog topa i minobacača, zauzeo je neprijateljeve položaje na brdu Orugla. Iz topa i minobacača ispaljeno je 40 granata i mina. Neprijatelj se uplašio i pobjegao u grad. Međutim, 4. bataljon se nije brzo organizovao za odbranu, što je neprijatelj primijetio i ubrzo protivnapadom zbacio 4. bataljon i ponovo posjeo pogodne položaje na tom brdu. Takođe ni grupa koja je napadala Senjakovo, k. 1098, nije uspjela da zbaci neprijatelja. Na tim položajima neprijatelj je organizovao jaku odbranu, iskopao duboke rovove, pokrio ih i povezao saobraćajnicama. Grupa je ipak izvršila zadatak, jer je angažovala te neprijateljske snage i onemogućila im da intervenišu prema Mrkonjić-Gradu.

Napad je trajao sve do 4,30 časova idućeg dana, kada su se bataljoni povukli na polazne položaje.

Brigada je čitav mjesec dana vodila iscrpljujuće borbe i bila umorna. Neuspjeh u napadu na grad još više je potencirao taj umor, pogotovo što je neuspjeh došao zbog nedovoljno odlučnog djejstva nekih kolona, odnosno slabog sadjejstva u toku napada.

Stab 1. divizije takođe je uvidio da je dotadašnji način odbrane pravca prema Mliništu donosio velike gubitke i zamor. Zbog toga je promijenio taktiku i povukao glavninu 1. i 13. brigade malo dublje, skratio front, ali sa istim ciljem, da spriječi prodor neprijatelja prema

Mliništu.[110] Manji dijelovi bataljona istureni su prema neprijatelju sa zadatkom da ga blagovremeno otkriju i da ga zadržavaju dok se glavne snage ne razviju za borbu. Prva proleterska brigada posjela je položaje u rejonu Sipovo — Sokolac — Podkraj — Gerzovo, 13. brigada zapadno od nje, na Crnom vrhu i Sjenokosu. Jedinicama je naređeno da se ukopavaju, što se pokazalo veoma korisno. Takođe je ukazano i na potrebu pojačane budnosti i veće odgovornosti u čuvanju boraca.[111]

Poslije napada na Mrkonjić-Grad neprijatelj je mirovao nekoliko dana. Međutim, već 6. maja dijelovi izviđačkog odreda 7. SS divizije iz Mrkonjić-Grada izvršili su ispad na Majdansku kosu, prema 4. bataljonu. Koristeći maglu i ispresijecan teren, neprijatelj je uspio da ovlada tim dugim planinskim grebenom. Četvrti bataljon, potpomognut dijelovima 2. bataljona, dva puta je vršio protivnapad, ali nije uspio da povrati kosu. U sumrak su bataljoni obuhvatili jačim snagama neprijateljska krila, a sa fronta ga napali manjim dijelovima. Neprijatelj se našao kao u kliještima i naglo se povukao ostavljajući na grebenu 11 mrtvih.[112]

U toku maja, do početka drvarske operacije, neprijatelj je napravio još dva jača ispada, 8. i 16. maja. Prije drugog ispada poslužio se lukavstvom. Kod uhvaćenog (podmetnutog) četničkog »kurira« pronađen je dokumenat da njemačke jedinice napuštaju Mrkonjić-Grad.[113] Stab 1. brigade je odmah uputio jača izviđačka odjeljenja iz 2, 4. i 6. bataljona prema Mrkonjić-Gradu. A Nijemci su očekivali da će krenuti čitava 1. brigada i to bez obezbjeđenja. Na osnovu toga je dio izviđačkog odreda 7. SS divizije prije zore 16. maja pošao u susret »kolonama«. Izviđačka odjeljenja bataljona otkrila su nastupanje neprijatelja, zadržala ga vatrom i blagovremeno izvijestili bataljone. Bataljoni su dočekali neprijateljske kolone na uređenim položajima za odbranu, na liniji Gerzovo brdo — Borik — Branište. Razvila se borba koja je trajala do 17 časova. Neprijatelj je dočekan snažnom vatrom na vrlo bliskom odstojanju, iz rovova i zaklona. Glavni teret borbe pao je na 2. bataljon. Prva njegova četa uspjela je da odbije tri uzastopna neprijateljska juriša. U drugom jurišu četa je pustila neprijatelja da dođe blizu rovova i onda ga zasula bombama. Nijemci su uzvratili takođe bombama i primorali 1. četu da se povuče u druge rovove. Tu su joj se pridružile 2. i 3. četa pa su zajedno izvršile protivjuriš. Došlo je do borbe prsa u prsa. Neprijatelj je popustio i povukao se.[114] Bataljoni su uspjeli da razbiju neprijateljev napad i da ga natjeraju na povlačenje prema Jezeru.[115] Za vrijeme te borbe puškomitraljezac 2. bataljona Blažo

no *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 25, d. 31, str. 137—140.

[111] *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 44, str. 183—200.

"i *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 24. *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 7.

113 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 27.

[114] *Partizanska štampa,* A-VII, »Prva proleterska« br. 3.

Sekulović i njegov pomoćnik Marija Sladić vidjeli su da neprijatelj potiskuje dijelove 4. bataljona. Bataljon se povukao ne primjetivši da je na položaju ostao jedan ranjeni borac. Sekulović je tada pošao da izvuče ranjenog druga. Za to vrijeme Marija ga je neprekidno štitila vatrom iz puškomitraljeza. Sekuloviću je uspjelo da iznese ranjenog borca.[116]

Brigada se borila da preuzme inicijativu, da drži neprijatelja u stalnoj napetosti i da ga primora da se kreće sa velikom opreznošću i jakim snagama.[117] Slala je odjeljenja i prema cesti Donji Vakuf — Jajce i Jajce — Mrkonjić-Grad u diverzantske akcije. Dijelovi 2, 6. i »Garibaldi« bataljona i minersko odjeljenje izvršili su 12. maja jači napad na neprijateljske položaje duž ceste Jajce — Mrkonjić-Grad. Uspjeli su da izbiju na cestu i minersko odjeljenje je postavilo protivtenkovske mine od kojih je idućeg dana raznijet jedan kamion sa vojskom.[118]

Otkako je organizovala odbranu po dubini, brigada je neuporedivo manje uznemiravana i mogla je da odmori ljudstvo i da razvije druge aktivnosti. Njoj nije nikada ni trebalo mnogo vremena pa da rad oživi. Vojnički sektor je dobio nov sadržaj. Mladom starješinskom kadru trebalo je pomoći da sa više umješnosti i odgovornosti vodi jedinice.

Partijskoj organizaciji, komandirima i političkim komesarima zadavali su veliku brigu novi borci »prekomorci«. Njihova mržnja prema neprijatelju i želja da svoju revolucionarnost na djelu pokažu mnoge od njih odvela je u smrt. Nijesu imali dovoljno iskustva u borbama, a bilo je i slučajeva da su htjeli da se brzo dokažu. U borbama u aprilu i maju brigada je imala preko 150 boraca izbačenih iz stroja, od kojih su 3/4 bili »prekomorci«. Kao i uvijek brigada je ukazala punu pažnju ranjenim borcima. Sada je štab brigade naredio da se uvijek, kada za to postoje mogućnosti, poginuli sahrane uz vojničke počasti.[119]

Zimski period, raštrkancst jedinica, stalne borbe i marševi najviše su pogodile kulturno-zabavni rad. Bilo je priredaba, sedeljki, veselih večeri, izdavanja četnih listova, borbi protiv nepismenosti, i si. Ali je nedostajalo većih zajedničkih skupova, velikih priredbi i manifestacija. Za to se postarao politički komesar divizije Vlado Sćekić. U selu Podkraj održana je 14. maja velika manifestacija,[12"] na koju je došlo po dva bataljona iz 1. i 13. brigade i po 50 boraca iz svih drugih bataljona 1. divizije. Prvo je izvršena smotra, a zatim je održana priredba, pa takmičenje i opšte veselje. To je bilo divno slavlje, na kojemu su se u kolu, igri, pjesmi i veselju susreli borci koji su mnogo puta bili zajedno u jurišima, koji su mnogo puta jedan od drugog zavisili i međusobno se pomagali. U takmičenju je vladao pravi sportski duh. Politički komesar divizije najdalje je skočio. To je pozdravljeno aplauzom.

no *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 7.
Naređenje štaba 1. proleterske brigade, A-Vli, k. 713, f. 2,1, d. 11.
»8 isto kao pod 111.
us *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 712, f. 8, d. 8.

Politički rad na ovom terenu bio je neophodan da bi se razbio uticaj četnika. Proleteri se nijesu smjeli »povojničiti« i od njih se zahtijevalo da upoznaju narod sa situacijom na bojištima i konkretno dokazuju da su četnici u službi okupatora i na strani koja sigurno gubi rat. Takođe je trebalo pomoći u organizaciji i učvršćenju narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbor je organizovao oranje i sijanje u Sipovu i okolini. Za tu akciju su oko 120 volova, 40 konja i plugovi dovedeni od Kupresa. Seljaci su orali i sijali, a čete 6. bataljona obezbjeđivale su ih od neprijatelja.[121]

Brigada je dobila prelaznu zastavu Drugog kongresa USOJ-a

i

Prelaznu zastavu Drugog kongresa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije — USAOJ-a, dobila je 1. proleterska brigada, kao najbolja.[122] To je još jedno veliko priznanje brigadi, a naročito njenoj omladini. Brigada je dobila mnogo pohvala i priznanja, ali joj je priznanje omladine Jugoslavije bilo među najdražima.

Jer, ona je od svog osnivanja, po sastavu, bila pretežno omladinska. Preko 67 posto njenog prvog sastava činila je omladina do 25 godina, a onih do 20 godina bilo je 31,4 posto, odnosno gotovo svaki treći borac. Treći bataljon je bio »najmlađi«, sa 78 posto omladine, a onda 5. sa 76 posto, 6. sa 70 posto, 2. sa 66 posto, 4. sa 60 posto, i na kraju »najstariji«, 1. bataljon, sa 47 posto boraca mlađih od 25 godina.

Rad SKOJ-a i rad sa omladinom počeo je odmah poslije osnivanja brigade. Centralni komitet SKOJ-a, u martu 1942. godine, napisao je opširnu instrukciju o zadacima skojevskih organizacija u jedinicama NOP i DVJ, i uputstvo političkim komesarima i sekretarima bataljonskih komiteta Partije o formiranju omladinskih četa.[123]

Prvu popunu brigade takođe su sačinjavali omladinci — sa Romanije i iz Sarajeva. U rejonu Foče, Goražda i Jahorine u brigadu je stupala gotovo isključivo omladina. Tada su formirane omladinske čete u 3. i 5. bataljonu i pri štabu brigade.*

* Omladinska četa 3. bataljona.
Pejković Jovo Keza, komandir,
Janković Dimiitrije Cici, politički komesar,
Hadživuković Božo, zamjenik komandira,
Jagodić Marija Maca, zamjenik političkog komesara,

Antunović Miša Dabula,
Babić Milan,
Babić Strahinja,
Čubrić Svetozar,
Cebo Alija Cebica
Donlić Milan,
Dukić Đorđe Raketa,
Elez Vlado Crni,
Hadžimešić Rašid,
Hadživuković Blažo,
Kelava Josip,
Komadanović Ranka,
Kostović Aleksandar Prč,
Krunić Slavko,
ICujundžić Petar Pišmo,
Lailović Niko,
Lojo Serif, narodni heroj,
Mandić Krsto,
Mazepa Mihajlo Mijan Cigo,
Mazepa Ratko,
Mazepa Vladislav Disa,
Mali »Jevrej«,
Miletić Vide,
Milić Neđo,

Osnovni zadatak komandi i partijskih organizacija bio je da prihvataju te omladince, da ih osposobljavaju i vaspitavaju i od njih stvore dobre članove SKOJ-a, borce i komuniste. Za komandire i političke komesare omladinskih četa određeni su mlađi komunisti, članovi Partije koji su i po svom uzrastu bili najbliži mladima.

Za rad sa mladima izrađen je odgovarajući plan i program za njihovo vojničko osposobljavanje i političko vaspitanje. Mladi su slobodno vrijeme provodili u učenju, radu, igri i zabavi. I Vrhovni štab je vodio posebnu brigu o mladima. Izričito je zabranio da se omladinci uvode u borbu prije nego očvrsnu i steknu potrebna znanja i iskustva. Zbog toga su u borbu uvođeni postepeno.

Prvi bataljon nije imao omladinsku četu. U bataljon je došlo 18 omladinaca, članova SKOJ-a iz Sarajeva. Kad je bataljon upućen u Crnu Goru uz njega se stalno nalazio Durmitorski omladinski bataljon. Prvi bataljon je izvodio nastavu sa tim omladincima, a u borbama sa četnicima čete omladinaca napadale su uz čete proletera i tako se kalile i sticale nova borbena iskustva. Iz tog bataljona i Crnogorskog omladinskog bataljona 60 omladinaca ušlo je u sastav 1. bataljona. Tako je od juna mjeseca i 1. bataljon bio pretežno omladinski.

Organizacija SKOJ-a u brigadi bila je slična partijskoj organizaciji. U četama je postojao aktiv SKOJ-a, a u bataljonima komitet SKOJ-a. Komitet su sačinjavali sekretari aktiva SKOJ-a u četama.

Slično kao u Partiji i u SKOJ se nije moglo lako ući. Veliki broj omladinaca nijesu bili članovi SKOJ-a. Sektašilo se jer su i u SKOJ-u za prijem novih članova zadržani kriterijumi iz doba ile-

Miirčetić Radovan Pop,
Pavković Sveto,
Pejović Bozo Bespara,
Prodanović Cedo,
Radović Milovan Bulovan,
Ramzo »Medo«,
Rebić Ljubo Kašljuean,
Rebić Veljko,
Rustam Meho,
Simović Gligor Gliša,
Sokolović Nada Sunjalo,
Spaho Tafro Fatima,
Starović Brane Sabotaža,
Starović Vaso Ušljo,
Straka Dragica Vrčko,
Sarić Jovan,
Sarić Mileva,
Sarić Stjepan,
Sekarić Brane,
Tuka Ante,
Vargović Ljerka Lela,
Vargović Tonči,
Visocki Aleksandar Aco,
Visocki Boro,
Vuković Neđo,
Zižić Vasilije.

Omladinska četa 5. bataljona
Batar Mihovil Milan, komandir,
Damjanović Pero, politički komesar.
Pašukanović Avdo, zamjenik političkog komesara,

Aćimović Milan,
Aldahari Mardehaj Grga,
Baruh Hela Seka,
Barzutović Milorad,
Bosiljčić Zivko,
Curković Milan,
Daniti Luna Zara,
Graif Arpad,
Graif Drago,
Heskemari Heskia,
Njego Javo,
Kosorić Nikola,
Miljak Sveta,
Radovanović Mira Ra,
Satmokovlija Jakov,
Samuel Kamhi,
Starović Branko,
Starović Ranko,
Tuševljak Rastko.

[121] *Naređenje 6. bataljona 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 25.
[122] *Dokumenti istorije omladinskog pokreta,* tom I, str. 99.
123 *Uputstvo CK SKJ,* Zbornik, t. II, knj. 3, d. 142.

galstva. SKOJ se lako i brzo prilagođavao novim uslovima života i borbe, novoj sredini i prijemu novih boraca, ali su se kriterijumi za prijem teško mijenjali.

Svaki omladinac, član SKOJ-a, bio je zadužen da radi na nekom sektoru — vojničkom, političkom, vaspitnom, kulturnom, sa omladinom na selu itd. Vojnički sektor imao je prioritet. Omladince je trebalo naučiti da rukuju oružjem i kako da se bore. SKOJ je u taj rad unosio svoj omladinski entuzijazam i takmičarski duh. Za vrijeme borbe omladinci nijesu zaostajali za starijima. Skojevci su uvijek bili među prvima kada su traženi dobrovoljci za bombaše.

Politički rad u SKOJ-u bio je prvi uslov za pravilan razvoj omladine. Rasprave i diskusije vođene su na četnim konferencijama, a sastanci SKOJ-a ili omladine korišćeni su za sistematsko političko obrazovanje prema pripremljenim programima. Političko obrazovanje je obuhvatalo sve, od zajedničkog čitanja, do prorade partijskih materijala i predavanja sa diskusijom o narodnooslobodilačkoj borbi, o Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji, o Antihitlerovskoj koaliciji, 0 domaćim izdajnicima i slugama okupatora, o zadacima Partije i SKOJ-a, o bratstvu i jedinstvu naših naroda, o međusobnim odnosima i odnosu prema omladini uopšte i si.

Omladinci su slobodno diskutovali. Niko im nije uzimao za zlo ako su nešto pogrešno rekli ili je to bilo protiv nekog upereno. Vladalo je veliko povjerenje.

SKOJ je uglavnom bio nosilac kulturnog rada u jedinicama. Skojevci su pisali članke za četne novine, borili se protiv nepismenosti, sticali su najosnovnije pojmove iz geografije i istorije, čitali knjige, vježbali u horovima, bili su najaktivniji u organizaciji i izvođenju priredbi. U zabavi i veselju bili su neumorni.

Rad SKOJ-a sa omladinom na selu bio je raznovrstan. Omladinci iz brigade u mnogim selima su udarali temelje omladinskoj organizaciji. Rad sa omladinom davao je vidne rezultate. Sa sigurnošću se može tvrditi da nema kraja kroz koji je brigada prošla a da u nju nije stupilo po nekoliko omladinaca.

Partijska organizacija je poklanjala veliku pažnju radu SKOJ-a 1 omladine. To je bio jedan od osnovnih sektora rada partijskih ćelija. U svakom sačuvanom izvještaju ćelija, biroa i kasnije, bataljonskih komiteta, redovno se izvještavalo o radu SKOJ-a.

SKOJ u brigadi bio je u pravom smislu rezervoar iz kojega je Partija crpjela nove snage, nove članove. To je bio nepresušan izvor. Mnogi skojevci primljeni u Partiju ostajali su i dalje u aktivu SKOJ-a ili su u partijskoj ćeliji bili zaduženi za rad u SKOJ-u. To nije bilo dupliranje rada, ali mnogo je doprinosilo da organizacija SKOJ-a ne oslabi.

Promene u partijskoj organizaciji praćene su odgovarajućim promjenama i u SKOJ-u. Na Savjetovanju krajem decembra 1942. godine, poslije Prvog kongresa omladine postavljen je zadatak da se u brigadama osnuju komiteti SKOJ-a.[124] Osnovan je brigadni ko-

[124] *Odluke I kongresa USAOJ-a,* Arhiv CK SKJ, br. 1943/15, (ili Zbornik, t. II, knj. 3, đ. 19.).

mitet SKOJ-a, koji su sačinjavali sekretari bataljonskih komiteta. Sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a biran je na zajedničkom sastanku. Svaki sekretar bataljonskog komiteta bio je kandidat za sekretara. Prvi sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a bio je Jagoš Srdanović iz 1. bataljona. Jedan od prvih zadataka brigadnog komiteta SKOJ-a bio je da zadatke sa Prvog kongresa USAOJ-a usvoji svaki omladinac.[125] Komitetu je pružao pomoć član politodjela brigade zadužen za rad sa omladinom. Sekretar komiteta je neko vrijeme bio na svojoj dužnosti u bataljonu, a kasnije je bio uz štab brigade, sa isključivim zaduženjem da radi »po omladinskim pitanjima«.

Brigadni komitet SKOJ-a bio je veoma aktivan. U najkritičnijim časovima na maršu ka Ivan-seklu, u borbama na Neretvi, na Mrkalj kladama, u bici na Sutjesci, komitet je održavao sastanke radi dogovora o pripremi omladine za borbe. Nekada se u tim aktivnostima pretjerivalo i ispoljavala se neka vrsta »avangardizma«, što je kritikovao politodjel brigade.

Komiteti SKOJ-a mnogo su doprinijeli da se poslije bitke na Sutjesci očuva duh i moralni lik omladine 1. proleterske. SKOJ je mnogo učinio da se velika pogibija, više od četvrtine sastava, ne shvati tragično. Prevladalo je mišljenje: da je palo i više ostalo bi ih ipak dosta da se dalje razvije plamen borbe, ostala bi klica, koja bi se razvila u nove snage.*

Kako su sve popune brigade sačinjavali uglavnom omladinci to je bilo najznačajnije polje rada za SKOJ. Tu je SKOJ iskazivao sve svoje organizacione sposobnosti, zrelost i svijest da prihvati nove ljude, da ih uvrsti u svoje redove i da na njih prenese duh 1. proleterske.

Zastava Drugog kongresa USAOJ-a primljena je sa velikom radošću u brigadi. U svakoj četi, u cijeloj brigadi održane su konferencije na kojima je govoreno o Kongresu, o rezultatima njegovog rada, o diskusiji i pozdravu koji mu je u ime omladine brigade izručio Marijan Vasilić Mare. Zastava je obavezivala omladinu brigade na još veće uspjehe. Delegacija omladine brigade zavjetovala se Kongresu da će sa ponosom nositi dobijenu zastavu i svojim radom i borbom postići još veće uspjehe. Uskoro joj se pružila prilika da u drvarskoj operaciji i poslije nje u borbama i manevrima kod Mliništa, na Vranići i Bašarinac polju pokaže svoju visoku borbenu sposobnost i da izdrži gotovo natčovječanske napore. Omladina i SKOJ u brigadi uvijek su bili spremni za nove zadatke. Tako su i nastavili kroz cijelo vrijeme ratovanja.[127]

* Od mlađih boraca ostala su samo 433, od kojih su 303 bili članovi SKOJ-a.[12']

[125] *Izvještaj partijskog rukovodioca 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 708, f. 5/1, d. 1.

[12β] *Izvještaj o radu SKOJ-a u brigadi,* Arhiv CK SKJ, film 4/255.

OD DRVARA DO SANDŽAKA

Brigada u drvarskoj operaciji

Njemačka Vrhovna komanda uvjerila se da uprkos mnogih ofanziva snage NOVJ neprekidno jačaju i rastu. U situaciji kad su trupe Crvene armije i dalje napredovale na zapad, a u Italiji saveznici potiskivali njemačke trupe ka sjeveru, ona je bila svjesna da te snage ozbiljno ugrožavaju njemački front na Balkanu i da bi, u slučaju savezničkog iskrcavanja na ma kojem dijelu obale Balkanskog poluostrva nesigurna pozadina, sa snažnom NOVJ za leđima jedinica koje brane priobalni pojas, brzo dovela do sloma južnog krila njemačkog fronta u Evropi. No i Vrhovna njemačka komanda i komanda jugoistoka takođe su znale da više ne raspolažu snagama ni za ofanzivu protiv cijele NOVJ, niti za operacije uništavanja njenih većih grupacija. Zato su pokušali da na drugi način poboljšaju svoju situaciju - da unište najviše vojno i političko rukovodstvo NOR-a i na taj način ga obezglave i učine bezopasnim za duži period. U centru njihove pažnje bio je Vrhovni štab NOVJ. Tako je velika njemačka vojna sila izabrala diverziju, istina velikog obima, kao način obračuna sa NOVJ. Time je priznala da taj njen pokušaj nije izraz njene snage i moći, kao kada je preduzimala ranije ofanzive, već pokušaj ugroženog protivnika da se na brzinu riješi velikih nedaća koje je predviđao.

Njemačka komanda je preko obavještajne službe utvrdila da se Vrhovni štab NOVJ nalazi u Drvaru i pripremila je operaciju poznatu pod imenom »Konjički skok«. Prvi put su i u njoj Nijemci protiv snaga NOVJ upotrijebili padobranske jedinice. Planom su bili detaljno predviđeni postupci svih učesnika operacije, po vremenu, mjestu i fazama. Nijemci su napravili ovakav redosled: prvo, snažno bombardovanje, poslije čega se spuštaju padobranci i jedrilice sa vojskom, topovima, minobacačima i mitraljezima. Njihovo je bilo da unište Vrhovni štab i institucije oko njega, da zauzmu centar veze i onemoguće komandovanje okolnim partizanskim jedinicama.

U isto vrijeme jake njemačke snage trebalo je da nastupaju od Bosanskog Grahova, Banjaluke, Mrkonjić-Grada, Jajca, Livna i Bihaća i koncentričnim napadom da prodru u Drvar, ispresijecaju jedinice NOVJ i po dijelovima ih uništavaju. Za tu operaciju njemačka komanda je pripremila dijelove 7. SS i 118. lovačke divizije, 369. i 373. legionarske divizije, 92. motorizovani odred, 202. oklopni

bataljon i 105. izviđački odred 1. brdske divizije, zatim artiljeriju i avijaciju za podršku.[1]

Prva proleterska divizija, na čelu sa komandantom Vašom Jovanovićem i političkim komesarom Vladom Šćekićem našla se na jednom od najvažnijih pravaca nastupanja njemačkih snaga, na pravcu 7. SS »Princ Eugen« divizije (bez 14. puka), koja je nastojala da se od Jajca i Mrkonjić-Grada što prije probije prema Drvaru.[2] Neposredno pred napad, njemačke jedinice su prebačene sa udaljenih, kamufliranih položaja na polazne položaje za napad: 3. bataljon 13. puka u toku noći vozom iz Bugojna u Jajce, a onda kamionima do Mrkonjić-Grada, 1. bataljon kamionima iz Busovače u Vinac, 2. bataljon, sa artiljerijskim divizionom, već je bio kod Jezera, a izviđački odred divizije u Mrkonjić-Gradu.

U 5 časova 25. maja sve jedinice 7. SS divizije krenule su u napad: ojačani 1. bataljon napao je pravcem Vinac — izvor Plive — Mlinište, ojačani 2. bataljon pravcem Jezero — Sipovo — Jasenovi Potoci, ojačani 3. bataljon duž ceste Mrkonjić-Grad — Rogolje — Mlinište, a izviđački odred u pravcu Ključa. Komandant 7. SS divizije odredio je jedinicama zadatak za svaki dan.

Prva proleterska divizija je sa 1. i 13. proleterskom brigadom spremno dočekala kolone 7. SS divizije na liniji Sarići — Sipovo — Trnovo — Gerzovo i dalje prema Peckoj. Brigade su inače bile oprezne, jer je dan ranije obavještajna služba pribavila podatke da neprijatelj priprema veću ofanzivu. Nijemci nijesu uspjeli da postignu taktičko iznenađenje, iako 1. divizija nije znala njihovu glavnu zamisao.

Nijemci su počeli napad prema planu. Avioni su u ranu zoru izviđali teren i navodili artiljeriju i jedinice na ciljeve. Ojačani 1. bataljon 13. njemačkog puka prvi je krenuo u napad. Težio je da udarom u bok nanese gubitke 1. brigadi i olakša kolonama svog 2. i 3. bataljona, ispred kojih je bila glavnina 1. divizije, brzo napredovanje. Taj bataljon lako je potisnuo Janjski partizanski odred i manjim snagama obezbijedio svoj lijevi bok prema izvoru Plive, a glavninom se uputio preko Gorice prema Sipovu.

Patrole 6. bataljona, isturene duboko naprijed, dočekale su neprijatelja istočno od Gorice, neposredno pošto je počeo napad. Izviđačka odjeljenja, iako neznatne jačine, vatrom su natjerala neprijatelja da se razvije za borbu, da opreznije nastupa, da otvara vatru i tako oglašava dokle je stigao. Sesti bataljon dočekao je neprijatelja na ranije uređenim položajima na liniji Sarići — Sipovo — Vražići. Pustio ga je do ispred samih rovova i onda ga tukao. Neprijatelj je uporno napadao. Oko podne napala je i neprijateljska kolona od Jezera. Snažnom artiljerijskom vatrom tukla je položaje 6. bataljona. Stab 1. brigade brzo je uputio 2. bataljon iz rezerve, iz Spirića, u pomoć 6. bataljonu, koji nije izdržao jak pritisak neprijatelja. Kad je 2. bataljon izbio na Sokolac neprijatelj je već bio potisnuo 6. bataljon i odmah nastavio dalje. Drugi bataljon ga je na vrijeme primi-

1 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 94—96.

jetio, dočekao ga iz zasjede i odbacio na istočne padine Sokolca. Nijemci su bili iznenađeni otporom na položajima kod Sipova, ali su odmah reagovali. Ojačali su lijevo krilo i pokušali da obuhvatom preko Pljevskih podova ugroze jedinice 1. brigade. Stab 1. brigade ponovo je blagovremeno uočio neprijateljevu namjeru i prebacio je 1. bataljon na svoje desno krilo. Tako su se kod Sipova našle glavne snage 1. proleterske brigade i glavnina 13. puka njemačke 7. SS »Princ Eugen« divizije.

U toku noći između 25. i 26. maja borba nije prestajala. Komandant njemačke 7. SS divizije izričito je naredio »naročito je važno da se za vrijeme mraka dodir sa neprijateljem ne izgubi«.[3] U isto vrijeme je naredio potčinjenima da moraju napredovati bez obzira na gubitke.

Bataljoni 1. proleterske su, po običaju, nastojali da noću povrate položaje koje su izgubili preko dana. A kako je neprijatelj, neuobičajeno za njega, ovom prilikom i u toku noći bio aktivan, došlo je do snažnog sudara koji je trajao čitavu noć. Prevagu je odnijela brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja i brže dovođenje novih snaga. Prva brigada nije bila u punom sastavu. Nekoliko dana ranije 4. bataljon je upućen kao pojačanje 13. proleterskoj brigadi,[4] a 3. je bio na obezbjeđenju divizijske bolnice. Toga dana je došlo i naređenje štaba 1. proleterskog korpusa:

> »Najhitnije i najkraćim putem uputite jedan bataljon 1. proleterske brigade u Potoke. Bataljon čim dođe u Potoke da se javi štabu korpusa, gdje će dobiti dalje naređenje.«[5]

Mada je brigadi u tom trenutku bio potreban svaki borac, ona je tamo odmah uputila 3. bataljon, koji je bio najbliži Potocima. Proleteri su upoznati da je u Potoke, poslije desanta na Drvar, došao vrhovni komandant Tito, i bili su ponosni što im je ukazano veliko povjerenje da u tako teškim momentima njihov bataljon neposredno obezbjeđuje Vrhovnog komandanta i najviše rukovodstvo NOB-a.

Rano ujutro 26. maja neprijatelj je produžio napad. Sve tri njegove kolone napredovale su na svojim pravcima, svaka je bila opremljena za samostalno djejstvo, ali su i međusobno sarađivale. Neprijateljska kolona koja je nastupala od Sipova preko Sokolca i Podkraja bila je najefikasnija. Uspjela je da potisne čete 6. bataljona i bataljona »Garibaldi« i pred noć izbija na cestu Rogolje — Mlinište. »Garibaldi« je u prvim borbama utrošio gotovo svu municiju i morao je čekati popunu. Stab brigade nije imao na raspolaganju rezervu da interveniše, jer su 1. i 2. bataljon bili angažovani u borbama na desnom krilu. Zbog toga se obratio štabu 13. proleterske sa molbom da pomogne u zaustavljanju neprijatelja »makar do noći«[6] dok se 6. bataljon i »Garibaldi« ne snabdeju municijom.

U to vrijeme 1. i 2. bataljon vodili su teške borbe na padinama Pljevskih i Dragnića Podova. Oni su bili na dominatnim položajima

3 Isto.
* *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/1, d. 13.
« *Depeša 1. proleterskog korpusa,* A-VII, k. 372, f. 1, d. 5.
Obavještenje 5. korpusa, Zbornik, t. IV. knj. 25, d. 112, str. 392.
« *Pismo štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 6.

pogodrim za odbranu i osmatranje. Lijeva kolona 13. puka nastojala je svim silama da prodre preko Dragnića Podova, tukući neprestano iz artiljerije, minobacača i »šaraca« položaje 1. i 2. bataljona. A bataljoni su čekali da njemački streljački stoj priđe što bliže. Sačekivali su ga ubitačnom vatrom, na isti način nekoliko puta. Prema procjeni štaba 1. brigade tu je poginulo najmanje 300 njemačkih vojnika. Bataljoni su imali 7 poginulih i 16 ranjenih.[7] Međutim, prodor njemačke kolone prema Mliništu zabrinuo je 1. i 2. bataljon. Postojala je velika opasnost da ih ta kolona napadne s leđa. Zato se 1. bataljon, koji je bio na desnom krilu, povukao u šume Smiljevca, a 2. duž željezničke pruge prema Mliništu.

Na osnovu početnih djejstava neprijatelja, štab 1. divizije zaključio je da se radi o napadima jačih snaga. A kada je u toku dana dobio obavijest o neprijateljskom desantu na Drvar i kada su počele da djejstvuju neprijateljske kolone i prema 13. proleterskoj brigadi bilo je jasno da se radi o ofanzivi većih razmjera.

Zadatak divizije da spriječi prodor neprijatelja prema Potocima i Drvaru sada je postao imperativ za svakog borca i starješinu. To se moralo učiniti po svaku cijenu. Politički komesar divizije upozorio je sve političke komesare i partijske organizacije:

> »Osnovno je da partijske organizacije izvrše svoj zadatak, da partijci budu na svom mjestu, da najteže situacije oni riješe, da najveće teškoće oni snose na svojim leđima i da preko svoga ličnog primjera mobilišu sve borce okolo za izvršenje zadatka.«[8]

Time je jasno ukazano komunistima na ozbiljnost situacije, a oni su znali da neprijatelj ne smije proći.

Trećeg dana je nastavljena borba nesmanjenom žestinom. Neprijatelj je uporno nastupao duž pruge prema Mliništu i potiskivao 2. bataljon. Tog dana je stupio u borbu i 4. bataljon, znatno je pojačao 6. bataljon i obezbjeđivao sadjejstvo sa 13. proleterskom brigadom. Poslije podne neprijatelj je, zahvaljujući izrazitoj nadmoćnosti, potisnuo brigadu i ušao u Mlinište.

Stab 1. brigade nije mogao da procijeni neprijateljeve namjere poslije zauzimanja Mliništa. Postojala je mogućnost da krene prema Glamoču ili prema Drvaru. Za brigadu je bilo neuporedivo opasnije ako krene ka Glamoču. To bi zahtijevalo odbranu dva pravca, sa prepolovljenim snagama. Nepovoljnost je bila i u tome što je prekinuta veza sa 1. bataljonom pa se nijesu mogla uskladiti djejstva u budućim okršajima.

Neprijatelj je, čim je zauzeo željezničku stanicu Mlinište, nastavio prodor prema Lipovici. Sesti i 4. bataljon uporno su branili te položaje i onemogućili Nijemcima dalje napredovanje. Komandant njemačkog 13. puka došao je na položaj da bi ličnim prisustvom pomogao izvođenju napada.[9] Odmah je pregrupisao jedinice i glavni

[7] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, knj. 26, d. 45, str. 183—200.

[8] *Pismo političkog komesara 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 721b, f. 11, d. 4.

udar usmjerio prema željezničkoj stanici Lisine i Jasenovim Potocima. Najvjerovatnije je da je neprijatelj već bio saznao kojim pravcem se povukao Vrhovni štab iz Drvara i tamo je usmjerio glavne snage.

Mada nije imao dovoljno snaga, štab 1. brigade je odlučio da noću između 27. i 28. maja izvrši protivnapad na neprijatelja u rejonu Mlinište — Lipovica, i to sa 1. i 2. bataljonom sa južne, a sa 4. i 6. bataljonom sa sjeverozapadne strane. Drugi bataljon je sam napadao, jer sa 1. bataljonom nije bila uspostavljena veza. Bataljon je izbio kroz šumu, preko brda Đula glava, na cestu Mlinište — Glamoč. Neprijatelj je vjerovatno očekivao noćni napad i povukao se blagovremeno ka Mliništu. Napad je ipak koristio. Utvrđeno je da neprijatelj nije posjeo cestu Mlinište — Glamoč i da najvjerovatnije neće napadati i u tom pravcu. To je za 1. brigadu bilo veoma važno jer je mogla koncentrisati svoje snage protiv kolona koje su nastupale prema željezničkoj stanici Lisina. Četvrti i 6. bataljon takode su izvršili protivnapad, ali je neprijatelj bio oprezan i odbio ih je.

Očigledno se neprijatelju veoma žurilo, jer jedino na ovom pravcu nije uspio da prodre ka Drvaru.[10] On je 28. maja ojačao desno krilo i centar i u zoru krenuo u napad. Glavnim snagama je nastupao prema položajima kod Lisine, koje su držali 4. i 6. bataljon 1. brigade i 2. bataljon 13. proleterske. Štab 1. brigade već je bio izdao naređenje bataljonima da se

»sadašnji položaji moraju braniti po cijenu najvećih žrtava«."

Ta tri bataljona vodili su u toku dana teške borbe, zaustavljali i odbijali uzastopne juriše gotovo čitavog ojačanog 13. puka 7. SS divizije. Čvrsto su držali položaje, iako je sve oko njih bilo izrovano granatama i minama. O tim borbama štab 1. brigade izvjestio je štab 1. divizije ocenjujući da je

»upornost 4. i 6. bataljona bila na zavidnoj visini i može se sigurno reći da nije mogla biti bolja«.[12]

Neprijatelj je uz mnogo žrtava uspio pri kraju dana da zauzme Mihaljčiće i odbije nekoliko protivnapada bataljona 1. i 13. proleterske brigade.[13]

Lijeva neprijateljska kolona suviše je oprezno nastupala od Mliništa, jer je u prvom sudaru kod Dragnića Podova pretrpjela velike gubitke i znatno je zaostajala za glavninom. U stvari, tu kolonu je zaustavljao 2. bataljon.

Stab brigade je uložio mnogo napora da uspostavi vezu sa 1. bataljonom, koji se poslije povlačenja sa Dragnić Podova samoinicijativno postavio da brani pravac prema Glamoču. Nekoliko puta su se kuriri vratili neobavljenog zadatka. Najzad je štab brigade oformio jaku izviđačku grupu, koju je vodio kapetan Vojo Jovović. Trebalo je da uspostavi vezu sa 1. bataljonom i prenese naređenje 1. i 2. bataljonu da što prije stupe u borbu. Grupa je uspostavila vezu.

Oslobodilački rat, knj. 2, str. 101—104.
» *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1/1, d. 12.

Bataljon je stigao na položaje prema željezničkoj stanici Lisini i time su snage brigade, 29. maja, u vrlo kritičnom trenutku, znatno ojačane.

Neprijateljske kolone su nastavile napade i u toku noći, ali su sporo napredovale. Dijelovi 4. i 6. bataljona vješto su ih zaustavljali.

U zoru 29. maja, kada je neprijatelj očekivao da će konačno postići cilj, pristigli su 1. i 2. bataljon i dijelovi bataljona »Garibaldi« na lijevi bok njegove kolone na željezničkoj pruzi kod Krša. Cim su uspostavili vezu sa 6. bataljonom odmah su prešli u napad da bi olakšali položaj 4. i 6. bataljonu. Ispred stanice i duž željezničke pruge ostali su mrtvi mnogi neprijateljski vojnici. To je podstaklo 4. i 6. bataljon da izvrše protivnapad i odbace neprijatelja 2—3 km unazad.

Kada se činilo da je neprijatelj pred potpunim uništenjem, situacija se iznenada promijenila. On je naime, prethodnog dana bio uputio kroz šumu, jednu jaku grupu sa četnicima kao vodičima. Ta grupa je u najkritičnijem trenutku za neprijateljske snage izbila iza leđa 1. i 2. bataljona. Neprijatelj je imao radio-vezu pa su i njegove snage, do tada ugrožene, izvršile protivnapad čim je pristigla ta grupa. Odjedanput je 1. i 2. bataljonu zaprijetila opasnost da budu uništeni. Pošto ih je neprijatelj napao s leđa, nijesu se mogli povući prema glavnini brigade. Odstupili su na jug, u šume Bukovače.

Četvrti i 6. bataljon i dijelovi »Garibaldija« ponovo su se suprotstavili glavnini neprijateljskih snaga. Razvila se teška borba. Neprijatelj je i po nekoliko puta jurišao na svaki položaj. Bataljoni su imali dosta municije i uporno su se branili. Čvrstini njihove odbrane znatno je pomoglo dobro sadjejstvo sa 13. proleterskom brigadom, čiji su bataljoni zaustavljali neprijateljevo desno krilo. Njen 2. bataljon nije dozvolio neprijatelju da obuhvati položaje 4. bataljona 1. brigade. U toj teškoj borbi još jedanput je potvrđena solidarnost, sadjejstvo i veliko drugarstvo dvije proleterske brigade.

Situacija je bila veoma ozbiljna. Na položaje 1. proleterske brigade došao je i komandant 1. korpusa, Koča Popović. Iza tih položaja nalazio se Vrhovni komandant, veći dio CK KPJ, članovi AVNOJ-a i strane vojne misije. Komandant korpusa je jednostavno pitao štab 1. brigade: »Možete li održati položaje do noći?« Štab 1. brigade je poznavao situaciju i pitanje komandanta korpusa je shvatio kao naređenje. Odgovorio je potvrdno.

Štab 1. divizije je prije toga predlagao štabu korpusa da

> »s obzirom na jake snage neprijatelja i ponestanak municije i nemogućnost odbrane ove teritorije treba doneti hitnu odluku o ofanzivnom dejstvu u nekom pravcu i ne biti vezan za ovu teritoriju«.[14]

Međutim, situacija je zahtijevala da se taj pravac brani po svaku cijenu. Komandant i politički komesar divizije došli su u toj situaciji na komandno mjesto štaba 1. brigade, da doprinesu odbrani tog pravca.

Kod 4. i 6. bataljona borba se sve više rasplamsavala. Brigada je bila čvrsto riješila da preko njenih položaja neprijatelj ne može

proći i ugroziti Vrhovni štab. Jedan brežuljak sjeverozapadno od željezničke stanice Lisine bio je poprište najžešće borbe. Nijemci su htjeli da po svaku cijenu zauzmu tu ključnu tačku odbrane, a 6. bataljon da ga isto tako po svaku cijenu odbrani. Nijemci su u prvom jurišu zbacili 6. bataljon. Onda se bataljon prikupio i u protivnapadu bombama natjerao Nijemce da ustuknu. U ponovljenom jurišu Nijemci su opet zbacili sa visa 6. bataljon, ali su im se proleteri brzo revanširali, i ponovo ih bombama otjerali. U toj borbi upotrebljavane su samo bombe, lako automatsko oružje i bajoneti. Borba je vođena prsa u prsa. Sesti bataljon je izdržao. Sa tog ključnog brežuljka iznad Lisine odbio je još nekoliko napada neprijatelja i ostao na njemu. Noć se približavala, što je značilo da je zadatak izvršen. U prvi sumrak izvršen je prepad na neprijatelja, više radi upozorenja šta ga može snaći u toku noći, a i da bi se lakše odlijepili od njega. Zaista je u toku noći neprijatelj mirovao, vjerovatno očekujući napad.

Stab **1.** korpusa je donio odluku o izvlačenju jedinica **1.** divizije ispred jakih snaga 7. SS divizije. Prva i 13. proleterska brigada, kada su se prikupile zapadno od željezničke stanice Lisine, upućene su pravcem Bjelivina — Kutljerovac — Ubavići — Tubino brdo — žandarmerijska stanica Mlinište — Vučja poljana.[15] Izvlačenje je bilo vrlo teško. Najprije je prošlo dosta vremena dok su se bataljoni odlijepili od neprijatelja i prikupili, a onda je kolona išla kroz gustu šumu, po mraku, i vrlo sporo. To je bila peta neprospavana noć i peti dan teških borbi. Oko podne brigada je dospjela u Vučje poljane i Ponor.

Odmah po izbijanju na cestu Mlinište — Glamoč 2, 4. i 6. bataljon rasporijeđeni su na položajima prema Mliništu, a 1. bataljon, zajedno sa 1. bataljonom 13. proleterske brigade, prema Glamoču.

Nijemci te noći nijesu izvršili naređenje komandanta 7. SS divizije, nijesu imali kontakta sa proleterskim jedinicama. Idućeg dana u zoru Nijemci su krenuli u napad, vjerovatno riješeni da poprave propušteno, ali to je već bilo kasno, jer je 1. proleterska divizija izvršila uspješan manevar i našla se na njegovom boku i u pozadini. Nijemci su udarili u prazno i u izvještaju od 30. maja u 7 časova i 45 minuta konstatovali: »Dodira sa neprijateljem nije bilo.«[10]

Neprijatelj je bio neprijatno iznenađen manevrom 1. divizije. U toku dana od Mliništa se uopšte nijesu pojavile neprijateljske snage, ali od Glamoča je nastupala jaka njemačka motorizovana kolona prema selu Vagan. Protivtenkovski top brigade postavljen je blizu ceste koja je minirana. Bataljoni su čekali u zasjedi. U toj napetosti pojavili su se savezнички avioni spitfajeri i mustanzi i okomili se na neprijateljevu motorizovanu kolonu. Borci su sa oduševljenjem gledali kako bježe njemački tenkovi sa ceste i pokušavaju da nađu zaklon. Crni dim je obavio nekoliko vozila. Za taj dan bilo je gotovo sa neprijateljskim napadima.

Radost boraca brigade pomućena je bila greškama savezničkih aviona. Tri talasa savezničkih bombi sručili su se na 6. bataljon. Poginulo je 6 i ranjeno 13 boraca. Bila je to posljedica brze promjene

[15] Isto — depeša od 29. maja.

borbene situacije. Prethodnog dana Vrhovni štab je tražio da savezn ička avijacija bombarduje neprijatelja u rejonu Mliništa, gdje se pretpostavljalo da su koncentrisane njegove jake snage. Saveznici su ispunili taj zahtjev. Međutim, toga dana su, poslije manevra, u blizini Mliništa izbili bataljoni 1. brigade, o čemu piloti nijesu mogli biti na vrijeme obaviješteni. Inače, saveznici su, pored navedenog sadjejstva, u toku cijele te borbe donosili municiju i hranu.

U drvarskoj operaciji 1. proleterska brigada vodila je teške borbe. U najkritičnijem trenutku spriječila je prodor Nijemaca prema Drvaru, što je omogućilo Vrhovnom štabu da se izvuče iz opasne situacije. Za pet dana borbi više od 100 boraca brigade izbačeno je iz stroja, od kojih 60 iz 6. bataljona.

U drvarskoj operaciji prvi put je došlo do neposredne savezničke pomoći partizanskim snagama u vrijeme borbenih dejstava. Zapadni saveznici bombardovali su Nijemce, a partizanima spuštali padobranima municiju i hranu. Zahvaljujući tome jedinice su imale dovoljno municije, pa su mogle da se jakom vatrom suprotstave neprijatelju.

Obezbjedenje izvlačenja Vrhovnog štaba

Vrhovni štab je krenuo prema planini Šator, ali je u toku marša promijenjena ta odluka i njegova kolona se vratila sa namjerom da krene ka Kupreškom polju. Noću između 31. maja i 1. juna kolona Vrhovnog štaba maršovala je preko Agića vrela prema selu Crna Gora, preko ceste Glamoč — Mlinište.[17] Prva divizija je obezbjeđivala Vrhovnom štabu prelaz preko ceste i dalje preko sela Pribelja prema Kupreškom polju.[18] Bataljoni 1. brigade — 2, 4, 6. i »Garibaldi« zadržani su na položajima prema Mliništu, a 1. bataljon 1. proleterske i 1. bataljon 13. proleterske brigade prema raskrsnici puteva od Glamoča ka Mliništu i Drvaru, odakle su obezbjeđivali prolazak kolone Vrhovnog štaba. Treća krajiška i 3. bataljon 1. proleterske brigade bili su u neposrednom obezbjeđenju kolone Vrhovnog štaba.

Kolona Vrhovnog štaba nije stigla da se noću između 31. maja i 1. juna prebaci preko ceste Mlinište — Glamoč. Ona se sukobila, u šumama južno od sela Bjelenja, sa dijelom snaga 13. puka 7. SS divizije i morala se vratiti u Police. U toku dana dijelovi 105. njemačkog izviđačkog bataljona neprekidno su uporno nastojali da od Glamoča prodru prema Mliništu. Bataljoni postavljeni prema raskrsnici puteva prema Mliništu i Drvaru, uz pomoć protivkolskog topa i postavljenih mina, uspjeli su da odbiju neprijatelja ka Gradini i selu Prijanima.[19] Oštre borbe vođene su i slijedećeg dana. Uništena su dva neprijateljeva tenka. U vrijeme tih najžešćih borbi štab 13.

[17] *Izvještaj komandanta 1. proleterskog korpusa,* Zbornik, t. IV, knj. 25, d. 111, str. 383—391.

proleterske brigade pitao je štab 1. proleterske da li mu treba pomoć i uputio jedan svoj bataljon. Brigade su uspjele da obezbijede prolazak kolone Vrhovnog štaba prema Vučijoj poljani i Kovačevića polju. Poslije toga je neprijatelj prošao prema Mliništu.

Komandant 7. SS njemačke divizije bio je veoma iznenađen ujutro 30. maja »nestankom« 1. proleterske divizije. Uputio je jedinice prema Potocima, a to je bio udar u prazno i čist gubitak vremena. Istina, to je bilo kratko vrijeme, ali dovoljno da brigade 1. divizije malo predahnu, da prime municiju od saveznika i da borci nešto pojedu. Njemački komandant je tek 1. juna, kad je dobio izvještaj potčinjenih da su ostali bez dodira sa neprijateljem, donio odluku o pravcima daljeg nastupanja i gonjenja 1. divizije.[20] Ali, suviše kasno.

Poslije prolaska Vrhovnog štaba, brigade 1. divizije ostale su na položajima prema Mliništu i Glamoču da bi sigurnije zatvorile pravac prema Kupresu, odnosno spriječile nastupanje neprijatelja za Vrhovnim štabom. Glavnina 1. proleterske brigade — 4, 6. i bataljon »Garibaldi«, kojima se poslije prolaska Vrhovnog štaba pridružio i 2. bataljon — nalazila se na položajima Vučje poljane — Čardak — Livade — Presedlo i zatvarala pravac od željezničke stanice Čardaka. Dijelovi 7. SS divizije uskoro su pristigli do Čardaka,[21] i poslije žestoke borbe uspjeli da izbiju na Presedlo. Tu su 4. i 6. bataljon[22] u protivnapadu razbili neprijatelja i natjerali ga na povlačenje. U vrijeme tih borbi lijevo krilo brigade ugrozila je jedna jača neprijateljska grupa, koja je izbila na Kurozeb, i iznenadila bataljon »Garibaldi«, koji je obezbjeđivao prostor od Mliništa do željezničke stanice Čerdak. U to vrijeme 3. krajiška brigada prelazila je preko Vučjih poljana. Stab 1. brigade zamolio je 3. krajišku brigadu da uputi jedinice prema grebenu Kurozeba, odakle je neprijatelj ugrožavao i njenu kolonu. Treća brigada je to odmah uradila i napala neprijatelja.[23]

U noći između 2. i 3. juna, kada se Vrhovni štab već bio znatno udaljio, sve jedinice 1. divizije odlijepile su se od neprijatelja i rokirale se na istok, da bi zauzele povoljnije položaje i sigurnije zatvarale pravce prema Kupreškom polju.[24] Prva proleterska brigada posjela je položaje na liniji Presedlo — Gorica — Ivićev vrh — Vršić, a manje dijelove ostavila prema neprijatelju, 3. krajiška na planini Jastrebnjaku i Smiljevcu, a 13. brigada je bila u Pribelju i Rupama i obezbjeđivala lijevo krilo divizije i divizijsku bolnicu.

Na položajima su se bataljoni odmah utvrđivali. Prema željezničkoj stanici Čardak i jedinicama 7. SS divizije nalazili su se 1, 4. i »Garibaldi« bataljon, prema Glamoču, odakle su nastupili dijelovi njemačkog 105. izviđačkog bataljona, 3. i 6. bataljon, a 2. bataljon je bio u rezervi.[25]

[20] Isto fcao pod 9.
[21] *Izvještaji štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 15 i 17.
[22] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 1, d. 32.
[23] *Izveštaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 32, str. 149—166.
[24] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 705, f. 1, d. 45.

Neprijatelj je najprije napao od Čardaka. Prvi, 4. i »Garibaldi« bataljon uspjeli su da ga zadrže i da mu nanesu veće gubitke. U isto vrijeme su Nijemce napadale s leđa jedinice 39. divizije 5. korpusa da bi pomogle 1. proleterskoj diviziji.[26] Nijemci su vjerovatno uvidjeli da ne mogu ni lako ni brzo prodrijeti ovim pravcima i zbog toga su 5. juna uputili jaku motorizovanu kolonu, uz podršku artiljerije i 12 tenkova, od Glamoča prema Pribelju. Treći i 6. bataljon i bataljoni 13. proleterske brigade dočekali su tu kolonu. Drugi bataljon je takođe zauzeo položaje za njihov prihvat, ukoliko budu primorani na povlačenje. Došlo je do oštre borbe. Ravničast i nepošumljen teren omogućavao je neprijateljevim tenkovima da se kreću cijelom širinom fronta, jer nije bilo pogodnih mjesta za zaprečavanje, zasjede ili postavljanje protivtenkovskih mina. Bataljoni 1. i 13. brigade sačekali su neprijatelja, zadali mu udarac a onda se povukli prema planini Vitorog, jer više nije bilo potrebe da se na tom terenu pruža jači otpor.

Divizija je zatim angažovana da obezbijedi aerodrom na Kupreškom polju, na kojem su savezнички avioni prihvatili Vrhovni štab i oko 100 teških ranjenika. Prva brigada je sa 2. i 3. bataljonom neposredno obezbjeđivala aerodrom, a sa glavninom pravac prema M. Vitorogu, 13. brigada je obezbjeđivala pravac od Pribelja, a 3. krajiška je bila u Janju.[27] Vrhovni štab je stigao na Kupreško polje između 3. i 4. juna, odakle se prebacio u Bari u Italiju.* Slijedeće noći savezнички avioni spustili su materijal, opremu i hranu za 1. diviziju u rejonu Pribelja.

Tako je još jedna, dugo i brižljivo pripremana, neprijateljska ofanziva, završena neuspjehom kao i sve ranije.

Predah poslije drvarske operacije

Kada je i poslednja grupa ranjenika ispraćena sa Kupreškog polja, 6. juna ujutro, čitava 1. divizija prebacila se na položaje Pakline planine, Raduše i Velikih vrata. Stab joj je bio kod Vukovskog i Ravnog. Prva proleterska brigada je obezbjeđivala tu teritoriju od Prozora i doline Rame, 3. krajiška od Bugojna i Gornjeg Vakufa, a 13. proleterska od Livna i Duvna. Blizu Gornjeg Vakufa i Prozora nalazile su se 7. i 17. brigada 10. divizije. Bataljoni 1. brigade bili su rasporijeđeni ovako: 1. na liniji Rudopolje — Mekota — Duge — k. 1308, 4. na Risoju i Debeloj glavi, 6. na Čadoru i Pandurici, 3. na Previji — Jelici — k. 1306, 2. i »Garibaldi« u Vukovskom, kao bri-

* Sa Kupreškog polja sovjetski pilot Aleksandar Sergejevič Sornjikov sa aparatom dakota prebacio je deo Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta, sa Titom, za Bari, odakle su se poslije nekoliko dana prevezli na ostrvo Vis.[28])

[26] *Izveštaj štaba 39. divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 15, str. 71.
[27] *Naređenja štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 1, d. 31. i 34. *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* t. IV, knj. 26, d. 24, str. 103—106.

gadna rezerva. Stab brigade i prištapske jedinice iiaiazile su se u šumi kod Sokolovke.[29] Saveznici su tih dana kod Ravnog spuštali nešto više opreme, municije i hrane. Ovdje su stvoreni uslovi da se borci odmore, nahrane i nadoknade utrošenu municiju i upropaštenu opremu u borbama od 25. maja do 5. juna.

U borbama oko Drvara brigada je pretrpjela osjetne gubitke. A teren na kome se sada nalazila bio je izrazito partizanska teritorija. Sve što je bilo sposobno za borbu već je otišlo u partizanske jedinice. Zato je bio veliki problem kako popuniti bataljone novim borcima.

* » *

Poslije odlaska Vrhovnog štaba, sa 1. proleterskom divizijom ostali su dijelovi pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i Inžinjerijska brigada. Vrhovni štab nije dozvolio da se borcima tih jedinica popuni brigada. Naređeno je da se rasformira Inžinjerijska brigada,[30] i da se od njenih boraca formira po jedan bataljon u svakoj brigadi 1. divizije. Imajući u vidu da je Inžinjerijska brigada specijalna jedinica i da je u njoj bilo mnogo boraca bez borbenog iskustva i jedan broj boraca koji poslije ranjavanja ili bolesti nijesu mogli biti u drugim borbenim jedinicama, štab divizije je naredio da se najhitnije preduzmu mjere za osposobljavanje tih bataljona za borbene zadatke i naredio da se, dok se ne obuče, ne uvode u borbu. To je za brigade bila više obaveza nego ojačanje. Brigadama je bilo neuporedivo lakše da borce tih bataljona osposobe u svojim četama, uz pomoć cijelog kolektiva, kako je to rađeno sa svim popunama, nego da posebno osposobe čitav bataljon.

Bataljon koji je raspoređen u 1. brigadu nazvan je 7. bataljon i brzo je organizaciono sređen i popunjen rukovodećim kadrom. Postavljeni su novi zamjenik komandanta bataljona, jedan komandir čete, dva zamjenika komandira, dva politička komesara četa i dva zamjenika političkih komesara. Napravljen je i program vojnostručne obuke. <

Dani predaha kod Vukovskog i Ravnog korišćeni su za organizaciono sređivanje jedinica i radilo se prema programu i planu vojničkog usavršavanja i političkog uzdizanja. Prema ustaljenom pravilu detaljno su analizirane protekle borbe. Osnovno pitanje je bilo: da li su jedinice u odbrani bile dovoljno ofanzivne, koliko, kada i gdje je ispuštena inicijativa i si.

Događaji su zahtijevali intenzivan politički rad. Trebalo je objasniti borcima krupna politička zbivanja. Tih dana je otvoren drugi front, Anglo-Amerikanci su se iskrcali u Normandiji, u Francuskoj, nezadrživo je napredovala na zapad Crvena armija, u našoj zemlji su se rasplamsale borbe u svim krajevima, a ubrzo su počeli pregovori sa izbjegličkom jugoslovenskom vladom u Londonu i postavljalo se pitanje na koga će se sada pozivati četnici.

Sva ta pitanja trebalo je najprije objasniti političkim rukovodiocima. Osmog juna je održano savjetovanje svih političkih komesara i njihovih zamjenika, štaba brigade i politodjela. Savjetovanju su prisustvovali politički komesar divizije Vlado Sćekić, politički komesar 1. korpusa Mijalko Todorović i član Vrhovnog štaba Sreten Zujović Crni. Najprije su razmotreni osnovni ciljevi rata, onako kako su postavljeni u Moskovskoj deklaraciji i na Teheranskoj konferenciji i u svijetlu tih stavova razgovarano je o našim daljim zadacima. Dosta je raspravljano o otvarnju drugog fronta. Ocijenjeno je da je to izraz čvrstine Antihitlerovske koalicije i da nagovještava brži kraj fašističke Njemačke. Slom fašizma zahtijevao je jedinstvo i jačanje svih demokratskih snaga u svijetu.

U svijetlosti tih događaja razmotrena je i situacija u našoj zemlji. Jedinstvo naroda u narodnooslobodilačkoj borbi iz dana u dan je jačalo. Razne grupe i grupacije, koje su bile neprijateljski raspoložene prema NOP-u, pretrpjele su krah. Sve više ljudi je prelazilo na stranu NOP-a. Pregovori sa dr Ivanom Subašičem, predsjednikom kraljevske vlade, ocijenjeni su kao izraz snage NOP-a i njihova velika pobjeda.* Sve odluke AVNOJ-a ostale su nedirnute.

Na savjetovanju je postavljeno da se jedinice svestrano pripreme za uništavanje njemačkih jedinica na našoj teritoriji. Nijemci, iako pred porazom, još uvijek su se grčevito borili, mijenjali taktiku, manevrisali i pojačavali snage u pojedinim krajevima. Brigadi su nagoviješteni novi zadaci i rečeno joj je da treba da bude spremna za onemogućavanje povlačenja njemačkih jedinica iz naše zemlje.

Znatno su proširени i zadaci Partije. Masovno stupanje u NOVJ, koje se očekivalo, iziskivalo je pojačani i sadržajniji politički i partijski rad. Od partijske organizacije se zahtijevalo da što više aktivira sve borce, da ih podstiče na još intenzivniju obuku, razvijanje borbenog duha, za rad sa narodom, omladinom, ženama. Naglašeno je da se ne sektaši u prijemu boraca u Partiju, da se više radi na teorijskoj izgradnji i da se povećaju odgovornost i rad članova Partije.

Savjetovanje je održano u pravom trenutku i mnogo je značilo za jačanje političkog rada poslije dosta dugog relativnog zastoja, kao i za sadržajniji rad partijske organizacije. Sastanci partijskih organizacija održavani su i u vrijeme najtežih borbi, ali to su bili kratki, leteći sastanci, dogovor komunista o akciji, i gotovo ništa više. Savjetovanje je objasnilo najaktuelnija pitanja i komunisti su bili pripravni za aktivnost.

Odmor je trajao pet dana i sve je oživjelo. Na dobro raspoloženje boraca uticao je i topao doček naroda popaljenih sela Vukovskog, Rilića, Ravnog i drugih. Sve im je popaljeno, odnijeto sve što se moglo odnijeti, mnogi su zaklani u prvim danima ustaške strahovlade, mnogo je mladića i djevojaka poginulo u borbama, ali se, ipak, i dalje živjelo i na tim zgarištima. Tugom je bila obavijena prošlost naroda tog kraja, ali su preživjeli bili okrenuti ka budućnosti, ka slobodi, željenijoj od svega. Svi su gubici prema njoj bili mali. Narod je u proleterima vidio svoju braću, sinove i drugove, dosljedne borce za slobodu. I sa njima se veselio.

Pokušaj neprijatelja da uništi 1. proletersku diviziju kod Vukovskog

Nijemci su nastojali da im zaleđe u slučaju otvaranja fronta na Jadranu bude slobodno, a na jednom od najosjetljivijih mjesta u tom zaleđu nalazila se elitna jedinica NOVJ — 1. proleterska divizija. To je Nijemce natjeralo da svoje glavne snage orijentišu prema njoj, a praktično obustave operacije prema jedinicama 5. korpusa. Komandant 15. njemačkog korpusa uputio je prema 1. proleterskoj diviziji 7. SS diviziju, bez 14. puka, kojoj su sadjejstvovali 92. motorizovani puk i njemačke jedinice iz okolnih garnizona.[31] Neprijatelj je želio da ta operacija posve uspije i zbog toga se isključivo oslanjao na njemačke jedinice.[32]

Komandant 7. SS divizije general Fleps imao je i druge neprečišćene račune sa 1. proleterskom divizijom. Bio je ogorčen jer ga je totalno nadmudrila u prethodnim borbama i vjerovatno je želio da joj se i za to osveti. Bio je tačno obaviješten gdje se nalaze glavne snage 1. divizije.* To mu je olakšalo da organizuje pripreme za njeno uništenje u rejonu Vukovsko — Ravno. Ta teritorija je pružala Nijemcima znatne prednosti jer je okružena komunikacijama što im je omogućavalo brzo prebacivanje motorizovanih jedinica.

Jedinice 1. divizije su primijetile kretanje njemačkih kolona od Bugojna preko Gornjeg Vakufa ka Prozoru. Takođe je i 10. divizija izvijestila 9. juna da je neprijateljska kolona od 65 vozila stigla u Gornji Vakuf.[33] Ta kolona je još u toku dana produžila ka Prozoru.[34] Prema njoj su odmah upućeni dijelovi 1. i 3. brigade. Treći bataljon je u toku noći izbio u Gornji Vakuf, kroz koji je njemačka kolona već bila prošla. Stab 1. brigade upozorio je bataljone da budu oprezni, jer se motorizovana kolona nije zadržala u Prozoru, nego se idućeg dana dijelom vratila ka Makljenu. Bilo je jasno da neprijatelj želi da prekine vezu između 1. divizije koja je bila zapadno, i dijelova 10. divizije, koji su bili istočno od komunikacije Gornji Vakuf — Prozor.[35]

Rano 12. juna počela je nova teška bitka 1. proleterske divizije. Neprijatelj je nastupao jakim kolonama od Livna i Duvna, preko Sujice, ka Ravnom i Vukovskom; od Janja, preko Blagaja, ka Kupresu i Vukovskom; od Bugojna prema Kupresu i od Prozora, preko Sćita, prema Ravnom. Motorizovane jedinice, podržane tenkovima i artiljerijom, drsko su jurile naprijed. Naišle su na žilav otpor. Na pravcu prema 1. brigadi prve borbe vodili su 1. i 4. bataljon. Neprijatelj ih je potisnuo. Stab brigade im je uputio u pomoć 2. bataljon, iz re-

- Poslije rata je utvrđeno da su Nijemci bili otkrili radio-šifru 1. proleterske divizije.

[31] *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 105.
[32] *Izvještaj odjela Ministarstva oružanih snaga NDH,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 136, str. 530.
[33] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 30.
[34] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 25.

zerve. Ta tri bataljona su pokušala da u toku noći odbace neprijatelja, ali nijesu uspjeli. Napad je bio slabo organizovan. Idućeg dana bataljoni su napali neprijatelja na liniji Jaklići — Ripci — Varvara. Podržavala ih je artiljerija, koja se kretala u streljačkom stroju. Neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje prema Prozoru. U tim borbama, prema ocjeni štaba brigade, iz stroja je izbačeno preko 50 neprijateljskih vojnika i zaplijenjena veća količina municije. Bataljoni su izbili na dominantne položaje iznad Ścitske kotline i držali neprijatelja pod vatrom.[S6] Nijesu mu dozvolili prodor prema Vukovskom, gdje su se nalazili neboračke dijelovi.[37] Poginula su 4 borca a 11 je ranjeno.

Stab 1. divizije je najprije smatrao da je neprijatelj želio da ovlada komunikacijom Bugojno — Kupres — Sujica. Konsultovan je i štab 1. korpusa.* Bilo je logično da se 1. divizija ne odvaja od 6. divizije, koja se tada nalazila kod Glamoča, Mliništa i /Drvara, i teško je bilo napustiti Kupreško polje koje je odlično služilo za prihvat savezničke pomoći. Stab 1. divizije izdao je zapovijest za pokret prema 6. diviziji, preko Kupreškog polja.[38] Međutim, neprijatelj je vrlo brzo otkrio svoju namjeru da opkoli i uništi 1. diviziju. Stab 1. divizije blagovremeno je uočio da divizija može biti opkoljena na malom prostoru pa je odustao od namjere da sa njom pređe preko Kupreškog polja i odlučio je da se što prije izvuče i izbjegne okruženje.[39] U noći 13. juna izdao je zapovijest brigadama da se prije zore odlijepe od neprijatelja i što prije prebace preko komunikacije Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor.[40]

Prva proleterska brigada vrlo brzo se prikupila na sjeverozapadnim padinama Raduše i već u 22 časa formirala je kolonu i krenula sjeverno od Vukovskog pravcem Ječanj — Čardak — Plandište — Kobila. Prešla je cestu Gornji Vakuf — Makljen i uputila se prema Crnom vrhu. Poslije izbijanja na cestu brigada je isturila 1, 4. i 6. bataljon istočno od Vilića guvna, da obezbijede od Prozora prolaz kolone čitave 1. divizije. Lijevi bok kolone obezbjeđivala je 7. krajiška brigada.[41] Kolona se sporo, ali bez prekida, kretala čitav dan i do ponoći su svi dijelovi divizije stigli istočno od ceste.

Neprijatelj je bio ponovo iznenađen manevrom 1. divizije. Ujutro 14. juna sve njegove kolone udarile su u prazno. Dijelovi kolone koja je napadala od Prozora, čim su primijetili da 1. brigada izmiče, savili su desno krilo i pokušali da izbiju na Makljen. Bataljoni 1. brigade lako su odbijali njihove napade čitavog dana.

* Stab 1. proleterskog korpusa kretao se sa štabom 1. proleterske diviate. Komandant korpusa Koča Popović je 10. juna odletio avionom na Vis, u Vrhovni štab.

a« *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 33.

37 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 32, str. 149—166.

38 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 1, d. 38.

[39] S. Zujović, članak, »Tri godine prve proleterske divizije«, Beograd 1945, str. 114.

[49] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 54, str. 218.

Komandant 7. SS divizije je u toku dana pregrupisao snage. Kolonu koja je od Prozora napadala 1. brigadu uputio je da je goni. Drugi i 3. bataljon, koji su bili u zaštitnici, na začelju divizijske kolone, dočekali su tu kolonu na Makljenu i nanijeli joj znatne gubitke, a zatim je odbacili niz strme strane Makljena, prema Prozoru. U popodnevnim časovima stigla je motorizovana neprijateljska kolona iz Kupresa, preko Bugojna i Gornjeg Vakufa, i ponovo ovladala komunikacijom Gornji Vakuf — Prozor.

Teške borbe na planini Vranići i na Bašarinac polju

Poslije prelaska komunikacije Gornji Vakuf — Prozor 1. divizija se odlučila za ofanzivna djejstva. Prva proleterska brigada je posjela položaje istočno od Prozora i prema dolini Rame, na liniji Blace — Duga — Kranjčići — Donja Vas — Uzdol, radi djejstva u dolini Rame, prema Sćitu, Prozoru i Makljenu. Treća i 13. brigada bile su sjeverno od 1. brigade oko izvora Vrbasa i prema Rostovu. Stab brigade je naredio bataljonima da borce dobro nahrane i odmore.

Neprijatelj je vrlo uporno nastojao da ostvari plan »definitivnog obračuna« sa 1. proleterskom divizijom. Njemu je išlo naruku to što je 1. proleterska divizija morala da se zadrži na tom terenu. Divizija nije dobila odobrenje da ga napusti pa su jedinice morale ostati grupisane na uskom prostoru.[42]

Komandant 7. SS divizije održao je savjetovanje 16. juna u Donjem Vakufu, sa potčinjenim komandantima, na kojem je razrađen plan uništenja 1. proleterske divizije.[43] Sve njemačke jedinice određene za tu operaciju prebačene su kamionima prema Prozoru i u Fojnicu.

Stab 1. proleterske brigade pratio je pokrete neprijatelja prema Makljenu, Prozoru i Sćitu. Kada je neprijatelj 17. juna krenuo iz Prozora cestom prema Rami, a u isto vrijeme je pristigla i kolona od Jablanice, do srušenog mosta na Rami, i produžila pješice, štab 1. brigade je zaključio da neprijatelj nastoji da ovlada komunikacijom Prozor — Jablanica, popravi mostove i uspostavi redovan saobraćaj,[44] pa je odlučio da mu to ne dozvoli. Preko čitavog dana 2, 4. i 6. bataljon vodili su borbu sa neprijateljem ne dozvoljavajući mu da sastavi svoje kolone. Drugi i 4. bataljon uspjeli su da vrate kolonu koja je dolazila od Jablanice. Uveče je štab brigade organizovao napad 2, 4. i 6. bataljona na neprijatelja u dolini Rame, u selu Lug, a 1. bataljon je izvršio demonstrativan napad na Prozor. Treći i »Garibaldi« bataljon bili su u rezervi u visini kote 1211. Divizijska

[42] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 32, str. 149—166.
[43] *Operacijski dnevnik 2. bataljona 13. puka* 7. SS *divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 123, str. 479—493.

artiljerija pridata je 2. i 6. bataljonu. Bataljoni su lako uspjeli da u toku noći potisnu neprijatelja iz Luga prema Sćitu i Prozoru. To su bili dijelovi 1. bataljona 6. ustaške brigade, koje su Nijemci tu ostavili dok su svoje snage povukli čim je pao mrak.[45]

U noći između 17. i 18. juna neprijatelju je stigla pomoć. Kamionima su prebačeni iz Kupresa dijelovi 2. bataljona 13. puka. Oko 9 časova 18. juna neprijatelj je krenuo niz dolinu Rame, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova. Borba je bila oštra. Bataljoni 1. brigade uspjeli su da održe položaje.

Neprijatelj je od Prozora prema selu Blace brzo nastupao pod zaštitom magle. A kada se magla podigla njegov streljački stroj našao se neposredno blizu položaja 1. bataljona. Bataljon ga je jakom vatrom natjerao na povlačenje prema Prozoru. Tako bataljoni 1. brigade toga dana nijesu dozvolili neprijateljskim kolonama da se spoje u dolini Rame.[46] Ali neprijatelj nije napadao naročito uporno, jer je i želio da se brigada zadrži na tim položajima.

Dok je 1. brigada vodila borbe u dolini Rame a 13. proleterska prema Gornjem Vakufu, jake neprijateljske kolone pojavile su se od Fojnice, na liniji Pogorelec — Zec planina, i od Ostrošca i Rame prema Solakovoj Kuli.

Prva proleterska divizija našla se potpuno okružena, i to na vrlo malom i za odbranu nepodesnom prostoru, čiji je prečnik iznosio manje od 15 km.

Kada je vidio da je neprijatelj pravcem od Fojnice izbio na dominantne visove, štab 1. divizije je brzo reagovao. Utvrdivši da se jedinice mogu naći u još težoj situaciji predložio je Vrhovnom štabu da mu odobri prelazak preko pruge Sarajevo — Konjic. Taj prijedlog je ponovio i sjutradan, kad je situacija postala još teža, ali Vrhovni štab nije dao saglasnost, ističući potrebu da divizija ostane na toj teritoriji, da bi onemogućila neprijatelju slobodno korišćenje komunikacija prema moru.[47] Stabu divizije tada nije preostalo ništa drugo nego da pokuša da manjim manevrima izbjegava udare neprijatelja. Zbog toga je odlučio da jedinice koje su se nalazile istočno od Prozora hitno prebaci na planinu Vraniću, odakle bi, poslije najnužnijeg odmora, izvršile pokret u najpovoljnijem pravcu. Hitno je uputio 3. krajišku brigadu prema Vitreuši, trg. 1911, da razbije neprijatelja koji je već izbio na planinu Zec i da sa tog pravca obezbijedi izvlačenje svih drugih dijelova divizije prema visovima Vraniće. Takođe je naredio 13. proleterskoj brigadi da

> »19. o.m. do mraka po svaku cijenu mora zadržati položaje prema G. Vakufu u cilju obezbjeđenja pokreta koloni Štaba divizije, divizijske bolnice i 1. proleterske brigade«.[48]

[45] *Izvještaj odjela Ministarstva oružanih snaga NDH,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 143, str. 545.

[46] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 70, str. 276.

[47] V. Sćekić, *Borbe 1. proleterske divizije u junu 1944. godine,* VIG br. 5/1961.

Prva proleterska brigada, koja je krajem dana uvidjela da se radi o jačim napadima neprijatelja, povukla je bataljone i skratila front da bi pružila efikasniju odbranu i bila zbijenija za eventualni protivnapad ili za izvlačenje iz obruča. Na liniji Here — Konjska kosa — Bukva — Cepina ostavljeni su 1, 3. i 4. bataljon i »Garibaldi«, a 2, 6. i Inžinjerijski bataljon zadržani su u rezervi.[49]

Brigada je naređenje štaba 1. divizije za izvlačenje dočekala pripravna. Dva bataljona iz rezerve, 2. i 6, hitno su upućeni da zaštite divizijsku bolnicu. Glavnina brigade, koja je i u toku noći vodila borbu, uspjela je da se pred zoru 19. juna odlijepi od neprijatelja.

Brigada se kretala pravcem Kuti — Dolovi — Vrelo — Zvršće — Lisina — Kamena ravan — Valice — Crkvice — Podborovac — Sarajevska vrata — Suho jezero — Smiljevačka kosa. U zaštitnici je bio 1. bataljon. Obezbjeđivao je kolonu sve dok nije prošla kroz položaje 13. proleterske. Marš-ruta je vodila uz strme planinske strane, sa nadmorskom visinom od oko 800 m, do vrhova Vraniće, iznad 2 100 m.

Brigada je maršovala čitav dan i pred noć izbila na položaje u rejonu Smiljevačka kosa — Krstac — Podborovac — Sarajevska vrata. Stab brigade je stalno požurivao kolonu, da neprijatelj ne bi prije nje izbio na Vraniću, čak je i naredio da »pri diobi hrane ne smije se izgubiti ni jedan minut«.[50] Treća brigada je izbila istočno od 1, u rejon Vrata — Tikva — Luka, a 13. proleterska u rejon Bela gomila — Vrla — Crvena zemlja — Korita — Zlatno guvno.

Citava 1. divizija prikupila se na vrhovima Vraniće, obezbjeđujući se sa svih pravaca. Stab divizije je naredio da se sve jedinice sklone u šumu, da se ne lože vatre i da se konji vežu. Neprijateljska avijacija je bila aktivna i trebalo joj je onemogućiti da otkrije diviziju.

Neprijatelj je nastavio da napada jakim snagama sa svih pravaca. Njegove kolone od Gornjeg Vakufa, Prozora i Solakove Kule brzo su nadirale kroz šumu i uz potoke ka vrhovima Vraniće. Prvi bataljon je sa Podborovca primijetio neprijatelja, koji se od izvorišta Vrbasa preko Kozica ustremio ka centru rasporeda 1. divizije. Jedno puškomitralješko odjeljenje upalo je u neprijateljev raspored i odmah je uništeno. Zatim je počela borba u šumi, na bliskom odstojanju. U njoj su najprikladnija oružja bile bombe i mašinke. Bataljon je uspio da spriječi prodor neprijatelja ka vrhu Vraniće.

Neprijateljske kolone su istom žestinom napadale i na položaje 3. i 13. brigade. Njihova artiljerija i minobacači stalno su djejstvovali. Na Vitreušu je došao i komandant 13. puka 7. SS divizije, da bi pospješio napad svog puka.[51] Dvije neprijateljske kolone, koje su iz Fojnice išle prema Vranići, zaustavila je 7. krajiška brigada 10. divizije.

Oko ponoći 20. juna, čitava 1. divizija našla se u izuzetno kritičnoj situaciji, težoj nego ikada do tada, stisnuta i gotovo opkoljena na vrhovima Vraniće. Neprijatelj je napadao sa devet pravaca, uz

podršku artiljerije i avijacije. Bilo je nemoguće opstati na Vranići. Zato je štab 1. divizije, te iste noći, 21. juna u 1 čas, donio odluku da se sve jedinice, u najvećoj tajnosti hitno prebace kroz šumu, preko komunikacije Travnik — Gornji Vakuf, a zatim, prema situaciji, nastave proboj u najpovoljnijem pravcu.[52] Prva i 3. brigada i pri-štapske divizijske jedinice maršovale su u jednoj koloni, pravcem Sarajevska vrata — Smiljevačka kosa — Javorovača — Kamenjača — Mokra ravan. U prethodnici je bila 1. brigada. Trinaesta prole-terska brigada išla je lijevo od glavne kolone, prešla i porušila cestu kod sela Knežev Grob i uputila se na Radovan planinu, obez-bjeđujući glavninu divizije od Gornjeg Vakufa.[53]

Prva proleterska brigada i dijelovi divizije još prije zore roki-rali su se u šume Runjevice i Javornjače. Treća krajiška brigada pod borbom se povlačila za kolonom 1. brigade, štiteći glavninu di-vizije. Oko podne su sve jedinice izbile na Mokru ravan i Luške staje. Poslije kraćeg odmora 1. proleterska je izbila na cestu Travnik — Rostovo i postavila obezbjeđenje za prolazak glavnine divizije. Bataljoni u obezbjeđenju porušili su cestu, postavili prepreke i mine. U toku noći neprijatelj nije napadao. Domobranske posade u Ro-stovu, Sebešiću i selu Laze strahovale su od partizana i izvještavale da su nakon duže žestoke borbe odbile napade partizana,[54] iako ih niko nije napadao. Do zore 22. juna sve jedinice 1. divizije stigle su na odredišta: 1. brigada se okupila na Bašarinac polju, 3. brigada prema Crnom vrhu i 13. brigada na Radovan planini.

Stab 1. divizije je, poslije konsultacije sa prisutnim članom štaba 1. korpusa i Vrhovnog štaba, odlučio da brigade predahnu na dostignutim položajima i organizuju izviđanje. S obzirom da terito-rija Bašarinac polja nije bila pogodna za duže zadržavanje, jer je okružena komunikacijama koje motorizovani neprijatelj može dobro iskoristiti, štab 1. divizije je odlučio da se 1. proleterska brigada, sa štabom divizije, štabom korpusa, divizijskom bolnicom i pratećim bataljonom Vrhovnog štaba, prebaci preko komunikacije između Turbeta i Komara, a onda sjeverozapadno od planine Vlašića, 13. proleterska brigada preko komunikacije Bugojno — Gornji Vakuf, a 3. krajiška brigada da ostane na tom terenu.[55]

Komandant 7. SS divizije, čim je uvidio da su se jedinice 1. di-vizije ponovo izvukle, stvara novi plan za njihovo okruženje. On dobro procjenjuje da je teren u trouglu između Travnika, Donjeg i Gornjeg Vakufa, pogodan za to. U vrijeme kad se 1. proleterska divizija pripremala za prelazak komunikacije Travnik — Gornji Va-kuf, komandant 13. puka 7. SS divizije održao je u Gornjem Vakufu sastanak sa komandantima bataljona, a zatim je 2. bataljon tog puka, bez komore, kamionima prebačen u Oborke, na cestu Turbe — Donji Vakuf radi spriječavanja prodora 1. divizije preko Komara i

[52] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 26, đ. 82, str 307.
[53] *Izvještaj štaba 13. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 29, str 139—144.
[54] *Bojna relacija brzog zdruga,* Zbornik, t. IV, kj. 26, d. 156, str. 586—591.

sadjejstva drugim jedinicama 13. SS puka i izviđačkog odreda 7. SS divizije, koji će napadati od Rostova, Gornjeg Vakufa i Bugojna.[66]

Jedinice 1. divizije odmah su organizovale izviđanje na pravcima određenim za proboj. Bile su u znatno nepovoljnijem položaju od neprijatelja, jer njihova obavještajna služba nije uspjela ništa da dozna o njegovim namjerama i pokretima. Sve se svelo na izviđanje. A izviđači su mogli primijetiti neprijatelja kada krene, pa takva obavještenja često ne koriste mnogo.

Rano ujutro 23. juna 1. proleterska brigada je krenula sa Bašarinac polja prema cesti Turbe — Komar. Koloni se priključila i divizijska bolnica. Treći i 2. bataljon išli su naprijed, da izviđaju i obezbjeđuju prelazak kolone preko ceste. Tek što su odmakli kilometar-dva sreli su se, na liniji Smrekova kosa — Grad sa ojačanim 2. bataljonom 13. SS puka, koji je u rasvit krenuo sa Komara u susret jedinica koja je nastupala od Rostova. U šumi je došlo do borbe u susretu. Neprijatelj je otvorio vatru iz malih minobacača, tromblona i automatskih oruđa. Sa Komara ga je podržavala baterija topova. Borbu je započeo 3. bataljon, ubrzo mu je pritekao u pomoć 2, a malo kasnije je pristigao i 4. bataljon. Ječala je šuma od eksplozija bombi i mitraljeskih rafala. Bataljoni nijesu dozvolili neprijatelju da prođe ka bolnici i štabu divizije. Nijemci su očekivali svakog časa da će njihove snage koje su napadale sa druge strane, od Rostova, udariti u leđa partizanima i da će tu konačno i biti kraj 1. proleterske divizije. Borba je trajala nesmanjenom žestinom čitav dan. Bataljoni 1. proleterske brigade nijesu ni stopu odstupili. Bombe i kratki rafali na bliskom odstojanju i pojedinačno snajpersko gađanje bili su glavni način borbe.[57]

Dok su se tu vodile oštre borbe pojavile su se neprijateljske kolone od Donjeg Vakufa i Bugojna, uz rijeku Vitinu, ka Bašarinac polju. Stab brigade je prema njima isturio 6. i »Garibaldi« bataljon. I tamo se razvila teška borba. Bataljoni su čvrsto držali položaje iako su gubici bili veliki. Stab brigade nije imao rezerve, jer je 1. bataljon obezbjeđivao pravac od Travnika, a bivši Inžinjerijski bataljon nije bio još osposobljen za ovakve borbe.

U isto vrijeme, na položaje 3. krajiške brigade napadala je jaka neprijateljska kolona iz Rostova. Ta kolona je nastojala da se probije na zapad, presiječe jedinice 1. divizije i spoji se na Bašarinac polju sa kolonom koja je nastupala od Komara. Treća krajiška brigada je uspjela da održi položaje. I 13. brigada je vodila čitav dan borbu sa dvije neprijateljske kolone koje su nastupale od Gornjeg Vakufa.

O žestini borbi vođenih tog dana slikovito govore izvještaji komandanata brigada. Komandant 1. brigade je napisao:

»Situacija ovog dana na sektoru Crni vrh — Bašarinac polje postala je za naše jedinice vrlo ozbiljna, što su uglavnom shvatili svi borci i rukovodioci i ovog dana i poslednji naš borac uložio je sve napore i trud da se dotadanji sektor održi do noći, stvori mogućnost za izvlačenje jedinica iz takve

[56] Isto kao pod 43.
" »Tri godine Prve proleterske divizije«, str. 245.

situacije. .. Ove borbe i napori, po mom mišljenju, mogu se ravnati sa do sada najtežim borbama i naporima, ako ne i više.«[58]

»Borba počinje u 6, a završava se u 21 čas. Jednovremeno napada 1. brigadu od Donjeg Vakufa i Bugojna. Meci ispaljeni na 1. brigadu padaju u naš borbeni poredak i obratno. Ovo je najkrvavija borba 3. brigade i u njoj nije ni korak ustupila«, piše komandant 3. krajiške proleterske brigade.[59]

Bašarinac polje ostalo je u sjećanju boraca 1. proleterske kao jedno od njenih najkrvavijih ratnih poprišta, koje se može uporediti sa onim kod Kalinovika, na Drini, na Zlatnom boru, Borovnu i Bavanu. Više od 60 boraca izbačeno je toga dana iz stroja 1. proleterske brigade. Ali i Nijemci su imali velikih gubitaka. Izgledalo je kao da bar po jedan mrtav ili ranjen Nijemac leži pored svake bukve u šumi gdje je vođena glavna borba.

Prva divizija se ponovo našla u gotovo beznadežnoj situaciji. Stab 1. divizije, poslije konsultacije sa prisutnim dijelom štaba korpusa i članom Vrhovnog štaba, odlučio je da vrati diviziju na Vraniću, ali ne istim putem. Divizija je izvela vješt manevar, i pošla glavninom prema Travniku, glavnoj bazi neprijateljskih jedinica, upravo tamo gdje joj se neprijatelj najmanje ili uopšte nije nadao. Po noći su se 1. i 3. brigada i prištagski divizijski dijelovi odlijepili od napadača. Bataljoni su se postepeno izvlačili i uključivali u kolonu, dok su njihove zaštitnice i dalje zadržavale napadače.

Da bi se lakše odvojila od neprijatelja 1. proleterska brigada se poslužila lukavstvom. Bataljoni su naložili velike vatre na proplancima pored položaja na kojima su se nalazili. Možda je neprijatelj očekivao da će tu i sjutradan zateći proletere.

Trinaesta brigada nije uspjela da se prebaci preko Vrbasa i vratila se, preko ceste Travnik — Gornji Vakuf, na Vraniću.[60]

U zoru je neprijatelj pošao u napad. U 3,15 časova 24. juna, komandant istočne i zapadne njemačke kolone izvijestili su komandanta 7. SS divizije da su se spojili, ali »bez dodira sa neprijateljem«.[61] Sličan je bio izvještaj komandanta ustaškog brzog zdruga:

> »Njemački djelovi natjerali su odmetnike na prostor oko polja Bašarinac i pokušali ih zaokružiti i uništiti. Odmetnici uspjeli su probiti obruč«.[62]

Glavnina 1. divizije je prešla cestu u dvije kolone. Prva proleterska brigada je nastupala u lijevoj koloni, blizu Travnika, pravcem Zvonovi — Turalići — Duboka. Poslije izbijanja na cestu brigada je postavila jaka obezbjeđenja prema Travniku i Rostovu. U toku noći naišla je manja neprijateljska kolona iz Travnika. Prvi bataljon, sa minerskim odjeljenjem, koji je obezbjeđivao brigadu sa te strane,

[58] *Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 32, str. 149—166.

59 *Obavještenje komandanta 3. krajiške proleterske brigade,* Zbornik, r-IV, knj. 26, d. 103, str. 380.

«0 Isto kao pod 53.

[61] Isto kao pod 43.

uništio je jedan kamion i rastjerao miliciju koja mu je došla u pomoć. I 3. krajiška brigada je lako prešla cestu.

Brigada je 24. juna izbila u šume Palike i Jelovca. Tu su jedinice zastale, jer je ponestajalo snage poslije teških borbi prethodnog dana i iscrpljujućeg marša. Brigada je obezbjeđivala prolaz divizijske bolnice, koja se sporije i teže kretala, i ostala u zaštitnici.

Guste šume Kruščićke planine omogućile su brigadi da se malo odmori i zakloni od izviđanja iz vazduha. Ali pružala se mogućnost za iznenađenje u šumi. Neprijatelj se u poslednje vrijeme pojavljivao i tamo gdje se najmanje očekivao, pa je brigada bila vrlo obazriva. Kada je izbila kod Busovačkih staja prethodnica je primijetila neprijateljsku kolonu od Busovače. Došlo je do borbe u susretu. Poslije dvočasovne borbe 6. bataljon je natjerao u bjekstvo dijelove domobransko-ustaškog brzog zdruga."[3] Treća krajiška brigada popela se na Vraniću prije podne 25. juna i produžila ka Zec planini. Za njom su se kretali divizijska bolnica, štab divizije, štab 1. korpusa i prateći bataljon Vrhovnog štaba, a pridružila im se i 13. brigada.

Oko 15 časova 25. juna, u vrijeme kada je prolazila kolona bolnice pored planinskog jezerceta ka Sarajevskim vratima izviđački odred 7. SS divizije izbio je na najviše vrhove Vraniće i opasno zaprijetio da uništi bolnicu i odsiječe 1. proletersku brigadu od 3. i 13. brigade, zatvarajući jedinu stazu koja je vodila u tom pravcu. Stab korpusa i štab 1. divizije hitno su poslali prateći bataljon Vrhovnog štaba da zaustavi Nijemce. Ali je on bio nedovoljan da otkloni opasnost. Tada je naređeno 1. proleterskoj brigadi da što prije uputi bataljone na Krstac i Smiljevačku kosu i obezbijedi prolazak kolone. Bataljoni su trčećim korakom, pored kolone bolnice, jurili da što prije izbiju na kose. Drugi bataljon je podilazio uz strme stijene, stalno se nalazeći »u mrtvom uglu«, tako da mu neprijatelj nije mogao spriječiti dolazak. Blagovremeno je stigao u pomoć pratećem bataljonu i čvrsto zasjeo na Sarajevskim vratima i Krstaču. Uskoro je i 1.^ bataljon posjeo Smiljevačku kosu.

Neprijatelj je nastojao da ovlada tim visovima. Došlo je do teške borbe. Neprijatelj je nastupao kroz šumu. Sa njene ivice je polazio na juriš, uz jaku podršku artiljerije i minobacača. Ali artiljerijska vatra nije bila efikasna. Teško je bilo pogoditi same vrhove kosa na kojima su se nalazili borci bataljona 1. brigade. Granate su ih prebacivale i padale daleko iza položaja bataljona. Od šume u kojoj se nalazio neprijatelj do položaja 1. i 2. bataljona bilo je samo stotinak metara, taman dovoljno da borci kose njemački streljački stroj kad krene na juriš. Nijemci su bili primorani da se vrate u šumu. To se ponavljalo nekoliko puta. Neprijatelj je ispalio ogromnu količinu metaka, mina i granata, a bataljoni su i dalje držali svoje položaje. U toku pet časova, koliko je bilo do noći, Nijemci su osam puta jurišali i svaki put su bili primorani da se vrate. U tom odsudnom trenutku 1. i 2. bataljon su uspjeli da održe položaje i omoguće bolnici i brigadi da prođu ispod samih vrhova na kojima se vodila borba. Pred noć je začelje kolone prošlo. Tada su i borci 1. i 2. ba-

taljona, prolazeći pored jezera, mogli da skvase usne ispucale od žeđi i borbi na vrhu kamenjara, gdje ih je sunce nemilosrdno pržilo cijelo junsko poslije podne jednog od najdužih dana u godini.[04] To je bio veliki uspjeh. Brigada je pristigla glavninu divizije, obezbjeđujući se prema Vranići. Nijemci nijesu napadali idućeg dana prema Zec planini, gdje su se koncentrisale sve jedinice 1. divizije. Pojačanja im nijesu bila stigla, a komandant 7. SS divizije nije vjerovao da se čitava 1. divizija sa Bašarinac polja vratila na Vraniću, te je držao jake snage na cesti Turbe — Donji Vakuf.

Treći prelazak preko komunikacija Sarajevo — Konjic

Položaje 1. divizije, okupljene na visovima Zec planine, i dalje je bio veoma težak, mada su na Zec planini bili i dijelovi 10. krajiške divizije, koji su joj dobro sadjejstvovali. Zarobljeni Nijemci su potvrdili da je 7. SS divizija dobila zadatak da se ne odvaja od 1. proleterske divizije. Ta divizija se nije angažovala protiv drugih jedinica NOVJ, osim što se branila ako je bila napadnuta, ali se zato s poznatom njemačkom upornošću okomila na 1. proletersku diviziju koja njenom komandnom kadru nije više bila samo cilj koji treba uništiti, već i opsesija u teškom ratničkom nadmetanju i nadmudrivanju.

Nijemci su se prebacivali sa položaja na položaj, postavljali zasjede i nekako tačno usmjeravali napade na glavninu divizije. To su mogli postići jedino na osnovu tačne obaviještenosti o odlukama njenog štaba i pokretima njenih jedinica. Stab 1. divizije je zaključio da mu je neprijatelj otkrio šifru radio-veze, pa ju je 25. juna promijenio, smanjio radio-saobraćaj i dao svim jedinicama i štabovima šifrovane nazive.[65] Smanjenje radio-saobraćaja odmah je urodilo plodom. Neprijatelj je ostao bez podataka i zastao dok otkrije šta se to dogodilo.

Neprekidne i teške borbe, veliki gubici, nošenje ranjenika, slaba ishrana i nespavanje, iscrpjeli su jedinice. U 13. brigadi dva borca su umrla od iscrpljenosti, a 60 ih je bilo skoro nepokretno.[66] I u 1. i 3. brigadi bilo je mnogo iscrpljenih, koji su zaostajali na marševima. Pokrete i manevre divizije znatno je otežavala i velika bolnica. A bilo je rizično zadržavati se i dalje na tom terenu. Zbog toga je štab divizije, uz saglasnost štaba korpusa, odlučio da teže ranjenike, bolesnike, iscrpljene borce i dio teškog naoružanja ostavi kod 10. divizije, u kanjonu Kotlov do, a sa divizijom izvrši dalji prodor i odlijepi se od neprijatelja.

[84] Isto kao pod 58.
[05] P. Ivanović, »Tri godine 1. proleterske divizije«, str. 248.
Naređenje štaba 1. proleterske divizije, Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 6. — vidi napomenu 2, str. 28.

Teško je bilo ostaviti svoje ranjene i bolesne drugove iako je tu bila 10. divizija, ali drugog rješenja nije bilo. Teške ranjenike nije imao ko da nosi. Svaki sposoban borac bio je neophodan za očekivane odlučujuće borbe. Stab 1. divizije je imao povjerenje u 10. diviziju i znao da će ih štititi koliko bude mogla, ali radi samih ranjenika i bolesnika ostavio je Ziću Trninića, bivšeg komandira čete u 6. bataljonu, sa polučetom dobrih boraca, da čuvaju bolnicu.[67]

Bolnica je ostavljena u vrlo nepristupačnom predjelu, u šumi i u pećinama. Pećine su pronašli borci 17. brigade 10. divizije, koji su bili iz tog kraja i poznavali sva planinska skloništa, a narod im je bio privržen. Zbog toga se sa više sigurnosti računalo da će narod pomoći ranjenicima i iznemoglima da se oporave i vrate u svoje jedinice. *

Štab 1. divizije je odlučio da se sve jedinice prebace istočno od komunikacije Sarajevo — Konjic.[68] Prelazak pruge je izvršen između 27. i 28. juna, u tri kolone. Desno je bila 3. krajiška brigada, na odsjeku Podorašac — Dragočaj, u sredini 13. proleterska, na odsjeku Ovčari — Kanine, i lijevo 1. proleterska brigada, sa kojom su se kretali štab divizije, štab 1. korpusa i član Vrhovnog štaba, pokretni dio bolnice, prateći bataljon, na odsjeku između Raštelice i Tarčina. To je brigadi bio treći put da prelazi tu komunikaciju — u julu 1942, u februaru 1943. i sada.

Neaktivnost neprijatelja u toku 26. juna omogućila je jedinicama da se neometano prebace preko Zec planine i Pogorelice na Bitovnju. Tu su se malo odmorile i pripremile nešto za jelo. Savezнички avioni spustili su padobranima nešto municije i hrane, što je bilo više nego dobrodošlo. Jedino borci nijesu mogli da se naspavaju, jer su noći na visini od blizu 2 000 m bile veoma hladne, a tih dana je i kiša često padala.

Prva brigada se pripremila za prelazak preko pruge u najvećoj tajnosti. Zabranjen je svaki izlazak iz šume na čistinu. Danju 27. juna brigada se kretala kroz šume Bitovnje i u poslijepodnevnim časovima stigla do Crne Rijeke, kod Hajdučke luke, blizu željezničke pruge i ceste. Tu su se sve jedinice odmorile tri-četiri časa, pripremile hranu i izvršile raspored za prelazak preko komunikacija. Dolinom su prolazili vozovi i često se čuo pisak lokomotiva. Toga dana je savezничка avijacija bombardovala Sarajevo i mitraljirala objekte duž pruge Sarajevo — Konjic, što je u izvjesnoj mjeri dekoncentrisalo neprijatelja.

Junska noć je kratka, a okolni neprijateljski garnizoni blizu. Zato je trebalo što prije preći na drugu stranu. Brigada je prela-

* Neprijatelj nije otkrio bolnicu. Ranjeni su prezdravili, a iznemogli su se oporavili i došli u sastav brigade poslije mjesec i po dana.

[67] *Naređenje štaba 3. krajiške proleterske brigade,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 92, str. 339.

Kraj izvještaja 1. proleterske brigade, Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 32, str. 166.

žila u tri kolone. Lijevo, pored samog Tarčina, prolazili su 1. i 6. bataljon, koji su u isto vrijeme obezbjeđivali lijevi bok ostalih kolona. Bataljonima su pridata dva protivkolska bacača, 1. protivkolski top i dvije protivkolske puške, kao i odjeljenje minera, zaduženo za miniranje i uništenje ceste i pruge.

Desnu kolonu, prema Raštelici, sačinjavali su 2, 4. i 7. bataljon, ojačani odjeljenjem minera i protivtenkovskim puškama. Na tom pravcu zemljište je ispresijecano i dosta strmo tako da se neprijateljeva motorizacija mogla kretati samo cestom ili šinama. Zbog toga su sva protivtenkovska oruđa postavljena prema cesti.

Srednju kolonu sačinjavali su prateći bataljon Vrhovnog štaba, 3. i »Garibaldi« bataljon. U toj koloni su se kretali divizijska baterija topova, divizijska bolnica, štabovi divizije i korpusa i član Vrhovnog štaba.

Neprijatelj je, po ko zna koji put, opet bio potpuno iznenađen pojavom jakih partizanskih snaga na pruzi Sarajevo — Konjic. Bio je zbunjen, i kada je ućutala radio-stanica 1. divizije, organizovao je izviđanje komunikacija, tražio i čekao kod Gornjeg Vakufa, Prozora, Travnika i Rastova da se pojave »partizani sa srpom i čekićem na zvijezdi«.

Prugu su obezbjeđivale ustaško-domobranske jedinice 2. gorskog zdruga (brdske brigade) i tri oklopna voza. U Tarčinu su se nalazili štab 1. bataljona 9. puka i jedna četa domobrana. Ostale tri čete nalazile su se u Pazariću, Hadžićima i na Ivan-sedlu.[09] Sve u svemu — slabe snage da spriječe prelazak kolone 1. proleterske brigade.

Sve tri kolone 1. brigade neprimijećeno su izbile na prugu i cestu. Lijeva kolona je naišla na vod domobrana i razjurila ga. Pred zoru, kad je kolona već prešla prugu, komandant 1. bataljona Vojo Abramović, »đavo mu nije dao mira«, organizovao je demonstrativni napad na Tarčin. Dijelovi bataljona upali su u Tarčin i izazvali neprijatelja »da se brani«. Bataljon je zaplijenio poveću količinu cigareta, koje su neki borci nazivali »dopunskom municijom«. Domobrani iz Tarčina tražili su pomoć iz Raštelice. U međuvremenu je iz Raštelice upućen oklopni voz prema Tarčinu. Kretao se oprezno i kad je naišao na zasjede otvorio je jaku vatru iz topova i mitraljeza. Zasjeda je bila dobro postavljena i uspjela je da ga ošteti vatrom iz protivtenkovske puške. Domobrani priznaju da nijesu mogli spriječiti prolaz partizana. U izvještaju 3. čete oklopnih vozova stoji da je »stroj zapaljen požarnim bombama, a sam stroj je teško oštećen«.[70] Slično je izvijestio i komandant 2. domobranskog zdruga u izvještaju od 28. jula:

> »Partizanska divizija u jačini od oko 5 000 naoružanih sa mnogo strojnog oružja prešla je prugu na istok.«[71]

Prva proleterska brigada je prešla prugu prije zore 28. juna i već oko 8 časova izbila u selo Hranisavu, u podnožju Bjelašnice. Pred

6» *Bojna relacija 2. gorskog zdruga,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 171, str. 673—679.

njom se otvarao širok manevarski prostor, planine bez komunikacija pogodnih za kretanje neprijateljske motorizacije. Brigada više nije žurila, iako je nastavila marš prema Umoljanima i Lukavcu. Na Bjelašnici je naišla na čobane sa mnogo stoke. Jedinice su bile korektne prema čobanima koji su borcima nudili mlijeka i sira — da piju i jedu koliko mogu.

Komunikaciju Sarajevo — Mostar također su prešle 3. i 13. brigada. Tada se 1. divizija, napokon, otkačila od neprijateljske ofanzivne grupe, izbila na novu teritoriju i našla se u povoljnijoj situaciji za izvršavanje novih zadataka. Stab 1. divizije odmah je izdao naređenje[72] da se jedinice odmore i dobro nahrane. Time je završen period teških borbi od Mrkonjić-Grada do Vraniće, Komara i Zec planine.

*

* *

Borbe započete desantom na Drvar 25. maja, u ratnoj literaturi, istoriji i uspomenama boraca nazvane su »sedma ofanziva«. Ta ofanziva obuhvata drvarsku operaciju i borbe koje su poslije nje vodili 1. proleterski, 5. i 8. korpus. Pritisak neprijatelja na 5. i 8. korpus prestao je ubrzo poslije odlaska Vrhovnog štaba u Italiju. Jedino su nastavljene borbe, uglavnom protiv 1. proleterske divizije, koja se našla u rejonu komunikacija koje vode ka centralnom dijelu Jadrana.

Borbe u toj ofanzivi ubrajaju se u najteže borbe koje je 1. brigada vodila, naročito one kod Mliništa, na Lisini, kod Prozora, na Vranići i na Bašarinac polju. Preko njenih položaja neprijatelj nije uspio da prodre u Drvar.

Žestina borbi u toj ofanzivi vidljiva je i po broju poginulih i ranjenih boraca. U njima je 1. proleterska brigada izgubila gotovo dva puta više boraca u neposrednoj borbi, nego u bici na Sutjesci. Više od 360 boraca 1. proleterske brigade poginulo je za mjesec dana borbi od Mliništa do Zec planine. Na kraju te neprijateljske ofanzive nijedna komanda čete u brigadi nije bila kompletna. Brojno stanje brigade smanjeno je gotovo za trećinu. Bilo je i mnogo više iznemoglih nego u bici na Sutjesci. Veliki broj automatskog oružja bio je gotovo neupotrebljiv, jer su im cijevi, zbog velikog broja ispaljenih metaka, bile progorjele i proširene, te im je preciznost gađanja znatno smanjena.

Divizija je napravila nekoliko smjelih i odlučnih manevara, ali oni su uglavnom bili nametnuti nuždom, izvedeni u trenucima velike i neposredne opasnosti. Sa velikim zakašnjenjem je procijenjena namjera neprijatelja i donijeta odluka za širi manevar. Štab 1. brigade uvidio je to blagovremeno i predlagao štabu divizije da donese perspektivnije rješenje.[73] Ali to nije zavisilo od njihove volje.

[72] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 26, d. 104, str. 383.

U strategijskoj rezervi Vrhovnog štaba

Težak umor osjećao je svaki borac. Cim je pruga pređena i na domaku bile šume Bjelašnice, kolona je počela da se sporije kreće. Nastalo je neko opuštanje poslije velike napetosti i trebalo je mnogo napora da se jedinice ponovo srede. Od svega je najpotrebniji bio odmor. Ali sela na padinama Bjelašnice nijesu bila najpogodnija za duže zadržavanje. U selima je postojala organizovana muslimanska milicija. Ona nije predstavljala neku veću vojničku snagu, ali je mogla obavijestiti Nijemce ili ustaše o kretanju divizije, eventualno poslužiti za vodiče jačim snagama ili trupovima neprijatelja. A i nije bilo u duhu proleterskih jedinica da se duže odmaraju, pogotovu ako postoje mogućnosti za ofanzivu.

Na tom terenu, ispred brigada 1. divizije nalazili su se dijelovi 8. posadne brigade NDH iz Sarajeva: u Trnovu su bile dvije čete 3. bataljona, u Goraždu 5. bataljon sa preko 1 000 vojnika i u Ustikolini 6. bataljon, takođe sa preko 1 000 vojnika.[74] Oko Kalinovika i Uloga i na Jahorini nalazile su se grupe četnika.

Stab 1. divizije donio je 1. jula odluku da divizija likvidira sva neprijateljska uporišta do Drine. Divizija je žurila da raščisti teren oko Kalinovika i osposobi aerodrom preko kojega bi, u Italiju, upućivala na liječenje teže ranjenike i od saveznika dobijala pomoć.[75] Prva brigada je dobila zadatak da likvidira neprijatelja oko Trnova i Dobrog Polja, poruši komunikacije i obezbjeđuje Kalinovik i okolinu sa pravca od Sarajeva, a 3. i 13. proleterska brigada da razjure četnike i oslobode Kalinovik.

Sa Bjelašnice, iz Umoljana i Lukavca brigada je krenula prema Trnovu. Bataljoni su uz put rastjerali muslimansku miliciju i rano ujutro 30. juna izbili kod sela Dujmovića, Ledića i Sabanaca. Napad na neprijatelja u Trnovu bio je planiran za 2. juli. Ali su domobrani iz Trnova, čim su saznali da im se približava 1. proleterska brigada, odmah pobjegli. Brigada je bez zadržavanja nastavila prema Trnovu i dva dana prije određenog vremena izbila na liniju Grab — Ilovica, sjeverno od Trnova. U Trnovu je zaplijenjeno 2 500 kg žita. Prema Sarajevu je isturen 3. bataljon, u visini sela Grab, a 6. bataljon u selu Ilovice. Prvi i »Garibaldi« bataljon rastjerali su četnike prema Dobrom Polju, a 2. i 4. bataljon zadržani su kao rezerva istočno od Trnova.

Neprijatelj je planirao novi pohod na 1. diviziju. Avioni su bombardovali sela oko Trnova. Jedna bomba je pala daleko od sela, u šumu, gdje je ubila 3 i ranila 6 boraca 1. bataljona. Takođe je i neprijateljeva artiljerija bila aktivna. Sa položaja kod sela Kijeva i Jablanice tukla je položaje 3. i 6. bataljona. Uz jaku podršku artiljerije 3. i 4. bataljon 8. posadne brigade domobrana pokušali su da povrate Trnovo. Stab 1. brigade ubacio je u borbu 2. i 4. bataljon iz rezerve. Zajedno sa 6. bataljonom oni su razbili neprijatelja i od-

Bojna relacija 8. posadnog zdruga, Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 180, str. 708—714.

bacili ga prema Sarajevu. Treći bataljon je ofanzivno djejstvovao preko Crnog vrha, prema Trebeviću.

Slijedećeg dana neprijatelj je promijenio taktiku. U glavnoj koloni bili su dijelovi 7. SS divizije, a domobrani su im obezbjeđivali krila prema Treskavici i Jahorini.[76] Njihov napad je podržavala artiljerija. Prva brigada nije htjela da prihvati borbu i povlačila se sa položaja na položaj. Neprijateljska glavna kolona uspjela je 2. jula da uđe u Trnovo, ali nije smjela zanoćiti u njemu. Povukla se, a brigada je ponovo ušlo u Trnovo, ali ga je zadržala samo kratko vrijeme.

Blizu Trnova uhvaćena je veza sa 17. istočnobosanskom divizijom, čija se glavnina nalazila na desnoj obali Drine.[77] To je bilo veoma značajno za 1. diviziju, jer je poslije odvajanja od 6. ličke divizije kod Kupresa i 10. krajiške na Vranići, bila sama, a dobila je i podrobna obavještenja o stanju na terenu i rasporedu neprijateljskih jedinica.

Štab 1. divizije je odustao od namjere da diviziju duže zadržava u Kalinoviku i okolini. Nije to više ni bio pogodan teren za duže zadržavanje jedinica.* Mjesto toga postepeno je pomjerao brigade ka Drini, prema direktivi Vrhovnog štaba da se divizija primakne Srbiji. Trinaesta proleterska brigada i dijelovi 3. brigade prešli su Drinu u Foči i upućeni prema Goraždu i Cajniču. Glavnina 3. brigade zadržana je na lijevoj obali Drine, prema Ustikolini. Prva proleterska brigada se postepeno povlačila od Trnova i u isto vrijeme štitila glavninu divizije u dolini Drine.

Neprijatelj je nastavio aktivnost prema 1. proleterskoj diviziji Želio je da spriječi

»dalje uzmicanje 1. proleterske divizije preko linije Ustikolina — Foča«,[78] ali je ipak izbjegavao jače sudare.[79]

Na položaje 1. proleterske brigade napadala je jedna kolona domobrana od Prače, druga od Trnova. Drugi, 3, 6. i »Garibaldi« bataljon vodili su 3. jula čitav dan borbu oko Kremenca, k. 1496, Mazdina i Jabuke. Prvi i 4. bataljon zatvarali su pravac prema Jabuci i Previli i odbacili su neprijatelja. Borbe su više ličile na prepucavanje nego na pravi okršaj. Neprijatelj je nastojao da jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom oslabi odbranu partizanskih jedinica i tek onda pođe u napad prema Foči. Bataljoni su primijetili da su neprijateljske kolone brojčano veoma jake — jedna oko 1 000, a druga oko 2 000 vojnika,[80] pa su se zadovoljile da ih dočekaju, tuku, razbiju i vrate.[81]

* Bilo je predviđeno da se tu vrati komandant 1. proleterskog korpusa Koča Popović, ali je on u međuvremenu postavljen za komandanta Glavnog štaiba za Srbiju.

™ Isto kao pod 74.

[77] *Izveštaj štaba 17. NOU divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 62, str. **281—288.**

[7®] *Izvještaj operativnog odjeljenja Ministarstva oružanih snaga NDH,* Zbornik, t. IV, k. 27, d. 152, str. 615.

[79] *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712a, f. 6, d. 1.

[80] Isto kao pod 74.

Prva proleterska brigada držala je položaje na vododjelnici iznad Kolunske rijeke i Bistrice, na Kolunskom brdu, Jasiku i Ravnu.[9]" To su izvanredni položaji za odbranu na pravcima prema Foči, za osmatranje, za razvijanje diverzantskih aktivnosti i, za slučaj potrebe, za izvlačenje u pravcu Zelengore. Brigada je djejstvovala ofanzivno prema komunikacijama Goražde — Ustikolina i Sarajevo — Kalinovik, kao i na pojedine usamljene neprijateljske posade.*[1] Odmah je uputila 1. bataljon da u sadjejstvu sa 3. krajiškom brigadom napadne Ustikolinu. Bataljon je brzo nastupao i upao u Ustikolinu iz koje se neprijatelj bio povukao u Goražde čim je pao mrak.

Štab divizije je odustao od prvobitne namjere da organizuje odbranu na lijevoj obali Drine i sve jedinice je prebacio na njenu desnu obalu. Prva brigada je prešla Drinu preko mosta u Foči još u toku 4. jula i do noći izbila u sela Orahovicu i Boljerodinu.

Dirljiv je bio susret sa Fočom. Kroz Foču su prolazile različite vojske i svaka je ostavila neki trag. Brigadu su za Foču vezivale uspomene na Igmance, na prijem bataljonskih zastava, na organizovanje narodne vlasti, na kulturno-prosvjetni rad, na borbe oko Foče, a iznad svega na omladince koji su iz Foče i okoline bili njena prva veća popuna. Od njih je stvorena i Omladinska četa 3. bataljona, četa od šezdesetak dječaka, koji su brzo morali odrasti, dječaka koji su umjesto klikera i lopte učili da pale fitilje razornih bombi i da se bore protiv onih koji su im oteli djetinjstvo. Sada su se vratili u rodni kraj. Mnogo toga su imali da kažu svojim najbližima, ako su ih našli žive. A mnogi nijesu. Ubijeni su ili otjerani u logore. Ali ni mnogi omladinci nijesu došli. Ostali su duž borbenog puta 1. proleterske, pa i tu, na domaku Foče, na Drini, Zlatnom boru, Borovnu, Balinovcu i Miljevini. U ratu otvrdne srce i izdrži gotovo nemoguće. Ali i zatreperi poput strune za onim što se voli ili želi. Omladinci su se ponijeli dostojanstveno, kao veliki ratnici. Ponovo su se oprostili od svog kraja i svojih najbližih, da bi nastavili započeti proleterski put.

Pošto je prošla kroz Foču brigada je slijedećeg dana nastavila marš u dvije kolone i 6. jula poslije podne izbila u Boljaniće, Kovač, Metaljku i Podblaće. Tu se zadržala desetak dana, obezbjeđivala se od Pljevalja i rastjerala četnike. Na tom terenu je bila dobro organizovana narodna vlast, ali je bilo i dosta četnika. Bili su drski, napadali iznenadno i potom bježali u Pljevlja kod Nijemaca. Brigada je, u sadjejstvu sa jedinicama 17. divizije, temeljito čistila taj teren od četnika, čak do Rudog, sjeverno od Pljevalja. Ubijeno je pedesetak četnika. Ostali su se sklonili kod Nijemaca.

Po naređenju Vrhovnog štaba 1. proleterska divizija je 9. jula stavljena u strategijsku rezervu[84] i pod komandu 2. korpusa. Divizija je rasporedila 1. proletersku brigadu da zatvara pravac od Plje-

82 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 44.

83 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 8, str. 39—41.

84 *Knjiga depeša 1. proleterskog korpusa,* A-VII, k. 372, f. 1, d. 33.

valja, 3. krajišku prema Drini, a 13. proletersku u rezervi, u rejonu Meijaka, Brvenice i Kakmuža.

Štab 1. proleterske brigade rasporedio je 6. bataljon u sela Ladane i Ružno Brdo, da izviđa i zatvara pravac od Pljevalja, 3. bataljon na Glavici i Katunima, da zatvara pravac Pljevlja — Odžaci, a 2. bataljon u Kruševu i Gornjim Selima, kao njihovu rezervu. »Garibaldi« bataljon je na Hodžinoj glavi i Zekavicama zatvarao pravac od Pljevalja, a 1. bataljon je bio u Kijavama, kao njegova rezerva. U Kasićima je, u opštoj rezervi bio 4. bataljon, a 7. bataljon je obezbjeđivao sanitet u Vlahovićima.[85] Bataljoni su dobili zadatak da izviđaju prema Pljevljima, da vrše manje noćne napade i postavljaju zasjede na komunikacijama i pravcima neprijateljskih kretanja i da sadjejstvuju susjednim jedinicama.[86] Postupajući tako 2, 3. i 6. bataljon izvršili su 15. i 16. jula prepad na Pljevlja, razbili neprijateljske predstraže, ali se nijesu upuštali u jače borbe.

Brigada se 18. jula prebacila na područje Šarac — Mataruge — Obarde — Maoče — Kovren, da bi zatvorila pravac od Pljevalja i bila u povoljnijem položaju za vođenje akcija na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje. U Pljevljima su se nalazila dva bataljona Nijemaca iz planinskog puka divizije »Brandenburg«, a u okolini grada oko 500 četnika i oko 400 pripadnika muslimanske milicije.[87] Nijemci su imali posadu i na Jabuci, između Pljevalja i Prijepolja. Tamo su imali izrađene bunkere a okolo su ih obezbjeđivali četnici.

Brigada je na tom području ostala skoro mjesec dana. To je bio period odmora i vojničkih i političkih priprema za predstojeće borbe. Nije se smjelo zaboraviti ni ratovanje te su jedinice stalno izvodile manje akcije, prepade i nasilna izviđanja. Prilikom jednog prepada na Jabuku uništena su dva neprijateljska tenka.

Na partijskim i drugim sastancima i konferencijama analizirana je aktivnost brigade, bataljona i četa. Ukazivano je na nedovoljnu opreznost, pokazanu neodlučnost i na druge slabosti. Komandantima je rečeno da moraju pokazivati više inicijative u donošenju odluka. Ali je i odato priznanje jedinicama, borcima i rukovodiocima, za izdržljivost, borbenost i disciplinu. Analizi akcija brigade prisustvovali su komandant Vaso Jovanović i politički komesar divizije Vlado Šćekić. Tada je rečeno da se u daljem radu na vojničkom usavršavanju više pažnje posveti organizaciji sadjejstva, vezi, budnosti i usavršavanju u rukovanju oružjem.[88] Ali je najteži problem bio kako zamijeniti oko 100 progorelih puškomitraljeza. Saveznici su avionima doturali samo dosta municije.

Ranije savjetovanje političkih komesara, na Vukovskom, postavilo je mnogo zadataka političkim rukovodiocima. U međuvremenu je nastala nova situacija, što je trebalo objasniti. Postignut je sporazum Tito — Šubašić, došlo se na nov teren, trebalo se pripremati za prodor u Srbiju, itd. Zbog toga je u štabu 1. divizije održano novo

ss *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, K. 713, f. 1/1, d. 20.
8G Naređenje štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 713, f. 1, d. 34.
87 Izvještaj štaba 17. NOU divizije, Zbornik, t. IV, knj. 27, d. 62. — napomena 17, str. 288.

savjetovanje sa političkim komesarima brigada i njihovim zamjenicima. Bilo je mnogo pitanja, naročito u vezi sporazuma Tito — Subašić. Sta taj sporazum znači za dalji razvoj NOB-a? Kako će se odraziti na četnike? Ko su članovi vlade? Sta je namjesništvo? Sve su to bila pitanja koja je trebalo objasniti. Politički komesar 1. proleterske brigade Mirko Jovanović, je, na primjer, depešom tražio objašnjenje o namjesnicima.[89] Zatim je trebalo precizno i ispravno tumačiti otvaranje drugog fronta i ofanzivu Crvene armije, sa naglaskom da je Antifašistička koalicija od bitnog značaja za pobjedu nad fašizmom (zbog prisutne sumnje u iskrenost savezništva Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i SAD), i da je otvaranje drugog fronta doprinos učvršćivanju te koalicije i bržem kraju rata. O tome su govorili Sreten Zujović i Mijalko Todorović. Na savjetovanju je analiziran rad političkih rukovodilaca i partijskih organizacija u toku poslednjih borbi. Konstatovano je da je mnogo kadrova izgubljeno i da se sav taj rad uglavnom sastojao u pripremama za konkretnu borbu, da su održavani kratki sastanci pred važne akcije, ali da nije bilo dovoljno sistematskog političkog rada na terenu.

U Sandžaku su bili pogodni uslovi za intenzivan politički rad u jedinicama i na terenu. U njemu su organi vlasti vrlo dobro funkcionisali.[90] Jedino na tom terenu nije bilo uslova za popunu jedinica. Mladići i djevojke su otišli u sandžačke brigade. Tih dana je osnovana i 5. sandžačka brigada!

Veoma je dirljiv bio susret 1. proleterske i 3. sandžačke brigade. Njihovo borbeno drugarstvo počelo je u junu 1942, na obalama Sutjeske, a zatim su zajedno maršovale, rušile pruge i ceste, zajedno oslobodile Prozor i Livno. Kod Grahova je komandant 1. brigade molio Vrhovni štab da mu pošalje u pomoć 3. sandžačku brigadu. Vodile su potom zajedno mnoge borbe sve do bitke na Sutjesci i baš tu, na Sutjesci, gdje su se prije dvije godine sastale, razdvojene su u toku bitke. Stari borci tih brigada sada su imali mnogo štošta da ispričaju jedni drugima. Iako je prošla mnoge teške dane 3. sandžačka je ostala ona stara i sa svom ljubavlju, poštovanjem i drugarstvom srela je 1. proletersku brigadu.

U julu je 1. proleterska brigada odlikovana Ordenom oslobođenja naroda Jugoslavije. Povodom toga 30. jula je održana smotra brigade u selu Ratkov Do. Dijelovi 1, 2. i 4. bataljona ostali su na položajima, a svi drugi su došli na smotru, sa razvijenim crvenim bataljonskim zastavama. Smotru je izvršio komandant divizije Vaso Jovanović. Proleteri su, sa velikim brojem automatskog oružja, stajali u stroju. Politički komesar korpusa Mijalko Todorović održao je govor i odao priznanje brigadi za postignute uspjehe u borbi sa neprijateljem i za angažovanje na vojnom i političkom usavršavanju. Smotri je prisustvovao i veliki broj mještana, iz bliže i dalje okoline, i predstavnici 3, 8. i 13. proleterske brigade. Poslije smotre priređen je program, pjevao je i divizijski hor. A onda se igralo i pjevalo do kasno u noć. Čak i pljusak, koji je zasuo slavljenike, nije prekinuo kolo.

89 *Knjiga depeša 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 1, d. 7. — depeša od 13. jula.

Priredba je održana kao da rat nije ni postojao, iako su na svega nekoliko kilometara udaljenosti bili jaki neprijateljski garnizoni.

Mjesec dana odmora, u relativno dobrim uslovima, učinili su da se borci malo raskomote. Neki momci su počeli drugačije da gledaju djevojke, a i djevojke njih. Ponegdje je planula i ljubav, koja je bila jača od discipline i do tada ustaljenih normi ponašanja. Poneki su izlazili i pred komesara i »raportirali« da su se — zavoljeli. Politički komesari su im tada govorili o odnosima između drugova i drugarica u brigadi, o moralu, o predstojećim i budućim zadacima, i obično su zaključivali da su proleteri »ljudi naročitog kova«, pa i kad je ljubav u pitanju, da su i od nje jači. Smatrali su komesari da su ubjedljivo govorili sve dok im zaljubljeni, kao da ništa nijesu čuli, ne bi počeli iz početka »mi bi se uzeli«. Neki komesari su to smatrali kao narastajući problem. Bilo je i grubog pokušaja razbijanja započetih ljubavi. Neki su razdvajani, slati u druge jedinice, tako da se više ne mogu sresti, neki su pozivani na odgovornost, kritikovani.

Ipak, suviše je mnogo mjesec dana odmora u vrijeme rata. Javljaju se mirnodopski problemi koje je teško rješavati na ratni način. Kao što je bio neophodan odmor poslije drvarske operacije i borbe na Vranići, sada se osjećala potreba da se jedinice vrate u redovno, ratno stanje.

PRODOR U SRBIJU I UČEŠĆE U OSLOBOĐENJU BEOGRADA

Posljednje borbe u Sandžaku i pripreme za prodor u Srbiju

Čitavo vrijeme boravka u Sandžaku bilo je ispunjeno partijskim, političkim i vojnostručnim radom. Borci su se već bili zaželjeli borbe. Očekivali su da će se krenuti dugo željenim pravcem, ka Srbiji, ka Beogradu. Svi su znali da je tamo neprijatelj još uvijek jak, da treba vojnički dotući Nijemce, a vojnički i politički nedićevce i četnike. Tim pravcem vodio je i najkraći put ka Crvenoj armiji koja je 1. septembra ušla u Bukurešt. Zbog svega toga su se pripremali da očekivani prodor u Srbiju bude što uspješniji. Borci su dobro upoznati sa situacijom u Srbiji, a mnogo se radilo i na njihovoj pripremi da mogu da budu dobri tumači linije NOB-a kad dođu tamo.

Zelja da se krene u Srbiju pojačana je i nadom u kraj rata. Borci su znali kakav je opšti geopolitički značaj Srbije, jer je u mnogim partijskim dokumentima, u govorima rukovodilaca, u člancima u partizanskoj štampi, a i u diskusijama na časovima političkog obrazovanja isticano da je uništenje neprijatelja u Srbiji veoma značajno za konačno oslobođenje zemlje i njenu političku budućnost. Srpski narod se borio za svoje oslobođenje i trebalo mu je pomoći, jer je protiv sebe imao jakog neprijatelja, ali bio je odlučan da istraje u toj borbi zajedno sa svim drugim narodima u našoj zemlji. On je trpio četničku strahovladu, ubijanja, pljačke i proganjanja, ali je neprekidno pružao otpor bilo u manjim ilegalnim grupama ili jačim odredima, pa čak i brigadama na jugu Srbije. Takvo njegovo opredjeljenje radovalo je i sve druge narode. Generalni sekretar KPJ, Josip Broz Tito napisao je decembra 1942. godine u »Proleteru«, br. 16:

> »Svi narodi Jugoslavije koji su u prošlosti bili ugnjetavani od velikosrpskih hegemonista imaju svog najboljeg i najdoslednijeg saveznika u srpskom narodu. Srpski je narod dao i još uvek daje najveći doprinos u krvi i borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije«.[1]

Nije se znalo ko se više radovao pripremama za prodor u Srbiju: stari proleteri 3. kragujevačkog, 4. kraljevačkog i 6. beogradskog ba-

[1] Josip Broz Tito, *O nacionalnom pitanju,* Zbornik, t. II, knj. 7, d. 32, str. 112.

taljona, ili oni koji su kasnije došli u brigadu, ili njihovi drugovi iz 1. i 2. crnogorskog bataljona. Crnogorci, Dalmatinci, Bosanci, Hercegovci i drugi osjećali su se tada kao da su iz Kragujevca, Kraljeva ili Beograda. To je bilo na neki način i vraćanje duga drugovima iz Srbije, koji su se sa njima zajedno borili u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Crnoj Gori, Sandžaku i drugim krajevima.

Politički rad dopunjavan je kulturno-prosvjetnim radom. Priredbe za narod i borce organizovao je svaki bataljon. To je doprinosilo razbijanju monotonije i lakšem očekivanju novih borbi i očekivanih pokreta.

Za vrijeme boravka u Sandžaku dobro je funkcionisala i obavještajna služba. Brigada je imala tačne podatke o rasporedu neprijateljskih jedinica i njihovoj jačini, a često je znala i njegove namjere. Desetog avgusta brigada je dobila obavještenje,[2] da su u rejonu Pljevalja i Nove Varoši stigle dvije njemačke SS divizije, sa motorizacijom. Stab 1. brigade je procijenio da neprijatelj želi da onemogući prodor partizana u Srbiju, ali ofanzivnim djejstvima protiv snaga NOVJ u Sandžaku i Crnoj Gori.

Ta procjena se pokazala tačnom. Neprijatelj je planirao da glavninom 7. SS divizije kod Sćepan Polja, 369. legionarske divizije iz Gacka, 181. njemačke divizije iz Podgorice (Titograd), 1. brdske divizije iz Berana, 14. puka 7. SS divizije iz Pljevalja i 2. pukom »Brandenburg« iz Prijepolja, koncentričnim nastupanjem prema Savniku opkoli, razbije i uništi snage 2. proleterskog i 12. vojvođanskog korpusa i 1. proleterske divizije.[3] Prema 1. diviziji nastupali su 1. i 3. bataljon 2. puka »Brandenburg« iz Prijepolja, 61. puk 24. bugarske divizije iz Nove Varoši, 5. SS motorizovani policijski puk iz Sjenice, 14. puk 7. SS divizije iz Pljevalja i legionarska grupa »Krempler«. Ukupno je prema 1. diviziji nastupalo oko 9 000 vojnika, sa 24. topa i 20 tenkova.[4]

U zoru 13. avgusta, uz avio i artiljerijsku podršku, neprijatelj je izvršio napad na cijelom sektoru 1. divizije. Prema 8. brigadi,* koja je bila kod Bijelog Polja, napadala je grupa »Krempler«, od Prijepolja, prema 13. proleterskoj brigadi 2. puk divizije »Brandenburg«, a od Pljevalja i Jabuke, prema 1. i 3. krajiškoj brigadi, napadao je, sa više kolona, 14. puk 7. SS divizije.

Prema 1. proleterskoj brigadi neprijatelj je najjače napadao na njenom desnom krilu, prema Kamenoj gori. Prvi bataljon je vodio borbu čitav dan i pred noć uspio da odbaci neprijatelja na polazne položaje. Takođe su 2. i 6. bataljon, podržani divizijskom artiljerijom, uspjeli poslije teške borbe da održe svoje položaje kod Mataruga.

* Osma crnogorska brigada osnovana 24. I 1944, bila je tada privremeno pod komandom 1. proleterske divizije.[5])

2 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, t. 1, d. 35.
a *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 266.
[4] P. Raičević i P. Babec, VIG, br. 4/1954.

Idućeg dana neprijatelj je nastavio napade. Na liniji Obarde — Kamena gora 1. bataljon je i dalje vodio teške borbe i uspio da održi položaje. I 2. i 6. bataljon su održali svoje. Četvrti bataljon je upućen na lijevo krilo, u pomoć 3. krajiškoj brigadi na koju je neprijatelj vršio jak pritisak.

Neprijateljeva namjera je bila da napadom na oba krila divizije i u centru, preko Kamene gore, presiječe diviziju, nabaci je na Taru i uništi u sadjejstvu sa 1. brdskom divizijom koja je nastupala od Andrijevice, preko Kolašina. Stab 1. divizije je odmah izvukao 13. i 8. brigadu u Maoče i prema Durđevića Tari. Neprijatelj je primijetio izvlačenje tih brigada pa je pojačao pritisak na položaje 1. brigade i primorao je na povlačenje prema Crnom vrhu. Pred kraj dana lijeva kolona 14. puka 7. SS divizije i 2. puka »Brandenburg« izbili su na Crni vrh, k. 1492. Uz jaku podršku divizijske artiljerije 2. i 6. bataljona 1. brigade i 4. bataljona 13. brigade pokušali su da ga zbace sa Crnog vrha, ali nijesu uspjeli.

Četvrti bataljon, koji je upućen na lijevo krilo, vodio je teške borbe kod Odžaka i uz pomoć 7. bataljona i dijelova 2. bataljona uspio da zaustavi neprijatelja. Treća krajiška brigada je takođe uspjela da zaustavi desnu kolonu 14. puka 7. SS divizije.

Stab 1. divizije smatrao je situaciju vrlo ozbiljnom i o tome je izvijestio Vrhovni štab,[6] koji mu je istog dana depešom naredio da ranjenike prebaci preko Tare, odakle će ih avioni prenijeti u Italiju,[7] a sa divizijom pređe na desnu obalu Lima i prodre ka Zlatiboru i Goliji.

To naređenje divizija je očekivala već dugo vremena. Međutim, došlo je u veoma nepovoljnom trenutku, upravo baš kada je neprijatelj sa tog pravca nastupao jakim snagama. Stab 1. divizije je odlučio da najprije grupiše jedinice na lijevom krilu, prema padinama planine Ljubišnje, a onda izvrši prodor sjeverno od Pljevalja, prema Priboju, i tamo pređe Lim.[8]

Još u toku 16. avgusta 1. proleterska brigada, ojačana inžinjerijskom četom divizije i divizijskom artiljerijom, rokirala se ulijevo, prema 3. krajiškoj i posjela položaje sa obje strane ceste Pljevlja — Durđevića Tara, na liniji Zekavica — Rudje, da bi zadržala neprijatelja i obezbjedila pregrupisavanje 8. i 13. proleterske brigade u rejonu Kakmuža.

Neprijatelj je toga dana napao u prazno, tamo gdje nije bilo 1. brigade. Čim je to uvidio hitno je povukao sa Crnog vrha 2. puk divizije »Brandenburg« i dijelove 14. SS puka u Pljevlja. U svanuće 17. avgusta krenuo je jakim snagama iz Pljevalja u napad na položaje 1. i 3. brigade. Glavnina mu je nastupala prema Durđevića Tari. Vjerovatno je neprijatelj smatrao da se 1. divizija povukla preko Tare, ka Durmitoru. Zbog toga je i on pregrupisao snage i žurio da je sustigne dok se prebacuje preko Tare.

« *Knjiga depeša 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712b, f. 12, d. 30. — depeša 15.

[7] *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 271. — napomena 351.

Stab 1. divizije opet je prozreo neprijateljeve namjere. Izvukao je 1. brigadu ispred neprijateljskih jakih snaga, da bi je što više rokirao ulijevo, radi bržeg ostvarenja svoje osnovne zamisli: prebacivanja preko Ćehotine. Brigada se najprije prebacila do sela Kruševa i Dragaša, a zatim nastavila marš prema Vrbi, selu na sjevernim padinama Ljubišnje. Marš je bio težak, put loš. Kod Vrbe su se bataljoni odmorili, nahranili i pripremili za duži marš, preko Ćehotine na sjever.

Štab divizije je organizovao prelaz preko Ćehotine kod Gradca. Poslije prelaska rijeke, uveče 18. avgusta, sve jedinice 1. proleterske divizije izbile su sjeverozapadno od Pljevalja, izvukle se iz planiranog neprijateljskog obruča, našle mu se iza leđa i obezbijedile povoljne položaje za prodor preko Lima u Srbiju.

Poslije prelaska Ćehotine brigada je nastavila marš prema Boljanićima i Ritošiću. Tamo je odmah isturila 4. bataljon na Bader, k. 1446, i Čemerno, a 3. bataljon kod Grče i Gotovuše, radi obezbjeđenja divizije od Pljevalja. Na tom terenu brigada je uhvatila vezu sa 37. sandžačkom divizijom, kojoj je štab 2. korpusa naredio da se prebaci iz Nove Varoši na Pobijenik,[9] da bi pomogla 1. diviziji. Prilikom uspostavljanja veze došlo je do nesporazuma i međusobnog sukoba patrola. Tom prilikom je poginuo obavještajni oficir 4. bataljona.

Neprijatelja je neprijatno iznenadilo izbijanje 1. proleterske divizije kod Priboja.

Jedan puk 7. SS divizije prešao je Taru i 20. avgusta izbio u Negobuđe, smatrajući da je zadatak lako izvršio. Ali to je bio potpuni promašaj, sasvim sporedan zadatak. Njemačke jedinice su se našle u nepovoljnom položaju u pogledu glavnog zadatka — da spriječe prodor 1. divizije u Srbiju. Da bi ispravili promašaj, Nijemci su hitno uputili 14. puk SS divizije i 2. puk divizije »Brandenburg«, preko Pljevalja i Prijepolja, ka Priboju i Novoj Varoši.[10] Ali su opet zakasnili. Prva proleterska divizija bila je oslobodila Priboj i prešla na desnu obalu Lima.

Prva proleterska brigada je prešla Lim noću između 20. i 21. avgusta, pravcem Goleš — Milješ — Priboj. Na desnoj obali Lima brigada je držala mostobran u rejonu Kultovac — Lukice — Cova. Treći bataljon je obezbjeđivao njeno lijevo krilo, kod ušća Uvea u Lim i tamo razbio dijelove Drinskog četničkog korpusa.

Prelaz preko Uvea u Srbiju

Odmah poslije prelaza preko Lima glavnina 1. divizije pripremala se za prodor ka Zlatiboru, uz obezbjeđenje desnog boka sa komunikacije Nova Varoš — Bistrica. Prva brigada se zadržala kratko vri-

jeme na obezbjeđenju mostobrana kod Priboja, a onda u dvije kolone hitala u pravcu Brezne.

Citava 1. divizija našla se između Uvea i Lima: 1. brigada u Brezni, a 3. krajiška i 13. proleterska u Radojini. Štab divizije je odlučio da brigade uputi prema Zlatiboru kako bi dobile širi prostor za manevar i sačekale na pogodnim položajima 6. ličku diviziju radi zajedničkog nastupanja kroz zapadnu Srbiju.

U međuvremenu je 14. puk 7. SS divizije izbio cestom prema Priboju, a 2. puk divizije »Brandenburg« prema Novoj Varoši. Zlatiborski četnički korpus držao je položaje na kosama prema Zlatiboru. Nijemci su smatrali da je i tada još uvijek bio povoljan trenutak da na uskom prostoru opkole i unište 1. diviziju i iskupe se za sve ono što nijesu mogli postići u nekoliko ranijih pokušaja."

Pred zoru 23. avgusta 1. proleterska brigada je prešla Uvac na dva mjesta kod sela Koželj. Uz snažnu podršku divizijske artiljerije brigada je napala četnike na liniji Dobroselice — Travnik — k. 1496. Dvije četničke brigade Zlatiborskog korpusa[12] pružale su otpor sa položaja uređenih za odbranu. Artiljerijskom vatrom stalno su obasipale 1. brigadu. No ona je uprkos tome energično napredovala, razbila četnike na frontu širokom oko 10 km i prokrčila put za dalje nastupanje preko Zlatibora. Desnim krilom brigada je sadjejstvovala 13. proleterskoj u zauzimanju Borove glave. Treća krajiška brigada je zauzela Hegbine i zatvorila pravac prema Kokinom Brodu. Tako je uspješno završen manevar 1. divizije. Divizija je izbjegla frontalne borbe sa jakim neprijateljskim snagama iz Prijepolja i Pljevalja i za kratko vrijeme, i uz malo gubitaka, stvorila uslove za dalji prodor u Srbiju.

Sa osvojenih četničkih položaja na Zlatiboru 1. brigada je nastavila prodor ka Kraljevim Vodama i Palisadu. Borci 3, 4. i 6. bataljona, koji su decembra 1941. tuda nastupali iz Srbije ispred nadmoćnih njemačkih snaga i pod nepovoljnim vremenskim prilikama bili su veoma uzbuđeni. Kako i ne bi bili, koračali su tlom svoje Srbije, poslije više od dvije i po godine, vratili se noseći slobodu svom napaćenom narodu. Zastavnik 1. proleterske brigade, Janaćko Đorđević, borac 3. kragujevačkog bataljona, pri ulazu u Srbiju razvio je crvenu zastavu 1. proleterske brigade, poboo je, kleknuo i zemlju pod njom poljubio. Suze radosnice su zatreptale u njegovim očima. Uzbuđen, jedva je izgovorio: »Srbijo, zdravo.«

Sve je bilo drugačije nego u decembru 1941. Četnici su bježali pred proleterima. Partizanski bataljoni dobro naoružani, žurili su preko Zlatibora, obasjanog avgustovskim suncem.

Bugarska posada na Palisadu smatrala je da su partizanske snage slabe i pošla im je u susret. Taj ispad je bio sastavni dio plana za uništenje 1. divizije, u sadjejstvu sa 14. pukom 7. SS divizije, koji je nastupao sa položaja od Priboja do Vardišta i 2. pukom divizije »Brandenburg« iz Nove Varoši.

11 *Naređenje njemačke komande,* A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 11, f. 1, d. 2.

Štab 1. divizije naredio je 1. brigadi da se lagano povlači pred neprijateljem, a 3. krajiškoj i 13. proleterskoj da lijevim i desnim obuhvatom izbiju u rejon Čajetine radi odsijecanja i uništavanja neprijateljskih snaga na Palisadu. Tako je posada sa Palisada, glavnina 61. puka 24. bugarske divizije, upala u klopku u koju ju je navlačila 1. brigada svojim povlačenjem. Tek kada su dijelovi 3. i 13. brigade izbili kod Čajetine, komandant bugarskog puka je uvidio kakva mu opasnost prijeti i brzo se povlačio natrag. Prva brigada je to očekivala. Svi njeni bataljoni prešli su u gonjenje neprijatelja. Glavnina 1. brigade je na njegovim leđima upala u Palisad i zauzela neke rovove, bunkere i utvrđene kuće.[13] Zatim se čitav dan vodila borba. U toku noći između 24. i 25. avgusta izvršen je opšti napad na Palisad, u kojem su učestvovali i dijelovi 13. proleterske brigade. Neprijatelj je napuštao bunker po bunker ili je u njima uništavan. Pred zoru se našao zbijen na malom prostoru, ali se uporno branio i preciznom vatrom nanio 1. brigadi znatne gubitke.

U zoru je brigada odustala od napada i bataljoni su povučeni u zaklone, ostavljajući manje dijelove za blokadu neprijateljevog uporišta. Tri čete su držale bugarske jedinice pod stalnom vatrom, ne dozvoljavajući im da se pokrenu iz uporišta. Neprijatelj je iz Užica nastojao da spase garnizon na Palisadu, ali u tome nije uspio, jer su ga dijelovi 3. i 13. brigade razbili kod Čajetine.

Uporna odbrana bugarskih vojnika ogorčila je sve borce. Njemačka vojska gubi rat, a oni se za nju i Hitlera bore kao da brane domovinu! Naši borci nijesu nikako mogli da shvate tu i takvu njihovu vjernost fašizmu.

Sve tri brigade predložile su štabu divizije da se napad ponovi.

Napad na utvrđeni Palisad ponovljen je noću između 26. i 27. avgusta, sa dijelovima sve tri brigade. Prva brigada je napadala sa 2, 3. i dijelovima 6. bataljona. U rezervi je bio 1. bataljon, a 4. i »Garibaldi« na obezbjeđenju prema Novoj Varoši. Napad je počeo u 20 časova. Najprije su koncentrisani sva artiljerijska oružja i minobacači i snažnom vatrom zasuli neprijatelja. Artiljerijska oružja, koja su bila dovedena u streljački stroj, neprekidno su tukla neprijateljske bunkere i utvrđene kuće. U zoru 27. avgusta neprijatelj se držao samo još dvije kuće, ali jako utvrđene. Zemljište oko njih bilo je otkriveno i branjeno jakom vatrom, tako da im se nije moglo prići. Tada se probila i neprijateljska kolona iz Užica, ojačan bataljon 61. bugarskog puka, i spasila posadu Palisada od potpunog uništenja[14]

Čim im je stiglo pojačanje, bugarske jedinice su se povukle sa Palisada, u duhu opšte direktive o povlačenju njihovih jedinica u Bugarsku.[15] Ali je više od pola puka ostalo na Palisadu, kao dug za

[13] R. Pantelić, članak, »Prva proleterska«, knj. 2, str. 613.

[14] *Izveštaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 18.

G. Đukić, H. Mehinagič, V. Srzentić, R. Drašković, članci, »Prva proleterska«, knj. 2, str. 619—635.

mnoga nedjela koja su bugarske jedinice počinile u ovoj zemlji i kao krvava uspomena na susret sa proleterima.*

Ipak, neuspjeh u napadu na Palisad zaustavio je prodor 1. divizije kroz zapadnu Srbiju. Prema planu Vrhovnog štaba trebalo je što prije presjeći komunikacije Užice — Višegrad i izbiti na greben Suvobora.[17] Vrhovni štab je zamjerio štabu 1. divizije zbog zadržavanja na Zlatiboru i neuspjeha na Palisadu i podsjetio ga na osnovni zadatak.[18]

Borbe sa četnicima u zapadnoj Srbiji

Odlazak 24. bugarske divizije otežao je njemačkoj komandi zatvaranje doline Zapadne Morave i spriječavanje prodora partizanskih jedinica kroz zapadnu Srbiju. Nemajući vlastitih snaga, Nijemci su se jače oslonili na četnike i naredili im da izađu na položaje. U tom cilju Vrhovna četnička komanda dovela je na taj teren 4. grupu četničkih korpusa (Užički, Čačanski, Požeški, Smederevski i Valjevski korpus) da sa Zlatiborskim korpusom organizuju odbranu i spriječe prodor proleterskih brigada. U svim tim korpusima bilo je ukupno oko 9 000 četnika. Iako je kralj donio odluku da se rasformiraju četničke formacije,* oni su objavili opštu mobilizaciju za 1. septembar.-[0] Gotovo se niko nije odzvao mobilizaciji. Izdajnici nijesu umjeli stati sa izdajom ni u poslednjem trenutku. Nastavili su da služe okupatoru, iako je Njemačka bila pred potpunim porazom.

Vrhovni komandant NOVJ uputio je 30. avgusta poslednji poziv svim Jugoslovenima koji se nalaze u neprijateljskim vojskama da se, najdalje do 15. septembra, priključe jedinicama NOVJ u borbi protiv okupatora.[21] Zbog toga je trebalo brzim prodorom kroz Srbiju što prije razbiti četničke formacije i onemogućiti im mobilizaciju srpske omladine. Toj omladini trebalo je omogućiti da se uključi u NOVJ i da dà svoj doprinos konačnom oslobođenju zemlje.

* Politički komesar 1. proleterskog korpusa izvijestio je Vrhovni štab: ...»Borba na Palisadu imala je ogroman odjek kod seljaka. Oni pričaju da nikad takve vojske ni takve borbe nasu videli. Kažu da 'ovakve borbe nije bilo ni na Kajmakčalanu ni na Bregalnici'. Kažu za naše jedinice, da su 'ovako opremljeni i naoružani bili samo Nemci i to samo 1941. godine'!«[16])

* Na zahtjev saveznika, kralj Petair Karađorđević donio je odluku, 25. avgusta 1944. godine, da se rasformiraju četničke formacije u Jugoslaviji, ukine njihova Vrhovna komanda i zabrani da se zovu »kraljeva vojska u otadžbini«. Istovremeno, četnicima je uputio poziv da se bore protiv okupatora pod komandom Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije.[18])

[16] *Izvještaj političkog komesara 1. proleterskog korpusa,* Arhiv CK SKJ, 1944/282.

[17] *Knjiga depeša 1. proleterskog korpusa,* A-VII, k. 372, f. 2, d. 3.

« *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 279.

[19] *Odluka kralja Petra II Karadorđevića,* Zbornik, t. I, knj. 11, d. 54. — napomena 2, str. 131.

2» *Naredba Vrhovne četničke komande,* A-VII, fond četničke dokumentacije, k. 5, f. 2, d. 49.

Za vrijeme borbi 1. divizije na Palisadu pristigla je na Zlatibor i 6. lička proleterska divizija i ušla u sastav 1. korpusa. Prije polaska u ofanzivu odlučeno je da se ranjenici prebace avionima u Italiju. Prva proleterska brigada je vrlo brzo osposobila stari pomoćni vojni aerodrom zapadno od Čajetine. Noću između 30. i 31. avgusta doletjeli su transportni avioni Crvene armije, donijeli oružje, municiju, opremu i hranu a odnijeli ranjenike. Donijeli su i dva topa, što je ojačalo udarnu moć 1. divizije.

Divizija je nastavila nastupanje. Prema Užicu je upućena 13. proleterska brigada, desno od nje 3. krajiška, a 1. proleterska brigada je nastupala na lijevom krilu divizije, zapadno od Užica. Tri bataljona 1. brigade, 4, 6. i »Garibaldi«, zadržani su na Murtenici i Smiljanića zakosu, da obezbjeđuju aerodrom i spriječe eventualni prodor neprijatelja od Kokinog Broda. Tu su se zadržali do dolaska 37. divizije. Glavnina brigade (1, 2. i 3. bataljon) uputila se ka Semegnjevu i Šljivovici. Tamo su se nalazile četiri brigade Zlatiborskog četničkog korpusa, ali su se blagovremeno povukle prema planini Tari. Bataljoni 1. brigade izbili su slijedećeg dana na liniju Mokra gora — Sargan planina — Kremna i temeljito porušili željezničku prugu Užice — Višegrad, da je neprijatelj ne bi mogao koristiti za duži period.[22]

Početkom septembra 1. brigada je bila zapadno od Užica, prema Vardištu i Bajinoj Bašti. Zadatak brigade je bio da likvidira uporišta nedićevskih i četničkih jedinica. Prema Bajinoj Bašti i Dubu upućeni su 1, 2. i 3. bataljon. Svakodnevno su vodili borbu sa nedićevcima, ljotićevcima, četnicima i njemačkim policijskim snagama. Prvi bataljon i jedna četa 2. bataljona napali su neprijatelja u Bajinoj Bašti. Grad su branili četa njemačke policije, nedićevci i četnici. U prvom prepadu zauzet je veći dio grada. Samo su se Nijemci i dalje branili iz škole. Njima je stiglo u pomoć oko 350 nedićevaca pa su bataljoni 1. brigade odustali od daljeg napada.

Prema Višegradu su upućeni 6. i inžinjerijski bataljon. Oni su na Sarganu u sadjejstvu sa 8. crnogorskom brigadom, odbili nekoliko četničkih napada i razbili jednu kolonu Nijemaca, koja je od Višegrada krenula ka Užicu. U to vrijeme 4. i »Garibaldi« bataljon upućeni su prema Drini, kod Starog Broda, da obezbjeđuju prelazak jedinica 12. korpusa.[23] Nijemci su uočili namjeru 12. korpusa da se prebaci preko Drine i uputili su jedan bataljon 14. puka 7. SS divizije i jednu četničku brigadu da njegovim jedinicama postave zasjedu. Umjesto toga te neprijateljske snage naišle su na zasjede 4. i »Gari baldi« bataljona i bile razbijene. Tom prilikom je zaplijenjeno, pored ostalog, i 5 000 kg pšenice, koja je ustupljena 12. korpusu, jer su njegove jedinice bile veoma iscrpljene borbama i dugim marševima preko Crne Gore, Hercegovine i Bosne.

Borbe sa nedićevcima i četnicima bile su dosta oštre. Goneći neprijateljske snage preko Duba, 3. bataljon i dijelovi 2. bataljona izbili su na Drinu, gdje su presjekli vezu između neprijateljskih jedinica u Bajinoj Bašti i Rogačici. Tada je 1. bataljon, sa četom 2. ba-

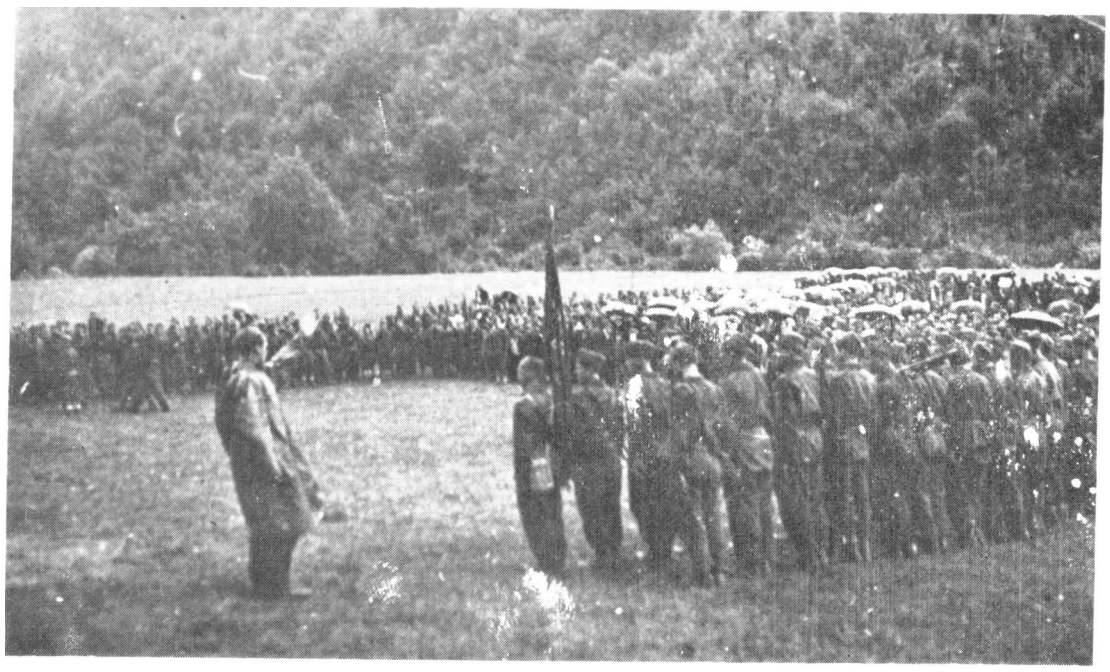
22 *Knjiga depeša 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 1, d. 36.

Prelaz preko Uvea u Srbiju avgusta 1944.

Grupa boraca 4. bataljona poslije prolaza u Srbiju

Predaja odlikovanja »Narodnog oslobođenja« 1. proleterskoj briqadi u Lekovinama avgusta 1944.

Bataljon »Garibaldi« na maršu prema Beogradu poslije borbi za oslobođenje Valjeva i Uba, oktobra 1944.

taljona, ponovo napao na Bajinu Baštu. Neprijatelj je bio prisiljen da se spasava bjekstvom preko Drine, u Bosnu. Zatim je bataljon samoinicijativno napao garnizon u Rogačici i natjerao i njegovu posadu preko Drine.

Četvrta grupa četničkih korpusa uspjela je da zaustavi 6. diviziju i 3. krajišku brigadu. U protivnapadu četnici su ponovo zauzeli Požegu i primorali 3. krajišku da napusti Kosjerić. Jake četničke snage koncentrisale su se u rejonu Jelova gora — Varda — Karan i Skakavice sa namjerom da zaustave prodor 1. proleterskog korpusa.

Prva i 6. divizija odmah su se ustremile na tu četničku grupaciju. Nije joj se smjelo dozvoliti da organizuje odbranu na padinama Maljena, Povlena i Suvobora, jer bi sa tih položaja mogla za duže vrijeme zaustaviti 1. korpus.

Jača četnička grupacija našla se ispred 1. proleterske brigade, i to na Jelovoj gori, gdje je trebalo da se okupe sve jedinice 1. brigade. Brigada je prešla u napad čim je primijetila četnike. U toku noći 3. i 6. bataljon napali su od Duba na lijevo krilo četnika, koji su se vrlo žilavo branili, ali su ih najzad razbili i odbacili prema Crnom vrhu i Vardi.[24] Za to vrijeme su ostali bataljoni 1. brigade, ojačani korpusnom i divizijskom artiljerijom, uspjeli da se prikupe kod Obodnika, na obroncima Jelovika. U samu zoru 2, 4, »Garibaldi« i Inžinjerijski bataljon, uz snažnu podršku artiljerije, napali su četnike na liniji Jelovik — Crni vrh — Varda. Borba je trajala čitava tri časa. Artiljerci su imali dobar pregled bojišta i neprekidno su zasipali četničke položaje. Četnici su se očajnički borili i masovno ginuli. To je bio njihov posljednji jači pokušaj da spriječe prodor proleterskih jedinica u Srbiju. Pod snažnim pritiskom bataljona 1. brigade četnička odbrana je popustila. Stariji i zloglasniji četnici su besciljno i panično bježali,[25] a mnogi, naročito novomobilisani, predali su se. Prva proleterska izvojevala je još jednu značajnu pobjedu.

Razbijene četnike brigada je odlučno i brzo gonila, nastupajući ka Kosjeriću i Ravnoj gori. Do noći bataljoni su izbili na drum Kosjerić — Valjevo, kod sela Brajića. Ujutro su nastavili prema selu Skakavice. Na liniji Goleš — Vele brdo — Crni vrh došlo je do sukoba sa novom četničkom grupacijom koja je lako razbijena. Lijevo od 1. brigade nastupala je 8. crnogorska brigada, koja je 6. septembra definitivno ušla u sastav 1. proleterske divizije.*

Prva brigada je, u sastavu divizije, nastavila prema Lajkovcu i Struganiku. U Slovac je izbila 13. septembra i likvidirala posadu sastavljenu od nedićevaca. Ispred 1. brigade ka Mionici[27] se povlačio i vrhovni komandant četničkih jedinica u Jugoslaviji Draža Mihai-

* Brigada je bila veoma zadovoljna tom odlukom. Njen štab je oirkularoin obavijestio sve borce i rukovodioce o velikom povjerenju koje je brigadi ukazano — da se nađe u slavnoj 1. proleterskoj diviziji, pored 1. proleterske brigades«)

[25] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 2/2, d. 48.

[25] *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* Zbornik, t. I, knj. 11, d. 147, str. 369.

2« *Osina crnogorska NOU brigada,* VIZ, Beograd, 1978, str. 18.

lović. Jedinice 1. proleterske divizije prešle su preko Ravne gore, kolijevke i centra četništva, što je i simbolično ukazivalo na njegov neslavni kraj.

Oslobođenje Valjeva i Uba

Sredinom septembra neprijatelj je u zapadnoj Srbiji imao slabe snage. Na teritoriji Lazarevac — Ub — Obrenovac nalazio se 2. puk divizije »Brandenburg«, u Valjevu jedan bataljon njemačkog policijskog puka, 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnici Valjevskog korpusa, a u Mačvi 5. njemački motorizovani policijski puk i 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije.[28]

Uzimajući u obzir broj i kvalitet tih snaga štab 1. proleterskog korpusa naredio je 1. i 6. diviziji da napadnu Valjevo. Napale su ga noću između 14. i 15. septembra, 6. divizija sa juga i jugoistoka, a 1. proleterska sa sjevera i istoka.

Prva proleterska brigada napadala je sa sjevera, preko sela Babine Luke. Napad je počeo odmah poslije ponoći, ali sa zakašnjenjem. Napadali su 1, 2, 3. i »Garibaldi« bataljon, 6. je obezbjeđivao pravac od Loznice, kod sela Zlatarića, a 4. i inžinjerski bataljon bili su u rezervi, u selu Rađevu.

Napad se uspješno razvijao. Prvi bataljon je upao u centar grada i izbio ispred same komande garnizona. Drugi, 3. i »Garibaldi« bataljon napredovali su isto tako brzo i zauzeli najprije teren oko crkve, a zatim još neka uporišta. Sa streljačkim strojem kretali su se i protivtenkovski topovi koji su direktno gađali pojedina uporišta, sve dok se nijesu predala. Neprijatelj je pružao žilav otpor samo iz nekoliko utvrđenih zgrada, a naročito iz kasarne, koja je bila na pravcu napada 3. brigade, i iz zgrade okružnog suda. Prva brigada je dovela u streljački stroj i korpusnu artiljeriju, koja je direktno gađala neprijateljeve utvrđene zgrade. U zoru je uspostavljena veza sa jedinicama 6. divizije. Njene jedinice su na vrijeme počele napad, a onda se povukle ne znajući šta je sa 1. divizijom. Tek kad su 1. i 3. brigada pošle u napad, jedinice 6. divizije obnovile su napad na svom sektoru.[29]

Zoru su nezauzeta dočekala samo dva uporišta. Stab 1. divizije je naredio da se blokiraju i napadaju preko dana.[30] Pošto se situacija u gradu povoljno odvijala štab 1. brigade uputio je svoju rezervu, 4. i 7. bataljon, kao pojačanje 6. bataljonu, jer su Nijemci uporno pokušavali da iz Loznice pomognu garnizonu u Valjevu. Neprijateljsku kolonu je dočekao 6. bataljon kod Zlatarića, i, uz podršku artiljerije, razbio je i nanio joj znatne gubitke. Stab brigade je ojačao taj pravac i sa 3. i »Garibaldi« bataljonom na položajima sjeverozapadno od Valjeva, prema Loznici. Kasnije je izvučen iz

28 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 282.
2» *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 2, d. 18.
M. Leković, članak, »Prva proleterska«, knj. 2, str. 645.

grada i 1. bataljon, a samo je 2. ostao, kao posada, i sa manjim snagama pomagao 3. krajiškoj brigadi u blokadi kasarne.

Nijemcima je bilo veoma stalo da spasu policijski bataljon u Valjevu. Kada im to nije uspjelo sa kolonom iz Loznice, uputili su ojačane dijelove 2. puka »Brandenburg« iz Uba. Trinaesta proleterska brigada nije uspjela da zadrži tu kolonu, ojačanu tenkovima i artiljerijom. Ona je uspjela da uđe u Valjevo, prihvati snage iz kasarne i sa njima se vrati prema Ubu.

Nijemci poslije toga iz Loznice nijesu preduzimali nikakve akcije prema Valjevu. Ali su zato četničke grupe bile vrlo aktivne. Jednu njihovu grupu kod Karaule je razbio 1. bataljon, čim je izišao iz grada. Noću između 16. i 17. septembra 1. brigada se prebacila na desnu obalu Kolubare, na položaje u rejonu Markova crkva — Tabanovići — Sušeoka, 1. i 2. bataljon i pridata korpusna artiljerija bili su kod Mionice, prema Lajkovcu.[31]

Pridošli Nijemci i oni koji su se održali u kasarni počeli su da se povlače iz Valjeva 17. septembra poslije podne. Prilikom povlačenja upali su u položaje 1. brigade, koja ih je napala na putu Divci — Slovac. Nijemci su se oprezno kretali, sa jakim bočnim obezbjeđenjima tako da nijesu mogli biti iznenađeni. Borba je trajala sve do zore. Neprijatelju su nanijeti veliki gubici. Uništena su dva tenka i 5 kamiona. Ipak, neprijatelj je bio dovoljno jak i uspio da se probije prema Ubu. Poslije te borbe brigada je nastupala prema Ubu,[32] uz manje borbe sa jedinicama koje su iz Uba pravile ispade duž ceste. Sva neprijateljeva aktivnost bila je sračunata na to da sačuva jedinice od iznenađenja i da, u isto vrijeme, obezbijedi glavne snage i određene pravce.

U vreme od 1. do 20. septembra brigada je prodrla duboko u Srbiju, učestvovala u definitivnom razbijanju četnika, oslobođenju Bajine Bašte, Valjeva i drugih mjesta. Neprijatelju su nanijeti veliki gubici i brigada je došla do velikog plijena.

Narod je u Srbiji oduševljeno dočekao proleterske jedinice. Starim ratnicima, koji su prelazili Albaniju i borili se na solunskom frontu, a i svima drugima imponovala je snaga proleterskih jedinica, njihovo naoružanje, mladost boraca, odlučno nastupanje, kao i ona silna razdraganost i vjera u pobjedu i bolju budućnost koja je zračila iz svakog borca.

Ali bilo je i tuge, kao i u svim krajevima u koje se brigada vraćala poslije teških borbi. Veliki broj proletera iz Srbije nije dočekao povratak u rodni kraj. Među živima nije bilo mnogo drugova iz Kragujevca, Kraljeva, Beograda i drugih gradova Srbije. Nije bilo u sastavu brigade 5. šumadijskog bataljona komandanta Milana Ilića, ni političkog komesara Dragančeta Pavlovića, koji su pali u prvim borbama brigade. Grobovi proletera iz Srbije rasuti su širom Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Crne Gore i Sandžaka. Ali su zato mladići iz tih krajeva došli u Srbiju, da pod zastavom 1. proleterske, pod kojom su oni hrabro poginuli, umjesto mnogih njenih sinova, učestvuju u oslobođenju Srbije. Nisu tada bili sa 1. proleterskom ni

[31] Isto.

mnogi koji su ostali živi, oni koji su se osposobili u 1. proleterskoj i otišli u druge jedinice za komandire, komandante i političke komesare, da im iskustvom i znanjem pomognu.

Narod je iznosio pred proletere sve što je imao. Seljaci su nudili izobilje hrane i voća. Rodilo je te godine, imali su šta ponuditi. Od dolaska u Srbiju 1. proleterska više nikada nije bila gladna. Ali je narod davao i nešto više od svega toga — svoje sinove i kćeri, svoju decu, da popunjavaju redove proleterskih brigada i bore se do konačnog oslobođenja zemlje. Najviše dobrovoljaca javljalo se u 1. proletersku brigadu, ali ih ona nije mogla sve primiti. Početkom oktobra 1. brigada je narasla na 2 607 boraca, a od prijavljenih preko toga broja, 524 je uputila u 8. crnogorsku, 233 u 3. krajišku i 352 u 13. proletersku brigadu.[33] Sada se tek jasno vidjelo koliko su bile značajne pripreme koje su provođene u brigadi pred njen dolazak u Srbiju. Novi borci su se dobro borili, ali trebalo im je pomoći da što prije ovladaju oružjem, da se uklope u život brigade i da poprime duh proleterski. Partijske organizacije i organizacije SKOJ-a imale su pune ruke posla.

Prva proleterska se prebacila 23. septembra na desnu obalu Kolubare. Prema Ubu su djejstvovali 3. i 4. bataljon, 6. je kontrolisao pravac Divci — Loznica, »Garibaldi« je upućen prema Umki, a 1. i 2. bataljon su bili u rezervi.[34] Desno od 1. brigade, u rejonu Lajkovca, bila je 13. proleterska, 3. krajiška u Ljigu a 8. crnogorska u Mionici.[35] Lijevo su nastupale jedinice 6. divizije. Zadatak brigade bio je da razbija ostatke četničkih grupa i organe kvislinške uprave, da politički radi na terenu i da izviđa prema Ubu.

Krajem septembra 7. SS divizija nastupala je od Višegrada ka Užicu i Čačku i dalje ka Kragujevcu. Stab 1. korpusa uputio je prema njoj 6. diviziju, što je dovelo do pomjeranja 1. i 2. bataljona nešto ulijevo, radi obezbjeđenja lijevog boka divizije i izviđanja prema Ubu, kako bi se onemogućio eventualni pokušaj neprijatelja iz Uba da sadjejstvuje snagama, koje su nastupale prema Užicu i Čačku.[30]

Brigada je preduzela sve da ne dozvoli neprijatelju ma kakvu aktivnosti u pravcu Užica. U to vrijeme očekivano je da naša avijacija bombarduje Ub.

Izviđanjem je ustanovljeno da u Ubu ima 350—400 Nijemaca, sa 4 tenka, 2 topa i 3 teška mitraljeza.[37] Osiguranja su im bila na Vučjaku i kod raskrsnice cesta koje vode ka Lajkovcu. Motorizacija je bila kamuflirana ispod drveća. Sa Nijemcima je bilo i oko 800 četnika. Stab divizije je naredio brigadama da oslobode Ub i Vreoca, radi daljeg nastupanja ka Beogradu.[38] Prva brigada je napadala na Ub i Čemanov most, 3. krajiška niz rijeku Kladnicu i 13. proleterska na Vreoce.

33 *Knjiga depeša,* A-VII, k. 713a, f. 4, d. 7.
34 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 5, d. 3.
35 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 12, d. 112, str. 278.
se *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 38.
37 *Knjiga depeša 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712b, f. 12, d. 32.

Napad na Ub počeo je pred zoru 3. oktobra. Sa juga su napadali 2. i »Garibaldi« bataljon, ojačani baterijom topova, sa sjeverozapada 4. i 6. bataljon, ojačani protivtenkovskim topom, a 1. i 3. bataljon su napadali na Čemanov most i Crvenu Jabuku. Dva bataljona 3. krajiške brigade napadala su sa istočne strane, a dva na Kladnicu.

Napad su počeli 2. i »Garibaldi« bataljon. Na Vučjaku se razvila oštra borba. Ostali bataljoni su ili zakasnili ili nedovoljno odlučno napadali, tako da je neprijatelj mogao koncentrisati sve snage prema 2. i »Garibaldi« bataljonu. Borba je trajala čitav dan. Neprijatelj se uporno branio. Novi zajednički napad obnovljen je u 20 časova, uz jaku podršku artiljerije. Neprijatelj nije mogao izdržati pritisak 2. i »Garibaldi« bataljona i bataljona 3. brigade i povukao se prema Obrenovcu.[39]

Prvi i 3. bataljon zauzeli su Cemanov most i Crvenu Jabuku bez borbe i porušili most na Tamnavi. Neprijatelj je intervenisao jakim snagama iz Obrenovca, ali je stigao samo do porušenog mosta. Prvi i 3. bataljon nijesu mu dozvolili da pređe rijeku i pomogne snagama u Ubu. Neprijateljske snage, koje su odstupale iz Uba, pod borbom su se probijale ka mostu na Tamnavi. Tu kolonu je gonio 4, a dočekali su je 1. i 3. bataljon. Kolona je uspjela da pređe rijeku, uz znatne gubitke, zahvaljujući podršci onih snaga koje su došle iz Obrenovca. U tim borbama, pored znatnih gubitaka neprijatelja, zarobljeno je i 180 četnika. Brigada je imala 11 poginulih i 45 ranjenih boraca, i to uglavnom iz 2. bataljona.

Između Uba, Stepanja i Lajkovca brigada se zadržala nekoliko dana, kontrolišući pravce prema Obrenovcu.

Borbe u Šumadiji i susret sa Crvenom armijom

Brigada se približavala Beogradu. Sa nestrpljenjem je očekivano naređenje da krene prema njemu. Ali divizija je dobila zadatak da spriječi izvlačenje njemačkih kolona duž ceste Topola — Mladenovac — Beograd i da se na tom pravcu sretne sa jedinicama Crvene armije, sa kojima će učestvovati u oslobođenju Beograda. Prva proleterska brigada trebalo je da izbije na cestu kod Đurinaca i Vlaškog Polja, 3. krajiška prema Mladenovcu, 8. crnogorska na Kosmaj, a 13. proleterska je bila u rezervi.[40]

Prva brigada je krenula na marš danju, 7. oktobra, u više kolona, pravcem Lajkovač — Lazarevac — Kosmaj. Stab brigade je naredio da se kolone kreću sa razvijenim zastavama.[41] Prošli su dani noćnih marševa i prikrivanja. Došao je period potpune nadmoćnosti NOVJ na zemlji i u vazduhu pa se brigada slobodno kretala. Rasporedila se na položajima duž puta: 6. bataljon u Vlaškom Polju, 4. ba-

38 *Operativni izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2. đ. 23.
40 Isto kao pod 33. — depeša od 9. oktobra

taljon u Đurincima, 3. bataljon u Sopotu, 1. bataljon prema Robalji, a 2. i »Garibaldi« bataljon u Rogači, kao brigadna rezerva.[42]

Brigada je izbila na cestu 9. oktobra, protjerala neprijatelja iz Vlaškog Polja i vršila snažan pritisak prema željezničkim stanicama u Đurincima i Ralji. Nijemci su čuvali željezničku prugu sa namjerom da na njoj uspostave saobraćaj radi izvlačenja jedinica armijske grupe »E« sa juga, iz Grčke, koje bi im dobrodošle da ojačaju odbranu Beograda. Tih dana brigada je dobila naređenje »ne rušiti od sada nikakve objekte... « a takođe i da spriječi neprijatelja u rušenju mostova i komunikacija.[43] Situacija se promijenila. Trebalo je sačuvati prugu i cestu za nastupanja naših jedinica i jedinica Crvene armije. Trebalo ih je čuvati i za korišćenje u oslobođenoj zemlji. Takvo upozorenje dobile su sve jedinice. Osim toga, jedinicama je ponovljeno naređenje da ne strijeljaju ni jednog zarobljenika.[44] Računalo se i na potrebnu radnu snagu za obnovu zemlje. Fašisti i zločinci predati su sudu.

Tri dana je brigada vodila borbu sa neprijateljskim kolonama koje su se povlačile prema Beogradu, kao i sa motorizovanom kolonom koju je 3. krajiška protjerala iz Mladenovca. Dva puta je 1. brigada zauzimala cestu kod Đurinaca, ali ju je oba puta morala napustiti pod udarcima jakih njemačkih saga. Borba je vođena i čitavu noć između 11. i 12. oktobra.

U rasvit 12. oktobra čula se jaka artiljerijska vatra i zemlja je jače nego obično podrhtavala od tenkova i samohodnih topova. Kad se razdanilo primijećeno je da je ta kolona drugačija od one koja je već bila prošla. »Pa to su Rusi!«, uzviknuo je neko. Uskoro je sa njima uspostavljena veza. To se jedinica Crvene armije »naslonila« na začelje njemačke kolone, ne dozvoljavajući joj da se odlijepi. Crvenoarmejci su za časak zastali, samo toliko da se ratni drugovi izljube. Sa okolnih kosa, sa položaja, sa razvijenim crvenim zastavama trčali su proleteri »koliko ih noge nose« da se što prije pozdrave sa crvenoarmejcima. Našli su se u zagrljaju borci 1. proleterske brigade i tenkisti i artiljerci Crvene armije.To je bio zagrljaj drugova po oružju.

Ostvario se san proletera, sanjan na marševima i u borbama, u planinama zavejanim snjegovima, u raspjevanim boračkim kolima i veseljima, na stratištima i stradalištima... Godinama čekano najzad je dočekano: da borci NOV i Crvene armije nastupaju jedni uz druge, rame uz rame.

Slavlje je nastavljeno, ali na drugi način: zajedničkim napadima na neprijatelja. Istog dana dijelovi 1. proleterske, pomognuti tenkovskim jedinicama Crvene armije, uništili su u Ralji neprijatelja koji se sklonio u tunelu. Crvenoarmejski artiljerci gađali su direktno u tunel i natjerali neprijatelja na predaju. Plijen je bio ogroman.

Ka Beogradu je nastupao ojačani 4. mehanizovani korpus Crvene armije, određen da sadjejstvuje jedinicama NOVJ u oslobođenju Beograda. Do 11. oktobra korpus se nalazio u polaznom rejonu, gdje

[42] isto, d. 42.
[43] Isto kao pod 37. — depeša od 11. oktobra.

su vozila popunjena gorivom i municijom i brižljivo pripremljena za brzo nastupanje prema Beogradu.

Određen da sadjejstvuje jedinicama NOVJ korpus je djejstvovao na samostalnom pravcu, odvojen od ostalih jedinica Crvene armije. Bio je impozantne jačine. Imao je 17 022 borca, 160 tenkova, 21 samohodno artiljerijsko oružje, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 49 motocikla, 1 038 automobila i 130 radio-stanica. Korpus su sačinjavale: 36. gardijska tenkovska brigada, 13, 14. i 15. gardijska brigada i ojačani 230. artiljerijski puk, 140. minobacački puk, 58. puk gardijskih minobacača, 42. lovačka protivtenkovska artiljerijska brigada, 22. protivavionski artiljerijski divizion i 218. samostalni inžinjerijski bataljon.[43] Udarna snaga korpusa bila je 36. gardijska tenkovska brigada. Komandant korpusa general V. I. Zdanov, lično je provjerio gotovost te brigade pred beogradsku operaciju. Brigada je bila sastavljena od boraca koji su se više puta istakli u borbama. Mnogi su tenkisti bili odlikovani ordenima i medaljama. Komandant korpusa pohvalio je borce i starješine i političke rukovodioce zbog dobre pripreme za nastupanje ka Beogradu i poželio im nove pobjede nad njemačkim osvajačima.[46]

Prva proleterska brigada nastupala je lijevo od puta Ralja — Beograd. Desno su nastupale jedinice Crvene armije. Pojas neprijateljeve spoljne odbrane Beograda obuhvatao je i Avalu. Na padinama Avale imao je iskopane rovove i postavljene žičane i minske prepreke. Dijelovi 117. lovačke divizije uporno su branili te položaje.

Neprijateljevu odbranu na Avali dezorganizovala je snažna vatra artiljerije i tenkova jedinica Crvene armije. Jurišem izmiješanih crvenoarmejaca i desnog krila 1. proleterske brigade, boraca 1. i 2. bataljona, neprijatelj je brzo uništen. Proleteri su odlučno jurišali naprijed, da su ih borci Crvene armije čak vraćali i zaustavljali da ne jurišaju prije nego tehnika slomi otpor neprijatelja.[47]

Zauzimanjem Avale razbijena je spoljna odbrana Beograda. Neprijatelj se povlačio ka gradu pod pritiskom snaga NOVJ i 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije. Ujutro 14. oktobra 1. proleterska brigada izbila je pred Banjicu. Počela je bitka za oslobođenje Beograda.

U borbama za oslobođenje Beograda

Neprijateljske snage u Beogradu sačinjavali su dijelovi oslabljenog 737. puka 117. lovačke divizije, 1. tvrđavska puk, dopunski bataljon 7. SS divizije, 28. landšicen bataljon, nekoliko policijskih bataljona, 1. rudarski bataljon iz Kostolca, 38. motorizovani protivavionski artiljerijski puk, nekoliko diviziona artiljerije 2. oklopne armije, oko dva bataljona tenkova, dijelovi »srpskog dobrovoljačkog korpusa« i

[45] Grupa jugoslovenskih i sovjetskih autora, *Beogradska operacija,* Beograd, 1964, str. 195.

« Isto.

bjelogardejskog ruskog zaštitnog korpusa, dijelovi 5. motorizovanog policijskog puka, dva bataljona 118. divizije. Ukupna jačina tih snaga iznosila je oko 20 000 vojnika, 40 tenkova i oko 170 topova i minobacača.[48] Neprijatelj je očekivao da će mu blagovremeno stići u pomoć i grupa koja se probijala od Požarevca preko Smedereva, u sastavu: 1. brdska divizija, 92. motorizovani puk, dijelovi 117. divizije, 2. puk »Brandenburg« i dijelovi 3. policijskog puka sa znatnim ojačanjima.[49] Jačina te grupe bila je veća od dvije divizije.[50]

Neprijatelj je uredio Beograd za jaku odbranu. Unutrašnji pojas odbrane protezao se u luku od Dunava preko Velikog Vračara, Konjarnika, Banjičkog visa, Dedinja, Košutnjaka, Banovog Brda i Čukarice do Save. Na čitavom pojasu odbrane bili su iskopani rovovi punog profila i protivtenkovski rovovi. Oruđa su bila postavljena u armirano-betonske zaklone.

U gradu je bila organizovana odbrana po sistemu čvorova. Najjače su bili utvrđeni Kalemegdan, Terazije, Slavija, rejon oko Savskog mosta, blok zgrada ministarstava, željezničke stanice, Glavna pošta i dr. Mnoge zidane zgrade bile su pripremljene za odbranu. Na trgovima i uličnim raskrsnicama nalazili su se teški i laki bunkeri. Veliki broj zgrada bio je miniran.

Na grad su napadale jedinice NOVJ: 1. i 6. proleterska divizija, 5, 11, 16. i 28. udarna divizija i Crvene armije: 4. gardijski mehanizovani korpus, 73. gardijska divizija i 236. streljačka divizija, dvije artiljerijske brigade, 16 pukova artiljerije, minobacača i samohodnih oružja, protivavionska artiljerijska divizija i tri samostalna protivavionska artiljerijska puka.[51] Snage koje su napadale na Beograd podržavala je glavnina 17. avio-armije III ukrajinskog fronta, tri divizije jurišne avijacije, dvije lovačke divizije i divizija bombardera, kao i dunavska ratna flotila.[52]

Osnovna ideja u napadu na Beograd bila je da se jakim udarom glavnih snaga na uskom odsjeku fronta probije odbrambeni pojas neprijatelja i rasiječe njegova odbrana, a na pomoćnim pravcima da se obilaznim manevrima izbije u njegovu pozadinu. Glavni udar nanosile su 1. i 6. proleterska divizija NOVJ i 4. mehanizovani korpus, 73. gardijska i 236. streljačka divizija Crvene armije, pravcem Banjički vis — Autokomanda — Slavija — Kalemegdan. Prva proleterska divizija nastupala je na težištu glavnog udara, lijevo od puta Avala — Beograd.[53] Na pomoćnim pravcima napadale su 11, 16. i 28. divizija 12. korpusa preko Čukarice i 5. krajiška divizija preko Zvezdare. U rezervi je bila 21. divizija.

Prva proleterska brigada prikupila se u Ripnju. Odatle je nastupala preko Pinosave prema Banjičkom visu. Desno su nastupale

48 Beogradska operacija, str. 216.
4a Oslobodilački rat, knj. 2, str. 317.
[50] V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945,* str. 269.
si *Beogradska operacija,* str. 218.
62 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 319.
V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945,* str. 270.

jedinice Crvene armije, a lijevo 8. crnogorska brigada.[54] Stab 1. brigade izdao je jedinicama zapovijest za napad na Beograd.

Rano u zoru 14. oktobra 1. brigada je, uz sadjejstvo manjih dijelova 4. mehanizovanog korpusa, izbila na Banjički vis i u prvom jurišu uspjela da zauzme prve neprijateljske rovove. Manje napade izvršile su sve jedinice na druge dijelove odbrane grada. Neprijatelj se snažno branio i usmjerio jaku artiljerijsku vatru na 1. brigadu. Bataljoni su držali osvojene položaje, ali su trpjeli jaku artiljerijsku vatru, pa je komandant brigade povukao malo unazad tri bataljona, da bi izbjegli tu vatru. I dijelovi Crvene armije su se vratili. U toj borbi, pored ostalih, poginuo je politički komesar 1. bataljona Blažo Popivoda, koji je proglašen za narodnog heroja.

Neprijatelj je vjerovatno smatrao da je odbio napad. To je bilo samo nasilno izviđanje, koje je natjeralo neprijatelja da otkrije vatrene položaje artiljerije, prednju liniju i čvorove odbrane, što je odlično poslužilo za planiranje artiljerijske vatre.

U 14 časova 14. oktobra počela je snažna artiljerijska priprema po prednjem kraju neprijateljeve odbrane. Vatra je otvorena iz preko 300 artiljerijskih cijevi i minobacača i 24 »kaćuše«. Uskoro je broj cijevi povećan na 630. Drhtala je zemlja od eksplozije. Poslije pola časa uraganske vatre »kaćuše« su uputile salve prema položajima neprijateljeve artiljerije i to je bio znak za opšti juriš. U prvim večernjim časovima 1. brigada je zauzela Banjički vis, Banjicu i Dedinje. Bio je otvoren prolaz ka centru grada.[55]

Prva proleterska brigada doživjela je mnogo istorijskih trenutaka. Njoj je palo u dio da prva slomi otpor na Banjici, gdje je neprijatelj imao logor iz kojeg je na gubilište izvedeno oko 80 000 komunista, boraca NOR-a i drugih rodoljuba. Borci 1. proleterske prvi su se poklonili sjenima tih žrtava i žestokim udarima po neprijatelju nastojali da ih osvete.

Poslije zauzimanja Banjičkog visa sve jedinice su bez zastoja nastavile nastupanje. Svjetlost u gradu bila je ugašena. Na svakom koraku je vrebala opasnost. Nijemci su se borili za svaku kuću. Uspjeli su da »pancerfaustom« zapale dva tenka Crvene armije. Bila je vještina orijentisati se u toku borbe u gradu. Građani su pritekli u pomoć. Od prvog koraka u Beogradu počeli su da se javljaju dobrovoljci, muškarci i žene i utrkivali se ko će više i prije dati informacije ili pružiti drugu pomoć jedinicama NOVJ. Četvrti bataljon, koji je nastupao na lijevom krilu brigade, prošao je pored njemačke motorizovane grupe u Ulici kneza Miloša pretpostavljajući da su to vozila Crvene armije. I Nijemci su bili u zabludi. Tek kad su stigli do Ulice Miloša Pocerca prepoznali su se i razvila se teška borba. Bataljonu je pretila opasnost od uništenja. U najkritičnijem času pritekli su mu u pomoć drugi dijelovi 1. brigade, bataljon tenkova Crvene armije i građani, kao vodiči, pa se bataljon izvukao bez gubitaka.[56]

[54] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 13, d. 161, str. 376.

ss *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1/2, d. 20.

Pred zoru 15. oktobra brigada je izbila blizu Slavije. Duž ulice od Autokomande ka Slaviji kretala se neprekidna kolona tenkova, samohodnih i oklopnih automobila Crvene armije i, uporedo sa njima, 1. brigada. U sredini rasporeda 1. brigade nastupao je 6. bataljon, koji je naišao na jako njemačko uporište ispred Dečje klinike. Poslije četvoročasovne borbe neprijatelj je uništen. Tu je poginuo i Junus, komandir 2. čete.

Neprijatelj se snažno branio i u rejonu Slavije, iz nekoliko betonskih bunkera i iz više utvrđenih zgrada. Najprije su pokušali da trg zauzmu bataljoni Crvene armije, uz podršku tenkova i artiljerije. Vraćeni su jakom artiljerijskom i mitraljeskom vatrom, uz znatne gubitke. Onda su samohotke zauzele položaje na uglovima ulica, a protivtenkovski topovi i tenkovi direktno su gađali otvore bunkera i prozore kuća iz kojih se neprijatelj branio. Vatra iz stotine mitraljeskih oruđa slivala se u neprekidni odjek. Nije dala neprijatelju ni »oko da otvori«. Uz takvu vatrenu podršku juriš je izvršio 1. bataljon 1. brigade. U silovitom skoku preskočio je trg, dohvatio se kuća na istočnom dijelu i onda zauzimao kuću po kuću. Osvojen je tako još jedan važan položaj. U tom jurišu na Slaviji poginuo je Dušan Milutinović, zamjenik komandanta 1. bataljona. Proglašen je za narodnog heroja.

Brigada je po naređenju štaba divizije, promijenila pravac kretanja od Slavije i pošla udesno ulicama Zorinom (Ivana Milutinovića), Alekse Nenadovića i Prote Mateje i izbila na Ulicu kralja Aleksandra (Bulevar revolucije). Zatim je nastupala Ulicom kralja Aleksandra, ka Glavnoj pošti i Narodnoj skupštini, držeći desno vezu sa 3. krajiškom brigadom u Ulici kraljice Marije (Ulica 27 marta), a lijevo sa 8. crnogorskom brigadom, koja je nastupala duž Ulice kralja Milana (Maršala Tita). Neprijatelj je davao žestok otpor iz tvrde zgrade Glavne pošte. No proleteri i crvenoarmejci zauzeli su i nju i zgradu Narodne skupštine. Poručnik Crvene armije N. N. Kravcov koji je pao u jurišu na zgradu Glavne pošte proglašen je za heroja Sovjetskog Saveza. U Narodnoj skupštini zarobljeno je 120 četnika. Izbijanjem 1. brigade u zgradu Skupštine i 3. krajiške u Ulicu cara Dušana, neprijateljeva odbrana Beograda bila je praktično presječena na dva dijela, što je stvorilo nove uslove za njeno uništenje.

Glavna pošta, Narodna skupština i zgrade u Kosovskoj i Takovskoj ulici poslužile su 1. brigadi za dalje nastupanje. Ispred tih položaja nalazio se čvor neprijateljeve odbrane na Terazijama. Gotovo svaka kuća u ovom dijelu grada bila je utvrđena. U nekim kućama trebalo je voditi borbu čak i za pojedine spratove, ili se probijati iz sobe u sobu. Nijemci su imali bunkere na više raskrsnica, tenkovi su krstarili ulicama. Štab 1. divizije upozorio je brigade da borci ne jurišaju na neprijateljske bunkere, nego da zovu u pomoć najbližu tenkovsku ili artiljerijsku jedinicu Crvene armije, da ona vatrom slomi otpor neprijatelja kako bi se izbjegle nepotrebne žrtve.[67]

Bataljoni 1. brigade nastupali su Kosovskom, Ulicom majke Jevrosime i Poenkareovom (Makedonska). Borci su gurali u streljačkom stroju protivtenkovske topove i sa bliskog odstojanja tukli bunkere, utvrđene zgrade i uništavali neprijateljeve tenkove. Građani su se u velikom broju pridruživali borcima, pokazivali prolaze, ukazivali na mjesta uređena za odbranu i na pravce koji vode ka centru neprijateljeve odbrane. Mnogi omladinci, nošeni oduševljenjem, bili su presrećni kada su dobili oružje i ispalili prvi metak na neprijatelja. Do zore 17. oktobra brigada je zauzela zgrade na kraju Kolarčeve ulice, Ratnički dom (Dom JNA) i Narodno pozorište, ali je u tim borbama imala i velike žrtve. Poginuo je i politički komesar 6. bataljona Sava Dimitrijević, u brigadi od njenog osnivanja.

Nijemci su najžilavije branili zgradu Narodnog pozorišta. Nju je bilo teško zauzeti i zbog jake bočne vatre iz palata »Albanije« i »Reunione«. Na dostignutim položajima na desnom krilu, prema Ulici cara Dušana, brigada je imala vezu sa 3. krajiškom, a na lijevom sa 8. crnogorskom brigadom. Tako se čitava 1. proleterska divizija, sa dijelovima Crvene armije, našla u najužem centru grada.

U toku noći 15. oktobra dijelovi 1. i 6. proleterske i 5. udarne divizije NOVJ i 36. tenkovske brigade, 73. gardijske i 236. streljačke divizije Crvene armije izbile su na željezničku stanicu »Dunav« i time presjekle njemačke snage u gradu.

Međutim, 16. oktobra nastala je kritična situacija za snage koje su se borile za oslobođenje Beograda. Neprijateljska grupa iz Požarevca i Smedereva probijala se prema gradu. Njeni prednji dijelovi stigli su čak do periferije. Prijetila je opasnost da njemačke snage jačine preko 30 000 vojnika, sa oko 2 000 vozila, upadnu u grad, tu se zabarikadiraju i brane. To bi onda zahtijevalo duge borbe, velike žrtve i znatnija razaranja grada. Zbog toga su glavnine snaga NOVJ i Crvene armije, koje su učestvovale u borbama za oslobođenje Beograda, odmah upućene prema toj grupi. Na prostoru između Smederevskog druma, Avale i Beograda razvila se teška borba. To je, u suštini, i bila odlučna bitka za Beograd. Četiri dana i četiri noći trajale su žestoke borbe. Nijemci su znali da im je to bitka na život i smrt. Pokušali su proboj u više pravaca, ali su tučeni i na kraju uništeni. Na prilazima Beograda, od Grocke i Avale, ležalo je more uništene neprijateljeve tehnike i gomile poginulih. Samo oko 3 000 vojnika te grupe uspjelo je da se noću, po dijelovima, provuče kroz položaje naših jedinica u pravcu Sapca. Glavninu njemačkih snaga sačinjavala je 1. brdska divizija, proleterima dobro poznata još iz bitke na Sutjesci. Ovde je konačno uništena. Platio je glavom i njen komandant, general Stetner, jedan od onih njemačkih komandanata koji je sa jedinicom počinio mnoge zločine u našoj zemlji.

I dok se vodila ogorčena borba na prilazima Beogradu, jedinice koje su ostale na dostignutim položajima u gradu, među kojima je bila i 1. proleterska brigada, takođe su vodile teške borbe. Nijemci su nastojali da povrate izgubljene položaje u gradu i da borbom pomognu grupi koja je nastupala ka Beogradu. Prva brigada je dobila zadatak da dostignute položaje uredi za kružnu odbranu i da po svaku cijenu zadrži neprijatelja na tom zbijenom prostoru. Stab brigade

uputio je 3. bataljon u Narodnu skupštinu, a sa ostalim bataljonima organizovao odbranu u Narodnom pozorištu, Ratničkom domu, Ulici braće Jugovića i drugima.

U prvom jurišu, uz jaku podršku artiljerije i samohotki, Nijemci su uspjeli da zauzmu zgradu Narodnog pozorišta. Prva brigada je u krvavoj borbi, uz sadjejstvo tenkova Crvene armije, ponovo uspjela da ih iz nje izbaci. Nijemci su i drugi put jurišem potisli 1. brigadu, ali ih je ona ponovo izbacila iz zgrade Narodnog pozorišta. Tada je štab 1. brigade uveo u zgradu čitav bataljon »Garibaldi«. Bilo je poznato da se Italijani izvanredno brane iz bunkera. Oni su to i ovdje praktično pokazali. Uspjeli su da zadrže Narodno pozorište i odbiju nekoliko njemačkih juriša. Tako je u Narodnom pozorištu i oko njega odigrana jedna od najkrvavijih predstava u bici za oslobođenje Beograda.

Brigada je aktivno branila dostignute položaje. Neprijatelj je davao žestok otpor iz palate »Albanije«, u kojoj se nalazio čitav bataljon Nijemaca. Osma crnogorska brigada nije mogla da pristupi toj zgradi. Nijemci su snažnom vatrom iz te zgrade onemogućavali 1. brigadi da produži ka Kalemegdanu. Zato se i 1. brigada okrenula ka »Albaniji«. Postavilo se pitanje: kako uništiti neprijatelja, a da se zgrada sačuva? To je i inače bio jedan od velikih problema pri oslobođenju Beograda. Trebalo je poštedjeti grad novih rušenja osloboditi ga, a ne razoriti. I jedinice Crvene armije dobile su naređenja da ne upotrebljavaju moćnu tehniku za rušenje zgrada. Prva brigada i tenkisti Crvene armije sistematski su preciznom vatrom u prozore uništavali odbranu »Albanije«, čuvajući konstrukciju zgrade i fasadu što je više moguće. Pod zaštitom te vatre 4. bataljon je prodro u palatu iz zgrada u Kolarčevoj ulici. U isto vrijeme su u zgradu prodrli i dijelovi 8. brigade. Vodila se borba za svaki sprat, za stepeništa, sve do krova. Samo mali broj neprijateljskih vojnika uspio je da se spase, bježeći prema Kalemegdanu. Borci 8. brigade razvili su proletersku zastavu na vrhu »Albanije«, 19. oktobra poslije podne.

Bataljoni 1. i 8. brigade i dalje su gonili i uništavali neprijatelja. U Ulici kneza Mihaila Nijemci su pogodili i zapalili jedan tenk Crvene armije. Plamen je brzo obuhvatio cio tenk. Jedan mladić, neutvrđenog identiteta, videvši tenk Crvene armije u plamenu, priskočio je da ugasi vatru. Nije znao da je plamen zapaljenog benzina i ulja teško ugasiti. Za nekoliko trenutaka i on je izgorio. Ali je ostala kao uspomena njegova ljubav prema slobod^ drugovima borcima i svome gradu.

Osvajanje palate »Albanije« i slamanje neprijateljeve odbrane kod Kneževog spomenika otvorilo je put ka Kalemegdanu. Neprijatelj je pružio jači otpor samo iz zloglasne zgrade Uprave grada Beograda — iz Glavnjače. To je bila prava tvrđava, opasana visokim zidom i gustim redovima bodljikave žice. Građani su obavijestili borce da se u glavnjači nalazi veliki broj zatvorenika. Prvi napad

na nju nije uspio. Topovske granate su se odbijale od zidova. Prema dogovoru trebalo je pozvati avijaciju Crvene armije, međutim, naši komandanti nijesu to htjeli, jer bi u tom slučaju stradali drugovi u zatvoru. Pod zaštitom vatre, 2. bataljon je uspio da se popne na krov Glavnjače i da ga zapali. Zgrada je obavijena dimom. Neprijatelj je pokušao da bježi, ali su pokošeni mitraljeskim rafalima. Zatvorenici su spašeni.

Brigada je zatim slomila otpor neprijatelja u zgradama Kolarčevog univerziteta, Berze rada (Etnografski muzej) i bloka zgrada prema hotelu »Mažestik«. Moralo se nastupati brzo, ali i oprezno. Sve veće zgrade bile su minirane. U toku borbe i kasnije, sedam bataljona inžinjeraca Crvene armije razminirali su 845 objekata iz kojih je izvađeno 3 179 mina, sa ukupno 29 656 kg eksploziva. Neprijatelj je imao namjeru da i u tim poslednjim momentima zada što teži udar Beogradu.[58]

Rano ujutro, 20. oktobra, 1, 3. i 8. brigada 1. proletereske divizije, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova 36. tenkovske brigade i 236. streljačke divizije Crvene armije, izvršili su juriš na Kalemegdan. U 8 časova tu je slomljen i poslednji neprijateljev otpor. Nekoliko časova prije toga jedinice 12. korpusa i 6. proleterske divizije, u sadjejstvu sa snagama 73. gardijske divizije i 13. mehanizovane brigade Crvene armije, slomile su otpor neprijatelja na Čukarici, kod željezničke stanice i na prilazima savskom mostu, kao, uostalom i u svim dijelovima grada ispred 5. krajiške i 12. vojvođanske brigade. Na savski most izbile su jedinice 6. proleterske divizije i 13. proleterske brigade 1. divizije sa dijelovima 13. mehanizovane brigade i 73. gardijske divizije Crvene armije i sa poslednjim njemačkim vojnicima prešle most.

Borbe za Beograd trajale su sedam dana i noći. Išlo se iz borbe u borbu. Beton i čelik, i dobro organizovani sistem vatre neprijatelja, pucali su pod snažnim naletom jedinica NOVJ i Crvene armije. Borci, iako umorni, bili su spremni za još veće podvige. Zelja svih je bila da učestvuju u oslobođenju Beograda, grada u kojem je donijeta odluka o ustanku, u kojem je pružan otpor neprijatelju čitavo vrijeme okupacije, uprkos velikom teroru. U vrijeme borbi za Beograd građani su toplo pozdravili njegove oslobodioce i priključivali im se da zajedno nastave borbu. U gradu je bilo organizovano više borbenih grupa$_t$ sa oko 2 000 omladinaca, koji su se borili zajedno sa svim vojnim formacijama za oslobođenje svoga grada.[59] Beograd je zaslužio slobodu i za nju se izborio.

U borbama za oslobođenje Beograda dala su živote 2 953 borca iz svih jedinica NOVJ, od kojih 64 iz 1. proleterske brigade, i 976 boraca Crvene armije. Nijemci su imali velike žrtve. Ni trećina posade nije preživjela. Glavom su platili za patnje i žrtve Beograda u samom Beogradu.

I plijen je bio ogroman.

[58] *Beogradska operacija,* str. 223.

Prva proleterska brigada — prva posadna jedinica u oslobođenom Beogradu

U oslobođenom Beogradu je 1. proleterska brigada dobila zadatak da očisti grad od ostataka okupatorske vojske. U mnogim krajevima grada ostale su grupice Nijemaca i drugih neprijatelja ili pojedinci koji nijesu uspjeli da pobjegnu. Skrivali su se u podrumima i magacinima, čak i u gradskoj kanalizaciji, i vrebali trenutak da umaknu i izbjegnu kazni. Uz svesrdnu pomoć građana 1. brigada je pronalazila i uništavala te grupice i pojedince.

U gradu je ostalo i mnogo saradnika okupatora, kvislinga svih vrsta, od Ijotićevaca i nedićevaca do četnika i policijskih agenata. Mnogi od njih bili su ogorčeni neprijatelji NOB-a i aktivno su se borili protiv jedinica NOVJ. Njih je bilo mnogo teže pronaći i uhvatiti, ali je njihovo hvatanje imalo i vojnički i politički značaj.

Proleteri su došli u Beograd kao oslobodioci, a ne kao osvjetnici. Svako hvatanje domaćih izdajnika značilo je samo privođenje narodnom sudu slugu okupatora, a ne politički obračun. To je bio veoma složen zadatak koji je 1. brigada takođe uspješno izvršila.

U Beogradu, kao i u svakom većem gradu, bilo je i kriminala. Ratno stanje, nemaština i neraščišćeni računi iz vremena okupacije bili su pogodni za razvoj raznih vrsta kriminala. Jedinice 1. brigade su i tu pokazale veliku snalažljivost i u sadjejstvu sa Oznom, i uz pomoć stanovništva, brzo su spriječavale kriminal.

Bilo je posla i oko uspostavljanja reda u gradu. Kroz grad su prolazile partizanske, crvenoarmejske i bugarske jedinice. Poneki crvenoarmejci i bugarski vojnici pravili su prestupe. Brigada je s uspjehom održavala red i osigurala građanima potpuni mir.

Kao posadna jedinica, brigada je pomagala i u organizaciji saobraćaja, transporta, sanbdijevanja ogrevom i hranom, mobilizaciji ljudi za front i u raznim drugim zadacima.

U početku, brigada je bila raspoređena po čitavom gradu, svaka četa je držala po jedan kvart.® To je bilo neophodno radi boljeg pregleda i efikasnijeg djelovanja. Ali je to rasparčavanje jedinica smanjivalo mogućnost vojne obuke i političkog rada, koji su bili neophodni, pogotovo što je brigada primila veliki broj novih, mladih ljudi, a najveći broj starih boraca već je bio otišao u druge jedinice.

* Raspored jedinica brigade u Beogradu:
Stab brigade u Zetskoj ulici — PT četa i intendantura u okolnim zgradama,
Prvi bataljon u II i IV kvartu. Stab bataljona u Skadarskoj ulici,
Drugi bataljon u I, V i X kvartu. Stab bataljona u Ulici Stanoja Glavaša,
Treći bataljon u VI, VII i XI kvartu. Stab bataljona u Kruševačkoj ulici,
Četvrti bataljon u Vili, IX i XI kvartu. Stab bataljona kod Medicinskog fakulteta,
»Garibaldi« bataljon u Mirijevu,
Sesti bataljon u XII, XIV i XV kvartu. Stab bataljona kod Topčiderske crkve.«»

U Beogradu, kao i poslije svih velikih bitaka, odmah je počelo sređivanje jedinica. Naredbom štaba 1. divizije, br. 513 od 28. oktobra, obnovljen je Peti šumadijski bataljon.[61] Za njega su ostali bataljoni 1. brigade dali starješinski kadar i po nekoliko starijih boraca, koji su činili jezgro novog sastava bataljona. To je imalo simboličan karakter proleterske solidarnosti i sjećanja na 5. bataljon. Bataljon je popunjen novoprimljenim borcima kao i svi drugi bataljoni. Sačuvana je i zastava 5. bataljona iz Foče i svečano je uručena obnovljenom bataljonu.

Tih dana je iz 1. brigade prekomandovan bataljon »Garibaldi« u Italijansku brigadu, u sastavu 1. proleterske divizije. Prva brigada je izvršila svoju internacionalističku dužnost prema bataljonu »Garibaldi« i pomogla mu da postane dobra borbena jedinica, dostojna proleterskog imena.

Poslije oslobođenja Srbije i Beograda sve jedinice su znatno popunjene, a organizovane su i nove brigade i divizije. Prva proleterska brigada je za te jedinice dala veliki broj kadrova. I u njoj su u Beogradu promijenjeni gotovo svi komandanti i politički komesari. Novi kadrovi, izrasli od boraca u brigadi, i zaslužili su da im se povjeri komandovanje bataljonima i četama.[62]

Nekoliko dana poslije oslobođenja Beograda, vrhovni komandant Josip Broz Tito izvršio je smotru jednog dijela jedinica koje su učestvovale u oslobođenju grada. Cijela 1. proleterska brigada učestvovala je na smotri.[63]

Smotra na Banjici, u oslobođenom Beogradu, simbolično je pokazala rezultate naše oslobodilačke borbe. Prije skoro tri godine u malom mjestu Rudo, na smotri pred Vrhovnim komandantom, stajala je samo novoosnovana, jedina brigada, brojno ne mnogo jaka, i sa naoružanjem za partizanski način ratovanja. Sada se smotra održavala u glavnom gradu zemlje, pred Vrhovnim komandantom su postrojene divizije i brigade, jake i dobro naoružane. Iznad postrojenih jedinica prolijetali su, u znak pozdrava, naši avioni.

Brigada je ostala u Beogradu kao posadna jedinica do 15. novembra, kada su je zamijenile snage KNOJ-a. Tada je brigada koncentrisana u zgrade gimnazije i trgovačke akademije u Cetinjskoj ulici, u Ulici kneginje Ljubice, fabrici »Rogožarski«, u Safarikovoj i u Ulici Jovana Ristića, radi organizacionog sređivanja i izvođenja obuke.[64]

Preoružanje brigade sovjetskim naoružanjem počelo je 9. novembra. Brigada je dobila 20 minobacača, 133 puškomitraljeza, 650 mašinki, mitraljeze, topove i 500 pušaka. Formiran je bataljon pratećih oružja, a u bataljonima, uz tri streljačke čete, četa pratećih oruđa.[65] Od starog naoružanja zadržane su samo njemačke mašinke.[66]

61 *Naredbe štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 5, d. 5.
62 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 4/1, d. 1.
63 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 4/1, d. 6.
64 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 51.
65 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2/2, d. 50.

Takođe su sve jedinice opremljene sredstvima veze i pionirskim alatom.[67] Municije je dobijeno prema potrebama.

Brigada je dobila novi lik. Imala je većinu mladih boraca i novo naoružanje, a trebalo je održati njen stari duh. Još u toku preoružanja pripremljen je plan i program obuke za ovladivanjem tehnikom i naoružanjem. Iz Crvene armije dodijeljena su tri oficira, da kao instruktori pomognu u organizaciji i izvođenju obuke.[68] Za posade bataljonskih minobacača organizovan je kurs pri štabu brigade. Obuka je izvođena u svim jedinicama, učilo se danju i noću. Bilo je neophodno što bolje ovladati svim oruđima za relativno kratko vrijeme. Takođe je trebalo savladati teorijsku nastavu i od mladića stvoriti prave vojnike. Izvođeno je i bojno gađanje iz svih oruđa.[69] U toku obuke poklonjena je pažnja pravljenju zaklona i utvrđivanju, jer su brigadu očekivale borbe u kojima će joj to biti potrebno.[70]

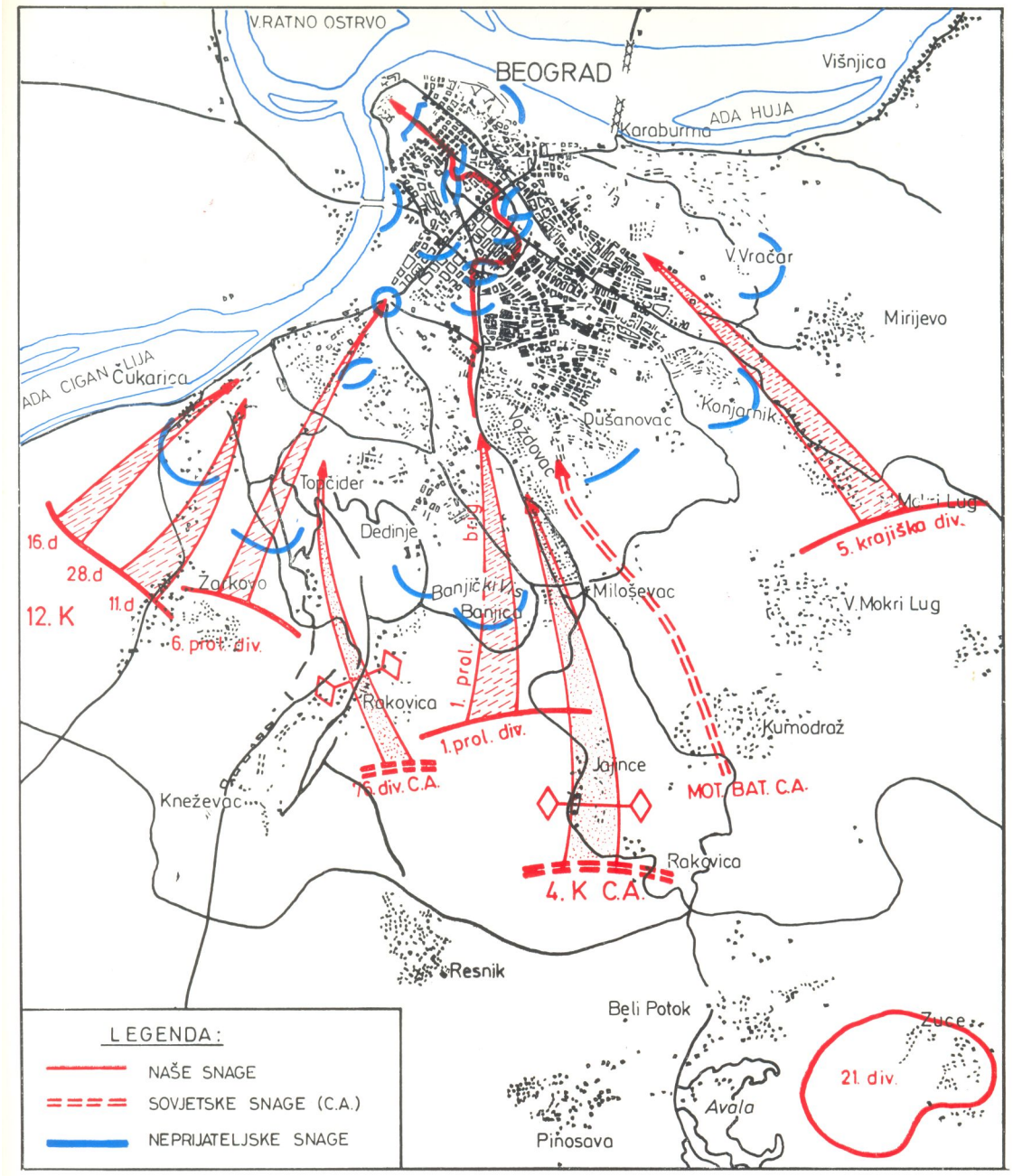
Takođe se redovno radilo i na političkom planu. Program rada[71] je obuhvatio teme: Razvoj NOB-a; Crvena armija — naš veliki stariji brat; Kralju je zabranjen povratak u zemlju; Ko su ratni zločinci i narodni neprijatelji; Naša nova domovina Federativna Demokratska Jugoslavija. Najveći dio boraca tek je stupio u brigadu, a bilo ih je preko 3 000. To su uglavnom bili omladinci i omladinke, dobrovoljci iz Beograda. Oni su sa velikim entuzijazmom savlađivali nastavu, redovno čitali dnevnu štampu i časopise, slušali radio-vijesti, izvještaje sa frontova, itd. Bilo je, konačno, dosta materijala za političku nastavu.

U Beogradu se živjelo kasarnskim životom. Mnogo se radilo i učilo. Ipak se našlo vremena i da se zapjeva, zaigra ili učestvuje na nekoj priredbi u gradu. Jednom je nekoliko boraca, predstavnika brigade, učestvovalo na priredbi koju su dale jedinice Crvene armije.

Politički rad u Beogradu imao je sasvim drugačiji sadržaj. Nije bilo političkih konferencija sa narodom. U Beogradu je izlazila dnevna štampa, radio-stanica je emitovala vijesti i bogat program.

Za mjesec dana, koliko je brigada bila u Beogradu, upoznao ju je veliki broj građana. Njeni borci su svojim dostojanstvenim držanjem stekli velike simpatije. Brigada je posebno bila draga Beograđanima, jer su gotovo polovinu novih boraca brigade sačinjavali mladi Beograđani. Njihovi očevi, majke, braća i sestre bili su radosni što su im sinovi i braća dorasli da nose pušku, da idu u borbu za slobodu i ponosni što su postali borci 1. proleterske brigade. Kada je krenula na front cio Beograd je bio na ulicama da isprati svoju najdražu brigadu.

07 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1/1, d. 39.
«8 *Obavještenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712b, f. 9, d. 21.
8» *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1/1, d. 41.
™ *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 2, d. 21.

Oslobođenje Beograda.

Komandanti 1, 2. i 3. bataljona očekuju smotru na Banjici.

XI
UČEŠĆE BRIGADE U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA

Približavao se kraj rata

U drugoj polovini 1944. godine Njemačka i Japan trpjeli su poraze na svim frontovima. Krajem oktobra u filipinskim vodama, u do tada najvećoj pomorskoj bici, japanska flota je pretrpjela poraz od kojeg se više nikada nije oporavila. U Evropi je Njemačka bila okružena frontovima sa istoka, juga i zapada. Crvena armija je ovladala dijelom Poljske i vodila borbe u Budimpešti i na prilazima Beču. Front iz Mađarske nastavljao se od Dunava, preko Srema i sredinom Bosne, a preko Jadranskog mora se povezivao sa frontom u Italiji. Na zapadu Evrope front se uglavnom protezao duž predratnih granica Njemačke prema Italiji, Francuskoj, Belgiji i Luksemburgu.

Saveznici — SSSR, SAD i Velika Britanija, na konferenciji u Kvebeku, septembra 1944. godine, odlučili su da se energično nastavi ofanziva protiv Njemačke. Na Moskovskoj konferenciji napravljen je plan nastupanja, prema kojem zapadni saveznici treba da pređu Rajnu i prodru ka Berlinu, a Crvena armija da oslobodi Mađarsku, i potom da nastupa ka Berlinu. Sudbina velikog Rajha bila je zapečaćena. Dan njegovog konačnog uništenja zavisio je samo od realizacije tog plana.

Njemačka je imala tada ukupno 282 divizije, 21 brigadu i sedam samostalnih pukova. U Jugoslaviji je bilo 19 divizija, 9 brigada, 6 pukova i kvislinške jedinice. A prema njoj su bile koncentrisane: sa istoka snage Crvene armije — 488 streljačkih i motorizovanih divizija, 35 tenkovskih i oklopnih korpusa, 29 tenkovskih i motorizovanih brigada, 94 artiljerijske i minobacačke divizije i 40 artiljerijskih i motorizovanih brigada; sa jugoistoka: 59 divizija NOVJ-a; u Italiji 23 američke i britanske divizije i na zapadnom frontu 72 divizije, američke, britanske i francuske. Nijemci su raspolagali sa samo 3 193 aviona. Sa nekoliko puta više aviona saveznici su bili apsolutni gospodari u vazduhu.[1]

U Jugoslaviji se sve odvijalo u znaku pobjede i oslobođenja. Snage NOVJ izrasle su u impozantnu silu i raspolagale sa svim sredstvima za vođenje savremenog rata. Veći dio teritorije bio je oslobođen. Oslobođenjem Beograda i većeg dijela Srbije stvorena je kompaktna i definitivno oslobođena teritorija. NOVJ je time dobila si-

gurnu pozadinu, kao izvor novih snaga u ljudstvu i materijalnom obezbjeđenju, na kojoj se mogla bolje organizovati za završne operacije za oslobođenje zemlje.

Front u Jugoslaviji nije predstavljao neprekinutu liniju. Jedino je u Sremu, između Dunava i Save, bilo oko 30 km neprekidnog fronta. Na ostalom dijelu fronta njemačke i kvislinške snage borile su se u usamljenim garnizonima, nastojeći prvenstveno da izvuku snage sa Balkana, ali i da obezbijede bokove svojih snaga u Mađarskoj i Italiji. Snage NOVJ bile su svuda gdje je još bilo neprijatelja tako da je on morao obezbjeđivati svaki svoj garnizon, svaku svoju kolonu.

U oslobođeni Beograd došli su AVNOJ i Nacionalni komitet, da u povoljnijim uslovima nastave svoj rad na privrednoj i političkoj konsolidaciji zemlje i objedinjavanju svih njenih napora za konačno oslobođenje zemlje.

U Beogradu je, u saradnji sa predstavnicima savezničkih komandi, razrađen plan o učešću snaga NOVJ u slamanju neprijateljskog otpora u završnim operacijama.

Prvi pokušaj proboja na sremskom frontu

Neposredno poslije oslobođenja Beograda jedinice 1. proleterskog korpusa — 1. proleterska, 6. lička proleterska, 5. krajiška i 21. srpska udarna divizija nastavile su da gone razbijene njemačke jedinice. Nijemci su najprije pokušali da se zaustave na Bežanijskoj kosi, a onda dalje još na četiri uzastopne uređene linije odbrane. Najzad im je uspjelo da zaustave divizije 1. korpusa na liniji Ilok — Erdevik — Martinci. Tu su se branili dijelovi njemačke 117. divizije, 92. motorizovane brigade i 737. pješadijskog puka, i dijelovi 3. ustaške divizije.[2]

Prva proleterska brigada krenula je iz Beograda 24. novembra. Od zbornog mjesta kod Kneževog spomenika do izlaska iz grada narod je bio na trotoarima da isprati na front proslavljenu brigadu, u kojoj je bio veliki broj njihovih sinova, braće i drugova. Uz zvuke muzike i sa razvijenim zastavama brigada je krenula u završne operacije za oslobođenje zemlje.

Maršovalo se tri dana, preko Stare Pazove, Indije, Sremskih Karlovaca i Beočina.[3] Disciplina na maršu bila je dobra. Jedinice su bile pripremljene za duži marš. Maršovalo se danju, jer je nadmoćnost u vazduhu bila tolika da se nije trebalo plašiti neprijateljeve avijacije. U Beočinu se brigada odmorila jedan dan, a zatim prešla u Banoštor.[4]

Početkom decembra štab 1. korpusa odlučio je da sa svojim jedinicama izvrši proboj neprijateljeve odbrane na sektoru Klisina —

[2] *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 506.
[3] *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1, d. 44.

Gornja Lisa. Prva divizija je napadala na desnom krilu. Desno od nje, uz Dunav, napadao je 68. korpus Crvene armije, lijevo 21. divizija.[5] Prva brigada je bila u opštoj rezervi i kretala se pravcem Banoštor — Nešten — Sinkerek — Vizić.[6] Ispred 1. divizije branili su se dijelovi 264. njemačke divizije, dva puka domobrana i dva bataljona ustaša.

Prvog dana borbe 1. divizija je izvršila zadatak i potisnula neprijatelja. Međutim, 21. divizija je zastala. Zastao je i 68. korpus Crvene armije, kojem su Nijemci pružili žestok otpor iz Iloka. Tada su u borbu ubačeni 1, 2, 4. i 6. bataljon 1. brigade, na desnom krilu 21. divizije. Treći i 5. bataljon ostali su kao rezerva 1. divizije.[7]

Neprijatelj je bio dobro utvrđen na položajima ispred 1. brigade, duž potoka Mohorac prema selu Vizići. Ispred svojih položaja postavio je i protivpješadijske mine.*

Tri bataljona 1. brigade, 1, 2. i 4, u toku noći su posjeli i uredili polazne položaje u neposrednoj blizini neprijatelja. Protivkolske puške i mitraljezi bili su postavljeni u streljačkom stroju. Minobacači su tukli obje linije neprijateljeve odbrane. Jaka vatra je dezorganizovala neprijatelja i bataljoni su u snažnom naletu, za svega 15 minuta, probili njegovu prvu liniju, a zatim, na isti način, poslije snažnog vatrenog udara, brzo ovladali i drugom linijom odbrane. Odmah poslije toga ubačen je u borbu i 6. bataljon. On je veoma brzo izbio sjeverozapadno od Erdevika, što je znatno olakšalo desnom krilu 21. divizije da zauzme to naselje. Bataljoni nijesu mogli brže napredovati jer je zemljište bilo raskvašeno pa protivkolska oruđa i minobacači nijesu mogli da prate streljački stroj i pomognu još bržem uništavanju neprijateljevih otpornih tačaka.[8]

Ta borba u Sremu, prva poslije Beograda, bila je važna provjera borbene sposobnosti brigade. Poslije odlaska mnogih starih boraca

* Nijemci su Sremu pridavali veliki strategijski značaj radi obezbjeđenja njihovog desnog boka Istočnog fronta, osiguranja plovidbe Dunavom, kao i radi obezbjeđivanja povlačenja armije »Jug« sa Balkana. Zbog toga su u oktobru 1944. godine odredili jednu diviziju da uređuje položaje za front u Sremu. Divizija je izgradila, počev od Bežanijske kose, sedam odbrambenih linija, koje su se protezale od Dunava preko Srema ka Savi. Na petoj Ikiiji Ilok — Erdevik — Martinci Nijemci su uspjeli da zaustave nastupanje 1. proleterskog korpusa. Tada je ubačena u borbu i 1. proleterska brigada. Nijemci su najbolje bili uredili i najjače branili šestu liniju zvanu »Nibelunška linija« koja se protezala od Opatovca preko Lovaša, Tovarnike, Ilinaca do Batrovaca. Na toj liniji je uspostavljen sremski front, sa osnovnim zadatkom da obezbijedi izvlačenje njemačkih snaga preko Slavonskog Broda ka Zagrebu.

Poslednja linija odbrane protezala se od Sotina preko Beraka i Orolika ka Otoku. U svakoj liniji odbrane Nijemci su uredili po neko selo kao samostalno uporište.[8]a)

[8] *Zapovijest štaba 1. proleterskog korpusa,* Zbornik, t. I, knj. 10, d. 99.

[6] *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, tom I, knj. 10, d. 106, str. 341.

[7] *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 10, d. 110, str. 359.

8a Lj. Pajović, D. Uzelac i M. Dželebdžić, *Sremski front,* 1944—1945, BIGZ, Beograd, 1979, str. 18.

i rukovodilaca i masovne popune brigade, to je bila gotovo nova jedinica. U prvoj borbi sve je ipak funkcionisalo kako treba. Mladi rukovodioci su znalački vodili jedinice, a novi borci su pokazali da su dobro uvježbani, da imaju dobru kondiciju i da hrabro jurišaju.

Brzo postignuti uspjesi kod Erdevika uticali su na promjenu pravca nastupanja 1. brigade. Umjesto prema Sotu ona je krenula pravo na Sid. Brigada je brzo nastupala i do zore 5. decembra njene lijevokrilne jedinice uništile su neprijatelja u Grabarcima, 3 km od Sida. Istog dana pred noć izvršen je napad na Sid. Brigada je napadala direktno na grad sa istoka sa 1, 2, 3. i 6. bataljonom, raspoređenim u dva ešalona. Desno je napredovala 8. crnogorska brigada, a lijevo, duž pruge, 21. divizija.[9] Prva brigada je na svom pravcu napada koncentrisala sva svoja oruđa, a podržavao ju je i jedan divizion artiljerije Crvene armije.

Napad na Sid počeo je u ponoć i slabo je tekao. Dijelovi 117. njemačke divizije bili su dobro organizovali odbranu, uz podršku tenkova i artiljerije, na tzv. liniji »Nibelunškog« pojasa, u kojoj je Sid bio glavno uporište. Raskvašene oranice usporavale su kretanje i boraca i oruđa. Naročito je sporo napredovala 8. crnogorska brigada, koja je naišla na protivpješadijsko minsko polje. Štab 1. brigade procijenio je da od 1. brigade zavisi uspjeh u tom napadu. Lijevokrilni 6. bataljon, koji je napadao pored kanala i željezničke pruge, upao je u grad sa jugozapada i tamo su odlučno ubačene nove snage. Neprijatelj je bio prinuđen da se povlači i u toku noći grad je oslobođen. Bataljoni su odmah izbili na zapadnu ivicu grada, gdje su organizovali odbranu, da ih neprijatelj ne bi iznenadio protivnapadom.

Brigada je zatim nastavila dalje, u namjeri da izbije u Sidske Banovce i presiječe odstupnicu neprijateljskim snagama iz Tovarnika. Na žalost brigada nije mogla da prođe tim pravcem, jer je zemljište bilo močvarno, neprohodno. Zbog toga se uputila prema Tovarniku, koji su napadale 13. proleterska i Italijanska brigada, i neplanirano učestvovala u borbama oko njega. Na Tovarnik su napadala tri njena bataljona, 4, 3. i 5, sa južne strane, preko željezničke stanice. Vjerovatno neprijatelj nije očekivao napad s te strane, jer bataljoni nijesu naišli u početku na jači otpor. U samom selu, koje je bilo glavno uporište druge linije neprijateljeve odbrane, sve je bilo drugačije. Zbog dobro organizovane neprijateljeve odbrane razvile su se prave ulične borbe. U centru naselja i iz crkve branio se organizovano, sve dok njegova uporišta nije uništila direktnim pogocima naša i artiljerija Crvene armije. Neprijatelj je natjeran na povlačenje tek u zoru. Zarobljeno je oko 50 neprijateljskih vojnika, uz znatan plijen. Borci su strijeljali nekoliko Nijemaca. Bio je to izraz mržnje i neka vrsta osvete novih boraca, naročito onih iz Beograda, koji su tri i po godine trpjeli njihov teror. Ipak se to moralo spriječiti. Komande i partijske organizacije uložile su mnogo napora da objasne zbog čega ne treba strijeljati zarobljene Nijemce.

Gonjenje neprijatelja nastavljeno je rano 7. decembra, da mu se ne bi dozvolilo da predahne i organizuje odbranu na novim položajima. Duž puta i željezničke pruge prema Ilači i Sidskim Banovcima nastupale su 1. i 3. brigada. Njih je podržavala artiljerijska brigada 1. divizije. Međutim, bile su prinuđene da zastanu pred uređenim položajima na sedmoj liniji neprijateljeve odbrane. Tek kada je pala noć bataljoni su se vješto privukli njegovim položajima. Iznenađen silinom i brzinom njihovog juriša neprijatelj se povukao. Artiljerija je uspješno podržavala obje brigade.

Stab 1. divizije izdao je zapovijest 1. i 3. brigadi i dijelovima 11. divizije da 9. decembra u 20 časova napadnu neprijatelja u rejonu Orolika. Međutim, 1. brigada, ponesena uspjesima u prethodnim borbama, a ni neprijatelj joj još nije pružio jači otpor, samoinicijativno je napala neprijatelja u Oroliku, prije nego je dobila zapovijest divizije. Napadala je obuhvatajući Orolik polukružno, od Beraka do željezničke pruge. Brigadu je podržavao puk Crvene armije, koji je bio pridat 11. diviziji. Od Beraka je napadao 6. bataljon, a 2, 3. i 4. bataljon napadali su direktno na Orolik. U Oroliku su bili glavnina 117. njemačke divizije i nešto ustaša.

Tek kada je napad počeo, štab 1. brigade je vidio da je potcijenio neprijatelja i njegovu organizaciju odbrane. Neprijatelj je bio uredio Orolik kao jedno od glavnih uporišta odbrane. Istočno od sela protezale su se tri linije rovova, međusobno povezanih saobraćajnicama, a između njih i sela bila su postavljena gusta minska polja. Ipak su bataljoni, uz snažnu podršku artiljerije i minobacača, uspjeli da zauzmu sve tri linije rovova, ali su zaustavljeni na minskim poljima. Naprijed se nije moglo. Bataljoni su imali veliki broj ranjenih od nagaznih mina. Sesti bataljon, koji je napadao na Berak, koji je takođe bio uređen za odbranu, uspio je samo da zauzme prvu liniju rovova i tu je zaustavljen.

Brigada je odustala od napada i posjela je položaje prema neprijatelju, pripravna da odbije njegove eventualne protivnapade.[10] Treća krajiška brigada i dijelovi 11. divizije počele su napad u određeno vrijeme, pošto je neprijatelj već odbio napad 1. brigade. Ni one nijesu uspjele. Nesinhronizovani napad olakšao je Nijemcima da prvo odbiju napad jedne, a zatim druge grupe.

Prva proleterska divizija bila je na vrhu klina koji je 1. korpus napravio u neprijateljevoj odbrani. Bilo je jasno da se u takvom položaju ne smije duže zadržati. Prilikom napada 1. brigade pokazalo se da je neprijatelj dobro organizovao odbranu i doveo nove snage. Tu mu je, u stvari, bila poslednja linija odbrane na sremskom frontu.

Stab 1. korpusa angažovao je tada sve svoje snage da bi razbio neprijateljevu odbranu i prodro prema Vinkovcima. Prva divizija je napadala prema Vukovaru, desno od nje, uz obalu Dunava, napadala je 5, a lijevo 11. divizija.

Prva divizija je napadala u dva ešalona. U prvom ešalonu, koji je napadao na sela Grabovo i Negosavce, bile su 13. proleterska i 8. crnogorska brigada. U drugom su bile 1. i 3. brigada, da prošire

uspjeh prvog ešalona, a Italijanska brigada je štitila lijevi bok divizije prema Beraku. Napad ja počeo 14. decembra u 8 časova.[11]

Prvi ešalon je sporo napredovao. Neprijatelj, dijelovi 264. njemačke divizije, organizovano se branio sa ranije uređenih položaja i uz jaku podršku artiljerije. Prva brigada je ubačena u borbu na lijevo krilo 8. brigade. Desno krilo neprijateljeve odbrane oslanjalo se na močvarno zemljište i nije očekivalo napad jačih snaga na tom pravcu. Zbog toga je 1. bataljon lako savladao manje grupe, koje su kontrolisale prelaz preko močvare. Za 1. bataljonom ubačeni su 2. i 4. Oni su uspjeli da razbiju neprijatelja i izbiju na put Negosavci — Orolik, u visini sela Svinjareva. Osma brigada je bila zaustavljena, a Italijanska brigada nije bila dovoljno aktivna, što je omogućilo neprijatelju da brzo prebaci veće snage prema 1. brigadi. Borba je bila žestoka. Neprijatelj je upotrijebio i bacače plamena. Brigada je imala više od 100 boraca izbačenih iz stroja, a ranjenike je bilo teško prebacivati preko močvare. Bila je to veoma teška situacija, ne samo za ranjenike nego i za sve borce. Neprijatelj je vršio juriš za jurišem, sa očiglednom namjerom da bataljone 1. brigade nabaci u močvaru i tu ih uništi. Bataljoni su se uporno branili iz rovova koje su prethodno osvojili. U odbijanju neprijateljevih juriša naročito se istakao 1. bataljon. Tek u toku noći bataljoni su uspjeli da se izvuku i da spase ranjenike, ali sa više od 150 boraca izbačenih iz stroja.[12]

Citava 1. divizija bila je vraćena na polazne položaje, u rejon Sidskih Banovaca. Neprijatelj je bio veoma aktivan. Ili je napadao ili vršio protivnapade. Brigada je svakog dana imala po dvadesetak mrtvih i oko 50 ranjenih boraca.

Jedinice su se ukopavale i čvrsto držale svoje položaje.

Brigada se bila zamorila. Od prvog napada kod Erdevika 15 dana je bila stalno u borbama: nastupala je, jurišala, branila se ili izvodila protivnapade. Borci su bili iscrpljeni. Zato je i bila povučena 19. decembra u Adaševce, kod Sida, da se sredi, popuni i odmori.

Borbe u Sremu razlikovale su se od svih koje je do tada brigada vodila. Bile su iznenađenje i za stare, iskusne ratnike. Juriši u ravnici na dobro postavljene i branjene rovove, otporne tačke, žičane prepreke, minska polja i utvrđene objekte u naseljenim mjestima nijesu donosili uspjeh kao oni juriši u kojima je odlučivala odlučnost, brzina i hrabrost, boraca i starješina. Borci su pokazali izvanrednu hrabrost, junaštvo je bilo masovna pojava. Ali je ovdje dominirala tehnika, proračuni i poznavanje borbe u ravnici. U tome je neprijatelj imao veliko preimućstvo, veće iskustvo. Novi način ratovanja skupo je koštao 1. brigadu. Za 15 dana borbe izgubila je 142 borca, 577 je ranjeno a 40 nestalo. To je bila previše skupo plaćena škola prilagođavanja frontalnim borbama u ravnici i sa utvrđenim neprijateljem u njoj.

li *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 10, d. 132, str. 429.

« *Operacijski dnevnik štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, 1:. 112, f. 4, d. 19.

Proslava trećeg rođendana brigade

Brigada je u Adaševcima proslavila treću godišnjicu osnivanja, tri godine teških borbi, dugih marševa, velikih uspjeha. Za brigadom je ostao pređeni put od preko 19 000 km, izgubljeno je mnogo drugova, ali je stigla na prag pobjede i oslobođenja zemlje sa novim ljudima izraslim kroz rat i revoluciju, dobro naoružana i opremljena. U početku je brigada bila udarna po svojoj visokoj političkoj svijesti, po svojoj relativnoj opremljenosti i čvrstoj riješenosti da se bori do konačne pobjede, iako je neprijatelj bio jak i njegov slom tada vremenski teško sagledi v. U Adaševcima je u stroju brigade bilo samo 37 boraca iz stroja u Rudom. To su bili komandant i politički komesar brigade i još nekoliko drugova u štabu brigade i štabovima bataljona. Brigadu su sačinjavali novi borci, novi školovani rukovodioci, raspolagala je ogromnim naoružanjem, velikim iskustvom i — sačuvanim duhom 1. proleterske. To je bila savremena vojska, sa velikom udarnom snagom, sposobna za nove uslove ratovanja.

Smotru brigade izvršio je komandant 1. proleterske divizije, Vaso J'ovanović. Poželio je borcima i starješinama srećan praznik i nove uspjehe. Praznik su brigadi čestitali Vrhovni komandant, 3. krajiška, 13. proleterska i 8. crnogorska brigada.[13] Brigadi je bila posebno draga čestitka vrhovnog komandanta Tita u kojoj se, pored ostalog, kaže:

> »Neizmjerno dug — trnovit — krvav — ali slavan put ima Prva proleterska brigada. Mršava tijela boraca vaše brigade pokrila su mnoga bojišta u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji, Srbiji, ali iz njihove krvi niče bratstvo i jedinstvo, niče novi život jedne sretne, nove Jugoslavije... Danas Prva proleterska brigada predstavlja simbol bratstva i jedinstva u borbi za oslobođenje naše zemlje i stvaranje naše slavne Narodnooslobodilačke vojske.«

Poslije smotre program je izvela kulturna ekipa brigade, koja je sa horom brojila oko 100 ljudi. Među njima je bio veliki broj pozorišnih i drugih umjetnika iz Beograda. Poslije priredbe nastalo je zajedničko slavlje i veselje boraca i naroda.

Tri godine ni u životu čovjeka nije baš tako mali period, a u uslovima ratovanja, u kakvim je živjela 1. brigada, to je beskonačno dugo. Za to vrijeme brigada je vodila preko 500 borbi, ili gotovo svaki drugi dan po jednu veću ili manju borbu. Pa i kada nije vodila borbu bila je uvijek u neposrednoj blizini neprijatelja i uvijek u borbenoj gotovosti. Zbog toga ni njeni časovi odmora nijesu bili pravi odmor.

Brigada je dostojno nosila svoju crvenu proletersku zastavu.

Pored borbi protiv neprijatelja ona se borila i za više znanja i bolju organizovanost, za nove odnose u društvu i među ljudima, za slobodu čovjeka i za bratstvo i ravnopravnost naših naroda, za prosvjećivanje ljudi u sredinama kroz koje je prolazila. U njoj se učilo od prvih slova do taktike i strategije vođenja rata. Učilo se svuda i pod svim uslovima, a najčešće u prostranim učionicama pod ne-

beskim svodom. U njoj se njegovala i razvijala proleterska solidarnost i stvarao onaj jedinstveni duh, koji je poznat kao duh Prve proleterske, koji joj je davao posebnu snagu.

Na svom slavnom putu brigada je dobila mnogo priznanja. Vrhovni komandant Josip Broz Tito odao joj je priznanje mnogo puta: za borbe u Hercegovini, za uspjeh na pruzi Sarajevo — Konjic, za oslobođenje Duvna, za veliki uspjeh na Livnu, za Sitnicu, Teslić, Glavatičevo, Kalinovik, Drinu, Sutjesku, Zvornik, Mlinište, Vraniću, Beograd...

U međuvremenu brigada je odlikovana Ordenom oslobođenja, Ordenom bratstva i jedinstva, a kasnije i Ordenom narodnog heroja.

Veselili su se proleteri na treću godišnjicu svoje brigade. Sjećali se prošlih dana ali i mislili na zadatke koji ih čekaju. U svom otpozdravu Centralnom komitetu KPJ, napisali su:

> »Mi danas, posle tri godine borbe i teškoća svake vrste vidimo jasno velike i divne plodove naše borbe ... Naša brigada je dala istorijski doprinos u borbi za oslobođenje naše zemlje ... Naša brigada je popunjena i popunjava se masama novih boraca, ali oni se brzo uzdižu i vaspitavaju, tako da verno i dostojno zamenjuju one stare borce koji su pali ili otišli u druge jedinice ... Mi se zavetujemo da ćemo i dalje dostojno nositi zastavu koju nam je dao Vrhovni komandant i da ćemo biti i ostati ponos naše Partije i naših naroda.«[14]

Drugi pokušaj proboja sremskog fronta

Odmor u Adaševcima iskorišćen je, kao što je to uobičajeno, za učenje. Radilo se prema programima za vojnostručni, politički i kulturni rad. U vojnostručnom radu osnovno je bilo naučiti nove borce da dobro rukuju oružjem, zatim raščlanjavanje borbenog poretka, prebacivanje i ukopavanje, izvođenje juriša i bacanje bombi u rovove i bunkere. Obuka je bila prilagođena uslovima u kojima se brigada tada nalazila. Ašov je prihvaćen kao novo oruđe za borbu.

Aktivno se radilo i na političkom obrazovanju. Novi borci su nastojali da što više nauče. Političkom komesaru je znatno pomagao političko-propagandni odsjek, koji je raspolagao sa dosta materijala za politički rad. Politički komesar divizije dao je uputstvo za politički rad na tom terenu, gdje je većina stanovništva hrvatske nacionalnosti. S obzirom na to da su jedinice, naročito poslije popune u Beogradu, pretežno sačinjavali borci srpske nacionalnosti, tražilo se da držanje svakog pojedinca i svake jedinice bude besprijekorno. U program političkog rada unijete su teme: O hrvatskom narodu, Položaj Hrvata u bivšoj Jugoslaviji, O ustašama i Mačeku, ali je najviše poklonjeno pažnje temi — Hrvatski narod u oslobodilačkom ratu.

Kulturno-prosvjetni rad je bio sadržajniji nego ikada. U brigadi je bilo pisaca, glumaca, slikara, pjevača i drugih, koji su doprinijeli

oživljavanju zabavnog života. Takođe je iz Beograda donijeto dosta materijala, geštetnera, pisaćih mašina i drugog. List 1. proleterske »Mali nedeljnik« redovno je izlazio, sadržajan i dobro opremljen. U brigadi su postojali hor, dramska i muzička sekcija. I bataljoni su obavezno raspolagali sa po nekoliko instrumenata, koji su pospješivali igru i pjesmu u slobodno vrijeme. Radio-Beograd je emitovao redovan program, što je znatno dopunjavalo program rada. Intenzivno je rađeno i na »trećem frontu«, na likvidaciji nepismenosti, jer je u svakoj popuni bilo i desta nepismenih.

Prvog dana nove, 1945. godine, brigada je upućena na stare položaje u Sidskim Banovcima. Raspoređena od Negosavaca do Bosuta, dobila je zadatak da uredi drugu liniju odbrane u visini k. 113 — Zavratnica — k. 95 — k. 81 — zapadna ivica Vinkovačkih Banovaca.[15] Na desnom krilu bila je 8. crnogorska brigada u rejonu sela Beraka, a na lijevom krilu, do Bosuta, 3. krajiška brigada.

Održavanje fronta u Sremu za neprijatelja je bilo vrlo značajno, prije svega zbog izvlačenja njegovih snaga iz Grčke, Albanije i Bosne (grupa armija »Jug«), preko Slavonskog Broda prema Zagrebu. Zbog toga je početkom januara u rejon Vinkovaca prebacio ojačani 14. puk 7. SS divizije, sa vodom tenkova, i 41. diviziju.

Neprijatelj je pretpostavljao da snage NOVJ prema Vinkovcima nijesu mnogo jake i organizovao je protivnapad.[16] Oko dva časa, 3. januara, uz snažnu podršku artiljerije, 14. puk 7. SS divizije, u prvom ešalonu, energično je nastupao pravcem Otok — Komletinci — Nijemci. Potpuno je iznenadio 21. diviziju, razbio je, zaplijenio joj artiljeriju i nanio velike gubitke.

Štab 1. divizije izdao je usmeno naređenje 1. proleterskoj brigadi da iz rejona Šidskih Banovaca, gdje se nalazila u drugoj liniji odbrane, odmah krene u pomoć 21. srpskoj diviziji.[17] Bataljoni 1. brigade — 1, 3. i 5. i bataljon pratećih oruđa, ojačani baterijom topova 76 mm iz artiljerijske brigade divizije — odmah su krenuli prema mostu na Bosutu u selu Nijemci. Neprijatelj je veoma brzo napredovao i uspio je da prije dolaska 1. brigade sa jednim tenkom i dijelom snaga pređe na lijevu obalu Bosuta.

Bataljoni su se odmah poslije pristizanja razvili za borbu. Naprijed su bili 1. i 3. bataljon, dok je 5. bio u rezervi. Napad su podržavali jakom vatrom artiljerijska oruđa i minobacači. Bataljoni su morali da nastupaju preko golog, brisanog prostora, tučeni jakom vatrom neprijateljeve artiljerije. Prebacujući se vješto i organizovano, pod zaštitom svoje artiljerije, bataljoni su se dohvatili jurišnih položaja, sa kojih su u naletu uništili neprijateljske dijelove koji su bili prešli rijeku. U streljačkom stroju kretali su se i protivtenkovski topovi i protivtenkovske puške. Napad je nastavljen ka rijeci. Manji dijelovi 1. bataljona uspjeli su da se prebace preko mosta, a neki da pređu preko zaleđene rijeke. Ušli su u selo i došli do samog

»5 *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 255, f. 2, d. 1.
[16] *Operacijski dnevnik 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 712, f. 4, d. 19.
[18] *Vojna enciklopedija,* I izdanje, knj. 9, str. 183.

centra. Nastojali su da obezbijede prebacivanje glavnine bataljona preko mosta, ali su bili suviše slabi da se održe pred neprijateljevim protivnapadom. Poslije njihovog povlačenja porušen je most u selu, da se onemogući prelazak neprijateljevim tenkovima.

Goneći dijelove 1. bataljona neprijatelj je ponovo izbio na rijeku i još u toku dana izvršio snažan pritisa na 1, 3. i 5. bataljon na lijevoj obali Bosuta. Bataljoni su odbili njegove napade i u toku noći pokušali da ga izbace iz sela, ali on se uporno branio i ponovo prešao u protivnapad. Bataljoni su na lijevoj obali uređivali položaje za odbranu. Neprijatelj je nastavio sa napadima i 4. januara, pošto je dobio pojačanje. U borbu je stupila i 41. njemačka divizija sa namjerom da razvije postignuti uspjeh 14. puka 7. SS divizije. Sva neprijateljeva oruđa zasipala su vatrom 1, 3. i 5. bataljon, čiji položaj je postajao sve kritičniji. Stab brigade nije im mogao poslati u pomoć druge bataljone, jer se vodila teška borba na sektoru Osme i Italijanske brigade i prijetila je opasnost da neprijatelj prodre na tom glavnom pravcu.

Neprijatelj je pokušao nekoliko puta da pređe Bosut, ali je svaki put protivnapadom onemogućen. Borba je nastavljena u toku. noći i slijedećeg dana. Neprekidno su trajali i artiljerijski dvoboji u kojima je neprijatelj bio slabiji. Osim toga, u toku borbe avijacija Crvene armije stalno je tukla neprijatelja i onemogućavala mu da uspješnije organizuje i vodi napad.

Noću između 5. i 6. januara neprijatelj je, uz jaku artiljerijsku podršku, ponovo napao. Stab 1. brigade procijenio je da bi to moglo biti kamufliranje povlačenja i naredio je bataljonima da i oni pređu u napad. Procjena je bila tačna. Bataljoni su prešli zaleđenu rijeku, razbili neprijatelja, izbacili ga iz sela Nijemci i gonili preko Komletinaca u pravcu Otoka, ka položajima odakle je i krenuo u napad. Odatle su se 1, 3. i 5. bataljon, smijenjeni od bataljona 6. ličke divizije, povukli u sastav brigade. Brigada je u rejonu Šidskih Banovaca nastavila da utvrđuje drugu liniju odbrane.

Borbe sa dijelovima 7. SS i 41. njemačke divizije bile su veoma oštre i donijele su velike gubitke. Bataljoni 1. brigade stigli su u poslednjem trenutku da pomognu dijelovima razbijene 21. divizije i spriječe prodor neprijatelja prema Sidu. Borbe su vođene pod vrlo nepovoljnim uslovima, na ravnici, po velikoj hladnoći. Borci su pokazali masovnu hrabrost, a starješine više znanja i vještine nego ranije. Pa ipak, brigada je imala velike gubitke — 30 mrtvih i 180 ranjenih,[18] jer je neprijatelj bio veoma jak.

U bojnoj relaciji štaba 1. proleterske divizije o tim borbama je zapisano:

> »... U ovim borbama naročito se istakla 1. proleterska brigada, koja je velikim požrtvovanjem i istrajnošću u borbi uspela da spreči napredovanje neprijatelja i u isto vreme da olakša izvlačenje delova 21. divizije. Ovako sjajno izvedenom akcijom 1. brigada je zaštitila ovom prilikom bok naše divizije od neprija-

telja koji je po razbijanju 21. divizije brzo nadirao preko sela Nijemci sa namerom da prodre u Šid.«[19]

Dok su 1, 3. i 5. bataljon vodili borbe na obalama Bosuta, 2. 4. i 6. potpuno su uredili za odbranu prvu liniju rovova, a djelimično i drugu. Zatim su zajedno intenzivno uređivali drugu liniju odbrane. Izrađeni su položaji za artiljerijska oruđa i spojeni saobraćajnicama. Na prednjoj liniji odbrane, a djelimično i na drugoj, izgrađeni su protivtenkovski čvorovi. Otporne tačke četa i vodova izgrađene su za kružnu odbranu. Na dijelu fronta postavljene su i nagazne mine.[20] Uporedo s tim radovima jedinice su izvodile obuku i izviđale.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito 16. januara je posjetio sremski front. On je u toku mnogih borbi bio sa 1. proleterskom brigadom pa je i tada došao na njene položaje, prošao kroz rovove, razgovarao sa starješinama i borcima. Stari borci su pričali o mnogim susretima sa Titom. Svojim dolaskom znatno je doprineo jačanju borbenog morala jedinica i ostao u nezaboravnoj uspomeni boraca.

Neprijatelj je 17. januara preduzeo novi napad na cijelom sremskom frontu snagama 7. SS, 41. i 117. lovačke divizije. Cilj mu je bio da zauzme povoljnije položaje za odbranu i da se oslobodi neprekidnog pritiska 1. armije.[21]

Jedinice prve linije odbrane bile su u stalnom borbenom kontaktu sa neprijateljem. Blagovremeno je uočen dolazak njegovih novih jedinica, motorizacije i artiljerije, pa je očekivan novi pokušaj napada prema Sidu. Izvršene su sve pripreme za odbranu. Naša avijacija i avijacija Crvene armije stalno su tukle neprijateljske kolone i pojačavale sigurnost naših jedinica u odbrani.

Neprijatelj, 117. njemačka divizija, napadao je položaje 1. divizije sa dvije kolone, pravcem Staro Selo — k. 211 — Spolničke njive i Orolik — Dubrave — Ostojić. Na 5. diviziju je napadala 7. SS divizija, a dalje, na frontu prema Dunavu, 41. njemačka divizija. Neprijatelj je krenuo u napad pred samu zoru, poslije kratke artiljerijske pripreme. U snažnom naletu razbio je Italijansku brigadu, natjerao je da se povlači u neredu i da ostavi svu artiljeriju. Iznenada je izbio u bok i iza leđa 4. bataljonu 1. brigade, koji je prije nekoliko dana bio upućen da pojača prvu liniju odbrane. U isto vrijeme prema tom bataljonu su krenule i neprijateljske jedinice sa fronta. Malo je trebalo pa da bataljon bude potpuno opkoljen.

Bataljon je uspio da zaustavi neprijatelja koji je napadao sa fronta, ali mu je bio jako ugrožen desni bok. Njemu su upućeni u pomoć 2. i 6. bataljon. Ta tri bataljona uspjela su da se zajedno pod borbom povuku na drugu liniju odbrane, u rejon Sidskih Banovaca, odakle ih je podržavala glavnina brigade.

Neprijatelj je bio iznenađen snažnom odbranom 1. brigade i bio je primoran da zastane. Tada su bataljoni izvršili protivnapad i vra-

[19] Isto kao pod 15.
20 *Izvještaj o uređenju odbrane,* A-VII, k. 371, f. 13, d. 4.

tili ga, oko podne, na prvu liniju odbrane, nanoseći mu velike gubitke.[22]

Položaji 1. brigade bili su dobro uređeni i organizovani za odbranu. Ali je neprijatelj brzo postigao uspjeh na pravcu od Sotina, zauzeo Lovaš i natjerao 5. diviziju na povlačenje. Time je čitava 1. divizija bila ugrožena. Zaprijetila joj je opasnost da bude odsječena i odbačena u močvarne bosutske šume. Zbog toga je štab 1. divizije nastojao da brigade što prije izvuče sjeverno od Tovarnika i pomogne 5. diviziji. Neprijatelj je bio brži, i sa manjim snagama 7. SS divizije, uz podršku nekoliko tenkova, nastupao je prema Tovarniku, u koji su njegovi prednji dijelovi ušli baš kada su tuda prolazili neborački dijelovi 1. brigade. Nije bilo nijedne borbene jedinice da spriječi prodor tih neprijateljskih snaga u Tovarnik i zaštiti neboračke dijelove. Nastala je panika, stradao je dio komore i saniteta, ali se glavnina, uključujući i artiljerijske jedinice, dosta brzo snašla i izvukla ka južnom dijelu sela, preko pruge, i nešto kasnije nastavila da nastupa ka Sidu.

I borbene jedinice brigade našle su se u teškoj situaciji, jer im je jedini put za prebacivanje do novih položaja vodio kroz Tovarnik. Krenule su južno od željezničke pruge i zahvaljujući tome što je močvarno zemljište bilo zamrznuto uspjele su da tim pravcem prođu i izbjegnu Tovarnik u koji su pristizale jake neprijateljske snage. Toga dana brigada je imala velike gubitke — 97 poginulih, 236 ranjenih i 119 nestalih boraca, gotovo čitav bataljon.[23]

Noću između 17. i 18. januara sve brigade 1. divizije izvukle su se prema Sidu, gdje su organizovale odbranu. Prva brigada je bila sjeverozapadno od Sida na liniji k. 98 — k. 115; desno 8. brigada, na ivici Berkasova, lijevo 3. krajiška brigada. U prvoj liniji odbrane brigade bili su 4, 2. i 3. bataljon, a ostale jedinice u drugoj. Ispred brigade su bile jedinice 11. divizije, kojima je bilo naređeno da se povuku, a da odbranu prihvate brigade 1. divizije.

Neprijatelj nije ispuštao preuzetu inicijativu i rano ujutro 18. januara krenuo je od Tovarnika prema Sidu i Berkasovu. Njegovi pješadija i tenkovi, sa artiljerijom, brzo su i odlučno nastupali i primorali 11. diviziju da se naglo povuče, prije nego su brigade 1. divizije posjele položaje za odbranu. Neprijatelj je to osjetio i brzo reagovao pojačavajući napad. Poslije dvočasovne borbe uspio je da prodre na sektor 8. brigade. Prva brigada takođe nije uspjela da mu spriječi prodor u grad i povukla se u jugoistočni dio grada; 3. krajiška je vodila borbe u gradu, ali se pod jakim neprijateljevim pritiskom morala povući. Sve jedinice 1. divizije uspjele su da se organizovano povuku i organizuju odbranu jugoistočno od Sida, na kojim položajima su i zaustavile dalji prodor neprijatelja.

Neprijatelj nije ni pokušao da ide dalje od Sida. Po tome je bilo jasno da njegov napad ima ograničeni cilj: da zauzme povoljnije položaje za odbranu. U tome je uspio, iako nije imao mnogo jake snage. Njegova 7. SS divizija ostala je isturena prema Sidu, dok su

dijelovi 41. i 117. divizije organizovali odbranu na liniji Mohovo — Tovarnik — Ilinci — Batrovci,[24] gdje je ranije bila glavna linija neprijateljeve odbrane.

Odbranu prema Sidu ponovo je preuzela 11. divizija, a 1. divizija je dobila zadatak da organizuje drugi pojas odbrane u rejonu Gornje Lise — Kanjev mlin — Močilo, do kanala. Prva proleterska brigada organizovala je odbranu u rejonu Starih Divoša, na liniji k. 160 — k. 140 — k. 126 — k. 108.[25]

Divizija se zadržala na tim položajima veoma kratko, jer je 1. armija uspjela da ponovo oslobodi Sid. Prvoj diviziji je naređeno da razbije neprijatelja u Tovarniku i produži prema Sidskim Banovcima, gdje je trebalo da zauzme položaje koje je ranije držala.

Napad na Tovarnik izvršen je 22. januara u 8 časova. Prva brigada je napadala sa istoka, pravcem Kleštevica — Vrtlog — k. 92; 13. brigada je obuhvatila neprijatelja sa sjeverozapada, preko Trnićevog salaša; 3. krajiška je napadala pravcem Krajzerov salaš — k. 136. U rezervi je bila 8. brigada.[26] Napad je počeo jakom artiljerijskom pripremom. Sve brigade su silovito jurišale. Neprijatelj je primoran da se povuče sa Grčićevog i Kozjakovog salaša i k. 136 na glavne položaje, odakle je brzo organizovao protivnapad i primorao jedinice 1. divizije da se povuku na polazne položaje. Borba je trajala čitav dan. Oba protivnika su bila uporna. Avijacija Crvene armije podržavala je 1. diviziju, ali ni to nije pomoglo.

U toku borbe otkrivena su sva važnija neprijateljeva uporišta u sistemu odbrane. Kad je pala noć, poslije artiljerijske pripreme, sve tri brigade 1. divizije krenule su ponovo u napad. Neprijatelj se uporno branio. Borba je trajala nesmanjenom žestinom cijelu noć. Napad nije uspio. Tovarnik je bio značajan za dalja djejstva na sremskom frontu, pa je neprijatelj u njemu koncentrisao jake snage: 117. njemačku diviziju i 7. ustaško-domobransku brigadu, koje su veoma dobro organizovale odbranu naselja.

Stab 1. divizije naredio je da se i treći put napadne na Tovarnik, uz nešto jaču podršku artiljerije i avijacije Crvene armije. Brigade su ubacile u borbu i svoje rezerve. Prva brigada je napadala sa svih šest bataljona. Silovit juriš donio je prve uspjehe. Sve tri brigade su slomile neprijateljev otpor na prvim linijama i zatim duboko prodrle u neprijateljevu odbranu. Prva brigada je uspjela da desnim krilom (5. bataljon) zauzme najjače neprijateljevo uporište na k. 136. Zatim se povela teška borba u samom naselju. Neprijatelj je grčevito nastojao da zadrži Tovarnik u svojim rukama. Njegovi tenkovi su bočnom vatrom iz pojedinih ulica pojačavali odbranu glavnih uporišta. Prva brigada je privukla topove i sa bliskog odstojanja gađala neprijatelja. Izvršila je nekoliko uzastopnih juriša, padali su proleteri jedan do drugoga, ili jedan za drugim, ali brigada ipak nije uspjela da slomi otpor neprijatelja. Borba je trajala cijelu noć. Pred

Oslobodilački rat, knj. 2, str. 512.

25 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 18, d. 25, str. 73.

zoru 24. januara neprijatelj je snažnim protivnapadima primorao brigade na povlačenje.

Prva divizija je napadala jako utvrđeni Tovarnik iz pokreta, ali nije imala dovoljno teške artiljerije i tenkova da slomi njegovu odbranu — nije uspjela u napadu. Osim toga, ni napad brigada nije se odvijao dovoljno sinhronizovano, tako da je neprijatelj mogao manevrisati vatrom i koncentrisati je na trenutno najugroženiji sektor. Pokazalo se da jedinice nijesu dovoljno uvježbane za napad takve vrste, u ravnici i na dobro organizovana uporišta. Hladno vrijeme je takođe negativno uticalo na ishod borbe; mnoge borce je hladnoća izbacila iz stroja. Upornost i hrabrost nijesu mogle da nadoknade sve te nedostatke i to je plaćeno velikim žrtvama. Samo je 1. brigada, u trodnevnim borbama oko Tovarnika, imala 159 poginulih i 564 ranjenih boraca.[27]

Poslije neuspjeha na Tovarnik 1. brigada je posjela položaje za odbranu prema njemu. Prva proleterska brigada je zatvarala direktan pravac Tovarnik — Šid, od k. 98 do 500 m južno od pruge.[28] Organizovala je svoje položaje u dvije linije. U prvoj liniji su bili 1, 3. i 6. bataljon, a u drugoj 2, 4. i 5. Druga linija je zahvatala zapadnu ivicu Sida i bila je uređena kao najjače uporište. Artiljerija i minobacači postavljeni su, uglavnom, u drugoj liniji odbrane.

Prva linija odbrane bila je djelimično ranije uređena, sada ju je trebalo dovršiti. Jedinice su danonoćno radile. Izrađeni su i protivtenkovski čvorovi i uređena skloništa za vodove, u kojima je ložena vatra, jer je bilo veoma hladno. U isto vrijeme je izvođena i obuka, sa težištem na organizaciji sadjejstva i upotrebi svih vrsta oruđa, a razvijene su i sve druge aktivnosti, naročito kod jedinica u drugoj liniji.

Napad na Tovarnik otkrio je da se neprijatelj u njemu dobro utvrdio. Izviđanjem je ustanovljeno da se i dalje utvrđuje. Stab 1. divizije želio je da neprijatelja drži u stalnoj napetosti pa je svake noći organizovao nasilna izviđanja snagama do jednog bataljona, ojačanim baterijom topova. Prvo izviđanje je izvršio 6. bataljon 27. januara. Uz podršku artiljerije duboko je prodro u neprijateljevu odbranu, čak do groblja u Tovarniku. Neprijatelj se povukao iz prednjih linija i sa glavnih položaja se branio snažnom vatrom. Drugo izviđanje izvršio je 1. bataljon 30. januara. Napadao je na širokom frontu da bi izbjegao žrtve.[29] Ti napadi primoravali su neprijatelja da otkriva plan odbrane, a i da odustane od pokušaja da i sam napada.

Prvog februara bataljoni iz druge linije smijenili su bataljone prve linije, da bi sve jedinice bile ravnomjerno opterećene.

27 *Operacijski dnevnik štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 717, f. 2, d. 50.
Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 715, f. 3, d. 20.
M. Leković, članak, »Prva proleterska«, knj. 2, str. 714.

28 *Izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 255, f. 2, d. 3.

Noću između 9. i 10. februara jedinice 1. divizije smijenila je 11. divizija.[30] Da neprijatelj ne bi primijetio smjenu izvršeni su prepadi sa po dvije čete na širokom frontu. Prva proleterska brigada povukla se u Kukujevce, gdje se odmarala i izvodila obuku. Stab divizije je upozorio da se na izvođenju obuke angažuju sve starješine, jer su posljedice napada sa nedovoljno obučenim ljudstvom bile vrlo teške.[31]

Reorganizacija brigade i njene poslednje pripreme

Početkom marta 1945. godine izvršena je reorganizacija brigade.

Prva organizacija brigade, ona kada je brigada osnovana, odgovarala je tadašnjem stepenu razvoja NOB-a, popuni brigade na principu stroge dobrovoljnosti, osobenim načinom vođenja partizanskog rata u uslovima prepletene oslobodilačke borbe i borbe za bitne društveno-ekonomske promjene starog sistema.

Stab 1. brigade je imao tada samo komandanta i političkog komesara, u januaru 1942. postavljen je načelnik štaba, u februaru zamjenik političkog komesara, početkom aprila zamjenik komandanta.

Pri štabu brigade osnovan je samo sanitet, nešto kasnije i hirurška ekipa. Bilo je i nekoliko kurira.

U januaru 1942. osnovana je četa pratećih oruđa, ali je rasformirana odmah poslije dolaska brigade u Foču, jer se pokazala nedovoljno efikasnom za podršku bataljona koji su uglavnom samostalno djejstvovali na raznim pravcima, udaljeni jedan od drugoga.

Na dan osnivanja brigada je imala pet bataljona. Poslije desetak dana odlučeno je da u njen sastav uđe i šesti — Beogradski bataljon. Vrhovni štab je planirao da brigada naraste do 10 bataljona i da u njen sastav uđu bataljoni iz Bosne i Hrvatske, ali se od toga odustalo.

Bataljoni su od početka imali trojnu formaciju, tri čete a poslije rasformiranja prateće čete brigade, po vod pratećih oruđa.

Uporedo sa razvojem i jačanjem NOR-a i sve brojnijim naoružanjem, mijenjala se i organizacija brigade. U maju 1942. osnovan je pionirski vod, oskudno opremljen, ali je na pruzi Sarajevo — Konjic porušio most Lukač kod Bradine. Prerastao je u tehničku četu poslije osnivanja divizije. Ceta se istakla prilikom prelaska Drine, i, kasnije, Pive.

U junu 1942. godine osnovan je topovski vod. Ta jedinica nije bila dugog vijeka i djejstvovala je samo jednom, u napadu na oklopni voz u Raštelici. Kod Duvna su ustaše zaplijenile naš prvi top. Od topovskog i pionirskog voda osnovana je kombinovana četa i privremeno pridata 6. bataljonu. Topovski vod je ponovo formiran poslije oslobođenja Livna, a krajem 1942. osnovana je protivkolska četa.

30 *izvještaj štaba 1. proleterske divizije,* Zbornik, t. I, knj. 18, d. 51, str. 148.

četa je rasformirana na Sutjesci, gdje je ispalila i posljednje granate, a zatim oruđa zakopala. Četa je obnovljena u Dalmaciji, poslije kapitulacije Italije. Poslije toga osnovana je i artiljerijska baterija, a u Beogradu je osnovan i bataljon koji je u svom sastavu imao topove i teške minobacače.[32]

Organizacija veze u brigadi bila je jedan od njenih teških problema. Zbog nedostatka tehničkih sredstava u početku je veza bila svedena isključivo na kurire, pješake ili konjanike. Brigada je prvi put dobila radio-stanicu poslije prelaska Drine, aprila 1943. Tek godinu dana kasnije dobila je i druga sredstva veze. Četa za vezu formirana je aprila 1944.[33]

Službe i rodovi osnivani su kada su se za to stekli potrebni uslovi. U štabu brigade organizovana je obavještajna služba u maju 1943. Teško je naći odgovor na pitanje zbog čega to nije učinjeno ranije, s obzirom na značaj koji ta služba ima u partizanskom načinu ratovanja.

U martu 1944. u svim bataljonima osnovana su leteća i izviđačka odjeljenja.[34]

U avgustu 1944. formirana je i veterinarska služba, sa organima u brigadi i bataljonima.[35]

Potpuna reorganizacija brigade izvršena je 5. marta 1945. godine,[36] u duhu nove organizacije Jugoslovenske armije.[37] Brigada je dobila potpuno novi štab, sa svim potrebnim odjeljenjima, odsjecima i službama; imala je tri streljačka bataljona, artiljerijsku bateriju, četu izviđača, četu automatičara, četu pionira i četu za vezu. Bataljoni su se tako reorganizovali da je od 1. i 2. bataljona organizovan Prvi, od 3. i 4. Drugi, a od 5. i 6. Treći bataljon.[38] Bataljoni su imali trojnu formaciju.

Brigada je zadržala svoju borbenu zastavu, koju je dobila u Petrovcu. Bataljonske zastave poslane su u muzej.

Na svom borbenom putu brigada se gotovo tri godine naoružavala samo plijenom od neprijatelja. Tek u drugoj polovini 1943. dobijeno je najprije nešto naoružanja cd zapadnih saveznika. Poslije oslobođenja Beograda uspostavljen je direktan kontakt sa Crvenom armijom i brigada je preoružana, dobila je kompletno sovjetsko naoružanje i u svim borbama koje je poslije toga vodila snabdijevana je municijom iz pomoći koja je dobijana od Crvene armije.

Popune brigade novim borcima vršene su sa terena kojim je prolazila. Dolazak novih boraca — dobrovoljaca u brigadu dobrim dijelom je i rezultat njenog političkog rada na terenu. Do Beograda u brigadu su primani samo dobrovoljci, poslije i mobilisani.

Od osnivanja do reorganizacije, pa zatim do kraja rata, brigada je više puta popunjavana. Poslednja njena popuna bila je pred njene poslednje borbe, na Vrbovecu, početkom maja 1945.

ss P. Romac, *Borbe,* str. 73.
33 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 1/1, d. 7.
34 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713, f. 3, d. 2.
35 *Naređenje štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 713a, f. 10, d. 2.
36 Isto kao pod 18.
37 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 537.

Kurs za bolničarke 1. brigade u Beogradu oktobra 1944.

Četa za vezu 1. proleterske brigade

Prema naknadno utvrđenim podacima kroz brigadu je prošlo oko 14 000 boraca, od kojih u većim, organizovanim popunama oko 9 000, a ostali su uglavnom pojedinačno dolazili u brigadu.

Brigada je u ratu izgubila 2 830 poginulih boraca a ranjeno je oko 6 500, od kojih je znatan dio umro. Brigada je izgubila 33 borca od dana osnivanja do kraja 1941; 279 u toku 1942. godine; oko 870 u 1943. godini; oko 1 000 u toku 1944 i 670 u 1945. godini.[39] Najveće gubitke bragada je imala u borbama na Pjenovcu, Sitnici, Drini, Sutjesci, u drvarskoj operaciji, na polju Bašarinac, u borbama za oslobođenje Beograda, u prvim borbama u Sremu, u protivnapadu neprijatelja 17. januara, u proboju sremskog fronta, u borbama na Pleternici i u napadu na Vrbovec, poslednjih dana rata.

Brigada je ušla u Zagreb sa gotovo istim brojem boraca koliko ih je imala kada je pošla iz Rudog na svoj veliki i dugi put.

Žene borci Prve proleterske brigade

Uporedo sa reorganizacijom u februaru 1945. godine naređeno je da se drugarice više ne određuju za bolničarke u četama i da se povuku iz prvih borbenih redova. Organizovani su kursevi za bolničare koji će zamijeniti bolničarke. To naređenje nije, bar u 1. brigadi, baš dosljedno izvršeno, jer su drugarice iz 1. brigade bile dosljedne nasljednice onih njihovih prethodnica koje su sa svojim drugovima dijelile i slavu i teškoće.

U Rudom je u brigadi bila 71 drugarica, ili 6 posto njenog sastava. Od njih je 14 imalo manje od 18 godina, 20 između 18 i 20 godina, 23 od 20 do 25, a 11 od 25 do 30 godina. Samo tri su imale više od 30 godina. Bile su to mlade radnice, učenice ili seljanke, ali sve, bez razlike, odlučni borci za slobodu, ali i za nove odnose u društvu, posebno prema ženi. To što ih je toliko bilo u brigadi, u izvjesnoj mjeri je pokazivalo da je Partija uspjela da ih mobilise svojom političkom linijom i odnosom prema učešću žena u borbi za oslobođenje zemlje, za revolucionarno mijenjanje društva i, u tom okviru, za revolucionarno mijenjanje položaja žene u društvu, za njenu ravnopravnost.

Humanost i hrabrost bolničarki, postojanost i izdržljivost žena boraca, njihova neustrašivost u borbama, na najubjedljiviji način su doprinijeli razbijanju naslijeđenih predrasuda o ženama i pomogli da se sagleda prava uloga i mjesto žene u društvu, onom za koje su se proleteri borili.

Od 71 drugarice, koje su 21. decembra bile u stroju u Rudom, 13 su bile članovi Partije, a 17 članovi SKOJ-a. U toku 1942. primljene su u Partiju 34 drugarice, 1943. godine 10, i 3 1944. godine. Od onih drugarica iz stroja u Rudom 11 je poginulo; od njih dvije nijesu bile primljene u Partiju.

U Rudom je Olga Jovičić bila politički komesar čete u 4. bataljonu, tri drugarice su bile referenti saniteta, 18 ih je bilo u brigadnom sanitetu, 30 su bile bolničarke, a 19 borci u četama. Bolničarke u četama i bataljonima, osim onih 18 u brigadnom sanitetu, bile su i bolničarke i borci, uvijek tamo gdje su najteži okršaji. Drugarica — boraca bilo je najviše u 3. bataljonu — 13, tri u 1, dvije u 2. i jedna u 4. bataljonu.

Sa svakom novom popunom brigade dolazilo je i po nekoliko drugarica. Najprije su došle omladinke iz Foče i okoline i iz omladinskih bataljona iz Crne Gore, onda iz Dalmacije i Bosanske krajine. Poslije prelaska brigade u Srbiju najveći broj drugarica došao je iz Beograda. Jedina popuna u kojoj nije bilo drugarica bili su »prekomorci«. Ukupno je kroz brigadu prošlo oko 710 drugarica, od kojih su 59 poginule kao bolničarke, a 34 kao borci.[40]

I samo prisustvo drugarica pozitivno je uticalo na život u jedinicama. One su svojom pojavom i držanjem donekle ublažavale jednolični vojničko-ratnički život. Tinjala je u mnogim borcima muška sujeta, ako nijesu bili izdržljiviji, suzdržljiviji ili borbeniji od drugarca. A to nije bilo lako, jer su one bile i hrabre i disciplinovane i izdržljive. O tom odnosu u toku borbe najbolje govori slijedeći primjer: poznati junak iz 2. bataljona, Marko Katnić, na četnoj konferenciji je kritikovao Vukosavu Perović, puškomitraljesca: — Ne tjeraj me u smrt, stalno hoćeš da budeš prva!

Dvije drugarice iz brigade proglašene su za narodne heroje — Olga Jovičić i Danica Milosavljević.

Čudno je to, ali istina, da je riječ drugarica na sastancima i konferencijama imala veću »težinu«. A umjele su da kažu obične stvari ljepše i prikladnije od muškaraca, no nijesu uzmicale ni na teorijskim časovima a ni u drugim prilikama.

U partijskim organizacijama pojedini članovi su bili zaduženi za »pitanje žena«. Taj sektor rada obuhvatao je rad na prosvjećivanju žena i njihovom političkom vaspitanju, razvijanje pravilnog odnosa prema drugaricama u jedinicama i prema ženama uopšte. Drugarice su i same bile dobri agitatori i pomagale komunistima u tome.

Drugarice koje su radile u sanitetu besprekorno su obavljale svoje dužnosti. Bilo je bezbroj slučajeva da su ranjene drugove iznosile iz borbe u kritičnim situacijama, previjale pod kišom neprijateljevih metaka. Radio stanica Slobodna Jugoslavija javila je cijelom svijetu kako su se bolničarke 1. proleterske brigade za vrijeme borbe na Sitnici borile, kako su, i same ranjene, previjale druge. U njegovanju bolesnih i ranjenih one nijesu znale za umor. Prale su i sterilizovale zavoje, bdjele nad ranjenim drugovima, trudile se da im olakšaju bolove, makar se same ne odmorile ili ne naspavale. Bile su one živi simboli drugarstva i humanosti.

Bilo bi nedovoljno, za drugarice koje su na nekom spisku vođene kao bolničarke, reći da su bile samo to. Ne, one su bile i glavni nosilac preventivne borbe protiv svih bolesti. Organizovale su pranje, parenje, kupanje, čišćenje prostorija i drugo. Starale su se o higijeni u brigadi. Time su znatno doprinijele da 1. proletersku nije jače

zahvatila ni epidemija pjegavog tifusa, ni dizenterija, ni neka druga bolest.

Priroda je predodredila ženi da joj je teže biti vojnik-borac nego muškarcu, pogotovo u teškim ratnim uslovima. Naše drugarice nikada i nigdje nijesu govorile kako su u toku dugih marševa i teških borbi, u neprikladnim uslovima smještaja, nekada i mjesecima na snijegu, uspijevale da održe ličnu higijenu. A uspijevale su, ali kako, to nikad nijesu rekle. Tek to nikada i niko nije istakao kao problem. One i nijesu dozvolile da to bude ičiji problem, sem lično njihov.

Neprijateljska propaganda je beskrupulozno pokušavala da omalovaži partizanke, blateći ih i na najvulgarniji način. Neprijatelj nije mogao da shvati, kao uostalom ni mnogo što drugo, da je to nešto što duboko zadire u društveni položaj žene, da je njihovo učešće u borbi znak značajne emancipacije žene u društvu i novih odnosa između muškaraca i žena, zasnovanih na uvažavanju, poštovanju i punoj ravnopravnosti. Cak su i mnogi neprijateljski elementi, poslije susreta sa proleterima, odavali priznanje drugarstvu, međusobnom poštovanju i dostojanstvenim odnosima između drugarica i drugova u 1. brigadi.

Mnogo godina poslije rata mlađe generacije su često teško prihvatale da je to stvarno bilo tako. Jedna drugarica, borac, koja je poslije rata rodila tri sina, to je jednostavno objasnila: »Vjerujte, toga nije bilo. A da je toga bilo, pod onim uslovima života i bez današnjih kontraceptivnih sredstava, rađali bi se mali proleterčići naveliko. Ipak se nijedan nije rodio.« Ali se ne može reći da nije bilo i one, klasične ljubavi. I proleteri su ljudi od krvi i mesa, osjećajni kako to samo mogu biti ratnici prema ratnicima, drugovi prema drugovima. Ali i kada se rodila ta ljubav, najčešće je snagom volje suzdržavana. Bilo je slučajeva da se susretnu pogledi i da »kresne« varnica u oku, da »zaigra« srce ili da rumen oblije lice, ali se najčešće na tome i završavalo. Sve je svjesno odlagano za pogodnije vrijeme. Mnogi takvi parovi su se poslije rata potražili, pronašli i zasnovali bračne zajednice.

Neobičan fenomen su žene borci 1. proleterske brigade. Naravno, nijedna od njih prije stupanja u partizane nikada nije uzela pušku u ruke. Morale su da uče sve od početka. I rukovanje oružjem i vještinu ratovanja. I naučile su. Mnoge od njih su zadivljujuće rukovale oružjem. Vukosava Perović je bila odlučan puškomitraljezac, Mileva Šćepanović, bombaš i junačina, Draginja Katić Katica tukla je vatrom iz puškomitraljeza ustaše kod Kupresa sa tako bliskog odstojanja da su je umalo živu uhvatili. Milena Ivanović, Mileva Šarić, Marija Dević, Stanojka Zelen, Derviša Hodžić, Smilja Latinović, Zora Petrić i mnoge druge junački su pale u borbi. A od živih, među prvim nosiocima ordena za hrabrost u brigadi bile su drugarice Anka Subašić, Zora Draško i Jakica Efendić.[41]

Imajući sve to u vidu ipak skromno zvuče riječi napisane povodom 8. marta 1945. godine u listu 1. proleterske brigade »Mali ne-

deljnik«: »Kada prođu vihori i bure, kad se završi džinovska drama u krvi, kad preko svega padne toliko željena zavesa mira, ceo svet će govoriti o ženama partizankama.«[42]

U odbrani na sremskom frontu

U Adaševcima je brigada ostala do 17. marta — više od mjesec dana. Odmorena, popunjena, opremljena i znatno obučenija, sa visokim borbenim moralom, bila je spremna za nove okršaje.

Prva proleterska divizija smijenila je 5. diviziju na desnom krilu 1. armije, od Dunava do k. 141. Prva brigada je maršovala danju od Adaševca pravcem Sot — Molovin — Sarengrad. U noći 18. marta smijenila je 4. kozaračku brigadu 5. divizije na odsjeku fronta od Dunava do Grubanovljeva salaša i k. 128. Lijevo od nje bila je 13. proleterska. Zadatak brigade bio je da spriječi prodor neprijatelja pravcem Šarengrad — Sot.[43]

Sva tri bataljona 1. brigade raspoređena su u prvu liniju odbrane. Na desnom krilu, oslanjajući se na Dunav, bio je 1. bataljon, 2. bataljon ispred k. 132, a 3. na lijevom krilu. Sve ostale jedinice raspoređene su na terenu do Sarengrada ili u gradu.

Položaji su preuzeti od 4. brigade oprezno, u toku noći, da neprijatelj ne primijeti smjenu. Prva linija odbrane nalazila se na oko 800 do 1 000 metara udaljenosti od neprijatelja i sastojala se od dva reda rovova, koji nijesu bili povezani saobraćajnicama. Stab brigade je ocijenio da tako uređeni rovovi ne pružaju povoljne uslove ni za odbranu ni za napad, pa se odmah počelo sa doradom rovova. U tome su pomagali instruktori, oficiri Crvene armije, a korišćeno je i već stečeno iskustvo kod Sidskih Banovaca, Sida i Tovarnika.

Najprije su temeljito dorađeni postojeći rovovi. Radovi su izvođeni uglavnom noću. Osnovni radovi završeni su za dvije-tri noći, a onda je počelo temeljito uređivanje položaja za odbranu. Izrađene su tri odbrambene linije, svaka sa po dva ili tri reda rovova. Rovovi su povezani gustom mrežom saobraćajnica punog profila, izrađeni su položaji za artiljerijska oruđa i minobacače i nekoliko rezervnih položaja. Zatim su uređena komandna mjesta za čete, bataljone i štab brigade, sa osmatračnicama, i skloništima za svaku desetinu. Napravljena su i četna i bataljonska previjališta. U neka skloništa uvedeno je i električno osvjetljenje i postavljene peći za loženje. Čitava brigada je »sišla pod zemlju«.

Fortifikacijski radovi izvođeni su 15 dana. Danju su izvođeni samo podzemni radovi, oni koje neprijatelj nije mogao da osmatra. Odbrana je uređena na principu protivtenkovskih čvorova, za samostalnu i kružnu odbranu u slučaju prodora neprijateljevih tenkova.

Uporedo sa izradom odbrambenih položaja brigada je počela da pomjera naprijed i liniju odbrane. Koristeći ranije iskustvo, kao i iskustvo Crvene armije, čete su naprijed isturale odjeljenja za obez-

[42] »Mali ratni nedeljnik«, br. 4.

bjeđenje i pod njihovom zaštitom kopale rovove prema neprijatelju, i po 40 m po četi za jednu noć. Ti rovovi su zatim povezani po frontu. Radilo se iz noći u noć i poslije 10 noći najistureniji položaji bili su na 50 do 80 m od neprijateljskih rovova. To je na kraju i neprijatelj primijetio. Osjećajući se ugroženim nastojao je da onemogući to približavanje, najčešće minobacačkom vatrom.

Krajem marta položaje brigade posjetio je i feldmaršal Aleksander, komandant savezničkih trupa u Italiji, u pratnji komandanta 1. armije Peka Dapčevića. Sa borcima 1. proleterske bio je u rovu na oko stotinak metara od neprijatelja i u znak priznanja za dobro organizovanu odbranu, a pomalo i u šali, rekao je: »Nikada nijesam bio bliže neprijateljskim rovovima.«

I neprijatelj je imao dobro uređenu odbranu. On je bio u povoljnijem položaju, jer je prilikom protivudara 17. januara izabrao najpovoljniju liniju za prednji kraj odbrane. U njegovim položajima bilo je na više mjesta manjih ili većih jaruga i šumaraka. Blizu fronta bila su i dva veća naseljena mjesta, Mahovo i Opatovac, koje je uklopio u sistem odbrane, a postavio je i minska polja i žičane prepreke.

Dogodilo se da je gotovo u isto vrijeme izvršena smjena jedinica i kod neprijatelja. Na frontu ispred 1. divizije bilo je oko 2 000 vojnika 963. tvrđavske brigade (jedan bataljon Jermena, dva bataljona kažnjenika i 3. bataljon 3. ustaško-domobranske brigade), ojačane sa dvije baterije protivtenkovskih topova, baterijom flakova i vodom tenkova, i bataljon ustaške milicije koji je uglavnom kontrolisao međuprostore.[44]

Obje strane su nastojale da poboljšaju svoju odbranu i da u tome ometaju protivnika, najčešće artiljerijskom i minobacačkom vatrom ili nasilnim izviđanjem manjih jedinica. Obje su koristile i snajpere.

Zahvaljujući preduzetim mjerama za skoro mjesec dana, nalazeći se nadohvat neprijatelja, ponegdje i samo na 50 m daljine, brigada je imala relativno malo gubitaka — 53 borca su poginula, a 138 je ranjeno.

Na sremskom frontu Jugoslovenska armija je imala prevlast u vazduhu. Njeni avioni su bombardovali i izviđali neprijateljske položaje, što je ulivalo sigurnost i povećavalo borbeno raspoloženje naših boraca.

Jedinice u prvoj borbenoj liniji budno su pratile svaki pokret neprijatelja, a ostali dijelovi su radili prema planu i programu. U skloništima je rad bio raznovrstan. Nastava je tekla kao da su jedinice smještene u kasarnama. Zdravstveno stanje je bilo zadovoljavajuće. Naročito se strogo pazilo na higijenu u rovovima i skloništima. U drugoj liniji odbrane izvodilo se čak i bojno gađanje.[4]

[44] Izvještaj borbene grupe »Kloc«, A-VII, fonda njemačke dokumentacije, k. 73, f. 1, d. 53.

Izvještaj borbene grupe »Brener«, A-VII, fond njemačke dokumentak. 257a, f. 2, d. 44.

Izjava zarobljenog generala V. Hauzera, A-VII, fond njemačke dokumentacije, k. 73a, f. la, d. 1.

Politički rad i kulturno-zabavni život također su bili intenzivni. Jedinice su dobijale dnevnu štampu i razni drugi materijal. Bataljonske biblioteke bile su sve bolje snabdjevene, a i u četama je bilo knjiga za čitanje. Čete su izdvajale i zidne novine — na »zidovima« zemunica.

Kulturna ekipa brigade bila je veoma aktivna — dala je više priredaba. U Sarengradu su organizovane igranke u kojima su učestvovali i građani. Omladina je čak organizovala i miting u gradu.

Ipak, taj rovovski rat i život nije odgovarao duhu 1. proleterske brigade. I najnoviji borci, oni koji su u brigadu došli prije mjesec dana, nestrpljivo su očekivali dan kada će slomiti neprijateljev klin, koji tu već mjesecima prkosi, dok snage Crvene armije i zapadnih saveznika hitaju ka Berlinu. To raspoloženje najbolje je izrazio jedan borac kada je napisao u zidnim novinama: »da je 1. proletrska ovako napredovala nikada ne bi stigla do sremskog fronta«.

Brigada u proboju sremskog fronta

Došlo je vrijeme završnih borbi na sremskom frontu. Snage JA na svim frontovima bile su u snažnom naletu. Početkom aprila 1945. godine generalštab JA izradio je plan završnih operacija. Osnovna ideja za proboj sremskog fronta bila je da se kroz jako utvrđenu sremsku zonu uputi 1. armija, a obuhvatni raspored 2. i 3. armije iskoristiti za opkoljavanje i uništavanje neprijateljskih snaga u Sremu.

Prema direktivi generalštaba JA od 9. aprila, 1. armija je pristupila proboju utvrđene sremske zone, sa težištem na desnom krilu. Nastupala je na tri pravca, sa tri grupe divizija. Prva grupa, sastava 1. proleterska i 21, 22, 42. i 48. divizija, bila je na desnom krilu, na pravcu glavnog udara. Njen zadatak je bio da što prije razbije neprijateljevu odbranu i izbije na liniju Vukovar — Vinkovci, a zatim sa ostalim grupama, da nastavi da ga goni. Druga grupa (sremska), jačine dvije divizije, nastupala je pravcem Morović — Vrbanja — Otok, a treća (bosanska), jačine tri divizije, iz Bosne, preko Save kod Županje, u pravcu Vinkovaca.[46]

Prva proleterska divizija, ojačana bataljonom tenkova, vršila je proboj na desnom krilu 1. armije od Dunava do k. 141. Prema zapovijesti štaba 1. armije, divizija je napadala u dva ešalona, nanoseći glavni udar desnim krilom. U prvom ešalonu su napadale 1. i 3. brigada: 13. brigada je predviđena za razvoj uspjeha poslije proboja. Italijanska brigada je nastupala između 1. i 3. brigade. Tenkovski bataljon je podržavao 3. brigadu.[47] Peta brigada 21. divizije dobila je zadatak da se prebaci preko Dunava kod Opatovca (pomoću flotile Crvene armije) i privuče na sebe što više neprijateljskih snaga.

Prva divizija je dobila obavještenja da je neprijatelj povukao glavne snage sa fronta ispred nje i da je tu ostavio samo 963. tvrđav-

« *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 587.

ski bataljon, dijelove bataljona »Klotz« i, u Sotinu, jedan bataljon ustaško-domobranske 3. divizije — ukupno oko 2 000 vojnika i 9 baterija topova (bez tenkova).[48]

Divizija je imala četiri brigade, sa oko 9 000 boraca i 15 baterija topova; bila je ojačana bataljonom tenkova a podržavala ju je avijacija. Stab divizije je želio da iskoristi iznenadno nastali povoljni odnos snaga i prije dana određenog za proboj, pa je naredio 1, 3. i 13. brigadi da sa po jednim bataljonom, ojačanim baterijom topova, i uz podršku brigadne artiljerije, izvrše jače demonstrativne napade na neprijatelja i, ukoliko se ukaže prilika, razbiju njegovu odbranu.[43]

Prva brigada je izvršila napad sa dijelovima 1. i 2. bataljona, uz jaku podršku artiljerije i minobacača. U početku je neprijatelj pružio slab otpor pa je štab brigade odlučio da produži napad. Pojačana je artiljerijska vatra, a duž puta Sarengrad — Mohovo upućena su dva voda 1. bataljona i dvije čete 2. bataljona. Vodovi 1. bataljona nastupali su gotovo bez otpora. Tek kada je jedan vod prešao žičane prepreke naišao je na maskirane bunkere. Neprijatelj je otvorio vatru iz svih automatskih oruđa, protivavionskih mitraljeza i minobacača 50 mm. Vod se zaustavio i prilegao. Nije mogao ni naprijed ni nazad. Tu je ostao čitav dan, trpjeći velike gubitke. Preko njega se vodio mitraljeski dvoboj. Kad je pao mrak preživjeli su se povukli, noseći 25 ranjenih. Isto toliko boraca, 25, je poginulo.[59]

Dvije čete 2. bataljona takođe su dočekane unakrsnom vatrom sa kote 128. No one su uspjele da zadrže dio osvojenih položaja i da se tu ukopaju i tako pomjere svoju prednju liniju ka neprijatelju i poboljšaju položaje za slijedeći napad.

Ni bataljoni 3. i 13. brigade nijesu imali uspjeha. Neprijatelj je pokazao da ima dobro uređenu odbranu i po frontu i po dubini i da se veoma organizovano brani.

Poslije tog neuspjelog prepada sve brigade su danonoćno zasipale neprijatelja artiljerijskim granatama i iz minobacača i držale ga u stalnoj napetosti sve do početka proboja sremskog fronta.

Stab 1. divizije pripremio je plan proboja fronta, poslije izvedenih izviđanja. Plan je razradio na komandnom mjestu divizije sa komandantima brigada. Odatle je izvršeno i izviđanje terena. Slične pripreme izvršene su i u brigadama, bataljonima i četama. Artiljerija je izvršila poslednju korekturu vatre. Izvršena je i popuna municijom. Sve je bilo spremno za proboj.

Prva proleterska brigada napadala je u dva ešalona. U prvom ešalonu bili su 1. i 2. bataljon, sa četom automatičara. Artiljerijska priprema počela je 12. aprila u 4,45 časova. Topovi 45 mm postavljeni su na oko 100 m daleko od neprijateljskih rovova da bi mogli direktno pogađati otkrivene ciljeve. Protivtenkovske puške i protivavionski mitraljezi postavljeni su na najisturenije položaje. U toku artiljerijske pripreme na frontu ispred 1. brigade, u širini od oko 500 m, sručila se vatra artiljerije i minobacača, protivavionskih mitraljeza i protivtenkovskih pušaka, kao i svih automatskih oruđa i

48 isto kao pod 12.

49 *Naređenje štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 1, d. 19.

oružja brigade. Eskadrile jurišnih aviona tukle su neprijateljske položaje.

Poslednje granate i mine pale su u neprijateljske rovove neposredno pred nailazak jurišnog talasa. Za ciglo dva minuta na juriš je zauzeta prva linija rovova. Druga i treća linija takođe su ubrzo savladane.

U 8 časova uveden je u borbu i 3. bataljon, iz drugog ešalona, ojačan četom izviđača. Uskoro je savladan i neprijateljev otpor u Mohovu, a u 10 časova i odbrana Opatovca. U međuvremenu je 5. brigada 21. divizije uspješno prešla Dunav, presjekla komunikaciju Opatovac — Sotin i onemogućila neprijatelju odstupanje u tom pravcu. Tada je pristigla i 1. brigada i uništila odsječenog neprijatelja. Treći ustaško-domobranski bataljon povlačio se prema obali Dunava, gdje je uništen. Za pet časova borbe 1. brigada je prodrla više od 10 km kroz utvrđenu neprijateljevu odbranu, praveći pravu pustoš. Gomile poginulih neprijateljskih vojnika označavale su kuda je prošao taj njen uništavajući talas. Stab brigade depešom je javio štabu 1. divizije:

»... Prva brigada je napravila lom — veliki ratni plen — mnogo zarobljenih — mrtve ne brojimo.«

Poslije uništenja neprijatelja u Opatovcu brigada je produžila da goni razbijene neprijateljske jedinice prema Sotinu, gdje se branio jedan ustaško-domobranski bataljon. Oni su pokušali da zaustave brigadu, ali su uskoro bili primorani da se povlače prema Vukovaru.

Već u 14 časova 1. brigada je, u sadjejstvu sa 5. brigadom zauzela Sotin. Stab 1. divizije, uz saglasnost štaba 1. armije, naredio je brigadama da nastave gonjenje neprijatelja ka Vukovaru, iako su već bile izvršile postavljene dnevne zadatke. Ispred 1. brigade nalazio se 86. njemački puk, koji je držao položaje na liniji Sotin — Vukovar — Dalj, da bi spriječio našim jedinicama prelazak preko Dunava. Brigada je izbila u bok tog puka i nastupala je duž linije njegove odbrane. Njemački puk je prihvatio njihove jedinice koje su bježale od Opatovca i Sotina i organizovao odbranu na ulazu u Vukovar. Čim je na njega sručena jaka artiljerijska vatra povukao se dublje u grad. Brigada je poslije dvočasovne borbe, oko 18 časova ušla u centar grada. Zastala je malo u sjevernom dijelu grada, pred rijekom Vukom, jer je neprijatelj bio porušio most. Zatim je organizovala prebacivanje boraca i lakog naoružanja čamcima i nastavila ka Borovu u koje je ušla prije noći. Treći bataljon je samoinicijativno nastavio gonjenje i u toku noći oslobodio Dalj.[51] Tako je za dan borbe brigada napredovala oko 30 km i to kroz višemjesečno pripremanu odbranu, što je potvrđivalo tačnost obavješenja da je neprijatelj prije tri dana povukao sa tih položaja svoje glavne snage. Udar 1. brigade, na njenom sektoru napada, bio je silovit. Uz puno sadjejstvo artiljerije, avijacije i flotile Crvene armije sa Dunava, neprijatelj je, poslije kratkih, oštrih uzastopnih odbrana, jednostavno satrven. Brigada je zarobila 557 njemačkih vojnika i zaplijenila 90 »šaraca«, 109 mašinki, 15 topova i mnogo opreme i drugog materi-

jala.[52] Gomile poginulih neprijateljskih vojnika ostale su na položajima. Borci ih nijesu brojili. Govorili su, neka to čine oni kome nedostaju. Ali u tom žestokom okršaju i 1. brigada je izgubila 47 boraca.

0 tim borbama u svojoj relaciji štab 1. divizije je napisao:

»... U ovim borbama svojom borbenošću, brzinom prodiranja 1 uništavanju neprijatelja najviše se istakla 1. proleterska brigada. Za postignute uspjehe u borbama protiv neprijatelja 1. brigada je predložena za odlikovanje.«[53]

Iz Vukovara i Borova 1. brigada je pred noć 13. aprila upućena prema Vinkovcima. Zadržana je na liniji Palač — Laslovo, jer su 21. i 48. divizija oslobodile Vinkovce. Time je bio izvršen, i završen, proboj sremskog fronta.[54]

Borbe brigade u Požeškoj kotlini

Nijemci nijesu očekivali tako brz raspad svoje odbrane na sremskom frontu, koji je ugrozio njihovo plansko povlačenje ka Zagrebu. Zato su odmah poslije gubitka Vinkovaca organizovali nove odbrambene položaje kod Đakova. Od Đakova do Gorjana branila se 8. brigada 3. ustaško-domobranske divizije, koja je već bila pod snažnim udarima brigada 1. proleterske divizije.[55]

Poslije oslobođenja Vinkovaca nije više bilo potrebno da se 1. divizija angažuje prema Slavonskom Brodu. Stab 1. armije uputio ju je ka Slavonskoj Požegi, da paralelno goni neprijateljske jedinice koje odstupaju preko Slavonskog Broda ka Zagrebu.

Prva proleterska brigada nastupala je na desnom krilu divizije pravcem Laslovo — Gorjani. Ispred Gorjana naišla je na dijelove 8. ustaško-domobranske brigade, koji su se raspršili poslije jednočasovne borbe. Ustaško-domobranske jedinice nijesu više bile sposobne da pruže ozbiljniji otpor.

Prema naređenju štaba 1. divizije brigada je, poslije kratkog odmora, krenula ka Požeškoj kotlini, najprije ravnicom, a zatim preko brežuljkastih severoistočnih padina planine Dilja.[56] Uz put je razbijala manje ustaško-domobranske grupe. Lijevo od 1. brigade nastupala je 3. krajiška.

Poslije pređenih blizu 40 km jedinice 1. brigade izbile su, 15. aprila oko 18,30 časova, na istočni kraj Požeške kotline, kod Kneževca. Dijelovi 3. ustaško-domobranske divizije bili su se povukli u Požešku kotlinu ka dijelovima njihove 9. divizije, koji su se tu već nalazili da bi obezbjeđivali desni bok njemačkih kolona koje su se povlačile preko Slavonskog Broda ka Zagrebu.

Poslije izbijanja u Požešku kotlinu 1. brigada se razvila u tri kolone. Desno, prema selu Darkovcu, upućen je ojačani 2. bataljon,

52 *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, k. 717, f. 2, d. 24.
ss *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 22.
54 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 589.
55 Isto, str. 592.

prema Čaglinu 1, i lijevo, prema Migalovcima, 3. bataljon. Brigada je imala namjeru da obuhvati i uništi neprijatelja u Požeškoj kotlini.

Drugi bataljon je izbio pred Darkovac oko pola noći. Ustaško-domobranske jedinice su pružile jak otpor pa je borba nastavljena i u toku idućeg dana. Tek oko 8 časova, kada je izvršen napad uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre, ta jaka ustaško-domobranska grupa je razbijena i većim dijelom uništena. Zaplijenjeno je cjelokupno njeno naoružanje, među kojim i dva topa, 9 minobacača i 22 mitraljeza.

I lijeva kolona, 3. bataljon, naišla je na ustaško-domobranski garnizon u Migalovcima, koji je oko 9 časova slijedećeg dana gotovo potpuno uništen. Plijen je i tu bio veliki — haubice, minobacači, mitraljezi i mnogo opreme, kao i kod 2. bataljona. Bataljon je zatim sadjejstvovao 3. krajiškoj brigadi u gonjenju neprijatelja koji se povlačio prema Ruševu.

Srednja kolona, 1. bataljon, lako je razbila neprijatelja u Čaglinu.

Čim je razbijen neprijatelj u Darkovcu, 1. i 2. bataljon, ojačani divizionom artiljerije, nastavili su sjeveroistočnim dijelom Požeške kotline, smatrajući da im neće biti teško da gone razbijene dijelove 3. i 9. ustaško-domobranske divizije. Drugi bataljon je nastupao desno, držeći se podnožja planine, prema Bektežu, a 1. bataljon je nastavio preko polja i izbio na cestu Bektež — Požega. Treći bataljon je zadržan u divizijskoj rezervi, u Ruševu.

Razbijene ustaško-domobranske dijelove iz Darkovca prihvatile su druge jedinice njihovih divizija i dijelovi njemačke policijske grupe »Stefan«, koji su odstupali od Našica ispred jedinica 3. armije. Tako su se ispred 1. brigade našle velike neprijateljske snage. Razvila se borba duž puta Milanlug — Gradište — Bektež. Neprijatelj se pod borbom postepeno povlačio prema Bektežu, gdje je pružio najjači otpor. Kada je 1. bataljon presjekao cestu Slavonska Požega — Bektež, okrenuo se udesno, prema Bektežu, te se neprijatelj našao u poluokruženju. Bataljoni su tada na juriš zauzeli Bektež, uz jaku podršku artiljerijskih oruđa i minobacača.

Bataljoni su 17. aprila nastavili da gone neprijatelja: 2. je nastavio prema Kutjevu, a 1. je stigao, i u toku noći ovladao raskrsnicom puteva u Bjeliševcu, selu u sredini Požeške kotline. Toga dana jače borbe vodila je samo 1. brigada, dok je pred 3, 13. i Italijanskom brigadom neprijatelj odstupao. Stab 1. divizije je u svojoj bojnoj relaciji i treći put od proboja sremskog fronta odao priznanje 1. proleterskoj brigadi:

> »... U ovim borbama naročito su se istakle jedinice 1. proleterske brigade, koje su veoma uspešno i brzo savlađivale i razbijale svaki pokušaj neprijateljevog otpora, uništavajući neprijateljevu živu silu. . . Naročitu umešnost u komandovanju pokazao je štab 1. proleterske brigade.«[57]

Nakon izbijanja na raskrsnicu puteva Kutjevo — Pleternica i Slavonska Požega — Našice 1. brigada se pripremala za napad na Sla-

" Isto.

vonsku Požegu.[58] Bilo je to suviše smjelo nastupanje preko ravnice, ali je štab 1. proleterske pretpostavljao da neprijatelj više nema jačih motorizovanih jedinica, avijacije pogotovo, te da nije sposoban za neki jači udar. Brigada je krenula ka Požegi. Naprijed je išao 1. bataljon, ojačan četom izviđača, četom automatičara, četom protivavionskih mitraljeza, četom protivtenkovskih pušaka i baterijom protivtenkovskih topova. Za njim se kretao 2. bataljon, ojačan divizionom Artiljerijske brigade 1. divizije. Desno od 1. brigade nastupala je prema Kutjevu 12. brigada 6. korpusa.

U Kutjevu, Vetovu i Kaptolu nalazili su se uglavnom dijelovi 3. i 9. ustaško-domobranske divizije i dijelovi njemačkog policijskog puka. Poslije izbijanja 1. brigade prema Požegi i 12. brigade prema Kutjevu, neprijatelj je uvidio da je njegov položaj u podnožju Papuka neodrživ i odlučio je da se probije prema Pleternici. Koncentrisao je sve svoje snage kod Vetova i zatim krenuo prema raskrsnici puteva kod Bjeliševca, tačno između kolona 1. i 2. bataljona 1. brigade. Vjerovatno je neprijatelj primijetio da začelje prve kolone prolazi raskrsnicu puteva a da do čela druge, koja ide za njom, ima oko dva kilometra.

Jedinice 1. brigade našle su se u kritičnom položaju. Celo 1. bataljona izbilo je u Sumanovce i počelo borbu sa jedinicama 7. ustaško-domobranske brigade, koja je bila u Požegi. U isto vrijeme na začelju mu se pojavio nekoliko puta jači neprijatelj. Zajedno sa svim pridatim jedinicama bataljon se našao u kliještima, na čistini, u ravnici. A 2. bataljon još nije bio pristigao. Neprijatelj se bio približio na oko 500 m od začelja kolone 1. bataljona. Sva artiljerijska oruđa i minobacači 1. brigade, koji su bili sa njim, otvorili su tada brzu paljbu na njega. Bataljon se, ostavljajući dio snaga prema Šumanovcu, vratio natrag i udario u desni bok neprijatelja. I 2. bataljon je požurio čim je čuo i vidio borbu. Odmah je dijelom snaga udario u lijevi bok i pozadinu neprijatelja, kod Kutjeva.

Neprijatelj je jurio naprijed ne obazirući se na gubitke. Kod raskrsnice puteva naišao je na čete automatičara i izviđača, koje su imale po 120 automata, i kosile ga njihovom vatrom i vatrom mitraljeza. Dio 2. bataljona uspio je da onim udarom u bok presiječe neprijateljske snage. Jedan odsječeni dio uspio je da se probije preko položaja artiljerije i umakne ka Grabarju. To je bio njemački bataljon vojne policije, koji je kasnije naišao na druge snage 1. divizije i uništen. Čim je taj bataljon odsječen, ostale, uglavnom ustaško-domobranske snage, pretvorile su se u izbezumljenu rulju, koju nije bilo teško uništiti.

Tako se usred dana, u sredini Požeške kotline, na njivama na kojima se zelenela pšenica, iznenada povela borba, koja je trajala više od dva časa. Iako se našla u veoma teškom položaju 1. brigada je brzim pregrupisavanjem svojih snaga i odlučnim djejstvom svih jedinica, razbila neprijatelja koji je tu ostavio preko 600 mrtvih. Polje se crnilo od lješeva. Zaplijenjeno je 7 topova, 6 minobacača,

20 mitraljeza, kamioni, kola, konji i ogroman materijal. Brigada je izgubila 14 boraca, ranjena su 53.[59]

Izbijanjem u Požešku kotlinu 1. divizija je najdublje prodrla u raspored neprijateljskih snaga i našla se bočno pravcu Slavonski Brod — Zagreb.

Pošto se neprijatelj uporno branio na pravcu Đakovo — Slavonski Brod, da bi zaštitio izvlačenje svojih snaga ka Zagrebu, štab 1. armije je odlučio da glavne snage armije uputi na pravcu 1. divizije, koja je postigla znatan uspjeh. Prva divizija je dobila zadatak da likvidira neprijatelja u Pleternici i potom da ga goni duž komunikacije Slavonski Brod — Gradiška.[60]

Ne znajući za odluku štaba 1. armije, štab 1. brigade je poslije razbijanja neprijatelja u Požeškoj kotlini, bataljone hitno uputio prema Požegi. Oko 16 časova 17. aprila glavnina 1. brigade napala je na Šumanovac. Neprijatelj je pružio dosta jak otpor, a stalno je dobijao i pojačanja iz Slavonske Požege. Ipak je brigada, podržavana jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, uspjela da razbije neprijatelja, i to tako da je na položajima ostavio sav ratni materijal, teška oruđa i motorna vozila.[61] Brigada je produžila da ga goni, kroz jedan čas razbila je i njegove snage u Jakšićima. Tako je toga dana 1. brigada izvojevala dvije značajne pobjede i stvorila povoljne uslove za napad na Slavonsku Požegu. Upravo tada je stiglo naređenje da 1. brigada treba da napada na Pleternicu, a to je značilo da se vrati natrag.

Napad na Pleternicu

Pleternica je na raskrsnici puteva od Slavonskog Broda ka Slavonskoj Požegi i Našicama i preko nje se može najlakše izbiti na glavnu komunikaciju Slavonski Brod — Zagreb. U njoj je neprijatelj imao jači garnizon, iz kojega je štitio svoje jedinice koje su se povlačile ka Zagrebu. Nijemci su ojačali odbranu Pleternice 16. pukom 22. divizije, a kasnije i cijelom 22. divizijom (oko 7 000 ljudi).[62] U isto vrijeme kod Kapele je izbila 181. njemačka divizija, a nešto kasnije i 7. SS divizija, koje su sa artiljerijom podržavale snage u Pleternici, inače dobro uređene za odbranu. Već odranije u njoj su postojali betonski bunkeri, povezani rovovima. I veliki broj kuća uređen je za odbranu. Nekoliko rejona pretvoreno je u protivtenkovske čvorove. Na položajima i raskrsnicama postavljene su žičane prepreke i minska polja.

Na Pleternicu je napadala 1. divizija, ojačana četom tenkova: 13. proleterska brigada, sa 3. bataljonom 1. brigade, zaobišla je uporište da bi ga napala sa zapadne strane; 3. krajiška je napadala sa istoka, između Smiljanke, k. 213 i rijeke Orljave, uz podršku voda

so *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, kao pod 48.
00 *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 594.
61 *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 21.

tenkova; 1. brigada (bez 3. bataljona) trebalo je da napada sa sjeverne strane, na k. 213, Starac i k. 747.[63]

Pleternicu je najprije napala 13. brigada, između 17. i 18. aprila. Zauzela je Gradac i sa zapadne strane upala u Pleternicu. Neprijatelj ju je dočekao snažnom vatrom i primorao da se povuče. Slijedećeg dana u 16 časova, poslije artiljerijske pripreme, napad su izvršile 13. brigada, ojačana 3. bataljonom 1. brigade, i 3. krajiška brigada, uz podršku artiljerije i čete tenkova.[64] Prva brigada nije stigla da učestvuje u napadu. Bila je otišla daleko, u suprotnom pravcu, i trebalo joj je vremena da se odlijepi od neprijatelja u selima oko Sesvete. To joj je uspjelo tek između 18. i 19. aprila.

Ni taj, dosta improvizovan napad na Pleternicu nije uspio. Neprijatelj je na tom području bio neočekivano jak. Pokazala se pogrešnom procjena 1. armije da je 70 posto neprijateljskih snaga uništeno u vrijeme proboja sremskog fronta.[65]

Borba za Pleternicu nastavljena je 19. aprila. Prva brigada je pristigla u toku noći i ujutro, oko 8 časova, izvršila napad, ali je brzo odustala pošto je dočekana jakom vatrom i naišla na minska polja i žičane prepreke. No, odmah je počela temeljita priprema novog napada. On je uslijedio 19. aprila u 16 časova. Prva i 3. brigada su, uz podršku tenkova i artiljerije, napadale na Pleternicu, a 13. brigada, sa 3. bataljonom 1. brigade, na komunikacije koje od Pleternice vode ka Batrini. Artiljerijska priprema trajala je 10 minuta. Na desnom krilu 1. brigade napadao je 1. bataljon, ojačan četom automatičara, preko brda Starca, Selišta i k. 157, obuhvatajući Pleternicu sa zapadne strane. Lijevo od njega napadao je 2. bataljon, ojačan četom izviđača, preko k. 213, i Bešće ka groblju u centru naselja. Brigadna artiljerija i minobacači podržavali su obje kolone iz rejona Starca. Treća brigada je napadala lijevo od 1. brigade, uz podršku čete tenkova.

Ovaj napad na Pleternicu bio je mnogo organizovaniji i mnogo odlučniji. Bataljoni 1. i 3. brigade snažno su jurišali na bunkere i rovove koje artiljerija nije bilo porušila. Topovi i tenkovi našli su se u streljačkom stroju i direktnim pogocima rušili bunkere i utvrđene kuće, jednu po jednu. Drugi bataljon je uspio da dva puta izbije na groblje, ali ga je neprijatelj protivnapadima oba puta odbacio. Borba se vodila nesmanjenom žestinom čitave noći. Obje strane su trpjele velike gubitke, naročito 2. bataljon.

Najzad, u zoru 20. aprila, poslije 13 časova neprekidne žestoke borbe, neprijatelj je savladan. Gotovo sva njegova uporišta su porušena direktnim pogocima iz topova. Dio njegovih snaga uspio je da se izvuče prema Kapeli, i to uglavnom zahvaljujući podršci artiljerije.

U ovom napadu 1. divizija je imala velike gubitke: 306 poginulih i preko 770 ranjenih. Prva brigada, bez 3. bataljona, imala je 76 poginulih i 235 ranjenih.[66] Štab 1. brigade je bio veoma nezadovoljan ishodom borbe za Pleternicu. U osmodnevnim borbama od

«3 *Zapovijest štaba 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 32.
[64] Isto kao pod 58.
[65] Isto kao pod 59.

proboja sremskog fronta, 1. brigada je nanizala nekoliko blistavih pobjeda i relativan neuspjeh na Pleternici ju je ogorčio. Stab 1. brigade je smatrao da je do toga došlo zbog nedovoljno energičnog djejstva 3. i 13. brigade i zbog slabog sadjestva. Sadjejstvo je moralo da bude bolje, napad je vjerovatno trebalo sprovesti energičnije, ali je ipak osnovni uzrok neuspjeha i velikih žrtava bio u tome što je neprijatelj bio znatno jači nego što se očekivalo i riješen da brani Pleternicu po svaku cijenu, sve dok se njegove glavne snage ne izvuku od Slavonskog Broda."[7]

Gonjenje neprijatelja prema Zagrebu

Neprijatelj je 18. aprila prebacio i poslednju diviziju iz Bosne preko Save kod Slavonskog Broda i nastavio plansko povlačenje prema Zagrebu. U zaštitnici je ostavio 964. tvrđavski puk i dijelove 41. i 369. divizije.[68]

Snage 1. armije potiskivale su neprijatelja prema Slavonskom Brodu, pokušavajući da ga unište, ali se on veoma organizovano branio. Slavonski Brod je oslobođen tek kada se neprijatelj povukao iz njega. Štab 1. armije je ocijenio da će se neprijatelj izvući i zbog toga je uputio preko Slavonske Požege, prema Pakracu, pet svojih divizija, sa namjerom da ga presretnu i spriječe mu odstupanje ka Zagrebu. Za gonjenje i uništavanje neprijateljske zaštitnice određene su 1. i 21. divizija. Od Slavonske Požege prema Pakracu vodi samo jedna slabija cesta, kojom je trebalo da prođe svih pet divizija, i naravno nijesu stigle da presijeku neprijateljske kolone ka Zagrebu. Ostale su 1. i 21. divizija da se same bore sa jakim neprijateljskim zaštitnicama.

Poslije pada Pleternice neprijatelj se planski povlačio ispred 1. divizije. U selu Sulkovcu, zatim u Rastiku i Dragovcima organizovao je odbranu, opet radi obezbjeđivanja izvlačenja snaga iz Slavonskog Broda.

Prvi divizija je organizovala gonjenje neprijatelja prema Batrini. Treća brigada je između 20. i 21. aprila protjerala neprijatelja iz Sulkovca, no on je nastavio da pruža dosta jak otpor u dolini Orljave. Zbog toga je 1. proleterska brigada, iz Pleternice, gdje je bila zaustavljenja da se malo odmori, u toku noći upućena prema Pavlovcu i Matičevcu. Desno, prema Kaliću i Donjem Lipovcu, nastupale su 13. proleterska i italijanska brigada »Garibaldi«.

Prva brigada je bila zamorena neprekidnim borbama i marševima. Odmor joj je bio neophodan. Ali tek što se prikupila zapadno od Pleternice morala je, eto, u toku noći da izvrši novi marš, dug oko 20 km, i da rano ujutro napadne neprijatelja.

Brigada je neposredno sa marša napala neprijatelja na liniji Komarica — Rastik — Ratkovica — Dragovci. Napadala je u dvije kolone: 2. bataljon, ojačan četom automatičara, prema Ratkovici, a

[67] Isto kao pod 61.

1. bataljon, ojačan četom izviđača i četom protivtenkovskih pušaka, prema Komarici. Lijevo, duž komunikacija od Pleternice, nastupala je 3. brigada, uz podršku tenkova.

Neprijatelj je stalno pružao otpor, nastojao da što više uspori nastupanje 1. divizije, koja je izrazitije ugrožavala njegove kolone u povlačenju. Borba je vođena čitav dan. U 17 časova, poslije artiljerijske pripreme i uz podršku tenkova, zajedno su izvršile juriš 1. i 3. brigada, slomile otpor neprijatelja i zauzele k. 247 — Rastik, a zatim selo Ratkovicu. Tu je 1. brigada zadržana kao divizijska rezerva i dalje se kretala iza 3. brigade. U njen sastav je vraćen 3. bataljon.

Treća brigada je nastavila napad prema Batrini, u koju je ušla rano 23. aprila, ali je to bilo kasno, jer je neprijatelj već bio prošao; ostavio je samo neznatne snage za obezbjeđenje.[09] Treća brigada je razbila neprijateljske zaštitnice kod Adjanovaca i bez zastoja nastavila da goni neprijatelja prema Okučanima. Kod sela Smrtića i Ratićevca naišla je na jači otpor, koji nije uspjela da slomi. Uveden je u borbu i 1. bataljon 1. brigade. Napao je na Smrtiće sa južne strane i pomogao 3. brigadi da slomi otpor neprijatelja. Tada je čitava 1. brigada uvedena da kao prvi ešalon goni neprijatelja prema Okučanima. Za njom se kretala 3. krajiška, a pozadi su bile 13. i Italijanska brigada.

Neprijateljske zaštitnice su organizovale otpor u selu Bogićevcu. Brigada nije uspjela da iz pokreta razbije tu odbranu i morala se razviti za borbu. Desno je upućen 1. bataljon da napada selo sa sjevera. Napad je počeo pred zoru 25. aprila i poslije dva časa borbe neprijatelj je natjeran na povlačenje, ali i dalje pod borbom, vješto koristeći pogodnosti terena. Naime, duž puta od Okučana prema Rajiću poredane su kuće, to je put kroz naseljeno mjesto. Neprijatelj je iza sebe rušio sve propuste i mostove i iz kuća ih štitio jakom vatrom.

Na liniji Novska — Ilova — Bilogora neprijatelj je organizovao odbranu s namjerom da što duže zadrži snage Jugoslovenske armije koje su nastupale ka Zagrebu i tako obezbijedi izvlačenje svojih snaga preko Zagreba u Austriju.[70] Na dijelu fronta ispred 1. divizije branili su se dijelovi 41. njemačke divizije i 1. ustaško-domobranske divizije, podržavani jakom artiljerijskom vatrom sa ceste koja vodi ka Novskoj.

Na liniji Rajić — Goleš 1. brigada je naišla na jači otpor. U Rajiću je bilo i nekoliko tenkova. Brigada se brzo razvila za borbu. Duž ceste je napadao 3. bataljon, ojačan četom protivavionskih mitraljeza i četom protivtenkovskih pušaka; 1. bataljon je upućen preko k. 279 i Krčevine da desnim krilom obuhvati neprijatelja. Napad su podržavali artiljerija i minobacači brigade i dva diviziona Artiljerijske brigade divizije, sa položaja u Borovcu. Lijevo od 1. brigade napadale su jedinice 21. divizije.

Napad je počeo oko podne. Bataljoni nijesu uspjeli da u prvom naletu razbiju jake neprijateljske snage koje su se branile sa ranije

«» *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 255, f. 5, d. 8.

pripremljenih položaja. Borba je nastavljena i noću. Obje strane su trpjela velike gubitke. Brigada nije uspjela da slomi otpor neprijatelja.

Stab 1. divizije je uvidio da frontalno potiskivanje neprijatelja ne daje željene rezultate. Zbog toga je uputio 3. i 13. brigadu iz Okučana, preko Čaglina i Brezovca, da izbiju na prugu Novska — Zagreb, kod Lipovljana, i tamo neprijatelju presijeku odstupnicu.

Prva brigada je 26. aprila uvela u borbu 2. bataljon na pravcu napada 1. bataljona, preko Krčevina ka Golešu. Time je prenijela težište napada na desno krilo. Prema Rajiću položaj je preuzela 21. srpska divizija. Oko 17 časova slomljena je neprijateljeva odbrana. Preko brda Krička neprijatelj se povukao u pravcu Popovca.

Brigada je 26. aprila izbila u Brezovac i u toku noći posjela položaje na k. 201, prema Novom Grabovcu. Desno od nje nalazile su se 3. i 13. brigada.[71]

Neprijatelj je i dalje čvrsto obezbjeđivao svoja krila na glavnom pravcu povlačenja. Na položajima kod Novog Grabovca takođe je ranije pripremio odbranu, a podržavala ga je artiljerija sa položaja duž ceste od Novske prema Lipovljanima.

Rano ujutro, 27. aprila, 1. brigada je, uz podršku artiljerije, pokušala da prodre prema Novom Grabovcu, ali se, dočekana jakom vatrom, vratila na polazne položaje. U 14 časova je čitava 1. divizija napala neprijatelja, podržavana od 15 baterija artiljerije i minobcača. Prva brigada, ojačana sa dva bataljona Italijanske brigade, napadala je duž Lovskog potoka prema Novom Grabovcu, a 3. i 13. brigada desno od nje. Borba je bila teška. Neprijatelj je vršio protivnapade poslije svakog uspjeha brigada. Napadi i protivnapadi smjenjivali su se cijelog dana. U 17 časova štab 1. brigade ubacio je u borbu i rezervu, 3. bataljon i dva bataljona Italijanske brigade. I neprijatelju je stiglo pojačanje. Došlo je do još žešće borbe. Bilo je jasno da je neprijatelj riješen da održi te položaje. Brigada je izvršila još jedan napad ali se, na kraju, morala povući na polazne položaje uz 37 poginulih i 102 ranjena.

Prvi divizija se sama borila već nekoliko dana. Štab 1. armije je stigao sa drugim divizijama i povukao 1. diviziju u rezervu, da se odmori, popuni i sredi. Prva brigada je povučena u Lipik, a zatim u Kukunjevac. Ali je čitava 1. divizija odmah zatim pomjerena prema frontu, pošto je neprijatelj u toku dana razbio 42. diviziju. Prva brigada je prebačena u rejon Donjeg i Gornjeg Uljanika, gdje je kao rezerva ostala četiri dana, 3. brigada u Dežanovcu, 13. brigada u Kukunjevcu, a Italijanska u Blagorodac.[72]

Za vrijeme odmora borci su se naspavali, nahranili i dotjerali naoružanje i opremu. Borbeni duh nije opao iako je brigada imala velike gubitke. U to vrijeme proslavljen je i 1. maj. Bilo je to slavlje sa smotrom, govorima i priredbama. Proslava u očekivanju bliske konačne pobjede.

'i *Izvještaj štaba 1. proleterske brigade,* A-VII, *. 252, f. 5, d. 6.
72 *Naređenje 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 26.
Operacijski dnevnik 1. proleterske brigade, A-VII, k. 717, f. 2, d. 50. i 51.
Izvještaj štaba 1. proleterske brigade, A-VII, k. 715a, f. 2, d. 34.

Stab 1. proleterske brigade u kolu sa borcima u Adaševcima 1945.

Komandanti bataljonci primaju zadatak za proboj sremskog fronta.

II/ Utrošak, popuna i pregled municije u toku i na kraju operacije, izloženi su u priloženom pregledu.

i/ U ovim operacijama, svojom borbenošću, brzinom prodiranja i u uništavanju neprijatelja najviše se istakla I Proleterska brigada. Za postignute uspehe u borbama protiv neprijatelja, I brigada je predložena za odlikovanje.

Pored I brigade u ovim borbama, a naročito u izvršenju proboja neprijateljske linije, naročito se istakla III Proleterska brigada.

Sve ostale jedinice pokazale su vrlo dobre rezulatate u ovim borbama i izvršile su potpuno zadatak.

ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЈНА
Архива Народноослободилачког рата
Бр. Рег. 22/3-3
715

Izvod iz izveštaja štaba 1. divizije.

Poslednje borbe brigade

Nijemci su 30. aprila organizovano povlačili svoje posljednje snage iz doline Ilove ka Zagrebu. Prva armija nije uspjela da presiječe neprijateljsku kolonu, pa je štab pokrenuo sve divizije da gone neprijatelja.[73] U gonjenje je 2. maja uvedena i 1. divizija. Ona je između 2. i 3. maja stigla u Pavlovac i odmah upućena da izbije na čelo glavnog udara 1. armije.

Prva divizija je brzo napredovala pravcem Trnovitica — Berek — Vagovina — Čazma — Dubrava. Brigade su nastupale uporedo. U sredini 1, desno 3, lijevo 13, a pozadi Italijanska brigada. Brigade su nailazile samo na slabe zaštitne dijelove neprijatelja, koje su lako i brzo uništavale. Prema izjavi zarobljenika, njemačke jedinice su odstupile prije dva dana, a u zaštitnici su ostavile Poljake, Čerkeze i ustaše.[74]

Kontakt sa nešto jačim neprijateljem 1. brigada je uspostavila tek 4. maja u 13 časova. Na nešto jači otpor naišla je na cesti koja vodi od Bjelovara ka Zagrebu. Na liniji Štefanje — Daskatica neprijatelj je takođe pružio otpor. Brigada se morala razviti za borbu. Na desnom krilu je nastupao 3. bataljon, u pravcu Štefanja, a lijevo 2. bataljon, prema Daskatici. Poslije artiljerijske pripreme i tročasovne borbe bataljoni su uspjeli da zauzmu neprijateljske položaje i da mu nanesu velike gubitke. U toku noći brigada je protjerala neprijatelja i iz sela Vagovine i Draganca i nastavila prema Dubravi.

Neprijatelj je organizovao nove položaje na tzv. »Zvonimirovoj liniji«, radi obezbjeđenja povlačenja svih svojih jedinica kroz Zagreb. Na pravcu nastupanja 1. divizije ispriječio se Vrbovec. Podignut na uzvišici pogodnoj za organizovanje odbrane, a na raskrsnici puteva od Zagreba ka Križevcima i Bjelovaru, predstavljao je snažno neprijateljevo uporište. Bio je uređen za upornu odbranu, prekopan rovovima povezanim saobraćajnicama. Prednji kraj odbrane povezan je sa kućama pripremljenim za odbranu. Na položajima oko ceste bilo je više artiljerijskih baterija.

Vrbovec su branili dijelovi 22. njemačke divizije, 369. legionarske divizije, 1. ustaško-domobranske divizije i dijelovi 21. puka zloglasne ustaške crne legije, a bilo je i nešto Čerkeza i četnika. Strogo im je bilo naređeno da moraju održati te položaje do daljeg naređenja.

Stab 1. divizije nije imao dovoljno podataka o neprijatelju u Vrbovecu i o njegovim namjerama, ali je ipak rano, 5. maja, iz Dubrave uputio 1. i 13. proletersku brigadu da napadnu Vrbovec Prva brigada je napadala sa istočne i sjeveroistočne strane a dijelom snaga trebalo je da presiječe komunikaciju Vrbovec — Križevci; 13. brigada je napadala sa južne strane, prema željezničkoj stanici. Napad je podržavao divizion Artiljerijske brigade 1. divizije.

73 *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 27. *Oslobodilački rat,* knj. 2, str. 639.

Prva brigada je u 20 časova, 5. maja, napala sa 1. i 2. bataljonom. Drugi bataljon je presjekao komunikaciju Vrbovec — Gradec i napao na neprijatelja. Neprijatelj je pružao snažan otpor, pa je bilo jasno da je bila u pitanju dobro organizovana odbrana. Izvanredno je koristio svoje dominantne položaje. Ipak su dijelovi 1. bataljona uspjeli da se domognu prvih kuća, ali kada se 13. brigada povukla poslije neprijateljevog protivnapada, morao se i on povući. U toku noći ubačen je u borbu i 3. bataljon. On je prije napada na Vrbovec vodio teške borbe i razbio jednu jaču neprijateljsku grupu, koja je, bježeći ispred 3. brigade, iznenada naišla na začelje 1. brigade.

Borba za Vrbovec nastavljena je 6. maja. Neprijateljske položaje stalno su tukli artiljerija, minobacači i avijacija. On je ipak nastavio otpor. I njegova artiljerija je bila veoma aktivna. Brigade nijesu mogle zauzeti Vrbovec a imale su velike gubitke.

Napad je obnovljen u toku noći. Treća brigada je krajem dana prešla komunikaciju Vrbovec — Gradec i sa sjeverne strane, iz neprijateljeve pozadine, sadjejstvovala 1. brigadi u napadu na Vrbovec. Na svom pravcu jače je napadala i 13. brigada. Neprijatelj je potučen, njegova odbrana razbijena. Samo je dio njegovih snaga, pred zoru 7. maja, uspio da se izvuče.

Borba za Vrbovec je jedna od najkrvavijih borbi koje je 1. brigada vodila u toku rata. U napadu na Vrbovec 1. brigada je imala najveće žrtve u jednoj borbi. Tog poslednjeg dana rata život je izgubilo 158 boraca 1. brigade, a ranjeno ih je 359.[75]

Iako osjetno proređena 1. brigada je nastavila da goni neprijatelja prema Sv. Ivan Zelinu. Sustizala je manje neprijateljske dijelove i uništavala ih. Nešto jači otpor neprijatelj je pružio kod sela Brezana, Ratkovca i Hruškovca. Kod njih je 1. brigada pristigla veće neprijateljske dijelove, koji su imali dosta artiljerijskih oruđa. Brigada se brzo razvila za borbu. Neprijatelja su frontalno napali 1. i 2. bataljon, a 3. bataljon je izvršio obuhvat i napao ga iz pozadine, u selu Ratkovcu. Oko 19 časova slomljen je otpor neprijatelja. Ubijen je veliki broj njegovih vojnika. Zarobljen je jedan bataljon 41. njemačke divizije, koji je bio upućen u pomoć zaštitnici, i kompletna njemačka bolnica, sa velikim brojem ranjenika. Zaplijenjen je veliki broj topova, kamiona i ratne opreme.[70]

Brigada je nastavila da čisti teren, nastupajući preko Sv. Ivana Zeline ka Zagrebu. U 14 časova 9. maja brigada je, sa crvenom zastavom na čelu, maršovala kroz oslobođeni Zagreb.

Stroj u Rudom bio je početak uzleta brigade ka slobodi, marš kroz Zagreb pozdrav postignutom cilju!

Bojna relacija 1. proleterske brigade, A-VII, k. 717, f. 2, d. 5.
Operacijski dnevnik 1. proleterske brigade, A-VII, k. 717, f. 2, d. 51.
Bojna relacija 1. proleterske divizije, A-VII, k. 715, f. 3, d. 29.
78 *Bojna relacija 1. proleterske divizije,* A-VII, k. 715, f. 3, d. 30.
Operacijski dnevnik 1. proleterske brigade, A-VII, k. 717, f. 2, d. 50. i 51.

XII
ZAVRŠNA RAZMATRANJA O BRIGADI
— umjesto zaključaka —

*

* *

Od formiranja 1. proleterske brigade do završetka rata proteklo je 1 236 dana — 3 godine, 4 mjeseca i 19 dana. Oni koji vole matematiku lako će primijetiti da u tom broju ima simbolike. Broj šest je prvi savršen broj u matematici, jer je zbir i proizvod svih sačinitelja jednako šest.

Osnovana je 1. proleterska u vrijeme kada je Hitlerova Njemačka gospodarila Evropom i nastavljala marš svojim »ibermenševskim« akcijama ka gospodarenju nad svijetom, a završila rat sa razvijenim pobjedonosnim zastavama u Zagrebu, u oslobođenoj Jugoslaviji.

Brigada je završila rat sa približno istim brojnim stanjem koje je imala na dan osnivanja, ali organizovana na drugačiji način. U prvoj formaciji imala je šest bataljona, svaki sa oko 200 boraca. Tada je to bilo najcjelihodnija organizacija jedinica za vođenje partizanskog rata, za iznenadne napade, brze manevre i pokrete, za gipke odbrane, a i za njeno snabdjevanje, ishranu i smještaj. Nova trojna formacija uvedena pred kraj rata odgovarala je frontalnom načinu ratovanja jedinica u sastavu većih vojnih formacija, savremeno opremljena i snabdjevena onako kako se to radi u svim regularnim armijama.

Brigada se smatra, ako je taj izraz uopšte tačan, prvom regularnom jedinicom naše armije. Bila je tada, na početku, i jedina. Oslobođenje je dočekala sa 253 brigade, u sastavu 59 divizija, odnosno četiri armije, uz jaku mornaricu i avijaciju, opremljene savremenim naoružanjem, velikim brojem artiljerijskih oruđa, tenkovima, avionima i drugim.

Ratovanje je vodilo brigadu preko šuma i planina, kroz klisure i kamenjare, kroz gradove koje je osvajala. Maršovala je mnogo i naporno, da stigne na poprište borbe, da izmakne jačem protivniku, da se pojavi gdje je neprijatelj ne očekuje. Ko bi ih samo izbrojao? U januaru 1942. Igmanski marš, po dubokom snijegu i na temperaturi od minus 30 stepeni; u martu marš od Goražda preko Ustikoline, planina Devetaka i Javorka, i Vlasenice do Bratunca i natrag; u maju i junu maršovanje po sjevernoj Hercegovini, od Mratinja preko Čemerna, Koleška i Zovi Dola do Zvijerine, i natrag preko Gruda, Korita i Dulića do Ravnog; junski marš u sastavu grupe proleterskih

brigada od Zelengore do Bosanske krajine; marš na početku bitke na Neretvi iz centralne Bosne preko planine Uzlomca, Sipraga, padina Vlašića, Komara, padina Vraniće i Bitovnje, do Ivan--sedla; malo zatim usiljeni marš od Ivan-sedla do Gornjeg Vakufa i marš od Bistrice, preko G. Vakufa i Prozora, do Jablanice; u maju 1943. marš od Goražda preko Cajniča i sjeverno od Pljevalja do blizu Bijelog Polja; usiljeni marš od Sahovića do Celebića na početku bitke na Sutjesci; u toj bici marš od Celebića preko Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore i Miljevine; jula 1943. marš od Zepe preko rijeke Bosne do Petrovog polja na Vlašiću; marš decembra 1943. od Bugojna do Sujice; marš u junu 1944. od Mliništa preko Pribelja, Kupreškog polja, Raduše i Vraniće do polja Bašarinac i natrag preko Vraniće i Bitovnje do Bjelašnice; marš iz Sandžaka ka Zlatiboru avgusta 1944; marš od Beograda do sremskog fronta...

Ukupno je brigada premaršovala preko 20 000 km, što u prosjeku iznosi oko 15 km dnevno. Ali to je samo dužina marša njenih glavnih snaga. Praktično, brigada je bila gotovo uvijek u pokretu, što izgleda nevjerovatno. Ali je tako; savlađivala je kilometre kao da su izgubili svoju dimenziju.

Brigada je vodila oko 530 većih i manjih borbi. U 61 su učestvovale njene snage jačine do jednog bataljona, u 37 snage do dva bataljona, u 152 po tri bataljona, u 150 najmanje po četiri bataljona a u 125 borbi učestvovali su svi bataljoni, tj. čitava brigada. Naravno, u navedenu ukupnu brojku nijesu uračunati mnogobrojni sudari patrola, nasilna izviđanja niti borba sa neprijateljevom avijacijom.

Najznačajnije borbe brigade, bile su, idući hronološki: sudar sa 342. i 718. njemačkom divizijom i ustaškim i domobranskim jedinicama u januaru 1942, na Romaniji, kod Pjenovca i Bijelih Voda; u junu, zaustavljanje hercegovačkih četnika i jedinica italijanske divizije »Kačatore dele Alpi« na Lebršniku i Čemernu, kod Gacka i obezbjeđivanje povlačenja bolnice, crnogorskih jedinica i Vrhovnog štaba prema Zelengori; rušenje pruge Sarajevo — Konjic i oslobođenje Konjica u julu 1942; u avgustu oslobođenje Livna, koje je branilo 950 ustaša i domobrana; prodor u Dalmaciju istog mjeseca i uništenje velikog broja ustaša kod Posušja; oslobođenje Ključa i borbe sa dijelovima 714. njemačke divizije i sa ustašama i domobranima u oktobru; stravična borba na Sitnici, sa oko 1 000 Nijemaca i domobrana; oslobođenje Jajca u novembru; oslobođenje Prnjavora i Teslica u januaru 1943.; borbe na Ivan-sedlu u februaru sa pukovskom grupom »Anaker« 718. divizije, ustašama i domobranima; prodor kod Gornjeg Vakufa u martu i borbe sa 717. njemačkom divizijom; likvidacija glavne četničke grupacije pod komandom Draže Mihailovića sredinom marta kod Glavatičeva i Kalinovika; prelazak Drine koju su branili italijanski alpinski puk i dvije brigade četnika u aprilu; u maju i junu borbe sa 1. brdskom njemačkom divizijom kod Bijelog Polja na početku bitke na Sutjesci; pokušaj proboja kod Foče i borbe sa 118. njemačkom i 369. legionarskom divizijom i 4. lovačkom brigadom NDH;borbe u dolini Sutjeske sa dijelovima 7. SS i 118. njemačke divizije; borbe na Bavanu i proboj na Balinovcu i

Miljevini kroz snage 369. legionarske i dijela 104. njemačke divizije; oslobođenje Vlasenice i Zvornika krajem juna i početkom jula; borbe kod Ciste u Dalmaciji, sa dijelovima 7. SS »Princ Eugen« divizije u septembru; tromjesečne borbe oko Travnika sa dijelovima 7. SS, 1. brdske i 369. legionarske divizije i 6. ustaško-domobranske zagrebačke konjičke pukovnije u periodu oktobar—decembar; dugotrajne borbe oko Jajca i Mrkonjić-Grada sa 7. SS divizijom u periodu mart—maj 1944. godine; borbe u vrijeme drvarske operacije sa glavninom 7. SS divizije i 105. motorizovanim njemačkim bataljonom u maju; borbe na Vranići i polju Bašarinac, najteže od svih koje je brigada vodila, sa 7. SS i dijelovima 369. legionarske divizie i ustaško-domobranskim jedinicama u junu; borbe u Sandžaku u avgustu 1944. sa dijelovima 7. SS i »Brandenburg« divizije, prodor u Srbiju, razbijanje Zlatiborskog četničkog korpusa i krvave borbe na Palisadu sa 61. bugarskim pukom u periodu avgust—septembar; razbijanje grupe od četiri četnička korpusa kod Jelove Gore u septembru; borbe za oslobođenje Valjeva i Uba; borbe za oslobođenje Beograda, u kojima je brigada nastupala pravcem glavnog udara, u sadjejstvu sa oklopnim jedinicama Crvene armije, preko Jajinaca, Banjičkog visa, Autokomande, Slavije, Glavne pošte i Knez-Mihailovom ulicom, do Kalemegdana. U završnim operacijama za oslobođenje zemlje brigada je vodila teške borbe na sremskom frontu kod Sida, Tovarnika, Orolika, Sidskih Banovaca, a zatim u proboju kod Sarengrada, u Požeškoj kotlini, na Pleternici, kod Rajića i Grabovca i, posljednjih dana rata, kod Vrboveca i Hruškovca.

Tačno na dan završetka rata, 9. maja, stigla je u Zagreb.

Neke od tih borbi, one u Hercegovini, kod Konjica, Livna, Ivan-sedla, Kalinovika, Drine, Zlatnog Bora, Balinovca, Miljevine, kod Mliništa i na Vranići, ubrajaju se po značaju među presudne bitke našeg oslobodilačkog rata i revolucije.

Možda poređenje nije dobro, jer ne obuhvata sve što treba reći, ali ipak najhitnije ostaje — 1. proleterska brigada imala je ulogu elitne jedinice, slično, istorijski gledano, »svetim četama« u staroj Grčkoj, trijarima u rimskoj vojsci, gardi i bataljonima smrti u Napoleonovoj armiji, ili, u savremenijem poređenju, gardijskim jedinicama u Crvenoj armiji, gvozdenim pukovima u mnogim armijama.

Brigada je ratovala tamo gdje je bilo najteže, mnogo puta je i sama rješavala bitku. Mnoge njene borbe teško je opisati. Pred nekima kao da nedostaju riječi — takve su bile!

*

* *

Brigada je u borbama izgubila 2 833 borca. Ostali su kao iskre velike buktinje revolucije. Veliki su to gubici. Ali je brigada bila toga svjesna, da, kako to pjesnik (Ivan Goran Kovačić) reče »Sloboda ždere meso i krv guta«. Najviše boraca brigada je izgubila na Pjenovcu i Bijelim Vodama, na Sitnici, Ivan-sedlu, Kalinoviku, Drini, Zlatnom boru, Sutjesci, Miljevini, Capardima, Travniku, kod Mrkonjić-Grada, na Vranići i Bašarinac polju, na Palisadu, u Beogradu i

mnogo, veoma mnogo na sremskom frontu. Ranjeno je oko 6 500 njenih boraca. U brigadi je više puta ponavljana legenda o borbama u starom grčkom gradu Tebi po kojoj su — samo smrtno pogođeni prestajali da se bore, a ranjeni su nastavljali da pružaju otpor.

Brigada je nanijela velike gubitke neprijatelju. Prema procjenama, samo u živoj sili više od 10 000 ubijenih vojnika, zarobila je oko 20 000, a ranjenima se broja ne zna. Pored toga, vezivala je za sebe mnogo neprijateljske žive sile, remetila joj planove, otimala ne samo prostor nego i oružje, municiju, tehniku, opremu i drugo. Skoro tri godine brigada se isključivo od neprijatelja snabdijevala oružjem i municijom. Kada je formirana bila je relativno slabo naoružana, imala je oko 40 puškomitraljeza, četiri mitraljeza i dva minobacača, a recimo, neposredno pred bitku na Sutjesci, u maju 1942, imala je mitraljeza i puškomitraljeza tri puta više, oko 120. Samo jednom, u maju i junu 1942. godine, oskudijevala je u municiji. Od oslobođenja Konjica, jula 1942, takav problem za nju više nikada nije postojao. Od tada je uvijek, izuzimajući desetak dana poslije bitke na Sutjesci, imala i rezerve municije. A kada je krajem 1943. godine počela da dobija nešto od savezničke pomoći NOVJ, to je samo ojačalo njenu vatrenu moć. Poslije oslobođenja Beograda brigada je preoružana. Dobila je kompletno sovjetsko naoružanje i redovno je snabdijevana oružjem, municijom, opremom i namirnicama.

Pomanjkanje naoružanja, naročito teškog, brigada je nadoknađivala hrabrošću svojih boraca i znanjem i vještinom starješina. Njeni bombaši su mnogo puta zamijenili artiljeriju, razarajući neprijateljske bunkere i druga uporišta. Njihove bombe su često imale razornije djejstvo nego granate ili mine, jer je neprijatelj, čim bi one odjeknule, znao da su partizani blizu.

Na dan osnivanja brigada je imala 1 196 boraca, od toga 71 drugaricu. Samo dva puta imala je manje od toga broja, avgusta 1942, kod Livna i u junu 1943, poslije bitke na Sutjesci. Popunjavana je borcima sa terena kojima je prolazila. Dolazile su u nju organizovane grupe ili pojedinci, ali svi samo dobrovoljno, kako je predviđao Statut proleterskih brigada. Iz istočne Bosne došlo je u brigadu, početkom 1942, oko 150 boraca, u junu oko 80 boraca iz Crne Gore, a u avgustu—oktobru 488 boraca iz Dalmacije i oko 80 iz okoline Livna i Grahova. Iz centralne Bosne, početkom 1943, stupilo je u nju oko 700 novih boraca, a iz Sandžaka, u aprilu te godine, oko 80. Te godine primila je iz 3. dalmatinske, u junu, oko 320 boraca, u septembru oko 200 boraca iz Bosanske krajine i oko 180 iz Dalmacije, a u oktobru 355 Italijana — koji su formirali bataljon »Garibaldi«. Početkom 1944. ojačana je brigada sa 380 boraca iz prekomorskih brigada (prekomoraca), zatim ponovo iz Sandžaka sa oko 150 boraca, iz zapadne Srbije, u septembru, sa oko 2 000 i iz Beograda, u oktobru sa oko 600.

Poslije oslobođenja Beograda, brigada je prvi put popunjavana mobilisanim mladićima i to sa teritorije Kragujevca, Niša, Smedereva i Vojvodine. Ukupno ih je došlo oko 5 000. Pored tih grupnih popuna u brigadu su dolazili pojedinačno mnogi borci. Prema pri-

kupljenim, vjerovatno nepotpunim podacima, kroz brigadu je prošlo blizu 14 000 boraca.

Na dan oslobođenja brigada je imala približno isto brojno stanje kao i na dan osnivanja. Osim poginulih i teže ranjenih, iz brigade je otišlo mnogo drugova, najviše starješina, u druge jedinice, u rodove i službe NOVJ, u organe narodne vlasti ili druge civilne institucije.

Od prvog sastava brigade, onog u Rudom, slobodu je dočekalo 548 boraca (45,8 posto). Svi su bili na nekoj rukovodećoj dužnosti, u jedinicama NOVJ ili u građanstvu. Isto tako, mnogi borci iz popuna 1942. i 1943. godine postali su rukovodioci.

* * *

Brigada je bila škola kadrova. To je bio i jedan od njenih osnovnih zadataka koji joj je postavio vrhovni komandant Josip Broz Tito u govoru na dan njenog osnivanja. Trebalo je od ljudi zadojenih istom idejom, ali različitih zanimanja, socijalnog porijekla, uzrasta, životnih iskustava i različitog obrazovanja stvoriti rukovodeće kadrove za brojne poslove, političke, vojne, za rad u pozadini itd.

Od 1 196 boraca brigade na dan njenog osnivanja bilo je 32 sa diplomom univerziteta, 83 studenata raznih fakulteta, 165 učenika raznih srednjih škola, 66 namještenika (službenika), 14 oficira i 15 podoficira bivše jugoslovenske vojske, 12 žandarma, 471 radnika, 330 seljaka i 8 drugih zanimanja. Zatim, među njima je bilo 450 članova KPJ i 260 članova SKOJ-a, koji su kroz revolucionarni rad i teorijsku izgradnju stekli visok stepen znanja, naročito iz oblasti marksizma. Rad u Partiji, naročito ako je trajao više godina, sadržajem i intenzitetom prevazilazio je u predratno vrijeme rad u obrazovnim ustanovama.

Neposredno poslije osnivanja brigade počele su da rade partijska organizacija i SKOJ, organizovana je vojna i politička nastava. Taj rad je, rečeno je već, po sadržaju, metodologiji izvođenja i intenzitetu učešća svakog pojedinca u njemu, pretvarao čete i bataljone u škole naročite vrste.

Sastavni dio razvoja kadrova bio je vaspitni rad. Brigada je Dila sastavljena, od idejnih istomišljenika. To je bio jedinstven kolektiv, koji je lako uticao na one koji su bili skloni da urade nešto što je odudaralo od pravila u brigadi. Tu je ubjedljivo potvrđena Lenjinova misao da mjeseci revolucije brže i potpunije vaspitavaju ljude nego desetine godina političke stagnacije. U ratu ljudi do kraja mobilišu svoje sposobnosti za izvršenje zadataka.

Nosilac vaspitnog rada u brigadi bili su partijska organizacija i SKOJ. Njima je bio obuhvaćen svaki pojedinac. Uloga Partije u tome bila je nezamjenjiva. Ona je pratila razvoj svakog pojedinca i pomagala mu. Najbolje je primala u svoje članstvo, gdje im se pružala prilika za dalji opšti razvoj. Od prvog boračkog sastava brigade u Rudom, 365 je primljeno u Partiju u 1942. godini, i to uglavnom u drugoj polovini, poslije partijske konferencije u Livnu, 138 u 1943, 39 u 1944, a jedan čak 1945. godine. Brigada je imala

veliki broj poginulih boraca koji nijesu bili članovi KPJ. Partijska organizacija je dugo zadržala stare kriterijume, iz doba predratnog ilegalnog rada, pa su se novim članovima vrata teško otvarala. Tom krutom stavu u pogledu prijema u Partiju doprinijeli su i oni prvi međusobni utisci jednih o drugima koji su se kasnije teško mijenjali. Partijska organizacija je bila mnogo elastičnija prema novim borcima koji su dolazili u brigadu. Mnogo lakše su primani u Partiju, na primjer, borci iz popune iz istočne Bosne, Crne Gore i omladinskih četa. Za popune iz Dalmacije bila je povoljna okolnost što su došli poslije konferencije u Livnu, tako da su u svim bataljonima mnogi primljeni u Partiju već poslije borbe na Sitnici.

Politodjel brigade, osnovan juna 1942. godine, prema instrukciji CK KPJ bio je samo instruktorsko tijelo i pomagao je u radu partijskom rukovodiocu brigade, sekretarima bataljonskih biroa i četnih ćelija. Članovi politodjela su kolektivno — analizirali rad partijske organizacije i SKOJ-a, pravili plan rada, prenosili iskustva iz jedinice u jedinicu i redovno izvještavali CK KPJ o stanju partijske organizacije u brigadi. Izvještaj su davali na uvid partijskom rukovodiocu brigade. Politodjeli su ukinuti krajem 1944. Poslije toga je osnovan propagandni odsjek radi pomoći političkom komesaru u političkom radu.

Kao vaspitnu mjeru partijska organizacija je često primjenjivala i oštre kazne. Više od 60 članova KPJ bilo je isključeno u toku rata, ali su oni obično, poslije izvjesnog vremena, ponovo bili primljeni u Partiju. Ta drastična mjera naročito je žestoko pogodila nekoliko drugova, tako da su se teško oporavljali od tog udara. Isključeni članovi Partije morali su i po više puta dokazivati da su otklonili nedostatke zbog kojih su kažnjeni, i pružiti dovoljno garancije da im se tako nešto više neće dogoditi.

Vojna obuka i učenje vještini borbe takođe su bili prvorazredan elemenat u svestranom razvoju kadrova. Ratnici se ne rađaju nego stvaraju kroz praksu. Učilo se teorijski, ali više, bar u prvim godinama, u žestokim sudarima sa raznim protivnicima, u napadu i odbrani, na teškim marševima, u pobjedama i porazima. U borbama se učilo kako se rukovodi bitkom, stvarana je taktika i usvajana strategija.

Prvi oficirski kursevi i škole znatno su doprinijeli stručnom usavršavanju starješina. Na prvom oficirskom kursu pri Vrhovnom štabu bilo je 11 starješina iz 1. proleterske brigade, a zatim na svakom narednom još po nekoliko. Sa uspjehom su završavali škole i kurseve, a stečeno znanje su nesebično prenosili na mlađe.

Još od osnivanja prvih partijskih organizacija, u brigadi se sistematski radilo na osposobljavanju partijskih kadrova. Prema uputstvu CK KPJ u svim bataljonima izabrani su kadrovici, koji su se bavili kadrovskim pitanjima.[1] Komunisti i rukovodioci morali su da ozbiljno izučavaju marksističku teoriju. CK KPJ je još krajem 1942. godine pripremao kurseve za partijske rukovodioce. Početkom 1943. osnovan je viši partijski kurs, na kojem su uglavnom osposobljavani

» *Uputstvo CK KPJ,* A-VII, k. 701, f. 9/1, đ. 2.
Arhiv CK SKJ 1942/529.

predavači za srednje i niže partijske kurseve. U oktobru 1943. na viši partijski kurs upućeno je 12 rukovodilaca iz brigade.[2] Svakog kursistu pratila je i njegova karakteristika koju je pisao sekretar bataljonskog biroa, a obavezno dopunjavao partijski rukovodilac brigade.[3] Karakteristike su služile da se lakše prati rad kursista i da im se pomogne u savlađivanju programa.

Decembra 1943. CK KPJ je odredio program za kurseve koji su održavani u brigadama, kao i metod rada na njima. Programom je obuhvaćeno 10 tema: Razvitak društva, O Partiji, Diktatura proletarijata, Nacionalno pitanje, Seljačko pitanje, Strategija i taktika partije, O sovjetskoj državi, Fašizam, Oslobodilački rat i linija partije (KPJ). Kurs je trajao 25 dana. Za svaku temu najprije je održano predavanje, zatim su kursisti proučavali materijale. Na kraju je vođena diskusija i provjera da li je tema savladana.[4] Prvi takav kurs u brigadi održan je u februaru 1944. Do kraja rata održano je još pet takvih kurseva sa oko 130 polaznika. Kursevi su imali veliki značaj. Starijim komunistima služili su za proširivanje teorijskog znanja, a za mlađe su bili izuzetna prilika da se sistematski upoznaju sa osnovnim pitanjima iz marksističke teorije.

Školovanjem su bili obuhvaćeni i politički komesari. Program za njih bio je,više orijentisan na probleme iz NOR-a.

Komandni kadar, starješine u brigadi, bataljonima, četama i vodovima svojim ličnim primjerom u borbi najsnažnije su uticali na borbenu spremnost i pojedinaca i cjeline. Starješine su uvijek bile sa borcima, sve teškoće su zajedno podnosili. Prva njihova obaveza bila je da neprekidno brinu o borcima i o jedinici kao cjelini. Za vrijeme borbe starješine najčešće nijesu htjele ni da znaju za komandno mjesto »negdje u pozadini«. Nalazili su se tamo gdje je bilo najteže, gdje se rješavala bitka, i odatle komandovali. Ta požrtvovanost kadra vidi se i iz pretrpljenih gubitaka starješina. U 1. proleterskoj brigadi su za vrijeme rata poginuli 4 komandanta bataljona i 7 njihovih zamjenika, 4 politička komesara bataljona i 2 zamjenika, 48 komandira četa i 25 zamjenika, 51 politički komesar čete i 20 zamjenika i 105 komandira vodova.[5] Zanimljivo je da su šestorica komandira vodova proglašeni za narodne heroje. Neobično mnogo poginulih starješina! Ali na tome se temeljilo međusobno povjerenje, odgovornost, disciplina i veliko drugarstvo proletera. Starješine u 1. proleteskoj pokazivale su da su odbacile sve ostatke velike ljudske mane — egoizam, i uvijek su bili spremni da svoj život polože za kolektiv, u borbi za uspjeh svoje jedinice ili za spašavanje druga. Borci su imali neograničeno povjerenje u komandante, komandire i političke komesare, koji su u svojim glavama nosili i »glave svojih boraca«.

2 *Spisak učesnika na kursu,* Arhiv CK SKJ, 1943/342.

» *Karakteristika Krsta Bajića,* A-VII, k. 713a, f. 18, d. 1.

4 Direktiva CK KPJ divizijskom komitetu i politodjelu 1. proleterske divizije, Zbornik, t. II, knj. 11, d. 172.

M. Stanišić, *KPJ u izgradnji oružanih snaga,* VIZ, Beograd, 1973.

[r]- Podaci koje je prikupio i sredio Odbor sekcije boraca 1. proleterske brigade.

Prva proleterska brigada dala je 84 narodna heroja. Od njih 38, ili 45 posto, poginulo je u 1. proleterskoj brigadi, 13, ili 15 posto, u jedinicama u koje su otišli iz brigade, a 33, ili oko 40 posto živi su dočekali slobodu.[6]

U brigadi je njegovan lik borca 1. proleterske. Jedinice su čuvale svoju borbenu tradiciju, razvijale i širile međusobno drugarstvo svojih bataljona i četa, ali i sa drugim jedinicama. U brigadi se smatralo da ona po svemu treba da bude prva, ali da to ne ističe nego stalno na djelu dokazuje. A da bi to bila morala je mnogo i uporno da radi i da se beskompromisno bori za čistotu lika borca 1. proleterske. Preduzimane su u tom cilju i rigorozne mjere, sve do isključenja iz Partije ili čak i strijeljanja. U prvoj godini ratovanja strijeljano je 14 boraca brigade, i to od onih iz stroja u Rudom, uglavnom zbog toga što su se ogriješili o lik borca 1. proleterske.

Primjena tako oštrih mjera protiv negativnih pojava bila je samo dio borbe za lik borca, kojoj je u osnovi ležalo nešto drugo: najveća moguća briga o svakom pojedincu. U svim bataljonima bilo je dosta slučajeva oštre kritike onih drugova, boraca i starješina, koji su »istrčavali u borbi«, ili se nijesu »dovoljno čuvali«, ili su »potcjenjivali neprijatelja«.[7] Komandanti i komandiri oštro su ukoravani ili pozivani na odgovornost ukoliko je jedinica pretrpjela gubitke zbog nebudnosti, slabog rukovođenja, neodlučnosti i sličnog. Trebalo je čuvati ljude, ali ih i prevaspitavati.

U brigadi je bio razvijen i kult brige o ranjenicima. Bilo je to i u drugim jedinicama, ali je ona i to na neki način počela prva. Ćilo je pravilo da se ranjeni drug ne smije ostaviti. Ni mrtvi, čak, nepokopani. To je brigadu mnogo koštalo, mnogo je boraca poginulo pokušavajući da spase ranjenog druga. Kad god se u velikim ofanzivama saznalo da su ranjenici u opasnosti, ulagani su najveći napori da im se pomogne. Na Čelebiću je cijela brigada, poslije 20-časovnog marša jurišala uz brdo da stigne i pomogne spasavanju ranjenika. I na tome je počivalo povjerenje, drugarstvo i sigurnost proletera.

Tako su se razvijali i školovali kadrovi u 1. proleterskoj brigadi. Najprije je morala da u vlastitoj »školi« osposobi za sebe svoj komandni i politički kadar, koji će zamijeniti poginule i one koji su otišli u druge jedinice. U toku rata zbog odlaska na druge dužnosti ili pretrpljenih gubitaka četiri puta je promijenjen štab brigade (komandant i politički komesar), štabovi bataljona neki pet, šest ili sedam puta, komande četa neke osam, devet ili deset puta i preko deset puta starješine vodova (komandiri vodova i politički delegati). Drugačije rečeno, na dužnostima u štabu brigade izmijenjalo se 18 drugova, u štabovima bataljona više od 130, u komandama četa više od 650 i na dužnostima komandira vodova i političkih delegata preko

» *Narodni heroji Jugoslavije,* NIP »Mladost«, Beograd, 1975.

Spisak narodnih heroja 1. proleterske brigade, »Prva proleterska«, knj. 2, str. 737.

′ *Izvještaji bataljonskih biroa,* A-VII, k. 713a, f. 11/1, 12/1. 13/1, 14/1, 15/1, veći broj dokumenata.

800.[8] Sve te starješine, rasle su i stasale u brigadi. U nju nijesu dolazile starješine iz drugih jedinica.

Na trogodišnjicu brigade u njoj su bili: 1 potpukovnik, 2 majora, 11 kapetana, 46 poručnika, 41 potporučnik, 91 zastavnik, 49 starijih vodnika i 103 vodnika. To su relativno niski činovi, s obzirom na to da je brigada tada imala 7 bataljona, 24 čete i preko 70 vodova. odnosno da je u njoj bilo više od 270 oficirskih položaja. Dva komandanta bataljona imala su čin poručnika, 8 komandira četa čin zastavnika, a četvorica čin starijeg vodnika.[9] Očigledno, administracija nije bila dorasla da »aktima« prati razvoj starješina u brigadi.

U toku NOR-a iz brigade je u druge jedinice, na razne rukovodeće dužnosti, otišao veliki broj drugova. Počelo je još na Romaniji, a zatim na Jahorini, kada su u partizanske ili dobrovoljačke odrede upućivani politički radnici. Zatim su pomognuti kadrovima 2. proleterska brigada i crnogorski partizanski odredi, a veći broj drugova otišao je u dalmatinske i krajiške jedinice. Nekoliko drugova je otišlo čak u Sloveniju. Kada su osnovane prve divizije tri komandanta divizija bili su iz 1. brigade: Koča Popović, komandant 1. proleterske divizije, Pero Ćetković, komandant 3. udarne divizije, i Pavle Jakšić, komandant 7. udarne divizije.

Na razne rukovodeće dužnosti u druge jedinice, od proletera u stroju u Rudom, otišlo je ukupno 140 drugova, od kojih su 23 poginula. Poginuli su, pored ostalih: Filip Kljajić Fića, politički komesar 1. divizije, Pero ćetković, komandant 3. divizije, Savo Maškoviić, komandant 8. crnogorske brigade, Boško Dedejić, komandant 17. slovenske brigade, Krsto Bajić, politički komesar 3. krajiške brigade, Leko Marjanović, politički komesar brigade u Sloveniji, Mita Dimitrijević, politički komesar 6. srpske brigade, Božo Miletić, politički komesar 3. sandžačke brigade, Siniša Nikolajević, načelnik štaba 17. divizije, Moma Stanojlović, zamjenik komandanta 3. sandžačke brigade i drugi.

Osim na rukovodeće dužnosti iz brigade je otišlo više drugova, od onih iz stroja u Rudom, u druge, novoformirane rodovske jedinice. Grupa od 40 boraca i rukovodilaca bila je jezgro prve tenkovske jedinice. Iz brigade je otišlo u avijaciju 30 drugova; poslije su postali piloti ili starješine. Prve popune inžinjerijskih jedinica pri Vrhovnom štabu i popune artiljerijskih jedinica u diviziji i korpusu bile su takođe iz 1. proleterske brigade.

Na trogodišnjicu osnivanja brigade u njenom sastavu bilo je samo 37 drugova iz stroja u Rudom, u tenkovskim jedinicama 31 i u avijaciji 24.

Do dolaska u Srbiju bilo je mnogo više starih boraca u brigadi. Tada je najzad došlo vrijeme da i oni napuste streljački stroj. Veliki broj drugova iz 3, 4. i 6. bataljona pošao je na druge dužnosti u oslobođenom dijelu zemlje.

[8] Približna procjena na osnovu podataka Odbora sekcije boraca 1. proleterske brigade.

» Spisak boraca brigade, A-VII, k. 715b, f. 2, d. 5.

Od proletera u stroju u Rudom slobodu je dočekalo 548 drugova i drugarica, a poginulo je 648. Njihovim grobovima obilježen je borbeni put brigade.

Preživjeli borci 1. proleterske, oni iz Rudog kraj rata dočekali su na raznim dužnostima.* Bilo je:

— komandanata i političkih komesara armija ili korpusa — 9
— načelnika štabova korpusa (ili njima odgovarajućih dužnosti) — — — — — — — — — — — 2
— komandanata ili političkih komesara divizija — — — 27
— načelnika štabova divizija (ili njima odgovarajućih dužnosti) — — — — — — — — — — — — 33
— komandanata ili političkih komesara brigada — — — 47
— načelnika štabova brigada (i njima ravnih položaja) — — 59
— komandanata ili političkih komesara bataljona — — — 67
— komandira ili političkih komesara četa — — — — 43
— manje ~~od komandira čete, u štabovima ili vojnim ustanovama~~ 143
— na raznim dužnostima u građanstvu 118.[10]

Pregled dostignutih položaja za borce iz stroja u Rudom pokazuje da mnogi od njih u tom pogledu nijesu mnogo napredovali. Poći u borbu svjesno, često poslije višegodišnjeg revolucionarnog rada, boriti se skoro četiri godine, učestvovati u bitkama u kojima se rješavala sudbina revolucije, proći kroz školu 1. proleterske i u njoj dočekati kraj rata kao zastavnik ili potporučnik, ali bez čina, ili na nekom administrativnom poslu u štabu neke manje jedinice, izgleda nevjerovatno. Ali je tako. Jer i to je bila jedna od karakteristika 1. proleterske brigade. Zadržavala je svoje stare borce, koliko je to mogla da, budu okosnica njene udarne moći i njene političke snage.[11] To je bilo daleko iznad pojedinačnih i ličnih interesa. Tek poslije dolaska u Srbiju i oslobođenja Beograda otišlo je iz brigade oko 150 drugova na druge vojne dužnosti ili u partijske komitete na terenu, u organe vlasti i u Oznu.

* U analizi podataka obuhvaćeni su uglavnom borci iz prvog sastava, iz stroja u Rudom. O drugim borcima brigade, koji su kasnije u nju stupili i kojih je bilo više nego deset puta od onog broja u Rudom nema dovoljno podataka za slične analize. Međutim i oni su prošli kroz školu brigade, razvili se i mnogi od njih dostigli visoke vojne, političke ili partijske položaje. Mnogi su od njih bali komandanti ili komesari bataljona i brigada, a dvojica, Komnen Zugić i Paško Romac politički komesari divizija. Može se sa sigurnošću tvrditi da su svi borci iz popuna zaključno sa »prekomorcima« do kraja rata postali rukovodioci, a neki i iz kasnijih popuna. Ne samo da su mnogi izrasli u starješine, već su desetorica proglašeni za narodne heroje.

Da bi se u cjelini mogla sagledati uloga brigade kao škole kadrova revolucije potrebna su dugotrajnija i obimnija istraživanja.

[10] Na osnovu spiska boraca u knjizi »Prva proleterska«, knj. 1, str. 682-747, podataka sa kojima raspolaže Odbor sekcije i na osnovu konsultacija sa većim brojem drugova iz stroja u Rudom iz svakog bataljona.

» *Izvještaj bataljonskog biroa,* A-VII, k. 713a, f. 18, d. 13, depeša 25.

«

• •

Kada je osnovana, brigada je uz svoj najuži komandni dio imala samo — sanitet. Poslije su došli na red organi rodova i službi jedinica artiljerije, inžinjerije i veze, intendantska služba i dr. Početkom 1942. godine organizovana je služba snabdijevanja jedinica; brzo se razvijala i imala svoje organe do čete (ekonome). Bataljonska intendantura, sa radnim vodom, predstavljala je posebnu organizacionu jedinicu, a brigadna intendantura je već krajem 1942. godine imala i bojnu komoru i razne radionice. Saniteteska služba je takođe imala svoje organe od čete do brigade. Početkom 1943. godine osnovana je brigadna ambulanta, sa više lekara i bolničarki, u kojoj su liječeni lakši ranjenici i bolesnici i vršene lakše operacije i prve intervencije na teže ranjenim borcima.

S obzirom na to da je 1. brigada bila prva te vrste, razumljivo je što su na njenoj praksi sticana iskustva u komandovanju i rukovođenju jedinicama. Brigada je način djejstva prilagođavala vlastitim mogućnostima i — neprijatelju, u tom smislu da najbolje parira njegovim djejstvima. Vodila je borbe u susretima, zabacivala se u neprijateljevu pozadinu, napadala noću i danju, iznenađivala neprijatelja ... Kad god je mogla pridržavala se isprobanog pravila partizanskog načina ratovanja da primi borbu kada to njoj odgovara, odnosno da je nametne protivniku u vrijeme i na mjestu koje sama odabere. Kada se, na sremskom frontu, tog pravila nije mogla pridržavati, prilagodila se novim uslovima ratovanja, ali je skupo platila tu novu školu.

Razvoju komandovanja u brigadi, kao i u svakom drugom pogledu, mnogo je doprineo i lično vrhovni komandant Tito. Brigada je najprije bila pod njegovom neposrednom komandom, a i kasnije joj je uvijek poklanjao veliku pažnju, direktno joj izdavao naređenja, kada je to trebalo i u najtežim situacijama oslanjao se na nju. Više puta je bio sa brigadom, poznavao je čak i mnoge borce, pohvaljivao ju je ili kritikovao, a najviše volio, pa je čak poslednjih dana rata, na sremskom frontu došao u rovove brigade. Ta vezanost za Vrhovnog komandanta ispunjavala je ponosom sve borce, obavezivala ih je da budu dostojni 1. proleterske brigade i razvijala odgovornost do uzvišenosti.

Brigada je bila sastavljena od boraca svih naroda naše zemlje, gotovo svih nacionalnosti i znatnog broja stranaca. Borci su bili različitog porijekla, stepena obrazovanja i uzrasta. Ona je, i pored toga, bila jedinstvena cjelina, živjela kao velika, složna porodica u kojoj su se svi osjećali srećnim baš zbog toga što njoj pripadaju. Njena, na širokom planu razvijena zastava bratstva i jedinstva, kako u jedinicama tako i na terenu kuda je prolazila, bila je izraz njenog unutrašnjeg jedinstva, idejnog prije svega. To je jedna od bitnih karakteristika brigade. Njeni borci nastavili su da razvijaju ideje bratstva i u miru.

Njih je skladno upotpunjavao kulturno-zabavni rad: opismenjeno je preko 3 500 boraca; svaki bataljon je imao hor, a od kraja 1943.

godine postojao je i brigadni hor, koji je 1945. godine imao oko 100 pjevača; kroz te horove prošlo je preko 1 000 boraca; izdato je mnogo brojeva četnih, bataljonskih i brigadnih novina; prvi brigadni list »Prva proleterska« izašao je krajem 1942. godine; nastavio je da redovno, petnaestodnevno, izlazi tek krajem 1944. godine kao »Mali nedeljnik«. Četni, bataljonski i brigadni listovi bili su najomiljeniji materijal za čitanje. Oni borci koji su tek naučili da čitaju, gotovo svaki članak čitali su po više puta i mnoge znali napamet. Na žalost malo je tih listova sačuvano.

Borci u brigadi mnogo su čitali, kadgod su imali vremena. Knjige su obično nalazili u gradovima, a nosili u svojim torbama. Svaki bataljon je imao i biblioteku, i za nošenje knjiga čak je bio izdvojen konj u radnom vodu. Biblioteke su uništene na Sutjesci, ali su uskoro obnovljene.

Ni sportska takmičenja nisu izostala. Cak su igrane i fudbalske utakmice — u Foči, Goraždu, Vlasenici, Livnu, Malovanu, Beogradu. Od lakoatletskih disciplina najčešća je bila trčanje na 100 m, a takmičilo se i u skoku u dalj, rvanju, bacanju kamena s ramena. Takmičenje u Foči, na kojem su učestvovali borci i omladina, imalo je karakter male olimpijade.

Borci brigade imali su priliku da čuju i mnoga predavanja iz geografije, istorije, umjetnosti i drugih oblasti.

Ipak je najznačajniji dio zabavnog života bio — pjesma i igra. Pjevalo se u horu, sa horom, u grupama, na maršu, na odmoru, oko vatre, na priredbama. Pjevalo se čak i onda kada okolnosti nijesu bile za pjesmu. Pjesma je pomagala da se savladaju mnogi napori. Pjesma narodna, pjesma partizanska.

Brigada je bila jedinstven kolektiv. Na četnim, a ponekad i na bataljonskim konferencijama, raspravljano je o svemu što je bilo od značaja za život i rad jedinica. Na tim skupovima svi su bili »jednaki«, od borca do komandanta. Bila je to jedinstvena škola, u kojoj se, kao i u svemu drugom što je brigada radila, stvarao jedinstveni duh brigade. Sve nove popune prihvatale su i čuvale te odnose povjerenja, poštovanja, odgovornosti i međusobnog drugarstva, koji su bili njegov praktični izraz. Sastavni dio tog njenog duha bio je — njen moral. Moral, teško mjerljiva veličina, nepisano pravilo ponašanja ali lako prepoznatljivo, izrastao je iz svijesti boraca, iz njihove vjere u sebe i svoje ideale.

*

* *

Poslednji dan rata brigadu je zatekao u Zagrebu. Ali se u njemu nije zaustavila. Upućena je u Trst, da se prva nađe na braniku zemlje i stečene slobode. Zbog toga se često kaže da je njen borbeni put od Rudog do Trsta.

PRILOZI

BORCI BRIGADE NA DAN NJENOG OSNIVANJA
- STROJ U RUDOM -

ŠTAB PRVE PROLETERSKE BRIGADE

1. Popović Koča, komandant brigade, rođen 1908. u Beogradu, publicista, kapetan Španske republikanske armije, član KPJ od 1938. Narodni heroj.

2. Kljajić Filip Fića*, politički komesar brigade, rođen 1913. u Tremušnjaku, Petrinja, SR{1, obućar, član KPJ od 1936. Poginuo 5. jula 1943. kod Zvornika, na dužnosti političkog komesara 1. proleterske divizije. Narodni heroj.

3. Lekić Danilo Spanac, zamjenik komandanta, rođen 1913. u Andrijevici, SRCG, diplomirani filozof, borac Spanske republikanske armije, član KPJ od 1935. Narodni heroj.*

4. Todorović Mijalko Plavi, zamjenik političkog komesara, rođen 1913. u Dragušici, Kragujevac, SRS, mašinski inžinjer, član KPJ od 1938. Narodni heroj.

BRIGADNI SANITET

1. Božović dr Borislav Boro, referent saniteta, rođen 1913. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, asistent na Medicinskom fakultetu, član KPJ od 1941.

2. Pajović Dragiša*, pomoćnik referenta saniteta, rođen 1919. u Kaoni, Čačak, SRS, student medicine, član KPJ od 1941. Poginuo krajem juna 1943. kod Nove Varoši.

3. Milišić Dušan*, rukovalac opreme, -rođen 1908. u Blagaju, Kupres, SRBiH, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo 1943. kod Kupresa na dužnosti člana Sreskog komiteta za Kupres.

SANITETSKO ODJELJENJE

1. Zivković Ljubica*, rukovodilac odjeljenja, rođena 1918. u Danilovgradu, SRCG, babica. Poginula juna 1943. u Miljevini na dužnosti zamjenika upravnika bolnice 1. divizije.

* Došao u brigadu početkom aprila 1942.
Poginuo u toku NOR-a.

2. Jovanović Ksenija, bolničarka, rođena 1912. u Titogradu, SRCG, studentkinja.

3. Jovanović Miljuša, bolničarka, rođena 1917. u Zavali, Titograd, SRCG, domaćica.

4. Kremić Vera, bolničarka, rođena 1919. u Kragujevcu, SRS, domaćica.

5. Loz Ruža*, bolničarka, rođena 1922. u SRS, domaćica. Poginula januara 1942. u Sahbegovićima, Sokolac.

6. Milutinovic Kosara, bolničarka, rođena 1920. u Veljern Brdu, Titograd, SRCG, radnica, kandidat za člana KPJ od 1941.

7. Savić Stajka, bolničarka, rođena 1926. u Kosjeriću, Titovo Užice, SRS, učenica, član SKOJ-a od 1941.

8. Simović Stefanija Stefa*, bolničarka, rođena 1920. u Crncima, Titograd, SRCG, domaćica. Poginula sredinom juna 1943. na Sutjesci.

9. Starčević Tonka, bolničarka, rođena 1921. -u Liču, Gorski Kotar, SRH, radnica.

10. Vučinić Branka, bolničarka, rođena 1921. u Rogamima, Titograd, domaćica.

11. Vukašinović Julija, bolničarka, rođena 1921. u Kopilju, Titograd, SRCG, domaćica.

12. Vukašinović Milka, bolničarka, rođena 1923. u Kopilju, Titograd, SRCG, domaćica.

13. Vukanović Ljubica, bolničarka, rođena 1918. u Rogamima, Titograd, SRCG, student ekonomije, član SKOJ-a od 1937.

14. Vuksan Gina*, bolničarka, rođena 1921. u SRCG, domaćica. Poginula juna 1943. na Zelengori.

HIRURŠKA EKIPA

1. Mešterović dr Đura, šef hirurške ekipe, rođen 1908. u Srpskom Itebeju, Zrenjanin, SRS, lekar, borac Spanske republikanske armije, član KPJ od 1938.

2. Jujić Dragica Žabica, bolničarka, rođena 1929. u Slavoniji, SRH, učenica.

3. Pihler Lujza (Denić Borka), instrumentarka, rođena 1903. u Prijedoru, Austrijanka, dječja negovateljica, borac Spanske republikanske armije, član KPJ od 1938.

4. Stanojlović Milesa*, bolničarka, rođena 1920. u Družetiću, Valjevo, SRS, domaćica, član SKOJ-a od 1941. Poginula sredinom juna 1943. na Vučevu, Sutjeska, na dužnosti političkog komesara ešalona teških ranjenika.

5. Vićentijević Zivanka Seka, instrumentarka, rođena 1922. u Zabrežju, Beograd, SRS, radnica, član KPJ od 1941.

PRVI — CRNOGORSKI BATALJON

Štab bataljona

1. Ćetković Petar Pero*, komandant bataljona, rođen 1907. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, kapetan bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 29. marta 1943. kod Nevesinja na dužnosti komandanta 3. udarne divizije. Narodni heroj.

2. Kapičić Jovan Jovo, politički komesar bataljona, rođen 1919. u Gajeti, Italija, student medicine, član KPJ od 1936. Narodni heroj.

3. Lompar Andrija Andro*, zamjenik komandanta bataljona, rođen 1907. u Bokovu, Cetinje, SRCG, radnik, član KPJ od 1928. Poginuo 21. marta 1944. u Lađevcima — Bosna.

4. Sćekić Vladimir Vlado, zamjenik političkog komesara bataljona, rođen 1917. u Policama, Ivangrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1937. Narodni heroj.

5. Popović Ivo Dani, referent saniteta bataljona, rođen 1914. u Cetinju, SRCG, student medicine, član KPJ od 1941.

6. Ćetković Mileva Mila, bolničarka, rođena 1920. u Pljevljima, SRCG, učenik trgovačke akademije, član SKOJ-a od 1941.

7. Ćetković Tomo, borac, rođen, 1882. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

8. Lagator Spiro, kurir, rođen 1922. u Ugnjima, Cetinje, SRCG, radnik, član SKOJ-a od 1939.

9. Popivoda Petar*, kurir, rođen 1918. u Lješevom Stupu, Cetinje, SRCG, keiner, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 8. aprila 1943. u Ustkolini.

Prva četa

1. Vojvodić Gajo, komandir čete, rođen 1914. u Ljubotinju, Cetinje, student prava, član KPJ od 1941.

2. Vukićević Đoko, politički komesar čete, rođen 1914. u Ljoibotinju, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1933. Nar-odni heroj.

3. Dapčević Vlado, zamjenik komandira, rođen 1917. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1934.

4. Lekić Risto*, zamjenik političkog komesara, rođen 1909. u Seocima, Bar, SRCG, student prava, član KPJ od 1931. "Poginuo 14. juna 1943. u Miljevini, na dužnosti rukovodioca politodjela 4. crnogorske brigade. Narodni heroj.

5. Barjamović Jovan*, borac, rođen 1914. u Oranovu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Umro 2. februara 1942. u Trnovu od promrzlina u Igmanskom maršu.

6. Borozan Pavle*, borac, rođen 1907. u Bokovu, Cetinje, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 5. septembra 1944. kod Bajine Baste.

7. Crnčević Arsenije*, borac, rođen 1917. u Dupilu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 9. aprila 1943. na Krčinom brdu, Foča.

8. Crnčević Petar*, borac, rođen 1921. u Dupilu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 27. januara 1944. kod D. Mikanaca, Travnik, na dužnosti političkog komesara čete.

9. Crnčević Vučeta* borac, rođen 1923. u Dupilu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

10. Crvenko Blažo*, borac, rođen 1914. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, tehničar, član KPJ od 1941. Poginuo 8. aprila 1943. na Krčinom brdu, Foča, na dužnosti političkog komesara čete.

11. Crvenko Vlado*, borac, rođen 1923. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, učenik učiteljske škole, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 8. jula 1943. kod Caparda, Zvornik.

12. Dabanović Mitar, borac, rođen 1912. u Seocu, Bar, SRCG, rudar, član KPJ od 1941.

13. Dabanović Spiro*, borac, rođen 1899. u Seocu, Bar, SRCG, zemljoradnik. Vraćen u Crnu Goru gdje je zarobljen i strijeljan.

14. Dapčević Ivo*, borac, rođen 1916. u SAD, student prava, član KPJ od 1936. Poginuo 6. decembra 1942. na Skatavici, Kotor-varoš, na dužnosti političkog delegata voda.

15. Drecun Sveto*, borac, rođen 1923. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 6. aprila 1945. kod Viteza, Travnik, na dužnosti zamjenika političkog komesara divizije.

16. Đukanović Blažo, borac, rođen 1914. u Građanima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

17. Đukanović Nikola*, borac, rođen 1919. u Građanima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo decembra 1944. kod Iloka na dužnosti komandira čete.

18. Đurašević Niko, borac, rođen 1915. u Građanima, Cetinje, Bar, zemljoradnik.

19. Gazivoda Petar, borac, rođen 1906. u Rvašima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934.

20. Jovićević Pavle, borac, rođen 1914. u Cešljarima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938.

21. Knežević Jovo, borac, rođen 1909. u Građanima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

22. Kostić Đoko* borac, rođen 1912. u Rvašima, Cetinje, SRCG, član KPJ od 1939. Poginuo juna 1943. u Mratinju, Piva, na dužnosti komandira baterije.

23. Lekić Blažo, borac, rođen 1914. u Seocima, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1935.

24. Lekić Risto*, borac, rođen 1907. u Seocima, Bar, SRCG, učitelj, član KPJ od 1932. Poginuo februara 1943. kod Bosanskog Petrovca.

25. Lopičić Đoko*, borac, rođen 1922. u Ceklinu, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. na Romaniji.

26. Lopičić Uroš* borac, rođen 1922. u Ceklinu, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovač.

27. Martinović Danica, bolničarka, rođena 1913. u Bajicama, Cetinje, SRCG, domaćica.

28. Mašanović Božidar Božo, borac, rođen 1919. u Orahovu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

29. Mihaljević Branko*, borac, rođen 1923. u Građanima, Cetinje, SRCG, učenik učiteljske škole, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 1. avgusta 1942. kod Sujice, Duvno.

30. Nikaljević Savo*, borac, rođen 1918. u Brčelji, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 8. aprila 1943. na Krčinom brdu, Foča.

31. Orlandić Božo, borac, rođen 1914. u Seocima, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

32. Orlandić Spiro*, vodnik, rođen 1899. u G. Seocima, Bar, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 25. oktobra 1943. kod Kolašina.

33. Pejaković Vlado, borac, rođen 1912. u Pačarađima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934.

34. Petričević Milan*, borac, rođen 1914. u Ceklinu, Cetinje, SRCG, član KPJ od 1936. Poginuo jula 1943. kod Olova na dužnosti vodnika.

35. Petrović Đuro*, borac, rođen 1914. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, radnik, član KPJ od 1934. Poginuo avgusta 1942. u Kupresu. Narodni lieroj.

36. Prlja Božo, borac, rođen 1919. u Ljubotinu, Cetinje, SRCG, metalac.

37. Prlja Petar*, borac, rođen 1911. u Cetinju, SRCG, službenik, član KPJ od 1936. Poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu, na dužnosti političkog delegata voda. Narodni heroj.

38. Purlija Vojislav Mišo* borac, rođen 1920. u Dupilu, Bar, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 21. februara 1943. na Ivan--sedlu.

39. Radoman Marko*, borac, rođen 1910. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, radnik, član KPJ od 1938. Poginuo marta 1943. na Neretvi.

40. Radulović Jovo*, borac, rođen 1906. u Komanima, Danilovgrad, SRCG, radnik, član KPJ od 1931. Poginuo 23. maja 1943. na Zlatnom boru, Foča, na dužnosti komandira čete. Narodni heroj.

41. Rolović Vladimir, borac, rođen 1916. u Brčelima, Bar, SRCG, apsolvent prava, član KPJ od 1936.

42. Saban Vido, borac, rođen 1912. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

43. Tatar Labud, borac, rođen 1909. u Ceklinu, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1931.

44. Tomović Jovo, borac, rođen 1905. u Podgoru, Bar, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1933.

45. Vojvodić Đoko*, desetar, rođen 1914. u Radomiru, Cetinje, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 9. maja 1942. na Večerinovou, Kolašin. Narodni heroj.

46. Vojvodić Đuro, borac, rođen 1921. u Radomiru, Cetinje, SRCG, student, član KPJ od 1939.

47. Vojvodić Košta*, borac, rođen 1922. u Radomiru, Cetinje, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 2. marta 1942. u Župi, Kalinovik.

48. Vojvodić Tomo*, borac, rođen 1910. u Radomiru, Cetinje, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 15. juna 1943. kod Renovice, na dužnosti zamjenika komandira čete.

49. Vojvodić Veliša*, borac, rođen 1916. u Radomiru, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936. Poginuo 6. decembra 1942. na Skatavici, Kotor-Varoš.

50. Vučinić - Milutinović Kosara, bolničarka, rođena 1920. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, radnica, član SKOJ-a od 1940.

51. Vučković Blažo, borac, rođen 1914. u Prekornici, Cetinje, SRCG, student prava, član KPJ od 1935.

52. Vučković Jovan*, borac, rođen 1913. u Prekornici, Cetinje, SRCG, rudar, član KPJ od 1934. Poginuo februara 1944. kod Mrkonjić-Grada na dužnosti zamjenika političkog komesara bataljona. Narodni heroj.

53. Vujović Đuro*, 'borac, rođen 1901. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, rudar, član KPJ od 1929, borac Spanske republikanske armije. Poginuo 9. juna 1943. na Zelengori.

54. Vujović Marko Zeko*, borac, rođen 1898. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, rudar. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu.

55. Vukičević Milutin, borac, rođen 1920. u Ljubotinju, Cetinje, SRCG, član SKOJ-a od 1940.

56. Vuletić Marko, borac, rođen 1911. u Ljinljanima, Bar, SRCG, radnik, član KPJ od 1934.

Druga četa

1. Burić Savo, komandir čete, rođen 1915. u Zagredi, Danilovgrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1938. Narodni heroj.

2. Popović Jovo*, politički komesar čete, rođen 1915. u Očinićima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1935. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga, Kalinovik.

3. Abramović Vojo, desetar, rođen 1914. u Bjelicama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934.

4. Bajagić Milić, borac, rođen 1916. u Morači, Kolašin, SRCG, zemljoradnik.

5. Bajović Filip*, borac, rođen 1912. u Bjelicama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo decembra 1942. kod Prnjavora.

6. Batričević Pavle*, desetar, rođen 1908. u Očinićima, Cetinje, SRCG, radnik, član KPJ od 1932. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga.

7. Bigović Božo, borac, rođen 1917. u Trnjinama, Cetinje, SRCG, radnik.

8. Bigović Milan, borac, rođen 1909. u Trnjinama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

9. Boreta Joko, borac, rođen 1908. u Bečićima, Budva, SRCG, zemljoradnik.

10. Derviš Mato*, borac, rođen 1912. u Cetinju, SRCG, limar, član KPJ od 1938. Poginuo jula 1942.

11. Đukanović Savo, borac, rođen 1922. u Bjelicama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

12. Franović Miloš*, borac, rođen 1907. u Reževićima, Budva, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora.

13. Gardašević Božo, desetar, rođen 1917. u Cevu, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

14. Gardašević Radovan*, borac, rođen 1916. u Cevu, Cetinje, SRCG, student prava, član KPJ od 1941. Poginuo u Snagovu, Zvornik, na dužnosti političkog komesara čete. Narodni heroj.

15. Krivokapić Miloš, borac, rođen 1912. oi Donjoj Zaljuti, Cetinje, SRCG, zemljoradnik.

16. Marinović Đuro, borac, rođen 1909. u Očinićima, Cetinje, SRCG, službenik, član KPJ od 1932.

17. Marinović Nikola*, borac, rođen 1912. u Očinićima, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1933. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, na dužnosti političkog komesara ešalona teških ranjenika.

18. Martinović Ljubo*, borac, rođen 1920. u Bajicama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo u Dubrovniku 1944. na dužnosti političkog komesara 10. crnogorske brigade.

19. Medigović Krsto*, borac, rođen 1915. u Paštrovićima, Budva, SRCG, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac.

20. Mićunović Mirko*, borac, rođen 1918. u Cetinju, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1940. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga, Kalinovik.

21. Milutinović Stanka, bolničarka, rođena 1920. u Piperima, Titograd, SRCG, domaćica, član SKOJ-a od 1941.

22. Pavićević Miroje, vodnik, rođen 1914. u Danilovgradu, SRCG, službenik, član KPJ od 1941.

23. Pavlović Ivo*, borac, rođen 1912. u Brdu, Budva, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Poginuo juna 1942. na Goliji.

24. Popivoda Blažo*, borac, rođen 1911. u Bjelicama, Cetinje, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1935. Poginuo 14. oktobra 1944. u Beogradu, na dužnosti političkog komesara bataljona. Narodni heroj.

25. Popivoda Pero, borac, rođen 1915. u Lješevom Stupu, Cetinje, SRCG, službenik, član KPJ od prije 1941.

26. Popović Radovan*, borac, rođen 1922. u Cucima, Cetinje, SRCG, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 14. marta 1943. u Cečevu, Konjic.

27. Srzentić Spiro, borac, rođen 1916. u Petrovcu, Budva, SRCG, student medicine, član KPJ od 1939.

28. Stanišić Marko*, desetar, rođen 1908. u Mainama, Budva, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac.

29. Stanišić Marko, borac, rođen 1919. u Mainama, Budva, radnik, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

30. Saban Dušan, borac, rođen 1920. u Podgorici (Titograd), SRCG, učenik SPS, član SKOJ-a od 1940.

31. Spadijer Spiro, vodnik, rođen 1914. ti Donjem Kraju, Cetinje, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941.

32. Vujović Spiro*, desetar, rođen 1918. u Ublkna, Cetinje, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu na dužnosti vodnika. Narodni heroj.

33. Vukčević Đoko*, borac, rođen 1915. u Cetinju, SRCG, limar, član KPJ od 1939. Poginuo u Crnoj Gori.

34. Zenović Marko, borac, rođen 1912. u Reževićima, Budva, SRCG, zemljoradnik.

35. Zenović Milan*, borac, rođen 1912. u Reževićima, Budva, SRCG, zemljoradnik. Umro februara 1942. u Foči od promrzlina zadobijenih u Igmanslcom maršu.

Treća četa

1. Vukićević Sekula*, komandir čete, rođen 1912. u Babinu, Ivangrad, SRCG, učitelj. Poginuo 1943. kod Goražda, Ivangrad.

2. Marjanović Aleksandar Leko*, politički komesar čete, rođen 1912. u Kraljima, Andrijevica, student prava, član KPJ od 1939. Poginuo 1944. u Sloveniji na dužnosti komandanta brigade.

3. Anđelić Branko*, borac, rođen 1918. u Maloj Rijeci, Kolašin, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga, Kalinovik.

4. Bajić Krsto*, borac, rođen 1919. u Beranama (Ivangrad), SRCG, student filozofije, član KPJ od 1941. Poginuo 23. avgusta 1944. na Zlatiboru, na dužnosti političkog komesara 3. krajiške brigade.

5. Bakočević Branka*, borac, rođena 1923. u Užicu, SRS, učenica učiteljske škole, član SKOJ-a od 1941. Poginula juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

6. Bakić Radovan*, borac, rođen 1913. u Vrujcima, Kolašin, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938. Poginuo 14. oktobra 1943. u Barama Kraljskim, Kolašin.

7. Beširević Hamid*, borac, rođen 1919. u Višegradu, SRBiH, student teologije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete. Narodni heroj.

8. Bojović Milorad Rade*, borac, rođen 1913. u Bijelom Polju, SRCG, pekar, član KPJ od 1931. Poginuo 16. maja 1942. na Markovom brdu, Kolašin.

9. Bojović Strado, borac, rođen 1918. u Bojovićima, Ivangrad, SRCG, svršeni bogoslov, član SKOJ-a od 1941.

10. Boričić Milo, borac, rođen u Babinu, Ivangrad, SRCG, radnik, član KPJ od 1941.

11. Bulatović Jelena*, borac, rođena 1914. u Rovcima, Kolašin, SRCG, učiteljica. Poginula juna 1943. na Sutjesci.

12. Bulatović Radule*, borac, rođen 1918. u Trebaljevu, Kolašin. Napustio bataljon i poginuo.

13. Cirović Janko, vodnik, rođen 1904. u Barama Radovića, Kolašin, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Narodni heroj.

14. Corac Svetozar*, borac, rođen 1913. u Dapsićima, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 1. avgusta 1942. na Suhovrhu, Livno.

15. Cogurić Miljan, borac, rođen 1922. u Vojkovićima, Kolašin, SRCG, zemljoradnik.

16. Dašić Milisav*, borac, rođen 1912. u Kaludri, Ivangrad, inžinjer agronomije. Poginuo 16. maja 1942. na Markovom brdu, Kolašin.

17. Dedeić Boško* borac, rođen u Štitarici, Mojkovac, SRCG, zemljoradnik. Poginuo decembra 1944. u Sloveniji na dužnosti komandanta 17. brigade. Narodni heroj.

18. Doric Jusuf*, borac, rođen 1919. u Dorićima, Rudo, SRBiH, učenik šerijatske škole. Poginuo 10. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac.

19. Dragović Jakša* borac, rođen 1910. u Đulićima, Ivangrad, službenik. Poginuo 26. juna 1943. kod Vlasenice.

20. Dragović Spasoje*, borac, rođen 1919. u Vojkovićima, Kolašin, SRCG, student prava, član KPJ od 1938. Poginuo 9. aprila 1943. na Krčinom brdu, Foča, na dužnosti političkog komesara čete. Narodni heroj.

21. Drašković Miodrag*, borac, rođen 1921. u Kolašinu, SRCG, zemljoradnik, napustio jedinicu i poginuo.

22. Drpljanin Tale*, borac, rođen 1907. u Papama, Bijelo Polje, SRCG, radnik. Poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac.

23. Đukić Gojko, borac, rođen 1922. u Polici, Ivangrad, SRCG, član SKOJ-a od 1939.

24. Đukić Milija, borac, rođen 1910. u Polici, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

25. Đukić Vuksan* borac, rođen 1916. u Bjelojevićima, Mojkovac, SRCG, radnik, član KPJ od 1939. Poginuo 18. decembra 1943. kod Sujice, Duvno, na dužnosti komandira čete. Narodni heroj.

26. Janković Ivan*, borac, rođen 1924. u Kolašinu, SRCG, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga, Kalinovik.

27. Janković Rajko*, borac, rođen 1923. u Žircima, Kolašin, učenik, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 9. maja 1942. na Skari, Mojkovac.

28. Jovanović Batrić, borac, rođen 1922. u Morači, Kolašin, SRCG, student prava, član KPJ od 1941.

29. Jovović Vojo, borac, rođen 1915. u Košiću, Danilovgrad, SRCG, inžinjer.

30. Kovijanić Bećir*, borac, rođen 1922. u Kolašinu, SRCG, zemljoradnik. Napustio bataljon i poginuo 1942.

31. Komatina Miloš*, borac, rođen 1885. u Donjoj Ržanici, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik. Poginuo maja 1943. nedaleko od rodnog mjesta. Narodni heroj.

32. Korać Rajko*, vodnik, rođen 1916. u Koraćima, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 8. jula 1942. kod Konjica, na dužnosti komandira čete.

33. Lutovac Dragutin*, borac, rođen 1922. u Dapsićima, Ivangrad, SRCG, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 15. marta 1943. u Cičevu, Konjic.

34. Lutovac Milun*, borac, rođen 1916. u Dapsićima, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 16. maja 1942. na Markovom brdu, Kolašin.

35. Lončarević Đuro, borac, rođen 1920. u Gusinju, SRCG, student filozofije, član KPJ od 1939. Narodni heroj.

36. Maslovarić Vojislav*, borac, rođen 1914. u Dragoslavi, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1937. Poginuo 18. decembra

1942. kod Čelinca, Banjaluka, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete. Narodni heroj.

37. Mašković Savo*, borac, rođen 1914. u Morači, Kolašin, SRCG, službenik, član KPJ od 1940. Poginuo 4. decembra 1944. u S-remu, na dužnosti komandanta 8. crnogorske brigade. Narodni heroj.

38. Nedić Dušan, borac, rođen 1901. u Pešci, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik.

39. Nedović Mihailo*, borac, rođen 1920. u Kaludri, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 24. decembra 1942. na Crnom vrhu, Banjaluka.

40. Nešović Mila, borac, rođena 1924. u Užicu, SRS, učenica, član SKOJ-a od 1941.

41. Novović Mirko, borac, rođen 1917. u Cecunima, Andrijevica, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1936. Narodni heroj.

42. Rakočević Milić*, borac, rođen 1914. u Stitarici, Mojkovac, grafički radnik. Poginuo decembra 1942. kod Kotor-Varoša.

43. Simonović Danilo, borac, rođen 1920. u Kolašinu, SRCG, student prava, član KPJ od 1940.

44. Simonović Petar, borac, rođen 1921. u Jasenovu, Kolašin, SRCG, zemljoradnik.

45. Stijović Milonja, borac, rođen 1911. u Polici, Ivangrad, SRCG, sudija.

46. Sćepanović Borisa Bato, borac, rođen 1921. u Kolašinu, član SKOJ-a od 1940.

47. Tošić Branko, borac, rođen 1920. u Kolašinu, SRCG, učenik, član SKOJ-a od 1940.

48. Veljić Zarije* borac, rođen 1923. u Babini, Ivangrad, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 24. decembra 1942. u Hrvaćanima, Prnjavor.

49. Vešović Radonja, borac, rođen 1922. u Rijeci Marsenića, Ivangrad, SRCG, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1939.

50. Vlahović Dragutin, borac, rođen 1912. u Trmanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

51. Vlahović Dunja, borac, rođena 1914. u Trmanji, Titograd, učiteljica.

52. Vlahović Dušan, borac, rođen 1910. u Trmanji, Titograd, SRCG, inžinjer agronomije, član KPJ od 1938.

53. Vlahović Milija*, borac, rođen 1908. u Trmanji, Titograd, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 27. februara 1942. kod Uloga, Kalinovik.

54. Vlahović Vuko, borac, rođen 1906. u Trmanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

55. Vojvodić Dimitrije Zeko, desetar, rođen 1908. u Konjusima, Ivangrad, SRCG, oficir bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

56. Vujošević Dušan*, borac, rođen 1912. u Ivangradu, SRCG, trgovac. Poginuo septembra 1943. kod Budimlja, Rudo. Narodni heroj.

57. Zogović Vujadin Vujo*, rođen 1914. u Murinu, Plav, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 24. maja 1943. na Zlatnom boru, Foča. Narodni heroj.

58. Živković Zivko, vodnik, rođen 1912. u Bučima, Ivangrad, član KPJ od 1935. Narodni heroj.

59. Zurić Miloš, borac, rođen 1919. u Bjelojevićima, Mojkovac, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

DRUGI — CRNOGORSKI BATALJON

Štab bataljona

1. Vukanović Radovan, komandant bataljona, rođen 1906. u Rogamima, Titograd, SRCG, apsolvent prava, službenik, član KPJ od 1926. Narodni heroj.

2. Mitrović Mojsije*, politički komesar bataljona, rođen 1913. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1935. Poginuo 11. avgusta 1942. godine u Livnu.

3. Jovanović Vaso, zamjenik komandanta bataljona, rođen 1915. u Titogradu, SRCG, poručnik bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941.

4. Sekulović Milija*, zamjenik političkog komesara bataljona, rođen 1914. u Brskutu, Titograd, SRCG, student prava, član KPJ od 1935. Poginuo je jula mjeseca 1943. godine u Kržanji, Titograd.

Prva četa

1. Božović Božo, komandir čete, rođen 1911. u Rogamima, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

2. Ljumović Vuksan, politički komesar čete, rođen 1914. u Crncima, Titograd, SRCG, diplomirani pravnik, član KPJ od 1939. godine.

3. Božanović Ljubo*, zamjenik komandira čete, rođen 1914. u Crncima, Titograd, SRCG, završio gimnaziju, član KPJ od 1936. Umro 1946.

4. Bešić Olga*, bolničarka, rođena 1921. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, sezonska radnica. Umrla od tifusa 1944. godine kod Mrkonjić-Grada.

5. Božanović Dušan*, borac, rođen u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 17. maja 1943. kod Sahovića.

6. Božović Časlav, borac, rođen 1915. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1941. godine.

7. Božović Miloš*, borac, rođen 1920. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1940. Poginuo 5. oktobra 1942. kod Ključa, na dužnosti komesara čete.

8. Božović Slavko*, borac, rođen 1921. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo 9. avgusta 1945. godine.

9. Božović P. Radomir Raco, vodnik rođen 1915. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

10. Božović M. Radomir Rako*, borac, rođen 1910. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

11. Božović Vidak, borac, rođen 1919. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1939.

12. Božović Vujadin*, borac, rođen 1911. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

13. Brković Milo*, borac, rođen 1923. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, učenik. Poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu.

14. Brković Petar*, borac, rođen 1923. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

15. Ćetković Dara, bolničarka, rođena 1921. u Berima, Titograd, SRCG, maturant trgovačke akademije, član KPJ od 1941. godine.

16. Ćetković Milisav* borac, rođen 1921. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

17. Ćetković Milovan, borac, rođen 1918. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

18. Darmanović Vojin, borac, rođen 1914. u Blizni, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

19. Đurović Nenad, borac, rođen 1919. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, član KPJ od 1941, zemljoradnik.

20. Džankić Velimir*, borac, rođen 1924. u Crncima, Titograd, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo 10. maja 1943. kod Metanaca, Bijelo Polje.

21. Gligorović Vojin*, borac, rođen 1917. u Crncima, Titograd, SRCG, maturant gimnazije. Poginuo 9. juna 1943. na Lučkim kolibama.

22. Ivanović Mijajlo Mrka*, borac, rođen 1908. u Mrkima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo decembra 1944. kod Andrijevice.

23. Ivančević Milinko Musa*, borac, rođen 1919. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1939. Poginuo 1942. na dužnosti vodnika u 6. istočnobosanskoj brigadi.

24. Ljumović Dragomir*, borac, rođen 1920. u Crncima, Titograd, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

25. Ljumović Milika*, borac, rođen 1921. u Crncima, Titograd, SRCG, maturant, član SKOJ-a. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

26. Ljumović Vladimir*, desetar, rođen 1920. u Kopilju, Titograd, SRCG, maturant. Poginuo 24. maja 1943. na Zlatnom boru na dužnosti komandira 1. čete.

27. Ljumović Vukota Vučeta*, borac, rođen 1911. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936.

28. Marković Luka, borac, rođen 1915. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

29. Marković Miloš, borac, rođen 1916. u Rijeci Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1939.

30. Marković Radovan*, borac, rođen 1908. u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo maja 1944. kod Drvara.

31. Matković Drago, rođen 1923. u Kopilju, Titograd, SRCG, završio trgovačku akademiju.

32. Matković Vasilije Vasko* rođen 1920, Kopilje, Titograd, SRCG, student. Poginuo 8. jula 1943. kod Zvornika na dužnosti političkog komesara 1. čete.

33. Matović Petar*, borac, rođen 1902. u Radećoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934. Poginuo 24. maja 1943. na Zlatnom boru na dužnosti političkog komesara 1. čete.

34. Milatović Zlatija, bolničarka, rođena 1920. u Crncima, Titograd, SRCG, domaćica.

35. Miličković Dimitrije*, borac, rođen 1910. u Petrovićima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

36. Milutinovic Mašan, borac, rođen 1915. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936.

37. Novaković Stano, borac, rođen 1920. u Crncima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Clan KPJ od 1941.

38. Perković Novak*, borac, rođen u Stijeni Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938. Poginuo avgusta 1942. godine kod Aržana.

39. Piletić Milija*, borac, rođen 1912. u Zavali, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 17. juna 1943. kod Prače.

40. Popović Boško* borac, rođen 1922. u Blizni, Titograd, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

41. Popović Đorđije Dole*, borac, rođen 1918. u Crncima, Titograd, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 25. avgusta 1944. na Palisadu, na dužnosti komandira 3. čete.

42. Popović Ivan*, borac, rođen 1914. u Crncima, Titograd, SRCG, žandarm. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

43. Popović Marko Mašo, borac, rođen 1910. u Veljem Brdu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

44. Popović Milan, borac, rođen 1916. u Crncima, Titograd, SRCG, apsolvent Poljoprivrednog fakulteta.

45. Popović Radomir Blizanski*, borac, rođen 1914. u Blizni, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1939. Poginuo 23. marta 1943. na Paležu kod Kalinovika.

46. Popović Radomir Crnački, borac, rođen 1916. u Crncima, Titograd, SRCG, student prava, član KPJ od 1940.

47. Popović Radomir Duško, vodnik, rođen 1917. u Blizni, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

48. Popović Radovan*, vodnik, rođen 1910. u Blizni, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1936. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

49. Radević Petar, borac, rođen 1918. u Rogamima, Titograd, SRCG, oficir bivše jugoslovenske vojske. Narodni heroj.

50. Radević Radomir, borac, rođen 1916. u Rogamima, Titograd, SRCG, službenik, član SKOJ-a od 1939.

51. Radević Velimir* borac, rođen 1921. u Ožezi, Titograd, SRCG, maturant gimnazije. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

52. Radević Vlado, borac, rođen 1917. u Rogamima, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

53. Radovanović Milentije, borac, rođen 1917. u Rijeci Piperskoj, Titograd, SRCG, službenik.

54. Radovanović Miloš, borac, irođen 1916. u Rijeci Piperskoj, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1941.

55. Radovanović Savo*, desetar, rođen 1916. u Rijeci Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938. Poginuo 7. oktobra 1942. kod Ključa.

56. Vlahović Vukadin, desetar, rođen 1915. u Trmanju, Titograd, SRCG, 'podoficir bivše jugoslovenske vojske.

57. Vlahović Vuksan*, borac, rođen 1911. u Trmanju, Titograd, SRCG, službenik. Poginuo aprila 1942. kod Han-Pijeska.

58. Vučinić Branko, borac, rođen 1918. u Rogamima, Titograd, SRCG, student prava, član KPJ od 1941.

59. Vukanović Jovan*, vodnik, rođen 1912. u Rogamima, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1936. Poginuo 21. aprila 1943. kod Foče. Narodni heroj.

60. Vukašinović Spasoje*, borac, rođen 1919. u Kopilju, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 16. maja 1943. kod Sahovića.

61. Vukašinović Stoja*, bolničarka, rođena 1920. u Kopilju, Titograd, SRCG, domaćica. Umrla marta 1942. u Foči od promrzlina.

62. Vuković Dukljan, borac, rođen 1915. u Burkovićima, Titograd, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske.

63. Vukotić Vaso Piper, borac, rođen 1914. u Đurkovicima, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

64. Vulikić Vojislav, borac, rođen 1914. u Rijeci Piperskoj, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938.

Druga četa

1. Ivanović Blažo*, komandir čete, rođen 1908. u Zlatici, Titograd, SRCG, profesor, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1942. na Treskavici.

2. Božović Spaso*, politički komesar čete, rođen 1914. u Zagredi, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

3. Petrović Radovan Brulje*, zamjenik komandira čete, rođen 1916. u Bioöu, Titograd, SRCG, student prava, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama. Narodni heroj.

4. Belojević Aleksandar Ćabo, borac, rođen 1920. u Moračici, Titograd, SRCG, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

5. Ćarapić Radomir, borac, rođen 1908. u Ubalacu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1939.

6. Ćarapić Vaso*, borac, rođen 1914. u Ubalaou, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Poginuo 24. maja na Zlatnom boru.

7. Ćarapić Vučeta*, borac, rođen 1916. u Ubalacu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Zarobljen kao ranjenik na Sutjesci i kasnije strijeljan u Sarajevu.

8. Dosković Radovan*, borac, rođen 1924. u Drušićima, Prijepolje, SRS, zemljoradnik. Poginuo 11. juna u Rataju.

9. Gogić Đuro*, borac, rođen 1913. u Lutovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940.

10. Gošović Blažo*, borac, rođen 1890. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 25. maja 1942. kod Koleška, Nevesinje.

11. Gošović Božo, borac, rođen 1916. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

12. Gošović Rade Raško*, borac, rođen 1920. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1940. Umro od tifusa januara 1943. u Driniću.

13. Gošović Radomir, borac, rođen 1914. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

14. Gošović Spasoje*, borac, rođen 1906. u Kržanji, Titograd, SRCG, službenik. Poginuo 9. aprila 1943. na Krčinom brdu.

15. Grujić Grujo*, borac, rođen 1918. ,u Klopotu, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu.

16. Grujić Svetozar* borac, rođen 1916. u Klopotu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo na Sutjesci, juna 1943.

17. Grujić Vojislav*, desetar, rođen 1913. u Klopotu, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 20. marta 1943. na Paležu kod Kalinovika na dužnosti zamjenika komandanta 2. bataljona. Narodni heroj.

18. Ilić Mihailo* borac, rođen 1922. u Klopotu, Titograd, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo 4. jula 1943. kod Zvornika.

19. Ivanović Batrić Bajo, borac, rođen 1897. u Sjenici. Titograd, SRCG, zemljoradnik.

20. Ivanović Bogdan Bojo, desetar, rođen 1910. u Doljanima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934.

21. Ivanović Božidar Božo, borac, rođen 1915. u Doljanima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1938.

22. Ivanović Vojin Vojo*, borac, rođen 1913. u Doljanima, Titograd, SRCG, službenik, član KPJ od 1941. Poginuo' 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

23. Jokanović Miljan, desetar, rođen 1917. u Vrbici, Titograd, SRCG, sezonski radnik, član KPJ od 1936.

24. Jovanović Blažo, borac, rođen 1919. u Lutovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

25. Jovanović Grujo*, borac, rođen 1919. u Lutovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 1944. u Peljevom Brijegu.

26. Krkelić Marko, borac, rođen 1912. u Lutovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

27. Krkelić Milutin*, borac, rođen 1921. u Lutovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 18. februara 1943. na Ivan-sedlu.

28. Laković Vlado*, borac, rođen 1916. u Medunu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1939. Poginuo 13. novembra 1943. kod Travnika na dužnosti zamjenika komandira 2. čete.

29. Laković Vojislav*, borac, rođen 1915. u Medunu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1934. Poginuo 12. juna 1943. u Miljevini na dužnosti zamjenika komandira baterije.

30. Manojlović Ananije*, vodnik voda, rođen 1911. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Teško ranjen 24. decembra 1941. u Mioču kod Rudog. Zarobljen kao teški ranjenik i strijeljan marta 1945. u Sarajevu.

31. Manović Novica*, borac, rođen 1917. u Batkoviću, Prijepolje, SRS, radnik. Poginuo 10. maja 1943. kod Gostuna, Bijelo Polje.

32. Marković Ljubica, bolničarka, rođena 1925. u Zagoriču, Titograd, SRCG, domaćica, član SKOJ-a od 1940.

33. Marović Luka, borac, rođen 1919. u Brskutu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

34. Marović Milo*, borac, rođen 1915. u Brskutu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

35. Mićković Milisav*, borac, rođen 1909. u Bezjovu, Titograd, SRCG, student prava. Poginuo 7. aprila u Skrivači kod Han-Pijeska.

36. Mićković Savić, borac, rođen 1911. u Bezjovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1937.

37. Mićković Vojislav*, borac, rođen 1915. u Bezjovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 19. novembra 1942. na Sitnici.

38. Milić Labud, borac, rođen 1911. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

39. Milić Vukašin Tulje, borac, rođen 1921. u Kržanji, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

40. Nikić Milisav, borac, rođen 1924. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

41. Peković Dimitrije Drago, borac, rođen 1914. u Sjenici, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936. Poginuo 8. januara 1944. na Neznanici kod Turbeta na dužnosti vodnika.

42. Perišić Milisav, borac, rođen 1912. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

43. Petrović Aleksandar Leko, borac, rođen 1920. u Klopotu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

44. Petrović Božina Bolje*, borac, rođen 1911. u Kosoru, Titograd, SRCG,- službenik. Poginuo 13. oktobra 1942. kod Ključa.

45. Petrović Đuro, borac, rođen 1924. u Bioču, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

46. Petrović Rajko*, borac, rođen 1916. u Bioču, Titograd, SRCG, službenik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

47. Popović Đorđije*, borac, rođen 1904. u Doljanima, Titograd, SRCG, radnik. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

48. Popović Marko, borac, rođen 1889. u Maslinama, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1937.

49. Popović Mileta Mito*, borac, rođen 1921. u Cvilinu, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

50. Popović Raško, borac, rođen 1917. u Doljanima, Titograd, SRCG, student, član KPJ od 1941.

51. Popović Veliša Ljeko*, borac, rođen 1905. u Maslinama, Titograd, SRCG, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

52. Prelević Bojo*, borac, rođen 1916. u Ublima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice. Narodni heroj.

53. Prelević Milosav* borac, rođen 1918. u Ublima, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 23. maja 1943. na Zlatnom boru.

54. Rašović Milija*, vodnik voda, rođen 1913. u Fundini, Titograd, SRCG, žandarm. Poginuo 9. aprila 1943. na Krčinom brdu. Narodni heroj.

55. Saković Viidalk* borac, rođen 1922. u Klopotu, Titograd, SRCG, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 19. oktobra 1942. na Bravskom.

56. Tošković Đorđije*, borac, rođen 1917. u Trimojevićima, Titograd, SRCO, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

57. Tošković Komnen*, borac, rođen 1920. u Trimojevićima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

58. Tošković Radomir*, borac, rođen 1918. u Trimojevićima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Vodama.

59. Tošković Rajko*, borac, rođen 1920. u Trimojevićima, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 22. februara 1943. na Ivan-sedlu.

60. Vučević Milovan*, borac, rođen 1909. u Bezjovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 22. februara 1943. na Ivan-sedlu.

61. Vujošević Bogdan, vodnik, rođen 1912. u Doljanima, Titograd, SRCG, apsolvent filozofije, član KPJ od 1936. Narodni heroj.

62. Vujošević Đoko, borac, rođen 1912. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik.

63. Vujošević Gavro Gandi, borac, rođen 1913. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936.

64. Vujošević Miladin Šego, borac, rođen 1920. u Orahovu, Titograd, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1941.

65. Vujošević Miloš Mića, borac, rođen 1908. u Orahovu, Titograd, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

66. Vujošević Radomir Ljaka, borac, rođen 1922. u Zagredi, Titograd, SRCG, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

67. Vuksanović Miloš, borac, rođen 1918. u Bioču, Titograd, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1940.

Treća četa

1. Sćepanović Mirko, komandir čete, rođen 1914. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, oficir bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941.

2. Bobičić Miloš*, politički komesar čete, rođen 1916. u Vučici, Danilovgrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1938. Poginuo 6. juna 1942. kod Bodežišta. Narodni heroj.

3. Pavićević Đorđije, zamjenik komandira čete, rođen 1907. u Spužu, Danilovgrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1937.

4. Barović Jovan Jovo, borac, rođen 1922. u Bandićima, Danilovgrad, SRCG, učenik gimnazije, član KPJ od 1940.

5. Bašović Ibrahim, borac, rođen 1919. u Prijepolju, SRS, radnik.

6. Bešić Jana, bolničarka, rođena 1919. u Gostilju, SRCG, domaćica.

7. Božović Milutin*, borac, rođen 1915. u Peći, SRS, apsolvent prava, član KPJ od 1937. Poginuo maja 1945. kod Karlovca na dužnosti političkog komesara bataljona.

8. Brajović Stanoje, borac, rođen 1922. u Košiću, Danilovgrad, SRCG, student agronomije, član KPJ od 1939.

9. Dragović Dragiša*, borac, rođen 1918. u Grbama, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Poginuo 16. februara 1942. kod Podgraba, Prača.

10. Đuranović Bajo, borac, rođen 1920. u Podglavici, Danilovgrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1941.

11. Ičević Boško*, borac, rođen 1921. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo 9. aprila 1943. na Kapku, Foča, na dužnosti komandira 3. čete.

12. Iković Vojislav, borac, rođen 1919. u Gostilju, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1938.

13. Jovanović Cedomir, borac, rođen 1921. u Barama Sumanovića, Danilovgrad, SRCG, student tehnike, član KPJ od 1941.

14. Jovanović Ljubo*, borac, rođen 1919. u Gostilju, Danilovgrad, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 2. septembra 1943. kod Turbeta.

15. Jovović Vuko*, borac, rođen 1915. u Spužu, Danilovgrad, SRCG, učitelj, član KPJ od 1937. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

16. Katnić Marko, desetar, rođen 1913. u Klikovači, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

17. Keković Blagoje*, borac, rođen 1911. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. marta 1943. kod Kalinovika.

18. Keković Drago*, borac, rođen 1924. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo 19. novembra 1943. na Sitnici.

19. Koljenšić Milosav*, borac, rođen 1913. u Barama Sumanovića, Danilovgrad, SRCG, službenik, član KPJ od 1940. Poginuo aprila 1945. kod Sarajeva.

20. Kovačević Vlado, borac, rođen 1918. u Klikovači, Danilovgrad, SRCG, student prava, član KPJ od 1940.

21. Pavićević Marko, borac, rođen 1883. u Rsojevićima, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1920.

22. Perović Nikola*, borac, rođen 1911. u Podglavici, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1937. Poginuo 19. novembra 1942. na Sitnici.

23. Perović Vukosava*, borac, rođena 1920. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, domaćica. Poginula 23. septembra 1943. u Cisti, Dalmacija.

24. Račić Vaso*, borac, rođen 1918. u Gostilju, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1936. Poginuo 9. aprila 1943. na Kapku kod Foče.

25. Radomirović Radomir*, borac, rođen 1918. u Džurovu, SRS, zemljoradnik. Nestao 1942.

26. Radonjić Dušan, borac, rođen 1917. u Miokusovićima, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik.

27. Radović Petar*, borac, rođen 1916. u Peći, SRS, student, član KPJ od 1935. Umro avgusta 1944. na Visu na dužnosti političkog komesara Ratne mornarice NOVJ.

28. Radulović Ivo, borac, rođen 1922. u Cetinju, SRCG, radnik, član KPJ od 1940.

29. Radulović Janko, desetar, rođen 1917. u Bandićima, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

30. Radulović Marko, borac, rođen 1912. u Pažićima, Danilovgrad, SRCG, službenik, član KPJ od 1941.

31. Radulović Mato, borac, rođen 1920. u Pažićima, Danilovgrad, SRCG, student agronomije, član KPJ od 1940.

32. Radulović Mihailo Miho*, borac, rođen 1925. u Zagaraču, Danilovgrad, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo aprila 1944. kod Mrkonjić--Grada na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

33. Rakočević Miodrag Milo*, borac, rođen 1922. u Cetinju, SRCG, učenik gimnazije. Poginuo decembra 1944. kod Sida.

34. Raspopović Andrija čupo, borac, rođen 1917. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

35. Raspopović Milan*, vodnik, rođen 1918. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, podoficir bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Poginuo 19. novembra 1942. na Sitnici. Narodni heroj.

36. Saveljić Vlado*, borac, rođen 1919. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1937. Poginuo 17. marta 1945. na dužnosti političkog komesara bataljona.

37. Savićević Đorđije, borac, rođen 1915. u Spužu, Danilovgrad, SRCG, željeznički službenik, član KPJ od 1939.

38. Sekulić Radoje Makso, borac, rođen 1914. u Bandićima, Danilovgrad, SRCG, učitelj, član KPJ od 1937.

39. Sekulić Vlado, borac, rođen 1916. u Danilovgradu, SRCG, podoficir bivše 'jugoslovenske vojske.

40. Stanišić Filip*, borac, rođen 1905. u Klikovači, Danilovgrad, SRCG, žandarmerijski podnarednik. Poginuo 1943.

41. Stojović Drago, borac, rođen 1920. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1941.

42. Saranović Dimitrije*, borac, rođen 1916. u Novom Selu, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od prije rata. Poginuo 19. novembra 1942. na Sitnici.

43. Sćepanović Ilija, borac, rođen 1917. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

44. Sćepanović Luka, borac, rođen 1921. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, student Više ekonomske škole, član KPJ od 1941.

45. Sćepanović Petar*, borac, 'rođen 1926. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, zemljoradnik. Poginuo 8. jula 1943. kod Caparda.

46. Sćepanović Radomir, borac, rođen 1918. u Bandićima, Danilovgrad, SRCG, maturant gimnazije, član KPJ od 1941.

47. Sćepanović Vukosava, bolničarka, rođena 1914. u Zagarču, Danilovgrad, SRCG, domaćica.

48. Tonković Vujadin*, borac, rođen 1920. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, vozač, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 5. juna 1942. kod Čemerna.

49. Vučeković Đorđije Dole*, borac, rođen 1918. u Danilovgradu, SRCG, student Više ekonomske škole, član SKOJ-a od 1938. Poginuo 16. februara 1942. kod Podgraba, Prača.

50. Vučeković Momo, borac, rođen 1923. u Danilovgradu, SRCG, maturant gimnazije.

51. Vujošević Jovan Lola, borac, rođen 1919. u Danilovgradu, SRCG, student prava, član KPJ od 1940.

52. Vukad'inović Ilija, borac, rođen 1918. u Bandićima, Danilovgrad, SRCG, službenik, član KPJ od 1941.

53. Vuković Veljko*, desetar, rođen 1917. u Pažićima, Danilovgrad, SRCG, poručnik bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Poginuo maja 1942. kod Koleškog, Nevesinje, na dužnosti komandira 3. čete.

54. Zarić Jagoš, vodnik, rođen 1914. u Martinićima, Danilovgrad, SRCG, žandarm, član KPJ od 1941.

TREĆI - KRAGUJEVAČKI BATALJON

Štab bataljona

1. Nedeljiković Radisav Raja, komandant bataljona, rođen 1911. u Grošnici, Kragujevac, SRS, student prava, član KPJ od 1937. Narodni heroj.

2. Radojičić Sava Feđa, politički komesar bataljona, rođen 1915. u Kragujevou, SRS, metalac, član KPJ od 1939.

3. Radić Voja, zamjenik komandanta bataljona, rođen 1902. u Pustoj Reci, Leskovac, SRS, metalac, član KPJ od 1940. Narodni heroj.

4. Korać Dušan, zamjenik političkog komesara, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1940. Narodni heroj.

5. Mitrović Milorad Rade, na raspolaganju pri štabu bataljona, rođen 1912. u Kragujevou, SRS, krojač, član KPJ od 1939.

6. Vučković Miloš, na raspolaganju pri štabu bataljona, rođen 1914. u Ulcinju, SRCG, muzički podoficir bivše jugoslovenske vojske. Narodni heroj.

7. Dulić dr Vojislav, referent saniteta bataljona, rođen 1902. u Požarevcu, SRS, lekar.

8. Janjić Tihomir, intendant bataljona, rođen 1914. u Beloševcu, Kragujevac, diplomirani pravnik, član KPJ od 1936.

9. Banković Milorad Sićko*, kurir, rođen 1922. u Bajkovcu, Kragujevac, SRS, metalac. Poginuo juna 1944. na Zec-planini.

10. Sretenović Dušan*, kurir, rođen 1919. u Kragujevcu, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo avgusta 1943. na Kamenoj gori, Sandžak, na dužnosti zamjenika političkog komesara bataljona.

11. Stefanović Miodrag Popče*, kurir, rođen 1920. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo avgusta 1944. kod Priboja na dužnosti obavještajnog oficira 4. bataljona.

Bataljonski sanitet

12. Dulie dir Vojislav, referent saniteta bataljona, rođen 1902. u Požarevau, SRS, lekar.
13. Vukanović Bosiljka Čama, bolničarka, rođena 1910. u Ivangradu, SRCG, bolničarka.
14. Zivković Ana Beba, bolničarka, rođena 1915. u Vršcu, SRS, član KPJ od 1941.

Prva četa

1. Ivković Milovan, komandir čete, rođen 1905. u Nevesinju, SRBiH, metalac, član KPJ od 1940.
2. Janjić Tihomir*, politički komesar čete, rođen 1918. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, diplomirani pravnik, član KPJ od 1939. Poginuo oktobra 1943. kod Bijeljine na dužnosti političkog komesara bataljona.
3. Durić Radomir Duca, zamjenik komandira čete, rođen 1917. u Beogradu, SRS, metalac, član KPJ od 1939.
4. Andrić Vladislav Karga, borac, rođen 1925. u Kragujevou, SRS, učenik gimnazije.
5. Aranđelović Stevan, borac, rođen 1920. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, 'radnik.
6. Babić Petar, borac, rođen 1910. u Žabljaku, SRCG, profesor u gimnaziji.
7. Bagi Martin, borac, rođen 1906. u Pleternici, Slavonska Požega, SRH, Mađar, metalac, član KPJ od 1937.
8. Barjaktarević Branislav, desetar, rođen 1911. u Kragujevcu, SRS, inžinjar šumarstva.
9. Blagojević Dragan*, borac, rođen 1924. u Kragujevcu, SRS, metalac. Poginuo marta 1943. kod Kalinovika.
10. Bogavac Živojin Zika*, borac, rođen 1927. u Kraljevu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. na Jahorini.
11. Bošković Ristivoje, borac, rođen 1921. u Groznici, Kragujevac, SRS, metalac.
12. Bugarski Radomir Bata*, borac, rođen 1900. u Kragujevcu, SRS, knjižar, član KPJ od 1939. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.
13. Cvetković Milorad Brica Cora*, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, brijački radnik. Poginuo 10. aprila 1943. na Kapku, Foča.
14. Cvetković Žarko Žare, borac, rođen 1903. u Kragujevcu, SRS, metalac. Umro od rana 26. septembra 1943.
15. Dimitrijević Dragan Kiki, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, metalac.
16. Dimitrijević Dura*, borac, rođen 1920. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, stolar, član KPJ od 1941. Poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu na dužnosti vodnika. Narodni heroj.
17. Dimitrijević Miodrag Cika Mikan, vodnik, rođen 1895. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, obućarski radnik, član KPJ od 1937.

18. Đorđević Milan Mane, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, metalac.

19. Đorđević Živorađ Zika Muštiklar*, borac, rođen 1924. u Božurnji, Kragujevac, SRS, metalac. Poginuo maja 1944. kod Drvara.

20. Grujić Živko Žiža, vodnik, rođen 1913. u Beočinu, SRS, metalac.

21. Ivanović Miodrag Jacko, borac, rođen 1920. u Kragujevou, SRS, učenik gimnazije.

22. Jaćimović Miladin Jaća, borac, rođen 1921. u Goločelu, Kragujevac, SRS, učenik učiteljske škole.

23. Janković Dimitrije Cici*, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo 6. decembra 1943. kod Duvna na dužnosti političkog komesara 3. čete.

24. Janković Spasoje, borac, rođen 1923. u Ljubiću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

25. Janjić Boško Mali*, borac, rođen 1924. u Gruži, Kragujevac, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo kod Ključa oktobra 1942.

26. Janjić Mihailo Murat, borac, rođen 1920. u Beloševou, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

27. Janjić Svetolik Bata, borac, rođen 1920. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, poljoprivredni tehničar.

28. Jovanović Cedomir Čeda Mandov, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1940.

29. Jovanović Dušan Sedlar*, borac, rođen 1924. u Kragujevcu, SRS, sedlar, član SKOJ-a od 1941. Poginuo maja 1943. na Zlatnom bonu, Foča.

30. Jovanović Mijuško, borac, rođen 1921. u Trsteniku, Kraljevo, SRS, pekar, član KPJ od 1941.

31. Jovanović Miodrag Mića Korčagin, borac, rođen 1922. u Smederevskoj Palanci, SRS, obućarski radnik, član KPJ od 1941.

32. Jovanović Mirko, borac, rođen 1923. u Kragujevou, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

33. Jovanović Nadežda, borac, rođena 1922. u Kragujevcu, SRS, student tehnike, član KPJ od 1941.

34. Jovanović Veroljub*, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo kod Travnika 1944.

35. Jović Milan Mile Brica, borac, rođen 1907. u Beogradu, SRS, brijački radnik.

36. Kovanović Mirjana Mica*, borac, rođena 1923. u Kragujevcu, SRS, krojačka. Poginula 1942. u Driniću, B. Petrovac.

37. Lebarić Eugen, borac, rođen 1926. u Slavonskom Brodu, SRH, učenik gimnazije.

38. Marković Momir Moma, borac, rođen 1905. u Kragujevcu, SRS, učitelj.

39. Marković Nemanja, borac, rođen 1915. u Kraguievcu, SRS, student prava, član KPJ od 1937.

40. Miladinović Radomir Kale, borac, rođen 1920. u Kragujevcu, SRS, kasapin. Clan KPJ od 1941.

41. Milićević Milivoje Mali Mikan, borac, rođen 1919. u Kormanu, Kragujevac, SRS, student agronomije, član KPJ od 1941.

42. Milivojević Tihomir*, borac, rođen 1921. u Kormanu, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo na Ravnoj gori septembra 1944.

43. Milivojević Miloje, borac, rođen 1912. u Ursulama, Svetozarevo, SRS, vojni službenik. Narodni heroj.

44. Miljković Branislav*, borac, rođen 1921. u Botunju, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo aprila 1944. kod Mrkonjić-Grada.

45. Mladenović Svetolik Selja*, borac, rođen 1920. u Kotraži, Kragujevac, SRS, opančar, član KPJ od 1941. Poginuo na Sutjesci 1943.

46. Nedeljković Vladislav Drndalo*, borac, rođen 1915. u Grošnici, Kragujevac, SRS, mašinovođa, član KPJ od 1940.

47. Nešić Miodrag Keša, desetar, rođen 1919. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

48. Nešić Svetolik Stari Uča, borac, rođen 1906. u Kragujevcu, SRS, učitelj.

49. Pejković Jovan Keza, borac, rođen 1919. u Glediću, Kraljevo, metalac, član KPJ od 1941.

50. Petrović Bogosav Pekar*, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, pekar, član KPJ od 1941. Poginuo februara 1942. u Trnovu.

51. Petrović Miodrag*, borac, rođen 1922. u Dragobraći, Kragujevac, SRS, službenik. Poginuo u Miljevini juna 1943. na dužnosti vodnika.

52. Ratinac Dragoslav Goša*, borac, rođen 1921. u Grošnici, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

53. Ratinac Miodrag*,desetar, rođen 1898. u Grošnici, Kragujevac, SRS, vatrogasac, član KPJ od 1941. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

54. Roglić Stevan Rogonja, desetar, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1938.

55. Siimić Dragan Dragi Diug*, desetar, rođen 1915. u Kragujevcu, SRS, potporučnik bivše jugoslovenske vojske. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti komandira Omladinske čete.

56. Stanojlović Branko, borac, rođen 1921. u Kragujevou, SRS, učenik gimnazije.

57. Stefanović Dragoljub Musa, borac, rođen 1920. u Vinjištima, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije.

58. Stefanović Zika Džip, borac, rođen 1917. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1940.

59. Stevanović Milisav Čika Milisav, desetar, rođen 1895. u Kragujevou, SRS, šumar.

60. Stojanović Prvoslav Prca*, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, pekar. Poginuo marta 1945. u Sremu, na dužnosti komandanta bataljona.

61. Todorović D.ragomir Toške, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, metalac.

62. Vukajlović Raka, borac, rođen 1915. u Kragujevcu, SRS, moler.

63. Vuksanović Milinko, borac, rođen 1925. u Grošnici, Kragujevac, SRS, metalac.

64. Vuksanović Radmilo, borac, rođen 1924. u Grošnici, Kragujevac, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941.

65. Franjo Brica*, borac, član KPJ od 1941. Poginuo.

Druga četa

1. Stanojlović Momčilo Moma*, komandir čete, rođen 1916. u Kragujevcu, SRS, poručnik bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. kod Krekova, Sutjeska, na dužnosti zamjenika komandanta 3. sandžačke brigade. Narodni heroj.

2. Miljević Mirko, politički komesar čete, rođen 1920. u Kutini, SRH, metalac, član KPJ od 1939.

3. Veselinović Ljubiša Vrabac, zamjenik komandira, rođen 1917. u Knjaževcu, SRS, željeznički službenik, član KPJ od 1940.

4. Aleksić Miodrag Krstinac*, borac, rođen 1920. u Kniću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Miljevine.

5. Bajić Uroš, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1917. u Resanovcima, Bosansko Grahovo, SRBiH, metalac, član KPJ od 1940.

6. Bojović Vojislav Kinez, borac, rođen 1913. u Ivanjici, SRS, metalac.

7. Borić Dušan Suca, borac, rođen 1924. u Borićima, Kotor-Varoš, SRBiH, obućarski radnik.

8. Brkić Miladin Mića Rođa, borac, rođen 1912. u Kragujevcu, SRS, bravar, član KPJ od 1938.

9. Despić Božidar*, borac, rođen u Kragujevcu, SRS. Poginuo.

10. Dimitrijević Dragoljub Mali Draža, borac, rođen 1922. u Jagodini, Svetozarevo, SRS, pekar.

11. Dimitrijević Milan Beli, borac, rođen 1920. u Jagodini, Svetozarevo, SRS, pekar, kandidat za člana KPJ od 1941.

12. Dimitrijević Milivoje Miki, borac, rođen 1925. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

13. Divac Zivadinka*, borac, rođena 1923. u Kragujevcu, SRS, učenica zanatske škole. Poginula decembra 1944. kod Lašve na dužnosti omladinskog rukovodioca 7. krajiške brigade.

14. Dokmanović Rade*, desetar, rođen 1917. u Otočcu, SRH, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo 8. jula 1942. u Konjicu.

15. Dragić Milovan Brzanac*, borac, rođen 1923. u Brzanu, Kragujevac, SRS, kovač. Poginuo jula 1942. na Sćitu.

16. Đorđević Ljubica, borac, rođena 1923. u Kragujevcu, SRS, učenica učiteljske škole, član KPJ od 1941.

17. Đorđević Mihailo Mika Ćora, borac, rođen 1910. u Kragujevcu, SRS, advokatski pripravnik.

18. Đorđević Milan Janaćko, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, tehničar.

19. Đorđević Živadin Ziva, borac, rođen 1912. u Kragujevcu, SRS, arhitekta.

20. Gajević Milorad Mikoš*, borac, rođen 1921. u Kormanu, Kragujevac, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo maja 1943. kod Trovrha. Foča.

21. Gogić Sava Rmpalija*, borac, rođen 1919. u SRBiH, radnik. Poginuo januara 1943. u centralnoj Bosni.

22. Grujović Milun*, vodnik, rođen 1919. u Grošnici, Kragujevac, SRS, metalac. Poginuo jula 1942. u Sćitu.

23. Hadžić Miloje Sule*, borac, rođen 1918. u Krčmarima, Kragujevac, SRS, student medicine, član KPJ od 1941. Poginuo 1943. u Sandžaku.

24. Jagodić Jovan*, borac, rođen 1890. u Daruvaru, SRH, mlinar. Poginuo aprila 1943. kod Ustikolme.

25. Jagodić Marija Maca, borac, rođena 1923. u Kragujevcu, SRS, tekstilna radnica, član KPJ od 1941.

26. Jagodić Milena, borac, rođena 1924. u Kragujevcu, SRS, učenica zanatske škole, član SKOJ-a od 1941.

27. Jagodić Milivoje Bata, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

28. Janković Radisav Rakica, desetar, rođen 1910. u Grošnici, Kragujevac, SRS, podoficir bivše jugoslovenske vojske.

29. Jovanović Miloš Miša*, borac, rođen 1924. u Kragujevou, SRS, metalac. Poginuo novembra 1942. kod Mrkonjić-Građa.

30. Kaličanin Ilija, borac, rođen 1922. u Kraljevu, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

31. Kojić Sreten, borac, rođen 1921. u Zakuti, Kraljevo, SRS, električar, član SKOJ-a od 1941.

32. Koljković Cvetko*, borac, rođen 1922. u Kosovskom Uroševcu, SRS. Poginuo maja 1942. u Kopačima, Goražde.

33. Knežević Đuro Spanac*, desetar, rođen 1910. u Benkovcu, SRH, metalac, član KPJ od 1936. Poginuo u Dalmaciji, na dužnosti komandanta bataljona.

34. Krželj Mirko Spanac, borac, rođen 1920. u Splitu, SRH, metalac, borac Spanske republikanske armije, član KPJ od 1938.

35. Maratović Nikola*, borac, rođen 1919. u Kompolju, Otočac, SRH, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 10. septembra 1944. kod Valjeva, na dužnosti komandira 2. čete.

36. Marinković Andra Mali Andra*, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska, na dužnosti političkog delegata voda.

37. Marković Mirko Suca*, borac, rođen 1924. u Kutlovu, Kragujevac, SRS, obućarski radnik. Poginuo juna 1943. na Dragoš-sedlu, Sutjeska.

38. Matijašević Stanko, borac, rođen 1923. u Stragarima, Kragujevac, SRS, pekar, član KPJ od 1940.

39. Mićić Vladimir (Milomir), borac, rođen 1924. u Požegi, SRS, radnik, član SKOJ-a od 1941.

40. Mihailović Tomaš, desetar, rođen 1920. u Maršiću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

41. Mijailović Momir Selja, borac, rođen 1921. u Guncatima, Kragujevac, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

42. Mijatović Siniša*, borac, rođen 1922. u Ljubiću, Ćačak, SRS, zemljoradnik. Poginuo kod Maslovara 1942.

43. Milanović Andreja Andra Baba, borac, rođen 1920. u Resniku, Kragujevac, SRS, maturant gimnazije, član KPJ od 1941.

44. Milašinović Radomir, borac, rođen 1916. u Vitanovcu, Kraljevo, SRS, železnički radnik.

45. Milekić Slavoljub*, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo maja 1943. kod Trovrha, Foča.

46. Milenković Stanislav Kurjak, borac, rođen 1923. u Belosavcima, Kragujevac, SRS, pekar.

47. Milovanović Dragoslav Dema*, borac, rođen 1912. u Vinjištima, Kragujevac, SRS, građevinski radnik. Poginuo juna 1943. kod Vrbničkih koliba, Zelengora, na dužnosti vodnika.

48. Milovanović Milovan Ciganin*, borac, rođen 1916. u Brzanu, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo jula 1942. kod Sćita, Prozor.

49. Milović Miodrag Beli, borac, rođen 1911. u Ljubicu, Čačak, SRS, zemljoradnik.

50. Miljković Miodrag Zekinac*, borac, rođen 1920. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. u dolini Sutjeske, u Centralnoj bolnici.

51. Miljković Zivadin Žandar*, borac, rođen 1910. u Balosavi, Kragujevac, SRS, žandarm. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora.

52. Mladenović Gradimir*, vodnik, rođen 1919. u Kragujevou, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo kod Topole, decembra 1944. na dužnosti političkog komesara 2. čete.

53. Nedeljković Ljubiša Sop, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, metalac.

54. Nedić Miodrag Mačak, borac, rođen 1918. u Kragujevou, SRS, metalac.

55. Nešković Borivoje, borac, rođen 1915. u Kragujevcu, SRS, diplomirani pravnik.

56. Nikolić Milan Krasni Flot*, borac, rođen 1906. u Beogradu, SRS, avio-modelar, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. na Vučevu, Sutjeska, na dužnosti vodnika.

57. Ninković Sava Ujkica, borac, rođen 1915. u Zvorniku, SRBiH, keiner.

58. Obradović Milan*, borac, rođen 1920. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. na Dragoš-sedlu, Sutjeska.

59. Obradović Milisav, borac, rođen 1914. u Crniću, Svetozarevo, SRS, pekar.

60. Obradović Zivadin Zika, borac, rođen 1924. u Pasijeviću, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

61. Petrović Dragoljub Ljupče, desetar, rođen 1918. u Plovdivu, Bugarska, kamenorezac.

62. Petrović Jovan Uča, borac, rođen 1912. u Kragujevou, SRS, učitelj.

63. Petrović Zivadin Persa, borac, rođen 1920. u Vučkovici, Kragujevac, SRS, opančar.

64. Radulović Natalija Nata Corta, borac, rođena 1921. u Kragujevou, SRS, učenica gimnazije, član SKOJ-a od 1940.

65. Ranković Raka Kepec, borac, rođen 1912. u Grošnici, Kragujevac, SRS, podoficir bivše jugoslovenske vojske.

66. Ristić Miroslav Miša Droca*, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, radnik. Poginuo kod Jajca januara 1944.

67. Gorlić Ljubomir Ljuša, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, brijački radnik, član KPJ od 1941.

68. Roglić Miroslav Mica, borac, rođen 1920. u Kragujevou, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

69. Savaljev Nikola Rus*, borac, rođen 1905. u SSSR. Poginuo jula 1942. kod Sćita, Prozor.

70. Savićević Lazar Paja Flegel, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije.

71. Spasić Milan Milanče, borac, rođen 1923. u Maršiću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

72. Stojin Ljubomir Knjižar, borac, rođen 1923. u Srpskom Itebeju, Zrenjanin, SRS, knjigovezac.

73. Sevo Božidar, desetar, rođen 1918. u Bosanskim Osredcima, Drvar, SRBiH, student, član KPJ od 1941.

74. Štunf Jože Švaba, borac, rođen 1918. u Berlinu, Njemačka, metalac.

75. Tanasić Mića Suca*, borac, rođen 1920. u Brčkom, SRBiH, obućar. Poginuo juna 1943. kod Renovice.

76. Tasić Žikica Muštiklar*, borac, rođen 1922. u Maršiću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. u Miljevini, Foča.

77. Teofilović Zivorad Žika Buba, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije.

78. Urošević Dragoljub Čika Draža, borac, rođen 1898. u Žirovnici, Kragujevac, SRS, metalac.

79. Urošević Miodrag Artem*, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1939. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, Mrkonjić-Grad. Narodni heroj.

80. Vasiljević Prvoslav, borac, rođen 1906. u Beloševcu, Kragujevac, SRS, advokatski pripravnik, član KPJ od 1936.

81. Veljković Kazimir Kale*, desetar, rođen 1912. u Kragujevcu, SRS, građevinski radnik, član KPJ od 1938. Umro juna 1943. u Miljevini, Foča, na dužnosti političkog komesara čete.

82. Vukadinović Milenko Petokolonac*, borac, rođen 1922. u Bresnici, Čačak, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo novembra 1943. kod Jajca.

83. Zivadinović Dragoljub Bondža*, borac, rođen 1922. u Brzanu, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo februara 1942. kod Kalinovika.

84. Zivaljević Aleksandar, Coja, borac, rođen 1919. u Kragujevcu, SRS, metalac.

85. Zivanović Milija Despić, borac, rođen 1920. u Butinju, Kragujevac, SRS, opančar, član KPJ od 1940.

Treća četa

1. Stević Miodrag Prnja, komandir čete, rođen 1910. u Kragujevcu, metalac, član KPJ od 1939.

2. Filipović Miodrag Fića Pekar, politički komesar čete, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, pekar, član KPJ od 1940.

3. Milenković Dragoljub Dragi, zamjenik komandira, rođen 1910. u Grbici, Kragujevac, SRS, profesor u gimnaziji, član KPJ od 1938.

4. Adamović Raka, desetar, rođen 1915. u Kragujevcu, SRS, sedlar.

5. Barjaktarević Miodrag Dragi*, borac, rođen 1908. u Kragujevou, SRS, grafički radnik. Poginuo maja 1942. u Bunovima, Foča.

6. Batur Stanko*, borac, rođen 1910, radnik, član KPJ od 1939. Poginuo maja 1942. u Bunovima, Foča.

7. Bogdanović Dragić Žuti, borac, rođen 1925. u Vučkovici, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

8. Bogdanović Miodrag*, borac, rođen 1922. u Vučkovici, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Zelengori.

9. Božović Dragoljub Zuća*, desetar, rođen 1921. u Borcu, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo marta 1943. u Glavatičevu, na dužnosti vodnika. Narodni heroj.

10. Bojović Dragiša Magarac, borac, rođen 1922. u Ivanjici, SRS, učenik gimnazije.

11. Danilović Petar* Mornar, desetar, rođen 1918. u Kragujevcu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo maja 1943. kod Tare na dužnosti vodnika.

12. Dimitrijević Sava*, borac, rođen 1921. u Borču, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije. Poginuo 19. oktobra 1944. u Beogradu, na dužnosti političkog komesara 6. bataljona.

13. Dulejanović Dragoljub Skoda*, borac, rođen 1925. u Kragujevou, SRS, metalac. Poginuo aprila 1943. na Kapku, Foča.

14. Đokić Đorđe, borac, rođen 1923. u Kniću, Kragujevac, SRS, opančar.

15. Đokić Lazar*, borac, rođen 1925. u Radmiloviću, SRS, zemljoradnik. Poginuo 20. novembra na Sitnici, Mrkonjić-Grad.

16. Đurić Dušan Zinaja, borac, rođen 1920. u Kragujevcu, SRS, student medicine.

17. Filipović Slobodan Sole*, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije. Poginuo juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

18. Jagodić Desa, borac, rođena 1920. u Kragujevcu, SRS, tekstilna radnica, član KPJ od 1941.

19. Jerosimić Vladislav*, borac, rođen 1922. u Kniću, Kragujevac, SRS, abadžijski radnik. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

20. Joksimović Momir*, vodnik, rođen 1918. u Zunju, Kragujevac, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo marta 1943. u Bistrici, Gornji Vakuf.

21. Joksimović Vlađeta Kum, borac, rođen 1920. u Kniću, Kragujevac, SRS, student prava, član KPJ od 1941.

22. Jovanović Ljubomir Čika Ljuba, borac, rođen 1896. u Malim Pčelicama, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

23. Jovanović Ljubomir, borac, rođen 1904. u Kragujevcu, SRS, radnik.

24. Jovanović Milenko Čile*, borac, rođen 1912. u Radmiloviću, Kragujevac, SRS, metalac. Poginuo septembra 1942. kod Kupresa.

25. Jovanović Miloš Miša, borac, rođen 1910. u Kragujevcu, SRS, diplomirani pravnik, član KPJ od 1934.

26. Jovanović Radenko Radenac, borac, rođen 1920. u Kniću, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije.

27. Jovanović - Konstatinović Rajka Belka, borac, rođena 1921. u Malim Pčelicama, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

28. Karaklajić Uglješa Sima, desetar, rođen 1916. u Dobrači, Titovo Užice, metalac, član KPJ od 1940.

29. Klaus Josif Mali Klaus*, borac, rođen 1924. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije. Poginuo.

30. Kolarević Andrija*, borac, rođen 1923. u Kragujevou, SRS, radnik. Poginuo.

31. Lazarević Radisav, borac, rođen 1910. u Radmiloviću, Kragujevac, SRS, diplomirani pravnik, član KPJ od 1941.

32. Lazarević Vlastimir Mali, borac, rođen 1925. u Zabojnici, Kragujevac, SRS, stolar.

33. Majstorović Tadija Tale, vodnik, rođen 1918. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1940.

34. Maksimović Petar Mali Perica*, borac, rođen 1928. u Konjuši, Kragujevac, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Umro februara 1942. u Foči od promrzlina zadobijenih u Igmanskom maršu.

35. Malić Košta Pekar, borac, rođen 1909. u Sarajevu, SRBiH, pekar.

36. Marie Ljubomir Ljiubez, borac, rođen 1903. u Borču, Kragujevac, SRS, službenik.

37. Marjanović Milovan Marjan*, borac, rođen 1920. u Kniću, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije. Poginuo septembra 1942. u Rilićima, Kupres.

38. Marković Dragoslav Baja, borac, rođen 1925. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije.

39. Milanović Vojislav*, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, radnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

40. Miletić Ljubodrag Mali Pekar, borac, rođen 1925. u Rekovcu, Svetozarevo, SRS, pekar.

41. Milić Budimir Buda, borac, rođen 1895. u Konjuši, Kragujevac, SRS, zemljoradnik.

42. Milić Milivoje Crvenoarmejac*, borac, rođen 1905. u Duljacima, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. u Rataju, Foča.

43. Milivojević Olga*, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, učenica, član SKOJ-a od 1941. Poginula u Rostovu 1943.

44. Milivojević Petar Brka*, borac, rođen 1895. u Gruži, Kragujevac, SRS, željezničar, član KPJ od 1937. Poginuo 1942.

45. Miloradović Mladen*, borac, rođen 1920. u Višnjici, Kragujevac, SRS, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, Sutjeska, na dužnosti političkog komesara 3. čete.

46. Milošević Zivadin Zika, desetar, rođen 1917. u Kragujevcu, SRS, kožar.

47. Nestorović Dragiša Sole*, borac, rođen 1922. u Kniću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo februara 1943. u Busovači.

48. Niiketić Vojislav, borac, rođen 1908. u Brnjici, Kragujevac, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

49. Nikolić Božidar Čimbur, borac, rođen 1921. u Kragujevcu, SRS, metalac.

50. Obradović Milisav, borac, rođen 1914. u Grču, Svetozarevo, SRS, pekar.

51. Paligorić Dimitrije Džine, borac, rođen 1918. u Kragujevcu, SRS, učitelj, član KPJ od 1941.

52. Parezanović Milutin Vamair*, borac, rođen 1912. u Zabojnici, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

53. Parezanović Teodosije, vodnik, rođen 1920. u Zabojnici, Kragujevac, SRS, pitomac Vojne akademije, član KPJ od 1941.

54. Petrović Dragan*, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo maja 1943. kod Trovrha, Foča.

55. Petrović Dragoljub Gale, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

56. Petrović Miladin Čika Miladin, borac, rođen 1897. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

57. Plaćković Dragan Suca*, borac, rođen 1924. u Kragujevou, SRS, radnik. Poginuo septembra 1942. na Cincaru.

58. Poljiaković Nenad Neško*, desetar, rođen 1912. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 8. jula 1942. u Konjicu.

59. Radaković Branko Sofer, borac, rođen 1920. u Kupinovu, Zemun, SRS, metalac.

60. Rađivojević Milenko Keša*, borac, rođen 1918. u Kragujevcu, SRS, član KPJ od 1941. Poginuo na Vučevu juna 1943.

61. Radosavljević Dragoslav Soča, borac, rođen 1924. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije.

62. Raketić Milan*, borac, rođen 1920. u Pretokama, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Vučevu, Sutjeska.

63. Savić Vlastimir Tuzla*, borac, rođen 1917. u Tuzli, SRBiH, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo u proleće 1944. u Semberiji.

64. Sekulić Božidar*, borac, rođen 1922. u Kragujevou, SRS, radnik. Poginuo juna 1943. na Vučevu, Sutjeska.

65. Simeunović Radisav Sumadinac, borac, rođen 1921. u Vladimircima, SRS, obućarski radnik.

66. Simonović Miodrag Mali*, borac, rođen 1923. u Kragujevcu, SRS, učenik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

67. Stanković Danilo Dača*, borac, rođen 1919. u Kragujevcu, SRS, brijački radnik, član KPJ od 1941. Ranjen decembra 1944. kod Duvna, a umro 7. januara 1944. kod Ključa.

68. Stevanović Anđa, borac, rođena 1922. u Prilepu, SRM, student tehnike.

69. Stevanović Marko, borac, rođen 1920. u Rekovcu, Kragujevac, SRS, student tehnike, član SKOJ-a od 1941.

70. Suković Miodrag Suka*, borac, rođen 1920. u Divostinu, Kragujevac, SRS, učenik gimnazije. Poginuo 9. aprila 1943. na Kapku, Foča.

71. Svan Karlo*, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1918. u Dobojiu, SRBiH, Nijemac, brijački radnik, član KPJ od 1939. Poginuo juna 1943. kod Renovice.

72. Tasić Dragoljub Gaća, borac, rođen 1922. u Kragujevcu, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

73. Terzić Miloš*, borac, rođen 1919. u Kniću, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo septembra 1943. na Cincaru.

74. Vasikić Ružica*, borac, rođena 1922. u Beogradu, SRS, učenica gimnazije. Poginula 5. jula 1943. u Zvorniku.

75. Vukadinović Svetozar Lala Brica, borac, rođen 1922. u Bačkoj Palanci, SRS, brijački radnik.

76. Zelec Dušan Bosanac*, borac, rođen 1922. u SRBiH, radnik. Poginuo 1942.

77. Zivanović Zivorad*, borac, rođen 1918. u Banji, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Poginuo maja 1943. kod Celebića.

ČETVRTI — KRALJEVAČKI BATALJON

Štab bataljona

1. Jakšić Pavle, komandant bataljona, rođen 1913. u Blatuši, Karlovac, SRH, profesor gimnazije, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

2. Dragišić Miro Piper*, politički komesar, rođen 1907. u Seocima, Titograd, SRCG, električar, član KPJ od 1933. Poginuo aprila 1944. kod Mrkonjić-Grada, na dužnosti člana politodjela 13. proleterske brigade.

3. Petrović Momčilo Trša*, zamjenik političkog komesara, rođen 1919. u Kraljevu, SRS, student prava, član KPJ od 1940. Poginuo kod Kopčića, Bugojno, 20. jula 1942.

4. Pavičić Mile Kapetan, načelnik štaba, rođen 1899. u Srebrenici, SRBiH, kapetan bivše jugoslovenske vojske.

5. Vujović Milutin Vujalklija, intendant bataljona, rođen 1919. u Čačku, SRS, student rudarstva, član KPJ od 1939.

6. Kasalica Čedomir, referent saniteta, rođen 1919. u Gračacu, Kraljevo, SRS, student medicine, član KPJ od 1941.

7. Milenković Vladimir, bolničar, rođen 1905. u Dedevcima, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

8. Pavićević Pavle*, bolničar, rođen 1909. u Donjim Rsojevcima, Danilovgrad, SRCG, metalac. Poginuo septembra 1943. u Cisti, Dalmacija, na dužnosti referenta saniteta bataljona.

9. Drušković Joze Pepo*, na raspolaganju pri štabu, rođen 1912. u Slovenj-Gradecu, SR Slovenija, student ekonomije, kandidat za člana KPJ od 1939. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

Prva četa

1. Antončić Milan Velebit, komandir čete, rođen 1918. u Gospiću, Lika, SRH, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Narodni heroj.

2. Jovičić Olga Rita*, politički komesar, rođena 1921. u Požegi, SRS, student tehnologije, član KPJ od 1940. Poginula kod Prozora 11. jula 1942. Narodni heroj.

3. Bogovac Blagoje, zamjenik komandira, vodnik 1. voda, rođen 1917. u Veliđu, Ivangrad, SRCG, željeznički službenik, član KPJ od 1941.

4. Aleksić Antun, borac, rođen 1908. u Ptuju, SR Slovenija, metalac.

5. Andonović Dimitrije Dimče, borac, rođen 1913. u Zeleznoj Reci, Gostivar, SRM, ugostiteljski radnik.

6. Belobrk Mirko Kolja*, borac, rođen 1922. u Gospiću, SRH, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo jula 1943. kod Sekovića u divizijskoj bolnioi.

7. Brezak Miša Lala, desetar, rođen 1915. u Osijeku, SRH, sapundžijski radnik, član KPJ od 1939.

8. Dozet Dušan Dudo, borac, rođen 1922. u Sarajevu, SRBiH, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

9. Đerić Danilo*, desetar, rođen 1913. u Priđvorcima, Trebinje, SRBiH, metalac. Poginuo kod Kupresa septembra 1942, na dužnosti vodnika.

10. Doković Nikola Džoni, borac, rođen 1923. u Kraljevu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941.

11. Ginović Božidar, borac, rođen 1898. u Smederevu, SRS, ugostiteljski radnik.

12. Gligorić Predrag Dragan, borac, rođen 1922. u Osečini, Valjevo, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941.

13. Haravan Mika Suca, borac, rođen 1922. u Nišu, SRS, obućar, član SKOJ-a od 1941.

14. Isaković Antonije Lule, borac, rođen 1923. u Beogradu, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

15. Jakšić Isidor Lala, borac, rođen 1914. u Molu, Subotica, SRS, električar.

16. Jončić Nikola Koča, ekonom čete, rođen 1922. u Požegi, SRS, maturant gimnazije, član KPJ od 1941.

17. Jurioa Ivan Pepi, borac, rođen 1922. u Novom Slankamenu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941.

18. Kalauzović Uroš Lala*, borac, rođen 1922. u okolini Zrenjanina, SRS, metalac, poginuo februara 1945. kod Mostara, na dužnosti političkog komesara tenkovske čete.

19. Katić-Čačić Draginja Katica, borac, rođena 1924. u Kraljevu, SRS, krojačica, član SKOJ-a od 1938.

20. Katić Zoran Deva*, borac, rođen 1923. u Ćupriji, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

21. Koen Milan, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1912. u Požarevcu, SRS, službenik, član KPJ od 1941.

22. Korać Božo*, borac, rođen 1915, inžinjar šumarstva. Poginuo jula 1943. kod Tuzle, na dužnosti političkog komesara čete u 8. brigadi.

23. Kovijanić Radenko Juda*, borac, rođen 1925. u Vrdili, Kraljevo, SRS, učenik gimnazije. Poginuo septembra 1942. kod Mliništa.

24. Maslar Mile*, borac, rođen 1914. u Sekularima, SRCG, metalac. Poginuo decembra 1942. kod Kotor-Varoša na dužnosti komandira topovskog odjeljenja.

25. Matić Milutin, borac, rođen 1922. u Subotici, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

26. Mijatović Milutin Drugarčić, borac, rođen 1923. u Sevojnu, Titovo Užice, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

27. Milošević Miroslav Vaske* borac, rođen 1908. u Trsteniku, SRS, opančar, član KPJ od 1939. Poginuo januara 1944. kod Travnika, na dužnosti političkog delegata voda.

28. Milovanović Miodrag Grčki*, borac, rođen 1921. u Kraljevu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo u Livnu decembra 1943.

29. Mirković Slavoljub Artem*, borac, rođen 1922. u G-uči, Čačak, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo februara 1943. kod Bradine.

30. Mišić Svetozar Krlja, borac, rođen 1917. u Mihaljevcu, Gospić, SRH, železničar.

31. Moravčić Dragoljub, borac, rođen 1922. u Kraljevu, SRS, stolar, član SKOJ-a od 1941.

32. Nikolić Dragoljub Džambas, borac, rođen 1912. u Vrelu, Aleksinac, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

33. Pajtin Petar*, borac, rođen 1922. u Subotici, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo juna 1943. na Borovnu, Sutjeska, na dužnosti vodnika.

34. Paltrinjeri Jerko Brka, borac, rođen 1919. u Splitu, SRH, rudar, član KPJ od 1939.

35. Pavlović Sveta Cosa, borac, rođen 1919. u Kraljevu, SRS, kožar.

36. Pedović Milorad Gedžo, borac, rođen 1925. u Kraljevu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940.

37. Perišić Kristifor Kića, Spiro*, borac, rođen 1918. u Kraljevu, SRS, student prava. Poginuo 25. maja 1944. u Drvaru, na dužnosti zamjenika komandira čete.

38. Petrović Dimitrije Mitke, borac, rođen 1910. u Beloj Palanci, SRS, stolar.

39. Petrović Dušan Duca, borac, rođen 1909. u Beogradu, SRS, stolar.

40. Petrović Slavoljub Zavrzan*, borac, rođen 1922. u Kraljevu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovou.

41. Petrović Vladimir Lisac* borac, rođen 1922. u Leskovcu, SRS, stolar, član SKOJ-a od 1940. Ranjen 24. juna 1943. kod Han-Pijeska i umro poslije tri dana.

42. Poldi Ivan Gorica, borac, rođen oko 1910. u Gorici, SR Slovenija, metalac.

43. Radić Mirko*, borac, rođen 1915. u Radičiću, Knin, SRH, ugostiteljski radnik. Poginuo maja 1944. u Miiništu, na dužnosti političkog komesara čete.

44. Radosavljević Svetolik Moca*, desetar, rodan 1912. u Kraljevu, SRS, metalac, kandidat za člana KPJ od 1941. Umro februara 1942. u Foči, od promirzlina zadobijenih u Igmanskom maršu.

45. Rakovac Jovan Guja, borac, rođen 1920. u Gokčanici, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

46. Ristić Zivorad Ribar, borac, rođen 1912. u Kraljevu. SRS, električar.

47. Spasojević Pero*, borac, rođen 1924. u Kruševcu, SRS, učenik učiteljske škole. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

48. Starostin (vjerovatno Uroš Martinović)*, borac, rođen u Crnoj Gori, trgovački pomoćnik. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

49. Sovljanski Gaja Jumba*, borac, rođen 1917. u Đurđevu, Novi Sad, SRS, lakirer. Poginuo maja 1944. u Miiništu, na dužnosti komandira čete.

50. Tripfktmć Jezdimir, borac, rođein 1908. u Bogojevićima, Arilje, SRS, opančar.

51. Varga Stevan Milutin, vodnik, rođen 1915. u Kovačici, Banat, SRS, službenik, član KPJ od 1935.

52. Veljić Anđelko Branko, borac, rođen 1924. u Sarajevu, SRBiH, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1940.

53. Vukomanović Božo Cuger, borac, rođen 1919. u Kraljevu, SRS, metalac.

Druga četa

1. Đoković Novak, komandir čete, rođen 1912. u Trsteniku, SRS, geometar, član KPJ od 1940.

2. Ristić Dušan, politički komesar, rođen 1908. u Kraljevu, SRS, student prava, član KPJ od 1940.

3. Acković Rajko*, borac, rođen 1923. u Odojeviću, Novi Pazar, SRS, opančar. Poginuo marta 1943. kod Gornjeg Vakufa.

4. Aleksić Zivojin Carapan*, borac, rođen 1919. u Zlogovcu, Kruševac, SRS, opančar. Poginuo januara 1944. u Vitovljiu, Travnik, na dužnosti vodnika.

5. Andrejević Vojislav*, borac, rođen 1920. u Prizrenu, SRS, poslastičar. Poginuo 10. januara 1944. u Vitovljiu, Travnik, na dužnosti političkog delegata voda.

6. Belojević Milan Mačak, borac, rođen 1923. u Titogradu, SRCG, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940.

7. Bošković Negoslav*, borac, rođen 1923. u Gradcu, Raška, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. marta 1943. kod Uloga, na dužnosti političkog delegata voda.

8. Božović Branislav Bane, borac, rođen 1921. u Mušitištu, Prizren, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1939.

9. Božović Milomir Balo*, borac, rođen 1921. u Samaili, Kraljevo, SRS, pilot, član SKOJ-a od 1940. Poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova, na dužnosti desetara.

10. Cvijanović Todor Tošo*, borac, rođen oko 1924. u Ljubaču, Knin, SRH. Poginuo juna 1942. kod Popovog dola, Hercegovina.

11. Camilović Jovan, borac, rođen 1923. u Kosovskoj Mitrovici, SRS, učenik srednje tehničke škole, član SKOJ-a od 1940.

12. Ćosić Slobodan Bata*, borac, rođen 1924. u Beogradu, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, u Centralnoj bolnici.

13. Drobnjaković Vlastimn*, ekonom čete, rođen 1919. u Begovu, Vučitrn, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1939. Poginuo juna 1943. na Jahorini, na dužnosti političkog komesara čete.

14. Đoković Stanimir Ibar*, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1918. u Stradovu, Novi Pazar, SRS, metalac, član KPJ od 1940. Poginuo septembra 1942. kod Kupresa, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

15. Gračanin Petar Pero, borac, rođen 1907. u Kanjanima, Drniš, SRH, rudar.

16. Gumdelj Mile*, borac, rođen 1909. u Biočiću, Drniš, SRH, rudar. Umro početkom 1942. u Goraždu, od tuberkuloze.

17. Guzina Aleksa*, vodnik i zamjenik komandira čete, rođen 1912. u Fojnioi, Nevesinje, SRBiH, poštanski službenik. Poginuo 10. aprila 1943. na Kapku, Foča, na dužnosti zamjenika komandira čete.

18. Ivanović Miodrag Beli, borac, rođen 1924. u Boru, SRS, rudar.

19. Jančić Petar*, borac, rođen 1912. u Beogradu, SRS, tehničar. Poginuo 6. avgusta 1942. u Livnu.

20. Janjić Marko, borac, rođen 1901. u Dragotinji, Prijedor, SRBiH, rudar.

21. Karić Dušan, desetar, rođen 1919. u Kočanima, SRS, student medicine, član KPJ od 1941.

22. Koričanac Bogdan, borac, rođen 1922. u Bogutovcu, Kraljevo, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940.

23. Kovačević Stevan*, borac, rođen 1911. u Dušniku, Garešnica, SRH, radnik. Poginuo 11. jula 1944. kod Dubrave, Pljevlja, na dužnosti vodnika.

24. Krajina Rudolf Rudi, borac, rođen 1923. u Josipdolu, Ogulin, SRH, metalac, član SKOJ-a od 1941.

25. Lekić Momir Moša, borac, rođen 1912. u Bogutovcu, Kraljevo, knjigovezac, član KPJ od 1941.

26. Luković Ratko, borac, rođen 1921. u Raški, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940.

27. Marković Vasiljko, borac, rođen 1915. u Tadenju, Kraljevo, SRS, trgovački pomoćnik.

28. Mihajlović Predrag Pego*, borac, rođen 1920. u Kosovskoj Mitrovici, SRS, student tehnike, član SKOJ-a od 1940. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

29. Mihajlović Zivorad Silja, borac, rođen 1920. u Kruševcu, SRS, tehničar, član SKOJ-a od 1940.

30. Mirković Miroljub Kosovac*, borac, rođen 1922. u Prištini, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1939. Poginuo 20. jula 1942. u Kopčićima, Bugojno.

31. Mostovac Rudolf Rudi*, vodnik, rođen 1912. u Severinu, Bjelovar, SRH, službenik. Poginuo marta 1942. kod Renovice.

32. Nerandžić Milenko Vlajko*, borac, rođen 1908. u Prijedoru, SRBiH, viši tehničar. Poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci.

33. Novaković Ranko Rmpalija, borac, rođen 1923. u Varevu, Raška, SRS, krojač.

34. Paskaš Savo, borac, rođen 1920. u Rujnici, Gospić, SRH, pekar.

35. Planojević Momir*, borac, rođen 1910. u Beljavcu, Raška, SRS, rudar. Poginuo aprila 1945. u Pleternici.

36. Pokimica Slavomir, borac, rođen 1922. u Podbrđu, Kraljevo, SRS, stolar.

37. Radovanović Božo*, borac, rođen 1923. u Leposavićima, Kosovska Mitrovica, SRS, stolar. Poginuo 21. marta 1943. kod Uloga, Kalinovik.

38. Rakić Radoš* borac, rođen 1920. u Roćevićima, Kraljevo, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo 12. juna 1943. kod Rataja, na dužnosti političkog delegata voda.

39. Rašajski Ljubomir*, borac, rođen 1903, u Uljmi, Vršac, SRS, metalac, član KPJ od 1926. Umro juna 1942. na Zelengori.

40. Ristović Aćim, desetar, rođen 1907. u Bekovi, Novi Pazar, SRS, rudar.

41. Simović Simo Vukalica, desetar, rođen 1912. u Crncima, Titograd, SRCG, metalac, član KPJ od 1940.

42. Spasojević Milisav Deva*, borac, rođen 1922. u Trsteniku, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1940. Poginuo maja 1943. na Zlatnom Boru, na dužnosti vodnika.

43. Stojanović Rajko*, borac, rođen 1922. u Smederevskoj Palanci, SRS, krojač, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 6. avgusta 1942. u Livnu.

44. Todorović Aleksandar*, borac, rođen 1922. u Beogradu, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 11. juna 1942. na Gatu, Gacko.

45. Todorović Steva Koljka*, borac, rođen 1924. u Pančevu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo januara 1942. na Zvijezdi, Sarajevo.

46. Trimunović Milorad Mido Napoleon*, borac, rođen 1923. u Braljiini, Kruševac, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. kod Popovog Mosta na Sutjesci, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

47. Umljenović Sava*, borac, rođen, 1900. u Slavonskom Kobašu, Slavonski Brod, SRH, žandarmerijski narednik. Umro u Goraždu od tuberkuloze.

48. Vavić Nikola*, borac, rođen 1926. u Kosovskoj Mitrovici, učenik gimnazije. Poginuo jula 1942. kod Crniča, Bugojno.

49. Veljković Radomir Raško Tenkista*, borac, rođen 1920. u Titovom Užicu, SRS, kovač. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u sastavu Centralne bolnice.

50. Vujović Milivoje Cura*, borac, rođen u Tomaševu, Bijelo Polje, SRCG, metalac, član SKOJ-a od 1941. Poginuo aprila 1942. kod Prače.

Kruševačka četa*

1. Maričić Zivan*, komandir čete, rođen 1912. u Kruševici, Kraljevo, SRS, radnik, član KPJ od 1941. Ranjen 24. maja 1943. na Zlatnom Boru i poginuo u Centralnoj bolnici 11. juna 1943. Narodni heroj.

2. Dugalić Momčilo, politički komesar čete, rođen 1918. u Ribnici, Kraljevo, SRS, radnik u željezničkoj radionici, član KPJ od 1940. Narodni heroj.

3. Jolić Novica*, zamjenik komandira, vodnik, rođen 1921. u Ribnici, Kraljevo, SRS, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

* Kraljevački bataljon je poslije nekoliko dana od 1, 2. i Kruševačke čete osnovao 1. i 2. četu.

4. Andrić Miroslav*, borac, rođen 1925. u Kovanluku, Kraljevo, SRS, učenik u privredi. Poginuo 29. maja 1944. na Lisini kod Mliništa.

5. Antonijević Slobodan*, borac, rođen 1921. u Kraljevu, SRS, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 13. marta 1943. u Donjoj Bijeli, Konjic, na dužnosti zamjenika komandira čete.

6. Arsović Milan Mica*, borac, rođen 1923. u Kruševici, Kraljevo, SRS, učenik gimnazije. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

7. Borisavljević Milosav Stipe*,, borac, rođen 1920. u Guči, SRS, abadžijski radnik, član KPJ od 1940. Poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci.

8. Božanić Dragoslav Kepa*, desetar, rođen 1913. u Kragujevcu, SRS, metalac. Poginuo 11. juna na Gatu kod Gackog.

8. Dukić Milosav Čoban*, borac, rođen 1918. u Gornjem Dubcu, Čačak, SRS, zemljoradnik. Ranjen maja 1944. i poslije toga poginuo u nekoj drugoj jedinici.

10. Gudžulić Žarko Pop, borac, rođen 1923. u Ziči, Kraljevo, SRS, učenik bogoslovije, član SKOJ-a od 1941.

11. Janković Mikica Alimpije*, borac, rođen 1925. u Lađevcima, Kraljevo, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo februara 1942. kod Prače.

12. Jovičić Dragoljub Miločajac, borac, rođen 1924. u Miločaju, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

13. Jovićević Vasilije Papanjin, desetar, rođen 1912. u Sinđonu, Rijeka Crnojevića, SRCG, mlekarski radnik.

14. Kekerić Milutin*, borac, rođen 1922. u Kovačima, Kraljevo, SRS, radnik. Poginuo februara 1943. kod Bradine.

15. Lazić Milorad Suca*, desetar, rođen 1916. u Sapcu, SRS, papudžijski radnik. Poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, na dužnosti komandira čete.

16. Maričić Milorad Isus*, borac, rođen 1925. u Ročevićima, Kraljevo, SRS, zemljoradnik. Poginuo 29. oktobra 1942. kod Strmice, Knin.

17. Maričić Radosav Kaplar, desetar, rođen 1920. u Kruševici, Kraljevo, SRS, trgovački pomoćnik.

18. Maričić Slavko Čiča*, borac, rođen 1916. u Kruševici, Kraljevo, SRS, šumski manipulant, član KPJ od 1941. Poginuo oktobra 1944. u Beogradu, na dužnosti zamjenika komandanta 4. bataljona.

19. Maričić Žarko Čile, borac, rođen 1924. u Kruševici, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

20. Milašinović Milan Tomo*, borac, rođen 1921. u Brezni, Kraljevo, SRS, zemljoradnik. Poginuo 23. decembra u Gaočićima, Rudo.

21. Milašinović Radojica Soko, borac, rođen 1908. u Brezni, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

22. Miletić Božo Kosovac*, vodnik voda, rođen 1903. u Močilima, Kolašin, SRCG, advokatski pripravnik, član KPJ od 1937. Poginuo juna 1943. na Krekovima, Sutjeska, na dužnosti političkog komesara 3. sandžačke brigade.

23. Mileusnić Đuro, borac, rođen 1920. u Glavacima, Lika, SRH, metalac.

24. Mileusnić Petar Lala, borac, rođen 1918. u Glavacima, Lika, SRH, metalac.

25. Paunović Stojan Codo*, borac, rođen 1911. u Kruševici, Kraljevo, SRS, radnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, u Centralnoj bolnici.

26. Pavlović Caslav*, borac, rođen 1910. u Ljubicu, Čačak, SRS, obućarski radnik. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovou, Zelengora.

27. Pavlović Miodrag Paja*, borac, rođen 1920. u Ljiubiću, Čacak, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo februara 1943. kod Bradine, Konjic, na dužnosti političkog delegata voda.

28. Popović Bogdan Boća, borac, rođen 1926. u Kovačima, Kraljevo, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

29. Surčugić Milosav Zonja*, borac, rođen 1922. u SRS, krojač, član SKOJ-a od 1940. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

30. Sarenac Jovo, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1914. u Kifinom Selu, Nevesinje, SRBiH, metalac, član KPJ od 1941.

31. Vujović Milioa, bolničarka, rođena oko 1920. u Cetinju, SRCG, medicinska sestra. (Nepoznati drugi podaci).

32. Zaklan Maksim, borac, rođen 1903. u Krbavici, Lika, SRH, metalac, član KPJ od 1928.

Četvrta — Rudarska četa

1. Simović Milan Zeka, komandir čete, rođen 1917. u Vitkovcu, Kraljevo, SRS, podoficir-pilot bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941.

2. Vukotić Žarko*, politički komesar, rođen 1912. u Titogradu, SRCG, student prava, član KPJ od 1940. Poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu, Konjic.

3. Krtinić Nikola*, zamjenik komandira, rođen 1914. u Rudopolju, Gračac, SRH, rudar, član KPJ od 1940. Poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

4. Arsenijević Vojin Artem, borac, rođen 1925. u Donjoj Dobrinji, Požega, SRS, radnik.

5. Barović Boško*, borac, rođen 1908. u Komanima, Danilovgrad, SRCG, službenik. Poginuo februara 1942. kod Prače.

6. Barović Vojin*, borac, rođen 1920. u Poljanicama, Srbica, SRS, rudar. Poginuo februara 1942. kod Prače.

7. Basarić Dušan, borac, rođen 1918. u Barletama, Gospić, SRH, rudar.

8. Blažević Miloš*, borac, rođen 1910. u Mednoj, Mrkonjić-Grad, SRBiH, šumski radnik. Poginuo aprila 1944. na Lisini, Mrkonjić-Grad, na dužnosti zamjenika komandira čete.

9. Bošnjović Boško Zale*, borac, rođen 1923. u Rudnici, Raška, SRS, zemljoradnik. Poginuo februara 1942. kod Prače.

10. Brajović Radomir*, borac, rođen 1912. u Danilovgradu, SRCG, železničar. Umro aprila 1942. u Foči.

11. Bubalo Nikola*, borac, rođen 1921. u Rešetaru, Bihać, SRBiH, rudar, član KPJ od 1941. Poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete. Narodni heroj.

12. Bukvić Milan Cane, borac, rođen 1907. u Vodoteču, Lika, SRH, rudar.

13. Dotlić Petar, borac, rođen 1917. u Visuću, Udbina, SRH, šumski radnik.

14. Dutina Vojislav*, borac, rođen 1906. u Hercegovini, SRBiH, rudar. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

15. Đelević Ivan*, borac, rođen 1914. u Pelevom Brijegu, Titograd, SRCG, pravnik. Umro aprila 1942. u Foči.

16. Đurović Milan Saban, borac, rođen 1895. u Ržanici, Ivangrad, SRCG, irudar.

17. Grgić Dane, borac, rođen 1902. u Dobrenici, Bihać, SRBiH, rudar.

18. Ivanović Radisav*, borac, rođen 1920. u Argentini, živio u SRCG, rudar. Poginuo februara 1942. kod Prače.

19. Jajčanin Dragan*, borac, rođen 1917. u Velikoj Rujiški, Bosanska Krupa, SRBiH, rudar. Poginuo februara 1942. kod Prače.

20. Jovanović Đuro Četnik, desetar, rođen 1914. u Cetini, Dalmacija, SRH, metalac.

21. Jušković Novak*, borac, rođen 1912. u Cerovu, Bijelo Polje, SRCG, rudar. Poginuo februara 1942. kod Prače.

22. Kelember Božo, desetar, rođen 1916. u Titovoj Korenici, SRH, rudar, član KPJ od 1941.

23. Knežević Petar Kuljo, borac, rođen 1897. u Rapajin Dolu, Otočac, SRH, irudar.

24. Korać Miloš, borac, rođen 1914. u Visuću, Udbina, SRH, rudar, član KPJ od 1939.

25. Krstonošić Nanica*, bolničarka, rođena 1924. u Vojvodini, SRS, učenica gimnazije. Umrla od tifusa 1943. kod Neretve.

26. Labović Velimir Škrbo*, borac, rođen 1917. u Peći, SRS, stolar. Umro aprila 1943. u Foči.

27. Matović Jakša*, borac, rođen u Radećoj, Titograd, SRCG, radnik. Poginuo februara 1942. kod Ustiprače.

28. Lučić Stevan*, borac, rođen 1898. u Gospiću, SRH, rudar. Umro 11. januara 1942. u Podromaniji.

29. Memić Rifat Pazarac*, rođen oko 1900. kod Novog Pazara, SRS, radnik. Otišao u neku drugu jedinicu i tamo poginuo.

30. Mihajlović Stevo*, borac, rođen 1922. u Peckoj, Mrkonjiić-Grad, SRBiH, šumski radnik. Poginuo 13. jula 1942. na Kozjim Stjenama, Prozor.

31. Milanović Miloje, borac, rođen 1904. u Titovom Užicu, SRS, žandarmerijski narednik.

32. Milićević Rade*, borac, sekretar četne ćelije, rođen 1910. u Zvijerini, Bileća, SRBiH, rudar, član KPJ od 1940. Poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, na dužnosti političkog komesara čete. Narodni heroj.

33. Mirović Nikola*, borac, rođen 1905. u Ugnju, Cetinje, SRCG, rudar. Poginuo februara 1942. kod Prače.

34. Orlić Dane*, borac, rođen 1903. u Brinju, Lika, SRH, rudar. Prekomandovan u ličke jedinice.

35. Pičuirić Milan, borac, rođen 1912. u Dubrovskom, Savnik, SRCG, službenik, član KPJ od 1941.

36. Pilović Bogdan Boća, borac, rođen 1902. u Dedevcima, Kraljevo, SRS, zemljoradnik.

37. Polovina Janko*, borac, rođen 1910. u Agićima, Bosanski Novi SRBiH, šumski radnik, član KPJ od 1941. Otišao u neku drugu jedinicu i tamo poginuo.

38. Poznanović Đuro, borac, rođen 1922. u Visuću, Udbina, SRH, šumski radnik, član SKOJ-a od 1941.

39. Poznanović Stevo*, borac, rođen 1917. u Visuću, Udbina, SRH, stolar. Poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova.

40. Radić Blagoje*, borac, rođen 1919. u Zupču, Kosovska Mitrovica, SRS, maturant gimnazije. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

41. Rakitić Miodrag Mika Drda, borac, rođen 1914. u Raški, SRS, student prava.

42. Rapajić Pajo, borac, rođen 1904. u Brlogu, Otočac, SRH, rudar, član KPJ od 1941.

43. Sekulić Vitomir, borac, rođen 1917. u Drinićiroa, Bosanski Petrovac, SRBiH, šumski radnik, član KPJ od 1937.

44. Stanković Đurađ*, desetar, rođen 1913. u Ostrvici, Gospić, SRH, rudar, član KPJ od 1941. Poginuo jula 1942. kod Bugojna, na dužnosti komandira voda.

45. Stokuća Bogdan*, borac, rođen 1914. u Vodateču, Otočac, SRH, rudar. Poginuo u jesen 1943. u Dabru, Lika.

46. Strugar Mitar* borac, rođen 1911. u Ceklinu, Cetinje, SRCG, mašinovođa. Poginuo januara 1943. u Teslići, na dužnosti komandira voda.

47. Stupar Pero*, borac, rođen 1915. u Bosanskom Petrovcu, SRBiH, mašinovođa. Poginuo 1. januara 1942. u Teslići.

48. Šulentić Ivan*, borac, rođen 1902. u Svetom Rogu, Gračac, SRH, rudar. Poginuo decembra 1942. kod Kotor-Varoša.

49. Tomović Đuro Kotoman*, borac, rođen 1912. u Hercegovini, SRBiH, rudarski predradnik. Umro aprila 1942. u Foči.

50. Tomović Spasoje Isus*, borac, rođen 1922. u Beogradu, SRS, učenik gimnazije. Poginuo juna 1943. na Sutjesci u Centralnoj bolnici.

51. Tomović Srbobran, borac, rođen 1922. u Hercegovini, SRBiH, rudar.

52. Vrzić Dušan, borac, rođen 1913. u Melnicama, Otočac, SRH, rudar, član KPJ od 1941.

53. Vučković Stanimir Vučko, borac, rođen 1922. u Reki, Kraljevo, SRS, rudar.

54. Vujošević Vojislav*, borac, rođen 1914. u Kupuscima, Titograd, SRCG, železničar. Umro u Foči aprila 1942.

55. Vujović Jovan Mušmula, borac, rođen 1913. u Bileći, SRBiH, rudar, član KPJ od 1941.

56. Vuković Aleksa, borac, rođen 1921. u Velikoj Grabovici, Kruševac, SRS, rudar, član KPJ od 1941.

57. Vuković Nikola, borac, rođen 1924. u Stranama, Kalinovik, SRBiH, rudar.

58. Zavada Đurađ Đoko*, komandir voda, rođen 1915. u Visuću, Udbina, SRH, šumski radnik. Poginuo u Lici 1944. na dužnosti političkog komesara bataljona.

59. Zavada Miloš, borac, rođen 1909. u Visuću, Udbina, SRH, rudar, član KPJ od 1940.

60. Žarković Božo, desetar, rođen 1920. u Đevđeliji, SRM, električar, član KPJ od 1937.

61. Zegarac Dane*, borac, rođen 1909. u Glavicama, Otočac, SRH, rudar. Umro u toku rata.

62. Zigić J. Proko, borac, rođen 1914. u Titovoi Korenici, SRH, rudar, član KPJ od 1940.

63. Zigić M. Proko, borac, rođen 1913. u Titovoj Korenici, SRH, rudar.

PETI — ŠUMADIJSKI BATALJON

Štab bataljona

1. Ilić Milan Ciča*, komandant bataljona, rođen 1889. u Trešnjevici, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1920. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu. Narodni heroj.

2. Pavlović Dragoslav Silja*, politički komesar, rođen 1908. u Beogradu, SRS, službenik, član KPJ od 1936. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu. Narodni heroj.

Prva četa

1. Tomić Veljko, komandir čete, rođen 1910. u Boanu, Savnik, SRCG, pravnik, član KPJ od 1935.

2. Đukić Konstatin Kojica*, politički komesar, rođen 1914. u Mladenovcu, SRS, učitelj, član KPJ od 1937. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

3. Vasiljević Jovan, zamjenik komandira, rođen 1920. u Mlađenovcu, SRS, mornarički potporučnik, kandidat za člana KPJ od 1941.

4. Aćimović Milutin, borac, rođen 1900. u Ivankovcima, SRS, zemljoradnik.

5. Antonijević Milorad*, borac, rođen 1920. u Trudelju, Lazarevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo 14. jula 1942. kod Oboraka, Bugojno.

6. Benvenisti Simo*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, student tehnike, član KPJ od 1941. Poginuo 14. jula 1942. kod Oboraka, Bugojno.

7. Bogunović Dušan*, borac, rođen 1912. u Lici, SRH, krojač, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, na dužnosti komandira čete.

8. Bordoški Lazar, desetar, rođen 1914. u Sremskim Karlovcima, SRS, član KPJ od 1941.

9. Brajđić Alojz*, borac, rođen 1918. u Novom Mestu, SR Slovenija, zemljoradnik. Poginuo.

10. Cetina Milan, borac, rođen 1918. u Zrvnici, Slunj, SRH, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941.

11. Damjanović Pero, borac, rođen 1921. u Srbu, Donji Lapac, SRH, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

12. Diković Miloje, borac, rođen 1920. u Rupeljevu, Požega, SRS, učenik gimnazije.

13. Dimitrijevski Kiro*, borac, rođen 1916. u Bitolju, SRM, grafički radnik, član KPJ od prije rata. Poginuo 1. maja 1942. kod Čajniča, na dužnosti političkog komesara čete.

14. Dolinšek Emil*, borac, rođen 1920. u Rusu, Maribor, SR Slovenija, učenik tekstilne škole, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

15. Dovijanić Radenko, borac, rođen 1920. u Čačku, SRS, student tehnike, član KPJ od 1940.

16. Džaković Velisav*, borac, rođen 1920. u Majdanu, G. Milanovac, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. kod Sutješke.

17. Grček Feliks*, borac, rađen 1912. u Sloveniji (nedostaju podaci).

18. Ivanović Boža Ara*, borac, rođen 1920. u Kragujevcu, SRS, radnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesoi.

19. Janković Dušan*, komandir voda, rođen u Jeloviku, Aranđelovac, SRS, učenik poljoprivredne škole, član KPJ od 1941. Poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova.

20. Jere Bogo*, borac, rođen 1919. u Igu, Ljubljana, SR Slovenija, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

21. Jevtić Dobrivoje*, borac, rođen 1919. u Zagradu, Valjevo, SRS završio gimnaziju, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

22. Jevtić Mirko*, borac, rođen 1918. u Zagradu, Valjevo, SRS, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo marta 1943. kod Boračkog jezera, na dužnosti političkog komesara čete.

23. Jovanović Dušan Jova, borac, rođen 1912. u Ovsištu, Topola, SRS, zemljoradnik.

24. Jovanović Milutin*, borac, rođen 1918. u Venčanima, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

25. Jovanović Ranko*, borac, rođen 1920. u Klincima, Valjevo, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

26. Jovanović Slavoljub*, borac, rođen 1919. u Ovsištu, Topola, SRS, zemljoradnik. Nestao 1942.

27. Kante Lado*, borac, rođen 1910. u Italiji, živio u SR Sloveniji, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

28. Kuzmanović Boža*, borac, rođen 1914. u Kragujevcu, SRS, metalac, član KPJ od 1935. Umro maja 1943. od tifusa.

29. Lazarević Bogosav Koreja*, borac, rođen 1922. u Koljarima, Mladenovac, SRS, zidar. Poginuo 19. januara 1942. na Pločama kod Vlasenice.

30. Levi Isak*, borac, rođen 1921. u Beogradu, SRS, zubotehničar, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

31. Lukić Milorad*, borac, rođen 1920. u Trudelju, Lazarevac, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

32. Lukić Voja*, borac, rođen 1920. u Bijeljini, SRBiH, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Zarobljen i strijeljan 1944. kod Pljevalja.

33. Manfredo Ivan*, borac, rođen 1915. u Italiji, Slovenac, član KPJ od 1941. Poslat u Sloveniju i tamo poginuo 1943.

34. Marković Branislav Brana*, desetar, rođen 1915. u Zivkovcima, Ljig, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo januara 1944. na Spreči, na dužnosti komandanta bataljona. Narodni heroj.

35. Marković Milorad, borac, rođen 1911. u Sutcima, Valjevo, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

36. Marković Radomir Raca, borac, rođen 1919. u Darosavi, Aranđelovac, SRS, mlinar.

37. Marković Vukašin*, borac, rođen 1923. u Kosjeriću, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

38. Milič Anton, borac, rođen 1908. u Plniču, Slovenačko primorje, SR Slovenija, kamenorezac.

39. Miljević Branko, borac, rođen 1920. u Smederevskoj Palanci, SRS, službenik, član KPJ od 1941.

40. Miljuš Dušan, borac, rođen 1912. u Bruvnu, Gračac, SRH, učitelj, kandidat za člana KPJ.

41. Mužik Ivan*, borac, rođen 1908. u Kovarju, Tržič, SR Slovenija, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

42. Pantović Dragić*, borac, rođen 1921. u Kotraži, Kragujevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo 1943. kod Pljevalja.

43. Panjković Dušan, borac, rođen 1924. u Ljubodragu, Kumanovo, SRM, farbar, član SKOJ-a od 1941.

44. Pavlović Nića, borac, rođen 1921. u Drlupama, Sopot, SRS, radnik.

45. Petrić Petar*, borac, rođen 1913. u Darosavi, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

46. Petrović Pavle*, desetar, rođen 1913. u Negotinu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

47. Petrović Slavko, borac, rođen 1922. u Višegradu, SRBiH, metalac.

48. Pibernik Albin*, komandir voda, rođen 1905. u Smarju pri Kamniku, SR Slovenija, metalac, član KPJ od 1932. Poginuo novembra 1942. u Ravnama na Blokah, Slovenija.

49. Pibernik Albin, rođen 1931. u Jesenioama, SR Slovenija.

50. Pibernik Julijana*, bolničarka, rođena 1904. u Jesenicama, SR Slovenija, tekstilna radnica, član KPJ od 1935. Umrla februara 1942. u Foči, od tetanusa poslije Igmanskog marša.

51. Plesković Sava, borac, rođen 1900. u Živkovcima, Ljig, SRS, zemljoradnik.

52. Popović Boško Lala*, desetar, rođen 1910. u Zabiju, Bačka, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo jula 1944. u Andrijevici.

53. Prokić Pantelija Pule, borac, rođen 1922. u Donjoj Šatornji, Aranđelovac, SRS, učenik, član SKOJ-a od 1940.

54. Radosavljević Zivomir Pinter*, borac, rođen 1921. u Plaskavcu, Topola, SRS, radnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo marta 1943. kod Prozora.

55. Rašić Danilo*, borac, rođen 1920. u Zabrđu, G. Milanovac, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo aprila 1943. na Humiću, Goražde, na dužnosti zamjenika komandira čete.

56. Roš Edi*, borac, rođen 1913. u Ljubljani, SR Slovenija, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

57. Salomon Franc*, borac, rođen 1919. u Trbovlju, SR Slovenija, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

58. Samuil Robert, borac, rođen 1910. u Beogradu, SRS, službenik.

59. Spasojević Timotije*, borac, rođen 1921. u Srebrenici, SRBiH, rudar, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

60. Savli Oskar*, borac, rođen 1914. u Kopru, SR Slovenija, diplomirani filozof, član KPJ od prije rata. Poginuo.

61. Sevkušić Lazar, borac, rođen 1914. u Sekovićima, SRBiH, rudar.

62. Tatomirović Branko, borac, rođen 1920. u Bijelini, SRBiH, radnik.

63. Tošić Milorad*, sekretar četne ćelije, rođen 1898. u Aranđelovcu, SRS, obućarski radnik, član KPJ od 1929. Poginuo 14. jula 1942. kod Oboraka, Bugojno.

64. Tušek Mirko*, borac, rođen 1916. u Antunu, Maribor, SR Slovenija, student Ekonomsko-komercijalne visoke škole, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

65. Vidojević Milan Korčagin*, borac, rođen 1923. u Tudelju, Valjevo, SRS, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 19. januara 1942. na Pločama, Vlasenica.

66. Vidojević Radomir, borac, rođen 1910. u Bukoviku, Aranđelovac, SRS, žandarmer.ijski narednik.

67. Vujić Dobrivoje, borac, rođen 1920. u Valjevu, SRS, limar.

68. Vulićević Konstatin*, borac, rođen 1920. u Pinosavi, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

69. Zdarek Vaclav*, borac, rođen 1915. u Karlovim Hradcima, SR Slovenija, tekstilni radnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

70. Zaucer Pavel, borac, rođen 1914. u Selnici, Maribor, SR Slovenija, inžinjer agronomije, član KPJ od 1936.

71. Zivanović Radomir*, borac, rođen 1923. u Vinči, Topola, SRS, zemljoradnik. Poginuo aprila 1944. na Crnokosi kod Požege.

Druga četa

1. Radivojević Božidar Hercegovac*, komandir čete, rođen 1908. u Podbišću, Mojkovac, SRCG, obućarski radnik, član KPJ od 1938. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

2. Džingalašević Stanko*, politički komesar, rođen 1912. u Smederevu, SRS, student prava, član KPJ od 1937. Poginuo avgusta 1942. kod Kupresa.

3. Mojević Marko*, zamjenik komandira, rođen 1912. u Robaju, Valjevo, SRS, poručnik bivše jugoslovenske vojske. Poginuo avgusta 1942. na Črdačioi, Kupres, na dužnosti komandira čete.

4. Arsenijević Ljubiša*, borac, rođen 1919, zemljoradnik. Poginuo.

5. Baraš Jela*, bolničarka, rođena 1917. u Beogradu, SRS, domaćica. Zarobljena i strijeljana 1943. kod Prijepolja.

6. Benvenisti Hajim*, borac (intendant), rođen 1888. u Beogradu, SRS, trgovac. Poginuo juna 1943. kod Sutjeske.

7. Benvenisti Lea Liza*, bolničarka, rođena 1895. u Beogradu, SRS, domaćica. Poginula juna 1943. kod Sutjeske u Centralnoj bolnici.

8. Benvenisti Nataša Zora*, bolničarka, rođena 1922. u Beogradu, SRS, učenica gimnazije. Poginula juna 1943. kod Sutjeske u Centralnoj bolnici.

9. Bojović Ruža*, bolničarka, rođena 1918. u Kragujevou, SRS, domaćica, član SKOJ-a od 1941. Poginula 21. januara 1942. u Pjenovcu.

10. Crnko Janja Jasna*, bolničarka, rođena 1922. u Rušama, Maribor, SR Slovenija, maturant gimnazije. Poginula početkom 1943. u Sloveniji.

11. Crnko Sonja*, bolničarka, rođena 1924. u Rušama, Maribor, SR Slovenija, učenica gimnazije. Zarobljena i strijeljana 1943. na Jelen-gori, Slovenija.

12. Ćatić Julijana Tenkić*, bolničarka, rođena 1921. u Kragujevcu, učenica gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginula 21. januara 1942. u Pjenovcu.

13. »David«*..., borac, sekretar četne ćelije, rođen 1920. u Sarajevu, SRBiH, student, član KPJ od 1941. Umro krajem juna 1943. kod Kladnja, na dužnosti političkog komesara čete.

14. Đorđević Milorad*, borac, rođen 1917. u Kragujevcu, SRS, kolar. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

15. Horvic Alfred*, borac, rođen 1913. u Sarajevu, SRBiH, student tehnike, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

16. Ivačić Vjekoslav*, borac, rođen 1922. u Omišu, SRH, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. kod Stamboloića, Prača.

17. Jovanović Bogdan*, borac, rođen 1917. u Hercegovini, SRBiH, radnik. Poginuo marta 1943. kod Gornjeg Vakufa.

18. Karapandža Boško*, borac, rođen 1916. u Prijedoru, SRBiH, saobraćajac. Poginuo juna 1943.

19. Karić Isak Bata*, borac, rođen 1919. u Beogradu, SRS, trgovac. Poginuo 20. novembra u Sitnici.

20. Kojić Jovo*, borac, rođen 1919. u Sotonićima, Bar, SRCG, stolar. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska, na dužnosti komandira voda.

21. Kuka Đuro*, borac, rođen 1903. u Kordunu, SRH, rudar, kandidat za člana KPJ. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou.

22. Maksić Damjan*, komandir voda, rođen 1921. u okolini Kragujevca, SRS, maturant gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo 4. decembra 1943. kod Prijepolja, na dužnosti političkog komesara čete.

23. Mandl Laza*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941. Poginuo sredinom leta 1942.

24. Marković Milan Ciga*, borac, rođen 1898. u Kumodražu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Sutjeske.

25. Mićović Momir*, borac, rođen 1922. u Rečicama, T. Užice, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo januara 1942. kod Podromanije.

26. Mihailović Predrag Cakan*, borac, rođen 1920. u Vukosavcima, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Poginuo.

27. Milivojević Radojko*, borac, rođen 1920. u Vukosavcima, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Nestao januara 1942.

28. Radivojević Dušan*, borac, rođen 1920. u Vukosavcima, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Nestao januara 1942.

29. Radojević Nikola*, borac, rođen 1898. u Vukosavcima, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik. Nestao januara 1942.

30. Radovanović Danilo, borac, rođen 1923. u Bosuti, Aranđelovac, SRS, zemljoradnik.

31. Raković Milorad, borac, rođen 1924. u Gorjanima, Požega, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1939.

32. Simić Jezdimir*, borac, rođen 1920. u Ljigu, SRS, metalac. Ranjen avgusta 1944. na Zlatiboiru i umro od rana.

33. Simić Miloš*, borac, rođen 1900. u Kragujevcu, SRS, mesar. Poginuo aprila 1942.

34. Stanić Košta*, borac, rođen 1912. u Vodoteču, Otočac, SRH, šumski radnik. Poginuo juna 1944. kod Raštelice, na dužnosti komandira voda.

35. Telban Vinko*, borac, rođen 1919. u Sovodelju, Skofja Loka, SR Slovenija, šofer, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

36. Terzić Raca*, borac, rođen 1914. u Cvetovcu, Lazarevac, SRS, grafički radnik, član KPJ od 1937. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

37. Todorović Dimitrije*, borac, rođen 1922. u Beogradu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1940. Poginuo februara 1945. kod Bije-Ijine, na dužnosti političkog komesara 6. srpske brigade.

38. Zečević Milorad, borac, rođen 1920. u Lipovcu, Topola, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

Treća četa

1. Ljubičić Nikola, komandir čete, rođen 1916. u Karanu, T. Užice, SRS, službenik, član KPJ od 1941. Narodni heroj.

2. Milovanović Mileta*, politički komesar, rođen 1922. u Krčagovu, T. Užice, SRS, učenik učiteljske škole, član KPJ od 1941. Zarobljen na Sutjesci juna 1943. i strijeljan na Banjici.

3. Đorđević Božo, zamjenik komandira, rođen 1918. u Gornjem Milanovou, SRS, metalac.

4. Adžić Vidoje*, borac, rođen 1918. u Buaru, T. Užice, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, na dužnosti komandira voda.

5. Bosiljčić Milan, borac, rođen 1920. u Sevojnu, T. Užice, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

6. Bugarinović Radiša Jaruga*,borac, rođen 1919. u Sevojnu, T. Užice, SRS, zlatarski radnik, član KPJ od 1941. Poginuo avgusta 1944. na Zlatiboru, na dužnosti komandira voda.

7. Čolaković Branislav*, borac, rođen 1919. u Belom Brdu, T. Užice, SRS, opančar. Poginuo jula 1944. kod Ivangrada, na dužnosti obavještajnog oficira bataljona.

8. Colić Miloje*, borac, rođen 1922. u Sevojnu, T. Užice, SRS, pekar. Poginuo 11. juna 1942. na Gatu.

9. Ćetenović Dragiša Ceto*, borac, rođen 1923. u Kovilju, Ivanjica, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo avgusta 1942. kod Kupresa.

10. Ćetenović Dragoje Mićo*, borac, rođen 1926. u Kovilju, Ivanjica, SRS, učenik gimnazije. Poginuo jula 1943. kod Kladnja.

11. Ćirović Vladimir Ćizo*, borac, rođen 1925. u Titovom Užicu, SRS, učenik učiteljske škole, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 24. maja 1943. na Zlatnom boru, Foča.

12. Daničić Milorad*, borac, rođen 1921. u Staparima, T. Užice, SRS, krojač. Poginuo avgusta 1942. kod Kupresa.

13. Danilović Radisav*, borac, rođen 1920. u Bistrici, T. Užice, SRS, električar. Poginuo 1. maja 1943. na Javorku, Nikšić.

14. Despotović Branko Bane*, borac, rođen 1925. u Kumanovu, SRM, učenik u privredi. Poginuo juna 1943. kod Sutjeske.

15. Dogandžić Milija*, borac, rođen 1921. u Ljubinju, T. Užice, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 8. aprila 1944. u Kaoni, Ćačak.

16. Dokanović Milovan, borac, rođen 1921. u Karanu, T. Užice, SRS, učenik gimnazije, član KPJ od 1941.

17. Đokić Dimitrije Dikula*, borac, rođen 1925. u Titovom Užicu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Umro 1944. u bolnici u Italiji kao teški ranjenik.

18. Đokić Radovan Sestra*, borac, rođen 1922. u Bioski, T. Užice, SRS, zemljoradnik. Utopio se u Drini juna 1943.

19. Đokić Zivorad Sifon, borac, rođen 1924. u Čačku, SRS, zemljoradnik.

20. Glišić Milorad*, borac, rođen 1920. u Zlakusima, T. Užice, SRS, zemljoradnik. Nestao juna 1943. u bici na Sutjesci.

21. Grbić Milenko, borac, rođen 1922. u Kosjeriću, SRS, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941.

22. Gudurić Slavoljub Opančar*, borac, rođen 1920. u Atenici, Ćačak, opančar, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 1. maja 1942. kod Cajniča.

23. Ilić Milan Skandinavac*, borac, rođen 1924. u Titovom Užicu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 11. juna 1942. na Gatu.

24. Joksimović Zdravko Brko*, borac, rođen 1921. u Vlakču, Kragujevac, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941. Umro aprila 1942. u Foči.

25. Jovanović Dobrivoje*, borac, rođen 1921. u Ponikvici, T. Užice, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Nestao juna 1943. na Sutjesci.

26. Jovanović Novak*, borac, rođen 1919. u Lelićima, T. Užice, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo septembra 1942. na Manjači.

27. Kojadinović Boško Božidar, borac, rođen 1925. u Titovom Užicu, SRS, učenik učiteljske škole, član SKOJ-a od 1941.

28. Kojadinović Olga, bolničarka, rođena 1922. u Titovom Užicu, SRS, učenica gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

29. Kotlajić Nikola, borac, rođen 1919. u Sevojnu, T. Užice, SRS, radnik.

30. Kovačević Milan*, borac, rođen 1924. u Bajinoj Bašti, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 1. maja 1944. na Mravinjcima, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

31. Lazić Miloš*, borac, rođen 1924. u Užicima, Požega, SRS, metalac, član SKOJ-a od 1941. Poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu.

32. Ljubičić Radoje, sekretar četne ćelije, rođen 1920. u Bioski, T. Užice, SRS, pekar, član KPJ od 1939.

33. Maksić Ljubiša*, borac, rođen 1919. u Vratcima, T. Užice, SRS, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 6. juna 1943. na Košuru, Sutjeska, na dužnosti komandira voda.

34. Maksić Radosav, komandir voda, rođen 1909. u Vrutcima, T. Užice, SRS, radnik.

35. Marčetić Nikola*, borac, rođen 1912. u Slatini, Sanski Most, SRBiH, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941. Poginuo decembra 1943. kod Travnika, na dužnosti političkog komesara čete.

36. Marković Nedeljko* borac, rođen 1915. u Buaru, T. Užice, SRS, keiner. Poginuo jula 1942. kod Bugojna.

37. Masal Boško*, borac, rođen 1922. u Vardištu, Višegrad, SRBiH, maturant gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo avgusta 1942. kod Kupresa.

38. Matić Milorad Mile Šnajder*, borac, rođen 1920. u Titovom Užiou, SRS, krojač. Poginuo decembra 1943. kod Prijepolja.

39. Mijatović Ljubo, borac, rođen 1921. u Karanu, T. Užice, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941.

40. Milivojević Milan Koreja, borac, rođen 1907. u Solotušu, T. Užice, SRS, žandarmerijski podnarednik.

41. Milosavljević Danica, bolničarka, rođena 1925. u Bioski, T. Užice, SRS, učenica gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Narodni heroj.

42. Milutinović Đurđe*, borac, rođen 1921. u Drežniku, T. Užice, SRS, krojač, član KPJ od 1940. Poginuo decembra 1944. u Prijepolju, na dužnosti zamjenika političkog komesara bataljona.

43. Mladenović Milutin*, borac, rođen 1921. u Galoviću, Kosjerić, SRS, radnik. Poginuo 11. juna 1942. na Gatu.

44. Novaković Milija*, desetar, rođen 1916. u Zaovini, T. Užice, SRS, mašinbravar, član KPJ od 1940. Poginuo novembra 1944. u Štitkovu, Nova Varoš, na dužnosti zamjenika komandira čete.

45. Ostojić Milovan Magirus, borac, rođen 1920. u Karanu, T. Užice, SRS, zemljoradnik.

46. Pavlović Radenko*, borac, rođen 1922. u Vrutcima, T. Užice, SRS, zemljoradnik. Poginuo novembra 1944. u Šutkovu, Nova Varoš.

47. Perović Milutin*, borac, rođen 1925. u Sevojnu, T. Užice, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. na Košuru, Sutjeska, na dužnosti komandira čete.

48. Petrović Dragomir Bukin*, borac, rođen 1923. u Madera, Požega, SRS, učenik učiteljske škole. Poginuo 12. avgusta 1942. kod Kupresa.

49. Petrović Milorad, borac, rođen 1920. u Cikotima, Kosjerić, SRS, sarač, član SKOJ-a od 1941.

50. Pjevčević Petar*, borac, rođen 1923. u Titovom Užicu, SRS, krojač, član SKOJ-a od 1941. Poginuo jula 1943. u Šekovićima.

51. Pljeskonjić Bogdan*, borac, rođen 1924. u Rudinama, T. Užice, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo 9. januara 1944. kod Ivanjice.

52. Ristićević Radivoje, borac, rođen 1912. u Buaru, T. Užice, SRS, metalac.

53. Ristović Radovan Ibro, borac, rođen 1922. u Titovom Užicu, SRS, krojač, član SKOJ-a od 1941.

54. Skoković Ostoja Sure*, borac, rođen 1920. u Sevojnu, T. Užice, SRS, zemljoradnik. Zarobljen juna 1943. na Sutjesci i kasnije strijeljan.

55. Sevković Gvozden, borac, rođen 1922. u Mačkatu, T. Užice, SRS, radnik.

56. Tanasković Stevan Stevo Puškar, borac, rođen 1923. u Krča-govu, T. Užice, SRS, puškar.

57. Tarić Miroljub*, borac, rođen 1924. u Titovom Užicu, stolar, član SKOJ-a od 1941. Poginuo juna 1943. kod Sutjeske.

58. Tuoović Svetolik*, borac, rođen 1921. u Gostilju, T. Užice, SRS, opančar. Poginuo jula 1942. kod Bugojna.

59. Vasić Radenko*, borac, rođen 1912. u Občini, Bajina Bašta, SRS, opančar, član KPJ od 1940. Poginuo 19. decembra 1943. u Tumarima, Ozren.

60. Vuković Dragoslav Pupavac*, borac, rođen 1924. u Požegi, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo avgusta 1942. kod Ku-presa.

ŠESTI — BEOGRADSKI BATALJON

Štab bataljona

1. Ivanović Miladin, komandant bataljona, rođen 1906. u Lale-vićima, Danilovgrad, SRCG, učitelj, član KPJ od 1936.

2. Minderović Čedomir — Ceda, politički komesar, rođen 1912. u Beogradu, SRS, književnik, član KPJ od 1941.

3. Čekić Dobrivoje, zamjenik komandanta bataljona, rođen 1902. u Obrenovcu, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

4. Vondraček Ivan Vanjka, zamjenik političkog komesara bataljona, rođen 1908. u Beogradu, SRS, metalski radnik, član KPJ od 1934.

5. Zivković Ljubomir Ljupče Španac*, intendant bataljona, rođen 1918. u Crvenom Bregu, Bela Palanka, SRS, obućar, član KPJ od 1935. španski borac. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti za-mjenika komandanta bataljona.

6. Šimčenko Nataša*, referent saniteta bataljona, rođena 1915. u SSSR-u, lekar, član KPJ od 1941. Poginula januara 1942.

7. Dujić Vladimir Vlada, kurir, rođen 1920. u Beogradu, SRS, me-talski radnik, član SKOJ-a od 1940.

Prva četa

1. Sajatović Dušan*, komandir, rođen 1905. u Varaždinu, SRH, služ-benik, član KPJ od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

* Bataljon je dva puta reorganizovan i u aprilu je imao tri čete, kao ostali bataljoni.

2. Đorđević Dušan Korošec*, politički komesar, rođen 1912. u Beogradu, SRS, obućarski radnik, član KPJ od 1938. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

3. Alfandari Isak Alfa*, desetar, rođen 1919. u Beogradu, SRS, službenik, član KPJ od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

4. Altarac Rafael Rule, borac, rođen 1923. u Beogradu, SRS, učenik u privredi, član SKOJ-a od 1941.

5. Bajić David, borac, rođen 1923. u Vidovu, Drvar, SRBiH, bravar, član SKOJ-a od 1941.

6. Basarić Basara*, borac, rođen u Vojvodini, SRS, metalski radnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

7. Borisavljević Dušan Čoča, borac, rođen 1904. u Meljaku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

8. Čamdžija Vladimir Vava Camdžija*, borac, rođen 1898. u Vel. Borku, Beograd, SRS, stolar. Poginuo 18. juna 1943. u Luci kod Renovice.

9. Čubrilo Milan, borac, rođen 1914. u Bruvnu, Gračac, SRH, obalski radnik, član KPJ od 1939.

10. Cordaš Dušan, borac, rođen 1922. u Pensilvaniji, SAD, učenik SPŠ, član SKOJ-a od 1941.

11. Davidović Momčilo Bulja, borac, rođen 1921. u Vrbovnu, Lazarevac, SRS, član SKOJ-a od 1941.

12. Demajorović Benko*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, student, član SKOJ-a od 1941. Ranjen 22. decembra 1941. kod Sjenice.

13. Demajorović Isak*, borac, rođen 1923. u Beogradu, SRS, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

14. Dobrivojević Nikola*, borac, rođen 1920. u Kninu, SRH, trgovački pomoćnik. Ranjen 22. decembra 1941. kod Sjenice.

15. Falipčev Milojko, borac, rođen 1916. u V. Livadama, Nova Crnja, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

16. Funduk Milan*, borac, rođen 1924. u Slavonskom Brodu, SRH, brijački radnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo januara 1942. kod Prače.

17. Herman Košta Kiki, borac, rođen 1925. u Sarajevu, SRBiH, učenik gimnazije, član SKOJ-a od 1941.

18. Janković Zivorad*, borac, rođen 1922. u Vraniću, Beograd, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

19. Jelić Dragiša*, borac, rođen 1921. u Vraniću, Beograd, SRS, metalac. Poginuo krajem aprila 1943. kod Goražda.

20. Jelić Milenko*, borac, rođen 1918. u Vraniću, Beograd, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 14. februara 1942. u Papratnu, Foča.

21. Jeremić Velimir, desetar, rođen 1919. u Leskovcu, Lazarevac, SRS, student medicine, član KPJ od 1941.

22. Jovanov Zivko Lala*, borac, rođen 1921. u Tarašu. Zrenjanin, SRS, član KPJ od 1940. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

23. Jovanović Dobrivoje Kmeka*, borac, rođen 1922. u V. Moštanici, Beograd, SRS, tekstilac, član KPJ od 1941. Pogimro juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

24. Jovanović Milorad Gedža, borac, rođen 1920. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

25. Katić Milivoje, borac, rođen 1923. u Baćevcu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1940.

26. Kecman Sima*, borac, rođen 1912. u Drinicu, Bos. Petrovac, SRBiH, obućar, član KPJ od 1939. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

27. Kosanić Milivoje*, borac, rođen 1917. u Borku, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

28 Leksendrić Velimir, borac, rođen 1920. u Stepojevcu, Lazarevac, SRS, zemljoradnik.

29. Miićašević Miloš*, vodnik, rođen 1914. u Irigu, SRS, tekstilac, član KPJ od 1940. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

30. Milovanović Dragomir Mirko*, borac, rođen 1911. u Božda-revcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

31. Mišić Zivorad, desetar, rođen 1923. u Draževcu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941.

32. Mitrović Đurđe*, borac, rođen 1915. u Vraniću, Beograd, SRS, obućar, član KPJ od 1941. Umro novembra 1942. u D. Ribniku kod Ključa.

33. Murgaš Miloš*, borac, rođen u Slavoniji, SRH, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

34. Nikolić Milorad*, borac, rođen 1923. u Konaticama, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

35. Novaković Đorđe*, borac, rođen 1918. u Neštinu, Bačka Palanka, SRS, obućar, član KPJ od 1939. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

36. Radosavljević Mitar, borac, rođen 1898. u Vraniću, Beograd, SRS, stolar.

37. Ranković Života, borac, rođen 1907. u Draževcu, Beograd, SRS, obućar, član KPJ od 1941.

38. Simić Milisav*, borac, rođen 1918. u Sremčioi, Beograd, SRS, stolar. Poginuo novembra 1943. kod Smedereva.

39. Stanimirović Milutin Mića Bugarin*, borac, rođen 1903. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

40. Stekić Milivoje*, borac, rođen 1923. u Vraniću, Beograd, SRS, pekar. Zarobljen 22. decembra 1941. kod Sjenice i strijeljan.

41. Stevanović Ljubomir Kosin, borac, rođen 1920. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

42. Stublinčević Stevan*, vodnik, rođen 1908. u Draževcu, Beograd, SRS, kolar. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

43. Svabić Mihailo, borac, rođen 1919. u Bukoviku, Aranđelovac, SRS, grafički radnik, član KPJ od 1938.

44. Todorović Milovan*, borac, rođen 1920. u Meijaku, Beograd, SRS, muzičar. Poginuo aprila 1942. u Sekovićima.

45. Vicić Josip*, borac, rođen 1907. u Zabiju, Novi Sad, SRS, tekstilac, član KPJ od 1941. Poginuo 14. jula 1942. u Sćitu, Prozor.

46. Vlaisavljević Ilija*, borac, rođen u Lici, SRH, metalac, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

47. Zarić Radojko*, borac, rođen 1919. u Leskovcu, Lazarevac, SRS, zemljoradnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

48. Branko »Doktor«*, lekarski pomoćnik, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. u dolini Hrčave, Sutjeska.

49 Duško*, učenik gimnazije. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

50 Mikica Lala*, borac, rođen u Perlezu, Zrenjanin, SRS, član SKOJ-a od 1941, ćurčija. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

51 Nikola Crnogorac*, borac, keiner. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

Druga četa

1. Ilić Pavle Veljko, komandir čete, rođen 1910. u Brusniku, Zaječar, SRS, kapetan bivše jugoslovenske vojske.

2. Sterk Misa*, politički komesar čete, rođen 1912. u Curugu, Zabalj, SRS, službenik, član KPJ od 1941. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici.

3. Brkić Milorad Icin, borac, rođen 1920. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ od 1939.

4. Čekić Zivorad, borac, rođen 1923. u Draževcu, Beograd, SRS, zemljoradnik.

5. Čiča Marko*, desetar, rođen 1915. u selu V. Rujiška, Bosanski Novi, SRBiH, metalac, član KPJ od 1939. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti komandira 3. čete.

6. Dikić Jovan Joca, borac, rođen 1913. u Irigu, SRS, tekstilac, član KPJ od 1941.

7. Drenjanin Milorad, borac, rođen 1924. u M. Moštanici, Beograd, SRS, učenik STŠ, član KPJ od 1941.

8. Eralković Milutin*, borac, rođen 1902. u Piromanu, Obrenovac, SRS, krojač, član KPJ od 1941. Poginuo 23. septembra 1943. u Cisti, Dalmacija.

9. Gaćeša Stanko*, borac, rođen 1910. u Baniji, SRH, zemljoradnik. Poginuo 3. januara 1943. u Kaloševiću, Teslić.

10. Islamović Sulejman Mujo*, borac, rođen 1904. u Radaslijama, Glamoč, SRBiH, tekstilac, član KPJ od 1941. Poginuo 1943. kod Glamoča, kao politički radnik na terenu.

11. Jerenić Radivoje, borac, rođen 1898. u Draževcu, Beograd, SRS zemljoradnik, član KPJ od 1941.

12. Kovački Sava Lala Dudoš, borac, rođen u Botošu, Zrenjanin, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a. Poginuo januara 1943, Devetine, Prnjavor.

13. Maksimović Dobrivoje*, borac, rođen 1912. u Siljakovcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1942. na Gatu, Hercegovina.

14. Marinković Zivorad*, borac, rođen 1924. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 7. juna na Ozrenu, Sutjeska.

15. Marin'ković Radovan*, borac, rođen 1921. u Šiljakovcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo januara 1943, Devetine, Prnjavor.

16. Marković Dragan*, borac, rođen 1919. u Zabrežju, Beograd, SRS, student filozofije, član KPJ od 1938. Poginuo 5. jula 1943. u Zvorniku, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

17. Marković Leposava Lepa, bolničarka, rođena 1926. u Zabrežju, Beograd, SRS, član SKOJ-a od 1941.

18. Marković Miodrag Brica*, borac, rođen 1924. u Stepojevcu, Beograd, SRS, brijački radnik. Poginuo 2. avgusta 1942. u Duvnu.

19. Matić Života, borac, rođen 1922. u Vraniću, Beograd, SRS, radnik, član KPJ od 1941.

20. Mihailović Dobrivoje, vodnik, rođen 1909. u Baćevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik.

21. Mihailović Ljubivoje, vodnik, rođen 1915. u Baćevcu, zemljoradnik.

22. Mirković Miodrag Ciga*, borac, rođen 1923. u Stepojevcu, Beograd, zemljoradnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

23. Nikolić Cedomir* borac, rođen 1904. u V. Borku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo februara 1944. kod Mrkonjić-Grada.

24. Nikolić Radomir, borac, rođen 1922. u V. Borku, Beograd, SRS, zemljoradnik.

25. Pantelić Radovan Pura, borac, rođen 1920. u Baćevcu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik.

26. Paunović (Paunić) Ljubiša*, borac, rođen 1921. u Stepojevcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici.

27. Petrović Janko Kulaš, borac, rođen 1878. u Draževcu, Beograd, SRS, kapetan srpske vojske i nosilac Karađorđeve zvezde sa mačevima.

28. Petrović Miladin Morž*, borac, rođen 1920. u Konaticama, Beograd, SRS, student agronomije, član KPJ od 1939. Vraćen na teren. Strijeljan 1943.

29. Petrović Srećko, borac, rođen 1890. u Draževcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1939.

30. Petrović Zlatomir Dženerika*, borac, rođen 1921. u V. Borku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Zarobljen aprila 1942.

31. Radovanović Spasoje Selja, borac, rođen 1925. u Vraniću, Beograd, SRS, učenik u privredi.

32. Sovilj Ilija, borac, rođen 1922. u Kijani, Gračac, SRH, radnik, član SKOJ-a od 1941.

33. Sremački Veljko, borac, rođen 1917. u Srbobranu, SRS, tekstilac, član KPJ od 1941.

34. Stanković Milan Milanče, borac, rođen 1923. u Barajevu, Beograd, SRS, muzičar.

35. Stefanović Dragoslav, borac, rođen 1924. u Vršču, SRS, učenik STS, član SKOJ-a od 1941.

36. Stefanović Zivko*, borac, rođen 1925. u Barajevu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo početkom juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

37. Stepanović Tihomir Tika, borac, rođen 1914. u Vraniću, Beograd, SRS, pekar.

38. Stublinčević Ljubomir Ljiuba, borac, rođen 1915. u Draževcu, Beograd, SRS, abadžijski radnik.

39. Sijan Dušan, borac, rođen 1919. u Zrmanji, Gradačac, SRH, brijački radnik, član KPJ od 1941.

41. Tanasijević Milivoje Buija*, borac, rođen 1922. u Baćevcu, Beograd, SRS, abadžijski radnik, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. kod Sutjeske.

42. Tanasijević Milutin*, borac, rođen 1920. u Baćevcu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo 25. maja 1943. na Trovrhu, Foča, na dužnosti komandira 3. čete.

43. Todorović Zivko, borac, rođen 1925. u Vraniću, Beograd, SRS, zemljoradnik.

44. Pešić Dobrivoje, politički komesar čete, rođen 1915. u Pećanima, tipograf, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1942. u Koritima, Bileća.

45. Vasić Marko*, desetar, rođen 1910. u Ostojićevu, Coka, SRS, krojač. Poginuo 5. jula 1943. u Zvorniku.

46. Zivković Jovan, borac, rođen 1917. u Bukovcu, Novi Sad, SRS, vodoinstalater.

Treća četa

1. Nikolajević Siniša*, komandir čete, rođen 1914. u Pirotu, SRS, poručnik bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Poginuo 12. jula 1943. na Bišini kod Sekovića. Narodni heroj.

2. Pešić Dobrivoje, politički komesar čete, rođen 1915. u Pećanima, Beograd, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

3. Andrić Branko*, borac, rođen 1912. u Noćaju, Sremska Mitrovica, pekar, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska, na dužnosti političkog delegata voda.

4. Balaban Dušan*, borac, rođen 1915. u Banjaluci, SRBiH, metalac. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

5. Banović Dobrivoje, borac, rođen 1907. u Barajevu, Beograd, SRS, automehaničar.

6. Baruh Nisim*, borac, rođen 1915. u Sarajevu, SRBiH. Poginuo novembra 1943. kod Travnika, na dužnosti vodnika.

7. Blagojević Miodrag Bata*, borac, rođen 1914. u Smederevskoj Palanci, SRS, službenik, član KPJ od 1941. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti političkog komesara 3. čete.

8. Boldinović Dimitrije Mita*, borac, rođen 1917. u Beogradu, SRS, radnik. Poginuo jula 1943. u Sekovićima.

9. Čalić Ilija*, borac, rođen 1922. u Zelezniku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

10. Colović Todor Zdipi*, borac, rođen 1920. u Tepljuhu, Drniš, SRH, metalac. Poginuo 12. juna kod Prozora.

11. Crnogoj Dragan*, borac, rođen 1923. u Beogradu, SRS, učenik gimnazije, Poginuo avgusta 1943. kod Bugojna.

12. Oirić Milorad Gira, borac, rođen 1922. u Zelezniku, Beograd, SRS, zemljoradnik.

13. Damnjanović Dragiša*, borac, rođen 1924. u V. Moštanici, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 9. aprila 1943. na Krčmom brdu, Foča.

14. Dinčić Stanimir Dimče, borac, rođen 1920. u M. Izvoru, Zaječar, SRS, bačvar.

15. Đorđević Radisav* borac, rođen 1918. u Draževcu, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

16. Ignjatović Radomir, borac, rođen 1920. u Donjem Milanovcu, SRS, metalac.

17. Isailović Miloš Rundo*, borac, rođen 1914. u Zelezniku, Beograd, SRS, opančar. Poginuo avgusta 1942. kod šćita, Prozor.

18. Ješić Nikola, borac, rođen 1923. u Ostružnici, Beograd, SRS, radnik.

19. Joksimović Aleksandar Aca*, borac, rođen 1925. u Zarkovu, Beograd, SRS. Poginuo novembra 1943. kod Travnika, na dužnosti vodnika.

20. Jovanović Milorad Ćumurdžija*, borac, rođen 1926. u Zarkovu, Beograd, učenik u privredi. Ranjen kod Grahova oktobra 1942. i kasnije umro od rana.

21. Jovičić Dragica Mileva Belka, bolničarka, rođena 1922. u Beogradu, SRS, metalska radnica, član KPJ od 1940.

22. Kiš Nikola*, borac, rođen u Lici, SRH, metalac. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

23. Kom Imre Kostić Mirko*, borac, rođen 1909. u Pančevu, SRS, službenik. Poginuo 25. maja 1944. na Lisini, Mliništa, na dužnosti političkog komesara čete.

24. Kovačević Ivica, borac, rođen 1917. u Rijeci, SRH, automehaničar.

25. Krezić Božidar Kreza*, borac, rođen 1923. u Ostružnici, Beograd, SRS, radnik. Poginuo 25. maja 1943. na Trovrhu, Foča.

26. Lukić Milorad Vlaiša*, borac, rođen 1922. u Pružatovcu, Mladenovac, SRS, obalski radnik. Poginuo 4. avgusta 1942. na planini Cincar, Livno.

27. Mihailović Miloš Miša*, borac, rođen 1924. u Grabovcu Krnjačkom, Karlovac, SRH, učenik gimnazije, član KPJ od 1941. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

28. Milekić Nikola Korčagin, borac, rođen 1926. u Knuševcu, SRS, učenik u privredi, član SKOJ-a od 1941.

29. Mitrić Mladen*, desetar, rođen 1921. u Ćukliću, Sipovo, SRBiH, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo krajem avgusta 1943. kod Turbeta, na dužnosti zamjenika političkog komesara čete.

30. Nićiforović Milovan*, desetar, rođen 1920. u Zelezniku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Renovice, na dužnosti komandira 2. čete.

31. Nikolić Marko*, borac, rođen u Beogradu, SRS, krojač. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

32. Nikolić Vladislav Cika Vlaja*, borac, rođen 1886. u Baćevcu, Beograd, SRS, abadžijski radnik, član KPJ od 1939. Poginuo februara 1942. u Sandžaku.

33. Pantić Milorad Mika, borac, rođen 1920. u Ostružnici, Beograd, SRS, zemljoradnik.

34. Petrović Milan, vodnik, rođen 1898. u Grubiškom Polju, SRH, keiner, član KPJ od 1941.

35. Prvulović Radoje*, borac, rođen 1923. u Zelezniku, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 5. jula 1943. kod Zvorniika, na dužnosti vodnika.

36. Ristić Milorad, borac, rođen 1921. u Crnokliništu, Pirot, SRS, metalac.

37. Ružić Nikola Miki*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, livac. Poginuo 5. juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

38. Sarić Bora*, borac, rođen u Slavoniji, SRH, radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 20. novembra 1942. na Sitnici, na dužnosti vodnika.

39. Sević Zivan Lala, borac, rođen 1922. u Grgurevcima, Sremska Mitrovica, SRS, metalac.

40. Tabdković Zivojin Zoja*, borac, rođen 1923. u V. Moštanici, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo novembra 1943. na Kosmaju.

41. Todorović Milan*, borac, rođen 1913. u V. Ivanči, Mladenovac, SRS, obalski radnik, član KPJ od 1941. Poginuo 17. septembra 1944. kod Uba.

42. Tojagić Vladimir*, borac, rođen u Lici, SRH, zemljoradnik. Poginuo 22. decembra 1941. kod Sjenice.

43. Tomić Milan Care, borac, rođen 1919. u Beogradu, SRS, farbar.

44. Trninić Zivko Zića, borac, rođen 1921. u Šapcu, SRS, učenik gimnazije.

45. Vikalo Lazar*, vodnik, rođen 1917. u Muratima, Bosanska Dubica, SRBiH, službenik, član KPJ od 1941. Poginuo 14. jula 1942. u Sćitu, Prozor.

46. Vučeta Nikola, borac, rođen 1913. u Crnaj'i, Cazin, SRH, obalski radnik.

47. Zivković Dušan Duca*, borac, rođen 1922. u Beogradu, SRS, student medicine. Poginuo kao ranjenik jula 1943. u Sekovićima.

48. Zivotić Borivoje Bora Žabac*, borac, rođen 1915. u Vučaku, Smederevo, SRS, potporučnik bivše jugoslovenske vojske. Nastradao nesrećnim slučajem avgusta 1942. u Seoni, Prozor, na dužnosti vodnika voda pratećih oruđa.

Posavska četa

1. Vukosavljević Momčilo Moma*, komandir čete, rođen 1917. u Grabovcu, Beograd, SRS, narednik bivše jugoslovenske vojske, član KPJ od 1941. Poginuo nesrećnim slučajem avgusta 1942. kod Duvna.

2. Stagljar Ivan*, politički komesar čete, rođen 1914. u Sarajevu, SRBiH, službenik, član KPJ od 1940. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

3. Nikolić Zivojin Zoja*, zamjenik komandira čete, rođen 1912. u Stublinama, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1939. Poginuo januara 1942. na Pločama, Vlasenica.

4. Bojić Milosav, borac, rođen 1922. u Ljubiniću, Beograd, SRS, abadžijski radnik, član KPJ od 1940.

5. Aleksić Boža* borac, rođen 1922. u Sabljaku, Ub, SRS, radnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

6. Arueti Josip Jole*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, trgovački pomoćnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

7. Beljinac Miloje, borac, rođen 1921. u Skeli, Beograd, SRS, zemljoradnik.

8. Borjanovic Ziva*, borac, rođen 1910. u Zvečki, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

9. Gavnilović Ljubomir Ljiubiša*, borac, rođen 1907. u Plemi, Rudo, SRBiH, opančar. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

10. Hrnjak Branko*, borac, rođen 1918. u Trnovcu, Titova Korenica, SRH, radnik. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovou, Zelengora.

11. Jakovljević Radovan Raja, borac, rođen 1909. u Zabrežju, Beograd, SRS, radnik.

12. Janjiić Branislav Brana, borac, rođen 1924. u Grabovcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941.

13. Jel'ić Radivoje, borac, rođen 1906. u Stublinama, Beograd, zemljoradnik, član KPJ od 1940.

14. Jovanović Bora'*', borac, rođen 1920. u Martincima, Sreimska Mitrovica, SRS, student medicine, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

15. Jovanović Hristivoje*, borac, rođen 1910. u Skeli, Beograd, SRS, stolar. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

16. Karić Filip*, vodinik voda, rođen 1912. u Trstenici, Beograd, SRS, krojač, član KPJ od 1941. Poginuo u leto 1943. kod Milića.

17. Koen Erih Era*, borac, rođen u Beču, Austrija, mehaničar, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

18. Koen Valter Pajki*, borac, rođen 1918. u Beču, Austrija, službenik, član KPJ od 1939. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

19. Kojić Stojadin, borac, rođen 1902. u Grabovcu, Beograd, SRS, zemljoradnik.

20. Kojičić Jovo*, borac, rođen 1919. u Sotonicima, Bar, SRCG, stolar. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeslka.

21. Kojičić Tomo*, borac, rođen 1922. u Sotonićrma, Bar, SRCG, papudžijski radnik, član KPJ od 1939. Poginuo januara 1943, Devetine, Prnjavor.

22. Ronfino Masko Mole*, desetar, rođen 1918. u Sarajevu, SRBiH, limar, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

23. Kosanoviić Nikola*, borac, rođen 1920. na Kordunu, SRH, radnik. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

24. Kavandžić Prvoslav*, borac, rođen 1920. u Trstenici, Beograd, SRS, zemljoradnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

25. Kračunović Svetislav, desetar, rođen 1912. u Zvečki, Beograd, SRS, metalac, član KPJ od 1941.

26. Lazić Vojislav Voja* borac, rođen 1920. u Zvečki, Beograd, SRS, zidar, član KPJ od 1941. Poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

27. Mandil Isak Cane*, borac, rođen 1920. u Beogradu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

28. Marković Milan, borac, rođen 1920. u Zabrežju, Beograd, SRS, drvodeljđki radnik, član KPJ od 1937.

29. Marković Nadežda Nada, bolničarka, rođena 1914. u Aleksandrovu, Niš, SRS, tekstilna radnica, član KPJ od 1940.

30. Matić Milosav Čiča, borac, rođen 1900. u Obrenovcu, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

31. Miladinović Veljko Pop, borac, rođen 1921. u Jasenovcu, SRH, student medicine, član KPJ od 1941.

32. Milovanović Života, vodnik, rođen 1914. u Ljubiniću, Beograd, SRS, zemljoradnik, član KPJ od 1941.

33. Miljević Paja*, borac, rođen u Obrenovou, Beograd, SRS, kolar. Poginuo krajem 1943. kod Vlasenice.

34. Mirčetić Dragoljub*, borac, rođen u Carini, Osečina, SRS, zemljoradnik. Poginuo 25. maja na Trovrhu, Foča.

35. Munjas Milan*, desetar, rođen 1923. u Trnjaci, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941. Poginuo 18. decembra 1943. kod Sujice, Duvno. Narodni heroj.

36. Nastić Milan, borac, rođen 1921. u Salašu Nočajskom, Sremska Mitrovica, SRS, učenik gimnazije.

37. Nešković Relja*, borac, rođen 1921. u D. Vardištu, Višegrađ, SRBiH, pružni radnik. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pi'jesak.

38. Nikolić Milisav, borac, rođen 1921. u Trstenici, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik.

39. Ninković Milovan Brka, borac, rođen 1902. u Obrenovcu, Beograd, SRS, opančar.

40. Pavlović Milorad Mika, bolničar, rođen 1919. u Bijeljini, SRBiH, student medicine.

41. Pavlović Milosav*, borac, rođen 1920. u Ljubiniću, Beograd, SRS, abadžijski radnik, član KPJ od 1940. Poginuo u leto 1944. kod Bijeljine, na dužnosti političkog komesara bataljona.

42. Penčić Jovan, borac, rođen 1920. u Obrenovou, Beograd, SRS, tekstilac, član SKOJ-a od 1941.

43. Pijade Avram*, desetar, rođen 1918. u Beogradu, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941. Umro februara 1942. u Foči, poslije Igmanskog marša.

44. Popović Ivan*, borac, rođen 1920. u Trstenici, Beograd, SRS, građevinski radnik, član SKOJ-a od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

45. Popović Radovan Raja*, borac, rođen 1922. u Obrenovou, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1940. Poginuo 27. oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova.

46. Prodanović Mitar Kovač*, borac, rođen 1922. u Stublinici, Ub, SRS, kovač. Poginuo 10. juna 1943. na Balinovou, Zelengora.

47. Rakić Jezdimir Jezda, borac, rođen 1914. u Grabovcu, SRS, tekstilac, kandidat za člana KPJ od 1940.

48. Rosić Mića* borac, rođen 1920. u Urovcima, Beograd, SRS, zemljoradnik. Umro juina 1942. u Koritima, Bileća.

49. Sinđelić Slobodan*, borac, rođen 1914. u Grabovcu, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941. Poginuo jula 1943. u Seikovićima, na dužnosti političkog komesara čete.

50. Skopskaja Ratković Bosa, bolničarka, rođena 1923. u Skoplju, SRM, tekstilna radnica, član SKOJ-a od 1939.

51. Trišić Ljubivoje Buca*, borac, rođen 1909. u Vraniću, Beograd, SRS, pekar. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovou, Han-Pijesak.

52. Vuković Drago*, borac, rođen 1921. u Zvečki, Beograd, SRS, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941.' Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

53. Zefirović Ruso* borac, rođen 1921. u Beogradu, SRS, metalac, član KPJ od 1941. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

54. Zubanović Voja, borac, rođen 1915. u Obrenovcu, Beograd, SRS, pekar.

55. . . . Mladenko*, borac, rodom iz Donjeg Vardišta, SRBiH. Poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, Han-Pijesak.

NARODNI HEROJI PRVE PROLETERSKE BRIGADE

A. POGINULI U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

1. BAJIĆ KRSTO, poginuo 23. avgusta na Zlatiboru, politički komesar 3. krajiške proleterske brigade.

2. BERlSEVIĆ HAMID, teško ranjen 9. aprila 1943. prilikom prelaza Drine i umro kod Sutjeske juna 1943, borac, bombaš.

3. BILOBRK ANTE, poginuo 26. juna 1943. u Vlasenici, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

4. BOBIČIĆ MILOŠ, poginuo krajem maja 1942. kod Gornjeg Bodežišta, Gacko, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

5. BOŽOVIĆ DRAGOLJUB ZUĆA, poginuo 15. marta 1943. u Glavatičevu, Konjic, komandir čete u 1. proleterskoj brigadi.

6. BUBALO NIKOLA, poginuo 25. februara 1943. na Ivan-sedlu, Konjic, zamjenik političkog komesara čete u 1. proleterskoj brigadi.

7. ĆETKOVIĆ PETAR PERO, ranjen 28. marta 1943. u Kifinom Selu i poslije nekoliko dana umro, komandant 3. udarne divizije.

8. DEDEJIĆ BOSKO POP, teško ranjen u jesen 1944. na planini Vojščici, Idrija i poslije nekoliko dana umro, komandir baterije Bazovičke brigade.

9. DIMITRIJEVIĆ DURA, poginuo 22. februara 1943. na Ivarf¥[far]-Konjic, zamjenik komandanta čete u 1. proleterskoj brigadi.

10. DRAGOVIĆ SPASOJE, poginuo 9. aprila 1943. na Krč'inom tif&tt, Drina, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

11. ĐUKIĆ VUKSAN, poginuo 17. decembra 1943. kod Sujice, komandir čete u 1. proleterskoj brigadi.

12. GARDASEVIĆ RADOVAN, poginuo 8. jula 1943. kod Caparda, Zvornik, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

13. GRUJIĆ VOJISLAV VOJO, poginuo 20. marta 1943. na Paležu, Kalinovik, zamjenik komandanta bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

14. ILIĆ MILAN ZUĆA ČIČA SUMADIJSKI, poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, komandant bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

15. JOVANOVIĆ ZDRAVKO, poginuo 3. februara 1943. u Dedniiku, Grosuplje, načelnik 2. operativne zone Slovenije.

16. JOVIČIĆ OLGA RITA, poginula 11. jula 1942. kod Prozora, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

17. KLJAJIĆ FILIP FIĆA, poginuo 5. jula 1943. u Zvorniku, politički komesar 1. proleterske divizije.

18. KOMATINA MILOŠ, poginuo avgusta 1943. u Vasojevićima, kod Berana, partijski radnik u pozadini.

19. LEKIĆ RISTO, poginuo 14. juna 1943. u Miljevini, Foča, rukovodilac politodj eia 4. crnogorske brigade.

20. LOJO ŠERIF, poginuo 5. juna 1943, Borovno, Sutjeska, borac bombaš.

21. MARIČIĆ 2IVAN, teško ranjen 22. maja 1943. na Zlatnom boru i umro poslije nekoliko dana, komandant bataljona 1. proleterske brigade.

22. MARKOVIĆ BRANISLAV BRANA, poginuo januara 1944. na Spreči, Tuzla, komandant bataljona 16. muslimanske brigade.

23. MASLOVARIĆ VOJISLAV VOJO, poginuo 18. decembra 1942. kod Čelinca, Banjaluka, zamjenik političkog komesara u 1. proleterskoj brigadi.

24. MAŠKOVIĆ SAVO, poginuo 4. decembra 1944. na sremskom frontu, komandant 8. crnogorske brigade.

25. MILIĆEVIĆ RADE, poginuo 22. maja 1943. na Zlatnom boru, Foča, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

26. MILUTINOVIC DUŠAN, poginuo 15. oktobra 1944. u Beogradu, zamjenik komandanta bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

27. MUNJAS MILAN, poginuo 17. decembra 1943. kod Šujice, komandir čete u 1. proleterskoj brigadi.

28. NIKOLAJEVIC SINIŠA, poginuo 12. jula 1943. na Bišini, Šekovići, načelnik štaba 17. divizije.

29. PAVLOVIĆ DRAGOSLAV DRAGANČE ŠILJA, poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu, politički komesar bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

30. PEJOVIĆ VASILIJE, poginuo krajem jula 1944. na Veljem brdu kod Andrijevice, komandant bataljona 9. crnogorske brigade.

31. PETROVIĆ ĐURO, poginuo avgusta 1942. kod Kupresa, borac lyjskpmitralj ezac.

32.' PETROVIĆ RADOVAN, poginuo 21. januara 1942. u Bijelim Ijlomanija, zamjenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

33. POPIVODA BLAZO, poginuo 14. oktobra 1944. kod Beograda, £$liti'čki komesar bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

34. PRELEVIĆ BOZINA BOJO, ranjen 16. maja 1943. na Burenju, Bijelo Polje, poginuo na Sutjesci u Centralnoj bolnici, zamjenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

35. PRLJA PETAR, poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu, Konjic, mitraljezac.

36. RADULOVIĆ JOVAN JOVO, poginuo 21. maja 1943. na Zlatnom boru, Foča, politički komesar čete u 1. proleterskoj brigadi.

37. RASPOPOVIĆ MILAN, poginuo 20. novembra na Sitnici, Banjaluka, zamjenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

38. RAŠOVIĆ MILIJA, poginuo 9. aprila 1943. na Krčinom brdu, Drina, Foča, komandir voda u 1. proleterskoj brigadi.

39. STANOJLOVIĆ MOMČILO MOMA, poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, zamjenik komandanta 3. sandžačke brigade.

40. ŠARAC MILAN, poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci, komandant bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

41. UROŠEVIĆ MIODRAG ARTEM, poginuo 19. novembra 1942. na Sitnici, Banjaluka, zamjenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

42. VOJVODIĆ ĐOKO, poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac, komandir voda u 1. proleterskoj brigadi.

43. VUĆKOVIĆ JOVAN, poginuo 3. aprila 1944. kod Mrkonjić--Grada, zamjenik komesara bataljona u 1. proleterđkoj brigadi.

44. VUJOŠEVIĆ DUŠAN, poginuo septembra 1943. kod Golog Brda, Rudo, na specijalnom obavještajnom zadatku.

45. VUJOVIĆ ĐURO ŠPANAC, poginuo 9. maja 1943. na Milinkladama, Sutjeska, lični pratilac vtrhovnog komandanta Josipa Broza Tita.

46. VUJOVIĆ ŠPIRO, poginuo 21. februara 1943. na Ivan-sedlu, Konjic, komandir voda u 1. proleterskoj brigadi.

47. VUKANOVIĆ JOVAN, (poginuo 24. aprila 1943. kod Foče, komandant artiljerijskog diviziona 1. proleterske divizije.

48. ZOGOVIĆ VUJADIN VUJO, poginuo juna 1943. na Sutjesoi u Centralnoj bolnici kao teški ranjenik, zamjenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

49. ZlVKOVIĆ-ILIĆ LJUBOMIR LJUPČE ŠPANAC, ranjen 20. novembra na Sitnici, Banjaluka, i poslije nekoliko dana umro, zamjenik komandanta bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

B. DOŽIVJELI POBJEDU REVOLUCIJE

50. ANTONĆIĆ MILAN VELEBIT, komandant artiljerijske brigade 6. ličke divizije.*

51. BOŽOVIĆ BOZO, komandant 26. dalmatinske divizije.

52. BOŽOVIĆ RADOMIR RACO, zamjenik komandanta 15. slovenačke divizije.

53. BURIĆ SAVO, komandant 3. udarne divizije.

54. ĆIROVIĆ JANKO, komandant bataljona KNOJ-a.

55. DUGALIC MOMĆILO MOMO, načelnik odjeljenja Ozne 1. armije.

56. JAKŠIĆ PAVLE, načelnik štaba 4. armije.

57. JOVANOVIĆ MIRKO, politički komesar 21. srpske divizije.

58. KAPIĆIĆ JOVO, politički komesar 12. korpusa.

59. KORAĆ DUŠAN, politički komesar 26. dalmatinske divizije.

60. LEKIĆ DANILO ŠPANAC, komandant 1. korpusa.

61. LONCAREVIĆ ĐURO, politički komesar 1. korpusa.

62. LJUBIĆIĆ NIKOLA, zamjenik komandanta KNOJ-a.

63. LJUBIĆIĆ RADOJE, zamjenik političkog komesara 22. divizije.

64. MILOJEVIĆ MILOJE, komandant 21. srpske divizije.

65. MILOSAVLJEVIĆ DANICA, član Glavnog odbora USAOJ-a.

66. NEDELJKOVIĆ RADISAV RAJA, politički komesar 14. korpusa.

67. NOVOVIĆ MIRKO, zamjenik političkog komesara 1. proleterske divizije.

68. OMEROVIC SULEJMAN CAR, komandant 5. vojvođanske brigade.

* Dužnost na kojoj se nalazio 9. maja 1945. godine.

69. POPOVIĆ KOČA, komandant 2. armije.
70. RADEVIĆ PETAR, komandant 1. vazduhoplovnog puka.
71. RADIĆ VOJISLAV, komandant 2. tenkovske brigade.
72. RASTEGORAC ANTE, načelnik štaba 1. brigade KNOJ-a.
73. ROLOVIĆ VLADIMIR, politički komesar 38. divizije.
74. ROMAC PASKO, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu.
75. STANIŠIĆ MARKO, obavještajni oficir 1. proleterske divizije.
76. SĆEKIĆ VLADO, politički komesar 1. proleterske divizije.
77. TODOROVIC MIJALKO PLAVI, politički komesar 1. armije.
78. VOJVODIĆ DIMITRIJE ZEKO, načelnik štaba 11. korpusa.
79. VUČKOVIĆ MILOŠ, načelnik obavještajnog odjeljenja 1. armije.
80. VUJOŠEVIĆ BOGDAN, politički komesar 36. divizije.
81. VUKANOVIĆ RADOVAN, komandant 2. proleterskog korpusa.
82. VUKIĆEVIĆ ĐOKO, zamjenik političkog komesara divizije KNOJ-a.
83. ŽIVKOVIĆ 2IVKO, politički komesar 22. divizije.
84. ZUGIĆ KOMNEN, politički komesar 1. proleterske brigade.

IZVORI I LITERATURA

I NEOBJAVLJENA GRAĐA

a) *Vojnoistarijski arhiv — fondovi:*

1. Fond dokumenata narodnooslobodilačkog rata:
   — dokumenti 1. proleterske brigade;
   — dokumenti 1. proleterske divizije;
   — dokumenti 1. proleterskog korpusa;
   — dokumenti Vrhovnog štaba i
   — dokumenti 3. krajiške, 3. sandžačke, 13. proleterske i 8. crnogorske brigade, koji se odnose na zajedničke borbe sa 1. proleterskom.

2. Fond dokumentacije njemačkih komandi i jedinica:
   — dokumenti II armije;
   — dokumenti 15. korpusa;
   — dokumenti 1. brdske divizije;
   — dokumenti 7. SS »Princ Eugen« divizije;
   — dokumenti 41. pješadijske divizije;
   — dokumenti 118. (718) lovačke divizije;
   — dokumenti 342. pješadijske divizije;
   — dokumenti 369. legionarske divizije;
   — Vishaupt, viši vojni arhivski savjetnik: *Dejstva njemačkih jedinica krajem 1942. i početkom 1943. godine.*
   — Srami Franc: *Hrvatske jedinice u njemačkim oružanim snagama,* izdato u SR Njemačkoj, prevod u Vojnoistorijskom institutu.
   — saslušanja fon Lera, Smithubera, Kiblera i drugih njemačkih zarobljenika.

3. Fond dokumentacije italijanskih komandi i jedinica:
   — dokumentacija Više komande za Sloveniju i Dalmaciju;
   — nekoliko dokumenata divizija: »Pusteria«, »Taurinense«, »Mesina«, »Kačatori dele Alpi«, »Sasari« i druge.

4. Fond četničke dokumentacije:
   — dokumenti Vrhovne komande četnika;
   — dokumenti četnika iz Bosne i Hercegovine;

— dokumenti četnika iz Crne Gore i
— dokumenti četnika iz Srbije.

5. Fond dokumentacije NDH:
— dokumenti Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH;
— dokumenti 2. domobranskog zbora;
— dokumenti 3. domobranskog zbora;
— dokumenti 3, 6, i 9. divizije i
— dokumenti 4. lovačke brigade.

b) *Arhiv CK SKJ*

— dokumenti CK SKJ
— dokumenti — izvještaji iz 1. proleterske brigade.

II OBJAVLJENA GRADA

a) *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije.*

1. Dokumenti komandi i jedinica NOVJ:
— tom I, knjige 1, 2, 11,12, 13, 14, 15. i 18;
— tom II, knjige 1—12;
— tom III, knjige 1, 3, 4, 5. i 8;
— tom IV, .knjige 3. do 27;
— tom V, knjige 6, 19, 32—35;
— tom IX, knjige 1—9.

2. Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knjige 1. i 2, Istorijsko odjeljenje CK NOJ, Beograd, 1954. godine.

3. Zbornik dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu, knjige 1. i 8.

4. Regesta dokumenata o radu KPJ, škola partijskih i političkih organa u jedinicama NOV i PO Jugoslavije, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1963.

5. Zbornik — Dokumenti jedinica, komandi i ustanova Njemačkog Rajha, tom XII, knjige 1—4.

Zbornik — Dokumenti jedinica, komandi i ustanova Kraljevine Italije, tom XIII, knjige 1—3.

U svim knjigama navedenim pod 1. ima jedan dio dokumenata njemačkih, italijanskih i ustaško-damobranskih jedinica.

III KNJIGE — stručni radovi i literatura

1. Antončić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.

2. *Beogradska operacija,* grupa autora sovjetske i naše armije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.

3. Borojević Branko, *Druga strana rata,* Vojno delo, Beograd, 1959.
4. Božović Branislav, *Rudarska četa,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974.
5. Božović Jovan, *Ovdje Prva proleterska,* Vojno delo, Beograd, 1964.
6. Bojić Milosav, *Zapisi o mojoj četi,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968.
— *Sutjeska u dnevniku jednog partizana,* Mlado pokoljenje, Beograd, 1961.
7. Broz Josip Tito, *Vojna djela,* knjiga 1, Vojno delo, Beograd, 1963.
— *Vojna djela,* knjiga 5, govori i članci, Naprijed, Zagreb, 1959.
— *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije,* Kultura, Beograd, 1949.
— *Borba i razvoj KPJ između dva rata,* Komunist, 1978.
8. Colaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata,* Naprijed, Zagreb, 1961.
9. Dedijer Vladimir, *Dnevnik,* II izdanje, Jugoslavenska knjiga, Beograd, 1951.
10. Drpljanin Tale, *Dnevnik,* 4, jul, Beograd, 1974.
11. Đanlagić Ahmet i Leković Mišo, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar—februar 1942. godine,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1962.
12. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
13. Ignjatović Radomir, *Neprospavane noći,* Prosveta, Beograd, 1963.
14. Isaković Antonije, *Paprat i vatra,* Nolit, Beograd, 1962.
15. Jovanović Batrić, *Moj bataljon,* Prosveta, Beograd, 1952.
16. Kladarin Đuro, *Bitka na Sutjesci,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1959.
17. *Klasici marksizma-lenjinizma o partizanskom ratu,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1947.
18. Kućan Viktor, *Sutjeska, dolina heroja,* Beograd, 1978. Izdalo zajedno više preduzeća.
— *Bitka na Sutjesci,* Viša vojna akademija, Beograd, 1953.
19. Lagator Spiro, *Savo Burić,* Obod, Cetinje, 1973.
— *Partizanke prve proleterske,* Export press, Beograd, 1978.
20. Minderović Cedomir, *Za Titom,* II izdanje, Narodna knjiga, Beograd, 1959.
— *Oblaci nad Tarom,* Prosveta, Beograd, 1947.
21. Mitrović Mitra, *Ratno putovanje,* Prosveta, Beograd, 1953.
22. Mihailović Zivorad, *Rudarska četa,* Prosveta, Beograd, 1953.
— *Poslednja prozivka,* Minerva, Subotica, 1959.
23. Milić Anton Marko, *Dvaindvajst tisoć kilometrov od Kragujevca do Kragujevca,* Borec, Ljubljana, 1963.
24. *Narodni heroji Jugoslavije,* Mladost i Prosveta, Beograd, 1975.
25. Nedeljković Dušan, *Etika Sutjeske,* Prosveta, Beograd, 1964.
26. *Neretva,* knjige 1—3, prilozi učesnika, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965. (9 priloga iz 1. proleterske).
27. Nikić Milisav, *Od danas smo proleteri,* Rad, Beograd, 1961.
— *Iz ratnih doživljaja proletera,* Narodna armija, Beograd, 1959.
28. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* II izdanje, knjige 1 i 2, Vojnoistorijski institut Beograd, 1963—5.

29. Parezanović Teodosije, *Partizanske vatre,* Prosveta, Beograd,

30. *Peti kongres KPJ,* Kultura, Beograd, 1948.
31. *Petnaestogodišnjica borbe na Sutjesci,* Općinski odbor Saveza boraca NOR-a, Zadar, 1958.
32. *Prva proleterska,* knjige 1 i 2. Zbornik sjećanja, Vojno delo, Beograd, 1963.
33. *Prva proleterska brigada od Beograda do Zagreba,* Propagandni odsek 1. proleterske brigade, Zagreb, 1946.
34. *Prvi crnogorski bataljon 1. proleterske brigade,* Odbor 1. bataljona, Beograd, 1977.
35. Romac Paško, *Borbe,* Matica srpska, Novi Sad, 1950.
36. *RUDO,* Oslobođenje, Sarajevo, 1971.
37. Simić Dragan, *Nisam bio sam,* Novo pokoljenje, Beograd, 1951.
38. Stanišić Milija, *KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije 1941—1945,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.
39. Strugar Vlado, *Jugoslavija 1941—1945,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969.
40. *SUTJESKA* — zbornik radova, knjige 1—5, Vojno delo, Beograd, 1960. (36 priloga boraca 1. proleterske brigade).
41. SUTJESKA —zbornik sjećanja, Narodna Knjiga, Cetinje, 1953. (4 priloga boraca 1. proleterske brigade).
42. Sušić Derviš, S *proleterima,* Svjetlost, Sarajevo, 1950.
43. *Treći kragujevački bataljon 1. proleterske brigade,* knjige 1 i 2, Svetlost, Kragujevac, 1974.
44. *Tri godine Prve proleterske divizije,* Beograd, 1946.
45. Trgo Fabijan, *Četvrta i peta neprijateljska ofanziva,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968.
46. Vešović Radonja, *Kolona i vidici,* Narodna armija, Beograd, 1971.
47. Vidović Žarko, *Treća proleterska brigada,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
48. *VOJNA ENCIKLOPEDIJA,* II izdanje, knjige 1—10. Redakcija Vojne enciklopedije, Beograd, 1971—1975.
49. Vujošević Jovan, *Proleterska četa,* Prosveta, Beograd, 1953.
50. Vukanović Radovan, *Na ratnoj stazi,* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.
51. *Zapisi o borbama iz NOR-a,* Glavni odbor Saveza boraca NOR-a, Beograd, 1968. (5 priloga boraca 1. proleterske).
52. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije,* Beograd, 1957.
53. Zogović Radovan, *Pjesma o biografiji druga Tita,* Kultura Beograd, 1946.
— *Na poprištu,* Kultura, Beograd, 1947.

IV ČASOPISI

a) Vojnoistorijski glasnik

— Broz Josip Tito, *Sjećanje na dane osnivanja Prve proleterske* brigade, br. 4/1950.

— Đonlagić Ahmet i Leković Miso, *Druga etapa druge neprijateljske ofanzive,* br. 4/1957.
— Đurašević Nikola, *Borbe 1. proleterske brigade u centralnoj Bosni od novembra 1942. do januara 1943. godine,* br. 3/1954.
— Jauković Danilo, *Nekoliko podataka o formiranju Prve proleterske brigade,* br. 1/1957.
— Kljaković Vojmir, *Pripreme neprijatelja za četvrtu ofanzivu gledano po stranim izvorima i neprijateljskim dokumentima,* br. 2/1951.
— Kućan Viktor, *Gubici Operativne grupe Vrhovnog štaba NOVJ u bici na Sutjesci,* br. 4/1975.
— Leković Mišo, *Najznačajnije Titove odluke u prvim dvema godinama NOR-a,* br. 2—3/1977.
— Miljanić Gojko, *Odluka Vrhovnog štaba i pripreme za pohod grupe brigada u Bosansku krajinu juna 1942. godine,* br. 4/1965.
— Parezanović Teodosije, *Borbe Prve proleterske brigade u petoj neprijateljskoj ofanzivi,* br. 3 i 4/1953.
— Perović Branko, *Borbe na području Sinjajevine i Kolašina u aprilu i maju 1942. godine,* br. 3/1971.
— Raičević Petar i Babac Pavle, *Prodor Prve proleterske divizije u Srbiju (dejstva od 12. do 29. avgusta),* br. 4/1954.
— Stepančić Miroslav, *Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini gledano kroz neprijateljska dokumenta,* br. 3/1951.
— Sćekić Vlado, *Borbe Prve proleterske divizije juna 1944. godine radi izbjegavanja okruženja,* br. 1/1961.
— Seme Jože i Buturović Radule, *Prekomurske jedinice u narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije,* br. 1/1967.
— Višnjić Petar, *Formiranje Prve proleterske brigade,* br. 3/1976.
— *Borbe prve proleterske divizije u Sandžaku* (avgusta 1944), br. 1/1979.
— Vujošević Jovan, *Formiranje italijanskog antifašističkog bataljona »Garibaldi« u Splitu 13. septembra 1943. godine,* br. 1/1974.
— Vukotić Jovo, *Prva proleterska divizija u forsiranju Drine 1943. godine,* br. 6/1961.
— Zekić Miloš, *Druga neprijateljska ofanziva,* br. 2—3/1956.
— Živković Zivko, *Prvi bataljon 1. proleterske brigade u periodu april—maj 1942. godine,* br. 2—3/1956.

b) Vojno delo

— Božović Luka, *Iz ratnih beležaka od 14. maja do 19. juna 1943. godine,* br. 6/1958.
— Jovanić Đoko, *Drvarska operacija,* br. 6/1954.
— Popović Koča, *Pobeda na Sutjesci — delo svih jedinica koje su učestvovale u bici,* br. 6/1958.
— Sćekić Vlado, *Partijski rad u Prvom bataljonu 1. proleterske brigade,* br. 10—11/1961.

c) Vojnotehnički glasnik

— Milivojević Dobrivoje, *Snabdevanje i održavanje naoružanja u Prvoj proleterskoj brigadi,* br. 9/1961.

V ŠTAMPA I PERIODIKA

1. Öoguric Miljan, *U Rudom 22-XII-1941,* Svetlost, Kragujevac, br. 51/1957.

2. Čolaković Rodoljub, *Zapisi o Fići, 4.* jul, Beograd, 22. XII 1964.

3. Dugalić Momčilo, *Komunisti, naprijed,* Narodna armija, Beograd, 16. XII 1976.

— *Sećanje na događaje iz NOR-a,* Male novine, 29. XI do 13. XI 1965.

4. Đukić Branko, *Devetorica iz Prve proleterske,* Glas Slavonije, 31. IV 1958.

5. Đukić Gojko, S *Prvom u proboju,* Front, 1958.

6. Grgurević Dragutin, *Dalmatinci među Crnogorcima,* Narodna armija, 26. II 1971.

7. Hozić A., *Rudo mjesto rođenja Prve proleterske,* Narodna armija, 17. XII 1971.

8. Ivanović Miladin, *Beogradski bataljon,* 4. jul, Beograd, 15. X 1974.

9. Jovanović Batrić, *U Prvoj proleterskoj,* Politika, 17. I — 6. II 1969.

— *Pobjeda na sektoru Sinjajevina — Mojkovac,* Pobjeda, Titograd, 10. VI 1959.

10. Kapičić — Ćetković Mila, *Igmanske rane.* 4 jul, 4. II 1969.

— *Po Cincar planini, 4.* jul, 20. VIII 1969.

11. Katić Milivoje, *Mineri Prve proleterske na Sutjesci,* 4. jul, 2. VII — 13. VIII 1968.

12. Korać Dušan, *Proboj na Sutjesci i Zelengori,* Jedinstvo, Priština, 5. VI 1973.

14. Kronja Ante, *Naš komandant Pero,* Poruka borca, maja 1973.

15. Kronja Siine, *U Rudo 1941,* Front, 17. XII 1971.

16. Labović Đurica, S *proleterima od Rudog do Foče preko Igmana,* Oslobođenje, Sarajevo, 1. — 26. VI 1977.

— *Prvi dani Prve proleterske i operacije okupatora,* Borba, Beograd, od 15. — 31. XII 1977.

17. Lagator Spiro, *Fočanska omladinska četa,* Front, Beograd, 4. X 1974.

— *Lovćenski bataljon 1. proleterske brigade,* Pobjeda, Titograd, 18. — 28. XII 1969.

18. Lebarić Eugen, *Igmanski marš,* Dnevnik, Novi Sad, 21. X 1969.

19. Leković Mišo, *Tri dramatične priče o tri dana i tri kote,* Front, Beograd, 1. — 15. VI 1973.

— *Ofanziva proleterskih brigada u zapadnu Bosnu,* Narodna armija, 19. XI — 3. XII 1965.

— *Sa Prvom proleterskom na sremskom frontu,* Borba, Beograd, 15. — 23. II 1975.

— *Na snežnim poljima Srema,* Narodna armija, Beograd, 26. IV — 24. V 1968.

— *Na istok preko zapada,* Narodna armija, Beograd, 15. VI 1972.

20. Marčetić Gojko, *Proleterski komesar Fića,* 4 jul, Beograd, 6. VI 1969.

21. Marković Nada, *Ljupče Spanac,* Graničar, Beograd, 15. IX 1968.
22. Milin Vojislav, *Sećanje kirurga Prve proleterske,* Dnevnik, Novi Sad, 22. XII 1976.
23. Milojević Milojе, *Od Kragujevca do Rudog,* Narodna armija, Beograd, 9. XII 1965.
24. Mitrović Rade, *Velika bitka,* Svetlost, Kragujevac, 4. VII — 15. VIII 1965.
25. Mrvoš B., *Iz ratnog dnevnika 4. kraljevačkog bataljona,* Ibarske novine, Kraljevo, 4. VII 1965.
26. Nikol'iš Gojko, *Dve crtice o liku Prve proleterske,* Borba, Beograd. 18. XII 1961.
— *Igmanski marš Prve proleterske brigade i zbrinjavanje njegovih žrtava,* Socijalna medicina, Beograd, 1968.
27. Novović Mirko, *Obruči na Zelengori su probijeni,* Narodna armija, Beograd, 16. XII 1976.
— *Posljednji obruč je probijen,* Pobjeda, Titograd, 13. VII 1968.
28. Pajović Ljubivoje, *Iz borbe u borbu,* Dragačevo, 7. VII 1968.
— *Tri decenije od bitke na Drini,* Front, Beograd, 6. IV 1973.
29. Pejanović Dušan, *Najbolji borčev drug,* Front, Beograd, 4'1971.
30. Pužić Savo, *Uz Drinu ka Sremu,* 4. jul, 11. — 25. III 1975.
— *Tridesetogodišnjica oslobođenja,* 4. jul, Beograd, 1. — 22. IV 3975.
— *Marš prema Sarengradu,* Front, Beograd, 11. — 25. IV 1975.
31. Radović Nikola, *Sjećanje na Sava Burića,* Pobjeda, Titograd, 35.— 20. VI 1969.
32. Radulović Filip, *Legendarni komesar,* Jedinstvo, Priština, 18. XI 1976.
33. Radulović Ilija, *Probijen je sremski front,* Dnevnik, Novi Sad, 12. IV 1975.
34. Rončević Mihailo, *Zelengora,* Večer, 19. VII 1972.
35. *RUDO,* Borba, Beograd, 3. — 8. X 1972.
36. Sijarić Camil, *Rudo,* Oslobođenje, Sarajevo, 8. IV 1972.
37. Simović Milan, *Prodor do Save,* Borba, Beograd, 22. XII 1965.
38. Srdanović Teodor, *Odiseja jednog tifusara,* NIN, Beograd, 7. — 14. VII 1968.
39. Stijović Milonja, *Tito sa rukovodećim kadrom Prve proleterske brigade,* 4. jul, 2. VIII 1977.
40. Sćekić Draško, *Pred spomenikom Prve proleterske,* Oslobođenje, Sarajevo, 20. i 21. XII 1974.
— *U slavu Igmanskog marša,* Oslobođenje, Sarajevo, 20. i 21. XII 1975.
41. Trbojević Bogdan, *Od Kraljeva do Rudog,* Crvena zvezda, 22. XII 1959.
42. Vešović Radonja, *Biti ili ne biti,* Borba, Beograd, 4. IX 197L
— *Put Prve proleterske od Rudog do Sutjeske,* Borba, Beograd, 1. IX do 3. X 1971.
— *Put Prve proleterske od Rudog do Sutjeske,* Borba, Beograd, 31. VIII 1971.
— *Zapisi o Prvoj proleterskoj brigadi,* Komunist, Beograd, 6. I. 1972.
— *Kolona i vidici,* Komunist, Beograd, 7. IX 1972.

— *Sutjeska,* Narodna armija, Beograd, 10. IX — 24. IX 1971.
— *Smisao Sutjeske,* Narodna armija, Beograd, 24. V — 14. VI 1968.
— *Zapisi o kulturno-umjetničkom životu Prve proleterske brigade u ratu,* Narodna armija, Beograd, 10. VII 1959.
— *Sa ratnih staza Prve proleterske brigade,* Pobjeda, Titograd, 7. — 26. II 1971.
— *Sa ratnih staza Prve proleterske brigade,* Pobjeda, Titograd, 10, 17, 24. i 31. X 1971.
— *Balinovac,* Pobjeda, Titograd, 7. VIII 1968.
— *Ob obletnici ustanovite Prve proleterske brigade,* Naša obramba, decembar 1975.
— *Kolona i vidici,* Oslobođenje, Sarajevo, 2. IX 1977.
43. Vujošević Jovan Lola, *Dok je zasjedanje trajalo,* Politika, Beograd, 28. — 30. XI 1968.
— *U susret 30-godišnjici bitke na Sutjesci,* Front, Beograd, 4. — 25. V 1973.
— *Proleter Mario Gucinati,* Front, Beograd, br. 25/1969.
— *Bataljon »Garibaldi«,* Crvena Zvezda, Beograd, 16. X 1956.
— *Na položajima oko Jajca,* Narodna armija, Beograd, 28. XI 1958.
— *Probijanje obruča u V neprijateljskoj ofanzivi,* Narodni službenik, 4. VI 1958.
— *Na sremskom frontu prije tri decenije,* 4. jul, Beograd, 1. — 28. I 1975.
— *Iz ratnog dnevnika,* 4. jul, Beograd, 2. II — 2. III 1971.
44. Vujošević Radomir Ljaka, *Jedan put do Rudog,* Politika, Beograd, 23. —31. XII 1961.
— *Na rubu bitke,* Narodna armija, Beograd, 1951.
— *Ljudi u koloni,* Narodna armija, Beograd, 1966.
— *Čovjek ili zvijer,* Front, Beograd, 1952.
— *Bijele Vode,* Front, Beograd, 1961.
— *Dvostruko slavlje,* Narodna armija, Beograd, 3. XI 1967.
— *Prvi dan,* Narodna armija, 24. V 1968.
— *Dugo nošenje gladi,* Narodna armija, 31. V 1968.
— *Proboj,* Narodna armija, 7. VI 1968.
— *Preko poslednje prepreke,* Narodna armija, 14. VI 1968.
45. Vukanović Radovan, *Povodom desetogodišnjice,* Narodna armija, Beograd, 22. XII 1951.
46. Vukađinović Svetozar, *U stroju Prve proleterske,* Dnevnik, Novi Sad, 21. — 27. XII 1974.
47. Vuksanović Miloš, *Dolazimo u svoj grad,* Svetlost, Kragujevac, br. 50/1979.
48. Vuksanović Radmilo, *Poslednji put sa Fićom u Zvorniku,* Front, Beograd, 11. V 1973.
— *Poslednji trenuci sa Fićom,* Krila armije, Beograd, 22. XII 1965.

VI KONSULTACIJE

Usmene konsultacije sa preko 60 boraca brigade, komandanata ili političkih komesara jedinica koje su učestvovale u dotičnim akcijama.

REGISTAR*

A

Abramović Vojo — 352
Adaševci (s.) — 390—392, 404
Ađanovci (s.) — 415
Afrika — 9, 77, 134, 152, 218
Agića Vrelo (s.) — 336
Ajzenhauer Dvajt (američki general) — 77
Alajbegovo Selo — 309
Albanija — 225, 275, 371, 380, 393
Aleksander Harold (engleski feldmaršal) — 415
Alinovac (s. kod M. Grada) — 321
Andrijevica — 17, 171, 218, 363.
Andrić Miroslav — 317
Antončić Milan Velebit — 156
Arilje — 17
Armije
  Jugoslovenske armije
  — 1-va — 395, 397, 417, 404, 406, 408, 412—414
  — 2-ga — 406
  — 3-ća — 406, 410
  Savezničke
  — 8-ma britanska — 77, 134
  — 17-ta avio armija Crven.? armije — 376
  Okupatorove
  — 2-ga italijanska — 118, 169
  — 2-ga oklopna njemačka — 303, 375
  — 6-ta njemačka — 152, 174
Aržano — 112, 116, 119, 274, 276—279
Austrija — 209, 415
Avala (pl.) — 375, 376, 379
Avtovac — 61
Azija — 9, 134

B

Babajići — 212
Babica Kula (s.) — 49
Babina Luka (kod Valjeva) — 370
Babine (s.) — 263, 264
Bačvice (s. kod Travnika) — 270
Bader Paul (njem. general) — 34
Bajić Ktfsto — 198
Bajić Mojsije — 128
Bajina Bašta — 19, 368, 369, 371
Bakić (kod Foče) — 226
Balinovac (na Zelengori) — 237——246, 248, 250, 266, 356
Balkansko Poluostrvo — 169, 186, 219, 275, 293, 329, 386
Baljci (s.) — 298
Banoštor (s. kod Novog Sada) — 387
Banija — 293
Banja Luka — 125, 127, 138—141, 145, 147—154, 158—160, 163, 164, 166, 171, 311, 329
Banjica (Beograd) — 375, 383
Banjički vis — 376, 377, 421

* U Registar nijesu unijeta imena boraca iz spiskova prvog sastava 1. proleterske brigade i narodnih heroja od strane 433. do 496.

Banji do (kod Glavatičeva) — 183
Baraci (s. kod Mrk. Grada) — 317
Barajevo (Beograd) — 18
Bare (s. kod Brodareva) — 214. 215
Bare (s. kod Prače) — 249
Bari (Italija) — 338
Barice (kod Tomaševa) — 212
Bašajkovac (Livno) — 108, 109
Bašafiinac polje (kod Travnika) — 328, 346—348, 350, 353, 401, 420
Bataljoni 1. proleterske brigade
— Prvi — 14, 16, 20, 27, 30—32, 35, 37, 38, 42—48, 55, 61, 71, 74, 83, 89, 92—94, 97, 98, 100, 105, 106, 109, 110, 112, 114, 120, 122, 124, 127, 129, 130, 138, 142, 143, 145—150, 152, 154, 159—163, 167, 173, 175—188, 191, 194, 198, 201—205, 207, 210, 212—214, 221, 224, 226, 227, 229, 230, 235, 237, 239, 243—245, 253, 255, 256, 257, 261, 262, 265, 268, 271, 273, 275—278, 287——291, 294, 295, 297, 299, 300, 302, 305—306, 308, 309, 311, 314—323, 325, 326, 328, 330——333, 335—338, 341—345, 348, 349, 352, 354—358, 362, 363, 366, 368, 370—375, 378, 388, 390, 393, 395, 398, 400,
— 1. bat. — novii — 400, 402, 407, 410, 411, 413, 415, 416
— Drugi — 14, 16, 19, 23, 27, 30—35, 37, 38, 42, 44, 45, 47—50, 53, 56—58, 60, 62——65, 74, 75, 83, 88, 92—94, 97, 101, 105, 109—120, 122, 126, 127, 129, 130, 138—140, 142, 143, 147—154, 156, 158, 160, 163, 164, 166, 173, 175——179, 184, 187, 189—191, 198, 201—205, 207, 210, 214, 222, 226, 229, 232, 237, 239, 243, 244, 253—257, 260, 261, 264, 265, 268, 270, 271, 273, 275—278, 281, 282, 287—289, 291, 295, 298, 300, 302. 305, 307—309, 311, 313—325, 330, 331—338, 341—344, 346, 347, 349, 352, 354, 355, 357, 358, 362, 363, 366, 368—375, 381, 387, 388, 390, 393, 395, 398, 400,
— 2. bat. — novi — 400, 402, 404, 407, 409—411, 413, 414, 416, 417, 418
— Treći — 14, 17, 20, 24, 27, 30, 31, 40, 42—44, 47—50, 54, 56, 58, 60, 61, 65, 69, 74, 75, 79, 83, 85, 88, 89, 92—94, 97, 98, 100, 101, 109, 110, 112, 114, 120, 122, 123, 127, 129, 130, 132, 138, 139, 142, 143, 146—154, 159—163, 166, 172, 179, 184, 187, 189, 190, 194, 198, 201, 204, 205, 207, 210, 221, 225—227, 229, 230, 232, 233, 237, 239, 243, 244, 253—258, 261, 265, 268, 270 271, 273, 274, 276—278, 281, 282, 286, 288—291, 294, 295, 296, 302, 306, 309—311, 313——323, 325, 330, 331, 337, 341—343, 345—347, 352, 354—357, 361, 364—366, 368—370, 372—374, 380, 387, 427
— 3. bat. — novi — 400, 402, 408, 410, 413, 415, 416, 417, 418
— Četvrti — 14, 17, 20, 24, 27, 30, 31, 40, 42, 44, 47, 56, 57, 58, 60, 61, 65, 68, 71, 74, 89, 93, 95, 96, 99, 100, 104, 106, 109, 110, 112, J14——120, 122—124, 127—130, 138—140, 142, 143, 145—152, 154, 156—158, 150, 164, 167, 173, 175, 176, 178, 179, 184, 187, 190, 195, 198, 201, 204, 205, 208, 210, 221, 226, 227, 230, 232, 237, 239, 244, 249, 253, 255—257, 260, 261, 265, 270, 271, 275—278, 281, 282, 286, 288, 295, 298, 300, 302,

304, 306, 309, 311, 314—325, 331—338, 341—343, 345, 347, 352, 354, 355, 357, 358, 361, 363—366, 369, 370, 372, 373, 377, 387—390, 395, 398, 400, 427
— Peti — 14, 18—20, 23, 24, 27, 30—33, 35, 37, 42, 44, 45, 47, 54, 55, 60, 61, 66, 67, 69, 74, 75, 83, 168, 325, 383, 387, 389, 395, 398, 399, 400
— Sesti — 16, 18, 20, 30, 31, 43—45, 47—49, 53, 56—58, 60—62, 65, 74, 75, 83, 92—94, 97, 98, 101, 104, 115—120, 122, 127, 129, 138—143, 146—154, 156, 158, 160—163, 166, 173, 175, 176, 179, 187, 190, 195, 198, 204. 205, 207, 210, 212, 214, 221, 224, 226, 230, 234, 235, 237, 239, 243, 244, 250, 253, 255—257, 260, 261, 265, 270, 271, 273, 275—278, 281, 282, 288, 289, 291, 294—300, 302, 304, 306, 309, 311, 314—323, 325, 326, 330—332, 334, 337, 338, 342—344, 347, 348, 351, 352, 354, 355, 361—363, 365, 366, 368—370, 372, 373, 378, 379, 389, 395, 398, 399, 400, 427
— Sedmi (inž.) — 339, 352 357, 363, 369, 370
— »Garibaldi« — 279, 281, 232, 291, 295, 298, 300—302, 304, 308, 309, 311, 314—320, 322, 326, 331, 334, 336—338, 343, 345, 347, 352, 354, 355, 357, 366, 368, 369, 370, 373, 374, 380, 383, 422
Batrina (s. kod SI. Broda) — 413, 414, 415
Batrovci (s.) — 397
Bavan — 237—241, 250, 348, 420
Beč (Austrija) — 217, 385
Bektež (s. kod Kutjeva) — 410
Belgija — 385
Beočin — 386
Belo Brdo (s. kod Priboja) — 23
Beograd — 19, 66, 169, 217, 219, 361, 362, 371—377, 379, 381——384, 391—393, 400, 401, 420——422, 428, 430
Berak, (s. kod Vinkovaca) — 33S, 393
Berane (Ivangrad) — 17, 213, 214, 218, 220, 362
Berkasovo — 396
Berkovina — 49
Berlin (Njemačka) — 300, 385, 406
Bežanijska Kosa (Zemun) — 386
Bihać — 128, 131, 135, 144, 274, 329
Bijela (s.) — 186, 187
Bijele Vode (s. kod Sokolca) — 27, 32—34, 38, 44, 420, 421
Bijele Vode (s. kod Nemlile) — 264, 265
Bijelo Bučje (kod Travnika) — 271
Bijelo Polje — 212, 213, 215, 217—221, 245, 362, 420
B(ijeljina — 256, 259, 262
Biilići (s.) — 148
Bileća — 60
Bilogora (pl.) — 415
Binder Stjepan (domobranski pukovnik) — 156
Bioče (s.) — 218
Biokovo (pl.) — 115, 118, 119, 123
Biorina (s. kod Sinja) — 27(^277
Biov grob (kod Tomaševa) — 212
Birač (kod Zvornika) — 251
Biskup (s. kod Glavatičeva) — 190
Bistrica (r. kod G. Vakufa) — 173, 183—185, 420
Bistrica (r. kod Foče) — 243, 244, 356
Bistrica (r. kod Knina) — 130
Bistrica (r. kod Nove Varoši) — ?????
Bitovnja (pl.) — 86, 87, 171, 174, 182, 351
Bjelašnica (pl.) — 85, 86, 171, 187, 352—354, 420
Bjelimići — 193, 195

Bjelišavac (s. kod SI. Požege) — 410, 411
Bjelovar — ????
Blace — 182, 343, 344
Blagaj (s. kod Kupresa) — 341
Blagojević Miodrag — 140
Blažuj — 39
Blažuj (s. kod Duvna) — 101, 104, 295
Bodežišta (s.) — 58
Bogosavci — 165
Bojici (s. kod Kalinovika) — 193
Bojine (s. kod Travnlika) — ???
Bojna (s. kod Travnika) — 283, 289
Bojska (s.) — 174
Boljanići — 207, 364
Borač — 43, 79
Borak (s. kod G. Vakufa) — ???
Borak (s. kod Sujice) — 105, 106
Borci (kod Konjica) — 186, 188
Borci (s. kod Mrkonjiić Grada) — 315
Borike — 48
Borje (s.) — 224
Borova glava (kod Livna) — 104——106, 294, 297
Borova glava (kod Tomaševa) — **212**
Borova glava (na Zlatiboru) — 365
Borovi do — ???
Borovno (kod Sutjeske) — 231, 232, 233, 246, 348, 356
Borovo — 190, 408, 409
Bosančici — 138
Bosansko Grahovo — 103, 112, 121, 124, 125, 128—130, 171, 329, 422
Bosanska Krupa — 135
Bosna — 22, 25, 26, 28—30 31, 35, 41, 48, 50—52, 56, 66, 70. 77—80, 87, 90, 103, 114, 115, 120, 124, 132, 141, 148—150, 153, 164, 165, 167—171, 177, 180, 181, 186, 193, 196, 197, 207, 217, 247, 250, 251, 254, 259, 262, 263, 266, 279, 293, 300, 303, 307, 313, 314, 368, 369, 371, 385, 391, 393, 399, 406, 414, 420, 422, 423
Bosna (r.) — 35, 37, 160, 265, 304, 308
Bosut (r.) — 393, 394, 395
Boščija glava (na Zelengori) — 235, 239
Božanovići — 81
Božikovci (s.) — 306
Božović dr Borislav — 20, 26
Božović Božo — 223, 261, 268, 308
Božović Dragoljub Zuća — 190
Božović Miloš — 126
Božović Radomir — 230
Bradina — 89, 174—179, 399
Brajići (s.) — 369
Branešca — 150
Bratunac — 25, 48, 49, 67, 251, 419
Bravsko — 126
Brda (kod Kupresa/) — 297, 299
Brđani — 86, 87, 176, 178
Bregalnica (r.) — ???
Brestovac — 252
Breza — 30
Breza (s. kod Konjica) — 186
Brezna (s. kod Nove Varoši) — ???
Brezovica (na Igmanu) — 36
Brigade
Brigade NOVJ
— 1. dalmatinska — 124, 142, 144, 181, 183, 244, 251, 268
— 1. majevička — 218, 224——227, 229, 231—233, 239, 242, 249
— 1. prekomorska — 313
— 1. vojvođanska — 252, 253, 255, 256, 259
— 2. dalmatinska — 186—188, 193—195, 231, 307
— 2. lička — 289, 296, 297, 298, 300
— 2. proleterska — 48—50, 52—55, 60—62, 66, 70, 77, 86, 88, 90, 95, 99, 100, 101, 103—105, 112, 121, 129, 130, 186, 187, 190, 191, 195, 217, 223, 226, 227, 231, 234
— 2. vojvođanska — 252, 253, 255—257, 259

3. dalmatinska — 229, 244, 267
3. krajiška proleterska — 127, 136, 137, 142—144, 146, 149—151, 154—158, 160, 162, 163, 166, 181, 183, 199, 204——208, 213, 215, 221—223, 226—229, 232, 233, 235, 239, 241—244, 247, 249, 252, 255, 262, 263, 270, 274—276, 280, 281, 283, 289—291, 294—298, 301—303, 307, 313, 315, 336——338, 341—351, 353—358, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 370, 372—374, 379, 381, 389, 391, 393, 396, 397, 404, 406, 407, 409, 410, 412—416, 427
3. sandžačk? — 77, 87, 95——97, 101, 103—111, 125, 136, 137, 142, 149—151, 154, 159, 163, 166, 172, 178—181, 183, 184, 207, 211, 213, 215, 223, 230, 358, 427
4. crnogorska — 78, 80, 83, 86, 88, 90, 95, 99, 100, 101, 112, 121, 186, 188, 190, 192, 231
4. krajiška — 124, 125, 129, 138, 141, 187, 270
5. crnogorska — 78, 80, S3, 142, 176, 179, 180, 230, 244
5. kozaračka — 269, 305, 401
5. sandžačka — 358
5. br. 21. divizije — 406, 408
6. istočnobosanska — 16, 211, 218, 224—226, 228, 229, 231, 232, 244, 239, 242, 249, 251, 255
6. srpska — 427
7. banijska — 183
7. krajiška — 199, 205, 207, 208, 231, 232, 234, 239, 242——244, 247, 249, 252, 263, 280—282, 287, 288, 297, 298, 338, 342, 345
8. banijska — 183
8. crnogorska — 358, 362, 363, 369, 372, 373, 377—379, 381, 388—391, 393, 394, 396, 397, 427
— 9. krajiška — 280, 281, 282
— 10. hercegovačka — 119, 142, 188—192, 231
— 10. krajiška — 280
— 12. krajiška — 305, 381
— 12. slavonska
— 13. proleterska »Rade Končar« — 285, 289, 291, 301, 303—307, 315, 316, 318, 319, 321—324, 330—336, 338, 343—351, 354, 357, 358, 362, 363, 365, 366, 368, 372, 373, 381, 388, 391, 397, 404, 406, 407, 410, 412—418
— 16. banijska — 183
— 17. krajiška — 338, 351
— Italijanska brigada 1. divizije — 383, 388, 390, 394, 395, 410, 414, 415—417
Brigade crvene armije
— 13. gardijska mehanizovana — 375, 381
— 14. gardijska mehanizovana — 375
— 15. gardijska mehanizovana — 375
— 16. tenkovska — 375, 379, 381
Brigade okupatorske i kvislinške
Četničke
— Andrijevička — 186, 189
— Beranska — 186
— Bijelopoljska — 186, 213
— Čajnička — 213
— Durmitorska prva — 186, 187, 192
— Duririitorska druga — 186, 187, 192
— Fočanska — 192
— Golijanska — 213
— Kalinovačka — 190
— Kolašinska — 186, 189
— Nikšićka — 186, 188, 190, 191
— Pljevaljska — 186
— Sarajevska — 192
Domobransko-ustaške
— 1. ustaška — 117, 249, 250, 257, 258

— 2. ustaško-domobranska — 170, 352, 405
— 4. lovačka — 219, 225, 226, 228, 420
— 5. ustaško-domobranska — 280, 294
— 6. ustaško-domobranska — 90, 344
— 7. ustaško-domobranska — 397
— 8. posadna — 354, 409
Njemačke
— 963. tvrđavska — 405
— 964. tvrđavska — 414
Brine (Livno) — 109, 111
Brnjići — 145
Brodarevo — 214, 220, 221
Broz Josip Tiito — 13—15, 28, 41, 47, 80, 131, 182, 242, 281, 310, 361, 383, 392, 395, 429
Brvenica — 207, 357
Bubalo Nikola — 180
Budanj — (s. kod Foče) — 243, 244
Budimpešta — 395
Bugarska — 219, 366
Bugojno — 99—101, 103—10"., 107, 109, 173, 174, 269, 270, 273, 280, 283, 284, 296, 300—303, 330, 338, 341—343, 346, 420
Bukova gora (kod Aržana) — 116, 278
Bukovača (pl. kod Mliništa) — 334
Bukovica (kod Glavatičeva) — **188**
Bukovica (kod Travnika) — ???
Bukurešt (Rumunija) — 361
Bukva (s. kod Prozora) — 345
Bulatovići (s.) — 389
Buliói (s.) — 314
Burenj (pl. kod Tomaševa) — 212, 213, 222
Bunar (kod Glavatičeva) — 186
Bunovi — 223
Burič Savo — 165, 203, 223, 230
Busovača — 288, 289, 349
Busovačke staje — ???
Butkovići — 42, 249

c

Carevo Polje — 142, 314
Caparde — 256, 259—262, 267, **268**
Caparište (kod Sinja) — 276
Cazin — 135
Celje — ???
Cepina (s. kod Prozora) — 345
Cer (kod Prnjavora) — 164
Cer (kod Tomaševa) — 212, 222
Cerovo — 212, 221
Cetina (r.) — 278
Cigelj (s.) — 130
Cincar (pl.) — 103, 105, 295
Cista — 276—278, 421
Crna Gora — 10—13, 22, 23, 25, 52, 54—56, 60—62, 66, 67, 74, 77—79, 87, 99, 124, 125, 131, 170, 171, 186, 190, 193, 213, 217, 219, 225, 245, 259, 264, 300, 313, 326, 368, 371, 391, 402, 422, 423
Crna Gora (s. kod Glamoča) — 336
Crna Rijeka (s. kod Jajca) — 142
Crna Rijeka (s. kod Vlasenice) — 252
Crni vrh (kod Bajine Bašte) — ???
Crni vrh (kod Jajca) — ???
Crni vrh (Jošavka) — 150, 151, 166, 311
Crni vrh (kod Mrkorijić Grada) — 323
Crni vrh (kod Pljevalja) — 211, 363
Crni vrh (kod Prozora) — 342
Crni vrh (kod Sarajeva) — 36
Crni vrh (kod Turbeta) — 305
Crni vrh (kod Valjeva) — 369
Crnetići — 205
Crno jezero (na Zelengori) — 237
Crvena armija — 9, 13, 43, 56, 77, 120, 131, 134, 144, 164, 174, 218, 264, 266, 284, 293, 327. 329, 339, 358, 361, 368, 373, 375, 377—381, 384, 385, 388, 394, 397, 400, 404, 406, 421
Crvena Jabuka (s.) — 373

Crveni kamen (kod Sitnice) — 138
Cvilin (s.) — 200, 202

č

Čačak — 372
Čađavica — 127, 137, 141, 319
Čaglin (s. kod Đakova) — 410, 416
Cajetina — 366, 368
Čajniče — 48, 52, 54, 55, 171, 187, 193, 200, 205—207, 211, 355, 420
Čakor (pl.) — 171, 218
Ćarapić Vaso — 227
Čardak (s. kod D. Vakufa) — 173, 342
Čardak (pl. kod Kupresa) — ???
Čardak (žel. stanica) — 337, 338
Čaušlije (s.) — 100
Čazma (r.) — 417
Celebić — 44, 217, 223—226, 236, 420
Celinac — 148, 151, 166, 311
Čemerno (u Hercegovini) — 58, 60, 62, 78, 231, 419, 420
Čemerno (kod Pljevalja) — 364
Cerčil Vinston — 77
Cestaljevo — 194
Čevljenovići — 27
Cevo — 16
Cičevo — 188—190, 192
Čivčija (s. kod Prnjavora) — ???
Čogurić Miljan — 306
Cova (s. kod Priboja) — ???
Čukarica (Beograd) — 381
Čukavec (potok kod Foče) — ???

ć

Čeotina (r.) — 227, 228, 363
Čemanov most (kod Uba) — 372, 373
Česim (s.) — 191
Ćetković Pero — 19, 37, 94, 112, 136, 142, 427
Čirović Janko — 202
Čorkovići (s. kod Travnika) — 309
Čoslići (s. kod Konjica) — 186
Čosići (s. kod Turbeta) — 288, 305
Ćusine (Jajce) — 142, 143

D

Dabravine — 30, 44
Dalj (s. kod Vukovara) — 408
Dalmacija — 84, 90, 95, 103, 114, 115, 119, 120, 124, 129, 202, 273—276, 279, 282, 293, 295, 300, 303, 307, 371, 391, 400, 402, 420—423
Danilovgrad — 17
Danon Oskar — 286
Dapčević Peko — 186, 233, 405
Darkovac (s.) — 409, 410
Debela međa (kod Sokolca) — ???
Debelo brdo (kod Foče) — 244
Debelo brdo (kod Teslića) — 155
Dedejić Boško — 427
Dedinje (Beograd) — 376
Derventa — 154, 157, 164, 167
Dever (s. kod Jajca) — 318
Devetak (pl.) — 66, 251, 252, 264, 419
Devetine (s.) — 151—154, 159, 164, 166
Dević Marija — 403
Devojački kuk (kod Glavatičeva) — 190—192
Dilj (pl.) — 409
Dimitrijević Đura — 179
Dimitrijević Mita — 427
Dimitrijević Sava — 379
Dinara (pl.) — 103, 278, 294
Dindol (s.) — 193
Divci (s.) — 372
Divičani (s.) — 309
Divizije
NOV Jugoslavije
— 1. proleterska — 136, 137, 140—144, 148, 150—154, 156, 160, 162, 163, 165—168, 171——174, 179, 181, 183, 184, 198, 200, 204, 209, 213, 217, 218,

221—233, 238, 239, 241—245, 247, 251, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 266, 268, 270, 273—276, 279, 281, 283, 285, 289, 290, 294, 297—299, 301, 303—307, 310, 317, 318, 321, 324, 330, 332, 335, 337, 338, 341, 343, 344, 346—348, 350—355, 362, 363, 365—370, 376, 379, 386, 387, 389, 394, 395, 397—399, 402, 404—406, 408, 409, 412, 414, 415, 417, 427
2. proleterska — 136, 137, 171, 173, 181, 183—192, 195, 200, 201, 204, 207, 217, 218, 222, 228, 229, 231, 232, 238, 242, 244, 245, 247, 248, 250, 259, 263, 264, 402
3. udarna — 136, 141—144, 160, 171, 174, 179—181, 183, 188, 190—192, 217, 219, 231, 242, 244, 407, 427
4. krajiška — 276, 280
5. krajiška — 270, 375, 379, 381, 386, 389, 395, 396, 404
6. lička proleterska — 289, 296, 300, 342, 355, 365, 368—370, 372, 376, 379, 386, 394
7. banijska — 181, 217, 231, 234, 242, 244, 245, 247, 248, 250, 264, 427
10. krajiška — 280, 281, 283, 299, 317, 318, 338, 341, 345, 350, 351, 355
11. krajiška — 305, 309, 310, 311, 376, 389, 396, 397, 399
12. krajiška — 310
12. vojvođanska — ???
16. vojvođanska — 259, 260, 266, 376
17. uda(rna — 355, 356, 427
21. srpska — 376, 386—388, 393—395, 406, 409, 414—116
22. vojvođanska — 376, 406
36. udarna — ???
37. udarna — 364, 368
39. krajiška — 338
42. — 406, 416
48. — 406, 409
Crvene armije
— 73. gardijska — 376, 379, 381
— 236. pješadijska — 376, 379, 381
Okupatorove i kvislinške
— 24. bugarska — 366, 367
— Dinarska četnička — 124
Domobranske
— 1-va — 415, 419
— 3-ća — 386, 409—411
— 6-ta — 52, 103, 116, 302, 421
— 9-ta — 409—411
Italijanske
— Alpa graje — 52
— Bergamo — 116, 118, 279
— Caćatore delle Alpi — 51, 57, 58
— 2. obalska — 136
— Ferara — 52, 219
— Lombardi — 170
— Marke — 43, 52
— Mesina — 52
— Murđe — 52, 87, 90, 175
— Pulja — 52
— Pusteria — 18, 19, 51—53
— Re — 170
— Sasari — 124, 129, 170
— Taro — 52
— Taurinenze — 51, 199, 215, 219
— Venezia — 17, 52, 215, 219, **221**
Mađarske
— 3. divizija — 136
Njemačke
— 1. brdska — 219, 221—223, 245, 293, 303, 305—308, 330, 362, 363, 379, 420, 421
— »Brandenburg« — 357, 370, 376, 421
— 7. SS »Princ Eugen« — 170, 210, 234, 260, 263, 264, 273—277, 280, 293, 303—305, 307, 309—311, 314—319, 321, 323, 329—331, 335—337, 341, 343, 345—349, 350, 355, 362, 363, 364, 365, 368, 372, 375, 393—396, 412, 420, 421
— 14. SS pješadijska — 293

— 22. pješadijska — 412, 417
— 41. pješadijska — 393—395, 397, 414, 415, 418
— 69. kozačka — 293
— 104. (704.) lovačka — 10, 219, 243, 244, 257, 421
— 113. pješadijska — 10, 11, 17, 18, 26
— 114. (714.) lovačka — 11, 51, 125, 128, 170, 274, 275, 294, 296, 301, 303, 420
— 117. (717.) lovačka — 11, 148, 170, 181, 184, 219, 375, 376, 386, 388, 389, 420
— 118. (718.) lovačka — 11, 29, 32—35, 51, 83, 87, 90, 143, 144, 158, 163, 170, 180, 219, 224, 226—229, 231—234, 238, 242, 249, 296, 298, 301, 329, 376, 395, 420
— 181. pješadijska — 362, 412
— 187. pješadijska — 170, 293
— 264. pješadijska — 293, 294, 387
— 342. pješadijska — 10, 12, 26, 28, 29, 31—35, 420
— 369. legionarska — 170, 209, 219, 227, 228, 236—238, 241——244, 249, 250, 255, 260——263, 267, 270—272, 280——282, 287, 288, 293, 303, 329, 362, 414, 417, 420, 421
— 371. pješadijska — 393
— 373. legionarska — 291, 293, 329
Divjak (s. kod Viteza) — 283
Dnoluka (s.) — 315
Doboj — 155, 158, 160—163, 303, 317
Dobri do (na Durmitoru) — 55, 56
Dobrakovo — 214
Dobrodol (s. kod Sokolca) — 32——34
Dobrogošće (s.) — 186
Dobroselica (s. kod Nove Varoši) — 365
Dobro Polje (s.) — 46, 354
Dobrošin (s.) — 183
Dolac (Travnik) — 280
Donja luka (Zelengora) — 239
Donja Snjegotina — 150, 172
Donji Malovan (s.) — 101, 103, 120, 122, 123, 296—300, 430
Donji Orašac — 317
Donji Uljanik — 416
Donji Vakuf — 99, 100, 142, 143, 171, 173, 270, 273, 282, 286, 291, 302, 303, 309—311, 314, 317, 319, 324, 346, 347, 350
Doribaba (s. kod Jajca) — 309
Dragaš (s. kod Pljevalja) — 364
Dragišić Miro — 20
Dragnića Mlin (kod Teslića) — 154
Dragnić Podovi (kod Sipova) — 331, 332
Dragočaj (s. kod Konjica) — 179, 351
Dragoš sedlo (kod Sutjeske) — 231—234
Dragovci (kod Pleternice) — 414
DragoVići — 164, 166
Draško Zora — 403
Draškovac — 264
Dragović Spasoje — 203
Dragovići (s.) — 153
Drenik (kod Prnjavora) — 159
Drenova (s.) — 13
Drenović Uroš (četnički komandant) — 159
Drežnica — 171
Drina (r.) — 26, 41, 44, 48, 49, 53, 54, 171, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 226, 227, 228, 229, 232, 252, 256—258, 262, 263, 287, 348, 354, 356, 368, 369, 392, 399, 400, 420, 421
Drinjača — 48, 49, 251, 255, 258, **262**
Drvar — 113, 126, 128, 307, 316, 318, 329, 330—333, 336, 339, 342, 353
Dub (s. kod Bajine Bašte) — 368, 369
Dub (s. kod Rogatice) — 50
Dubljevići (s.) — 58
Duboka (s.) — 348

Dubrava (s. kod Vrboveca) — 417
Dubrave (kod Jajca) — 317
Dubrave (s. kod Vinkovaca) — 395
Duga (s. kod Prozora) — 338, 343
Dujmiovići (s.) — 354
Dukati (s.) — 270
Dulići (s.) — 60, 61, 419
Dunav (r.) — 376, 385, 386, 389, 395, 404, 406, 408
Durmitor (pl.) — 52, 53, 55, 66, 171
Dutanovići (s.) — 178
Duvno — 101—105, 107, 109, 116, 117, 120—123, 132, 171, 274, 278, 280, 294—299, 338, 341, 392, 399

D

Đakovo — 409, 412
Đakovići (s.) — 302
Đelilovci (s. kod Travnika) — 271, 287, 288, 291, 303.
Đokić Milena — 155
Đorđević Janaćfeo — 365
Đorđević Mihailo Mika — 69
Đukić Vuksan — 299
Đumezlije (s.) — 318
Đurđevića Tara — 363
Đurić Ljubodrag — 224
Đurinci (s.) — 373, 374

Dž

Džepa (s.) — 88
Džimrije (s.) — 59, 252

E

Efendić Jokica — 403
Egejsko more — 218
Elbrus (vis u SSSR-u) — 224
Eminovo Selo — 101, 174, 294, 295
Engleska (Velika Britanija) — 9, 284, 358
Erdevik — 386, 390
Evropa — 9, 152, 274, 385

F

Fleps Artur (njemački general) — 341
Foča — 19, 41—44, 46, 47, 54, 57, 66, 68, 69, 73, ,75, 79, 80, 84, 171, 187, 195, 198—201, 205, 210, 217—220, 223, 225—228, 230, 233, 236, 242, 244—247, 325, 355, 356, 383, 402, 420, 430
Fojnica — 343, 344, 345
Francuska — 385

G

Gacko — 52, 58, 60, 62, 81, 219, 362, 420
Gaj (s. kod Zvornika) — 255, 256
Gajevi (s.) — 34
Gaković Dušan — 317
Gaiočići — 24, 44, 67
Gardašević Nikola — 317
Gardašević Radovan — 261
Gat (kod Gacka) — 59—62, 64, **116**
Gerzovo — 323, 330
Giblartar (Engl.) — 218
Glamoč — 107—109, 307, 332, 335—338, 342
Glasinac — 48, 49
Glavatičevo — 186, 188—190, 192, 193, 207, 392, 420
Glavice (s. kod Miljevine) — 243
Glog (s. kod Gacka) — 58
Glogovac — 164
Glošac (kod Kalinovika) — 193
Glumine (s. kod Zvornika) — 255, 256, 260
Gluščevine (s. kod Kupresa) — 295
Gluvišta (s.) — 49
Gobelovina (s.) — 181
Goleš (s. kod Priboja) — 364

Goleš (kod s. Rajić) — 415 **
Goleš (s. kod Travnika) — 302
Goleš (pl. kod Valjeva) — 369
Golija (pl. u C. Gori) — 52, 53, 59
Golija (pl. u Srbiji) — 363
Goli vrh (kod Goražda) — 205——207
Goransko — 60, 62
Goražde — 41—44, 52, 54, 66, 73, 75, 187, 199, 207, 210—212, 218, 219, 249, 325, 355, 356, 418, 420, 430
Gorica (Bugojno) — 99, 100
Gorjani (s.) — 409
Gornja Lisa (s. u Sremu) — 387, 397
Gornje bare (na Zelengori) — 63, 232
Gornji Milanovac — 18
Gornji Uljanik — 416
Gornji Vakuf — 95, 96, 100, 101, 180—185, 264, 273, 302, 341——346, 352, 420
Gostilj (s. kod Travnika) — 173, 270, 303, 305, 306, 310, 311, 314, 315
Gostun (s.) — 221
Gotovuša (s. kod Pljevalja) — 364
Govza (r.) — 243
Grab (pl. kod Prijepolja) — 211
Grab (s. kod Sutjeske) — 231
Grab (pl. kod Trnova) — 354
Grabarci — 388
Grabarje — 411
Grabljive Njive (kod Vogošća) — 36
Grabovača (s. kod Imotskog) — 118—276
Grabovo — 58, 389
Gračac — 274
Gračanica (s. kod Bugojna) — 183, 184
Gračanica (kod G. Vakufa) — 173
Gradac (s. kod Foče) — 197, 227, 228
Gradac (kod Pleternice) — 413
Gradac (k. kod Vogošća) — 37
Gradec (s. kod Vrboveca) — 418
Gradina (Bosansko Grahovo) — 129
Gradina (kod Duvna) — 101, 294
Gradina (kod Foče) — 226—228
Gradina (s. kod Glamoča) — 336
Gradina (kod Goražda) — 210
Gradina (kod Turbeta) — 173, 270, 283
Gradiška (Bosanska) — 166
Gradiška (Slavonska) — 412
Gradište (s.) — 410
Grajsalići (s.) — 193
Grahovo — 53
Grčka — 374, 393
Greben (pl. kod Vareša) — 264
Grkovići (s.) — 125
Grnčarevo — 211
Grocka — 379
Grubanovljev salaš (kod Šarengrada) — 404
Gruda (s.) — 419
Grujić Vojislav Vojo — 194
Guberinić Novak — 128
Gvozno polje (kod Kalinovika) — 84

H

Hadrovci (s. kod K. Varoši) — 146
Hadrovići (s.) — 50
Hadžići — 88, 90, 352
Hadžići (s. kod Ključa) — 127
Hadživuković Eožo — 233
Han Kompanija (s.) — 281, 282
Han Pijesak — 25, 29, 30, 33, 35, 48—51, 251—256, 258, 263, 264,
Han Vila (s. kod Travnika) — 283
Hajdučka luka (na Bitovnji) — 351
Harkov (SSSR) — 182
Hebrang Andrija — 284
Hegbine (na Zlatiboru) — 365
Iiene (njemački major) — 241
Hercegovina — 41, 52, 53, 55—57, 59, 60, 63, 66, 70, 77—79, 87, 90, 99, 101, 116, 125, 132, 170, 171, 174, 181, 186, 187, 190, 193,

219, 259, 264, 300, 368, 371, 391, 392, 419, 421
Here (s. kod Prozora) — ???
Hitler Adolf — 10, 13, 28, 218, 366
Hladno brdo (na J.ahorini) — 248
Hoćevo (s.) — 229
Hoćune (s.) — 315, 316, 318
Hodžić Derviša — 403
Hodžina Glava (s. kod Pljevalja) — 357
Horstenau Glajze (njem. general) — 28
Hotovlje — 193
Hranisava (s. kod Tarčina) — 352
Hrčava (kod Sutjeske) — 63, 233, 235, 236.
Hrčavka (r.) — 63
Hruškovac (s.) — 418, 421
Hrvaćani — 148—150
Hrvatska — 25, 77, 103, 112, 118, 120, 169, 217, 219, 266, 285, 303, 399
Hunka (kod Goražda) — 205, 206

I

Igman (pl.) — 35, 36, 38—41, 66, 86, 87, 123, 259, 301
Ifsar (kod Goražda) — 199, 200, 205—207
Ilača — 389
Ilić Milan Ciča — 20, 33, 371
Ilidža — 40
Ilijina glava (kod Foče) — 224, 229
Ilinci — 397
Ilok — 386
Ilova (r.) — 415, 417
Imamovići (s.) — 36
Imijani — 305, 306
Imotski — 116—119, 123, 171, 274—279
Indija — 77
Indokina — 77
Indija — 386
Italija — 77, 78, 273, 293, 329, 338, 353, 354, 368, 386, 400, 404
Ivan planina — 93, 187
Ivan-sedlo — 87, 89, 171, 174—182, 328, 352, 420, 421
Ivančići (s.) — 27, 28
Ivanjica — 18
Ivanović Miladin — 20, 45, 93
Ivanović Milena — 261, 403
Ivovik (pl.) — 105
Izgori (s.) — 57, 62

J

Jablanica — 90, 92, 171, 184, 343, 420
Jablanica (u Srbiji) — 171
Jablanovo brdo (kod Foče) — 242
Jabuka (s. kod Goražda) — 198, 199, 244, 355
Jabuka (s. kod Prijepolja) — 211, 213, 357, 362
Jadransko more — 136, 169, 293, 313, 341, 385
Jabuke (kod Sutjeske) — 62, 63
Jaklići (s.) — 342
Jahorina (pl.) — 32, 35, 40, 66, 247—250, 263, 264, 325, 354, 355
Jajce — 128, 134, 135, 137, 141—144, 171, 176, 269—271, 282, 283, 286—288, 291, 302—305, 307—311, 314—321, 324, 329, 330, 420, 421
Jakšić Pavle — 20, 136, 427
Jakšići (s. kod Slav. Požege) — 412
Jainj (s. kod Jajca) — 303, 307, 338, 341
Japan — 9 ,389
Jasen (kod Ivan-sedla) — 178
Jasenovac — 117
Jasenovi Potoci (s.) — 330—332, 337
Javođaje (s.) — ???
Javor (pl. kod Vlasenlice) — 66, 263, 419
Javor (pl. u Hercegovini) — 60, 66
Javorak (pl. kod Glavatičeva) — 186
Javorak (na Zelengori) — 235, 239
Javorani — 145

Javor,ovaca (pl.) — 346
Ječanj (kod Kupresa) — 342
Ječmenište — 224
Jeftić Kamenko (četnički komandant) — 23
Jejići (s.) — 81, 82, 84, 145, 195
Jelah — 158, 160—163
Jelašca — 81, 82, 84
Jeleč — 241—244
Jelova gora (pl.) — 369, 421
Jelovik (pl.) — 369
Jevđević Dobrisav (četn. komandant) — 196
Jezero (kod Jajca) — 315—320, 322, 323, 330
Ježići — 43
Josipović Srba — 76
Jošanica (s.) — 37
Jošanica (s. kod Ustikoline) — 202
Jošavka — 148, 150, 151, 166, 168, 172, 269, 308, 311
Jovađije (s.) — 163
Jovanović Arso — 56, 64
Jovanović Mirko — 313, 358
Jovanović Vaso — 330, 357, 358, 391
Jovičić Olga — 96, 402
Jovović Vojo — ???
Jugovići (s.) — 60
Jurišići (s.) — 138

K

Kadijević Vojo — 202, 224
Kadinjača — 19
Kajtei Vilhem (njem. feldmaršal) — 10
Kakmuži — 223, 357, 363
Kalakušić (s.) — 182
Kalemegdan (Beograd) — 376, 380, 421
Kalinovik — 36, 42, 43, 52, 57, 80, 81, 83, 84, 171, 188, 192, 193, 195—199, 207, 208, 219, 236, 242, 245, 348, 354—356, 392, 420, 421
Kološevići (s.) — 158, 161, 163
Kaljani — 248
Kamena gora (pl.) — 53, 211, 362, 363
Kamena gora (kod G. Vakufa) — 345
Kamenica — 255
Kamenjača (pl. kod G. Vakufa) — 346
Kane Valter (njem. general) — 28, 51
Kanine (s.) — 351
Kantar (kod Prnjavora) — 151, 159
Kapak (kod Ustikoline) — 199, 202, 204, 205
Kapela (s. kod SI. Broda) — 412, 413
Kapičin do (na Zelengora) — 63, 64
Kapičić Jovo — 19
Kaptol (s. kod SI. Požege) — 411
Karađorđević Petar — 367
Karakaji (s.) — 262
Karan (pl.) — 369
Karaula (kod Jajca) — 271, 306, 310, 314
Karaula (kod Valjeva) — 371
Kardelj Edvard — 28, 30, 32, 284
Karlov Han — 278
Kasapovići (s.) — 302
Kasići (s. kod Pljevalja) — 357
Katanija (Italija) — 264, 266
Katić Draginja Katica — 122, 403
Katnlić Marko — 402
Katunište (na Zelengori) — 64, 235
Kavalero Ugo (Italijanski general) — 169
Kavkaz (SSSR) — 77, 134, 222
Kazanci (s.) — 61
Kekerović Milutin — 180
Kicelj (kod Travnika) — 302
Kičevo (kod Tomaševa) — 211
Kijave (s. kod Pljevalja) — 357
Kijevo (s. kod Sarajeva) — 354
Kik (kod Vlasenice) — 253
Kina — 9
Kladanj — 29, 51, 254
Kladnica (r.) — 372
Klašnice — 151, 152, 159, 163, 166
Klenak (s. kod Posušja) — 117

Kleštevica — 397
Klis — 275, 276
Kliment (Jajce) — 143
Klisina (s.) — 386
Kljajić Filip Fića — 14, 19, 24, 40, 56, 64, 69, 94, 109, 124, 248, 258, 259, 427
Ključ — 125—128, 138, 330, 420
Knežev grob (kod Bugojna) — 346
Kneževac — 409
Knežević Milena — 180
Knežina — 30, 32, 33, 36, 263, 264
Knin — 129, 130, 187
Kobaš (s.) — 165
Kobila (pl. kod Bugojna) — 183, 342
Kocelj (Jahorina) — 248
Kokin Brod — 368
Kokori — 159, 160
Kolašin — 17, 52, 53, 55, 171, 193, 217—220, 222, 363
Kolarić Božo — 317
Koleško — 54, 419
Kolo (s. kod Livna) — 105
Kolubara (r.) — 371, 372
Kolunska rijeka (kod Ustikoline) — 198, 356
Kom (k. 815 kod Glavatičeva) — **188**
Komar (pl.) — 173, 282, 287, 288, 346, 347, 353, 420
Kominterna — 120, 218
Komletinci — 393, 394
Konjarnik (Beograd) — 376
Konjic — 81, 86—94, 98, 102, 109, 171, 174—182, 186, 195, 344, 350—352, 392, 399, 420—422
Konjska kosa (kod Prozora) — ???
Konjske vode (na Zelengori) — 81, 232, 233, 236, 238, 242,
Kopčići — 92
Korać Dušan — 136, 268, 307
Korče (s.) — 226
Kordun — 293
Koriićani — 270, 302, 304, 305, 311, 314
Korpusi
Korpusi NOV Jugoslavije
— 1-vi proleterski — 287—289, 296, 297, 299, 301, 303, 307, 318, 331, 334, 335, 340, 342, 346, 349, 351, 353, 368, 370, 372, 389
— 1-vi hrvatski — 217
— 2-gi proleterski — 356, 362, 364
— 3-ći bosanski — 217, 283
— 5-ti bosanski — 303, 309, 315, 317, 338, 341, 353
— 8-mi — 294, 297, 353
— 12-ti — 362, 368, 376, 381
Crvene armije
— 4-ti mehanizovani — 374, 376
— 68-mi — 387
Četnički
— Čačanski — 367
— Drinski — 196, 198, 199, 213
— Kombinovani — 188
— Mileševski — 186
— Požeški — 367
— Romanijski — 367
— Smederevski — 367
— Užički — 367
— Valjevski — 367, 370
— Zlatiborski — 367, 368, 421
Srpski dobrovoljački korpus — 370, 375
Belogardejski — 376
Domobranski
— 3-ći Zbor-korpus — 22, 29, 83, 90, 95, 99, 103, 112, 142, 250, 251, 253
Italijanski
— 6-ti — 83, 196, 204
— 18-ti — 118
Njemački
— 5-ti — 293
— 15-ti — 293, 341
— 18-ti — 10, 11
— bjelogardejski
Korlat (kod Foče) — 225
Kosatnica (s. kod Trilja) — 279
Kosmaj (pl.) — 373
Kosjerić — 369
Kosovo — 313
Kosovo (k. kod Tomaševa) — 212

Košur (kod Tjentišta) — 231, 232, 234, 236
Koščele — 16
Košutnjak (Beograd) — 376
Kotor Varoš — 145—150, 155, 156, 230, 308—310
Kovač (pl.) — 102, 208, 211, 223, 356
Kovačeva glava (kod Kalinovika) — 193
Kovačevića polje (kod Mliništa) — 337
Kovren (pl.) — 211, 212, 357
Kozara (pl.) — 51, 77, 115, 125, 279, 282
Kozara (s. kod Cajniča) — 54
Kozice (s. kod Prijepolja) — 211
Kozice (na planini Vranidi) — 345
Kozja Glava (s.) — 151, 159
Kozjak (pl.) — 262
Kozje stijene (kod Prozora) — 96
Kozje strane (na Zelengori) — 238, 239, 242
Kragujevac — 11, 17, 132, 362, 371, 372, 422
Kraljevo — 11, 13, 17, 18, 362, 371
Kraljeve Vode (na Zlatiboru) — 365
Kram (s. kod Han Pijeska) — 252
Kravcov N. N. (poručnik Crvene armije) — ???
Krbljine (s.) — 197
Krčevine (s.) — 288
Krčino Brdo (kod Goražda) — 199, 202—205
Krekovi (kod Sutjeske) — 233——235
Kremenac (k. kod Goražda) — ???
Kremna (s.) — 368
Krivi Rog (SSSR) — 182
Križ (s.) — 161
Križanac (domobranski major) — **110**
Križevci — 417
Križevci (s. kod Zvornika) — 255
Križevići (s.) — 260, 261
Krstac (pl.) — 60
Krstac (kod Jablanice) — 186
Krstac (na pl. Vranići) — 345, 349
Krstač (kod Glavatičeva) — 190, 191
Krš (kod Mliništa) — 334
Krupac — 190
Krupanj — ???
Kroščica — ??
Kruščićka planina — 349
Kruševljani — 190
Kruševo — 218, 219
Kruševo (kod Pljevalja) — 363
Kuban (SSSR) — 134
Kukujevac — 399, 416
Kula (Zvornik) — 255—257
Kulaši — 154, 158, 163
Kultovac (kod Priboja) — ???
Kuk (kod Duvna) — 296
Kumić (kod Foče) — ???
Kupa (r.) — 170
Kursk (SSSR) — 218
Kusača (s.) — 252
Kušlat (kod Foče) — 225
Kupres — 101—107, 112, 120——123, 280, 294—296, 299—303, 309, 325, 337, 341—344, 355
Kupreško polje — 295
Kupreška vrata — 300
Kurozeb (kod Kupresa) — ???
Kurozeb (kod Mliništa) — 302, 337
Kuti (s. kod Kalinovika) — 193, 297, 299, 345
Kutjevo — 410, 411
Kutljerovac (kod Mliništa) — 335
Kvanj (kod Glavatičeva) — 190, 191

L

Ladina (s.) — 321
Ladani (s.) — ???
Lađanice — 192
Lađevci (s.) — 269
Lađevci (kod Priboja) — 269
Lagator Spiro — 88

Lajkovac — 371
Lazarevac — 373
Laslovo — 409
Lastva (pl. kod Sutjeske) — 233
Lašva (r.) — 280
Latinović Smilja — 403
Lebršnik (pl.) — 62
Ledici — 354
Lekić Danilo — 67, 109, 131, 136, 176, 201, 207, 214, 239, 259, 268
Lendići (s.) — 309
Lenjingrad (SSSR) — 77, 218
Lepenac — 212
Lepenica (r. kod Turčina) — 177
Lepo brdo (kod Teslića) — 155
Ler Aleksander (njem. general) — 169, 219
Lijeska (s. kod Tomaševa) — 221
Lijevče Polje — 314
Lika — 130
Lim (r.) — 271, 213—215, 218, 219, 221, 245, 364, 365
Lišnja (s.) — 154, 159, 229
Lipeta (pl.) — 188, 189, 191
Lipik — 416
Lipik (kod Gacka) — 60
Lipovac — 145—148, 150
Lipovljani (s.) — 416
Lipovica (kod Mliništa) — 332, 333
Lisa (pl. kod Tomaševa) — 211
Lisina (žel. stanica) — 333, 353
Lisina (pl. kod Mrkonjić Grada) — 320
Lisina (kod Zvornika) — 256
Liskovica (kod Mrkonjić Grada) — 315
List Vihelm (njem. general) — 10
Lišaj (pl. kod Glavatičeva) — 188
Lišnja (s.) — 154, 159
Liters Rudolf (njem. general) — 219, 236, 238, 259
Livno — 101—105, 107—115, 118—124, 128, 132, 135, 171, 280, 294—299, 303, 307, 315, 329, 341, 358, 392, 399, 421——423, 430
Lojo Serif — 233
London (Engleska) — 339
Lovaš — 396
Lovreč — 116—118, 276—278
Loznica — 370—372
Lučevnik (na Romaniji) — 32
Lučke kolibe (na Zelengori) — 63, 64, 235, 236, 242
Lug (s. kod Prozora) — 294, 295, 343, 344
Luka (s. kod Bosanskog Grahova) — 129
Lukač (most kod Bradine) — 89, 176, 399
Lukavac — 86, 353, 354
Lukice (kod Priboja) — 364
Luške staje (na pl. Vranići) — 346
Lutovac Dragutin — 189

Lj

Ljig — 372
Ljoljoći (s.) — 316, 318
Ljubina (kod Prozora) — 182
Ljubinci — 182
Ljubin grob (na Zelengori) — 237—240, 242
Ljubišnja (pl.) — 228, 246, 363, 364
Ljubljana — 217
Ljubuški — 278
Ljumović Vlado — 227
Ljumović Vuksan — 111

M

Maček Vlatko — 392
Mačkovac (kod Sokolca) — 49
Mačino Brdo — 164
Mačkare (kod Prozora) — 183
Madre (s.) — 263
Mađarska — 77, 385, 386
Magalj do (s.) — 315
Maglaj — 164
Maglić (pl.) — 66, 78
Majdan (kod Konjica) — 186
Majdan (kod Mrkonjić Grada) — 315, 316, 318, 319
Majdanica (kod Tomaševa) — 212

Majdanska kosa (pl. kod M. Grada) — 320, 322, 323
Majevica (pl.) — 251
Majkići (s.) — 127
Makarska — 275
Makedonija — 217, 266
Makljen (kod Prozora) — 96, 185, 273, 341—342
Mali Ivan (pl.) — 178, 179
Maljen (pl.) — 369
Manjača (kod M. Grada) — 138, 315
Maoče — 207, 223, 357, 363
Maričić Živan — 227
Maričići (s. kod Zvornika) — 261
Marjanović Leko — 427
Markotići (kod Teslića) — 158
Markova Crkva (kod Valjeva) — 371
Markov hrast (kod Prnjavora) — 159
Marković Nemanja — 111, 286
Markovo brdo (kod Kolašina) — 55
Martinci — 386
Maslar Mile — 147
Maslovare — 149, 150, 172, 269
Mašković Savo — 260, 305, 308, 313, 427
Mataruge (s. kod Pljevalja) — 211, 357, 362
Mataruška Banja — 18
Mateševo — 218
Matković Vasilije — 261
Matović Petar — 227
Matrakova kosa (pl. Uzlomac) — 150
Medeskovići (s. kod Konjica) — **186**
Medna — 317
Međeđa — 26
Međugorje (kod B. Grahova) — 175
Mehinagić Haj radin Hajro — 88
Mejdanica (kod Tomaševa) — 212
Mejnik (kod Prozora) — 183
Mekote — 252
Meliići — 306
Meljak — 223, 224, 357
Meljine — 173, 306, 308
Mesići — 53, 247, 249
Mesibovine (s. kod Duvna) — 116
Mešterović dr Đuira — 20, 46, 47
Metaljka — 25, 208, 356
Metanac — 214
Migalovci — 410
Mihailović Dragoljub Draža — 13, 187, 192, 193, 196, 199, 369, 420
Mihailović Miloš — 140
Mihajlovica — 317, 211
Mijatović Vido — 317
Milan Lug (s.) — 410
Mile (s.) — 315, 318, 319
Miletić Božo Kosovac — 427
Milićević Rade — 227
Milići — 48, 49, 263
Milinklade (kod Sutjeske) — 233
Miilojević Miloje — 136, 255, 261
Milosavljević Danica — 402
Milosavljević Milosav — 76
Milović Miodrag — 317
Milov krš (kod Bijelog Polja) — 214
Milutinović Dušan — 318
Miljeno (s.) — 207
Miljevina — 46, 53, 56, 237, 242, 243, 245, 247, 250, 266, 267, 356, 420, 421
Minderović Čedomir — 20
Mioče (s. kod Bijelog Polja) — 213
Miioče (s. kod Rudog) — 23, 24
Mionica — 371, 372
Mislovo — 263
Miškića brdo (kod Travnika) — 289
Mitrić Mladen — 272
Mitrin Usov (kod Sutjeske) — 231
Mitrović Golub (četnički komandant) — 265
Mitrović Mitra — 65, 76
Mitrović Mojsije — 19
Mjehovina (kod Malinovika) — 81
Mladenovac — 17, 373, 374
Mlađevac (kod Zvornika) — 255——257

Mlinište — 125, 315—319, 322, 323, 328, 330, 331, 333, 335——337, 342, 353, 391, 420
Mohovo — 397, 405, 407, 408
Mojkovac — 53, 55, 218, 221, 222
Mokra gora (pl. kod Užica) — 368
Mokra ravan (na Vranići) — 346
Mokro — ???
Mokronoge — 101, 274, 294, 295, 299
Molovin — 404
Mongilargi Lare — 317
Moravčić Dragoljub — 165
Morović (s.) — 406
Moskva (SSSR) — 9, 48, 77, 132
Mosor (pl.) — 275, 278
Mosorovići (s.) — 43
Mostar — 35, 36, 52, 80, 83, 89——91, 93, 95, 98, 103, 118, 177, 186—188, 220, 264, 274, 275, 278, 280, 353
Mošunj (s. kod Viteza) — 283
Mračaj (s. kod M. Grada) — 319, 320
Mramor (s. kod Gacka) — 60
Mratinje — 56, 57, 229—231, 419
Mrčin kolibe (na Zelengori) — 241, 242
Mrkalje — 232
Mrkalj kolibe (na pl. Vučevu) — 230
Mrkonjić-Grad — 121, 127, 128, 137, 138, 142, 309, 310, 315——322, 324, 329, 330, 353, 421
Mudrike — 289, 291, 305, 311
Munjas Milan — 299
Musolini Benito — 264, 274

N

Najdhold Fric (njem. general) — 236
Našice — 410, 412
Nedeljković Radisav Raja — 20, 94
Nedić Milan (kvisling) — 10, 28
Negobuđe — 364
Negosavci — 389, 390, 393
Nemila — 265, 266
Neretva (r.) — 43, 92, 93, 170, 171, 176, 177, 181, 185—190, 193, 196, 197, 219, 274, 287, 300, 301, 328, 420
Nešten (kod Sida) — 387
NDH (Nezavisna Država Hrvatska) — 10, 25, 28, 48, 51, 52, 77, 78, 87, 90, 95, 107, 114, 115, 118, 122, 136, 164, 169, 171, 177, 186, 219, 224, 250, 251, 259, 264, 274, 300, 354
Nevesinje — 43, 51, 52, 57, 58, 80, 188, 191, 195
Nijemci (s.) — 393, 394
Nikolajević Siniša — 117, 427
Nikoliš dr Gojko — 128
Nikšić — 17, 52, 53, 217, 219
Niš — 422
Nišići (s.) — 30
Normandija (Francuska) — 339
Novačković Ranko — 317
Novaković Čedo — 306
Nova Varoš — 14, 27, 194, 362, 364, 366
Novi Grabovac — 416
Novo Selo (kod Zvornika) — 255
Novska — 415, 416

Nj

Njemačka — 9, 80, 134, 266, 274, 293, 340, 385, 419

o

Obalj — 43, 195
Obarde (s. kod Prijepolja) — 357, 363
Oberkamp Karl (njem. general) — 280
Obod (kod Tomaševa) — 222
Obodnik (kod Bajine Bašte) — 369
Obodnik (kod Sipraga,) — 311
Oberai (s.) — 282, 283, 291, 346
Obrenovac — 370, 373
Ocrkavlje — 243, 244

Odak Jure — 306
Odžaci (s. kod Konjica) — 193
Odžaoi (s. kod Pljevalja) — 357
Odžoci (s. kod Ustikoline) — 200
Oglavak (pl. kod Bugojna) — 183
Oklade — 212, 213, 221
Okruglica — 27, 30, 32
Okučani — 415, 416
Olovo — 25, 29, 33, 254, 264
Omanjska — 161
Omiš — 276
Opatovac — 405, 406, 408
Opsječno (s. kod B. Luke) — 148, 150
Orahovica (s. kod Bijelog Polja) — 213, 215
Orahovica (s. kod Foče) — 356
Orahovica (s. kod Prače) — 42, 73, 249
Orel (SSSR) — 218, 264
Orlandić Božo — 317
Orlovac (na Zelengori) — 238, 242
Orlovača (Vlasenica) — 253
Orlov kuk (Kalinovik) — 194
Orljava (r.) — 412, 414
Orolik (389, 390, 395, 421
Oruglo (Mrkonjić Grad) — 322
Osijek (s. kod Sarajeva) — 35, 36, 38
Ostojić Branko — 187
Ostrožac (s. kod Konjica — potopljen) — 181, 185, 344
Oštrelj (pl.) — 126, 307
Ošlji (kod Kalinovika) — 81, 83, 236, 242, 243
Oštrikovac (kod Kalinovika) — ??
Otiš (kod Miljevine) — 242
Otok (s.) — 393, 394, 406
Ovčarevo (s.) — 289
Ovčari (s. kod Konjica) — 351
Ozren (pl.) — 34, 36, 48, 159, 160
Ozren (kod Sutjeske) — 233, 236

P

Paoifik (Tihi Okean) — 134
Pajtov Han — 31, 44
Paklarevo — 289, 291, 303, 304, 319
Pakleno (kod Konjica) — 186, 187
Paklina planina — 295, 300, 302, 338
Pakrac — 414
Palač (kod Vukovara) — 409
Pale — 249
Pale (s. kod B. Polja) — 212, 221
Palisad — 366, 368, 421
Paljići (Teslić) — 155, 163
Patidurica (pl. kod Kupresa) — 338
Pape (s. kod B. Polja) — 213, **221**
Papuk (pl.) — 411
Paroši — 97
Paštan (kod Rudog) — 23
Pavlovac (kod Prače) — 248
Pavlovac (kod Gradiške) — 414, 417
Pavlovac (kod Vrboveca) — 417
Pavlović Dragoslav Silja — 20, 33, 371
Pazarić — 90, 177, 352
Pecka (s. kod M. Grada) — 317, 330
Peć — 171
Peći (s. kod Bos. Grahova) — 129
Pediše — 34
Pejović Mihailo — 147
Perin kuk (k. kod Glavatičeva) — **188**
Perivoj (s. kod Sarajeva) — 37
Perović Vukosava — 402, 403
Perućica (Nacionalni park) — 234
Pešurići — 47
Petrić Zora — 403
Petrovac (Bosanski) — 127, 128, 131—133, 138, 170, 400
Petrović Božina — 128
Pejtrović Slavoljub (Zavrzan) — 237
Petrovo Polje (kod Travnika) — 266, 268, 269, 271, 305, 420
Peulje (s.) — 125
Pidriš (kod G. Vakufa) — 183
Pijade Moša — 28, 81
Piljužići — 161
Pinosava — 376
Pirici (s. kod Travnika) — 270
Pirote (s. kod Travnika) — 283, 289

Pira — 192
Piva (r.) — 52, 53, 55, 78, 199, 219, 229, 232, 244, 246, 399, 420,
Pjenovac — 33, 34, 38, 44, 54, 69, 74, 401, 420, 421
Plandište (pl. kod Kupresa) — 342
Planica (pl. kod G. Vakufa) — 183
Planina (s. kod Zvornika) — 260
Plavno — 130
Piece (u sev. Hercegovini) — 62
Pleternica — 401, 410—415, 421
Pliješ (kod Miljevine) — 241, 242
Pliješ (kod Foče) — 226
Pliva (r.) — 143, 330
Ploče (kod Vlasenice) — 33, 255
Pljačkovci (s.) — 165
Pljevlja — 12, 16, 17, 19, 51, 199, 206—208, 211, 217, 219, 356, 362—365, 420
Pobijenik (pl. kod Priboja) — 364
Pobgatime (kod Ivan-sedla) — 178
Podblaće (s.) — 356
Podborje (kod Zenice) — 264
Podborovac (s. kod G. Vakufa) — 345
Podgaj (s. kod Duvna) — 295
Podgorica (Titograd) — 17, 219, 362
Podgorje (s. kod Jajca) — 317
Podgrab — 42, 44, 249
Podgrađe — 58
Podkozara (s.) — 207, 210
Podkraj (kod Kalinovika) — 81
Podkraj (kod M. Grada) — 323, 331
Podkraj (kod Turbeta) — 287, 291
Podlugovi — 37
Podorašac — 88, 89, 351
Podovi (kod G. Vakufa) — 183
Podrašnica — 317
Podromanija — 19, 31, 32, 34
Podšiljak (s.) — 315, 318, 321
Pogorelac (pl. kod G. Vakufa) — 344, 351
Police (s. kod Drvara) — 336
Police (kod Splita) — 276
Poljanac Stanko — 27, 109
Polje (s. kod Konjica) — 193
Poljano — 385
Pometenik (kod Kupresa) — 302
Pomol (Konjic) — 91, 93
Ponir (s. kod Jajca) — 306, 308
Ponor (s. kod Mliništa) — 335
Popivoda Blažo — ???
Popov Do (s.) — 223
Popov Most — 231, 232
Popović dr Dejan — 46
Popović Jovan Jovo — 43
Popović Koča — 19, 43, 49, 56, 61, 85, 88, 109, 142, 201, 226, 233, 242, 262, 266, 284, 307, 334, 342, 427
Popović Radovan — 189
Popovići (s. kod Ključa) — 138
Popovići (s. kod Teslića) — 154
Posušje — 101—103, 115, 119, 280, 294, 420
Potkozara — 210
Potpeće (s.) — 223
Povijen (pl.) — 369
Požarevac — 376, 379
Požega — 369
Prača — 32, 42, 44, 52, 249, 250, 355
Prača (r.) — 30, 247, 249, 250, 263, 264
Prelević Božina Bojo — 223
Premilovo brdo (Kalinovik) — 81, 83
Prenj (pl.) — 93, 186
Presedlo (s. kod Glavatičeva) — 337
Presjenica — 36, 40, 46, 86
Previla (s.) — 198, 295, 320—322, 355
Pribelj — 3, 38, 420
Priboj — 22, 23, 363, 364
Pribojska Banja — 14
Prijani (s. kod Glamoča) — 336
Prijepolje — 17, 18, 211, 213——215, 217, 219, 220, 357, 362
Prisoje (s. kod Duvna) — 102
Prisoje (kod Kalinovika) — 193
Prnjavor — 150—154, 158—160, 163—168, 171, 172, 309, 410
Prolog — 103

Prošćenje (s. kod B. Polja) — 212
Provo — 118, 277
Prozor — 93, 95—99, 101, 102, 128, 171, 176, 181, 183—185, 210, 273, 341—345, 352, 353, 358, 420
Prudi (Jajce) — 142, 143
Pukovi
Domobranski
— 1-vi pješadijski — 154, 162, 164
— 4-ti pješadijski — 154
— 4-ti žandarmerijski — 157
— 5-ti žandarmerijski — 177
— 6-ta zagrebačka pukovnija — 270, 272, 280, 281, 283, 287, 288, 310, 311
— 7-mi pješadijski — 29, 31, 83, 89, 91, 177, 178
— 7-mi ??? 4-te lovačke brigade
— 8-mi pješadijski — 29, 51
— 9-ti puk — 95, 103, 142, 249, 250, 351
— 10-ti pješadijski — 125, 126, 138
— 13-ti pješadijski — 48, 51, 107
— 13-ti 4-te lovačke brigade — 224
— 15-ti pješadijski — 36, 95, 99, 251, 252, 254, 255
— 21-vi crnih košulja — 417
Bugarski
— 61-vi 24-te divizije — 362, 366, 421
Njemački
— 1-vi tvrđavski — 375
— 2-gi divizije »Brandenburg« — 250, 362—365, 370, 371, 376
— 3-ći policijski — 376
— 5-ti policijski — 362, 370, 376
— 13-ti 7-me SS divizije — 303—305, 310, 311, 313—314, 319, 321, 330—332, 336, 344——347
— 14-ti 7-me SS divizije — 280, 330, 341, 362—365, 368, 393, 394
— 16-ti 22. divizije — 412
— 38-mi P. A. — ???
— 86-ti pješadijski — 408
— 92-gi motorizovani — 275, 277, 304, 309, 329, 341, 376, 386
— 98-mi 1-ve brdske divizije — **221**
— 99-ti 1-ve brdske divizije — 221, 309, 308
— 125-ti pješadijski — 10, 19
— 369-ti 369-te legionarske divizije — 209, 236, 237, 249, 287, 302
— 370-ti 369-te legionarske divizije — 236, 237, 255, 260, **261**
— 697-mi 342-ge divizije — 29, 32, 34
— 698-mi 342-ge divizije — 29, 31, 32
— 699-ti 342-ge divizije — 29
— 724-ti 104-te divizije — 219, 243, 244
— 734-ti pješadijski — 231, 232
— 737-mi pješadijski — 375, 386
— 738-mi 118-te divizije — 29, 32—34, 87 90, 142, 178, 229, 231, 232, 238, 249,
— 741-vi 117-te divizije — 148, 150, 151, 153, 159
— 750-ti 118-te divizije — 29, 163, 223, 226, 232
Italijanski
— 3-ći alpski — 199, 205
— 4-ti alpski — 206
— 26-ti divizije Bergam — 116, 118
— 55-ti divizije Murđe — 43, 192
— 56-ti pješadijski — ???
— 151-vi divizije Sasari — 124, 129
— 383-ći — 52
Pulac — 282, 289, 307
Pusto Selo (kod Srednjeg) — 31, 34, 36

R

Radić Voja — 132
Radići (s.) — 145
Radić Rade (četnički komandant) — 150
Radoina (s.) — 19, 365
Radovan planina — 396
Radojčić Sava Feda — 20
Radosavljević Mile — 76
Radov krš (B. Polje) — 21
Radulović Jovo — 227
Raduša (pl.) — 171, 338, 342, 420
Radevo (s. kod Valjeva) — 370
Rajić (s.) — 415, 421
Raj lovac — 36, 40, 178
Raketnica (kod Rogatice) — 251
Rakić Milivoje — 306
Rakova Noga (s.) — 31, 34
Ralja — 374, 375
Rama (potopljena varoš) — 87, 90, 92, 101, 171, 344
Rama (r.) — 181, 184, 338, 343, 344
Ranković Aleksandar — 28, 75
Raskršće (kod Goražda) — 205——207
Raspopović Milan — 110, 140
Rastik (k. kod Pleternice) — 414, 415
Rašete (s.) — 154
Raška — 18
Rašović Milija — 62, 203
Raštegorac Ante — 202
Raštelica — 87, 88, 90, 175—179, 351, 352, 399
Rataj (s.) — 242, 243
Ratinac Dragoslav — 24
Ratinac Milorad — 24
Ratkovac (s. kod Vrboveca) — 418
Ratkov Do (kod Tomaševa) — 358
Ratkovica (s. kod Pleternice) — 415
Ravna gora (pl.) — 369
Ravna Rijeka — 211, 221
Ravno (kod Gacka) — 62, 419
Ravno (s. kod Kupresa) — 102, 274, 299, 300, 338—341
Ravno borje (Sutjeska) — 234
Ražište (pl. kod Glavatičeva) — 188—190
Reljevo — 36, 38
Renovica — 31, 247, 249, 250, 267
Repovci — 91, 174
Repovica (kod Konjica) — 92
Resanovac — 129
Ribar Ivo Lola — 30, 56, 59
Ribarevine (kod B. Polja) — 213, 222
Ričice (s. kod Bugojna) — 183, 185
Rilići — 122, 123, 340
Rim — 169, 300
Rip anj — 376
Ripci (s. kod Prozora) — 342
Ritošić (s. kod Pljevalja) — 364
Robalji (s.) — 374
Rogača — 374
Rogačica — 368, 369
Rogatica — 25—32, 35, 47, 48, 50, 52, 53, 68, 70, 75, 250, 251, 262, 264
Roglić S'tevo — 130
Rogolje (kod Mrk. Grada) — 315, 316, 321, 330, 331
Roinaniija (pl.) — 24, 34, 41, 66, 69, 74, 125, 247, 250, 259, 263, 325, 420
Ropić Sime — 317
Rore — 124
Rostovo (s. kod Travnika) — 343, 346, 347, 352
Rudine (kod Tomaševa) — 222
Rudo — 14—17, 19, 21, 23, 26, 27, 152, 259—302, 313, 356, 383, 391, 401, 402, 418, 423, 427, 428, 430
Rudopolje (kod Prozora) — 338
Rudnik (pl.) — 18, 19
Rumići (s.) — 289
Rumunija — 77, 293
Runjevica (pl.) — 346
Rupe (s. kod Glamoča) — 337
Ruševo — 410

S

Sandžak — 11—14, 16, 20, 25, 54, 77, 171, 186, 207, 219, 303, 313, 361, 371, 420, 421, 422
Sarajevo — 22, 29, 31, 32, 35, 36, 38—40, 45, 46, 51, 52, 57, 80, 81, 83, 85, 87, 89, 90, 95, 99, 117, 158, 160, 174—181, 220, 247, 250, 251, 264, 280, 289, 325, 326, 344, 350—354, 356, 392, 399, 420
Sanski Most — 127, 140, 149
Sarajevska vrata — 345, 346, 349
Sarajevsko polje — 36, 37
Sarajlije (s.) — 294
Sarajvilići (s.) — 173, 183
Sava (r.) — 153, 163, 165, 376, 386, 406, 414
Savičević Đorđe, Doka — 157
Savin lakat (kod Prijepolja) — ???
Sečevo (s.) — 289
Seferi (s. kod Travnika) — 310
Seferovići (s.) — 183
Sekulović Blažo — 324
Selići (s. kod Travnika) — 288
Semegnjevo — 368
Semizovac — 35—38, 40
Senjakovo (k. kod Mrk. Grada) — 320—322
Seoci (kod G. Vakufa) — 183
Sergejević Aleksandar Sornjikov (SSSR) — 338
Sesvete (s.) — 413
Simić Dragan — 139
Sinj — 109, 112, 175, 276—279
Siinjajevina (pl.) — 52, 53, 55, 66, 171
Sitnica (s.) — 127, 128, 138—142, 148, 392, 401, 402, 420—423
Sivša (kod Teslića) — 161
SAD (Sjedinjene Američke Države) — 9, 13, 284, 358, 385
Sjenica — 1, 6, 19, 44, 320
Sjetlina (s.) — 32, 42
Skakavci (s. kod D. Vakufa) — 173, 282
Skakavica (pl. kod Bajine Bašte) — 369
Skatavica (pl.) — 148, 166
Skarino brdo (kod Prozora) — ???
Skela (Jajce) — 142
Skender Vakuf — 145, 150, 303, 307, 309
Sklop (Ključ) — 126, 127
Skrbotine (kod Foče) — 197
Skrbučani (s.) — 97
Sladić Marija — 324
Sladojevići (s.) — 198
Slato (s.) — 376, 421
Slavija (Beograd) — 376, 421
Slavonska Požega — 409, 410, 412, 414
Slavonski Brod — 36, 158, 160, 260, 280, 343, 409, 412, 414
Slijepač most (kod Mojkovca) — **221, 222**
Slovac — 369, 371
Slovenija — 22, 25, 77, 83, 95, 101, 217, 266, 427
Slunj — 135
Smederevo — 379, 422
Smetovača (kod Kupresa) — 302
Smiljevac (pl. kod Mliništa) — 332, 337
Smiljevačka kosa (na pl. Vranići) — 345, 346, 349
Smrtići (s. kod Prnjavora) — 165
Smrekova kosa (Komar) — 347
Smrtići (s. kod Gradiške) — 415
Snagovo (s.) — 255
Snjegotina (s.) — 159, 172, 269
Soča (r.) — 217
Sokolac — 25, 29, 33—35, 48—51, 251, 255, 263, 264
Sokolac (kod Šipova) — 323, 330, 331
Sofija (Bugarska) — 210
Sokolina (s.) — 145, 146
Sokolovići (s.) — 49, 250, 251, 263
Sokolovići (s. kod Tomaševa) — **222**
Solakova Kula — 182, 344, 345
Solun (Grčka) — 219
Sopot — 374
Sot (s.) — 388, 404
Satin — 396, 408

Sovjetski Savez (SSSR) — 9, 13, 80, 120, 131, 218, 284, 327, 358, 385
Sozina (s.) — 16
Split — 274—279
Spreča (r.) — 25
Srbac (s. na Savi) — 314
Srbija — 10—14, 19, 22, 23, 25, 28, 30, 34, 48, 50, 51, 79, 81, 131, 171, 209, 213, 217, 218, 220, 225, 245, 252, 257, 258, 266, 356, 357, 361, 367, 369, 372, 385, 391, 402, 422, 428
Srdanović Jagoš — 328
Srđani (s. kod Duvna) — 299
Srebrenica — 25, 48, 49, 251, 252, 254, 255
Srednje — 27, 30
Srem — 386, 390, 393, 401, 406
Sremski Karlovci — 386
Srnetica (pl.) — 125
Stabna (s. kod Mratiinja) — 60
Staljin Visarionović Josif — 15, 77
Staljingrad — 77, 120, 134, 144, 152, 162, 174, 182
Stambolčić (s.) — 247
Stanišić Bajo — 191, 192
Stanišić Filip — 317
Stanišić Marka — 88
Stanojlović Moma — 201, 230, 427
Starac (kod Pleternice) — 413
Stara Pazova — 386
Staretina (pl.) — 128
Stari Brod (s.) — 48
Stari Duvoši (kod Sida) — 397
Stari Grad (kod Sarajeva) — 32, 33
Stari katun (na Zelengori) — 236
Staro Selo (kod Jajca) — 317
Staro Selo (kod Vinkovaca) — 395
Struganik — 369
Stenjak (Teslić) — 155, 163
Stepanje (s. kod Uba) — 373
Stepen (s. kod Gacka) — 60
Stepojevac — 18
Stipančići (s.) — 102, 295
Stolac — 58
Stolice (s. kod Krupnja) — 14
Stolovi (kod Rudog) — 23, 24
Studenci — 116, 118, 119, 276
Studeno Vrelo (kod Posušja) — **116**
Strižirep (s. kod Trilja) — 277
Strmica — 125, 129, 130
Stupar Pero — 155
Stupna (s. kod Jajca) — 318
Suec (Egipat) — 77
Suha (na Sutjesci) — 229, 231, 232, 234, 235
Suho jezero (na pl. Vranići) — 345
Suho polje (kod Knina) — 130
Sulkovac (s.) — 414
Suhovrh (pl. kod Livna) — 105, 106, 122, 123
Sušak — 51
Sušeoka (s. kod Valjeva) — 371
Sutjeska (r.) — 55, 78, 216, 228, 229, 231—234, 242—246, 248, 249, 254, 259, 266, 267, 300, 353, 358, 379, 392, 399, 400, 420——422, 430
Suvobor (pl.) — 367, 369
Sv. Ivan Zelina (s.) — 408
Svinjarevo (s. kod Vinkovaca) — 390
Svinjari (s. kod Kotor Varoša) — 145, 146, 147, 148

Š

Sabac — 379
Sabanci (kod Trnova) — 354
Sahbegovići (s.) — 34
Sahovići (Tomaševo) — 211, 213, 220, 221, 222, 246, 420
Sarac Milan — 235
Sarengrad — 404, 406, 407, 421
Sargan (pl.) — 18, 368
Sarić Mileva — 403
Sarići (s. kod M. Sipova) — 330
Sator (pl.) — 125, 336
Savnik — 220, 362
Sćekić Vlado — 268, 324, 330, 340, 357
Sćepanović Mileva — 403
Sćepan Polje — 54, 218, 226, 362

Ščipe (s. kod Prozora) — 182
Sćit — 97, 101, 102, 181, 264, 341, 342, 344
Sebešić — 346
Sekovići (s.) — 48, 262
Serici (s.) — 266
Setići (s.) — 173
Sestanovci — 275, 276
Šibenica (kod Jajca) — 317
Šibenik — 275
Šibovi (s.) — 145, 147, 320, 322
Sid — 388, 390, 394, 396—398, 401, 421
Sidski Banovci — 388, 389, 393, 394, 397, 404, 421
Sip (kod Prozora) — 182
Siljevac (kod Kalinovika) — 194
Siljevac (kod Miljevine) — 242, 243
Sipovo — 316, 317, 319, 320, 323, 325, 330, 331
Siprage — 149, 172, 269, 270, 309, 420
Široki Brijeg — 118
Sišava (s. kod Travnika) — 291, 311
Sivalji (s.) — 197
Škara (pl. kod Mojkovca) — 55
Šljivovica (s.) — 368
Šljuke (s. kod Pljevalja) — 223
Smithuber August (njem. general) — 280
Stefanje (s.) — 417
Stetner Valter (njem. general) — 379
Strobeć (Split) — 276
Sumanovac — 411, 412
Sumadija — ???
Subašić Anka — 403
Subašić Ivan — 340, 357, 358
Sujica — 101, 103—107, 120, 122, 123, 280, 294—300, 302, 308, 341, 342, 420

T

Tabanovići (s.) — 371
Tabija (Livno) — 109—111
Tamnava (r.) — 373
Tanasijević Milutin — 250
Tara (pl.) — 18, 363, 364, 368
Tara (r.) — 52, 53, 55, 171, 219, 223, 224, 228, 229, 246
Tarčin — 88, 176—179, 208, 351, 352
Tepci — 228, 229
Terazije (Beograd) — 376, 378
Teslić — 150, 153—155, 157—164, 166, 167, 171, 180, 310, 317, 392, 420
Tešanj — 155—158, 160, 162, 303
Tešanjka — 162
Tihomišlje (s.) — 183
Tisovo brdo (Zelengora) — 64
Tjeme (pl. kod Glavatičeva) — 189—191
Tjentište — 55, 231, 234, 244
Todorović Boško (četnički komandant) — 22
Todorović Mijalko Plavi — 67, 136, 201, 268, 284, 340, 358
Tomić Todor — 317
Topići (s. kod Kotor Varoša) — 148
Toplica (Srbija) — 174
Topola — 373
Tovarnik — 388, 396, 397, 398 404, 421
Trapist (kod Banjeluke) — 166
Travnik — 142, 171, 173, 174, 177, 183, 184, 269—272, 279—272, 279—283, 285, 287—291, 302—306, 308—310, 313, 318, 346—348, 352 ,421
Trebeško brdo (Goražde) — 207, 240
Trebeuša (s. kod Travnika) — 271, 287
Trebević (pl.) — 355
Trebičino (s.) — 243
Trbušće (s.) — 54
Trepča — 155
Treskavica (pl.) — 84—86, 193, 194, 244, 301, 355
Trešnjevica (s.) — 179, 181, 182
Trijebovo — 141
Trilj — 116, 274, 276—279
Trnićev salaš — 379
Trninić Zivko Zića — 129, 351

Trnovo — 36, 83, 84, 86, 87, 264 354, 356
Trnovo (s. kod. Mrk. Grada) — 317, 319, 330
Trnovača (s. kod Teslića) — 161
Trnovačko jezero (na pl. Maglić) — 229
Trnovica (s.) —417
Trovrh (kod Foče) — 225, 226, **228**
Trst (Italija) — 217, 430
Tubino brdo (kod Mliništa) — 335
Turalići (s. kod Travnika) — 348
Turbe — 171, 269—273, 280, 281, 287—289, 291, 302, 304, 305, 307, 310, 317,-319, 346, 347, 350
Turici (s. kod Travnika) — 302
Turjanica (r.) — ???
Tuzla — 260

U

Ub — 370—373, 421
Ubavić (s. kod Mliništa) — 335
Ugar (r.) — 145, 172, 173, 304, 308, 309, 312
Ukrajina (SSSR) — 218
Ukrelj (kod Jajca) —
Ulog —43, 63, 83, 84, 192, 193 195, 354
Umka — 372
Umoljani (s.) — 213
Urošević Miodrag — 139
Usora (r.) 155, 158, 163
Usovački potok (Sutjeska) — 233, 234
Ustibar (s.) — 23
Ustikolina — 47, 197—200, 249, 354, 356, 419
Ustiprača — 48, 53
Ušće (s. kod Kraljeva) — 18
Ušće (kod Priboja) — 23
Uvac (r.) — 11, 365
Uzdol (s.) — 182
Uzlomac (pl.) — 148, 150, 172, 269, 420
Uzlup (prelaz preko Tare) —228, 229
Užice (Titovo Užice) **11, 18,** 367, 368, 372

V

Vagan (s. kod Glamoča) —
Vaganj —
Vagovina (s.) — 417
Vajner Slaviša Ciča — 33
Valjevo — 11, 369—371, 421
Varda (s.) — 369
Vardište — 365, 368
Vareš — 27, 29, 30, 37, 283
Varošluk — 270, 271, 291
Varvara (s.) — 342
Vasiljić Marijan Mare — 328
Večerinac (kod Mojkovca) — 55
Velika Kladuša — 135
Velika Košuta (pl. na Zelengori)
Velika Orlovača (kod Livna) — **108**
Velika Okuka (pl. kod Glavatičeva) — 188
Velika ravan (kod Foče) — 229
Veliki Vračar (Beograd) — 376
Veliko polje (Igman) — 36, 40
Veliko Tičevo — 125
Veselinović Ljubiša — 286, 313
Vetovo —: 411
Vidovišta (s.) — 270
Videž (Zelengora) — 81, 273 238, 242
Vidriček (s. kod Bugojna) — 173
Vihor (Ivan-sedlo) — 178
Vijačani — 151, 159, 160, 172
Vijaka (kod Vareša) — 29, 264
Vijenac (s. kod Jajca) — 330
Vilenica (Travnik) — 272, 280, 281, 288, 304
Vilića guvno (kod G. Vakufa) — 183, 342
Vinac (s. kod Jajca) — 330
Vinica (s.) — 116
Vinkovci — 389, 393, 406, 409
Vinkovački Banovci — 393
Vir (s. kod Imotskog) — 116
Virpazar — 16
Vis (kod Konjica) — 93

Vis (kod Miljevine) — 242, 243
Vis (ostrvo) — 338
Visočica (pl.) — 84
Visoko — 29
Visovica (s.) — 35, 36
Višegrad — 22, 24, 26, 29, 31 32, 37, 52, 247, 367, 368, 372
Višegrad (sei. kod Vranduka) — 265
Viševica — 145, 146
Vite bare (Zelengora) — 62—64
Vitine (s. kod Bugojna) — 347
Vitkovci — 161
Vitorog (pl.) — 338
Vitovlje — 173, 305, 307, 308
Vitreuša (t. na pl. Vranići) —344
Vizici (s.) — 387
Vjenac (kod Ivan-sedla) — 178
Vjetrenik (pl. kod Rogatice) — 251
Vladojevici (s.) — 264
Vlajići (s.) — 138
Vlahovići (s.) — 357
Vlasenica — 25, 29
Vlaholje — 43, 197
Vlasilje (s. kod Jajca) — 142
Vlašić (pl.) — 266, 270, 287, 289, 291, 304, 305, 311, 314, 346, 420
Vlaško Polje — 373, 374
Vlatkovići (s. kod Gacka) — 60 309
Vogošće — 36
Vojvodić Dimitrije Zeko — 144
Vojnik (pl.) 52
Volujak (s.) — 40
Volujica (potok u Sarajevskom polju) — 37
Vračević Ljubo — 317
Vranića (pl.) — 171, 174, 328, 344, 346, 348—350, 353, 355, 359, 392, 420, 421, 430
Vranduk — 265, 266
Vražići (s. kod Sipova) — 330
Vražići (kod Sokole?) — 33
Vrba (s. kod Gacka) — 62
Vrba (s. kod Pljevalja) — 364
Vrbanja (r.) — 145, 146—149
Vrbanja (s.) — 310
Vrbanja (s. kod Vinkovaca) — 406
Vrbas (r.) — 100—103, 112, 141 —143, 166, 173, 183, 282, 283, 291, 296, 304, 305, 307, 314, 315, 318, 319, 343, 345, 348
Vrbnica (s.) 83, 231, 232, 236, 242
Vrbničke kolibe (Zelengora) — 236, 238, 242
Vrbovec — 400, 401, 417, 418, 421
Vrela (s. kod Teslića) — 155, 162
Vreoca — 372
Vrbovina — 193, 195
Vrhovni komandant — 16, 25, 26, 41, 49, 51, 59, 60, 63, 69, 70, 79, 80, 83, 86, 87, 93, 96, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 108, 109, 114, 119, 122, 123, 131— —133, 152, 153, 174, 176, 181— —184, 205, 207, 223, 228, 231, 233, 242, 245, 258, 263, 266— —269, 280, 285, 296, 302, 331, 334, 383, 392, 429
Vrhovni štab — 11, 13—16, 23 —35, 41—49, 51, 53—56, 59, 60, 63—65, 68—71, 74, 75, 77—80, 82—87, 89, 91, 92, 94, 95, 101, 105—109, 113—115, 119, 122— —125, 127, 128, 135, 137, 140, 142, 157, 160, 164, 166, 170— —174, 181, 184, 186, 195, 200, 201, 204, 205, 209, 213, 217—220, 222—225, 228—230, 231—234, 238, 239, 244, 245, 47, 250, 252, 255, 262—267, 274, 282, 85, 288, 293, 294, 304, 307, 315, 316, 318, 326, 329, 333, 335—340, 344, 346, 349, 356, 63, 366, 399, 420, 427
Vrhpolje — 127—129, 132, 134
Vrsi (s.) — 183, 184
Vršani — 159
Vrulje (s.) — 223
Vučevo (pl.) — 55, 229, 230, 231, 244, 246, 420
Vuči polje (kod Posušja) — 116
Vučjak (s. kod Prnjavora) — 164
Vučjak (kod Uba) — 373
Vučje jame (kod Travnika) —
Vučja poljana (kod Mliništa) — —335, 337

Vuka (r.) — 408
Vujatovići (s.) — 138
Vujović Spiro — 178
Vukanović Radovan — 19, 63, 119, 136
Vukašević Đoko — 286
Vukićević Đoko — 94
Vukmanović Svetozar — Tempo — 26, 28, 49
Vukotić Vaso Piper —
Vukovar — 389, 406, 408, 409
Vukovići (s. kod Jajca) — 145
Vukovići (Jošavka) — 151
Vukovići (kod Turbeta) — 309
Vukovsko — 101, 102, 122, 297 338—340, 342, 357

Z

Zaboran (s.) — 191
Zadvarje — 116, 118, 275, 276
Zagreb — 103, 135, 169, 170, 217, 285, 393, 409, 412, 414, 415, 416, 417, 419, 421, 430
Zagrebački sporazum — 80, 86
Zagvozd — 118
Zakmur — 54, 62
Zakomo — 49, 251
Zamršten — 64, 81
Zanoglna (pl.) — 122, 299
Zapadna Morava (r.) — 367
Zastinje (s.) — 183
Zavajit — 218, 223
Zec (pl.) — 174, 344, 349—351, 353
Zečija glava (kod Foče) — 226
Zelen Stanojka — 403
Zelengora — 23, 54, 55, 62, 63 65, 66, 80, 81, 229, 231, 233, 235—238, 244—246, 254, 257, 301, 356, 420
Zenica — 95, 160, 265, 281, 287, 289, 303
Zimlje (s.) — 191
Zidani Most — 217
Zjaje (Jajce) — 142
Zlatarić (s. kod Valjeva) — 370
Zlatibor (pl.) — 17, 19, 363, 365, 368, 420
Zlatni bor (kod Foče) — 227, 348, 356
Zlokići (s. kod Travnika) — 289, 304
Zloselo kod Kupresa) — 104, 105
Zlovarići (s.) — 270, 309
Zmajevac (Zvornik) — 255—257
Zogović Radovan — 273, 287
Zogović Vujadin Vujo — 227
Zovi Do (kod Nevesinja) — 419
Zukići (s.) —187
Zupčići (s. kod Goražda) —210
Zvijerina (s.) — 58, 419
Zvijezda (pl.) — 264
Zvonovi (s. kod Travnika) — 348
Zvornik — 29, 51, 252—268, 392, 421

Ž

Zabljak — 19, 55, 77, 228
Zanjevica (s. kod Gacka) — 60
Zari (s.) — 212, 221
Zarić Jagoš — 213
Zarkovina — 313
Zdanov Vladimir Ivanović — 375
Zdrmci (G. Vakuf) — 183
Zelivodić (kod Kupresa) — 302
Zepa (s.) — 251, 263, 420
Zivanj (s. kod Gacka) — 62
Zivašnica — 88, 89
Zivković Ljubomir Spanac — 141
Zivković Milorad — 117
Zivković Zivko — 31
Zljebovi (s.) — 27
Zujović Sreten Crni — 28, 56, 59, 114, 284, 340, 358
Županja — 406
Zupa (s.) — 30, 31

SADRŽAJ

PREDGOVOR

OSNIVANJE BRIGADE

1. Vojnopolitička situacija krajem 1941. godine 9
2. Formiranje brigade 12
3. Organizacija brigade 16

OD OSNIVANJA BRIGADE DO ZELENGORE

1. Prve borbe brigade 23
2. Borbe na Romaniji i razbijanje četnika 24
3. Igmanski marš 35
4. Aktivnost brigade u vrijeme boravka u Foči i Goraždu 41
5. Liječenje premrzlih Igmanaca 46
6. Ofanziva na četnike u istočnoj Bosni 48
7. Pokušaj neprijatelja da uništi partizane u istočnoj Bosni 51
8. Borbe u Hercegovini 55
9. Napad na Gat 59
10. Na Zelengori 63
11. Usavršavanje organizacije i komandovanje brigadom . . 67
12. Partijski i politički rad u brigadi 71

OD ZELENGORE DO OSNIVANJA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

1. Odluka Vrhovnog komandanta o maršu brigada u zapadnu Bosnu . . . 77
2. Pokret sa Zelengore 82
3. Napad na prugu Sarajevo — Konjic 86
4. Oslobođenje Konjica 90
5. Oslobođenje Prozora 95
6. Borba za oslobođenje Sćita 97

7. Napad na Bugojno 99
8. Oslobođenje Duvna 101
9. Borbe oko Sujice i Duvna 103
10. Napad na Livno 107
11. Prodor 1. proleterske brigade u Dalmaciju 115
12. Boravak u okolini Livna 120
13. Nove borbe sa ustašama iz Kupresa 122
14. Dolazak prve grupe Dalmatinaca u brigadu 123
15. Među Krajišnicima 124
16. Susret Prve proleterske i Prve poljoprivredne radne brigade 127
17. Ponovo oko Bosanskog Grahova 128
18. Prijem zastave u Bosanskom Petrovcu 131

U SASTAVU PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

1. Opšta situacija krajem 1942. godine 135
2. Prve borbe u sastavu divizije — Napad na Sitnicu . . 137
3. Oslobođenje Jajca i prodor u centralnu Bosnu 141
4. Prodor Prve proleterske u centralnu Bosnu 145
5. Razbijanje četnika u centralnoj Bosni 149
6. Godišnjica osnivanja brigade 152
7. Nastavljanje ofanzivnih dejstava u centralnoj Bosni . . 153
8. Ponovo borbe oko Teslica 160
9. Oslobođenje Prnjavora i prodor ka Savi 163
10. Borbe za odbranu oslobođene teritorije u centralnoj Bosni 165

OD CENTRALNE BOSNE DO LIMA

1. Početak neprijateljeve ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Bosni 169
2. Marš brigade iz centralne Bosne do Ivan-sedla 171
3. Napad na komunikaciju Sarajevo — Konjic 174
4. Protivudar ka Gornjem Vakufu i Bugojnu 181
5. Prelazak Neretve i borbe sa Četnicima 185
6. Prelazak preko Drine kod Ustikoline 197
7. Odmor u Sandžaku i borbe kod Goražda 207
8. Razbijanje četnika u Sandžaku 211
9. Uništenje italijanske kolone na cesti Prijepolje — Bijelo Polje 213

BITKA NA SUTJESCI

1. Opšta situacija pred bitkom na Sutjesci 217
2. Sudar 1. proleterske i njemačke 1. brdske divizije kod Bijelog Polja 221
3. Pokušaj proboja iz obruča prema Foči 223

4. Borbe u dolini Sutjeske 229
5. Prodor u pravcu Zelengore 233
6. Proboj njemačkog obruča na Balinovcu 236
7. Proboj i drugog neprijateljskog obruča kod Miljevine 242

OFANZIVA U ISTOČNU BOSNU, PRODOR U DALMACIJU, BORBE OKO TRAVNIKA

1. Prelaz preko pruge Višegrad — Sarajevo 247
2. Razbijanje ustaških bataljona i oslobođenje Han-Pijeska i Vlasenice 252
3. Oslobođenje Zvornika 255
4. Pogibija Filipa Kljajića Fiće 258
5. Borbe kod Zvornika i Caparda 259
6. Marš brigade iz istočne u centralnu Bosnu 262
7. Na Petrovom polju 266
8. Brigada opet kreće prema Turbetu i Travniku 269
9. Ponovo u Dalmaciji — — poslije kapitulacije Italije . 273
10. Povratak brigade u Bosnu i borbe oko Travnika . . 279
11. Brigada u vrijeme priprema Drugog zasijedanja AVNOJ-a 283
12. Ponovo borbe oko Travnika 287

BORBE OKO TRAVNIKA, JAJCA I MRKONJIC-GRADA KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

1. Pokušaj Nijemaca da obezbijede zaleđe u slučaju iskrcavanja saveznika na obale Jadrana 293
2. Borbe sa Nijemcima oko Sujice 296
3. Proslava dvogodišnjice osnivanja brigade 300
4. Ponovo oko Travnika 302
5. Borbe u centralnoj Bosni početkom 1944. godine . . . 308
6. Borbe na teritoriji između Jajca i Mrkonjić-Grada . . 315
7. Napad na Mrkonjić-Grad 321
8. Brigada je dobila prelaznu zastavu Drugog kongresa USAOJ-a 325

OD DRVARA DO SANDŽAKA

1. Brigada u drvarskoj operaciji 329
2. Obezbjeđenje izvlačenja Vrhovnog štaba 336
3. Predah poslije drvarske operacije 338
4. Pokušaj neprijatelja da uništi 1. proletersku diviziju kod Vukovskog 341
5. Teške borbe na planini Vranići i na Bašarinac polju . 343
6. Treći prelazak preko komunikacija Sarajevo — Konjic . 350
7. U strategijskoj rezervi Vrhovnog štaba 354

PRODOR U SRBIJU I UČEŠĆE U OSLOBOĐENJU BEOGRADA

1. Poslednje borbe u Sandžaku i pripreme za prodor u Srbiju 361
2. Prelaz preko Uvea u Srbiju 364
3. Borbe sa četnicima u zapadnoj Srbiji 367
4. Oslobođenje Valjeva i Uba 370
5. Borbe u Sumadiji i susret sa Crvenom armijom . . 373
6. U borbama za oslobođenje Beograda 375
7. Prva proleterska brigada — prva posadna jedinica u oslobođenom Beogradu 382

UCESCE BRIGADE U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE

1. Približavao se kraj rata 385
2. Prvi pokušaj proboja sremskog fronta 386
3. Proslava trećeg rođendana brigade 391
4. Drugi pokušaj proboja sremskog fronta 392
5. Reorganizacija brigade i njene poslednje popune . . . 399
6. Zene borci Prve proleterske brigade 401
7. U odbrani na sremskom frontu 404
8. Brigada u proboju sremskog fronta 406
9. Borbe brigade u Požeškoj kotlini 407
10. Napad na Pleternicu 412
11. Gonjenje neprijatelja prema Zagrebu 414
12. Poslednje borbe brigade 417

ZAVRŠNA RAZMATRANJA — UMJESTO ZAKLJUČAKA 419

BORCI BRIGADE NA DAN NJENOG OSNIVANJA — STROJ U RUDOM 433
NARODNI HEROJI PRVE PROLETERSKE BRIGADE . . 493
IZVORI I LITERATURA 497
REGISTAR 505

Miloš Vuksanović
PRVA PROLETERSKA BRIGADA
1981 — prvo izdanje

Izdavači
NARODNA KNJIGA Beograd
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU, Beograd
POBJEDA, Titograd

Za izdavače
Vidak Perić (Narodna knjiga)
Dr Pero Damjanović (ISI)
Mileta Radovanović (Pobjeda)

Grafički urednik
Zoran Branković

Lektor
Nada Vukajlović

Korektor
Ljiljana Cičić

Tiraž
5000 primeraka

Stampa
SIRO »Srbija«
Beograd, Mije Kovačevića 5

BORBENI PUT PRVE PROLETERSKE
OD 15. MAJA 1943. DO 9. MAJA 1945.